

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓÍRATA

1992
108. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

INTERNATIONAL BANKING

THE INTERNATIONAL BANKING CORPORATION

INCORPORATED IN THE UNITED STATES OF AMERICA

100 WALL STREET, NEW YORK, N. Y. 10038

MEMBER OF THE FEDERAL RESERVE SYSTEM

1914

1914

THE INTERNATIONAL BANKING CORPORATION
INCORPORATED IN THE UNITED STATES OF AMERICA
100 WALL STREET, NEW YORK, N. Y. 10038

MEMBER OF THE FEDERAL RESERVE SYSTEM

THE INTERNATIONAL BANKING CORPORATION

INCORPORATED IN THE UNITED STATES OF AMERICA

100 WALL STREET, NEW YORK, N. Y. 10038

MEMBER OF THE FEDERAL RESERVE SYSTEM

1914

1914

1914

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Dusnoki József</i> : Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége	227
<i>Enyedi Sándor</i> : A kolozsvári magyar színészet hős-kora (1792–1821)	122
<i>Erdő Péter</i> : A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben	301
<i>Farkas Gábor</i> : A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai	100
<i>Grüll Tibor</i> : Szobrok a görög–római közkönyvtárakban	239
<i>Kilián István</i> : A piarista diákszínpad és a nyitrai színjáték	217
<i>Knapp Éva</i> : A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I–II.	193, 313
<i>Koncz Pál</i> : Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében	332
<i>Madas Edit</i> : A Legenda aurea a középkori Magyarországon	93
<i>Szénáshy Mária</i> : Szepesy Ignác kulturális tevékenysége	13
<i>Varga Imre</i> : Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban (Molière és a magyar vígjáték)	1
<i>Voit Krisztina</i> : A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I–II.	23, 139

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Selyemre készült hazai nyomtatványok	264
<i>Csapodi Csaba</i> : Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve	55
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós	269
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság 1798-as levelesládájából. II. ...	59
<i>Enyedi Sándor</i> : Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyhöz (1802–1803)	173
<i>Enyedi Sándor</i> : Seelmann Károly levelezése Aranka Györggyel	352
<i>Fehér Katalin</i> : Egy erdélyi pedagógiai kézikönyv 1802-ből	358
<i>Földvári Sándor</i> : Adatok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak provenienciakérdéséhez	169
<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben	167
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1991. évi új külföldi beszerzései	180
<i>Kókay György</i> : Cromwell és a 18. század végi magyar nemesi mozgalom	57
<i>Lengyel András</i> – <i>Sipos József</i> : A Szegedi Napló megszűnésének előzményeihez	362
<i>Lőkös, Péter</i> : „Das puch von menschlicher aiegenschaft”	161
<i>Magyar László András</i> : Girolamo Cardano és a váci cenzor	66
<i>Monok István</i> – <i>Németh Noémi</i> : Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában	256
<i>Nuzzo, Armando</i> : Balassa Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról	348
<i>Ojtozi Eszter</i> : Szőlősi Pál és Szathmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei	351
<i>Pintér László</i> : Korda balatonfüredi kölesönkönyvtára	69
<i>Rabenau, Konrad von</i> – <i>Rozsundai Marianne</i> : Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe	165
<i>Szecső Károly</i> : Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaság	360
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a nagyváradai Szemináriumi nyomda történetéhez	275
<i>Török József</i> : A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde	157
<i>Veszprémy László</i> : Anonymus Gestájának kézírata	44
<i>Wehli Tünde</i> : Anonymus Gesta Hungaroruma kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében	52

FIGYELŐ

<i>Indali György</i> : „Játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem 1944 – 1990.	289
<i>Indali György</i> : Plakátok a főváros utcáin 1900 – 1914.	371
<i>Kilián István – Varga Imre</i> : A Régi Magyar Költők Tára újabb kötetei	72
<i>Klaniczay Tibor</i> (1923 – 1992)	336
<i>Kókay György</i> : Kozocsa Sándor (1904 – 1991)	71
<i>Kókay György</i> : 18. századi művelődésünk egy kézikönyv fejezeteiben	285
<i>Kókay György</i> : Göttingai boldog napok	368
<i>Körmendy Kinga</i> : Széchenyi István válogatott művei	367
<i>Kristó Gyula</i> : Magyar őstörténeti könyvtár 1 – 2.	287
<i>Murányi Lajos – J. Kiss Anna</i> : Az Akadémiai Könyvtár 1991. évi új külföldi beszerzései ..	80
<i>Varga Imre</i> : A 900 esztendő Nagyvárad krónikája	369
<i>Vékony Gábor</i> : A Bolognai Rovásemlék	288

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1991-ben	373
<i>Rácz Ágnes</i> : A Könyvtártudományi Szakkönyvtár 1991-ben beszerzett külföldi könyveiből	372

SZEMLE

<i>N. Abaffy Csilla</i> : Veres Péter kéziratos hagyatéka. Bp. 1991. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	293
A megváltozott hagyomány. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Tüskés Gábor</i>)	185
Az erdélyi ferences kuszódia története. Sajtó alá rend. Madas Edit. Bp. 1989. Györffy Pál: Az erdélyi ferences kuszódia története. Ford. és kiad. Domokos Pál Péter. Bp. 1989. (<i>Varga Imre</i>)	85
Az 1954 – 1955-ben feldolgozott kéziratok katalógusa. Bp. 1986. Akadémiai Könyvtár. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	185
Biblia Kazinczy Ferenc szavaival. Faksimile kiadás. Szerk. Busa Margit. Bp. 1991. (<i>Varga Imre</i>)	84
Birsens, Josy: Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVII ^e – XVIII ^e siècles. (<i>Tüskés Gábor</i>)	189
Brown, Raymond E. – Meier, John P.: Antioche et Rome, berceaux du christianisme. Paris, 1988. (<i>Bitskey István</i>)	296
1956 plakátjai és röplapjai. Összeáll. és szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Bp. 1991. (<i>Indali György</i>)	186
<i>Kókay György</i> : Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. (<i>Fülöp Géza</i>)	187
<i>Köhler, Hans Joachim</i> : Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Teil I. Bd. I. Tübingen, 1991. (<i>Borsa Gedeon</i>)	87
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiállítás történetéhez. 1852 – 1944. Békéscsaba – Gyoma, 1991. (<i>Lakatos Éva</i>)	83
Le livre religieux et ses pratique. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Göttingen, 1991. (<i>Tüskés Gábor</i>)	295
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. München, 1989 – 1990. (<i>Lőkös Péter</i>)	294
Nagy László: Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. Bp. 1989. OSzK. (<i>Kókay György</i>)	183
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik. Debrecen, 1989.	291
Sigal, Perre-André: L'homme et le miracle dans la France médiévale. Paris, 1985. (<i>Bitskey István</i>)	190

Sindik, Nadežda M. — Grozdanovič-Palič, Miroslava — Mano-Zisi, Katarina: Opis rukopisa i starih stampanih knjiga Biblioteke Srpske Pravoslavne Eparhije u Sentandreji. Beograd—Novi Sad, 1991. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	91
Vitályos László — Orosz László: Ady-bibliográfia 1896—1987. Bp. 1990. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	182
Walsh, James E.: A catalogue of the fifteenth-century printed books in the Harvard University Library. Vol. I. Binghamton—New York, 1991. (<i>Borsa Gedeon</i>)	89

NÉVMUTATÓ

- Abaffy Csilla, N. 293–294
 Abelly, Ludovicus 314
 Ábrányi Kornél 30
 Absalon (bibliai) 222
 Acsády Ignác 101
 Adalbert, Szent 94–95, 97, 157
 Ádám (bibliai) 95
 Adamowicz, Chryzostom 315, 317
 Adria, Antonio 277
 Ady Endre 69–70, 182, 370
 Aemilianus, T. Flavius 252
 Ágost herceg (wolfenbütteli) 88
 Ágoston, Szent 73, 258, 291, 308
 Agricola, Rudolf Frisius 212
 Aguirre, José Sáenz de 315
 Aigner Károly 363–365
 Aiszkhülosz 249
 Aiszóposz 110, 211
 Ajtai András 258
 Albertano da Brescia 163
 Algorg, J. L. 164
 Alföldi András 243
 Alkaios 240, 250–251
 Alkibiádész 249
 Alphius, Szent 219
 Alsted, Johann Hienrich 263
 Alszeghy Zsolt 6
 Alvarez de Paz, Jacobus 320
 Alvinczy József 109
 Ammianus Marcellinus 250
 András, II. (magyar király) 51
 Andrásy Tivadar 30–31, 36
 Anjou-dinasztia 97
 Anna, Szent 277, 282
 Anna, Jagello (magyar királyné) 55–57
 Anonymus (P. mester) 44–55, 234
 Antal, Szent (páduai) 97, 159
 Antal Gábor 31
 Antalóczi Lajos 171–172
 Antiszthenész 251
 Antonius, Guilielmus 262
 Apáczai Csere János 292
 Apafi-család 113
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 85–86, 256–257
 Apollonia, Szent 95
 Apollóniosz 249–250
 Apollonius, Pergaeus 261
 Apponyi Albert 41, 142, 147, 149
 Apponyi Sándor 36, 56
 Appuhn-Radtke, Sibylle 267–268
 Aranka György 60–65, 124, 137, 173–179, 352–358
 Arany János 69, 185, 226, 370
 Arany László 33
 Aranyasi Gellértfi János 305
 Aranyasi János 109
 Aranyos Medgyesi Sámuel 269
 Aries, Ph. 161
 Arisztotelész 51, 102, 110–111, 212, 260–261, 291
 Arius 86
 Arminius, J. 261
 Arnestus (prágai püspök) 307
 Arnulf (lisieux-i püspök) 160
 Árpád (fejedelem) 33, 51, 232
 Artigas, Miguel 164
 Artner Erhard 114
 Arzet, André 263
 Asinius Pollio 247–248
 Aszalós Károly 288
 Aszlányi Károly 70
 Asztalos Miklós 19
 Attalos, I. (pergamoni király) 241
 Atticus 247
 Attila (hun király) 232

- Aubrius, Johannes 259
 Audisio, G. 295
 Augustinus, Aurelius (I. Ágoston, Szent)
 Augustus, Octavianus (római császár) 66, 242–243, 254
 Avancinus, Nicolaus 224–225, 315, 317, 320
 Averani, Giuseppe 314, 323
 Averroes 51
 Aymans, Winfried 301

 Babcsánszky Ferenc 313
 Babits Mihály 70
 Babocsay Izsák 77
 Bach Nándor 370
 Bacon, Roger 160
 Bacsinszky András 172
 Badics Ferenc 185
 Bajnóczi Sámuel 341
 Bajza József 185
 Bajza Lenke I. Beniczkiné Bajza Lenke
 Bakócz Tamás 56
 Bakos József 170
 Balakrosz 250–251
 Balás Sándor 342
 Balásfi Tamás 263
 Balassa Bálint 72–73, 109, 348–349, 366
 Balassa Brunó 223
 Balassi Bálint I. Balassa Bálint
 Balázs Éva, H. 57, 59
 Balázs János 157
 Balázs Mihály 106, 116
 Balde, Henricus 315, 317
 Bálint Ignác János 276, 278, 284
 Balia Sámuel 355
 Bálint István János 369–370
 Ballagi Aladár 278
 Ballman János Mihály 61
 Bally, J. Ch. 250
 Balog Ferencz 361
 Balogh András 340
 Balogh Zsigmond 77
 Balzac, Honoré de 70
 Bán Imre 219
 Bánffy György 124–125, 134, 137
 Bánffy Györgyné 356
 Bangha Katalin 200, 213–214
 Banner János 237
 Barbier, F. 295
 Barclaius, Joannes 322
 Barclay, J. 274

 Barcsay Ákos 256
 Barkóczy Ferenc 171–173
 Barla János 341
 Barnabás, Szent (apostol) 296
 Baróti János 75
 Barrière, Pierre 100, 108, 114
 Bartalos Gyula 151
 Bartalits Mihály 18
 Bartholinus, Riccardus Peruginus 55–56
 Bartoli, Daniello 315, 320, 324
 Bartoniek Emma 44, 157–158, 302–310
 Basire, Isaac 256–264
 Báthory András (erdélyi fejedelem) 113
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 74
 Báthory Gábor (ref. püspök) 230
 Báthory István (erdélyi fejedelem) 176
 Báthory István (országbíró) 100
 Báthy Zsigmond 152
 Bátorkeszi F. János 77
 Batsányi János 368
 Batthyány Ádám 113
 Batthyány Ignác 172, 305–306
 Baumaister, Franz Xaver 341
 Baumaister, Joseph 341
 Bayer 6
 Bayle, Pierre 352
 Beatrix (magyar királyné) 56
 Beaumont, Robert 112
 Becanus, Martinus 259–260
 Becatti, G. 253
 Becher, U. A. J. 295
 Beck, Hans Georg 170
 Becker, Bartholomaeus 111
 Becskereki Mihály 274–275, 276–277, 282–283
 Bede, Samuel 111
 Bedőcs Károly 346
 Bedőcs Károlyné 346
 Beethoven, Ludwig van 224
 Beistel, Columbanus 324
 Beke László 96
 Békefi Remig 144
 Beksics Gusztáv 29
 Bél Mátyás 183–184, 211, 287
 Béla, III. (magyar király) 44, 52
 Béla, IV. (magyar király) 44, 51–54, 234
 Béládi István 342
 Bella Lajos 31, 152
 Bellarmino, Roberto 313, 315–316
 Bellegambe, Franciscus 315, 321

- Belloniana nyomda 334
Benatius, Alexander 261
Bencsik János 360
Benda Kálmán 58, 186, 188
Benedek, Szent 98, 309–310
Benedek, XIV. (pápa) 171, 275
Benedict, Ph. 295
Benger, Nicolaus 197, 200
Beniczky Péter 72–74, 78
Beniczkyne Bajza Lenke 70
Benkovits Ágoston 319
Benkő 356
Benkő Gyula 33
Benyák Bernát 217, 225
Beőthy Zsolt 36, 153
Beregszászi Pál 76
Berenatus, Johannes 259
Berényi György 113
Berényi Zsigmond 13
Berkovits Ilona 44, 52–53
Berlász Jenő 108, 162, 185, 200, 213
Berlioz, J. 160
Bernárdin, Szent (sienai) 163
Bernát, Szent (Clairvaux-i) 190
Bernát (spalatói érsek) 158
Bernhard, Michael 294–295
Beroaldo, Francesco 263
Berta Árpád 288
Bertók Lajos 291
Berzeviczy Albert 30, 33, 36
Berzeviczy Gergely 64
Berzsenyi Dániel 233
Besneyi Gy. 270
Bessenyei György 183, 185, 366
Bethlen Elek 113
Bethlen Farkas 128
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 176, 197
Bethlen Gábor 31
Bethlen István 363–365
Bethlen József 177
Bethlen Miklós 257
Bethlen Sándor 125
Bethleni Hari Péter I. Hari Péter
Bèze, Theodor de (Beza Vezelius) 165–167, 260
Bibó István id. 145, 153
Biedrzychowski, Gaspar 315
Bihari József 170
Bilisics Alajos 198
Binder János 59, 62–63
Birckman, Joannes 259
Birnbek, Andreas 321
Bíró Dániel 342
Bíró István I. Padányi Bíró István
Bíró József 370
Bíró Mihály 371
Birsens, Josy 189–190
Bischoff, Bernhard 294–295
Bisterfeld 256
Bisztray Gyula 74
Bitnicz Lajos 22
Bitskey István 190, 200, 213, 296–297
Blanck, H. 253
Blanke, K. J. 250
Blosius, Ludovicus 199, 315
Blum, R. 250
Bocskay István (erdélyi fejedelem) 74
Boehring, E. 251
Boér Márton 76
Boér Sámuel 265
Boethius, Anicius Torquatus Severinus 212
Bohn, R. 241
Boileau, Charles 323
Bolmann I. Ballman János Mihály
Bona, Joannes 316, 323
Bonaventura, Szent 315, 321
Bonfini, Antonio 109–110, 211
Borbála, Szent 157
Bordenus, Johannes Maciodus 264
Boronyai L. János 62
Boros Mihály 361
Borosnyai L. János I. Boronyai
Borsa Gedeon 55, 87–90, 100, 264–269
Borsai Márton 265
Borsáti Ferenc 370
Borsy Károly 13–14, 20
Boruth Andor 154
Borzák István 244
Bosák Nándor 172
Bossli, Franciscus 315
Bossuet, Jacques Bénigne 7
Bóta László 72
Botta István 100
Boureau, A. 93
Boutald, Michael 203, 322
Bozsik Pál 172–173
Bödeker, Hans Erich 295–296, 325
Bögözi László 87
Brache, Tycho 261
Brandl, Matthaeus 314, 322

- Braeucker Stina, B. 154
 Breitenfeld, Gottfried 110
 Bremond, C. 160
 Brenner, Georg 111
 Brever Samuel 349
 Brewer-nyomda 278, 284
 Breymayer, R. 295
 Bródy Sándor 232
 Broquard, Jacobus 321
 Brown, Peter 190
 Brown, Raymond E. 296–297
 Bruckenthal Sámuel 124–125
 Brunck 175
 Brunner, Otto 103
 Bruno, Vincentius 314
 Brutus János Mihály 112
 Brückner, Wolfgang 186, 213
 Bucellini, Joannes 315–316
 Buchananus Scotus, Georgius 262
 Buczy Emil 132
 Budai Ésaías 63–64, 359
 Buday József 31
 Buffon, Georges Louis Leclerc 62
 Bunyitay Vince 276
 Burger, Hieronymus 112
 Burger Lajos 154
 Burján Mihály 353
 Busa Margit 3, 84–85
 Busaeus, Joannes 315
 Bustya Endre 182
 Buzás László 210

 Caesar, Caius Julius 2, 110, 211
 Cagnat, R. 242
 Calepinus, Ambrosius 110, 257–258, 264, 291
 Caligula (római császár) 248
 Callmer, Ch. 242, 246–247
 Calprenède 7
 Campe, Joachim Heinrich 359
 Canisius, Petrus 189
 Cantimpré, Thomas 160
 Capella, Andreas 315
 Caracalla (római császár) 254
 Caraffa, Antonio 107
 Cardano, Gianbattista 66
 Cardano, Girolamo 66–68
 Carde (kiadó) 58
 Casamassina, Emanuele 50
 Cassius Dio 243, 254
 Castagnoli, F. 243
 Cato, Marcus Portius 254, 263
 Caussin, Nicolaus 315
 Chaix, Gerald 295–296, 325
 Chalkokondyles, Laonikos 211
 Chamierus, Daniel 259
 Chatellier, I. 295
 Chaucher, Geoffrey 163
 Chaunu, P. 161
 Chenu, M.-D. 160
 Chesneau, Nicolas 259
 Chevalier, Ulysse 158
 Chotek Mária 144
 Christie, Agatha (Miller, Agatha) 70
 Chrysostomos I. Cocceianus Flavius Dion
 Chytraeus, Nathan 262
 Cicero, Marcus Tullius 109–111, 211, 234, 247, 291, 302
 Cioranescu, Alexandre 352
 Claudius (római császár) 245
 Clauss, Andreas 336
 Cocceianus Flavius Dion 245, 246, 248, 251, 253
 Cocceius, Johannes 77, 260
 Coelius Pannonius, Gregorius I. Gyöngyösi Gergely
 Collin, Heinrich Josef von 130
 Comazzi, Joannes Baptista 314
 Comelius 264
 Comenius Ámos János 287
 Connat, M. 112
 Conrad Mihály I. Heydendorff Mihály
 Constantinus, I., Nagy (római császár) 2
 Conti, Natales 262
 Conze, A. 241
 Coren, Jacobus 321
 Corner, David Gregor 315, 323
 Corvinus, Christophorus 262
 Costanz, Gabriel 317
 Coster, Franciscus 315
 Courths-Mahler, Hedvig 70
 Cörver János 3
 Cranz, F. Edward 102, 264
 Crasset, Joannes 315
 Cromwell, Oliver 57–59
 Cronin, Archibald Joseph 70
 Curtius Rufus, Quintus 109
 Cusanus, Nicolas 189
 Cuspinianus, Johannes 56
 Cyprianus, Szent 221
 Cyrianus 250

- Cyrinus, Szent 219
 Czákó Elemér 188, 349
 Czeckzo-Prónai Antal 6
 Czébmaister Ferenc 344
 Czuczor Gergely 22, 234
- Csákvári nyomdász 277, 282–283
 Csáky család 276
 Csáky Albin 31–32
 Csáky Miklós 274–283
 Csanak Dóra, F. 185
 Csanaki Máté 103
 Csapodi Csaba 44, 55–57, 94, 100, 114, 266, 302–303, 309
 Csapodiné Gárdonyi Klára 94
 Császár Elemér 217, 221
 Csatkai Endre 270, 277
 Csatkai Endréné Mária Anna 270
 Csató Elek 87
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Csehszíjjártó István 341
 Cseke Ferenc 342
 Csepcsányi Gábor 359
 Cseresznyés Antal 17
 Cserey Farkas 64–66, 130
 Cserkúti Adolf 16–17
 Csernátóni Pál 256
 Cserni Béla 40
 Csernyelyi Sándor 143
 Csokonai Vitéz Mihály 233, 366
 Csombor Márton I. Szepsi Csombor Márton
 Csontos János 25–26
 Csorba András 361
 Csulyak István I. Miskolci Csulyak István
 Csuzi Cseh János 269–270
 Csűrös Ferenc 188
 Csúry Bálint 174
- Daedalus (mitológiai) 73
 Dahl, Svend 100, 109, 114
 Dalecampius, Jacobus 261
 Dálnoki Lőrinc 111
 Danaeus, Lambertus (Daneau) 260
 Dániel (bibliai) 84
 Daniel, Gabriel 212
 Danielik József 15
 Dankanits Ádám 102, 107–108, 110, 114
 Dankó Imre 227
 Dantiscus, Johannes 55–56
 Dányadi János 76
- Dávid király (bibliai) 222, 260, 349
 Davy, M.-M. 159
 De Backer, Aloys 215, 317
 Debbora (bibliai) 222
 Debreczeni Tankó Miklós 166
 Debreceny József 342
 Deé Nagy Anikó 175
 Defoe, Daniel 233
 De Franciscis, A. 244
 Degering, H. 164
 De Lubac, H. 160
 De Luca, G. 251
 Demeter, Szent 95, 97–98
 Demeter, Szent (rosztovi) 91
 Demeter (legenda másoló) 94
 Demoszthenész 249
 Dernschwam, Johann 105, 108, 112, 115
 Déry Tibor 24
 Descartes, René Renatus Cartesius 233, 352
 Deschamps, Eustache 163
 Desericzky (Desericus) Ince József 232
 Dessewffy József 292
 Dézsi Lajos 349
 Dickens, Charles 70, 233
 Dilke, O. 249
 Diogenes 361
 Dionysios Periegetes 264
 Dionysius Afer 264
 Dionysius Carthusianus 315, 321
 Diószegi Zsigmond 62
 Ditterberger 240
 Divald Kornél 40, 142–143
 Dobai István 75
 Dobai Székely Sámuel 184
 Doll, Benedictus 201
 Domokos Ottó 343
 Domokos Pál Péter 85–87
 Domonkos, Szent 94
 Domonkos 150–151
 Domitianus (római császár) 254
 Donahue, C. Jr. 306
 Dónyi Gellért 199, 313–314, 323
 Dorell József 234
 Dosztojevszkij, Mihail Mihajlovics 70
 Doucet, R. 102–103, 105–106, 108–110, 112, 114
 Dózsa György 56, 88
 Döbrentey Gábor 132, 230
 Dömötör László 149–150
 Dömötör Tekla 3

- Draskovich-család 266
 Draskovich Pál Antal 266
 Drelincourt, Carolus 323
 Drexel, Jeremias 315–316
 Drojer Máté 342
 Drusus Germanicus 244
 Duchet-Suchaux 160
 Ducki Krzysztof 290
 Ducreux, M. E. 295
 Dudith András 292
 Dudits Andor (?) 33
 Dufrêne, Maximilianus 321
 Dugonics András 225
 Dugonics Titusz 233
 Dukkan Ágnes 186
 Duliškovič, Ioann 172
 Dumas, Alexandre 70
 Dunn-Lardeau, B. 93
 Duns Scotus, Joannes 315
 Dusnoki József 227–238
 Dutka Ákos 370
 Dümmerth Dezső 193

 Eckhardt, Michael 110
 Eckhardt Sándor 72, 348
 Eckhardt Tibor 364–365
 Ecsedy Gábor 231
 Ecsedy Judit, V. 269–275, 277
 Éder Gyula 154
 Éder József Károly 61, 178–179
 Egeressy János 110
 Egyed, Szent 158
 Egyed Antal 14
 Eichler, F. 253
 Eisengrein, Martin 320, 323
 Eisenhut Ferenc 33
 Eisenhut, W. 243
 Eisler, Robert 162
 Eitzenberger Ferenc 276, 278, 283–284
 Ék Sándor 289
 Elek, Szent 98
 Elek László 228
 Elekes Irén 370
 Elsevir, Daniel 351–352
 Ember Győző 104, 285
 Emericzy Andor 154
 Emőd Tamás 370
 Endrényi Imre, ifj. 363–364
 Endrey Sándor 154
 Endrődy János 356

 Engel Vilmos 363–365
 Engelbrecht 355
 Ens, Gaspar L. 233
 Enyedi Sándor 59–66, 122–138, 173–179, 352–358
 Eötvös József 24, 236
 Eötvös Károly 70
 Epiktétosz 111
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 110, 114, 168, 211, 291
 Erdélyi Pál 77
 Erdő Péter 301–312
 Erdődi Gábel 77
 Erdődy Gábor (egri püspök) 171
 Erim, K. T. 249
 Erzsébet, Szent 97–98
 Erzsébet, (Károly Róbert felesége) 86
 Esterházy-család 268
 Esterházy Imre 198, 319
 Esterházy Kálmán 31
 Esterházy Miklós Antal 313
 Esterházy Pál 72–73, 74, 266, 268
 Esterházy Pál (nádor) 313, 324
 Eszéki István 113
 Eszterházy József 292
 Eszterházy Károly 171–173, 356
 Etkey István 341
 Etti, Camillus 322, 324
 Eukleidész 110, 261
 Eumenés, II. (pergamoni király) 241, 251
 Euphorion 248
 Euripidész 251
 Éva (bibliai) 95
 Eybl, F. M. 295
 Ezeiel (bibliai) 260
 Ezópus I. Aiszóposz

 Fábíán Dániel 83
 Fábíán József 342
 Fabricius, E. 250–251
 Fábri Jakab 276, 281
 Fagius, Paulus 260
 Falbair, Fenouillo 353
 Faludi Ferenc 2, 234
 Faragó Géza 371
 Farkas Ferenc 340
 Farkas Gábor 100–121
 Farkas Gyula 288
 Farkas Seraphinus 215
 Fasching Ferenc 313–314, 320

- Fauth, Mark 112, 114
 Fava, Domenico 348
 Fáy András 236
 Febei, F. A. 275
 Febvre, Lucien 100, 103, 109–110, 112, 114
 Fehér Katalin 358–360
 Fejér György 6
 Fejér István 125
 Fejér János 125
 Fejér Pál 276, 279
 Fejér Rozália 125
 Fejérpataky László 31, 35–36, 40, 144, 147–148, 152–153, 155
 Fekete Csaba 115, 302
 Fekete Erzsébet 77
 Fekete Ferenc 128
 Fekete János 176
 Félégyházi Tamás 109
 Féli, Danielis H. 166
 Feliciani, Giorgio 303
 Felvinczi György 74
 Fénelon, François 212
 Fényes Elek 236
 Fényes Miklós 18
 Fenyvessy Ferenc 31
 Ferdinánd, I. (magyar király) 55–57, 211
 Ferenc, Szent (Assisi) 338
 Ferenc, Szent (Szalézi) 316
 Ferenc József (magyar király) 26, 38
 Ferenczffy Lőrinc 348–349
 Ferenczy Jakab 15
 Ferenczy József 154
 Ferenczy Lőrinc 108
 Ferenczy Zoltán 40, 144, 152
 Festetics György 33
 Feszty Árpád 33
 Fierz, M. 66
 Filarszky Nándor 144
 Filep István 125
 Fináczy Ernő 3
 Fink, J. 246
 Finta György 18
 Fischer Dániel 184
 Fitz József 100–101, 114–115, 188
 Flaubert, Gustave 70
 Flavius, Josephus 110, 211, 242
 Fleith, B. 93
 Fleury, Claude 7
 Fodor Árpád 29
 Fodor István 174
 Fodor Pál 84
 Fogarasi 275
 Fonseca, Pedro da 212
 Forestier, Jean 112
 Forgách Ferenc 292
 Forgách Mihály 166
 Forgách Pál 279–280
 Forster Gyula 36
 Földesi József 341
 Földvári Sándor 169–173
 Fraenkel 250
 Frájnfelt, Simon 342
 Frajzázjen László 230
 Fraknoi Vilmos 25, 36, 38, 41, 55, 139–140, 142, 146–147, 152, 154
 Franchini, J. 274
 Francke 287
 Frangepán család 229
 Fráter István 72–73
 Frech, Joseph 110
 Fricsy Ádám 116
 Fridrich, Fridericus 109
 Fried István 175, 186, 288
 Friedenreich 65
 Friedreich Endre 217
 Frigyes, III. (német-római császár) 96, 304
 Frisbe, John 109
 Fritsch János Kristóf 270
 Frobenius, Johannes 259
 Fronius, Daniel 113
 Froschoverus, C. 258
 F. S. 291–293
 Funaioli, H. 247
 Furlani, J. A. 271
 Futaky István 368–369
 Fügedi Erik 95
 Fülöp Géza 187–188, 228, 235, 360
 Füssel, Stephan 55–57
 Füves Ödön 170
 Gaál János 341
 Gacak, Mihail 186
 Gácsi Hedvig 115
 Galatinus, Petrus 259
 Gálffy István 340
 Gallen, Johann 101, 108
 Galli Katalin 106
 Gálos Magda 13
 Galsworthy, John 70
 Gánóczy Antal 233, 278, 283–284

- Gäpel, Marth 109
 Garampi József 171 – 172
 Gardner, Erle Stanley 70
 Gárdonyi Albert 188, 349
 Gárdonyi Géza 69 – 70
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gaudemet, Jean 302
 Gauftl Lipót 341
 Gay, M. Le 246
 Gelenius, Sigismundus 261
 Gellért, Szent 97 – 98
 Gellértfi János l. Aranyasi Gellértfi János
 Gellius, Aulus 242, 249
 Georgi-család 332
 Georgi Károly 341
 Georgi (György) Lajos 341
 Georgi, Theodor 264
 Gerecze Péter 14, 21
 Geremek, Bronislaw 161
 Gerevich Tibor 52, 143
 Gergely, Szent (Naziani) 259
 Gergely, I., Szent, Nagy (pápa) 160
 Gergely, IX. (pápa) 303
 Gergely, XI. (pápa) 303
 Gergely András 367
 Gerlóczy Károly 31, 36
 Germain, Michel 211
 Germanicus Caesar 244, 246
 Gernand, M. 241
 Gertrud, Boldog 95
 Ghellinck, J. de 160
 Gibicz Vencel 342
 Gilbert, William 262
 Gilson, Étienne 160
 Girolamo, Amati 171 – 172
 Gitsch, Michael 113
 Giunta, Philoppo de 261
 Gjurov, Alexander 169
 Glorieux, P. 160
 Goethe, Johann Wolfgang 70, 125
 Goff, Frederick R. 89 – 90
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 70
 Goldsmith, Oliver 233
 Goldzieher Ignác 30
 Gombáné Lábas Olga 291
 Gombocz Zoltán 288
 Gombos F. Albin 44, 158
 Gombos László 342
 Gonda József 83
 Gorlaeus, David 264
 Gorové László 131 – 132
 Gorsky, Andreas 112
 Gosztonyi László 198
 Gottlieb Antal 278
 Göber, W. 247, 251
 Gömöri György 167 – 169, 256
 Gönczi Szabó Ferenc 341
 Göndöcs Benedek 229
 Gööz József 31
 Gözenberger, Matthaeus 322
 Gradiczky F. 278
 Gradwohl Eduárd 18
 Graesse, Th. 97
 Graff, Andreas 219
 Gragger Róbert 5
 Gratian, Balthasar 212
 Gregoras, Nikephoros 211
 Gregorius Coelius Pannonius l. Gyöngyösi Ger-
 gely
 Grozdanovič-Palič, Miroslava 91
 Gröpper, Johann 111
 Gruber, Daniel 105
 Gruitrode, Jacobus van 163
 Grüll Tibor 239 – 255
 Gründler, Anton 341
 Gründler, Franz 334, 341
 Gualterus, Rudolphus 258
 Gubernáth Antal 5
 Guibert, A. J. 352
 Guillaume, Alexis 164
 Guillelmus von Gennep 306
 Gulátsi Antal 134
 Gulyás Károly 174
 Gulyás Pál 40, 100, 112, 145, 152 – 153
 Gutenberg-nyomda 90
 Gutt 113
 Guttman János Pál 276, 278, 284
 Gvadányi József 234, 359
 Gyárfás Jenő 33
 Gyarmathi Sámuel 353
 Gyarmati Balassi Bálint l. Balassi Bálint
 Gyöngyösi Gergely 199, 313
 Gyöngyösi István 74
 Györffi Pál 85 – 87
 Györffy György 44, 50, 95
 György Aladár 26 – 28, 30 – 33, 36, 40
 György Lajos l. Georgy, Ludwig
 Gyula (magyar vitéz) 232
 Gyulai Pál 125

- Haan Lajos 227, 233
Haas Mihály 13, 17
Habicht, C. 246
Habina, Lucas 173
Hadrianus (római császár) 246
Haeften, Benedictus 315, 320
Hagara Viktor 31
Hagymási Imre 5–6
Haiman György 265
Haiman Györgyné 188
Hain Gáspár 114
Hain, Nicolaus 114
Hajdú Helga 302
Hajnal István 53–54, 227
Hajnóczy József 287
Halápy Konstantin 217
Halász Margit, J. 332, 340, 343
Halász Teréz, S. 29
Haller István 135
Haller János 267
Hami László 217
Hám József 217
Hamplér József 31, 36, 40, 149, 151–152
Harcourt, Marie, d' 158
Harel, Claudius 261
Hari Péter 358–359
Haris László 290
Harsányi István 113, 213
Hartzeim, Joseph 306
Hasan Erenig 288
Hatvani István 292
Hauck, Albert 351
Haunolt, Johann 113
Havas Ágnes, Cs. 72–74
Hawthorne, Nathaniel 70
Heckenast Gusztáv 285
Hedvig, Szent 95
Hefe, Hermann 66
Hegedűs János 342
Heine, Heinrich 369
Heinsius, David 259
Heintze 246
Hektig János 361
Hellebrant Árpád 71
Heller János Konrád Henrik 276, 278, 283–284
Heltai Gáspár 212
Heltai János 374–383
Heltai Jenő 70
Henricpetrus, Sebastianus 258, 260
Henrik, II., Szent (német-római császár) 96
Hensel, Johann 110
Henter Julis 178
Herbert Mihály 177–178
Herczeg Ferenc 69–70
Herepei János 265, 267, 352
Herigone, Pierre (Pseud.) 262
Hermann Egyed 14
Hermann Ottó 185
Herner János 115
Hérodotosz 250–251
Herrmann Antal 31
Hervagius, Johannes 259
Herwegh György 234
Herz, Johann Daniel 267
Herzog, R. 245
Heser, Georgius 322
Hess András 89
Hessels, Joannes 318
Hets J. Aurelián 223
Hevenesi Gábor 183, 202, 313–314, 316, 320–321, 324
Heydendorff Mihály 59, 61
Heyne, Christian Gottlob 175
Hierophantész, Gaius Iulius 253
Hilarius, Szent 259
Himmelreich György 113
Hippokratész 245
Hirnhaim, Hieronymus 316, 320, 323
Hirsch, A. 66
Hochmeister Márton ifj. 355–356
Hock János 30
Hodinka Antal 172–173
Hoffmann Edith 52, 96
Hoffmann, Elias 110
Hofhalter nyomda 275
Hogya György 332, 341
Holberg, Ludvig 5
Holczer József 217
Holdmészi Kornéli Ambus 227, 230
Holik F. 163
Holl Béla 101, 106, 108, 348–349
Hollán Ernő 36
Holló János 267
Holló Zsigmond 267
Hóman Bálint 155, 285
Homérosz 110, 175, 211, 247, 251–252
Hopp Lajos 185–186
Horatius, Quintus Flaccus 110, 211, 243, 291
Horn, R. 251

- Hortensius 244, 250
 Horthy Béla 154
 Horvát Imre 370
 Horvát István 230–232
 Horváth Ádám I. Szkhárosi Horváth Ádám
 Horváth Cyrill 98
 Horváth Ferenc, ifj. 341
 Horváth Ferenc 341–342
 Horváth Géza 36, 144, 152
 Horváth György 342
 Horváth Gyula 31
 Horváth János, ifj. 52
 Horváth János 44, 366
 Horváth Margit 172
 Horváth Mihály 341–342
 Horváth P. Dániel 133–134
 Horváth Zsigmond 201
 Hosszó Antal 230
 Hóbe Károly 17, 21
 Hörmann János András 348
 Hromko Lőrinc 221
 Hubaj János 281
 Hubay Ilona 89
 Hudi József 332, 338, 340
 Hugo de Sancto Caro 51
 Hugo de Sancto Victore 160
 Huizinga, J. 161
 Hunfalvy Pál 288
 Hunyadi János 223
 Hutin, Jean 112
 Hutter György 257
 Hübner, Johann 84–85, 230
 Hülti Dezső 144

 Ibsen, Henrik 69
 Icarus (mitológiai) 73
 Ignác, Szent (Antiochiai) 297
 Ignác, Szent (Loyolai) 21, 322
 Illei János 5
 Illésházy István 103
 Illyés Gyula 98
 Ilovai János 342
 Implom József 237
 Imre, Szent 94–95, 97
 Inan, J. 246
 Ince, III. (pápa) I. Lotario dei Segni
 Ince, IV. (pápa) 303
 Indali György 186–187, 289–290, 371
 Irányi 188
 Isoz Kálmán 153

 István, Szent (protomártír) 94, 98
 István, I., Szent (magyar király) 13, 94–96, 98, 223, 304–305
 István, V. (magyar király) 54
 Istvánffy Miklós 211
 Iván Mihály 365
 Iványi Béla 100, 106, 115, 188, 349
 Iványi Sándor 302, 307
 Izidor, Szent (Sevillai) 239, 242, 302
 Izquierdo, Sebastino 314
 Izsák Lajos 186–187

 Jablonkay Gábor 2
 Jacobus de Voragine 93–99
 Jádi József 341
 Jagello dinasztia 232
 Jakab mester 97
 Jakab Bertalan 283
 Jakó Klára 101, 116, 213
 Jakó Zsigmond 100–101, 103, 107, 114, 188, 257
 Jákób (bibliai) 79
 Jancsó Elemér 357–358
 Jangh kanonok 357
 Jankó János 151
 Jankovich Béla 139, 142, 149
 Jankovich Miklós 161–162, 308–309
 Jankovics József 74–77, 79
 János, Szent (evangélista) 85
 János, Szent (Keresztelő) 222, 267
 János, Szent (Capistranoi) 86
 János Pál, II. (pápa) 84
 János, I., Szapolyai (magyar király) 86
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 33
 János (fráter) 196
 Jansen, Cornelis 258
 Janssen, T. H. 251
 Jantsó Pál 132–133, 135
 Janus Pannonius 13
 Járdos Anna Mária 131
 Jastrzembiec, Adalbertus 307
 Jászberényi P. Pál 167
 Jayne, Sears 102–103, 105, 107, 109, 111–114
 Jeney György 135
 Jenő, IV. (pápa) 303–304
 Jenő, Savoyai 33
 Jeremiás (bibliai) 260
 Jerney János 233
 Jeske József 340
 Jób (bibliai) 84

Johannes (ep. Tusculani) 307
 Johannes Thomas a S. Cyrillo 315
 Jókai Mór 31, 69–70, 370
 Jónás (bibliai) 84
 Jones, C. P. 246, 253
 Jósika Miklós 233
 Josinczy Lajos 292
 József (egyiptomi, bibliai) 222
 József, Szent (Kalazanci) 218
 József, I. (magyar király) 314
 József, II. (magyar király) 6, 57–59, 123, 201, 213, 220, 310
 József Attila 83
 Józsué 84
 Jöcher, Christian Gottlieb 66, 215
 Juan de Jesus Maria 315
 Judit (bibliai) 84
 Juharos Ferenc 2
 Juhász Gyula 70–71, 365, 370
 Juhász Sámuel 341
 Julius Africanus 242
 Julius Caesar 243, 247
 Jung, Gertrud 352
 Junker László 217
 Jusztina, Szent (Padovai) 221, 303

 Kaas Ivor 30
 Kacziány Ödön 154
 Kádár István 75
 Kadlec, Jaroslav 307
 Kaffka Margit 70
 Kájoni János 85–87, 289
 Kalán (püspök) 13
 Kalatai C. 275
 Kállai Gergely 274, 276–277, 282–283
 Kállai Miklós 75
 Kálmán Könyves (magyar király) 304–305
 Kálmán (halicsi király) 53
 Kálmán János 341
 Kálnoki-család 265
 Kálvin János 165–167, 212, 260, 291
 Kamerer Ernő 30, 36
 Kandó József 292
 Kaposi Sámuel 77
 Kapsner, Oliver L. 215
 Kara György 290
 Karácsonyi János 86, 100, 232
 Karinth Frigyes 70
 Karlovsky Bertalan 33
 Károly Róbert (magyar király) 86, 96

Károly, I. (angol király) 256
 Károly, II. (angol király) 256
 Károly, V. (német-római császár) 55
 Károlyi István 31, 78–79
 Karsai Géza 52
 Kassai András 109
 Kassák Lajos 70
 Kaszap Erzsébet 338
 Katalin, Szent 97
 Katona Imre 186
 Katona Lajos 161
 Katona Tünde 115
 Kawecka-Gryczowa, Alodia 170
 Kazinczy Ferenc 84–85, 125, 130, 132–133
 Käfer István 188
 Keczer András 78
 Keil, G. 162
 Keil, J. 253
 Kelecsényi Gábor 174
 Kelemen, Szent (Alexandriai) 259
 Kelemen, VI. (pápa) 303
 Kelemen, XIV. (pápa) 172
 Kelemen József 340
 Kelemen Józsefné 340
 Kelemen Lajos 101
 Kelemen László 124, 126–127
 Kelemen Márton, ifj. 340
 Kelemen Márton 340
 Kéler Béla 185
 Keleti Károly 26–28, 30
 Kellum, B. 243
 Kemény 135
 Kemény Lajos, ifj. 108
 Kemény Sámuel 269
 Kempelen Béla 90, 267
 Kempis Tamás 315–318, 321–322
 Kende Sándor 113
 Kenedi Géza 31
 Kenézy Lajos 228
 Képhiszodótosz 253
 Keppel, Henric 112
 Kerekes György 109
 Kerényi Ferenc 6, 220, 226
 Kereskényi Miklós 227
 Keresztéli 354
 Keresztély Ágost 197
 Keresztury Dezső 368
 Kertész Ábrahám I. Szenci Kertész Ábrahám
 Keserű Bálint 103, 256
 Kessler, Nicolaus 321

- Kestoi 242
 Keszthelyi László 64, 225
 Keveházi Katalin 115
 Keviczky János 110
 Kibédi Sámuel 6
 Kiechel, Georgius 111
 Kilian-család 267
 Kilian, Bertalan 267–268
 Kilian, Georg Christoph 268
 Kilián István 2, 4, 6, 11, 72–74, 186, 217–226
 Kimmach, Ludwig 200
 Kincses Nagy Éva 287–288
 Király Imre I. Pécseli Király Imre
 Kis Áron 358
 Kis Ferencné 248
 Kis János 84
 Kis Miklós I. Misztótfalusi Kis Miklós
 Kis Pap Imre 281
 Kis Tivadar 346
 Kisbán Emil 197, 200–201, 204
 Kisfaludy Károly 230
 Kisfaludy Sándor 230, 233
 Kiss Géza 15
 Kiss György 21
 Kiss István, R. 77
 Kiss Lajos 145
 Kiss Márton 368
 Kisvárdai P. János 77
 Klaniczay Tibor 74, 100, 103, 366–367
 Klebelsberg Kunó 142, 145
 Kleberg, T. 240
 Kleopatra 251
 Klimó György 13, 17–19, 172
 Klobusiczky, Petrus 283
 Klösz Jakab 371
 Kmoskó Mihály 288
 Knapp Éva 193–216, 313–331
 Kner-nyomda 83
 Kniewald Károly 158
 Knogler, D. 271
 Koháry István 74
 Kokas Károly 213
 Kókay György 57–59, 71, 183–185, 187–188, 193, 285–287, 318, 366–367, 368–369
 Kollányi Ferenc 90
 Kollár Ádám Ferenc 184
 Kollath (Koblath?) István 341
 Kollenicz András 198, 313–314, 316–317
 Koller József 13
 Kollonics Lipót 67
 Kolozsvári János 103
 Kolumbán, Szent 157
 Komáromy Miklós 231
 Koncz Boldizsár 77
 Koncz Pál 332–347
 Kontz 125
 Kopácsi Sándor 186
 Kopcsányi Károly 16, 20–21
 Kopeczki Ferenc 266
 Kopperger Antal 340
 Koppi Károly 225
 Kordé Zoltán 288
 Kornéli Ambrus I. Holdmézesi Kornéli Ambrus
 Kornis Károly 132
 Koroknay Éva, Sz. 332
 Kósa László 231, 288
 Kosáry Domokos 285–287
 Kosáryné Réz Lola 70
 Kossuth Lajos 229
 Kostenszky Géza 31–32
 Kotsi Patkó János 125–127, 129, 132–135, 138
 Kotsi Patkó Jánosné 132
 Kotzebue, August Friedrich 125
 Kovachich István 200
 Kovachich Márton György 276
 Kovács Béla 200, 213, 219
 Kovács Máté 28
 Kovács Sándor, V. 101, 193
 Kováts Antal József 175
 Kozocsa Sándor 71
 Köhler, Hans Joachim 87–89
 Köhler, R. 163
 Kőkényesdi Zsuzsanna 78
 Kölcsény Ferenc 228
 Körmendi György 166
 Körmendy Kinga 94, 302, 367–368
 Kőrösi József 30–31, 33
 Kőszegfalvi Ferenc 83
 Közi-Horváth József 200
 Krämer, Sigrid 294–295
 Kránitz Béla 31
 Krauss, Herman 342
 Krausz András 59, 63
 Krausz Ármin I. Krauss, Herman
 Kräusz, József 342
 Kremer József 144
 Krenner Géza 152
 Krenner József 36, 40, 152

- Kresznerics Ferenc 7–11
 Kriesch Aladár 33
 Kringler Ferenc 341
 Kristeller, P. O. 295
 Kristó Gyula 287–288
 Kristolovecz János 200
 Kropf Lajos 256–257
 Krúdy Gyula 70
 Kulcsár György 115
 Kulcsár Péter 95, 169, 194
 Kultsár István 131–134, 230
 Kumorovitz L. Bernát 94
 Kuncz Adolf 31, 36
 Kund (magyar vezér) 232
 Kunossy 371
 Kurzböck, Joseph 170
 Kühár Flóris 158
 Küllös Imola 185–186

 Labarre, Albert 101–106, 108–112, 114, 264
 Lábás Olga I. Gombáné Lábás Olga
 Lactantius, Lucius Caelius Firmianus 261
 Laczkovics János 58
 Lajos, Szent (Toulouse-i) 97
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 13, 357
 Lajos, II. (magyar király) 55–57, 232
 Lakatos Éva 83
 Lambertus, Bartholomeus 261
 Lamrich, J. 263
 Landerer-nyomda 270
 Lang (bíboros) 55–56
 Láng Ádám János 130
 Láng Jánosné 131, 133
 Láng (Lange) Lajos 342
 Langenstein, Martina Hugos von 163
 Langh, Johann 112
 Langus, Joannes 261
 Lanowy, Wincenty 325
 Lantos Adolf 308
 La Puente, Louis de 314
 Laschitzer, Simon 162
 Last, H. 244
 László, I., Szent (magyar király) 94–97, 304–305, 369–370
 László, V. (magyar király) 33
 László Gyula 370
 Latkóczy Mihály 31
 Latzkovits Miklós 115
 Lavynham, Richard 163
 Lázár (püspök) 60
 Lázár István Dávid 115
 Legato, Ray A. 153
 Legipontius, Oliver 206, 210
 Le Goff, Jean 161
 Lehman, Caspar 112
 Lehmann, Paul 52, 294
 Lehner Pál 324
 Leipen, N. 241
 Lendl, Fridrich 342
 Lengyel András 265, 362–365
 Lépes Bálint 313, 316
 Leskő József 172
 Lessing, Gotthold Ephraim 125
 Letenyei János 234
 Levárdy Ferenc 96
 Lewis, R. E. 162–165
 Libay 150
 Liess, Albrecht 52
 Lipót, I. (magyar király) 167, 211, 314
 Lipót, II. (magyar király) 123
 Lipsius, Justus 114, 211–212, 263
 Listius László 72–73
 Lisznyai Pál 263
 Livius, Titus 109–110, 248
 Lobzynski, Jan Dyonizy 315, 320
 Lochmann, Wolfgang 262
 Lohner, Tobias 315
 London, Jack 70
 Longère, Jean 159
 Longinos (Pseudo) 252
 Lorenz, Th. 249–251
 Lotario dei Segni (III. Ince pápa) 161–165
 Löffel, Andre 108
 Lőkös Péter 161–165, 294–295
 Lörintz Pál 60
 Luby kanonok 277
 Ludolphus de Saxonia 315, 321, 328
 Lugosi Döme 217
 Luis de Granada 315
 Luka György I. Szeli Luka György
 Lukács László 116, 266–268
 Lukinich Imre 113
 Luther Márton 88, 109, 165–167, 265

 Mabillon, Jean 211
 McKay, A. G. 248
 Maccarone, M. 162, 165
 Madách Gáspár 72–73
 Madách Imre 69
 Madas Edit 85–87, 93–99

- Madas József 21
 Magos Ernő 234
 Magyar László 365
 Magyar László András 66–68
 Magyari János 342
 Magyary Zoltán 144–145
 Maignau, Emmanuel 261
 Mairold, Maria 162, 165
 Major József 84
 Makay Bertalan 360–362
 Makfalvy Géza 31
 Makkabeusok (bibliai) 84
 Makowieczka, E. 239–240
 Mallechich Gáspár 200
 Málnási Ödön 276
 Mályusz Elemér 59, 305
 Mancinus, Leopoldus 324
 Mándi Márton István 338
 Mandonnet 159
 Mangin, Clement Cyriaque de 262
 Mano-Zisi, Katarina 91
 Manolescu, Radu 100, 103, 114
 Márai Sándor 70
 Marczali Henrik 58
 Margittay Tihámér 31
 Mária, Szűz 98, 158, 222
 Mária Magdolna, Szent 86
 Mária (magyar királynő) 55–56
 Mária Terézia (magyar királynő) 3, 33
 Marie de Bignoni 316
 Markos Béla 275
 Marnius, Cludius 259
 Marosi Ernő 95–96
 Marquard von Lindau 163
 Marsigli, L. 289
 Marsina, Richard 51, 53–54
 Martialis, Marcus Valerius 110, 249
 Martina, Henri-Jean 100, 102–105, 108–112, 114–115
 Martinovics Ignác 58, 124
 Márton, Szent 94
 Márton, V. (pápa) 304
 Márton József 234
 Mártonffi Antal 353, 357
 Mártonffi József 128
 Masai, François 54
 Máté, Szent (evangélista) 85, 296–297
 Máté Imre 370
 Matijević 171
 Mátyás, I. (magyar király) 223, 232
 Maupassant, Guy de 70
 Maurer, C. 295
 Maurer Zsuzsa 44
 Mayer könyvkötő család 346
 Mayer Adolf 341, 346
 Mayr, Felix 324
 Medgyesi-nyomda 278
 Medgyesi Pál 278
 Medgyesi Sámuel I. Aranyos Medgyesi Sámuel
 Medick, H. 295
 Megret, J. 112
 Mehemet Ali 33
 Meier, John P. 296–297
 Meisleder Ferdinánd 313–314, 317
 Melancthon, Philipp 105, 109, 114, 165–167, 291
 Melich János 144
 Melissus 254
 Mendlik Ágoston 15, 20
 Mennecke-Haustein, U. 295
 Mentelin, J. 259
 Mercati, Angelo 304
 Messerschmidt, Georg 260
 Mészáros Ignác 233–234
 Mészáros István 84, 186
 Metellus 242
 Mezey László 51, 95, 100, 157, 161, 196, 301–310
 Michalek Manó 171
 Michel, Albin 114
 Michl, Zacharias 108
 Mihálcz Mihály 265
 Mihálcz Tamás 59–60
 Mihalik József 40, 42–43, 139–144
 Mihály, Viśniowiecki (lengyel király) 267
 Mikes János 176–178
 Mikes Kelemen 230
 Mikes Mihály 265
 Miklós, V. (pápa) 303–304
 Mikó Pálné 186
 Miksa, I. (német császár) 55–56
 Mikszáth Kálmán 70, 185, 362
 Mikulich, Henricus 266
 Mikulich Sándor 113
 Milichius, Jacobus 261
 Milkau, Fritz 100, 103, 112, 115
 Miller, Agatha I. Christie, Agatha
 Miller Jakab Ferdinánd 275–278, 283
 Minárik, Jozef 186
 Miske Kálmán 24, 151

- Miskolczi Csulyak István 106, 113
 Miskolczy György 128
 Misztótfalusi Kis Miklós 188
 Moesch Lukács 219
 Mogér Károly 60–61
 Mogyoróssy Gyula 230–231
 Mogyoróssy János 227–238
 Mogyoróssy Stefánia 233
 Mohácsi Mihály 340
 Mohay Sándor 31
 Mohlberg, L. C. 157
 Molière, Jean-Baptiste 1–12
 Molimier, A. 160
 Molnár Albert I. Szenci Molnár Albert
 Molnár Ambrus 186
 Monddière, Melchior 261
 Monok István 100–106, 114–116, 256–264
 Mont, Guilielmus 323
 Moore, C. N. 295
 Mór (pécsi püspök) 13
 Móra Ferenc 70, 185, 362–365
 Morelli, Federicus 259
 Morellus, Carolus 258–259
 Morellus, Claudius 259
 Moresius, H. 261
 Moretti, L. 250
 Móricz Zsigmond 69–70
 Mornay, Philipp de 166
 Morus Tamás 77
 Mossóczi Zakariás 112, 292
 Mózes (bibliai) 84
 Mozius, Christophorus 323
 Mozl Antal 225
 Mozl Pál 220, 224
 Mörsdorf, Klaus 301
 Muhoray Ferenc 275
 Munkácsi Bernát 31
 Munkátsi István Pál 292
 Muratori, Lodovico Antonio 314, 317, 320
 Musculus, Wolfgangus 259–260
 Müller, Jean 264
 Müllner, Benedikt 111
 Mündelheim, Nebridius 313
 Mydorgius, Claudius 261
 Nadányi Zoltán 370
 Nádasi Péter (álnév) I. Veres Péter, ifj.
 Nádasy Ferenc 113, 292
 Nádasi János 313–314, 316–318, 320–321, 323–324
 Nádaskay András 84
 Nagy Anikó I. Deé Nagy Anikó
 Nagy Balázs 361
 Nagy Benjamin 20
 Nagy Éva I. Kincses Nagy Éva
 Nagy Géza 31, 257
 Nagy György 357
 Nagy Gyula 256–257
 Nagy Imre 290
 Nagy Iván 232, 267–268
 Nagy Lajos 70
 Nagy László 77
 Nagy László I. Peretsényi Nagy László
 Nagy László, Szelestei I. Szelestei Nagy László
 Nagy Márta I. Nikodémuszné Nagy Márta
 Nagy Mihály I. Solymosi Nagy Mihály
 Nagy Péter 108
 Nagy Sándor (ókori király) 361
 Nagydiósi Gézáné 69
 Nagykárolyi Etelka 70
 Nagyváti János 77
 Naményi Lajos 275–276, 278
 Naláczi (Nalátzi) József 124, 178
 Neander, Michael 262
 Nedeczky János 31
 Négyesy Szepeszy Ignác I. Szepeszy Ignác
 Neményi Ambrus 31
 Nemes Szép Márton 342
 Nemeskéri Erika 182, 185, 293–294
 Nemeskürty István 108
 Német Károly 217
 Németh 135
 Németh Gyula 287–288
 Németh Noémi 115–116, 256–264
 Némethy János 18
 Némethy Lajos 370
 Nepos, Cornelius 211, 249
 Nerva (római császár) 245, 248
 Neubarth J. 269
 Neudecker, Sigismundus 324
 Neuhold Jakab János 270
 Neumayr, Franciscus 320, 324
 Newhauser, Richard 302
 Nicephorus, Callixtus Xanthopulus 261
 Nickoll kiadó 58
 Nicolaus de Hannapes 315, 321
 Niculescu, Radu 186
 Niicolini, Domenico 259
 Nider, Johannes 163
 Nieremberg, Juan Eusebio 314, 316, 324, 330

- Niess, Joannes 321
 Nigrinus, Adam 112
 Nikodémuszné Nagy Márta 182
 Nikomakhosz 253
 Nimetz, Martin 340, 346
 Nivella, Sebastianus 261
 Nizet Ferenc 87
 Nobel Ármín 341
 Novak, Vilko 186
 Novikova, A. M. 186
 Nozdroviczky, Szeverin 268
 Nuzzo, Armando 348–349

 Nyási Demeter 306
 Nyéki Vörös Mátyás 348

 Ocsovszki (Otsowsky) Pál 178
 Odo (Cheritoni) 160
 Ojtozi Eszter 91, 169–170, 291–293, 351–352
 Oláh György 237
 Olinder, B. 254
 Oliver, J. H. 244
 Onophrius páter 218
 Oporinus, Joannes 262
 Orbán, IV. (pápa) 303
 Orbán, VIII. (pápa) 85, 171, 194
 Orczyak 226
 Ordódy Károly 199
 Orlay Bertalan 197–199, 201, 210
 Orosz 182
 Orosz Mihály 342
 Ovidius, Publius Naso 110, 211, 253, 353
 Ozeás (bibliai) 222

 Őry Miklós 125
 Österreich, Jeremias 111
 Ötvös Péter 103

 P. mester I. Anonymus
 Paczka Ferenc 33
 Padányi Bíró István 292
 Padányi Bíró Márton 292
 Pákozdy Ferenc 83
 Paksi István 292
 Pál, Szent (apostol) 296–297
 Pál, Szent (Remete) 315
 Pál, II. (pápa) 303
 Pálffy Elemér 31
 Pálffy Miklós, gr. 33

 Pálffy Tamás 266
 Pálinkás Géza 302
 Pallagi Béláné 170
 Pallavicino, Sforza 315
 Pállya Celesztin 33
 Pállya István 225
 Palm Jozefa I. Bánffy Györgyné
 Palma Károly 233
 Palmer, R. E. A. 244
 Pálvölgyi Endre 203, 213
 Pantainos család 245
 Pantainos, Titus Flavius 245, 253
 Pap Henrik 33
 Pap Imre I. Kis Pap Imre
 Pap István I. Szatmárnémeti Pap István
 Pap János I. Szathmári Pap János
 Pap Sándor I. Szathmári Pap Sándor
 Pápai Páriz Ferenc 77, 212
 Papini Albert 217
 Papp Gábor 154
 Papp István I. Vetsei Papp István
 Papp Lajos 370
 Páriz Ferenc I. Pápai Páriz Ferenc
 Parsons, A. W. 245
 Parthenios 248
 Partinger, Franciscus 202, 320
 Passardi 175–176
 Passaviensis, Otto 315
 Pastorius, Joachim ab Hirtenberg 167–169
 Pásztor Lajos 197
 Patachich Ádám 277
 Pataki Dániel 132
 Pataki Ferenc 268
 Patius, Joannes 259
 Patkó Jánosné I. Kotsi Patkó Jánosné
 Patkó József 341
 Patrik, Szent 95
 Pauker Nyomda 186
 Paulini Márton 198
 Pausanias 239
 Pavel (Pauel), Johann 342
 Pavercsik Ilona 106, 108, 278
 Paxy Lajos 271, 274, 276–277, 279–280
 Paz, Jacobe Alvarez de 314
 Pázmándy Dénes 30
 Pázmány Péter 263, 366
 Pecz Anna 229
 Pecz Imre 229, 233
 Pécseli Király Imre 292
 Pegasus (mitológiai) 73

- Peitler Antal 15, 19–20
 Pekár Gyula 153
 Pekáry, Th. 244
 Peraldus, Guilelmus 321
 Périényi József 5–6
 Pererius, Benedictus (Pereira) 263
 Peretsényi Nagy László 233
 Pergen (rendőrminiszter) 57–59
 Pergő Celesztin 132, 135
 Permay László 267
 Péter, Szent (apostol) 296–297
 Péter, Szent (Alkantarai) 315
 Péter Katalin 100–101
 Péter László 182, 362–364
 Péterffy Károly 305–306
 Petky-család 268
 Petky Dávid 268
 Petky István 268
 Petky József 268
 Petőfi Sándor 370
 Petrik Géza 269–271, 274–275
 Petrovics Elek 144
 Petróczi Kata Szidónia 74
 Petrőczy István 79
 Petrus von Ainstetten 162, 164–165
 Peucert, Caspar 166
 Pez, Bernard 315, 319
 Peze, A. 110
 Pezzana-nyomda 334
 Pfanner, M. 241
 Pfeifer, H. F. 242
 Pflueg, Gallus 112
 Pheidiasz 241, 253
 Philadelphus, Szent 219
 Piacsek József 17
 Picard, J. 114
 Picus, Joannes 258
 Pierre de Reims 159–160
 Pietras, Leander 200
 Piget, Simeon 262
 Pillich András 364–365
 Pindaros 249
 Pinelli, Luca 314, 320
 Pintér Ferenc 290
 Pintér László 69–70
 Pintér Magdolna 227
 Pintér Márta Zsuzsanna 2, 6, 11, 218–220, 224
 Piranesi 179
 Pirigy István 173
 Piscator, Ludovicus 219
 Pischoff, Alexander 112
 Placher, Johann 342
 Platon 111, 212
 Platthy, J. 239–240, 242, 245, 249, 253
 Plautus, Titus Maccius 4–5, 225
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 110, 241, 243, 245–50, 252–254, 261, 291
 Plutarkhosz 110, 251, 254
 Poch, Georg 114
 Pócs Péter 290
 Podhoránszky Dániel 313, 329
 Pogrányi József 31
 Poiret, Pierre 351, 352
 Polc, Jaroslav V. 307
 Polemaianus, Tib. Iul. Celsus 253
 Polonyi György 342
 Pomponius, Mela 264
 Pongrácz Mihály 197
 Ponte, Ludovicus de 322
 Pop, Mihai 186
 Poppy Mátyás 341
 Porzsolt Kálmán 29, 31–34, 36, 40
 Posalaki, J. 275
 Posner, E. 240
 Pósta Béla 144
 Potki János I. Kotsi Potki János
 Pozsár Annamária 116
 Prag, A. J. N. W. 241
 Pragest, Jacob. 168
 Prakaz, Joannis 166
 Prassol Dániel 342
 Praxitelész 253
 Pray György 157–161, 233
 Preszly Lóránd 364
 Prisca, Szent 95
 Priscianus, Caesariensis 264
 Priscianus, Franciscus 264
 Priscianus, Theodorus 264
 Privigyei Miklós 76
 Proctor, Robert 90
 Procurator Máté 358
 Prokopiosz 253
 Prónai Antal 217–218, 220–221
 Prónay Sándor 124
 Propertius 243–244
 Prótozenész 253
 Prottmann András 214
 Prunaeus, Jacobus Billius 259
 Pseudo-Longinos I. Longinos
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 110, 260

- Puente, Ludovicus de 324
 Pulszky Ferenc 32, 35–36
 Pulszky Károly 31–32
 Pusch Ödön 217
 Püthagorász 249

 Quénart, J. 295
 Quintilianus, Marcus Fabius 110

 Rábai István 278
 Rábai Sámuel 278
 Rabenau, Konrad von 165–167, 332
 Racine, Louis 7
 Rácz Ágnes 372–373
 Rácz Sándor 135
 Ráday Gedeon 58
 Radisics Jenő 36, 143
 Radl, Gotthard 114
 Radnich Imre 292
 Radó 69
 Radó Antal 30–31
 Radó Polikárp 95, 157–158, 301
 Radvánszky 72
 Radvánszky Béla 36
 Rákhei (bibliai) 79
 Rákóczi-család 113
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 33, 76–77, 176, 211, 287
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 58, 256
 Rákóczi Zsigmond 370
 Rákosi Jenő 30–31, 36
 Rákosi Viktor 70
 Raleigh, Walter Sir 103
 Ramasetter, Karl 342
 Rampegolus, Antonius 315
 Ramus, Petrus 262
 Ranolder Neptun János 20
 Raphaelengius, F. 262–263
 Rát Mátyás 184
 Ráth György 25
 Ráth Mátyás 368
 Ratzka Ferdinánd 342
 Raubitschek 253
 Rauchenfeld Lipót 341
 Reames, Sh. L. 93
 Récsey Viktor 31
 Rédiger Árpád 77
 Rees, B. R. 240
 Regina, Szent 95
 Regius, Johannes 263

 Reichenfeld Gábor 340
 Reichenfeld Jakab 340
 Reichenfeld Lipót 340
 Reisz József 17
 Reiszig Ede 30
 Rejtő István 185
 Rekettye Antal 342
 Reményi Antal 30–31
 Reményik Sándor 69, 370
 Renan, Ernest 233
 Rennauer Fülöp 270–271, 274, 277
 Réthy 182
 Révai Miklós 124, 128, 185
 Révay-család 75
 Révay Erzsébet 75
 Révay Ferenc 112
 Révész Imre 292–293
 Révész Kálmán 292
 Réz Lola I. Kosáryné Réz Lola
 Rhédey László 133–135
 Rhédey Mihályné 125, 132, 138
 Rhenanus, Beatus 261
 Rhianas 248
 Ribstain, Johann 112
 Ricci, Bartolomeo 314
 Richter 249
 Rick (?) „RÉK JUDAEUS COMPACTOR” 342
 Rictius, Matthaeus 266
 Riester, Gaspar 342
 Rimay János 72–74, 348–349
 Ritoókné Szalay Ágnes 108
 Roa, Martin de 314, 320
 Rodriguez, Alonso 314, 317, 323
 Rogatianus, Q. Flavius 252
 Róna-Tas András 287–288
 Rosenbaum, E. 246
 Rosnyai (Rozsnyai) Dávid 176–178
 Rowe, A. 240
 Rowe, Bryan 113
 Rozsinszki Ambrus 219
 Rozsondai Marianne 165–167
 Rublinger Ignác 270
 Rudnay Alajos 31
 Rudnay Béla 31
 Rudolf, P. R. 163
 Rueeus, Philippus 261
 Ruf, Paul 203, 294
 Ruffy Péter 370
 Rufus, Curtius 211

- Ruh, K. 162
 Rundl Antal I. Gründler, Anton
 Saenz de Aguirre, Josephus 322
 Sáfrán Györgyi 185
 Sagittarius, Johannes 111
 Salamon (magyar király) 33, 223
 Sallai Zsigmond 342
 Sallustius, Crispus 211
 Saluthio, Bartolomeo da 314
 Salzman 359
 Samaran, Charles-Robert Marichal 51
 Sambucus, Joannes I. Zsámboky János
 Sámuel (bibliai) 84
 Sandini, S. 275
 Sándor József 32
 Sándor Klára 288–289
 Sándor Lipót főherceg 59
 Sándorfi (Sándorffy) József 176
 Santandreaus, Petrus 260
 Sári V. 67
 Sarasa, Alonso Antonio 314
 Sashegyi Oszkár 367–368
 Sáska János 125, 132
 Sátor Péter 270
 Sauer, Abraham 344
 Saul (bibliai) 222
 Saurer, E. 295
 Savoyai Eugén I. Jenő, Savoyai
 Scaliger, Julius Caesar 67
 Schad, J. A. X. 234
 Schailles, H. J. 241
 Schannat, Johann Friedrich 306
 Schédius Lajos 64, 174–175, 178
 Scheeseus Károly 61
 Schefold, K. 250
 Schelken Pálma 365
 Schenda, R. 295
 Scherer Ferenc 227, 229, 237
 Schiffer, Johann 112
 Schiller, Johann Ch. 125, 233–234
 Schilling páter 167
 Schirmer, Johann 111
 Schlözer, August Ludwig 369
 Schmid János Miklós 269–277
 Schmitt, Charles B. 264
 Schmitt, J. Cl. 160
 Schneider, Karin 52
 Schneyer, J. B. 159
 Schobser-nyomda 89
 Schöner, Lazar 262
 Schönherr Gyula 36, 40, 43
 Schreckenfuchs, Oswald 292
 Schuert, Johann Andreas 113
 Schuhhardt, C. 250–251
 Schvammer János 342
 Schweitzer, Albert 70
 Scouville, Philippe 189
 Scribani, Carolus 321
 Scupuli, Laurentius 316, 323
 Sebestyén Gyula 44
 Seelmann Károly 352–358
 Seghers, Anna 70
 Segner Lajos 154
 Segneri, Paolo, id. 315
 Segneri, Paolo 320
 Sehy Ferenc 126
 Seidl Alajos 361
 Seidner 371
 Seiler, Joachim 320
 Seillers, E. 250
 Seld, Nicolaus 292
 Semayer, Vilibald 40, 144
 Seneca, Lucius Annaeus 77, 110, 211, 240,
 249–250
 Septimus Severus (római császár) 254
 Serfőző Lajos 288
 Severianus, Szent 157
 Severius, Szent 157
 Séverus, Alexander (római császár) 242
 Seybolt, R. F. 93
 Shakespeare, William 125, 138
 Shay, M. L. 171
 Shear, T. Leslie 245
 Sherwin-White, A. N. 245
 Sherwin-White, S. M. 245
 Sidonius Apollinaris 248
 Sigal, Pierre-André 190
 Sigray Ferenc 313
 Silagi, Gabriel 44
 Silvester a Mori 266
 Simai Kristóf 225
 Simai Ödön 5–6
 Simándi István 114
 Simény Borbála 132, 135
 Simon (pécsi püspök) 13
 Simon Efraim 341
 Simon Imola 343, 345
 Simon József 341
 Simonchicz Ince 278, 283

- Sindik, Nadežda M. 91
 Singer Száli 340
 Sinka István 370
 Sinkovits Imre 361
 Sipos Gábor 213
 Sipos József 362–365
 Sisson, M. A. 239
 Skolnik Mihály 340
 Skolnik Mihályné, Anna 340
 Slepejkij, Andrej 173
 Sloane, Hans Sir 168
 Smith, Thomas 112
 Smrtnik Benignus 313
 Snellius, Wilebord 262
 Soarez 212
 Socino, Moses 259
 Soech, Martinus Amadeus 63
 Solari tábornok 33
 Sollinger, Johann Paul 20
 Soltész Zoltánné 265
 Solymosi Nagy Mihály 75–76
 Sommervogel, Carlos 215, 317
 Somogyi Szilveszter 364
 Soós Imre 171
 Soós Márton 59, 65, 125
 Sophia, Szent 95
 Sopko, Július 51, 95
 Sörös Pongrácz 334
 Spira György 367
 Stammler, W. 164
 Stanihurstus, Guilielmus 323
 Staphorst, Nicholas 168
 Staud Géza 2, 4, 218
 Steiner Ignác 342
 Stendhal (Henri Beyle) 70
 Steinhübel, Georg 108
 Stephan von Landskrona 163
 Stern, Marten 110
 Stojanovics György 341
 Stoll Béla 72, 74–75, 78, 108, 193
 Streibig-nyomda 269–270
 Streibig, Gregorius Joannes 268
 Strick, Anton 342
 Strobach, Hermann 186
 Strombacher, Oswald 342
 Stuart Mária (Skócia királynője) 233
 Suarez, Franciscus 260
 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 110,
 242–243, 248, 254
 Sugár István 172, 200, 204, 213
 Sugár Sándor 31
 Sulla, Lucius Cornelius 243
 Supka Géza 143
 Susich Károly 90
 Süpek Ottó 6–7
 Syburgius, Fridericus 259
 Szabadné Szegő Judit 37
 Szabó Benedek 342
 Szabó Botond 302
 Szabó Dezső 288
 Szabó Ervin 142
 Szabó Ferenc I. Gönczi Szabó Ferenc
 Szabó György I. Váradi Szabó György
 Szabó György 338
 Szabó József 186–187
 Szabó Károly 88
 Szabó László I. Szentjóni Szabó László
 Szabó László, Cs. 370
 Szabó Miklós 7
 Szabó Róbert 186–187
 Szabó Zoltán 370
 Szacsvey Sándor 128
 Szafraniec, Kazimierz 325
 Szalay Ágnes I. Ritoókné Szalay Ágnes
 Szalay Imre 31, 33, 35, 139, 152
 Szalay Pál 31
 Szamosy László 154
 Szaniszló, Szent 95, 97
 Szapolyai János I. János, I., Szapolyai
 Szapphó 251
 Szarvasi Margit 171
 Szász Károly 139, 185
 Szászi Fr. 201
 Szathmári Pap János 351–352
 Szathmári Pap Sándor 269–270
 Szathmáry Károly, P. 257
 Szatmárnémeti Pap István 230
 Szauder Antal 19, 21
 Széchenyi Ferenc, gr. 58, 174, 236
 Széchenyi István 367–368
 Szecskó Károly 360–362
 Szegedi István 265
 Szegedi Lőrinc 1
 Szegedi Mihály 266
 Szegleti Ildikó 341
 Szegő Judit I. Szabadné Szegő Judit
 Székely József 131, 135
 Székely Józsefné 135
 Székely György 52, 220

- Székely Sámuel I. Dobai Székely Sámuel
 Szeckfű Gyula 285
 Szelei György (Szeli Luka Gy.?) 166
 Szelestei Nagy László 183–186, 274–284, 302
 Szeli Luka György 166
 Széll Kálmán 24–25, 28–29, 31, 36, 39–40
 Szénászy Mária 13–22
 Szenci Kertész Ábrahám 275
 Szenci Molnár Albert 74, 109, 292
 Szendi Éva 79
 Szendrey János 31
 Szenes 275
 Szentandrás Tokody István 234
 Szentirmai Sándor 306–307, 311
 Szentiványi Dezső 189
 Szentiványi József 283
 Szentiványi Márton 233
 Szentiványi Róbert 95
 Szentjóni Szabó László 234
 Szentmihályfai György 342
 Szentpáli Ferenc 74
 Szentpáli István 353, 357
 Szép Márton I. Nemes Szép Márton
 Szép Miklós 340, 343, 345
 Szepeszy Ignác 13–22
 Szepsi Csombor Márton 167
 Szerémi György 232
 Szerényi György 141
 Szervác, Szent 95
 Szigethy Vilmos, Sz. 364–365
 Szij Enikő 288
 Sziklay János 31, 70
 Sziksty András 268
 Sziksty Ferenc József 268
 Szilády Áron 185
 Szilágyi István 342
 Szilágyi Sámuel 283
 Szilágyi Sándor 25, 30–31, 55, 193–194
 Szilágyi Tönkő Márton 77
 Szilassy Căsar 363
 Szilvássy László 361
 Szily Kálmán 33
 Szily Pál 109
 Szinnyei József 20, 30–31, 71, 198, 211, 229
 Szkhárosi Horvát Ádám 370
 Szkopasz 253
 Szmrecsányi Miklós 30–32, 36
 Szókratész 250–251
 Szombati Károly 340
 Szombati Pál 338, 340
 Szomor Máté 6
 Szomor Dezső 70
 Szontagh Gusztáv 286
 Szophoklész 249
 Szovák Kornél 85–87
 Sztáray Mihály 1
 Szőlősi János 342
 Szőlősi Pál 351–352
 Szőnyi György Endre 103
 Szörényi László 186
 Szűcs Jenő 231
 Szvatopluk 33
 Szvorennyi Mihály 306
 Tacitus, Publius Cornelius 243, 246, 248
 Takács Sándor 217
 Tamás, Szent (Aquinoi) 259
 Tamási Áron 69
 Tamkó Sirató Károly 294
 Táncsics Mihály 234
 Tankó Miklós I. Debreczeni Tankó Miklós
 Taraczközi Ferenc 256–257
 Tarlatini, Antonio 320
 Tarnai Andor 95, 97, 184, 368
 Tarnóc Márton 101
 Tasner Antal 368
 Téglás Gábor 24, 31
 Telegdi György 90
 Telegdi János 90
 Telegdi Miklós 112
 Telekesy István 171–172
 Teleki Ferenc 128
 Teleki József 359
 Teleki Mihály 134
 Teleki Sámuel 134, 173–179, 358
 Temesvári Pelbárt 97, 161
 Tempfli József 369
 Terecy, Gregorz 315
 Terentius, Publius Terentius Afer 4, 224, 249
 Terényi (nagyváradi püspök) 33
 Terescsényi György 362, 364–365
 Teretius, Gregorius 324
 Tersztyánszky Dániel 184
 Tertullianus, Septimus Florens 260
 Tési Edit 4–5, 225
 Tesla Mihály 75
 Tessedik Sámuel 287
 Thaly Kálmán 30–32, 36
 Theophylactus 258
 Theuer, M. 253

- Thiri Sámuel 79
 Thompson, H. A. 245, 252
 Thorday Sámuel 211
 Thököly Imre 76, 197
 Thurgonyi Iván Péter 361
 Thury Etele 352
 Thurzó György 112
 Thurzó János 56
 Tiberius (római császár) 242, 244
 Tiersch, H. 242, 246
 Till Antal 341
 Till József 341
 Tilman, Abraham 111
 Tiltsek tiszteletes 61
 Timon Sámuel 233
 Timót, Szent 95
 Timotheosz 250–251
 Tisicratis 254
 Tobías (bibliai) 84
 Tódor József 31
 Tokody István I. Szentandrás Tokody István
 Toldy Ferenc 84, 171
 Toldy László 30, 33, 147
 Tolsztoj 70
 Tomkowiak, I. 295
 Tonelli Sándor 365
 Tönk Sándor 116, 256
 Tornellus, Augustinus 316
 Tóth András 114, 193, 197
 Tóth Árpád 39
 Tóth Béla 70
 Tóth Ferenc 338
 Tóth István 370
 Tóth József 31
 Tóthfalusi Kis Miklós 265, 352
 Tókés László 369
 Tölcséry Ferenc 217
 Tölpp József 341–342
 Töltési István 269–270
 Tömörkény István 362
 Tönkö Márton I. Szilágyi Tönkö Márton
 Török József 157–161
 Traba, Nicolaus 307
 Traianus (római császár) 242
 Trattner-nyomda 278
 Trefort Ágoston 24–25
 Trinckel Zakariás 313–314, 322
 Tübach, F. C. 160
 Tunyogi Sámuel 75
 Túróczi-Irostler József 352
 Turóczy Mihály 269
 Türk, Sebastian 113
 Tüske István 340
 Tüskés Gábor 197–198, 185–186, 189–190, 295–296
 Tvissius (Twisse), Guilielmus 261
 Tzetzes 245
 Udvari István 169, 172
 Újfalusi Kata 76, 79
 Újlaki Antal 361
 Újvári Péter 365
 Ulászló, II. (magyar király) 55–57
 Ulpianus 240
 Ungár Anikó 131
 Unterkircher, Franz 51
 Ursinus Velius 56
 Váczy 182
 Vadianus, Joachimus 264
 Vajay Jeromos 281–282
 Vajda László 363
 Vajda Péter 228
 Valesius Sámuel 342
 Vallensem, Dionysius 262
 Vantrollerius, Thomas 258
 Váradi András 79
 Váradi Szabó György 77
 Várady János 166
 Varga András 115–116, 194, 201
 Varga Imre 1–12, 72–79, 84–87, 193, 218–219, 224, 369–371
 Varga Márton 60
 Varga Sándor 340
 Varga Zsigmond 145
 Varjas Béla 101, 108, 348
 Varjassy 149
 Varjú Elemér 17, 143–144, 152, 172, 308
 Várkonyi Ágnes, R. 285–287
 Váró Ferenc 257
 Varró, Marcus Terentius 247–250
 Vásárhelyi 356
 Vásonyi István 338, 341
 Vay Ádám 77
 Vazul, Nagy Szent 258
 Vedres István 129
 Végh Gyula 144
 Végh Imre 90
 Veit, Patrice 295, 325
 Vékony Gábor 52, 288–289

- Vencel, Szent 95, 98
 Verdelis, N. M. 245
 Verebélyi Kincső 186
 Veres Péter, ifj. 294
 Veress Endre 113
 Vergilius, Publius Maro 109, 243, 248–249, 291
 Vermigli, Petrus 258
 Vértessy Miklós 114, 193, 203, 216
 Vespasianus (római császár) 242, 253
 Veszprémi Mihály 342
 Veszprémy László 44–52
 Vetsei Papp István 230
 Vett György 76
 Vezin, Jean 157–158
 Victor, Hugo 233
 Victorius, Petrus 263
 Viczián János 364
 Vida, Alberti 338
 Vidmanová, A. 93
 Vidovits Ferenc 234
 Vietor, Hieronymus 55–56
 Vignon, Eusthatius 260
 Vigsius, Martinus 316, 322
 Vikár Béla 31
 Villon, François 72–73
 Virág Benedek 230
 Virág Mihály 18
 Viszólajszky István 217
 Vitélyos László 182
 Vitkovics Mihály 170
 Vittnyédi István 107, 114
 Vitus, Szent 94–95
 Vizkelety András 161–162, 164, 302, 309
 Voetius, Gispert 352
 Vogler, B. 295
 Voigt Vilmos 185–186
 Voinovich Géza 185
 Voit Krisztina 23–43, 139–156
 Vojdás János 18–19
 Votmits, Joseph 342
 Vörös József 361
 Vörös Mátyás I. Nyéki Vörös Mátyás
 Vörösmarty Mihály 69, 233
 Vutsák Ilona 229

 Waldmüller, Lothar 305
 Wallace, Edgar 70
 Walsh, James E. 89–90
 Waltz, Pierre 189
 Wangner, Jacob 267
 Wass Albert 70
 Weber Simon Péter 269
 Wegner, M. 246
 Wehli Tünde 44, 52–55, 95–96
 Weinzierl-Fischer, E. 162
 Weiss, Michael 111
 Weitzmann, K. 249
 Wein, E. 247
 Welter, J. Th. 160
 Wenckheim Ferenc 229
 Wenckheimi–Hund család 232
 Wendel, C. 240, 242, 246–247, 251
 Werbőczy István 110
 Wesselényi Miklós 125–126, 128–133, 137–138
 Wessetzky, V. 240
 White, A. N. 245
 Whycherley, R. E. 245, 252
 Wigeleb, Valentin 112
 Wilberg, M. 253
 Wilder, Thornton Niven 70
 Willem, Stephani 263
 Willmann, Matthias 266
 Wilman Erzsébet I. Kelemen Józsefné
 Wilt Antal 361–362
 Wilt, Franz 342
 Windisch Károly Gottlieb 184
 Winkes, R. 244, 249
 Winkler Apolló 111
 Winter, F. 241
 Wiszt, Caspar 108
 Wittek, M. 54
 Wlassics Gyula 23, 30, 33–34, 36, 38, 40–43, 142, 148
 Wodianer Arthur 33
 Wodianer Fülöp 83
 Wodka, Joseph 171
 Wolf, Heinrich 262
 Wolf, Johann 262
 Wolf József 275
 Wolff József 276–277, 282, 284
 Wolfgang, Szent 157
 Wosinszky Mór 40, 149–151
 Wrabetz, Franz 126
 Wütt, P. 274
 Wyclif, Joh 163

 Xenophón, Gaius Stertinius 245, 251–252

Zala György 31
Zalka László 302
Zanchius, Hieronimus 261
Zanettus, F. 263
Zanger, Joannes 266
Zanker, P. 243
Zaskaliczky János 78
Závodszky Levente 305, 311
Zbiskó Ernőné 170
Zbiskó Károly 173
Zehenter, Paulus 321
Zeleny, R. 307
Zéno, Szent 157
Zepper, Wilhelm 262
Zetl, Paulus 320, 323
Zichy Gyula 21
Zichy János 42, 149
Zichy Jenő 36
Zichy Sára 268
Ziegenfuss, Werner 352
Ziessow, K.-H. 295
Zilahi János 79
Zilahy Károly 71
Zilahy Lajos 69–70
Zimics Ágoston 198
Zimmerman, Martin 169

Zimmermann Zsigmond 107, 114
Zimonyi István 288
Zoerard, Szent 98
Zonaras, Johannes 211
Zoványi Jenő 352
Zrínyi család 229
Zrínyi Miklós 33, 74, 103, 106, 113, 167–169, 366
Zuana, de 112
Zucchi, Niccolo 315
Zuckmayer 70
Zweig, Stefan 70

Zsámboky János 89, 112
Zsigmond, Szent (burgundiai király) 94, 157
Zsigmond (magyar király) 94, 96–97, 176, 223
Zsigmond, I. (lengyel király) 55–56
Zsigmond (legenda másoló) 94
Zsigray Julianna 70
Zsilinszky Mihály 31, 228, 237
Zsirkay 365
Zsiska Sándor 361
Zsoldos György, ifj. 340
Zsoldos György 340–341
Zsoldos Julianna 340

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

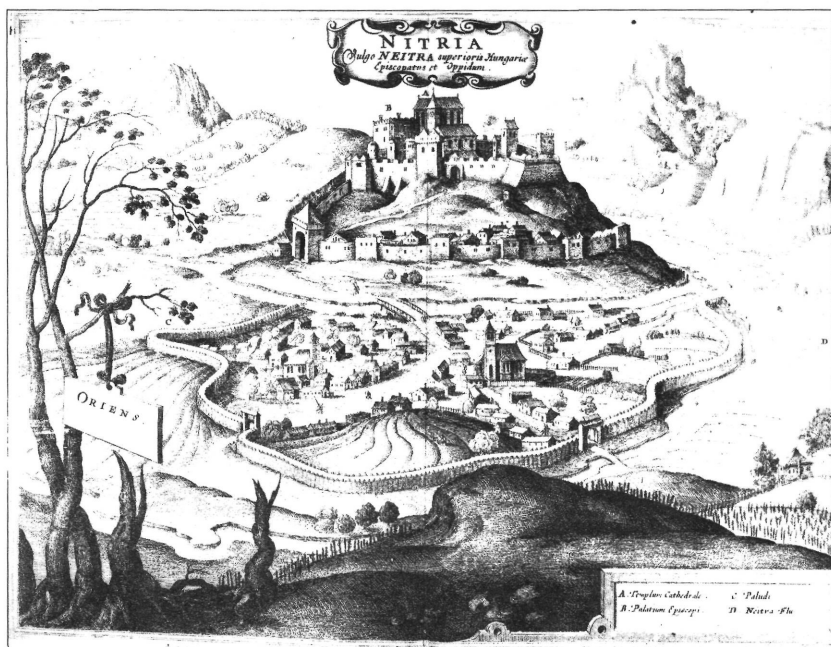
Előfizetési díj 1992-re 480 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 év terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

VÖRÖSMARTI MIHÁLY

MEGTÉRÉSE HISTÓRIÁJA

ARGUMENTUM

Könyv- és Lapkiadó

A hitében megingott XVII. századi kálvinista prédikátor viaskodása önmagával, démonaival, környezetével a magyar irodalomban egy eladdig ismeretlen műfajt, a „megtérési önéletírást”, a „conversioni autobiographia”-t honosított meg. Vörösmarti írása egyrészt Bornemisza Péter Ördögi kísérteteit idézi, másrészt a vallomásos önéletírások számára formálja át a magyar prózanyelvet.

A katolikusok gyalázásáért Forgách Ferenc nyitrai püspök börtönbe záratta Vörösmartit. Itt, fogságában ismerkedik meg a katolikus teológiai szakirodalommal, mindenekelőtt Bellarmino műveivel, s válik — olvasmányainak és Pázmány hatásos térítő munkájának eredményeképp — harcos ellenreformátorrá. A súlyos döntést, azt, hogy az igaz hit a pápistáké, Vörösmarti hosszú és kegyetlen önmarcangolás után, kétségek közt hányódva hozza meg. Ezt a folyamatot írja le veretes, Pázmánytól tanult nyelven a kortársak által renegátnak, pribéknek, hitelhagyottnak gyalázott szerző, tükröt tartva a ma olvasója elé: mit jelentett, jelent egy hit, egy eszme vállalása, illetve megtagadása, milyen morális kínokkal, következményekkel jár az átállás az ellentáborba.

Párbeszédes vitabeszámolói nyomán az olvasó résztvevője lehet egy-egy hitvitának, szakirodalmi hivatkozásai pedig e szellemi összecsapások európai hátterét rajzolják fel.

Ipolyi Arnold ma már könyvritkaságnak számító múlt századi kiadása óta nem jelent meg a história teljes szövege. *Nyerges Judit* és *Jankovics József* sajtó alá rendezése, mindenütt visszanyúlva a forrásokhoz, számos helyen javítja a korábbi kiadás fogyatékoságait, továbbá közli a közelmúltig elveszettnek hitt *Ajánlás* hiteles szövegét is. A XVI–XVII. századi hitviták szövevényes dogmatikai, patrisztikai, egyháztörténeti utalás-labirintusában *Geréby György* jegyzetei segítik az olvasót.

Az Argumentum Kiadó a humán tudományok köréből válogatja a gondozásában megjelenő köteteket.

A magyar kultúra gyökereit feltáró forrásmunkák, kézikönyvek, tudományos kuriózumok, a kutatások legújabb eredményeiről szóló tanulmányok, a közelmúlt művelődéspolitikai kérdéseit feltáró viták dokumentumai mellett népszerű klasszikusok kiadatlan vagy kevésbé ismert műveinek címei sorakoznak kiadói tervünkben.

Várható megjelenés: 1992. I. negyedév.

Bolti ára kemény papírkötésben 260,- Ft

Megrendelhető közvetlenül az Argumentum Kiadónál 20%-os árkedvezménnyel.

Cím: 1023 Budapest, Margit utca 2.

Telefon: 115-3217

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a Vörösmarti Mihály Megtérése históriája című kötetet példányban, melyet kérek utánvéttel címemre megküldeni. Vállalom, hogy a megrendelt kötet(ek) árát és a postaköltséget kézbesítéskor kifizetem.

Dátum

A megrendelő cég vagy személy neve:

Postacíme:

Céges pecsétje vagy aláírása:

VARGA IMRE

Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban

(Molière és a magyar vígjáték)

A reformáció Magyarországon is korán és széles körben meghonosította az iskolai színjátszás szokását.¹ Először német polgárságú városainkban játszottak antik és humanista szellemű darabokat, majd ezek mellett bibliai drámákat.

Az előadások kezdetben német nyelven folytak, a latin csak később nyert teret. A nemzeti nyelv használata megfigyelhető magyar vonatkozásban is. Sztárai magyar nyelven nyomtatta ki mindkét darabját, *A papok házasságáról* (1550) és *Az igaz papságnak tiköre* (1557), mint ahogyan a kálvinista Szegedi Lőrinc is a *Theophaniát* (1571), és magyarul szólalt az unitárius *Debreceni disputa* (1572), valamint a *Három ifjúról* szóló bibliai játék is, az 1670-es évek közepe tájáról.

Mikor az ellenreformáció jegyében létrejött jezsuita rend szembeszállt a humanista-protestáns nevelő-oktató rendszerrel és sajátos oktatási és nevelési elveket valósított meg, a színjátszást nem számúzta az iskolából. De mint ahogyan a rend egész tevékenységét a katolikus egyház szolgálatában folytatta, a színjátszást is ebben a szellemben irányította. Az iskolában előadott darabok a vallási-erkölcsi nevelést, emellett elsősorban a latin nyelv elsajátítását célozták. De szem előtt tartottak más nevelési szempontokat is, mint pl. a biztos fellépés, a beszédképesség kifejlesztését. Szórakoztatásra azonban hosszú ideig nem gondoltak. A 17. század közepe felé egyes darabjaikban megjelennek ugyan a főcselekmény feszültségét feloldani hivatott, nevetésre indító köznapi jelenetek, a közjátékok, majd az actio Bacchanalisticák, de a szórakoztatás szándéka csak a 17. század közepe táján kap hangot, az iskolajátszásban funkcióváltozás csak a század közepe után figyelhető meg.

Az iskolai színjátszásban a többi rend is a jezsuitákhoz alkalmazkodott. Változtatás nélkül sokáig az ő darabjaikat játszották, azokból merítettek inspirációt. A jezsuita hatás csak az iskolai játékok elvilágiasodása és magyar nyelvűvé válása idején csökkent, csak a 18. század közepe táján szűnt meg. Az újabb kutatások azonban azt mutatják, nem helytálló a jezsuita színjátszás elmarasztalása sem a magyar nyelvűség, sem az elvilágiasodás kérdésében.

Történeti tény, hogy az iskola falai közül kilépve a jezsuiták szívesen alkalmazták a latin helyett a vulgáris nyelvet. Így karácsonykor, virágvasárnapján, nagypénteki és úrnapi körmeneteken, tehát a liturgikus cselekmények során. Már 1601-ben

¹ A protestáns iskolai színjátszásról: VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Ep. 1988.

Vágsellyén a templomban térítő szándékkal előadott „comoediában” magyarul beszéltek, hogy a nép világosan megértse a katolikus hit vallástételeit.²

Az oktatás célkitűzése is latin nyelv központú, az iskolai előadások nyelve csak a 18. században kezd magyarrá válni, az bizonyossággal csak a század közepétől dokumentálható. Az előző időkből származó magyar vagy más vulgáris nyelven szóló programokból ugyanis nem lehet az előadások nyelvére következtetni. Az anyanyelven kinyomtatott programok azt segítették, hogy a latinul nem értő néző is tájékozódjék, mi történik a színpadon. Túlzás, tévedés a magyar nyelvű nyomtatványok alapján magyar nyelvű darabként elkönyvelni ezeket az előadásokat.³ Magyar előadásokra az olyan programokból következtethetünk, melyekben magyarul van megadva mind a szerepek, mind a szereplők neve.⁴

A jezsuiták magyar nyelvű iskolai előadásának első fecskéi eddigi ismereteink szerint Faludi Ferenc drámái.⁵ Ezt követőleg a rend felosztásáig (1773) Nagyszombatban még 7–8, Sárospatakon 8, Nagyváradon 14, Komáromban 5 alkalommal játszottak magyarul a jezsuita iskolások. De természetesen más helyeken is volt magyar nyelven előadásuk.⁶

Az előadások magyar nyelvűségét illetően a többi rendnél is a jezsuitákéhoz hasonló a helyzet.

Kivétel csak a csíksomlyói ferencesek esete. 1721-től dokumentálható színjátszásuk folyamatosan és kevés kivétellel magyar nyelven folyik. Igaz, hogy nagypénteki passiókat, misztériumokat, moralitásokat játszanak, de előadásait nemcsak bibliai előképekkel, példázatokkal, égi tanácskozásokkal szövik át meg át, hanem a mindennapi élet elrettentő vagy megtérést példázó jeleneteit, zsánerképeket is színre visznek. A pünkösdi búcsúk alkalmával rendezett produkciókban inkább, mint a húsvétiakban. Határozott és következetes magyar nyelvűségük a néptömegekkel való szoros kapcsolatban gyökerezik.⁷

A minoriták kantai iskolájában is korán kezdődik a magyar nyelven folyó színjátszás. Inkább feltételezés csak, hogy már a 17. századból van rá példa. Mert ha a *Jaj én hűt régentén* kezdetű töredékes drámát⁸ a stílusa, versformája és egyéb formai jegyei, az ortográfiája a 17. század negyedik negyedére, esetleg harmadik harmadára teszik, akkor az nem minorita, hanem jezsuita drabnak minősítendő. Kétségtelen

² „idiomate Ungarico, quo populus intelligeret clarissime” – (STAUD Géza: *A magyar jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I. 1561–1773.* Bp. 1984. 342.)

³ VÖ. JABLONKAY GÁBOR: *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban.* Kalocsa, 1927.

⁴ L. pl. JUHAROS Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története.* Szeged, 1933.

⁵ *Caesar Aegyptus földjén.* (1749), *Constantinus.* (1750).

⁶ STAUD Géza: *i. m. I–III.* Bp. 1984–1988. Passim.

⁷ A ferencesek színjátszásáról l. *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma.* S. a. r. KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre. Bp. 1991. 43–99.

⁸ Kiad. a többi magyar nyelvű minorita dráma szövegével együtt a RMDE (Régi Magyar Drámai Emlékek) XVIII. 2. kötetében. S. a. r. KILIÁN István. Bp. 1989.

azonban, hogy a minoriták 1738-ban magyarul játszottak Kézdivásárhelyen.⁹ A ma ismert további 18 magyar nyelvű minorita dráma a 18. század közepe utánról való.¹⁰

A piarista színjátszás a rend működésének kezdeti évtizedeiben szellemében, tárgyválasztásában szinte egészen a jezsuitákat követte. A magyar nyelv művelésére, ápolására Cörver János rendfőnök biztatta rendtársait. *Methodusában* (1757) hívta fel figyelmüket, hogy a latin mellett a hazai nyelvet is műveljék.¹¹

A pálosok magyar iskoladrámái a 18. század második feléből származnak.¹²

Ahhoz, hogy az iskolai színjátszás funkcióváltása megtörténjék, az előadásoknak anyanyelvre, nemzeti, vulgáris nyelvre való átváltása mellett szükség volt az iskoladrámák elvilágiasodására is. Több-kevesebb világi vonatkozás számos iskoladrámában akadt már a 17. századi jezsuiták vagy más szerzetesi iskola játékában is. Elvilágiasodásról szólva azonban nem gondolhatunk személyes jellegű, valamilyen alkalomra készült, részeiben vagy egészében világi történelmi tárgyú, esetleg világi színezetűvé alakított bibliai témára. Az elvilágiasodás másféle profán tárgyválasztást, más előadásmódot, világiaknak szóló szórakoztató élményt jelent. A 18. század második felében az emberek nem igényelték, hogy a színjáték csak oktasson, példát mutasson hősi önfeláldozásra Istenért, az egyházért, a királyért, a hazáért vagy más magasztos eszméért. Valami mást kívántak. Ezt évtizedekre visszanyúló érvénnyel is jól kifejezte az 1790-ben Pozsonyban eljátszott, nyomtatásban is napvilágot látott *A tisztségre vágyódók* előszava, amikor ezt mondja: „ezen játékban a mulatságot, mintsem az oktatást, mellynek a játékoknak tzeljának kellene lennie, kerestük.”¹³

A „multság”, a mulattatás nyomai ennél az időpontnál sokkal korábban feltűntek már, s fentebb utaltunk a közjátékokra, farsangi actiókra. A jezsuiták latin nyelvű színpadán a 17. században sokszor színre lépett farsankor a tréfacsináló Morio, a Bacchust kedvelő részeges, az emberi gyarlóság egy-egy képviselője. Az ilyen actiók lehetőséget adtak bizonyos értelemben a világi élet némely jelenségének a bemutatására. De ezek az actiók mégsem voltak világi, profán tárgyú darabok; legtöbbször a világi vétkek, a részegség, a hívságok elítélésével, Bacchus csúfos bukásával, az eszem-iszommal szemben a Jejunium (böjt) győzelmével, erkölcsi tanulssággal végződött az előadás.

Az actio Bacchanalisticák, a közjátékok mégis tartalmaztak világi elemeket, ha nem is mutattak olyan mértékben a színjátszás elvilágiasodása felé, mint a század dereka táján divatba jött antik darabok.

⁹ *A rendetlen szeretet bosszúja*. Kiad. uo. 2. sz.

¹⁰ A 17. század első, ill. második harmadából ránk maradt két úrnapi dráma: *Filius prodigus* (kiad. RMDE XVII. S. a. r. KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla. I–II. Bp. 1960. 2. köt. 36. sz.), valamint a *Jesu Fily Mariae* (kiad. uo. 40. sz.). Ezek liturgikus cselekményekhez kapcsolódó darabok; a másodiknak minorita eredete kétséges. Bizonytalan, hogy a kantai minorita iskolához fűződnek a 17. század végén keletkezett *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum* (kiad. uo. 49. sz.) Vö. BUSA Margit: *Egy ismeretlen színjáték*. = ItK 1956. 187–196.

¹¹ FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. 152.

¹² *A magyar nyelvű pálos drámák*. Kiad. RMDE XVIII. 3. köt. 1–4. sz. S. a. r. VARGA Imre Bp. 1990.

¹³ Kiad. *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*. S. a. r. VARGA Imre. Bp. 1990. 10. sz.

A jezsuiták 1748-ban Ungvárott az *Aululariát* játszották.¹⁴ Plautust sejthetjük a nagyváradi *Homo gloriosus* cím mögött 1759-ből.¹⁵ A latin nyelvet a Platus-fordításokban, -utázatokban hamarosan felváltja a magyar. Időben elsőként ismert a *Mostellaria* átdolgozása Nagyszombathból.¹⁶ A *Pseudolus*nak jezsuita szellemben való átdolgozása a *Botfalvi* az 1760–1770-es évekből.¹⁷

A század közepe táján másféle ihlető vígjátékforrások is megnyílnak. Az eperjesi *Historia Residentiae* az 1747-ben előadott *Schurdanus homo rupeus equestrem in ordinem recipi cupiens* című vígjátékkal kapcsolatban Molière-re utal.¹⁸ Molière azonban magyarul a jezsuitáknál még több mint 20 év múlva szólal meg – átdolgozásban, a *Fennhéjázóban*.¹⁹

Az iskolai színjátszásban a jezsuiták mellett a legfontosabb szerepet játszó piaristák útja az elvilágiasodás felé egyezik a jezsuitákéval. Náluk is volt latin nyelvű farsangi játék: előbb latinul, majd magyar nyelven Plautus- és Terentius-darabokat vittek színre.²⁰ Az expurgációkról, imitációkról és magyaráításokról jó képet rajzol értekezésében Tési Edit.²¹

A minorita iskoladrámák száma jóval kevesebb a jezsuitákéval és a piaristákéval. A minorita drámagyűjtemények tanúsága szerint a profán, vígjátéki témában mégsem maradnak el amazok mögött. A minorita eredet azonban sokszor nem bizonyítható megnyugtató módon; többször csak az, hogy jelenlegi szövegüket a minoriták másolták le maguknak. Előadásuk sem mindig igazolható. Így pl. a *Hilaria deorum de Salacone sartorculo* című latin vígjáték, amely Molière *Urhatnám polgárra* emlékeztet,²² inkább minősülhet komikus szándékú jezsuita alkotásnak, mint minorita szerzeménynek. A *Declamatio de Victore ebriosót* 1732-ben Kantán csak katalogizálták, de nem is magyarországon írták vagy másolták.²³

A 20 magyar nyelvű minorita közül a vígjáték műfajba 5 sorolható.

Van közöttük antik hagyományt folytató istenparódia (*Az Erdélyországban való borszükéről*, 1773.)²⁴ éppúgy mint Molière-i jegyeket magán viselő vígjáték (*Stolander a bálban*, 1774.; *Stolander procator és négy mesteremberek a diétán*, 1774.; *Zsákosi*

¹⁴ STAUD: i. m. II. 209.

¹⁵ STAUD: i. m. I. 327.

¹⁶ TÉSI Edit: *Plautus Magyarországon*. Bp. 1948. 22.

¹⁷ KÁRPÁTI Sándor: *Botfalvi. Egy ismeretlen vígjáték*. = ItK 1948. 50–73, 121–132.

¹⁸ „Placita Rheetorica cumprimis cum Galliarum Plautum Mollierum dato Schurdano, quod mirere, in vitam Bacchi feriis revixit.” – STAUD: i. m. II. 426.

¹⁹ Kiad. GRAGGER Róbert: *Molière a magyar irodalomban*. = ItK 1909. 327–352.

²⁰ PRÓNAI Antal – CSÁSZÁR Elemér: *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1678. előadott drámák jegyzéke*. = ItK 1915.

²¹ L. a 16. sz. jegyzetet!

²² KILIÁN István: *Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a Borsod megyei Levéltárban*. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. Miskolc, 1971. 383–433.

²³ KILIÁN István: *XVIII. század eleji komédia az iszákos papról és a részeges magisterről*. In: A Debreceni Déry Múzeum 1974. évi évkönyve. Debrecen, 1975. 779–804.

²⁴ Kiad. RMDE XVIII. 2. 10. sz.

furfangjai és a két vén zsugori, 1774.; *Kintses Náso bált rendez*, 1775.).²⁵ Ezek azonban nem közvetlenül származnak a francia vígjátékokból.

A 18. század második felében a szerzetesi tanintézményekben bemutatott vígjátékokkal kapcsolatban eredetiségről alig beszélhetünk. Ekkor azonban eredetinek minősült egy-egy kölcsönzött történet, ha a színpadon magyar nyelven szólt, magyar személynevekkel, hazai helyszínen játszódott. Az előadott darabok közt szép számmal találunk egyező motívumokat, azonos cselekménymozzanatokat, egész jelene-
teket. A szövevényes összefüggések szálainak kibogozásával a kutatók sokat foglalkoztak, de nem mindig jutottak helyes, egyöntetű következtetésekre. Minthogy Molière is több antik vígjátéktemát, motívumot felhasznált, nehezen állapítható meg, hogy egy magyar „szerző” honnan merített, Plautusból, egyenesen Molière-ből vagy hozzájuk visszanyúló közvetítőből, Holbergből, esetleg más ismeretlenről. Simai *Mesterséges ravaszságát* pl. azért tekintik egyesek a *Mostellaria*, mások a *Les fourberies de Scapin* adaptációjának, vagy fűzik mind a kettőhöz, nem zárva ki egy másvalamilyen közbülső forrást sem.²⁶

* * *

Kétségtelen, hogy a 18. század második felének legtöbb magyar vígjátéka az antik komédiáírók mellett Molière-hez kapcsolódik.

Molière magyarországi recepciójával elsőként Gragger Róbert foglalkozott.²⁷ Az ő és mások kutatásai alapján joggal mondhatjuk, hogy a 18. század második felében Magyarországon Molière volt a legismertebb francia drámaíró.

Vígjátékai közül a *Le bourgeois gentilhomme* szolgáltatta az első magyar Molière-adaptáció, az Egerben 1769-ben játszott *Fennhéjázó és maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága*²⁸ alapját. Az iskolai oktatás szellemének megfelelő átalakítás ez, kissé megrövidítve; helyenként meg is egyezik az eredeti szöveggel. Az említett minorita vígjátékokon felül²⁹ a komédia indítékát, több elemét megtaláljuk a piarista Hagymási *Szemtelen nagyra vágyódásnak nevetséges csúfolása* (1775),³⁰ a nagyváradi nemesi konviktusi nevelő Gubernáth Antal *Nagyrhajázó Ordas Demeter* (1789)³¹ és Illei *Tornyos Péter* című³² (plautusi mozzanatok is tartalmazó) darabjaiban.

Molière népszerű komédiája volt a *Les fourberies de Scapin* is. A *Fennhéjázóval* kb. egy időben keletkezett első iskolai feldolgozása a *Comedia satis lepida*³³. Ez a

²⁵ L. RMDE XVIII. 2. 12., 14., 13., 15. sz.

²⁶ Vö. TÉSI: i. m. 25–30.

²⁷ Molière első nyomai a magyar irodalomban. = ItK 1909.

²⁸ Kiad. GRAGGER, = ItK 1909. 327–352.

²⁹ L. a 25. sz. jegyzetet!

³⁰ PERENYI József: *Két népies bohózat a XVIII. századból*. Vác, 1936.

³¹ RMDE. XVIII. 3. 9. sz.

³² GRAGGER Róbert: *Illei Tornyos Péterének forrásai*. = EPhK 1908. 588–598.

³³ TÉSI: i. m. 29–30.

Molière-darab ihlette a minorita *Zsákosi furfangjai*³⁴ adaptátorát, Hagymási Imre *Garabonczás Lászlóját* (1775),³⁵ Simai *Váratlan vendégét*³⁶ és *Mesterséges ravaszágát*.³⁷ *A Scapin tsalárdságai* címmel 1793-ban lefordította K. S. (Kibédi Sámuel), de nem iskolai előadás számára. 1799-ben Debrecenben el is játszották.³⁸

L'Avare című komédiájának Fejér György-féle átdolgozását a pozsonyi szeminárium papnövendékei szándékoztak eljátszani 1790 farsangján *Az öreg fösvény* címen.³⁹ II. József betegsége, halála miatt az előadás elmaradt. Nyomtatásban azonban még ebben az évben megjelent, és a következő év farsangján a győri kispapok előadták.⁴⁰

A *Georges Dandin* című komédia magyar változatát is a császár betegsége akadályozta meg a színpadra kerülésben. Erről a játékról alább bővebben szólunk majd.

Molière komédiáit nemcsak katolikus egyházi férfiak olvasták, fordították, alakították, nemcsak szerzetesi iskolák növendékei, kispapok játszották. A Nagye nyedi Kollégium diákjai 1791-ben bemutatták Simai adaptációját, a *Mesterséges ravaszágot*. Molière két játékát, a *Le mariage forcét* és *Le médecin malgré lui*t pedig magyarra ültették át, és nyomtatásban is megjelentették.⁴¹

Az enyedi diákok Molière-fordításai már nem iskolajátékok. A 18. század utolsó évtizedének Molière-fordításai, átdolgozásai már nemcsak iskolai előadásra készültek. Simai *Gyapai Márton feleség-féltő gyáva lélek*⁴² (1792) című *Sganarelle*-fordítását nem iskolások, hanem hivatásos színészek játszották. Ez a darab is, akárcsak a *Zsugori*⁴³, a hivatásos színészek műsorára került. Azért váltak „színpadképes” darabokká, mivel megtartották az eredeti művek szerelmi cselekményszálát, ellentétben az iskolai előadásokra szánt adaptációkkal, melyek éppen ezért nem jutottak el a világi színpadra.⁴⁴ Kivételt csak Illei *Tornyos Pétere* képez. Ezt több ízben is játszották. 1794-től azonban ez is letűnt a színpadról.

Hogy Molière 18. századi magyarországi népszerűségéről teljesebb képet alkothassunk, megemlíjük, hogy Szomor Máté, a Kelemen-társulat színésze 1794-ben

³⁴ RMDE XVIII. 2. 13. sz.

³⁵ PERÉNYI: i. m.

³⁶ Magyar Museum I. Kassa, 1788–1789. Vö. CZECHKO-PRÓNAI Antal: *Simai „Váratlan vendég”-e és „Mesterséges ravaszág”-a*. Bp. 1895.

³⁷ RME 351–396. S. a. r. ALSZEGHY Zsolt. Bp. 1914.

³⁸ SÜPEK Ottó jegyzete: *Molière válogatott munkái*. Bp. 1954. I. 470.

³⁹ RMDE XVIII. 3. 11. sz.

⁴⁰ BAYER szerint Simai *Zsugoriját* („... ama híres francia költő Molière után készített” darabját) akarták előadni, mely a Magyar Játékszínen 1792-ben jelent meg Pesten (I. 89–230.). Ez az állítás nem állja meg a helyét. Vö. *A katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma*. S. a. r. KILLÁN István – PINTÉR Márta – VARGA Imre. Bp. 1991.

⁴¹ A Kolozsvárott 1792-ben kibocsátott *Próba* c. zsebkönyvben jelentek meg *Az erőszakos házasság és A kéntelenségből lett orvos* címmel.

⁴² Megjelent Budán 1792-ben.

⁴³ Magyar Játékszín I. Pest, 1892. 89–230.

⁴⁴ *Magyar színháztörténet 1790–1890*. Szerk. KERÉNYI Ferenc. Bp. 1990. 71.

magyarra fordította az iskolai előadásra márcsak témájánál fogva sem alkalmas *Amphytriont*. Fordítása azonban kéziratban maradt.⁴⁵

* * *

A felsorolt darabok száma mutatja Molière-nek a 18. század második felében az iskolai színjátszásban, a vígjáték műfaj elterjedésében játszott jelentős szerepét. Termékenyítő hatását jól láthatjuk az eddig figyelemre nem méltatott komédiában, Kresznerics Ferenc cím nélküli *Játékában*, mely az író autográf kéziratában maradt ránk.⁴⁶

Kresznerics Ferenc (1766–1832) teológiai tanulmányait a pozsonyi seminarium generaléban végezte, 1787–1790 között. Ekkorra már kialakult ott a magukat szorgalmasan művelő, idegen nyelveket tanuló, külföldi irodalmakat tanulmányozó kispapok lelkes csoportja, mely a magyar nyelv, a magyar irodalom fellendítését tűzte ki maga elé célul. Ennek egyik eszközeként a magyar nyelvű színjátszást tekintették. Tagjai ismerték — többek közt — a francia drámaírók munkáit. Kresznerics is szorgalmasan tanult franciául. Kilenc kötetre terjedő kézíratos jegyzetei között ott van francia nyelvtanulási jegyzete (*Lexidium Gallicum*, 1788)⁴⁷, Bossuet, Fleury, Calprenède, Louis Racine stb. mellett Voltaire több munkájának olvasmánykivonata.⁴⁸ Hogy Molière-t is alaposan ismerte, bizonyítja magyar játéka, mely azért foglal el külön helyet a magyarországi Molière-adaptációk sorában, mivel nem egyetlen darab átdolgozása, hanem Molière több vígjátékából készült kontamináció.

Az alapötletet, a játék nagy részét a *George Dandin*ből vette. Nem annak eredeti, a versailles-i királyi palotában játszott zenés, táncos, pásztorjelenetekkel tarkított, hanem a pár hónappal később a párizsi közönségnek bemutatott, udvari pompázatoságától, diszitményektől lehántott, leegyszerűsített változatából. A francia vígjáték a hiú, felfelé kapaszkodó ember, George Dandin komikumba fulladó története. Jómódú paraszt, aki egy dámát vett feleségül, és előkelő rokonsága miatt nem alkalmazhatja felesége fékentartására őseinek bevált módszerét, az elnászpángolást. Fiatal feleségének kacérságát, tisztességtelennek vélt szabadabb viselkedését akarja annak szülei előtt bebizonyítani. A vígjátékban felesége nem csalja meg, de rangján alul kötött házasságának áldozataként valami hideg, gyűlölködő ravaszsággal, kárörömmel, rosszindulattal, még nála is találékonyabb szolgálójának segítségével szégyenbe, sorozatos felsülésbe kergeti a felesége megalázásával magának tisztességet, nagyobb megbecsülést kívánó bamba, fajankó férjét. George Dandin három egymást követő felvonásban háromszor sül fel, igyekezetében mindig ugyanazon a módon: tudomást szerezvén a becsületét fenyegető dologról, igazságtévőknek felesége szüleit hívja a helyszínre. Felesége ravaszsága azonban mindannyiszor visszajára fordítja a dolgot: Dandin pácban marad, az asszony győztesként hagyja el a színteret.

⁴⁵ SÜPEK Ottó jegyzete: *Molière válogatott munkái*. Bp. 1954. II. 547–548.

⁴⁶ MTAK M. Nyelvt. 4 r. 11. II. 261–408.

⁴⁷ *Analecta philologica*. MTAK M. Nyelvt 8r. 8.

⁴⁸ SZABÓ Miklós: *Kispapok és a magyar irodalom*. Bp. 1938. 8.

Kresznerics vígjátékát a pozsonyi kispapoknak írta. Alkalmazkodnia kellett az egyházas szellemhez, a 90-es években is még elvárt gyakorlathoz. Mellőznie kellett a szerelmet, még férj–feleség viszonylatban is, főleg ha — mint jelen esetben — a házasság nem is volt problémamentes, ideális. Kresznerics adaptációjában a feleséget a házasságukból született, gavallérságra törekvő, költekező, apját és foglalkozását lenéző fiával helyettesítette. A harc az apa (Orbán) és fia (Rózsai) közt folyik. Minthogy a női szerepeket mellőzni kellett, hiányzik a szobalány és az előkelősködő anyós. Ez utóbbi helyébe az elhunyt feleség apjának (Világos gróf) a barátját lépteti. Természetesen Orbánnak van szolgája (Getzi), Rózsainak is van szolgaféle tanítómestere. A George Dandin felesége körül legyeskedő udvarló helyett a szél-toló Sohónyai báró csinálja a bonyodalmakat.

Kresznerics játékanak I. és III. felvonása lényegében a *George Dandin* imitációja. Bár vannak azonos szereplők, helyenként szó szerint egyező szövegrészek, fordításnak az átvett passzusok sem nevezhetők.

Kresznerics játéka is a főhősnek a helyzetről tájékoztató monológiájával indul. De Orbán nem jómódú paraszt, hanem kalmár, felesége már egy éve meghalt. Az előkelő dáma-feleséggel kötött házasságából itt van most a nyakán Rózsai „nagyságos úrfi”, aki „illetlen állapotnak” tartja apja foglalkozását; gavalléros életre vágyik, előkelő barátokra, úri társalgásokra. „Kenyérvesztő fiacskája” csak költi az apa jószágát.

Orbán panaszkodó monológiát félbeszakasztja a házából kiosonó Gazsi, Sohunnai báró szolgája, aki nem ismerve Orbánt, kikotyogja, hogy urának kölcsönkérő követeként Rózsainál járt, nála szerencsés meghallgatásra talált, sőt, az úrfi szolgája is ígérte segítségét. (Mint Claudine Lubinne!) De nagyon kéri Orbánt, el ne szólja magát, mert Rózsai apja piszkosul fősvény ember.

Az alaphelyzet megváltozását tekintetbe véve ez a jelenet tökéletesen megfelel a *George Dandin* 2. jelenetének, bár a szó másról folyik. Molière gyakran alkalmazza azt a fogást, hogy valaki éppen annak fedí fel a titkot ismeretlenül, aki abban leginkább érdekelt. Kresznerics is ezt teszi, de Molière más darabjának mintájára; Gazsi beszéd közben le is szólja, ócsárolja Rózsai fősvény apját, mint ahogyan ez pl. a *Les fourberies de Scapin* III/3. jelenetében Zerbinette és Géronte esetében történik.

A 3. jelenet nincs meg Molière-nél. Orbán és a szolgája, Getzi között játszódik. Orbán szigorú parancsot ad a ház őrzésére; Getzi arról panaszkodik, hogy ura sokat kíván tőle, azt szeretné, ha egy időben szakács, kapus, kulcsár, sáfár, szolga is lenne, de csak egy szolgának veszi fel a fizetését. Mintha *A fősvény* III/1. jelenete lebegett volna Kresznerics előtt, ahol Harpagon az egy személyben kocsis és szakács Jakab mesternek ad utasításokat.

Ez után jön a *George Dandin* I/3. jeleneteként álló monológ, a helyzetértékelés: többet érne a somfabottal helyrehozni a dolgot; de hát az úri atyafiság megköti Orbán kezét. George Dandin és Orbán ugyanabban a pácban érzi magát.

Új az 5. jelenet. Rózsai szolgája megszerezte a Sohunnai bárótól kívánt kölcsönpénzt. Ezt a kimenetelt a *Le bourgeois gentilhomme* ihlette. Rózsai gavallérosságra törő álmait ismerjük meg ebből a jelenetből. Alinkai szolgájából itt lesz tanítómester, aki majd kioktatja őt a „cikornyás complimentekre”, hogyan kell gavallérokkal barátkozni, magát „cikornyásan ruházni”, gavallérosan pénzt költeni stb.

A 6. kimenetel az alaphelyzetnek megfelelő adaptáció a *George Dandin* I/4. jelenetéből. A két gróf kioktatja Orbánt az úri modorra, öltözetre, hogyan kell beszélni az urakkal és hogyan saját úri eredetű fiáról. Itt is akad szó szerinti fordítás, nyersebb hang Orbán reagálásában, amikor pl. nem akarja megérteni, hogy noha az ő pénze húzta ki a grófékat a csávából, neki kell szerencséjének tartania a „gavallérokkal való rokonságot”. És ahogyan felháborodnak Molière-nél de Sottenville-ek a lányukat ért gyanúsítás miatt, Kresznericsnél ugyanilyen sértésnek veszi Világos és Emődi gróf azt, hogy Orbán úri anyától született fiát pénzének meglopásával vádolja.⁴⁹ Rózsai szolgálja, Alinkai persze letagadja a kölcsönkérés dolgát, és az ügyben érdekelt szereplők egymás között egyöntetűen a tagadás mellett döntenek. Így is történik a 9. jelenetben: mindenki ártatlan, mindenki tagad, és felesége rokonsága „rágalmai” miatt Orbánt kényszeríti, hogy a megsértett Sohunnyaitól bocsánatot kérjen. Ez utóbbi két jelenet — eltekintve a női szereplők kiiktatásától — a *George Dandin* I/5–6. jelenetének a pendantja. A találkozás és bemutatkozás, a felelősségre vonás, az önérzetes felháborodás és elégtétel követelés, Orbán pipogyasága, Rózsai jelenlétében való megalázkodó bocsánatkérése, melyett Világos gróf szavainak kényszeredett ismétlésével mond, nemcsak tökéletesen ugyanazt a hangulatot kelti, mint Molière darabja, hanem sokszor még a szavak is ugyanazok. Ezt a jelenetet mindkét darabban a főhős monológja követi és fejezi be.

A női szerepek és a szerelmi motívumok kiszűrése következtében Kresznerics játéka II. felvonása más vágányon halad, mint *George Danin*, melyben a két pár széptevését, a főhősnek az erényes feleséget megjátszó Angélique ravaszsága miatti újabb felsülését láthatjuk. (Felesége el is naspángolja, a botütések az asszony udvarlója helyett reáhullanak.)

Kresznerics az események menetébe jól beleillő felvonást szerkesztett három Molière-darab (*L'avare*, *Le bourgeois gentilhomme* és *Les forberies de Scapin*) jeleneiből.

A felvonás első jelenete bizonyára magának a szerzőnek a találmánya. Rózsai átadja a kölcsönpénzt Sohunnyainak, és szükség esetére újabb pénzt ígér neki. Alinkai nem helyesli; figyelmezteti: mértékkel éljen a kölcsönzésben, ajándékozásban és ne költsön túl sokat egyetlen gavallérra, hanem ajándékaival szerezzen több jóbarátot. A 2. jelenet monológ. Erősen emlékeztet a *Fősvény* monológjára. Veszedelmes az embernek a pénzt a házában tartani, a ládácskájában hevertetni — töpreng Orbán. Interestre szándékozik kiadni. Távozása előtt szolgájának a lelkére köti, senkit se engedjen be a házba Sohunnyi báró kivételével. De őt hallgassa ki, mit beszél a fiával. (Harmadik kimenetel.)

Orbán távollétében a báró valóban megérkezik. Azért jött, hogy adósságát számba vegye, éppenúgy, mint a *Le bourgeois gentilhomme*-ban teszi Dorante gróf Joudainnél (III/4.). Az elszámolás is úgy folyik, s hasonló eredménnyel végződik. Sohunnyi tartozása 83 arany, Dorante-é 15 800 font. „Mettez encore deux cents pistoles que vous m'allez donner, cela fera justement dix-huit mill francs que je vous payerai au premier jour.” Azaz magyar pénznemben Kresznericsnél: „Ezekhez adjon 17, tehát mindenestől kerek számmal 100 aranyt fog tenni, a' mellyet mennél hamarabb

⁴⁹ „Így gyalázní egy nemes vért!”, hangzik a felháborodás.

le fogok olvasni.” (Dorante 200 frankot kért, hogy kerek összeggel, 18 000 fonttal tartozzék.) Rózsai Alinkait, Joudain a feleségét igyekszik lecsillapítani az újabb kölcsön miatt. Előkelő barátaik mindkettőjüket levették lábukról. Hogyne kölcsönzött volna Rózsai szívesen, mikor a báró esti társalkodásra invitálta őt Belentzei hercegéhez (II/5.)!

Még nem hagyta el Sohunnynai a házat, mikor Orbán közeledik. Alinkai figyelmezteti a bárót, hogy Orbán meg akarja verni, ha a házában kaphatja. A báró azonban fordít a dolgon, és összeszűrve a leveit Alinkaival, ők látják majd el Orbán baját (II/6.). Ez meg is történik a következő két jelenetben. Alinkai ugyanis, hogy Orbán a fia és a báró beszélgetését kihallgathassa, őt zsákba bújtatja, hogy így észrevétlenül lehessen az ajtó közelében. A megbeszélés szerint azonban a távozó Sohunnynai gyanúsna tartja a zsákot, meg akarja nézni a tartalmát, s mivel Alinkai ellenkezik, botot ragad. De ütlegei Orbánra zuhognak, Alinkai csak jajgat hozzá. A *Scapin furfangjai*-ban rakja meg alaposan a szolga zsákba bújtatott gazdáját (III/3.).

Orbán még nem búj ki a zsákból, mikor a helyszínre érkezik a gróf. Ez a 9. kiemenetel, valamint a következő három utolsó Kresznerics munkája. Orbán nagyon restelli helyzetét, talán még fiával szemben is elnézne dolgokat, csak meg ne tudja szégyenét. Meglepetésképpen azonban a gróf ettől a pillanattól kezdve tárgyilagos, építő szellemű alakja a vígjátéknak. Megtiltja Rózsainak a báróval való barátkozást, a pazarlást. Orbán szolgája segítségével nagynehezen kikecmereg a zsákból. Bezzeg a gazdája most nem bottal fenyegeti, szép jelzőkkel becézgeti, tallért csúsztat a kezébe, csak hogy esetét senki meg ne tudja tőle. Kresznerics előkészíti az utolsó jelenetben a III. felvonást is. Megtudjuk, hogy a gróf tilalma ellenére Rózsai elmegey a Sohunnynaitól bejelentett estélyre.

A III. felvonás — mutatis mutandis — a *George Dandin*-ből való. Az eredetinek 1–3. jelenetét, az éjszakai szerelmi találkozást, legalábbis az első felét, mellőzni kellett. A felvonás azzal indul, hogy a bakter éneke ébreszti fel a strázsálni (virrasztani) akaró Orbánt és szolgáját. Éjszaka van, és a sötétben ők egymást keresik. A helyzet még komikusabb, mint Molière-nél. Nemcsak összeütköznek, egymást kerülgetik; gyertyát akarnának gyújtani, de nehezen találják a taplót. Végre sikerül nekik világosságot csinálni, s megállapítani Rózsai távollétét. Orbán a szolgáját a grófért szalasztja. A kaput jól bezárván, maga az ablakban várja a fejleményeket. Meg is érkezik a jó hangulatú társaság. A kellemesen töltött estét emlegetik, Orbánt ócsárolják. Mint Molière darabjában, a hazatérők a kaput zárva találják. Ugyanaz a helyzet a két darabban. A kizárt Rózsai éppenúgy a szolgát szólítja, hogy kinyissa a kaput. Az ablakból Orbán jóleső kárörömmel élvezi hoppon maradt fiának kínos helyzetét. Ez elismeri bűneit, álnokságait. Fogadkozik, bocsánatot kér, javulást ígér. Esküszik, kérleli, de mindhiába. Végül öngyilkossággal fenyegetődzik, s elhallgat. Az eddig fölényes Orbán mégiscsak megnézi, mi történhetett. De ahogy kilép a kapun, Rózsai és Alinkai beosonnak, őt kizárják. Most az ablakból visszaadják Orbánnak, amit az előbb tőle kaptak, a gyalázat akkor tetőződik, mikor az álmából felvert világos és Emódi gróf megérkezik.

Kresznerics azonban csak eddig a pontig követte Molière-t. Itt fordulat áll be a komédiában. Molière-nél a szülők elfogadják leányuk rágalmazó hazudozásait és Dandint alapos megleckéztetés után az „erényes” feleségétől bocsánatkérésre

kényszerítik; a grófék meghallgatják Orbánt, átlátnak Rózsai és Alinkai álnokságán, igazságot szolgáltatnak. Alinkait elkergetik, Orbán és Rózsai közt úgy teremtenek békét, hogy a fiút Emődi gróf magával viszi Párizsba. Igaz, sok kiadást okoz ez Orbánnak, de azzal vigasztalódik, hogy több pénzébe kerülne, ha itthon maradna.

Az igazságszolgáltatás keze eléri Sohunnyai bárót is, adósságai miatt bebörtönzik. Olyan váratlanul sújt le rá az igazságszolgáltatás, mint Tartuffe-re sújtott. Az utcán hazafelé mentében árestálja a rendőrség.

A játék kimenetelének irányváltozata érteti meg, hogy míg Dandin befejező monológjában nem lát más megoldást, mint „bele a vízbe fejjel előre” („c'est de s'aller jeter dans l'eau la tête la première”), Orbán záró szavai arra tanítanak:

„Ne végy, ha kalmár vagy nagyságos bóbítást.
Mert ez erszényedre szül jajos apadást.”

A 18. század második felében az iskolai színjátszás magyar nyelvűvé válásával, a bemutatott darabok tárgyának profanizálódásával egy időben és ezt követően a legtöbb magyar vígjáték azon a módon született, ahogyan Kresznerics a maga *Játékát* megalkotta. A vígjátékírók átvették egy idegen darab cselekményét. Nem változtatás nélkül, hanem az egyházas iskolai színjátszás hagyományaihoz alkalmazva azt, változtattak rajta. A többé-kevésbé átformált cselekményt sokszor máshonnan kölcsönzött cselekménymozzanatokkal, hatásosnak vélt jelenetekkel, új alakokkal, saját ötleteikkel (ilyen lehet Kresznericsnél a bakter énekeltetése) bővítették. Bizonyára sok átvett mozzanatot emlékezetből, közhelyként dolgoztak bele munkáikba. De ha nem, a kornak az eredetiségről alkotott felfogása szerint nem minősültek plagizátornak, ollózónak. A „Je prends mon bien, ou je trouve” elvének jóindulatú megvalósítói voltak.

Elvileg a sok — ismeretlen! — vígjáték közt lehettek eredetiek fordításai is. A címből ítélve ilyenre gondolhatunk pl. a Sárospatakon 1768 farsangján játszott *Tök Mac Filkó* esetében.⁵⁰ A *Kocsonya Mihály házassága*⁵¹ vagy a *Borka asszony és György deák*⁵² folytatásos közjáték elvileg önálló előadásként is megállhatta volna a helyét és képviselhetné az antik és más idegen hatás nélküli magyar bohózatot, az eredeti magyar vígjáték egyik fajtáját. Ez utóbbi kettő alkalmas lehetne annak a fikciónak az alátámasztására is, hogy a magyar vígjáték a 18. században gazdagon kivirágzott közjátékaink kiszélesítéséből keletkezett. A források azonban határozottan intermediumoknak nevezik őket, „a magyar vígjáték közjátékainktól függetlenül jött létre, idegen darabok magyarítása, fordítása révén.”⁵³

⁵⁰ KILIÁN István: *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XII. Miskolc, 1973. 163.

⁵¹ Kiad. RMDE XVIII. 3. 6. sz.

⁵² Kiad. RMDE XVIII. 2. 11B — önálló darabként.

⁵³ VARGA Imre: *Közjátékainkról*. In: Iskoladráma és folklór. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna — KILIÁN István. Debrecen, 1989. 164–165.

VARGA, IMRE

Un changement de fonction dans notre art dramatique scolaire*(Molière et la comédie hongroise)*

En guise d'introduction, l'auteur résume les origines de l'art dramatique scolaire en Hongrie. Ce genre, acclimaté par la Réforme, fut introduit par les Jésuites aussi, surtout en vue de l'éducation religieuse et morale des élèves et pour l'exercice de la langue latine. L'intention de divertir se manifeste seulement au milieu du XVIIIe siècle. Ce changement de fonction ne peut être observée qu'après le milieu du siècle. C'est au cours de ce siècle que l'art scénique de langue hongroise commence. Ce fut une des conditions les plus importantes du changement de fonction et de la laïcisation de l'art dramatique scolaire. Les traces de l'amusement apparaissaient déjà dans les intermèdes du XVIIe siècle, mais, à cette époque, il n'y avait pas de pièces traitant des sujets profanes. La route de l'art dramatique vers la laïcisation piariste et minorite était identique à celle des jésuites.

La plupart des comédies hongroises du XVIIIe siècle se rattachaient, outre les écrivains de comédie antiques, à Molière. A cette époque, c'est lui qui fut en Hongrie l'écrivain dramatique français le plus connu. Les acteurs d'école présentèrent de nombreux remaniements ou adaptations de ses drames. L'auteur du présent article analyse l'influence fertilisante de Molière dans la diffusion du genre comique par l'exemple d'une comédie, jusqu'ici négligée, de Ferenc Kresznerics (1766–1832), d'une pièce sans titre, qui était une cotamination fabriquée de plusieurs comédies, mais surtout une imitation de *George Dandin*, que l'auteur écrivit pour les séminaristes de Pozsony. L'étude s'achève par l'analyse détaillée de cette comédie en en tirant l'enseignement que les écrivains de comédies de l'époque modifiaient les pièces étrangères empruntées d'après les traditions de l'art dramatique ecclésiastique.

SZÉNÁSZKY MÁRIA

Szepesy Ignác kulturális tevékenysége

Pécs kultúrájának előzményei távoli időkre nyúlnak vissza. A település már a rómaiak idején várossá fejlődött és a vidék közigazgatási, kulturális centruma lett. A népvándorlás időszaka sem söpörte el, a honfoglalás után is hamarosan fejlődésnek indult. Szent István püspöki székhelyé tette Pécsét. Ettől kezdve az egyház kiemelkedő alakjainak jelentős szerepe volt a város kulturális életében. Moór,¹ Simon,² Kalán³ püspökök irodalmat, történelmet szerető és művelő főpapok voltak. A Nagy Lajos által 1367-ben alapított egyetem fenntartásához az akkori püspök, Vilmos anyagilag is hozzájárult. Janus Pannonius idején a város neve az ország határain túl is ismertté vált.

A török uralom megszűnése után Berényi Zsigmond papnevelő intézetet építtetett. Utóda Klimó György is sokat tett a városért. 1770-ben létrehozta a Collegium Historicumot, ahol Koller József vezetésével folyt a pécsi egyházmegyére vonatkozó iratok, források feldolgozása.⁴ Az 1773-ban alapított nyomda is az ő nevéhez kapcsolódik. 1774-ben, az országban elsőként, nyilvánossá tette az általa létesített könyvtárat, 1776-ban pedig megnyitotta az ország első leányiskoláját. Jelentős alkotásai azonban halála után elszorvadtak. Ennek ellenére tevékenységével — mely valóban jelentős volt — nagyon sok történész, kutató foglalkozott. Kevésbé ismert azonban az utódai közül kiemelkedő Szepesy Ignác alakja, munkássága. Méltánytalanul, hiszen Szepesy pécsi püspöksége idején olyan jelentős intézményeket hozott létre a városban, melyek többsége ma is működik.

Tekintsük át tehát, mely tetteivel érdemelte ki Szepesy Ignác azt, hogy a város ma is tisztelettel emlékezzék meg róla! Annál is inkább, mert éppen 1988-ban volt a nagy egyéniség halálának 150. évfordulója.

¹ HAAS Mihály: *Baranya*. Emlékirat. Pécs, 1845. 281.

² GÁLOS Magda: *A régi Pécs szellemi élete*. Pécs, 1933. 5.

³ HAAS Mihály: *i. m.* 282.

⁴ BORSY Károly: *Kétszáz éves az Egyetemi Könyvtár*. = Dunántúli Napló 1974. okt. 13. 7.

Szepesy Ignác⁵ 1780. augusztus 13-án született Noszvajon,⁶ a család Eger közelében levő kastélyában. Az alsóbb iskolákat Eperjesen, Miskolcon és Egerben végezte. Tanulmányi előmenetele kimagasló volt, s hamar megnyilatkoztak jellemének kiváló tulajdonságai is, mellyel tanárai és társai megbecsülését is kiérdemelte. 1802-ben a pesti egyetemen bölcsészeti, a bécsi egyetemen pedig teológiai doktori oklevelet szerzett, 1803-ban pappá szentelték.

A papi pályán gyors sikereket ért el, 1805-ben már plébános volt, 1808-tól kanonoki kinevezést kapott. 1819-ben pedig Erdély püspökévé nevezték ki. Az eseményről a Tudományos Gyűjtemény is beszámol.⁷ Új egyházmegyéjében számos a nép megelégedésére szolgáló intézkedést tett. Papnevelésre, templomok építésére nagy összegeket áldozott saját jövedelméből.⁸ Végül mégis kényszerűséből távozott Erdélyből, mert az 1822. év elejére összehívandó zsinat előkészületeként nem javaslatokat gyűjtött össze, hanem teljes egyházmegyei törvénykönyvet készített. A művet a maga felelősségére kinyomtatta és ezt küldte el az 1822. szeptember 8-án megnyílt zsinatra.⁹ E törvénykönyvben¹⁰ Szepesy nemcsak az egyházi rendeleteket foglalta össze, hanem a kormány által kibocsátott mindazon rendelkezéseket is, melyek valamiképp érintették az egyház működését is. Művével, melyet ráadásul sem egyházi, sem világi cenzúra alá nem bocsátott, mind az állami, mind az egyházi vezetők haragját magára zúdította. Szepesy a több oldalról érkező támadások ellenére sem volt hajlandó visszavonni a *Statutát*, s végül a törvénykönyv körül levő huzavona hatására inkább távozott Erdélyből. A számára följárlott több püspöki szék közül ő a pécsit választotta.

A város és az egyházmegye örömmel fogadta a hírt, hogy új püspökük Szepesy Ignác lesz. Valószínű, ismerték hírét, eddigi tevékenységét és mindezek jó ajánlólevélnek bizonyultak számára. Reményük lehetett arra, hogy a három éve üres püspöki székbe nagy elődökhöz méltó utód kerül. A hangulatot, mellyel a város fogadta, jól példázza Egyed Antal költő üdvözlő verse:¹¹

⁵ Szepesy Ignác nevét mindig egy s-sel írta. Az irodalomban számos helyen, sőt sajnos még a pécsi Székesegyház előtt álló szobrának talapzatán is hibásan Szepessy szerepel. A tévedés onnan eredhet, hogy a család többi tagja valóban ilyen formában használta a nevet. Erre utal GERECE Péter is *Négysy Ignác báró pécsi püspök és emlékszobra Pécsen* című munkájának 16. oldalán.

⁶ Valamennyi forrás Egert jelöli Szepesy Ignác születési helyéül, de Borsy Károly kutatásai nyomán kiderült, hogy ez az adat téves.

⁷ *Tudományos Gyűjtemény* 1819. X. köt. 119.

⁸ GERECE Péter: *Négysy Szepesy Ignác püspök és emlékszobra Pécsen*. Pécs, 1893. 5.

⁹ BORSY Károly: *A Lyceum nyomda alapítása*. (Kézirat.) 17. Forrása: HERMANN Egyed: *Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat*. Bp. 1936. 27. (Klly. a pécsi Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet ötödik Évkönyvéből.)

¹⁰ *Statuta Almae Diocesis Transsilvanicae Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecessana publicata, et Concordibus votis approbata*. Claudiopoli, Typis Lycei Regii. 352.

¹¹ *Hasznos Mulatságok* 1827. 5. 33.

„Nagy Méltóságú Báró Négyesi Szepeszy Ignácz Úrnak az Erdélyi Püspökségről a Pécsire lett általtétetésére

Pécs! tedd le méltán felvett gyászodat,
A' felleg eltűnt, melly nyomott, egedről,
Mosolyogva néz rád szebb napod keletről,
Felejts lesújtó és nagy károdat.”

A város rangjához illő pompával akarta fogadni. A korabeli sajtó¹² jelezte ugyan, hogy mikor indult Erdélyből, de Szepeszy szerénységére vall, hogy nem közölte, mikor érkezik Pécsre. Így történhetett, hogy 1828. február 24-én este 9 órakor váratlanul jelent meg a városban.¹³ Nézzük meg, jogos volt-e Pécs öröme? Milyen jellemző tulajdonságokkal rendelkezett az új főpap, s hogyan kamatoztak ezek a város számára?

Szepeszy papként a tőle megszokott lelkiismeretességgel végezte munkáját. Gondját viselte híveinek, papjainak egyaránt. Szuggesztív egyéniségének, remek szónoki képességének eredménye, hogy miséin zsúfolásig megtelt a templom. Rendkívüli emlékezőtehetségét bizonyítja, hogy három óra hosszan át is képes volt prédikálni mindenféle jegyzet nélkül. Ugyanez jellemezte országgyűlési hozzászólásait.¹⁴

Szepeszy nemcsak Pécs, hanem az ország kulturális fellendüléséért is sokat tett. Elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy politikusként következetesen harcolt a magyar nyelv államnyelvvé tételéért. Már 1822-ben javaslatot tett arra, hogy a szentmiséket magyar nyelven tartsák. Az 1825. évi országgyűlésen magyar nyelven szólalt fel. A magyar nyelv kényszerítés nélküli terjesztésének híve volt. Tekintettel volt a nemzetiségek önérzetére is, hiszen egyházi műveit az egyházmegye mindhárom nyelvén kinyomtatta, s maga is beszélt a nemzetiségek nyelvét. 1833. január 1-től¹⁵ elrendelte – a verőcei esperesség kivételével – a katolikus egyházi anyakönyvek magyarul történő vezetését. A magyar nyelv magas szintű oktatásának biztosítása érdekében javaslatot tett tanítóképzők felállítására. Egy magyar nyelvtankönyv készítését pedig anyagilag is támogatta.¹⁶

Szepeszy Ignác maga is tudós volt. Számos cikket, könyvet írt. Fő műve a *Szentírás fordítása*, melynek hat kötetét saját költségén jelentette meg nyomtatásban, 1834-től 1836-ig. Tudományos tevékenységének elismeréseként 1830-tól a Magyar Tudományos Akadémia igazgató tanácsának tagja lett, 1831. február 15-én pedig tiszteletbeli taggá választották. 1832-től évi 600 forint támogatást adott az Akadémiának.¹⁷

A tudós püspök azt is látta, hogy megfelelő, erre a célra felkészítő oktatási intézmény nélkül tudományos munkát nem lehet végezni. A papok és világiak művelődését egyaránt fontosnak tartotta. Sok új falusi iskolát alapított. Gondoskodott a

¹² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1827. Karátsony hava (dec.) 18. 48.

¹³ PEITLER Antal: *Négyesi báró Szepeszy Ignác, ... rövid életrajza. ...* In: *Egyházi beszédek. ...* Pécs, 1839. I. köt. XV.

¹⁴ PEITLER Antal: *i. m.* XXXV.

¹⁵ KISS Géza: *Harc a magyar államnyelvért a soknemzetiségű Baranyában.* = Baranyai Helytörténetírás 1978. 419.

¹⁶ FERENCZY Jakab – DANIELIK József: *Magyar írók életrajzgyűjtemény.* Pest, 1856. 236–237.

¹⁷ MENDLIK Ágoston: *Négyesi báró Szepeszy Ignác, pécsi püspök.* = *Hazánk* 1860. 188.

tanítók továbbképzéséről is. Ezeknél nagyobb jelentőségű azonban, hogy támogatta a várost régi vágyának elérésében, a felsőfokú képzés megindításában. A papnevelő intézetben 1828/29-től kétéves bölcsészeti tanfolyamot indított. Az intézetet világiak nem látogathatták, pedig sokan szívesen jelentkeztek volna a tanulók sorába. Tulajdonképpen a Helytartótanács¹⁸ is sugalmazta, hogy még két tanár alkalmazása esetén az intézet nyilvánossá tehető. Ez a lehetőség és a növekvő helybeli — nemcsak pécsi, hanem a környező, megyei — igények, párosulva a püspök tudományok iránti szeretetével és nagylelkűségével, eredményezték Szepesy elhatározását a kulturális élet fellendítését szolgáló felsőfokú iskola és az azt szolgáló intézmények létrehozására.

A két karú Lyceum együttes alapítását tartalmazó oklevél 1835. augusztus 8-án kelt, s már augusztus 27-én jóváhagyatott.¹⁹ Az alapítólevél a következő intézményekre terjedt ki:

1. A két-fakultásos jogi és bölcsészeti Lyceum
2. Püspöki nyilvános könyvtár
3. Lyceum nyomda
4. Tanítóképző intézet.

Szepesy 100 500 forintot áldozott a Lyceum-alapítványra. Több részletben tudta csak letenni az összeget a városnál. Az első 5000 forintot 1831. január 31-én helyezte el.²⁰

A könyvtártörténeti szempontból számunkra érdekes püspöki könyvtár története szorosan összefügg a Lyceuméval, hiszen a könyvtár végül az eredetileg a Lyceum számára készült épületet kapta meg otthonául. Tekintsük át ennek történetét!

A város és a megye régi óhaja, hogy ismét legyen főiskolai rangú képzés Pécsen, fokozatosan valósult meg. Alapja a papneveldehez csatolt bölcsészeti tanfolyam volt.

Szepesy a tanfolyam számára új épületben kívánt tanteremről gondoskodni. Amint a város erről értesült, fölhasználta az alkalmat régi vágyainak, a jogi karral ellátott főiskolának az elérésére. 1829. május 11-én memorandumot intézett a püspökhöz. A memorandum nem hárította az egész terhet a püspökre, csak általánosságban kérte, hogy a pécsi főiskola visszaállítására irányuló törekvéseket pártfogolja, támogassa, mert a polgárság a célra megkívánt nagy költség vállalására anyagilag gyöngye. Szepesy 1829. május 15-én írt válaszában közölte a várossal, hogy a Püspöki Lyceum épületét a város óhajának megfelelően olyan tágasra terveztetí, hogy a teológia és bölcsészeti szakokhoz jogi kar is csatolható legyen.²¹

Az épület munkálatai hamar megkezdődtek. A telket a város adományozta. Két felajánlott terület közül Szepesy azért választotta az Iskola utcában (Schulgasse) levőt, mert ez csendesebb volt, s a papnevelde épületéhez is közelebb esett. A telket tulajdonképpen a „normáliskola” udvarából választották le.

¹⁸ KOPCSÁNYI Károly: *A pécsi akadémia múltja és jelene*. Pécs, 1897. 8.

¹⁹ Az első alapítólevél, mely 1832-ben készült, csak a bölcsészeti karra vonatkozott.

²⁰ Bm. L. Pécs v. tanácsulése jkv. 350/1831.

²¹ Cs[ERKÜTI] A[dolf]: *A pécsi jogliceum keletkezéséről*. = Dunántúl 1917. okt. 6. 3.

1829. május 24-én a helyszínen adták át a tervrajzot a püspöki uradalom prefektusának, Reisz Józsefnek, aki a püspököt képviselte. A város küldöttsége magával vitte a 393 négyszögölnyi telek és környékének térképvázlatát, a prefektus pedig az épület tervrajzát.²² Mivel itt egy síkator volt, a püspök óhajára az épület előtt utcát nyitottak, oly módon, hogy a területet lezáró telek kerítését beljebb helyeztették, majd a város az utca kikövezéséről is gondoskodott.²³ A város kikötése az volt, hogy a létesítendő főiskolának ne Püspöki Lyceum, hanem Szepeszy Lyceum legyen a neve, mert ez a név a városra nézve halhatatlan.²⁴ A telken 40 000 p.forint – más források szerint 100 000 v.forint – költségen építette fel Szepeszy az épületet. A terveket Piacsek József készítette el. 1830-ban elkészült az épület, mely 1831. április 6-ától adott otthont a bölcsészeti karnak. Két év múlva pedig a jogi karon is elkezdődhetett az oktatás. A tanítás azonban akkor már nem az eredetileg e célra emelt intézményben folyt, mert Szepeszy közben alkalmasabb épületet is talált, a pálosok volt rendházát, melyet megvásárolt és saját költségén felújíttatott. Mikor elkészült, ide költözött a Lyceum, annak helyére pedig a püspöki könyvtár került.

Szepeszy könyvtárral való kapcsolata nem előzmény nélküli. Egri kanonoksága idején az egri közkönyvtárak felügyelője.

„A megyebeli könyvtár gondviselése bízatek reá, melyet fáradságot és költséget legkevesebben sem kímélve rendbe hozza; a könyvek szerzőjének, s tartalmának névlajstromot, és bőr mutató táblákat készít, úgymint melyek nélkül a legnagyobb s gazdagabb könyvtár nem egyéb, mint egy sűrű, s bozotos erdő, mellyben kigázolhatási remény nélkül bujkál idestova az utas, továbbá olvasótermet nyitattott mellette, s ezt tulajdon költségéből szükséges bútortal látta el”²⁵

Hasonló munkát végzett Gyulafehérvárott a Batthyaneum könyvtárában is. Ő rendelte el a külön könyvtári célokat szolgáló épület építését, melyre 80 000 forintot áldozott. Nevéhez fűződik az állomány szakok szerinti felállíttatása és katalogizálása is. A munkát három év alatt Cseresznyés Antal végezte el.²⁶ Szepeszy ismerte tehát, milyennek kell lennie egy jó könyvtárnak.

A pécsi püspöki könyvtár létrehozása Klimó György püspök nevéhez fűződik. A 15 000 kötetes állományt a püspöki palota nyugati oldalán a toronyszerűen kiépített épületrészben helyezték el annak idején. Az alapító halála után azonban utódai nem fordítottak gondot a gyűjteményre. Nemhogy gyarapították volna, hanem a könyvtárat felügyelet nélkül hagyták, így annak értékei veszendőbe mentek. Megszűnt a nyilvánossága,²⁷ s ekkor történt az éremtár kirablása is. Ilyen körülmények között Szepeszyre várt a feladat, hogy a könyvtár „második alapítójaként” életre

²² Cs[ERKÚTI] A[dolf]: *A püspöki líceum elhelyezésének első terve.* = Dunántúl 1917. szept. 27. 3.

²³ Dm. L. Pécs v. tanácsulési jkv. 1218/1829. máj. 11.

²⁴ Ez a halhatatlanság mára annyit jelent, hogy az épület utcáját, melyet később Szepeszy utcára változtattak, ma Leonardo da Vinci utcának hívják!

²⁵ HÓBE Károly: *Négyesi báró Szepeszy Ignác püspök élete.* = Egyházi Tár 1839. (XIII.) május 8. 277.

²⁶ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* = MKsz 1899. 4. 142.

²⁷ HAAS Mihály: i. m. 314.

keltse a nagy múltú intézményt, s visszaadja régi fényét, melyről annyi dicsérő írás jelent meg valaha a korabeli lapokban.

Szepeszy látta, hogy a könyvtár akkenti állapota elégtelen a meginduló felsőoktatás számára. Hamarosan cselekedett hát! Amikor elkészült a Fő utcában a Lyceum épülete, s az oktatás ott folytatódott, az eredetileg erre a célra szánt Iskola utcai épületbe költöztette a könyvtárat. Nem véletlenül emlegetik a könyvtár második alapítójaként,²⁸ hiszen benne az intézmény könyvkedvelő pártfogóra talált. Szepeszy a felsőfokú oktatást is szolgáló könyvtár fejlesztését szívügyének tekintette. Nem elégedett meg azzal, hogy új, az oktatási intézményekhez közelebb eső helyre költöztette, hanem berendezéséről, az állomány feltárásáról is gondoskodott. Mindezekben támaszkodhatott egri működésének tapasztalataira. A berendezés értékét növelik Bartalits Mihály pécsi szobrászművész alkotásai, melyek a könyvtár emeleti termeiben nyertek elhelyezést. A kertben pedig az általa készített apostolszobrok állnak.

Szepeszy tervszerű állománygyarapítási politikát folytatott. Különösen nagy figyelmet szentelt a folyóiratoknak, felismervén az új ismeretekhez való gyors hozzájutás jelentőségét. A könyvtárral kapcsolatos teendőkben kitűnő könyvtárosokra támaszkodhatott. A püspök figyelme 1832-ben fordult a könyvtár felé. Ekkor Finta György a könyvtáros. 1833. március 18-ától Vojdás János, a kisszeminárium volt spirituálisja kapta meg a prefektusi állást. Betegségére való tekintettel maga kérelmezte, hogy az állást elnyerhesse, miután Finta György Himesházára került plébánosnak.²⁹ Vojdás irányításával kezdődtek meg a katalogizálási és könyvtárrendezési munkák, melyeknek alapja a rendezés elvi és gyakorlati szempontjait tartalmazó – Szepeszy által 1833-ban összeállított – ún. *Norma* volt. Teljes címe: *Norma Ordinandae publicae Bibliothecae Quinque Ecclesiensis. Posonii*, 14-ta április 1833. A Klimó-könyvtár állományában a X. I. 2. jelzetű kolligátumba van bekötve. A *Norma* által előírt rendezés³⁰ képezi ma is a Klimó-könyvtár rendszerét.

Vojdás nem sokáig tevékenykedhetett a könyvtárban, mert 1835. április 8-án elhunyt. Utóda Virág Mihály lett.³¹ Az ő prefektussága alatt fejeződtek be a katalogizálás munkálatai. A katalógus hat kötetet tesz ki, ebből három betűrendes, három pedig szakok szerinti. Meg kell említenünk még Gradwohl Eduárd nevét is, kire a katalógusok tényleges megírása hárult. Mind a hat kötet az ő kézírásával készült.

A könyvtár az emelet négy északi termét foglalta el, ezenkívül a déli kapuhoz közelebb eső szoba és a mellette levő kisebb helyiségek szolgáltak még könyvtári célokra.

Mindezekről Szepeszy Némethy Jánoshoz írt levelében tesz említést.³² A könyvek elhelyezésekor arra ügyeltek, hogy az egyforma nagyságúak és hasonló kötésűek egymás mellé kerüljenek. Így alakult ki Klimó könyveiből az „Aranyterem” és a

²⁸ FÉNYES Miklós: *A pécsi Egyetemi Könyvtár története*. In: Jubileumi Évkönyv. Pécs, 1974. 40.

²⁹ Pécsi Püspöki Levéltár 242/1833.

³⁰ A rendelkezések részletes elemzését lásd: FÉNYES Miklós: *A pécsi Klimó Könyvtár átrendezése az 1830-as években*. Pécs, 1965. 26.

³¹ Pécsi Püspöki Levéltár 418/1835.

³² Pécsi Püspöki Levéltár 746/1832.

„Hártyaterem”. A könyvek elnevezése a kötés táblájára utal, melyek egy részét fehér hártyába, illetve fehér, préselt dísnóbőrbe, más részüket a gerincen valódi aranyozással dúsan díszítve barna borjúbőrbe kötötték. Néhány szép kötés a helybeli könyvkötő mester munkáját dicséri. A fenti szobák egyben olvasóteremként is szolgáltak. A középső teremben, a tölgyfából készült, rokokó faragványokkal díszített könyvállványokon Szepesy könyvei nyertek elhelyezést. A püspök a könyvtár állományát mintegy 4000 ajándékkötettel gyarapította. A Klimó által létesített s azóta kirabolt pénzgyűjteményt és ásványtárat is tovább bővítette.³³

A könyvtár Szepesy gondoskodása nyomán tehát az első alapító szellemének megfelelően ismét nyilvános lett, a város szívében, szép környezetben, jól feltárva működhetett. Erről számolt be Vojdás Szepesyhez írt levelében³⁴:

„A nyilvános könyvtárban minden rendben megy. Naponta több-kevesebb olvasónk van, akik örömmel és gyönyörködve olvasnak. . . mindenféle könyveket és folyóiratokat. . . melyeket. . . a katalógus alapján kérnek.”

A könyvtár látogatói számára vendégkönyvet is nyitottak, hogy az olvasók nevüket és a könyvtárról alkotott véleményüket bejegyezhesék. A vendégkönyv elemzésével külön tanulmány foglalkozik.³⁵

Klimó halála után számos értékes könyv elveszett az állományból. Szepesy okult ebből, ezért külön szabályokat állapított meg a könyvek védelmére. A *Norma* 2. pontja tartalmaz intézkedéseket a könyvek elvesztésének és rongálásának megakadályozására. Egy 1835-ben írt levelében pedig három hónapban szabta meg a kölcsönzések határidejét.³⁶ Látjuk, hogy jó gazda módjára figyelt a gyakorlatias dolgokra, s mindezt nem saját jövedelmének gyarapítására, hanem a Lyceum-alapítvány érdekében tette.

Szepesynek a könyvek iránt érzett szeretetét bizonyítja, hogy figyelmet szentelt a gondolatok írásbeli rögzítésének. Rendkívül fontosnak tartotta a könyveket, a professzorok számára a tanszéken biztosította a tantárgy oktatásához szükséges olvasmányokat (tanszéki könyvtár!). Jó didaktikai érzékre vall azon intézkedése, hogy a tanár, hacsak lehet, könyvből és ne kéziratból tanultasson tanítványaival, hiszen kár a drága időt „az oskolában dictálással pazarlani.”³⁷ Az volt a szokása, hogy az év végi vizsgákon maga is megjelent. Minden tanév végén két papnövendéket kijelöltetett a tanárok által, hogy

„azok a bölcsészeti és hittani tudományokból fényes hallgatóság előtt vitatkozásokat tartsanak; a tételeket ki is nyomtatta, s a vitatkozókat öt-öt arannyal jutalmazta meg azon atyai tanáccsal, hogy azokon maguknak könyveket szerezzenek.”³⁸

³³ PEITLER Antal: *i. m.* XXVI.

³⁴ Pécsi Püspöki Levéltár 151/1835.

³⁵ ASZTALOS Miklós: *A Püspöki Könyvtár vendégei 1835–1925.* = Dunántúl 1925. április 5.

³⁶ Pécsi Püspöki Levéltár 418/1835.

³⁷ PEITLER Antal: *i. m.* XVII.

³⁸ SZAUTER Antal: *Emléklapok B. Szepesy Ignác. . . arczképének. . . leleplezési ünnepélyéről.* Pécs, 1869. 28.

Paptársait pedig arra buzdította:

„szabadon szólj, és ha tisztának találandod beszédedet, ne csak szóval közöld, hanem könyvben is, mert a magyaroknak erre szükségük van.”

Ranolder Neptun János³⁹ is Szepesy buzdítására készítette el *Hermeneuticae biblicae generalis principia rationalia christina et catholica* című művét. Minden papjától írásban kívánta könyveinek lajstromát is.⁴⁰

Szepesy másik, szintén a könyvkultúrát szolgáló intézménye a Lyceum nyomda létrehozása volt. Szepesy 1833-ban küldte el nyomdaalapítási kérelmét a Helytartótanácsához. 1834. június 19-i keltezéssel megérkezett a Lyceum nyomda engedélyokirata.⁴¹ Az új nyomda építési munkálatai 1836-ban kezdődtek meg. Az alapítólevél szerint a nyomda a püspöki javadalmak költségén, a „lyceum használatára nyitattik”, így az épületet is annak közvetlen szomszédságába telepítette Szepesy. A telek eredetileg a pálosok kolostorával és telkével összefüggő terület volt. A rajta levő épületet, mely valamikor a pálosok cselédjeinek szolgált lakhelyül, alakították át a nyomda céljaira. Életrajzírói szerint 50 000⁴² váltó forintot költött a püspök az intézményre. 1837-ben Szepesy a keleti és déli szomszédos ingatlant is megvette, hogy betűöntő műhelyt⁴³ létesítsen. Ezt azonban halála miatt már nem tudta megvalósítani.

A nyomda felszerelésében nagy segítségére volt Szepesynek Johann Paul Sollinger,⁴⁴ a bécsi királyi Egyetemi Nyomda vezetője. Ő szerezte be és küldte Pécsre a berendezéshez szükséges eszközöket, tájékoztatta Szepesyt a várható költségek nagyságáról is. Ezenkívül legjobb szedőjét, Nagy Benjaming⁴⁵ is a Lyceum nyomda rendelkezésére bocsátotta. Így aztán a korabeli viszonyok között magas színvonalú nyomdát sikerült létrehoznia. Négy sajtója, továbbá jelentős mennyiségű és meglepően változatos stílusú betűanyaga bármilyen nagy munka elvégzésére is alkalmassá tette. Nagy Benjamin is szakmáját szerető és ismerő factornak bizonyult. A munkássága alatt készült műveket szép, ízléses tipográfia, tiszta nyomás jellemzi.

Szepesy Ignác 1838. július 16-án halt meg, az általa létrehozott intézmények azonban túléltek őt.

Az eredetileg a Lyceum számára emeltetett épület ma az Egyetemi Könyvtárnak ad otthont, benne a Klímo- és a Szepesy-gyűjtemény különgyűjteményként megtalálható. A könyvtár a közelmúltban új épületszárnnyal bővült. A 160 évvel ezelőtt emelt könyvtárat „kinőtte” az intézmény, s ezért a volt Belvárosi Iskola épületét is

³⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái XI.* Bp. 1906. 542–545.

⁴⁰ MENDLIK Ágoston: *i. m.* 137.

⁴¹ KOPCSÁNYI Károly: *i. m.* 133–134. közli a latin nyelvű szöveget.

⁴² Más források 30 000 forintot említenek. Az eltérés valószínűleg átszámítási problémákból adódik.

⁴³ PEITLER Antal: *i. m.* XXIV.

⁴⁴ A Sollinger által írt levél a Pécsi Püspöki Levéltárban található, 652/1836. számon. Magyarra fordította BORSY Károly.

⁴⁵ Életrajzával Borsy Károly foglalkozott.

a könyvtár rendelkezésére bocsátották. Ez az az iskola, melynek udvarából annak idején a könyvtár — illetve eredetileg Lyceum — céljára telket választottak le.

A Lyceum nyomda szintén tovább működött Szepesy halála után is. 1856-tól bérbe adták, majd Zichy Gyula püspök tulajdonába került. 1911. március 12-étől a Pécsi Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság üzemeltette a nyomdát az épületben, mely jelenleg a Híradástechnikai Gépgyár Elektrotechnikai Gyárának ad otthont.

Szepesynek gondja volt a város szépítésére is. A székesegyházon végzett munkálatok, a sétatér létrehozása is az ő emlékét idézik. A városháza építéséhez is hozzájárult.

A pécsi teendők mellett jutott energiája országos gondok megoldására is. Aktívan vett részt az országgyűléseken. Harcolt a magyar nyelv államnyelvvé tételéért. Miközben ő maga jelentős tudományos munkát végzett, támogatta más tudósok és a Magyar Tudományos Akadémia munkáját is. Mindezt úgy tette, hogy maga szerényen élt. „Az öltözetben — asztalanál — házi eszközökben udvari cselédjeiben minden fényűzést került.”⁴⁶

A felsoroltak mind azt bizonyítják, hogy Pécs sokat veszített volna, ha annak idején Szepesy nem ezt a várost választja működési helyének.

Pécs nem is mulasztotta el, hogy háláját kifejezze. 1833-ban a Lyceum telkének délkeleti sarkán félkör alakú kőmedencével csorgókutat létesített a város, melyet az alapító Szepesy tiszteletére Szent Ignác szobrával díszítettek.⁴⁷ 1834. április 15-én⁴⁸ arcképét helyezték el a városháza tanácstermében. A Lyceum tanítványai által írt dicsérő sorok összegyűjtve nyomtatásban is megjelentek. 1869. július 16-án a tanítóképző intézetben tartottak nagyszabású ünnepséget⁴⁹ a püspök arcképének leleplezésekor. Az ezen alkalomra készült kiadványban számos vers, méltatás jelent meg Szepesyről. 1893. október 21-én pedig felavatták az alakját őrző ércszobrot, melyet Kiss György pécsi szobrászművész készített el.⁵⁰ A szobor leleplezése alkalmából a Pécsi Napló 1893. évi 256. száma rendkívüli mellékletet adott ki Szepesy méltatásával. Utcat is neveztek el róla.

Nem maradt el munkájának országos szintű elismerése sem. 1835-ben a Szent István vitézrend közép-keresztjével tüntették ki.⁵¹ 1836-ban pedig 17 vármegye óhajának eleget téve

„Szepesynek az ország részére tett alapítványát törvénybe iktatták, ily dicső tettnek örök hálával való megtiszteltetését óhajtván.”⁵²

⁴⁶ HÓBE Károly: *i. m.* 280.

⁴⁷ MADAS József: *A pécsi pálosrendház (jelenleg Széchenyi Gimnázium) telkének kialakulása.* = Pécsi Műszaki Szemle 1971. 2. 21.

⁴⁸ KOPCSÁNYI Károly: *i. m.* 26.

⁴⁹ Az ünnepségen elhangzottakat SZAUTER Antal említett műve (l. a 38. sz. jegyzetet) tartalmazza.

⁵⁰ GERECE Péter: *i. m.* 21.

⁵¹ Udv. R. kelt 1835. május 21-én. 7181/461. Közli: KOPCSÁNYI Károly: *i. m.* 26.

⁵² A kérelmet Pécs városa indította el.

Halála után a Magyar Tudós Társaság emlékülést tartott, melyen a Bitnicz Lajos által írt emlékbeszédet Czuczor Gergely olvasta fel.⁵³

Ma Pécs városában csak szobra őrzi emlékét. A püspök méltó lenne arra, hogy az egykori Szepesy utca ismét az ő nevét viselje. A Pécsi Városvédő Egyesület néhány tagja tett is ilyen irányú javaslatot. Halálának 150. évfordulója alkalmából 1988. november 3-án a Pécsi Akadémiai Bizottság székházában emlékülést tartottak.

SZÉNÁSZKY, MÁRIA

Die Kulturtätigkeit von Ignác Szepesy

Unter den Erzpriestern der südtransdanubischen Stadt Pécs (Fünfkirchen) ist das Leben und die Tätigkeit des Bischofs von Pécs, Ignác Szepesy (1780–1838) weniger bekannt: seit 1819 war er Bischof in Siebenbürgen, seit 1822 Bischof von Pécs. Der Verfasser zählt die wichtigeren Momente der kulturellen Tätigkeit von Ignác Szepesy auf. Die Reihe derer begann mit seinem Kampf für die ungarische Sprache. Auf Grund seiner Artikel, Bücher und Übersetzungen wurde er 1831 zu Ehrenmitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erwählt. Während seiner Arbeit als Schulorganisator hielt er im Seminar einen zweijährigen Lehrkurs für Philosophie. Sein Hauptwerk war aber die Stiftung des Lyceums in 1835; auch die Bibliothek des Bistums bekam ihren Platz im demselben Gebäude. Die Abhandlung beschäftigt sich mit der bibliothekarischen Laufbahn von Szepesy: zur Zeit als er Domherr zu Eger (Erlau) war, war er Inspektor der öffentlichen Bibliotheken von Eger, später war er in der Bibliothek des Gyulafehérvärer Batthyaneum tätig. Szepesy wurde der „zweite Begründer“ der Bibliothek von Pécs, die nach dem Tode Klimó's zurückfiel. Er sorgte für ihre Einrichtung und für die Eröffnung ihres Stocks. Er ließ den Stock planmäßig ergänzen. Er konnte sich damals auf gute Bibliothekare stützen. Er machte die Bibliothek wieder öffentlich. Am Ende beschäftigt sich die Abhandlung mit seiner Tätigkeit bei der Begründung des Druckerei des Lyceums.

⁵³ BITNICZ Lajos: *Emlékbeszéd báró Szepesy Ignác igazgató és tiszteletbeli tagfelett.* In: Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 4. Budán. A Magyar Kir. Egyetem betűivel. 1840. 117–225.

VOIT KRISZTINA

A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I.

„Hazánk nagysága, jövője, fénye, dicsősége lényeges részben attól függ, mennyire leszünk képesek az ország minden részében belterjes kulturális élettel bíró nagy magyar gócpontokat teremteni. . . . Ahol erre a nagy célra nem elég a társadalmi erő, ott az államnak és első szerveinek: a törvényhozásnak és a kormánynak kell megadni a feltételeket, megteremteni az intézményes biztosítékokat. Ez olyannyira a nemzet érdekébe vágó feladat, mely elől semmiféle akadályok kiszínezésével kitérni nem szabad.” . . . „Ez a közéleti nemzeti eredmények elérésének is igazi legyőzhetetlen fegyvere.”¹

I.

E gondolatokat Wlassics Gyula fogalmazta meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének 1904-ben Temesvárott tartott közgyűlésén. Az elnöki megnyitó beszéd egy több évtizedre visszanyúló, sikerekben gazdag kultúraszervező folyamat elveit és politikai indítékait szögezte le. A felismerés nem Wlassics érdeme, mintegy húsz esztendővel korábban fogalmazták meg azok a tannivágyó férfiak, akik az újkori magyar államiség és közigazgatás rendszerében a kulturális intézmények helyét, szerepét kijelölték. Tételük maradandónak bizonyult: a mintegy újabb húsz esztendővel későbbi utódok kultúrpolitikai programjának alapjait is e gondolatok táplálták.

Jelen tanulmány célja megkísérelni felvázolni a magyar kultúrpolitika és művelődéstörténet egy szeletének, a közgyűjtemények, a tudományos és közműveltséget terjesztő, művelő intézmények sajátos fejlődésének utolsó közel száz esztendejét. Arra keresi a választ, hogy a közgyűjtemények jelenkori rendszerének kialakulásában milyen szerepet játszott a mindenkori állami irányítás, milyen hatással és módszerekkel érte el – vagy sem – a kívánt eredményeit, valamint milyen kapcsolatok alakultak ki az ún. társadalmi erőkkal, mozgalmakkal, ezeket mennyiben használta fel, építette bele saját célkitűzéseibe, illetve hogyan került ezekkel konfrontációba. Végezetül a mindenkori tudománypolitikai elvárások hogyan valósultak meg a különféle közművelődési, közhasznú társulások és gyűjtemények alakításában, illetve hogyan válhattak ennek eszközévé. Milyen sajátos elvek, módszerek jelentek meg az egyes történelmi periódusokban az 1880-as évektől egészen 1945-ig? Kik voltak egy-egy korszak meghatározó egyéniségei, kik az irányítók és kik a végrehajtók? Mun-

¹ Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Szövetségének közgyűlésein. Bp. Stephaneum ny., 1912. 6.

kájuk mit jelent, hogyan mérhető, ítéltető meg a magyar művelődés történetének alakulásában?

Az 1867-es kiegyezést követő általános fellendülés hatása a hazai közművelődés területén az 1880-as évek elején kezd határozottabban jelentkezni. Nemcsak az iskolaügyben — hála Eötvös és Trefort reformjainak —, hanem egy szélesebb társadalmi mozgalomban is. Az ország egész területén az 1870-es évektől sorra alakultak a különféle közművelődési egyesületek. Némelyek már korábban, mint pl. a Természettudományi Társulat (1858), de kiteljesedésük az 1880-as évtizedre esik. Éltetőik és fenntartóik elsősorban a városok új, törekvő polgársága, ill. a vármegyék törvényhatóságai. Olyan sokirányú mozgalomról beszélhetünk, amely számos kisebb-nagyobb patakocskából táplálkozott, amely azután az évtized folyamán határozottabb mederbe terelődött és keresni kezdte a maga intézményes szervezeti kereteinek lehetséges formáit, a szerteágazó elképzelések, akaratok, jószándékok racionális egyesítését és ezzel párhuzamosan az állami közigazgatási formákhoz simuló állami fennhatóság megteremtését.

Melyek voltak ennek a folyamatnak a legfontosabb bázisai? Mindenekelőtt a Történelmi Társulat, a Statisztikai Hivatal köré tömörült székesfővárosi személyiségek, valamint a Széll Kálmán nevével fémjelzett egyleti mozgalmak.

A Történelmi Társulat az 1860-as évek végén hirdette meg azt a mozgalmat, amelynek célja a magyar történeti múlt emléktárájának felgyűjtése volt. Ez kiterjedt a nyelvemlékekre csakúgy, mint a tárgyi, építészeti emléktárra. A különféle ún. „szekerező utak”, egy-egy tájegységre kiterjedő, közösen szervezett tudományos kirándulások mind-mind ezt a célt szolgálták.

A Tudományos Akadémia különböző bizottságai, az Archeológiai Bizottság, de főként a Történelmi Bizottság sorra küldi tagjait a különböző nevezetes külföldi gyűjteményekben fellelhető magyar vonatkozású dokumentumok felkutatására. A különböző „könyvtári buvárlatok” jeles eredményei, az „adalékok”, adatok és leírások hatalmas folyamainak befogadására egymás után születtek meg a máig elevenen élő akadémiai orgánusok, a *Századoktól* (1868) a *Magyar Könyvszemléig* (1876), vagy a viszonylag későbbi alapítású *Irodalomtörténeti Közleményekig* (1891).

De ennek a gyűjtőmunkának még a hazai ekkori nagy építkezések is kedveztek, kivált a vasútépítések. A szervezett és átgondolt újabb és újabb ásatások, vagy a véletlen szülte lehetőségek egyre dagadó, duzzadó, mennyisége már áttörte az *Archeológiai Közlemények* (1859–1862) egykori szűk kereteit, megteremtve az *Archeológiai Értesítőt* (1869). Mindez a nagyszámú leletanyag azonban egyre sürgetőbbé tette az őket befogadó intézmények létrehozását és vele együtt ezeknek a széles nagyközönség elé tárását. Hiszen Miske Kálmán velimi, Téglás Gábor az alföldi sáncvonalat feltáró, vagy erdélyi, tordai ásatásai, Déry Debrecen környéki munkálkodásai megmozgatták a környező városok, települések polgárainak képzeletét. A magyar nemzeti dicső múlt romantikájának visszfényénél mind többen és többen kezdték lázasan faggatni, túrni a föld mélyét, lelkes tanáreberek, úri dilettánsok.

Múzeumi, régészeti és történelmi egyletek, társulatok szerveződtek szerte az országban a Dunántúltól a Felvidéki városokon át Erdélyig. Egy részük a törvényha-

tóságok támogatását is élvezi, ezek nevükben is a vármegye hírét öregbítik. (Pl. Hnyadmegyei régészeti és történelmi társulat, Vasvármegyei Múzeum egyesület, stb.)

Az 1880-as évek elejének magyarosítási és nacionalista mozgalmak hozták létre a kor ismert nagy közművelődési egyleteit, nevezetesen a Dunántúli Közművelődési Egyesületet (DKE), A Felvidéki Közművelődési Egyesületet (FEMKE) és az Erdélyi (Erdélyrészi) Magyar Közművelődési Egyesületet (EMKE). Ezek javarészt a magyar nyelvű iskoláztatás mértékének növelését — beleértve a kiseddóvókat is — és a magyar kultúrát terjesztő alapítások minél nagyobb számát hivatottak elérni. Mindezek mellett az ún. népkönyvtárak telepítését is e cél szolgálatába állítva szorgalmazták. Számunkra közülük legjelentősebb a Széll Kálmán vezette DKE volt, mivel ez bizonyult egy olyan „gyülekező helynek”, ahová a máshonnan indult törekvések is bekapcsolódhattak és amelyből a későbbiekben a legjelentősebb közművelődési irányító testületek kialakultak.

E mozgalmakkal párhuzamosan jelentkezett az a természetes igény is, hogy a megismert tárgyi emléanyagot a szélesebb nagyközönség elé tárják, hogy az kikerüljön a szűk szakmai publikációk keretei közül. Ezeknek a törekvéseknek első nagyszabású megnyilvánulása az 1882-ben Budapesten megrendezett *Országos könyvkiállítás* volt. Azonban ez a vállalkozás sem volt előzmények nélküli.

Néhány nagy német gyűjtemény példáját követve 1877-ben Fraknoi Vilmos, aki ekkor a Magyar Nemzeti Múzeum őre volt, egy kisebb kiállítás keretében a Magyar Nemzeti Múzeum becses ritkaságait mutatta be.

A következő jelentős állomás az 1878 júniusában rendezett *Nyomdászati munkakiállítás*, amelyen részt vett a hazai nyomdák legnagyobb része — még a horvátországiak is —, beleértve a rokoniparokat.

Részen e példából is táplálkozott Ráth György terve, aki ekkor az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt. Olyan országos kiállítást kívánt létrehozni, amely „a hazai könyvnyomdászat és könyvkötészet fejlődését ez iparágak termékeiben, a legrégibb időtől a legújabb korig feltüntetni, s ipartörténeti szempontból előkészíteni a hazai könyvnyomdászat és könyvkötészet történetének megírását”² hivatott.

Az eszmét a kultuszminiszter, Trefort Ágoston is melegen támogatta, és így mintegy fél esztendő leforgása alatt az eredeti terveket messze túlszárnyaló vállalkozás a széles nagyközönség elé került. Ugyanekkor megjelent Szilágyi Sándor összeállításában a kiállítás részletes *Kalauza*, a bemutatott tárgyak szakmai leírásával. Sikerére jellemző, hogy hamarosan egy új kiadást is megért, hiszen forrásértékű bibliográfiái munkaként is megállta a helyét.³

A kiállításon a magyar nyomdászat történeti bemutatásán kívül a magyar kéziratosság kora is a tárlókba került, kódexek, középkori festett kéziratok, köztük 68 corvina, részben külföldi kölcsönzésből. A nagy hazai gyűjtemények mellett külföldi könyvtárak is szerepeltek tehát magyar vonatkozású anyagaikkal. Emellett számos magánggyűjtemény legszebb darabjai is — sok esetben először — a nyilvánosság elé kerültek. Az egykori krónikás így joggal állapíthatta meg: „a kiállítás sikerében oroszánrésze volt azon fővárosi és vidéki könyvtárnokoknak és könyvkereskedők-

² CSONTOSI János: *A budapesti országos könyvkiállítás*. = MKSz 1882. 151.

³ Részletes elemzését CSONTOSI végezte el: *i. m.* 153–156.

nek, kik a kiállítás eszméjét lelkesedéssel felkarolták s azt odaadó közreműködésökkel diadalra segítették.”⁴

A Magyar Tudományos Akadémia palotájában — az ekkori Országos Képtár termeiben — megrendezett kiállítás megnyitása is óriási társadalmi esemény volt.

„... Öt miniszter, egy bibornok érsek, és négy püspök, a főrendi- és a képviselő ház elnökei és számos tagjai, a minisztériumok képviselői, a felső bíróságok, az Akadémia, az Egyetem, Műegyetem, Nemzeti Múzeum és más tudományos intézetek küldöttei, a főváros törvényhatóság fejei, a külföldi hatalmak consuljai, a kiállítók legnagyobb része, a fővárosi nyomdászok, könyvtárak és könyvkötők megbízottjai, a hírlapirodalom képviselői, a fővárosban tartózkodó arisztokráciának számos férfi és nő tagja és más előkelő férfi és hölgy közönség, kik az ünnepély fényét és méltóságát jelentékenyen emelték.”⁵

Csontos János a *Magyar Könyvszemle* ekkori szerkesztője és a kiállítás egyik rendezője a „manifesztáció” értékeit és jelentőségét a következőkben látta:

„A könyvkiállítás volt az újabb hazai bibliográphiai mozgalmaknak legimpozánsabb manifesztációja. ... fokozta vállalkozási képességünket s megjelölte a közönségnek azon magasabb célokat, melyek felé a hazai bibliográfia s könyvtáraink töreksenek.”⁶

Máshol: „Ezen eredmény legjobban illusztrálja a haladást, melyet könyvtáraink az alkotmányos aera óta országszerte tettek.”⁷ Később maga Ferenc József is hosszú látogatást tett, végig kalauzoltatva az egyes részekben. Néhány spontán megjegyzését a kortársak büszkén hallhatták, kivált a dicséreteket, „... nem hittem volna, hogy ennyit képesek legyenek összehozni. . .”⁸ A látogatás végén búcsúzóul a kiállítást dicsérő szavak mellé hozzátette: „... igen meglepett”.⁹

A királyi gesztus és visszhangja nemzeti önértékünk régi — és öröknek látszó — sebeire adott gyógyír volt, amelyet a kor embere büszkén hangoztatott. De mindez világosan jelzi számunkra, milyen erős nemzeti, hazafiúi buzgalom vezette e néhány évtized tennivágyó emberét. Nemzeti értékeink számbavétele és felmutatása a legfontosabb cél, megmutatni, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”. — S ez a hit adhatja meg a további fejlődés motorját, de az elkötelezettséget is, hogy folytonosan Nyugat-Európa felé figyelve, Magyarországot a közép-európai térség vezető szellemi hatalmává növezzék.

Ezek a gondolatok vezérlik a főváros statisztikai hivatalának élén Keleti Károlyt és leghívebb munkatársait; közülük kivált György Aladár az, aki a magyar kulturális értékek számbavételét fontosnak tartja.

„Alig szükséges bizonyítani — vallja —, hogy egy nemzetnek összes társadalmi viszonyait tekintve, már magában a könyvtárak, a könyvek száma, hasonlóan a gyárak, és gépek számához az ipar terén, bizonyos tekintetben fokmérő gyanánt szolgálhat, mely fokmérő annál világosabb s annál tanulságosabb lesz, minél inkább képes a könyvtár-statisztika a könyvtárak kezelésére s használására, továbbá a könyvtárakban lévő szellemi kincsekre vonatkozó részleteket kitüntetni, s így alkalmat nyújtani a művelődéstörténelem s irodalom kutatóinak, hogy ez adatokat a nemzet szellemi fejlődésének s a jelen állapot

⁴ Uo. 359.

⁵ Uo. 142.

⁶ Uo. 362–363.

⁷ Uo. 357.

⁸ Uo. 168.

⁹ Uo. 174.

megítélésénél a többi tényezővel (közoktatásügy, művészet, irodalmi viszonyok stb.) kapcsolatban felhasználhassák.”¹⁰

György Aladár 1884. dec. 1-én fordul Keleti Károlyhoz előterjesztésével, amelyben a közművelődési egyletek és könyvtárak statisztikai összegezésének munkálatait kívánja megkezdeni,

„melyek adatainak összegyűjtése és nyilvánosságra hozatala nemcsak lehetséges még a statisztikai hivatal eddigi kiadványainak alakjaiban is, de ezekben várva-várt érdekes eredményeket szolgáltatnának, és e célban az Orsz. Statisztikai Hivatal népszerűségét is előmozdítanák. . . ”¹¹

A minden részletre kiterjedő javaslat felsorolja a gyűjtés körét, amely kérdőívek széles körű kiküldését követeli meg, „mivel a nm. belügy- és közoktatásügyi minisztériumban köztudomás szerint nyilvántartás sem a közművelődési egyletekről, sem a könyvtárakról (az iskolai könyvtárakat kivéve) nincs, . . .”. Az alábbiakban idézzük a felterjesztésből a felmérés tervezett címzettjeinek csoportjait, mert ezek különösen szemléletesen mutatják azokat a változatos, sokszínű intézménytípusokat, amelyek a kor közműveltségének hordozói voltak.

„I. Törvényhatósági közegek (Budapest főpolgármestere, sz. kir. városok polgármesterei, megyei alispánok) útján:

- a) egyletek közül: kaszinók, népkörök, olvasó egyletek, társas egyletek, jótékony egyletek, szabadkőműves páholyok, tornaegyletek, zeneszerető- és dalegyletek, tűzoltó egyesületek, közjegyzői egyesületek, szépítő egyletek, műpártoló szövetkezetek;
- b) könyvtárak közül: kaszinók stb. közjegyzői egyesületek és szabadkőműves páholyok könyvtárai; megyei vagy általában hatósági könyvtárak és a hatóság területén levő (nem iskolai és egyházi) könyvtárak.

II. Egyházi hatóságok (az összes felekezetek püspökei és a szerzetes rendek főnökei) útján:

- a) egyletek közül: teológusok önképzőkörei, vallásos, oltár egyletek, éneklő és zeneegyletek;
- b) könyvtárak közül: püspöki, káptalani zárdai, egyházkerületi, esperességi könyvtárak és egyes lelkészek legkiválóbb magán könyvtárai.

III. Iskolai főhatóságok (egyetemi rektorok, jogakadémiai igazgatók, nagyobb szakiskolák igazgatói, főigazgatók és tanfelügyelők) útján:

- a) egyletek közül: (a főbb iskolák kebelében fennálló) iskolákat pártoló egyletek, magán jellegű nevelő egyletek, kisdédóvó egyletek, tanító-tanáregyletek, önképzőköri, olvasóegyletek és más tudományos jellegű ifjúsági körök;
- b) az összes iskolai könyvtárak, nagyobb ifjúsági és tanári közkönyvtárak és egyes tanárok legkiválóbb magán könyvtárai.

IV. Más hatóságok (minisztériumok, állami számvevőszék, tengerészeti hatóság, postaigazgatóságok, statisztikai hivatalok, katonai hatóságok, kuria és törvényszékek, bányai igazgatóságok, kórházak, nagyobb színházak, ügyvédi-, kereskedelmi- és iparkamarák, fegyintézetek) útján:

az ügyvédi- és iparkamaráktól egyleti, de különösen a többtől csak a könyvtárak kimutatása kívánatnék.

V. Tudományos egyesületek (Akadémia, múzeum és más orsz. tudományos egyesületek, vidéki történelmi és régészeti társulatok, Kárpátegylet, irodalmi körök) útján:

- a) egyleti vagy társulati kimutatások, mindenkitől, esetleg a fiókegyletekről,
- b) könyvtárak.

VI. Magánosoktól: az orsz. könyvkiállítás alkalmával szerepelt vagy a „Magyar Könyvszemlé”-ben és másutt felsorolt magán könyvtárakról, amennyiben a fentebbi csoportok alá nem tartoznak. Pld. Káro-

¹⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.* = MKsz 1886. 20.

¹¹ GYÖRGY Aladár felterjesztése Keleti Károlyhoz. A „*Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*” c. munka tervezete. Statisztikai Hivatal Kézirattára.

lyiak, Apponyiak, stb. nagy könyvtárai és esetleg egyes politikai, egyházi vagy tanügyi hatóság alá nem tartozó nagy nyilvános könyvtárak, pl. Teleki könyvtár Marosvásárhelyt, Bruckenthal könyvtár Nagyszebenben stb. Csaplovics féle Árvában.”

Keleti Károly a felterjesztést a következő záradékkal fogadja el: „Egész készséggel és a tervező iránti elismeréssel fogadom el a javaslatot, de egyelőre csakis a könyvtárakra szorítkozom az elrendelendő fölvételben. A kérdőív a szóbelileg tett megjegyzések tekintetbe vétele után ismét bemutatandók. Bpest, II/XII. 84. Keleti Károly.”

Így jelent meg 1886-ban György Aladár korszakalkotó munkája a *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. György Aladár nagyívű munkája nemcsak ezért jelentős, mert egy teljes képet igyekszik adni kora magyar műveltségi állapotainak ezen területéről. Közvetítette, erősítette a századvég magyar polgárának öntudatát. Elsők közt fogalmazta meg ugyanakkor azokat a gondolatokat is, amelyek a szép számok mögül elősereglettek. Ezek két fő csoportra oszthatók, úgymint a nyilvános közgyűjtemények sanyarú voltára és elégtelenségére vonatkozó adatok, másrészt a meglevő gyűjtemények szakszerű gondozásának hiányára is felhívták a figyelmet.

„Nyilvános könyvtáraink nagy részében — írja a mű bevezetőjében — nincsenek olvasótermek, a legtöbb hatósági könyvtárat nem gyarapítja s nem gondozza rendszeresen senki, az egyházi, sőt részben még a nagyobb iskolai könyvtárak is használatlanul hevernek, a kaszinói kölcsönkönyvtárak végre egészen terveszerűtlenül, legtöbb esetben a közművelődés, jó ízlés, sőt erkölcs kárára gyarapítatnak.”¹²

Mindebben nagy szerepe van a könyvtárnokok szakképzetlenségének, ezért is tartja legsürgősebb feladatnak a szakemberképzés megoldását. Ugyancsak e mű kapcsán veti fel elsők között az állami „beavatkozás”, irányítás, az állami mecenatúra hiányát a közgyűjtemények állapotának, fejlődésének gátjaként. Elsősorban amerikai példák nyomán sürgeti az állam nagyobb mértékű feladatvállalását.

Az 1890-es évek elejére már nyilvánvalóvá vált, hogy az eddigiekben szinte szabadon burjánzó gyűjtő és feltáró tevékenységnek egységes mederbe való terelése elengedhetetlen. A további fejlődés pedig egy új közgyűjteményi rend megteremtését sürgeti. Olyan új — a közigazgatási rendhez is illeszthető — intézmények, testületek létrehozásával, amelyek a törvényhatóságoknak az iskolaügynön kívüli feladatait is meghatározták.

Az évtized derekán még a közgyűjtemények, a tudományos- és közművelődési egyletek feletti ellenőrzés eszközét a törvényhatóságokban látták. Így főként a Széll Kálmán vezette DKE köré csoportosuló, Széll Kálmánban látva azt a személyiséget, aki tekintélyénél fogva nagyrészt a társadalmi erőket az állami várható szerepvállalással egyesíteni tudja, anélkül, hogy az öntevékeny mozgalmak lendületét megtörné.

A későbbi krónikás Széll Kálmán szerepét ily szavakkal méltatta:

„... nevének fényét, tudásának kincses házát, lelkesedésének tüzeit és tényleges munkásságának intenzív erejét áldozta e szent ügynek, melyért évtizedek óta annyian sikertelenül harcoltak. Évtizedek óta szaktudósok, kultúrpolitikuskok és hírlapírók a tudományos egyletekben, a társadalom különböző orgánumaiban és a sajtóban agitációt indítottak a múzeumok, könyvtárak és egyéb gyűjtemények gyarapítása és

¹² GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. In.: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1849–1945*. Szerk. KOVÁCS Máté. 205.

szaporítása érdekében. Alakítottak egyleteket, kiküldöttek bizottságokat, írtak emlékiratokat s az összes mozgalmak szinte csírájukban elhaltak, a míg Széll Kálmán nemes lelkesedése, szívós ereje és kitartó munkája létesített e célra szolgálatára három oly testületet, melyek túléltek az időt, s melyek most már biztosítják, hogy az érdeklődés az ország közvéleményében sohasem fog lankadni a nemzeti művelődés e fontos ügye iránt.”¹³

S valóban Széll Kálmán személyének kiemelkedő a jelentősége a hazai közgyűjteményi rend történetében. Az általa vezetett DKE messze túlnőtt hatáskörén, amikor a népkönyvtár, ill. a szoros értelemben vett közművelődés ügyét összekapcsolta az itt-ott alakuló gyűjteménycsírák felkarolásával, az ilyen irányú öntevékeny mozgalmak tudatos vezetőjévé vált. Ma úgy tűnik, inkább csak tekintélyével és összeköttetéseinek latbavetésével, vezetői képességeinek erejével vett részt a munkában. Jellemző, hogy életrajzírói csak néhány sorban említik munkásságának ezt a területét.¹⁴ Mindez nem azt jelenti, hogy üres díszelnöki pózban pompázott volna csupán. Beszédei, valamint az ülésekről készült – és közreadott – jegyzőkönyvek tanúsága szerint valószínűleg elkötelezettséget is érzett a magyar közműveltségi állapotok ügyéért. Ha nem is vett részt a mindennapi munkában, a főbb kérdésekben tájékozottnak látszik, aki a valódi munkálkodás nehéz feladatait átengedte titkárának, Porzsolt Kálmánnak.

Porzsolt a *Nemzet* publicistája volt, aki lankadatlan buzgalommal vetette bele magát a küzdelembe. A kezdetekről mintegy tíz esztendővel később így számolt be:

„... egyesületünk szélesebb alapon mozgalmat indított a törvényhatósági múzeumok, könyvtárak és egyéb tudományos és művészeti gyűjtemények létesítése érdekében is; sőt túlterjeszkedett az egyesület [DKE] területén, a Dunántúlon is, és mozgalmát a többi közművelődési egyesületek bevonásával országossá tette.”¹⁵

Az akció kezdetén, 1892 tavaszán Porzsolt Kálmán egy felhívást adott ki, amelyet körlevélként szétküldött az összes főispánnak és vármegyei levéltárosoknak. A felhívás megjelent a *Nemzet*ben is, egy hosszabb cikk keretében, amely *Vidéki múzeumok* címmel látott napvilágot. A felhívás hivatkozott Porzsolt korábbi próbálkozásaira is, az Írók és Művészek Társaságában és az Otthon kör keretében. A körlevél a következőkre kért választ a főispánoktól:

„... elvben helyeselni méltóztatik-e egy ily irányú mozgalomnak vármegyéjében leendő megindítását. Ott, ahol közművelődési egyesület székel, természetesen ennek körében és támogatásával indulhatna meg a mozgalom, de ahol ilyenek nincsenek, ott külön múzeum-egyletek volnának alakítandók.”¹⁶

Válaszokat a DKE József körúti irodájába várják. A lelkes válaszok nem maradnak el, hiszen ilyen kérdésfeltevésre nem is igen lehetett nemmel válaszolni. A sikeren felbuzdulva hívják össze az országos értekezletet, amelyen meg kívánják tárgyalni a múzeum- és könyvtárügy jelen helyzetét.

¹³ *Az Országos Múzeum és Könyvtárbizottság jelentése*. Szerk. PORZSOLT Kálmán. Bp. Pesti Könyvnyomda Rt. 1901. 6–7.

¹⁴ S. HALÁSZ Teréz: *Széll Kálmán*. Bp. Fodor Árpád ny. 1943. 89–90. A szerző Beksics Gusztáv – korának ismert és jelentős publicistája – közbenjárására vállalta a mozgalom vezetését.

¹⁵ PORZSOLT: *i. m.* 13.

¹⁶ *Uo.* 14.

A múzeumok és részben a könyvtárak szervezésének kérdéseivel a parlament közigazgatási bizottsága 1891-ben kezdett behatóbban foglalkozni. Szapáry miniszterelnöksége idején a közigazgatási reformjavaslatok megtárgyalásakor merült fel, hogy a múzeumok szervezeti rendjét — a közigazgatási rendhez simulóan — a törvényhatóságok alá kellene rendelni.¹⁷ Már ekkor felmerül a későbbiekben folyton vissza-visszatérő probléma, hogy a „tudományosságnak azokat az intézeteit is, melyeket másutt a társadalom létesít a társadalom számára, nálunk még ezeket is félig-meddig hivatalos úton kell megteremteni.”¹⁸

1893. dec. 9-én ült össze az említett országos értekezlet, amelyen részt vettek a jelentős közművelődési és tudományos egyletek, társulatok képviselői. Az új város-háza tanácstermében ott voltak azok a jelentős személyiségek is, akik a közművelődés és a közgyűjtemények ügyében tenni vágytak. Néhány ismertebb név: Berzeviczy Albert, Reiszig Ede államtitkárok, Andrássy Tivadar, Thaly Kálmán, Hock János, Wlassics Gyula, Ábrányi Kornél, Pázmándy Dénes, Kamerrer Ernő, Kaas Ivor, Rákosi Jenő, Szilágyi Sándor, Szmrecsányi Miklós, Keleti Károly, id. Szinnyei József, Toldy László, Radó Antal, György Aladár, Reményi Antal, Goldzieher Ignác, Körösy József és mások. Az értekezlet célját több pontban foglalták össze. Ezek a programpontok megegyeznek a jövődő Múzeum és Könyvtár Bizottság feladattervével, így szó szerint idézzük:

- „1. mondja ki az országos értekezlet, hogy a közművelődést célzó nyilvános gyűjteményeknek az egész országban való szaporítását s a meglevőknek gyarapítását szükségesnek tartja; e célból
2. intézzen az értekezlet az országgyűléshez és a kormányhoz feliratokat, melyekben
 - a) a régészeti leleteknek elavult rendeletek által rosszul szabályozott ügyét törvényhozási úton rendeztetni kéri, biztosítván a nemzeti múzeumnak s esetleg a helyi múzeumnak előjogát azokra vonatkozólag;
 - b) a nyomtatványok köteles példányainak kiszolgáltatására vonatkozólag törvényhozási intézkedést kér, olyképpen, hogy a nemzeti múzeumnak és helyi hatóságoknak szánt példányok be nem szolgáltatása pénzbírsággal legyen sújtható s a beszolgáltatandó nyomtatvány elküldésére portómentesség engedélyeztessék;
 - c) az országos múzeum-felügyelő állásának rendszeresítését s kellő hatáskörrel ellátását kéri;
 - d) a közigazgatás reformjánál a törvényhatósági levéltárnoki állások fenntartását kéri, miután a levéltárak kell, hogy a jövőben létesítendő törvényhatósági múzeumok magvaul szolgáljanak;
 - e) időközönként könyvtárnoki tanfolyamok rendezését kéri;
 - f) gondos és szigorú ellenőrzést kér arra nézve, hogy az iskolai könyvtárak céljaira beszedett pénzek csakugyan e célra fordíttassanak.
3. Intézzzen emlékiratokat az ország törvényhatóságaihoz, melyekben ezeket felkéri, hogy
 - a) a nyomtatványoknak hozzájuk érkezett kötelespéldányait egyletőre levéltárnokuk által a levéltárakban megőriztessék;
 - b) az így ingyen keletkezett könyvtárak gyarapítására költségvetésökbe évenként egy bizonyos összeget vegyenek föl;
 - c) területükön a régészeti kutatásokat mozdítsák elő, a régészeti leletek elkallódását igyekezzenek megakadályozni, a múltjokra vonatkozó ereklét gyűjtsék össze és őrizték meg; szóval vessék meg a törvényhatósági múzeum alapját; esetleg ha már a területükön valamely hatósági vagy testületi múzeum létezik, ezzel kapcsolják össze a törvényhatósági gyűjteményeket.”¹⁹

¹⁷ Uo. 15.

¹⁸ Uo. 16.

¹⁹ Uo. 18–20.

Porzsolt Kálmán előadói beszédében a fenti programot ismertetve kiemelte, hogy „nagyobb pénzáldozatok nélkül, de kitartó munkával múzeumokat s könyvtárakat létesíthetünk.”²⁰

A hozzászólások közül Radó Antalét idézzük — aki az Otthon írók és hírlapírók köre részéről jelent meg —: „a maga részéről kíváncsún tartja, hogy a munkaprogram kiegészítség azzal, hogy a városi és községi könyvtárak létesítését törvény szabályozza, az e célból hozott angol törvények mintájára.”²¹ György Aladár veti fel, hogy szükség lenne egy bizottság felállítására, azonban ekkor erre még nem kerül sor. Mégis ezt az értekezletet kell tekintenünk a Múzeum és Könyvtár Bizottság megszületése előestéjének.

Mintegy másfél esztendő telik el, és a DKE 1893/94. évi közgyűlésén, 1894. április 27-én büszkén jelentik be, hogy a Bizottság megalakult, hivatalosan is, Csáky Albin kultuszminiszter jóváhagyásával. Mint alapítók a következő testületek képviseltetik magukat: Magyar Tudományos Akadémia (Hampel József, Fejérpataky László), Magyar Történelmi Társulat (Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Szinnyey József), Magyarországi Néprajzi Társulat (Munkácsi Bernát, Herrmann Antal, Vikár Béla), Országos Régészeti és Embertani Társulat (Dr. Szendrey János), Erdélyi Múzeum Egyeslet (gr. Esterházy Kálmán), Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat (Kránitz Béla, Pálffy Elemér), Alsó-Fehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyeslet (Tódor József, Mohay Sándor), Fejérmegyei és Székesfehérvár városi történelmi és régészeti társulat (Nagy Géza), Esztergomi régészeti és történelmi társulat (Récsey Viktor), Sopronmegyei régészeti társulat (Dr. Kuncz Adolf, Bella Lajos, Sugár Sándor), Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat (Téglás Gábor), E.M.K.E. (Bethlen Gábor gr., Horváth Gyula, Rákosi Jenő, Reményi Antal), F.M.K.E. (Dr. Kostenszky Géza), Országos magyar iskola egyesület (Gerlóczy Károly, Tóth József, Buday József, Gööz József), Somogymegyei K. E. (Makfalvy Géza), Komárommegyei és sz. kir. városi K. E. (Rudnay Béla, Pogrányi József, Antal Gábor, Rudnay Alajos, Szalay Pál), Balatoni K. E. (Sziklay János), Beregmegyei M.K.E. (Nedeczky János, Hagara Viktor), Magyar nyelvet és népnevelést Zemplén megyében terjesztő egyesület (Andrássy Tivadar gr., Andrássy Géza gr., Dókus Ernő), Országos képzőművészeti társulat (Andrássy Tivadar gr., Dr. Szmrecsányi Miklós, Margittay Tihamér, Zala György), Otthon írók és hírlapírók köre (Dr. Kenedi Géza), Oraviczai Aranykör (Jókai Mór), Pápay-Jókai kör (Dr. Fenyvessy Ferenc), Eperjesi Széchenyi kör (Latkóczy Mihály), Wesselényi Egyeslet (Neményi Ambrus).

A felsoroltakon kívül a meghívottak között ott találjuk Kőrösi Józsefet a Székesfehérvár részéről, Szalay Imrét a Nemzeti Múzeum képviselőjében, Zsilinszky Mihályt, Pulszky Károlyt, az *Archeológiai Értesítő* szerkesztőjét és az Orsz. Képtár igazgatóját, valamint természetesen György Aladárt.

Megválasztották a Bizottság tisztikarát. Elnök: Széll Kálmán. Társelnökök: Andrássy Tivadar gr., Bethlen Gábor gr., Gerlóczy Károly, Károlyi István gr., Kuncz

²⁰ Uo. 22.

²¹ Uo. 26.

Adolf dr., Pulszky Ferenc, Thaly Kálmán. Titkárok: György Aladár, Kostenszky Géza dr., Porzsolt Kálmán, Pulszky Károly dr., Sándor József, Szmracsányi Miklós dr.

A Bizottság célja — mint szervezeti szabályzata kimondja:

„Magyarország közművelődési, tudományos és irodalmi egyesületei, valamint közművelődési intézetei a múzeumok, könyvtárak s általában közművelődési célokat szolgáló gyűjtemények gyarapítása és szaporítása érdekében közös bizottságot alakítanak Országos Múzeum- és Könyvtárbizottság cím alatt.”²²

Két fő feladatkört jelöltek meg. Elsőként a kötelespéldány szolgáltatás törvényes kereteinek megteremtését. Ezzel egyenrangúnak látják a vidéki múzeumok számára és gyűjteményeinek szaporítását biztosító — segítő — a régészeti leletanyag kötelező beszolgáltatásra vonatkozó rendeletet. E jogi keretekkel nemcsak az intézmények jogi szabályozásának alapjait vélték letenni, de egy olyan költségkímélő, folyamatos és biztos forrást is adni kívántak melléjük, amellyel a gyűjtemények landadatlan gyarapítását lehet biztosítani. Ilyen háttér mellett könnyebb buzdítani az alapításokra, fenntartásra mind a törvényhatóságokat, mind a társadalmat.

A Bizottság hatékony működését elősegítendő Csáky Albin évi 2.000 forintot biztosított a költségvetésből, amelyet a későbbiekben főként segélyezésre fordítottak. A legtöbbet azonban a Bizottság titkára, Porzsolt Kálmán tett a megkezdett misszió sikereiért. Fáradhatatlanul szervezett, utazott szerte az országban. Azonban mielőtt a munkába igazán belekezdett volna, egy hosszabb tanulmányúton Olaszországban, Franciaországban és Svájcban szerzett tapasztalatokat a gyűjtemények szervezésének és adminisztrációjának vizsgálatával. A látott példák nyomán „francia mintára egy vándorkönyvtárat, a fővárosi múzeum- és könyvtárügyletet svájci mintára szervezi — ígéri 1896-ban — s a fővárosi kerületi könyvtárakat a párisi kerületi könyvtáraknál tett tapasztalatai alapján létesíti. Igyekezett mind a hazai, mind a külföldi összes gyűjtemények mindennemű nyomtatványait, katalógusait összegyűjteni úgy, hogy ily módon a könyvtárak könyvtára s a múzeumok múzeuma rövid idő alatt összegyűjthető lesz s illetéknéppen ezentúl bárki is, aki a szervezési kérdésekkel foglalkozik, az alapismereteket ez úton itthon is megszerezheti.”²³

Mennyi terv, mennyi idea, amelyek majd nemzedékekkel később más csillagzat alatt születnek újjá! Ezek közül néhány esztendővel később Porzsolt a Fővárosi múzeum- és könyvtárügyletet meg is valósította. De addig is fáradhatatlanul szervezett, számbavett minden lehetséges formát a közműveltség terjesztésére, a fürdőhelyek könyvtáraitól az iskolákig.

A Bizottság nem sokat ülésezett. Két év is eltelt, mire újra összeültek, 1896. február 13-án. Porzsolt az eredményekről büszkén számolt be.

A Múzeum- és Könyvtárbizottság megalakulásakor az volt az általános elképzelés, hogy elsősorban a törvényhatóságokat, tehát a vármegyei főispánokat kell megnyerni ügyüknek. Így számíthattak a megyei hatóságok anyagi és erkölcsi támogatására. Ezt az elvet főként Porzsolt képviselte. Helyességét igazolni láthatta abban a fellángoló adakozó készségben, amellyel felhívását követően a megyék nagyarányú vásárlásokba kezdtek és egymás után szavazták meg felajánlásukat egy-egy nagyobb

²² Kivonat a Dunántúli Közművelődési Egyesület 1893/94-iki évi jelentéséből. Közl.: PORZSOLT *i. m.* 28.

²³ PORZSOLT: *i. m.* 60–61.

létesítmény megteremtésére. Természetesen ez a lelkesedés is viszonylagos, hiszen a 68 vármegyéből mindössze 26 mutatott valódi, kézzel fogható érdeklődést.²⁴

A Bizottság kétévi munkájának leglátványosabb eredménye a kötelespéldány törvény kieroszakolása. A törvény megszületésénél azonban nem felejtkezhetünk el az új kultuszminiszter, Wlassics Gyula meghatározó szerepéről, aki már 1895 szeptemberében kelt, a Bizottsághoz intézett leiratában jelezte, hogy

„a köteles példányokról szóló törvényjavaslat, melynek életreléptetése a vidéki könyvtárakat a hazai irodalom helyi érdekű termékeivel fogja elláthatni, annyira van már előkészítve, hogy annak végleges szövegezésénél a tisztelt Bizottság közreműködését nemsokára igénybe fogom vehetni.”²⁵

Mintegy fél esztendő telik el, és a Bizottság ülésén, 1896. február 13-án már tárgyalásra kerül a törvényjavaslat. Jellemző, hogy milyen körülményekkel hívták meg a résztvevőket – szinte minden érintett szakma képviselőjét ott találjuk. Úgy-
mint: György aladár, a hazai könyvtárügy legavatottabb ismerője; Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója; Kőrösi József az Orsz. Statisztikai Hivataltól; Toldy László a Főv. Levéltár és Könyvtár képviselőjében; Wodianer Arthur nyomdász, a milleneumi könyvkiállítás rendezője a nyomdaipart, Szily Kálmán az Akadémiát, Berzeviczy Albert a VKM-et képviseli; Benkő Gyula, a Franklin Társulat kereskedelmi igazgatója a könyvkereskedelem és terjesztés szempontjait érvényesíti. De itt találjuk például Arany Lászlót is, aki többek között kifejti:

„A cél nem az, hogy kimondassék egy általános elvben, hogy mindennemű gépi sokszorosítás be-
kuldandó s utána egy sereg kivétel soroltassék fel. A beküldésre kötelezett nyomtatványokat pedig úgy kel-

²⁴ A megyék vásárlásai ugyanakkor a millenium megünnepléséhez is kapcsolódtak és a magyar történelmi események, jeles személyek portréinak a készítését szorgalmazták. Porzsolt jelentése szerint: „Komárom megye: »Árpád győzelme Szvatopluk felett«, Feszty Árpád 20 000 forintért; ugyancsak Feszty-től rendel képet Nagyvárád »Terényi nagyváradi püspök kivonulása a mohácsi csatába« címmel 15 000 forintért; Bács-Bodrog megye Eisenhut Ferencsel festeti meg Savoyai Eugén győzelmét Zentánál a törökök felett 12 000 forintért; Kecskemét városa az új városháza számára két nagyobb és két kisebb képet festet 12 000 forintért, Szeged »A király látogatása Szegeden az árvíz alatt, mikor Szeged romjai felett az emlékeztető szavakat mondja: Szeged szebb lesz, mint volt« 20 000 forintért; Szabadka »Mária Terézia szabadalmi levelét a királyi biztos Szabadkára meghozza kihirdetés végett s a nép s a hatóság lelkesülten fogadja« Jantyik Mátyástól 4000 forintért; Temes megye »V. László esküje a Hunyadiak temesvári várkápolnájában«, a díjnyertes Gyárfás Jenő 3000 forinttal; Szolnok-Doboka »Salamon király s a három herceg győzelme Cserhalomnál a kunok felett« pályanyertes Pállya Celesztin, 2000 forint; Torda-Aranyosmegye: »Az 1542-iki tordai országgyűlés, amikor a rendek János Zsigmondot Erdélybe befogadják s megalkotják a külön erdélyi fejedelemséget« c. képet »közvetlen megrendelésre« festi Kriesch Aladár 2000 forintért; Fiume sz. kir. város »Mária Terézia királyné adománylevelének 1779. évben történt ünnepélyes átadása, mellyel Fiume szabad kikötőt és várost Magyarországhoz csatolt külön országrésznek nyilvánítja« pályadíjnyertes festője Dudits Andros 4000 forint; Nógrádmegye »Nógrád várának visszavétele a törököktől 1594-ben, amint Mehemet Ali átadja Pálffy-nak a vár kulcsait«, Pap Henrik a pályanyertes 5000 forinttal; Zalavármegye megfesteti Karlovszky Bertalannal Zrínyi Miklós, a költő arcképét (2000 forint) és Paczka Ferencsel Festetics György gróf, a Georgikon megalapítójának arcképét 2000 forintért; Sáros vármegye: »II. Rákóczi Ferencet Solari tábornok Nagysárosról foglyul hozza Eperjesre a Rákóczi ház elé, ahol hintójából kiszállva a megyei urak kiszabadítani akarják s lelkesen üdvözlők« 3000 forintért, a festő megnevezése nélkül, stb.” – Íme történelmi festészetünk egész arzenálja. PORZSOLT: *i. m.* 59–60.

²⁵ *Uo.* 53.

lene megjelölni, hogy »beküldendő minden írói mű, mely könyvtárusi forgalom tárgyát képezi, beleértve az utcai forgalmat is.«²⁶

Érdeemes megfigyelni, hogyan alakul át a Bizottság fokozatosan reprezentatív társadalmi szervezetből – a feladatoknak megfelelően – szakmai testületté. Világosan mutatja ezt az egyes üléseken részt vevők személye. A törvényjavaslat megtárgyalásán hiányoznak a neves személyiségek, viszont ott vannak a kérdés szakavatott ismerői. Wlassics világosan látta, hogy

„a múzeumok és könyvtárak szervezése és gyarapítása szakszerű képzettséget igényel, mely nem csupán a tudomány egyik vagy másik ágában való jártasságot, hanem az őrzés és kezelés, az osztályozás és lajstromozás elméleti és gyakorlati képzését követeli meg a múzeumok és könyvtárak alkalmazottaitól. Igen lényeges ezért, hogy az állami gyűjteményeken kívül az országban létező, vagy ezután szervezendő egyéb múzeumok és könyvtárak igényeihez mérten, a minősítés fokozata egységes szabályzatban legyen meghatározva és részletes szolgálatteljesztések biztosítsák azok rendszeres kezelését s a felügyelet és ellenőrzés érvényesítését.”²⁷

Ezek a mondatok azért is olyan fontosak számunkra, mert itt találkozunk először az egységes szabványosítás, szabályozás és a szakmai felügyelet követelményével. Wlassics a Bizottságban látta, hogy képes lenne a különféle gyűjtemények feletti szakfelügyelet ellátásának megszervezésére, de ugyanekkor e felügyelők kinevezését saját hatáskörében kívánta megtartani. Tehát egyfelől felhasználni egy ez idő szerint társadalmi testületet az állami felügyelet gyakorlására. A későbbiekben megszülető, a VKM mellett működő irányító testületnek, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és Tanácsának még csak kezdetleges gondolati csíráit találjuk itt meg. A megvalósítás majd részleteiben eltér ugyan, de a célok és az alapelv nem fog megváltozni.

1897-re érik meg a helyzet az eddig öntevékenyen hömpölygő mozgalmak állami keretek közé szorítására. Az 1897 januárjában megtartott bizottsági vitán a kitűzött napirendi pont: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és a Tanácsnak felállítása, az alapszabályok megtárgyalása. Pontosabban e kettős testületből csak a Tanács működésére vonatkozó paragrafusok esnek a Bizottság illetékességi körébe. Mégis az állami felügyelet kérdéskörét boncolgatják a legtöbben a felszólalók közül. A vita tükrözi azt a sajátos problémát, amelyet az új kettős testület felállításával kívántak a felterjesztők egységes keretbe foglalni.

A Bizottság illetékessége azért csak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsára terjedt ki, mert társadalmi testület lévén ezt a funkcióját a jövőben is meg kívánták őrizni. Ennek megfelelően a Bizottság később a Tanács keretében működött tovább, illetve fokozatosan elhalt és beolvadt a Tanácsba. 1898. márciusi, utolsó jegyzőkönyvezett ülésükön a Bizottság jogutódjának ismerte el a Tanácsot, vagyonát is átadta.²⁸

A törvénytervezet az állami felügyelet gyakorlását a Főfelügyelőség és a főfelügyelő privilégiumává tette. Maga a cím nem új keletű, hiszen korábban Pulszky Fe-

²⁶ Uo. 66.

²⁷ Uo. 53. A közoktatásügyi miniszter leirata az Orsz. Múzeum és Könyvtárbizottsághoz.

²⁸ Az Országos Múzeum- és Könyvtárbizottságnak 1898. március 18-án d. u. órákor a saját József-körüti 13. sz. alatt levő helyiségében tartott üléséről fölvett jegyzőkönyv. Vö.: PORZSOLT: i. m. 83–87.

renc, a Nemzeti Múzeum igazgatója már viselte. Pulszky 1869-ben került a Múzeum élére. 1874-ben nevezte ki a miniszter a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé. Így kívánták külön is megerősíteni a Nemzeti Múzeum központi szerepét. Ezzel párhuzamosan a sorra alakuló vidéki gyűjtemények szakmai felügyeletét is a Múzeumra bízta. Közelebbről ez azt jelentette, hogy a Múzeum, inkább talán koordináló szerepkörben, az ásatások felett gyakorolt némi felügyeletet. Másrészt például kiválasztási joga volt, az előkerült friss leletanyagból a különösen értékeseket magának vindikálhatta. Nem tudta azonban a kötelező lelet beszolgáltatást törvényerőre emelni. Így a régészeti törvény megalkotásának előkészítését és tető alá hozatalát a Bizottság tűzte ki feladatául. Azonban a több mint húsz esztendő alatt kialakult egy hagyomány, amely szerint a hivatalos felügyeletet más gyűjtemények felett a főfelügyelő gyakorolja. 1897 januárjában – amikor a törvénytervezet vitája zajlott – a főfelügyelő Pulszky Ferenc személyében adottnak látszhatott. Pulszky 1894-ben nyugdíjba vonult ugyan, de címét megtartotta. Az új főigazgató, Szalay Imre csak a helyettes főfelügyelő címmel dicsekedhetett. Bizonytalan, hogy ezt kinevezésekor kapta-e meg, vagy csak 1897 után.

A Nemzeti Múzeum azonban szerette volna korábbi szerepét megőrizni, ezért Szalay a bizottsági vitán is a leghatározottabban tiltakozott a Nemzeti Múzeum külön felügyelete ellen. De ebben a kérdésben nem állt egyedül. Ezt tükrözi Fejérpataky Lászlónak egy az OSZK irattárában fennmaradt feljegyzése, feltehetően Szalay Imréhez, 1897 február 2-i keltezéssel.

Fejérpataky érvei között a legfontosabb, hogy – részben a belső hierarchia eredményeképpen is – már eddig is három felügyeleti szerve van a Múzeumnak, tehát felesleges egy újabb.

„Tudományos tekintetben – írja Fejérpataky – a főfelügyelő nem fog imponálhatni azon sokoldalú tudományos intézetnek, melynek egyes, gyakran a hivatalos schéma szerint igen alacsony rangban álló tisztviselői egy-egy tudományágat hazánkban egyes egyedül képviselnek. De tegyük fel azt, hogy a főfelügyelő a 15. §-ban meghatározott mennyiségnél [évente legalább egyszer] sokkal többször gyakorolja főfelügyeleti jogát. Minnél többször fog szerencsétlenül látogatásával, annál többször és nagyobb mértékben fogja hátráltatni az amúgy is óriási mértékben növekvő rendezési munkálatokat és az új szerzemények feldolgozását.”

Hivatkozik arra a kivételezett helyzetre, amit Pulszky kinevezésével a Múzeum gyakorolt és amit ekkor is követendőnek tartott:

„Múzeumunk e tudományos és közművelődési pozícióját azóta sem veszítette el, sőt talán emelkedett tudományos tekintélyben, gazdagságban, öregbedett tapasztalásban. Ha valaha, talán most leginkább hivatott arra, hogy a vidéki múzeumok anyaintézetévé, útmutatójává legyen.”

Ebből a levélből értesülhetünk arról is, hogy Szalay „személyes okokból” nem töltheti be ezt a posztot. Végezetül szkeptikusan jegyzi meg:

„Részemről meg vagyok győződve, hogy Múzeumunk jövőendő virágzását nem a tervezet idézett pontjai, hanem ennél sokkal sürgősebb változtatások a tisztviselők javadalmazása, szellemi és anyagi erők gyarapítása és a helyviszonyok terén fogják előidézni.”²⁹

²⁹ OSZK Irattár 83/1897.

Pulszky Ferenc 1897 szeptemberében meghalt, és ezzel az új főfelügyelő körüli huzavona végleg eldőlt. Olyan személyiséget kellett találni, akinek megvolt a kellő szakmai tekintélye és mindemellett a Nemzeti Múzeumhoz is szoros szálak kötődtek. Ez a személyiség Fraknói Vilmos volt, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának egykori igazgató-őre, az Akadémia igazgató tanácsának tagja — korábban titkára —, a *Magyar Könyvszemle* alapítója, korának nagy tekintélyű kutatója, tudósa. Mellette a múzeum legkiválóbb tisztviselői kaptak felügyelői státuszt, így Hampel József, Fejérpataky László, Krenner József, Horváth Géza és Radisics Jenő (az Iparművészeti Múzeum igazgatója), Kamberer Ernő (az Országos Képtár kormánybiztosa, ügyvezető igazgatója) is részt vesznek a felügyelőség munkájában. A titkári teendőkket Schönherr Gyulát, ugyancsak a Nemzeti Múzeum és a könyvtár őrét bízzák meg. A kinevezés három évre szól, hasonlóan a Tanács megbízatásához.

A Tanács tisztségviselőit a Bizottság választotta meg. Így szinte teljességgel meg tudta őrizni a korábbi vezető személyiségeket. Elnök: Széll Kálmán, előadó-titkár: Porzolt Kálmán, tagok: Andrássy Tivadar gr., Apponyi Sándor gr., Beöthy Zsolt, Berzeviczy Albert, Forster Gyula, Gerlóczy Károly, György Aladár, Kuncz Adolf, Hollán Ernő, Radványsky Béla br., Rákosi Jenő, Thaly Kálmán, Zichy Jenő gr.

Az új testületek számára egy közös irodahelyiséget jelöltek ki a Nemzeti Múzeum épületében. Ezzel megvalósították Fejérpataky egyik sarkalatos javaslatát; említett felterjesztésében szögezte le:

„A létesítendő gyűjtemények jól felfogott érdekében állónak tartom tehát, hogy közöttük és a Múzeumunk, mint anyaintézet között, az igazgató és a felügyelő személyének egysége által szoros kapcsolat létesüljön és ez utóbbinak irodája és működési központja a Nemzeti Múzeumban legyen.”³⁰

Igaz, a főfelügyelő személye nem lehet azonos a múzeum főigazgatójával, de mégis így sikerült egy igazi kompromisszummal a feleket kibékíteni. Nem csorbultak Széll Kálmán és a Bizottság érdemei, mindketten sikeresen buzgólkodhattak a vállalt ügyön. A sikerben egészen bizonyosan nagy szerepe lehetett a VKM ekkori III. osztálya vezetőjének, dr. Szmracsányi Miklósnak, akit Wlassics jelölt ki a Bizottsággal való kapcsolattartásra. Ő a köteleespéldány törvény létrejöttében is már egészen bizonyosan tevékenyen vett részt.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Tanácsa megalakításával a közgyűjtemények jövő fejlődésének két fontos elemét sikerült egyesíteni: a szakfelügyeleten keresztül az állami ellenőrzést, a Bizottság működésének — ha új néven is — biztosításával a társadalmi erők hatékonyságát. Hiszen Wlassics világosan látta, hogy:

„A múzeumok és könyvtárak jövő fejlődése főleg attól függ, hogy a társadalom mennyire fogja azok ügyét felkarolni; s a társadalmi tényezők érdeklődésének és áldozatkészségének fokozása volna éppen ... legérdekesebb feladata, mert az országban létező és szervezendő összes múzeumok és könyvtárak fenntartásáról és gyarapításáról az állami előírányzat keretében elegendő fedezetről gondoskodás soha sem fog történni.”³¹

Közel húsz esztendei vajúdás után jutott nyugvópontra a múzeum- és könyvtárügy, vagy mondjuk így egyszerűen: a közgyűjtemények helyzetének rendezése Ma-

³⁰ Uo.

³¹ Wlassics említett leirata. In: PORZOLT: i. m. 55.

gyarországon. Az új kettős testület ideája szerencsésnek bizonyult és mintegy negyedszázadon át meghatározta működésük — és fejlődésük — kereteit. Az a közgyűjteményi rend, amely napjainkban is él, ez alatt az idő alatt szilárdult meg. Egy nagy virágzó korszak ez, amelyhez hasonlót sem ismer a honi művelődés története.

* * *

II.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Tanácsa

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét és Tanácsát létrehozó királyi rendelet dátuma: Bécs, 1897. december 10.³² Mint azt az alapszabály 1. §-ában leszögezik:

„A törvényhatósági, községi, felekezeti és egyesületi múzeumok és könyvtárak feletti felügyeletet a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, a helyettes főfelügyelő és annak alárendelt felügyelők által gyakorolja.”³³

A testület létrehozásának célja (6. §.):

„... hogy a hazánkban létező és létesítendő nyilvános és közhasználatra szánt állami, törvényhatósági, községi, felekezeti és társadalmi összes gyűjtemények között a rendszeres gyarapítás, a tudományos alapra fektetett egyöntetű berendezés, az avatott igazgatás és a csereviszony szabályozása révén mentől szorosabb összeköttetés létesüljön; az ország különböző részeiben elszórt, megőrzésre és megismertetésre érdemes gyűjtemények anyaga a nemzeti tudomány és művészet közös kincse s a nemzeti művelődés egységes forrása legyen; ...”

Ennek megfelelően a feladata (7. §.):

„... felügyeleti és ellenőrzési hatáskörre, másrészt a múzeumok és könyvtárak fejlesztésére törekvő társadalmi mozgalomban való részvételre terjed ki.”

A szabályzat szigorúan körülhatárolja, melyek azok a gyűjtemények, amelyekre ez a hatáskör kiterjedhet, illetve ennek mik a feltételei. A 10. §-ban fogalmazza meg az állami felügyelet kritériumait is:

„Törvényhatósági, felekezeti, községi és társadalmi javadalmazásból fenntartott múzeumok és könyvtárak hivatalos felügyelete és ellenőrzése csak az esetben képezi az országos főfelügyelő s a felügyelők köteleességszerű feladatát, ha

1. e felügyeletnek és ellenőrzésnek a múzeum vagy könyvtár fenntartója magát önként alárendeli s a vallás- és közoktatásügyi miniszter ahhoz jóváhagyásával hozzájárul; vagy ha
2. a nyomdatermékek köteles példányaiban; vagy ha
3. állami segélyben, az állami gyűjteményekből letétképen kiadott tárgyakkal való gyarapodásban részesedik.

A 2. és 3. alatti kezdeményekben azonban csak oly múzeumok és könyvtárak részesülnek, melyek

- a) külön biztosított állandó javadalmazásból is meritik fenntartásuk szükségleti fedezetét;

³² A rendelet megjelent: *Budapesti Közlöny* 1897. 293. sz.; VKM 1898. dec. 17. 79.458. sz. rendelete.

³³ Az alapszabályok megjelentek: MKsz 1898. 84–91. is. A Főfelügyelőség és a Tanács költségvetéséről. SZABADNÉ SZEGŐ Judit: *A könyvtárügy állami támogatása a VKM költségvetési tükrében. 1867–1918.* OSZK Évkönyv 1978. 166–172.

- b) úgy a gyűjtemények megőrzésére, mint megsemmisítésére és használatára alkalmas, száraz, világos helyiséggel bírnak;
- c) kellő szakképzettséggel bíró és lehetőleg rendszeresített fizeetéssel ellátott — a gyűjtemény nagyságához mérten egy vagy több — tisztviselő kezelése alatt állanak;
- d) rendszeres nyilvántartással vannak ellátva, — nevezetesen az átvett tárgyakról idő- és számrend szerint pontosan vezetett, bekötött növekedési napló, szaklajstrom és betűrendes névmutató szolgál a leltári állagnak ellenőrzésére és nyilvántartására.”

Mindezen felül megfelelő szervezeti szabályzattal kell rendelkezniök, amelyet a Vallás- és Közoktatásügyi és a Belügyminisztérium együttesen jóváhagyott.

A szabályzat körülhatárolja a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium és a Főfelügyelőség viszonyát, amennyiben utóbbi költségvetését a minisztériumtól kapja, ennek köteles beszámolni. A felügyelőket is ő nevezi ki, míg a főfelügyelőt — akinek tisztsége tiszteletbeli — maga Őfelsége, a király. A megbízások időtartama három év. Később ezt 5 évre emelik fel.

Az első főfelügyelőt, Fraknói Vilmost így Ferenc József bízta meg és a királyi kinevezést Wlassics továbbította, kifejezve szerencse kívánatait,

„... abban a meggyőződésben, hogy nemzeti történetírásunk terén kiváló tudományos munkássága folyamán, valamint éveken át a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának élén, s később a tud. Akadémia főtitkári állásában szerzett gazdag tapasztalatai és azokból merített iránytadó eszméi, melyeknek önzetlen és lankadatlan tevékenysége és nemes áldozatkészsége, hogy csak egy fényes példára utaljak, a Rómában nagylelkű adományából magyar tudósok részére alkotott intézet, oly általános elismerésre készítő jelentőséget kölcsönöz, az országban létező múzeumok és könyvtárak tervszerű fejlesztésének javára fognak szolgálni. . . ”

A Főfelügyelőség feladata tehát egyértelműen a szakmai felügyelet gyakorlása, míg az ugyanekkor létrehozott Tanács

„... az egyesületi, a törvényhatósági, községi múzeumok, a nép- és vándorkönyvtárak szervezése és gyarapítása érdekében társadalmi tevékenységet fejt ki s e célból — különösen pedig központi irodájának költségeire, a „Múzeum” című szaklap³⁴ kiadására, tiszteletdíjakra, a csereviszony fenntartásának költségeire, utazási és szállítási költségek fedezésére — esetleges egyéb bevételi forrásain kívül — állami segélyben részesül. . . indokolt javaslatot terjeszt a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé, hogy e társadalmi tevékenység folytatására az állami segély összegét megállapítsa”.³⁵

Az összeggel a Tanács rendelkezik és számol el. Külön egyéni segélyezés felterjesztése is a Tanács jogkörébe tartozik (16. §.). Mindezek figyelembevételével a Tanács konkrét feladatai a következők, és az alábbi ügyek tartoznak kompetenciájukba:

1. a Magyarországon létező s közművelődési fontossággal bíró nyilvános gyűjtemények jegyzékének megállapítása;
2. fölös és többszörös példányok kölcsönös kicserélésének közvetítése, a hazai és külföldi gyűjtemények között;
3. a nyilvános gyűjtemények tisztviselőinek minősítésére szükséges kellékek meghatározása; azok képesítése végett tanfolyamoknak szervezése;
4. mintaszerű szabályzatoknak kidolgozása: a múzeumok és könyvtárak szakszerű berendezése, igazgatása, kezelése és lajstromozási rendszere tárgyában;

³⁴ 1907-ben indult csak meg, *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* címmel.

³⁵ MKsz 1898. 83.

5. a múzeumokra és könyvtárakra vonatkozó évi jelentéseknek és lajstromoknak, a hazai és külföldi gyűjtemények kiadványainak rendszeres gyűjtése és őrzése, illetőleg kézi szakkönyvtárnak berendezése;
6. a múzeumok és könyvtárak helyszíni tanulmányozása, azok anyagának szakszerű ismertetése;
7. e célból, valamint a nemzetközi csereviszony közvetítése végett, „Múzeum” cím alatt egy szakfolyóiratnak több nyelven való szerkesztése és kiadása;
8. a régészeti leletekre, a nyomdatermékek köteles példányainak beszolgáltatására, a kézirati emlékek, a ritka ősnymtatványok (incunabulák) megőrzésére és nyilvántartására, valamint általában a múzeumok és könyvtárak országos szervezésére vonatkozó törvényhozási vagy rendeleti szabályozás előkészítése és megvitatása.” (17. §.)

A fenti pontokból egyértelműen kitetszik, hogy valójában a két testület azonos területen fejtette ki a tevékenységét, hiszen ezek a feladatok a szorosan vett szakfelügyelet kérdéskörével egyenlők. A szabályzat (17. §) kimondja azt is, hogy

„... esetről esetre, amikor azt az Országos főfelügyelő, vagy helyettese szükségesnek tartja, az országos tanács megállapodásai jóváhagyás, illetőleg a hivatalos intézkedés foganatosítása végett a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé terjesztendők.”

Mindezeket túl a Tanácsnak meghatározott esetekben egyeztetnie kell lépéseit a Műemlékek Országos Bizottságával, hiszen 1881 óta van műemléki törvény, amelynek figyelembevétele nem mellőzhető. Ugyanígy mindenkor biztosítania kell a Magyar Nemzeti Múzeum érdekeinek elsőbbségét is.

A Főfelügyelőség és a Tanács számára egyetlen közös irodahelyiséget jelöltek meg a Magyar Nemzeti Múzeum épületében, mint azt már mondtunk. Csak a két vezető személyiség és a munkatársi gárda volt eltérő.

Ha nem ismernénk az előzményeket, ez a „kettős hatalom” érthetetlennek tűnne. Azonban láttuk, hogy valójában az egykori Múzeumi és Könyvtár Bizottság tisztikarát, működését, jelesül Széll Kálmán elnöki mandátumát nem kívánták megszüntetni. Viszont a javarészt társadalmi testület valódi, a fejlődést biztosító szakmai tudással és kapacitással nem rendelkezett, ezt külön kellett valahogyan „beleoltani” az eddigi testületbe. A nagy kompromisszumok elvén a szabályzatok megszülettek ugyan, de gyakorlati betartásuk nyilvánvalóan olyan kaotikus és bürokratikus rendet eredményezett volna, amelyben éppen a valódi munka nem haladhatott volna. A valóságban, az iratanyag tanúsága szerint, nem tartották be és majdnem mindvégig a Főfelügyelőség munkáját lehet mérvadónak tekinteni, még a segélyezés terén, tehát a kifizetésekben is. Az utóbbit azért is lehetett könnyen így intézni, mert a két testületnek egy közös irodavezetője és pénztárnoka volt Tóth Árpád személyében. Egyetlen egy terület határolható be valóban a Tanács működésében, és ez a nép- és vándorkönyvtárak, közművelődési könyvtárak ügye.

Feltehetően a kortársak maguk is tudták és érezték e két egymással számos ponton azonosságokat mutató testület ellentmondásosságát. Így több alkalommal is módosították, kiegészítették az első szabályokat.

1901-ben létrehozták a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségét az ország összes múzeumának és könyvtárának kapcsolattartására, pontosabban, hogy

az e kérdésekben érintett tisztviselők és egyéb vezetők számára lehetővé tegye a rendszeres eszmecserét. Közgyűléseiket egy-egy nagyobb városban rendezték, így 1903-ban Budapesten, 1904-ben Temesvárott, 1906-ban újra Budapesten, 1907-ben Pécsen stb. A Szövetség elnöke Wlassics Gyula lett.

1907-ben Széll Kálmán miniszterelnökké válván lemondott a Tanács elnöki tiszteréről, és ekkor a Tanács új alapszabályzatot fogadott el. Ennek értelmében a Tanács új elnöke a Szövetség elnökével azonos. Érdemes itt megemlítenünk, hogy a meghívandó minisztériumi képviselők közé a belügyön kívül ekkor kerül be az igazságügy, a kereskedelmi, a földművelődésügyi és a honvédelmi tárca. Számos egyéb szervezet is besoroltatik a tagok közé, így az Országos Közoktatási Tanács, a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács, meghívót kapnak a Műemlékek Országos Bizottságának elnökei, a Magyar Szövetség, a „Szabad-Tanítás” vezetői, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum elnöke és a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárak Intéző Bizottságának elnöke is. Kibővült tehát a Tanács társadalmi bázisa és hatásköre. Alapfeladataiban azonban lényeges változásra való törekvést az új szabályzat nem tükröz.

Átszervezték ugyanekkor a Főfelügyelőséget is. Mint azt a Magyar Könyvszemle összegezi:

„új szabályzata. . . a népkönyvtárak s egyéb népművelő intézmények ügyeit is a felelősség hatáskörébe utalja s az irodai teendők ellátásáról egy előadói, egy titkári s egy tollnoki állás rendszeresítésével gondoskodik. . . ”³⁶

Valójában azonban ez azt jelentette, hogy a Főfelügyelőség csupán a szakmai felügyeletét terjesztette ki a népkönyvtárügyre. Gulyás Pál fogja majd fáradhatatlanul végezni ezt a munkát, egészen a Főfelügyelőség megszűnéséig. De a könyvtárak szervezése, telepítése és segítése továbbra is a Tanács hatáskörében maradt. Ekkor kap szakmegbízotti címet Gulyás Pál, Cserni Béla és Divald Kornél, aki korábban mint a minisztérium kiküldöttje vette számba az ország építészeti és egyéb tárgyi emlékanyagát. De ekkor már nem találjuk ott a hőskorszak számos jelentős egyéniségét. A Tanács tagjai közül Porzolt Kálmánnak — bizonyos anyagi vonatkozású „hűtlen kezelés” vádjá miatt — 1901-ben le kellett mondania; György Aladár, a közműveltség emelésének fáradhatatlan harcosa 1906-ban meghalt; Schönherr Gyulát, a Főfelügyelőség első titkárát elhatalmasodó idegbaja 1906-ban ugyancsak állása elhagyására kényszerítette. Utóda Mihalik József. Nagyon rövid ideig, mintegy másfél esztendeig működött csak Hampel József mint régészeti szakfelügyelő, 1900 nyarán Wosinszky Mórt bízták meg e feladattal, aki azonban ugyancsak 1906-ban meghalt. Utóda Pósta Béla, a kolozsvári egyetem tanára és az Erdélyi Múzeum Egylet munkatársa. A megnövekedett feladatoknak megfelelően új neveket is találunk, így Ferenczy Zoltánét, aki Fejérpataky mellett a könyvtárak, Krenner Józsefét, aki az ásványtárak és Semayer Vilibaldét, aki a néprajzi táruk felügyelője.

De a Főfelügyelőség és a Tanács egymáshoz való viszonyát, feladatait nagyban befolyásolta a mindenkori kultuszminiszter személye is. A testület megalakításakor Wlassics Gyula személye volt a meghatározó, aki a későbbiekben is — mint a Szövetség elnöke — megpróbálta a befolyását érvényesíteni. 1907-ben azonban székét

³⁶ A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége és Tanácsa alapszabályai 85–86.

már Apponyi Albert foglalta el. Fraknói pedig a Főfelügyelőség alapításának tízéves jubileumára írt visszatekintetésében már az új miniszter elvárásaihoz is próbálja igazítani a jövő feladatait:

„... a nemzet szellemi színvonalának emelése érdekében új munkateret nyit meg a Főfelügyelőség előtt is gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki a vidéken »kulturális gócpontok« fejlesztését tűzvé ki célul, 1907. május 13-án kelt leiratában közlé ama szándékát, hogy az ország jelentékenyebb városaiban a többirányú közművelődési munkának székhelyül szolgáló »közművelődési házak« létesítésére fog hatni, amelyekben ismeretterjesztő felolvasások és zenei előadások fognak tartatni, olvasótermekkel ellátott ismeretterjesztő könyvtárak, szépművészeti és egyéb muzeális gyűjtemények, műtermek és az illető vidék háziiparának elárúsítására hivatott boltok találhatnak helyet.”³⁷

Íme a „szabadtanítás” ekkor vonul be hivatalosan is a Tanács és a Főfelügyelőség programjába. A pécsi szabadtanítási konferencia nem múlt el hatástalanul és a tárca siet hatásugát kiterjeszteni, és azt egyszersmind ellenőrzése alá is vonni. Ha másként nem lehet, segítyezés révén. Erre csak egy példa: a Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia számára mind a felügyelőség, mind a Tanács utal ki segítyeket, legfeljebb eltérő jogcímenen.³⁸

Az 1909-ben Szombathelyen tartott újabb szabadtanítási konferencián, 1911-ben Nagyváradon elnöki megnyitó beszédében Wlassics a Szövetség tagjai előtt a szabadtanítás és az új könyvtárpolitika összefüggéseit fejtette ki. A követendő ideál, mint Wlassics mondja:

„Amerika példája vonz itt is. Ott a szabadtanítás és könyvtár szerves együttműködése az egész vonalon ki van építve. Alig van Carnegie-könyvtár, melyben ne volna előadó terem is.”³⁹

Számbaveszi, hogyan alakítja az angol, de még a bécsi közkönyvtárügyet is ez a szellemiség. Wlassics „csodálatra méltónak” tartja azt is, ahogyan a „public library” bevonul az amerikai általános iskolákba. „A tanító és könyvtáros együttműködése sikerének fényes példája az iskola és a »free public library« között bölcsen szervezett amerikai rendszer.” Világosan felismeri, hogy a nemzetnevelés nagy feladatában „az olvasó-nevelés nagy lélektani feladata kezd előttünk óriási arányokban kibontakozni.” Kifejti, hogy:

„A régebben kialakult könyvtári igazgatási szervezet a nagy nemzetnevelő problémával szemben elavult. ... Ne tekintse a közfelfogás a könyvtárosi foglalkozást legtöbbször pusztán díjtalan vagy igen csekély díjra érdemes mellékfoglalkozásnak, hisz ha a könyvtáros individuálizáló, olvasónevelő munkát akar is a könyvtárban végeztetni, ez a föladat egész embert, nagy tudást és elsőrangú pedagógiai érzéket követel ... Hangosan kell már kiáltanunk, hogy a mai szervezeti keretben, a mai könyvtári közigazgatási rendszerben a könyvtáros igazi rendeltetésének magaslatára alig emelkedhetik és a tanácsnyújtás, olvasásra nevelés nehéz föladatát alig képes teljesíteni. ... Elérkezett az idő, hogy a köztudat kezdjen megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a szabadtanításhoz fűzött nagy nemzetnevelő érdekek a könyvtári kapcsolat és a könyvtári közigazgatás szervezetének alapos reformja nélkül kockán állanak.”⁴⁰

Wlassics 1912 elején a Múzeumi és Könyvtári Értesítő hasábjain is megjelentette nézeteit, *A mi emlékiratunk* címmel.⁴¹ Nem sokkal később ugyanitt közreadták *Az*

³⁷ MKsz 1907. 285.

³⁸ Múzeumi és Könyvtári Értesítő (továbbiakban: Múz. Kvt. Ért.) 1907. 137.

³⁹ Lásd a Múz. Kvt. Értesítőben megjelent jelentéseket!

⁴⁰ Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei. ... (I. az 1. sz. jegyzet) 85–97.

⁴¹ Uo. 94–95.

Országos Tanács és Országos Főfelügyelőség emlékirata a magyar könyvtárügy fejlesztése érdekében címen a kultuszminiszternek, Zichy Jánosnak előterjesztett beadványukat.⁴²

Az emlékirat felhívja a figyelmet az új egyetemalapítások nyomán fellépő új könyvtári szükségletekre, szervezésekre. De mindenekelőtt a szabadtanítás és a könyvtár közötti kapcsolatok adta problémák állnak a középpontban. Így „... a fővárosi és a vidéki könyvtárak könyvanyagának elégtelensége, elhelyezésük s részben felszerelésük tökéletlensége”-re mutattak rá. Wlassics tételeinek ismertetésével tartják indokoltnak, hogy egy új, csak a vidéki könyvtárak ügyeivel foglalkozó felügyelői állás létesíttessék, akinek kiemelkedő feladata lenne a szakképzés nagyobb méretű előmozdítása, megszervezése. Az új közművelődési házak, paloták – ma így mondanánk – „központi” könyvtárai számára új feladatként javasolják, hogy ezek a körzetükben nép-, ill. kisebb közművelődési könyvtárak koordinációs központjai legyenek és biztosítsák ezek könyvanyagának cseréjét.

„Az ország területén mind nagyobb számmal létesített állandó népkönyvtáraknak ugyanis egy szinte közös fogyatkozásuk van s ez az, hogy állandó gyarapításuk a mai anyagi eszközökkel nem lévén keresztülvihető, az eleinte élénk érdeklődés új táplálék híján évről-évre csökken s nem egyszer teljesen megszűnik.”⁴³

Felkéri továbbá a minisztert, hogy a vidéki iskolaépítéseknel

„egy olvasóterem építését és berendezését is méltóztassék elrendelni, amelyben a népkönyvtár és a kötelező ifjúsági könyvtár a közhasználatnak adatnék át... E könyvtárterem egyúttal egyéb nagyfontosságú közművelődési célokat is szolgálhatna: itt volnának megtarthatók a felnőttek oktatására szolgáló kurzusok s a legtöbb helyt már szépen virágzó ifjúsági egyesületek összejövetelei.”⁴⁴

Végül olyan népszerűsítő, ismeretterjesztő művek íratását sürgetik, amelyek a népkönyvtári címjegyzékekbe felveendőek volnának, „melyek az elemi műveltségű, legszélesebb néprétegek tájékoztatására alkalmasak volnának.”

Az emlékirat a könyvtárügy – pontosabban a közművelődési könyvtárügy – fejlesztésének érdekében fogalmazódott meg, de szinte egyetlen szó sem esik arról a szerepről, amelyet a közműveltség terjesztésében a múzeumok betölthetnének. És ez egyúttal jelzi azt az új irányt is, amely szerint fokozatosan a Tanács kerül előtérbe és a Főfelügyelőség komplexebb szerepe háttérbe szorulni látszik. A Tanács ugyanekkor épp „az ingó műemlékek védelme tárgyában” készít elő egy törvényjavaslatot, amint azt 1911. december 15-i ülésük jegyzőkönyvéből tudjuk. A Főfelügyelőség pedig ugyanezen jegyzőkönyvek tanúsága szerint, mintha csak ügyes-bajos dolgokkal, pepecseléssel aprózná erejét. Jellemző, hogy hamarosan a publikált éves jelentések élén megcserélődik a két testület egymás mellett korábban használt formulája és a Tanács kerül előre, így: Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Országos Főfelügyelősége.

Nem tudjuk bizonyosan a változások mögött valós társadalmi mozgások húzódnak-e meg, tehát a különféle múzeumi, és egyéb régészeti, történelmi társulatok

⁴² Múz. Kvt. Ért. 1912. 2–4.

⁴³ Múz. Kvt. Ért. 1912. 66–70.

⁴⁴ MIHALIK József: *Reformok I.* = Múz. Kvt. Ért. 1915. 151–165.

lendülete megtört-e, társadalmi bázisuk szűkült-e, míg a számszerűségében igen impozáns könyvtáralapítások a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára látványosabb győzelmeket jelentettek.

Azt sem tudjuk bizonyosan, mennyi szerepe volt ezekben a változásokban Mihálik Józsefnek, aki 1907-ben vette át a Főfelügyelőségnél Schönherr titkári posztját és ettől kezdve mind erőteljesebb befolyásra tett szert. Ő lett az 1907-ben induló Múzeumi és Könyvtári Értesítő szerkesztője, majd előadó és országos felügyelő lesz. „Múzeumi ember” volt, művészettörténész, a Kassai Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa, irodalmi munkássága pedig kiterjedt a táblaképfestéstől az iparművészeten át a faépítészetig. Számos kisebb cikket publikált a műemlékvédelem kérdéskörében is. Fő kutatási területe a hazai ötvösség feldolgozása. Mégis az 1912 után jelentkező tendencia megerősödésében hűen követhette előjáróinak megnyilatkozásait, így mindenekelőtt Wlassicsét, vagy a mindenkori kultuszminiszterét. Wlassics pedig — mint elnöki vagy egyéb megnyilatkozásaiból látnivaló — a múzeumüggyel kevésbé foglalkozott.

KÖZLEMÉNYEK

Anonymus Gestájának kézirata. A *Gesta* egyetlen kéziratát jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (Cod. lat. 403.), miután az a velencei kultúregyezményeknek köszönhetően Magyarországra került.

A Bécsből hazakerült tárgyakat bemutató kiállítás katalógusában 13. századnak tekintik az írás korát, míg Bartoniek Emma a Széchényi Könyvtár kódexkatalógusában (1940) már századvégének.¹ Berkovits Ilona a 13. század második feléről ír, s őt követi Csapodi Csaba is, széles körben ismertté vált könyvében.² Maurer Zsuzsa az 1985. évi kódexkiállítás katalógusában Bartoniek korábbi álláspontjához látszik közelíteni, amikor a 13. század utolsó harmadára teszi a *Gesta* kéziratát.³ Györffy György a faksimile-kiadás bevezetőjében 13. század közepének mondja az írás korát.⁴ Állítása magától értetődően kizárja a IV. Béla halála utáni másolás lehetőségét, mégis III. Béla mellett szóló érvei közül kihagyja az írást. A 13. század közepi datáláshoz tér vissza Wehli Tünde egy 1991-es tanulmányában, majd Gabriel Silagi is Anonymus-kiadása bevezetőjében (1991).⁵ Sajnos, a kézirat írását és iniciáléit eddig részletesen senki nem vizsgálta meg. Így eshetett meg, hogy a kéziratot Sebestyén Gyula az 1300-as évek elejére tette, Gombos F. Albin *Catalogusa* első kötetében 1350 körülre datálta.⁶ Hasonlóképpen meglepő az irodalomtörténetírás klasszikusának, Horváth Jánosnak a véleménye, miszerint a *Gesta* már megírása után külföldre került, amiből az következne, hogy ma ismert példányát már külföldön másolták volna.⁷

A kézirat írása. A kézirat írásának ductusa enyhén szorított, az írás összeképe egyenletes, kiegyensúlyozott gót könyvírás. Egyes szavaknál, soroknál az írás ugyan szorítottabbá válik, olvasási problémát a betűk egymáshoz való közelítése azonban sehol sem okoz. Az alapvonallal bezárt szög közel áll a derékszöghöz, enyhén jobbra dőlő. A tractatio már jellegzetesen 13. századi, a betűtagok kapcsolása és a vonalak törése (m, n, o, r stb.) a gót írás szokásos kívánalmainak megfelelő. Az írás pondusa közepesnek mondható, s mindvégig egyenletes.

A szöveg központozásához tartozik a pausa media és finalis (.) és a kérdőjel (?). A korrekciós jelek közé a törlés jele (subpunctatio), a szócsere (" ") és a betoldás (,) jele és szétválasztás jele (véletlen egybeírásnál). Néhány helyen az e caudata is megjelenik, kivétel nélkül helytelenül használva (1, 50, 51. fej.). Bizonyosra vehető, hogy egyik esetben sem „valódi” e caudatával van dolgunk, hanem a betű javított voltát jelző szövegkritikai jellel. Ezt jól mutatják azok az esetek, ahol a javítás jól látszik: Így 1. cap. „tunc hęc

¹ *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Bp. 1933. 22–23., BARTONIEK E.: *Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940. 365.

² CSAPODI Cs.: *Az Anonymus-kérdés története.* Bp. 1978. 7.: „A kézirat – nem a mű – keletkezési idejéről általában mindenki elfogadja a XIII. század második felét.”

³ *Kódexek a középkori Magyarországon.* Bp. 1985. 91.

⁴ Faksimile kiadás. Bp. 1975. 7.: „XIII. századközépi betűkkel írt kódex”

⁵ WEHLI T.: *A magyarországi művészet helyzete a tatárjárás körüli években.* = *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991.) 41. A Silagi-féle kiadás Sigmaringen, Thorbecke, 1991. (megj. alatt).

⁶ SEBESTYÉN Gy.: *Ki volt Anonymus?* Bp. 1898. 80., GOMBOS F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungariae.* I. k. Bp. 1937. 229.

⁷ HORVÁTH J.: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1944. 42. Az egyes vélemények felsorolásakor nem törekedtünk a teljességre. Kiegészítésére l. még WEHLI Tünde jelen számban következő tanulmányának bevezetőjét.

Prodidit nungiter inapit plog in gesta hungarum.
 ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
 hungarie notarius. H. suo dilectissimo amico viro
 venerabili. et arte litteralis faciente iubito. salutem
 et sue peracionis effectum. Dū dum in solari studio
 sumi essent. et in historia fiana qm ego t summo amore
 copieris ex libris daretis frugū ceterosq; anteq sic a ma
 gistris meis audierā. in unū uolumen pto solo copulauerā.
 pari uoluntate legerent. petisti a me ut sic hystoriam res
 nam bellaq; grece scripseram. ita et genealogiam regū
 hungarie et nobiliū suoz qualiter septē pncipales plone
 que herunager uocant de terra scythica descenderunt. uel
 qualis sit tra scythica. et qualis sit generalis dux amarus.
 aut quare uocat abū pūl dux hungarie a quo reges hunga
 riez originem duxerunt. uel qd regna et reges s subrogauit
 fuit. aut quare pps de tra scythica egressus p pthoma alie
 nigenaz hungari et in sua lingua ppa inagern uocant t tra
 derem. pmissi aut me facturum. si alius negotius impeditu
 e peris et mox pmissionis u pene etiā oblit. n in pntas
 tua dilecto debitum reddere monuisti. exanor q tunc di
 lectionis quāuis multis et diuersis hui libroroli scū impe
 dit fin negotius. facere tam agillius sum que facere uis
 luti. et scdm traditiones diuersoz hystorographoz diui
 ne grē fuit apulo optimū estimans ut ne posteris in
 ultimam generationē obliuioni tradat. Optimū q dixi ut
 uere et simpliciter t scriberem. qd legentes possint agnoscere
 quoru res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
 pmodia sue generationis. et fortia quicq; facta sua. pfectis fa
 bulis rusticoz. uel a garrulo cantu locutaz. quasi summan
 do audiret. ualde indecor et satis indecent esset. Ego pō
 amo de certa scripturaz explanatione. et pta hystoriarū
 interpretatione rerū ueritatem nobilit papier. Felix q iun
 garā. au t dona data uaria. Omnis eni hore gaudet
 de munere sui latatoris. Et pcedunt genealogie et

Alię gentes hostes in fugā uenit. 7 si fuerit multitudo ex sic locustę. Locustę omī cō
parata ē de nouū multitudinē quib; neq; in celo neq; in tris ē sedes. Pcedat ę 7 nos hoc
bello opū lux scientię uirtus diuini ubi p̄dicatio. iniquitē 7 nos 7 in tris 7 psalmis 7

2. ábra

Uos pueros in bethleem iude ciuitate dauid. cap.
Uidi sup̄ monte syon agnum stantē. et cū eo cen
tum quadraginta quatuor milia. habentes no
men eius et nom̄ patris eius scriptū in frontib; suis.

3. ábra

rr. vñ micheas. vii. ab ea q̄ dormio i sinu tuo c̄todi clā
orū tui. lynoza p̄em. car̄m in spūalē. dñi. s. f. p̄latū. i. maḡm
obediēdo. reuerentiā exhibendo. nōc m̄stido. 7 genui m̄ris
tue. i. dolor: q̄s h̄uit p̄iedo ne oblitiscaris affectū uī effectū. fr.
iii. ela p̄is n̄ erit i obliuioē. nā p̄ p̄odo m̄ris restituet ē bonū

4. ábra

nō sic d̄ ę p̄mū mouens mouet ę p̄fectionē 7 reple
mentum. Et uidem̄ medicinā mouere ad se mo
uet ē ad sanitate 7 medicina ē forma sanitatis.
p̄i ę. Sanitas nō ēēt in subto sicut ē d̄ p̄mo p̄ū. it̄
medicina moueret utroq; modo. s. f. ę ē agnus mo

5. ábra

Supra. secun. xviii. fmit. q̄rns lib ista.
et sunt. ix. unus.

A Cusa. cal. fr. uoc. ma. iud. her. cis. apo.
A nu. fil. Ex pos. homi. cor. png. fagi. fip.
rap. fur. usur. tri. cal. Hor collu. pne. nen.

6. ábra

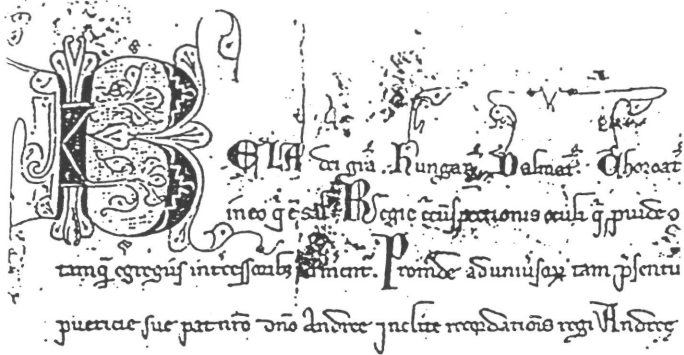
Fulradus cancellarius scripsit et subscripsit
Pascalus ep̄c seruis seruorum dei dilecto
nastu s̄a Nuchali m̄ris. quod i remensi
regulariter substituendis impetui. Sicut
tendus effectus. sic legitima desiderium non

7. ábra

Der 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000. 1001. 1002. 1003. 1004. 1005. 1006. 1007. 1008. 1009. 1010. 1011. 1012. 1013. 1014. 1015. 1016. 1017. 1018. 1019. 1020. 1021. 1022. 1023. 1024. 1025. 1026. 1027. 1028. 1029. 1030. 1031. 1032. 1033. 1034. 1035. 1036. 1037. 1038. 1039. 1040. 1041. 1042. 1043. 1044. 1045. 1046. 1047. 1048. 1049. 1050. 1051. 1052. 1053. 1054. 1055. 1056. 1057. 1058. 1059. 1060. 1061. 1062. 1063. 1064. 1065. 1066. 1067. 1068. 1069. 1070. 1071. 1072. 1073. 1074. 1075. 1076. 1077. 1078. 1079. 1080. 1081. 1082. 1083. 1084. 1085. 1086. 1087. 1088. 1089. 1090. 1091. 1092. 1093. 1094. 1095. 1096. 1097. 1098. 1099. 1100. 1101. 1102. 1103. 1104. 1105. 1106. 1107. 1108. 1109. 1110. 1111. 1112. 1113. 1114. 1115. 1116. 1117. 1118. 1119. 1120. 1121. 1122. 1123. 1124. 1125. 1126. 1127. 1128. 1129. 1130. 1131. 1132. 1133. 1134. 1135. 1136. 1137. 1138. 1139. 1140. 1141. 1142. 1143. 1144. 1145. 1146. 1147. 1148. 1149. 1150. 1151. 1152. 1153. 1154. 1155. 1156. 1157. 1158. 1159. 1160. 1161. 1162. 1163. 1164. 1165. 1166. 1167. 1168. 1169. 1170. 1171. 1172. 1173. 1174. 1175. 1176. 1177. 1178. 1179. 1180. 1181. 1182. 1183. 1184. 1185. 1186. 1187. 1188. 1189. 1190. 1191. 1192. 1193. 1194. 1195. 1196. 1197. 1198. 1199. 1200. 1201. 1202. 1203. 1204. 1205. 1206. 1207. 1208. 1209. 1210. 1211. 1212. 1213. 1214. 1215. 1216. 1217. 1218. 1219. 1220. 1221. 1222. 1223. 1224. 1225. 1226. 1227. 1228. 1229. 1230. 1231. 1232. 1233. 1234. 1235. 1236. 1237. 1238. 1239. 1240. 1241. 1242. 1243. 1244. 1245. 1246. 1247. 1248. 1249. 1250. 1251. 1252. 1253. 1254. 1255. 1256. 1257. 1258. 1259. 1260. 1261. 1262. 1263. 1264. 1265. 1266. 1267. 1268. 1269. 1270. 1271. 1272. 1273. 1274. 1275. 1276. 1277. 1278. 1279. 1280. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1286. 1287. 1288. 1289. 1290. 1291. 1292. 1293. 1294. 1295. 1296. 1297. 1298. 1299. 1300. 1301. 1302. 1303. 1304. 1305. 1306. 1307. 1308. 1309. 1310. 1311. 1312. 1313. 1314. 1315. 1316. 1317. 1318. 1319. 1320. 1321. 1322. 1323. 1324. 1325. 1326. 1327. 1328. 1329. 1330. 1331. 1332. 1333. 1334. 1335. 1336. 1337. 1338. 1339. 1340. 1341. 1342. 1343. 1344. 1345. 1346. 1347. 1348. 1349. 1350. 1351. 1352. 1353. 1354. 1355. 1356. 1357. 1358. 1359. 1360. 1361. 1362. 1363. 1364. 1365. 1366. 1367. 1368. 1369. 1370. 1371. 1372. 1373. 1374. 1375. 1376. 1377. 1378. 1379. 1380. 1381. 1382. 1383. 1384. 1385. 1386. 1387. 1388. 1389. 1390. 1391. 1392. 1393. 1394. 1395. 1396. 1397. 1398. 1399. 1400. 1401. 1402. 1403. 1404. 1405. 1406. 1407. 1408. 1409. 1410. 1411. 1412. 1413. 1414. 1415. 1416. 1417. 1418. 1419. 1420. 1421. 1422. 1423. 1424. 1425. 1426. 1427. 1428. 1429. 1430. 1431. 1432. 1433. 1434. 1435. 1436. 1437. 1438. 1439. 1440. 1441. 1442. 1443. 1444. 1445. 1446. 1447. 1448. 1449. 1450. 1451. 1452. 1453. 1454. 1455. 1456. 1457. 1458. 1459. 1460. 1461. 1462. 1463. 1464. 1465. 1466. 1467. 1468. 1469. 1470. 1471. 1472. 1473. 1474. 1475. 1476. 1477. 1478. 1479. 1480. 1481. 1482. 1483. 1484. 1485. 1486. 1487. 1488. 1489. 1490. 1491. 1492. 1493. 1494. 1495. 1496. 1497. 1498. 1499. 1500. 1501. 1502. 1503. 1504. 1505. 1506. 1507. 1508. 1509. 1510. 1511. 1512. 1513. 1514. 1515. 1516. 1517. 1518. 1519. 1520. 1521. 1522. 1523. 1524. 1525. 1526. 1527. 1528. 1529. 1530. 1531. 1532. 1533. 1534. 1535. 1536. 1537. 1538. 1539. 1540. 1541. 1542. 1543. 1544. 1545. 1546. 1547. 1548. 1549. 1550. 1551. 1552. 1553. 1554. 1555. 1556. 1557. 1558. 1559. 1560. 1561. 1562. 1563. 1564. 1565. 1566. 1567. 1568. 1569. 1570. 1571. 1572. 1573. 1574. 1575. 1576. 1577. 1578. 1579. 1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585. 1586. 1587. 1588. 1589. 1590. 1591. 1592. 1593. 1594. 1595. 1596. 1597. 1598. 1599. 1600. 1601. 1602. 1603. 1604. 1605. 1606. 1607. 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618. 1619. 1620. 1621. 1622. 1623. 1624. 1625. 1626. 1627. 1628. 1629. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1637. 1638. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1645. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. 1651. 1652. 1653. 1654. 1655. 1656. 1657. 1658. 1659. 1660. 1661. 1662. 1663. 1664. 1665. 1666. 1667. 1668. 1669. 1670. 1671. 1672. 1673. 1674. 1675. 1676. 1677. 1678. 1679. 1680. 1681. 1682. 1683. 1684. 1685. 1686. 1687. 1688. 1689. 1690. 1691. 1692. 1693. 1694. 1695. 1696. 1697. 1698. 1699. 1700. 1701. 1702. 1703. 1704. 1705. 1706. 1707. 1708. 1709. 1710. 1711. 1712. 1713. 1714. 1715. 1716. 1717. 1718. 1719. 1720. 1721. 1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800. 1801. 1802. 1803. 1804. 1805. 1806. 1807. 1808. 1809. 1810. 1811. 1812. 1813. 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1902. 1903. 1904. 1905. 1906. 1907. 1908. 1909. 1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184.

9. ábra

10. ábra

11. ábra

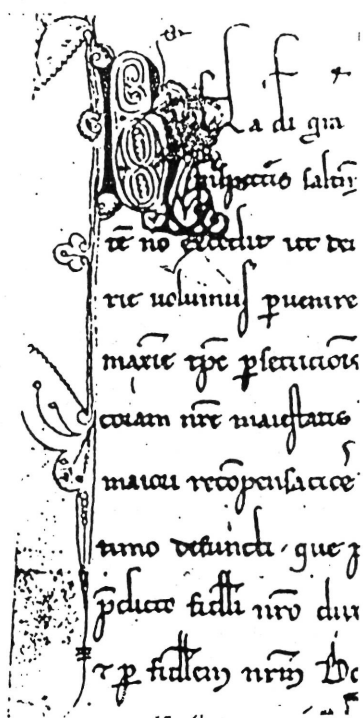
12. ábra

13. ábra

14. ábra

15. ábra

septem principales persone”, ahol először valószínűleg „hii” állt „hae” helyett. Hasonlóképpen jól látszik a javítás az 51. cap. „a faciē eorum” és a „Moroaensium” szavakban. Jellemző, hogy a közvetlen közlőkben található Menu[m]orout esetében is hasonló jellel jelzi a kifejejtett szótagot. További két esetben a javítás ténye nem egyértelmű: „subiugassent” (50. c.) és „muneribus” (51. c.). Ugyanakkor bizonyos, hogy a másolónak volt tudomása az e caudatáról, s a javított „e”-k esetében tudatosan használta.

A rövidítések típusai és sűrűsége megfelel az átlagos könyvírásnak. Így megtaláljuk a nazális, a szótag-, a per contractionem és a littera supraposita típusú rövidítéseket. A szótagrövidítésekhez annyi megjegyzés kívánczik, hogy ezeket a tulajdonnevek írásánál is használták, így az ezekben az esetekben a másolónak okozhatott volna problémát: pl. Cama; Nit; cdunec. Komáromot egyszer el is hibázza (Camero = Camo). A tulajdonnevek általában pontos írása azonban megnyugtatóan bizonyítja, hogy a másoló magyarországi volt, s bizonyos ismeretekkel rendelkezett a *Gestában* előforduló személy- és helynevekről. A rövidítések feloldásánál számos esetben bizonytalanság fedezhető fel, ami arra vezethető vissza, hogy az előtte fekvő másolat rövidítései egy részét a másoló igyekezett feloldani. Talán túl nagy számban fordultak abban elő, és számuk meghaladhatta a szokásos mértéket. Így pl. eredetileg castro helyett casto-t ír, ami egy castalakra vezethető vissza, az először hibásan írt ammodo helyett am, vertus helyett (szövegben vetus) vt.; terram (szövegben teram) helyett tra, celerrimo helyett (szövegben celerimo) celrimo, ubique helyett (szövegben unque) uq, generibus (szövegben gentibus) helyett genib; stb. állhatott. A másoló korlátozott képességeit mutatja ugyanakkor, hogy a per contractionem típusú rövidítéseket néhányszor rosszul oldotta fel, így agnominatus helyett agminatus, pronosticatum helyett pronosticum, petitionis helyett petionis – ezt kétszer is rontotta –, Constantinopolim helyett Constantipolim, civitatem helyett civitem, militibus helyett milibus stb. Kivételesen használ helytelen rövidítést, így pl. iter helyett item-et ír (it = item, it = iter).

A betűtévesztések kapcsán tehetünk még egy érdekes észrevételt. A következő tévesztésekre figyelünk fel:

- o-u: Hongon – Hongum h.,
Zovolon – Zovolun h.
Bertulduum – Bertoldum h.,
vivos – vivus h.,
tunsa – tonsa h.,
- o-a: Iouzos – Iouzas⁸ h.,
Topulucea – Tapolucea h.,
- i-a: Athala – Athila h.,
Christaanus – Christianus h.,
faga – fuga h.

A fenti tévesztések, amennyiben nem a véletlen művei, vagy esetleg bizonyos hangtani fejlődés tükröződése (a magyar helységnevek esetében), akkor felvetik a kurzív „a”-ic használatának a lehetőségét a másoló előtt fekvő mintapéldányban. Ez magyarázná meg az a-u, i-a tévesztéseket, míg az o-u-félét az o nem pontosan illesztett (C)) két vonalas írása. Amennyiben a feltevés igaz, akkor valószínűleg maga az autográf – vagy a diktálás után készült első példány – volt a másoló előtt.⁹

Másolási bizonytalanságra utal bizonyos szótagok különírása a szótól, majd egy vonallal való hozzákötése: így Ho.vos, Ursu.urn, pre.avus, in.lesum; miként néhány esetben igekötők indokolatlan egybeírása szavakkal, amit később korigált a másoló, pl. ad/Rabam.

A tévesztések és másolási hibák perdöntő jelentőségűek abban a kérdésben, hogy a fennmaradt kézirat autográf-e vagy másolat. A kutatók általános felfogása szerint másolatról van szó, mégis időről időre a második vélemény is felmerül. Számos olyan helye van a kéziratnak, amely egyértelműen tanúskodik a szöveg másolat volta mellett: így 11. fej.: „tam duci quam etiam omnibus”, ahol a tam helyén tévedésből a később következő quam-ot kezdte el, majd javította. Így értelmezzük a primus helyett primum omnium írást (az omnium hatására 16. fej.), vagy az 56. fej.-ben a „civitatem ceperunt”-ot – expugnaverunt

⁸ GYÖRFFY Gy. téved, amikor a Iouzas szó z-je helyett x-et olvas ki. Faksimile kiad. 151.

⁹ A középkori kurzív írásgyakorlat jó áttekintése, számos illusztrációval CASAMASSINA, Emanuele: *Tradizione corsiva e tradizione libraria nella scrittura latina del Medioevo*. Roma, 1988.

helyett a közeli „civitem ceperunt” hatására. A rövidítéseknél már elmondottak természetesen mind a másolat jellegét erősítik. Hasonlóképpen emellett szól az a tény, hogy Árpád nevét a másoló négyyszer hibásan írta. Nem tudjuk pontosan, hogy a másoló előtt fekvő példányban Árpád nevének „r” betűjét hogyan rövidítették, talán az „A” felett helyezték el egy vonalat. Tény, hogy mind a négyyszer az „a” után rögtön a „p”-t kezdte el írni. Hasonló tévedés fordul elő az „Ircundium” névnel is (Icundium-ot írt).

Az írás kora. A kódex írásával kapcsolatban a datálás jelenti az igazi problémát, amit már érzékeltek a bevezetőben említett eltérő nézetek. A nehézséget alapvetően az okozza, hogy a magyarországi könyvkultúra 13. századi emlékei közül csak nagyon kevés maradt fenn, s a fennmaradtak is mivel más ductusú és tractatíójú írások, az összehasonlításra csak kevésbé alkalmasak. A század első felére datált németújvári, azaz zágrábi *Missale* két írástípust is megőrzött, mégis messze állnak kéziratunk írásától.¹⁰ Kéziratunk ductusa, a gót jelleg ellenére, még sokat megőrzött a 12. század végi későkaroling minuszkulás kéziratok kerekded horizontális, enyhén szorított jellegéből.¹¹ Jó összehasonlító anyagot találunk Július Sopko katalógusköteteinek függelékében.¹² A magyarországi emlékeket bemutató képeken sajnos kódexünkhöz közel álló írást nem találunk, de szembesülhetünk azzal, hogy már a 13. század első felében miként módosult és öltött kéziratunknál határozottan gótizáló jelleget a kézírások ductusa.

A kódexek csekély száma miatt nem kerülhető meg a kor okleveleinek az áttekintése. A gót írás jelentkezését a magyar királyi okleveles anyagban Mezey László mutatta be ismert tanulmányában.¹³ Ő utal II. András néhány oklevelére, amelyek 1212–1216-ból a „tisztá gótikus könyvírást” mutatják. Ezek azonban a kivételeknek tekinthetők, mivel már a század első évtizedeiben kiformalódik és rögzül a királyi oklevelekben egy jól olvasható, gót jellegű, de horizontális jellegét mindvégig megőrző minuszkulás forma. Ha ezek között tájékozódunk, akkor bizonyos ductus- és tractatio-beli hasonlóság kódexünk írásával IV. Béla 1240-es évi oklevelei között tűnik fel: így 1240., DL 246, Reg. Nr. 691. — 1242. X. 3., DL 251, Reg. Nr. 722. — 1242. XI. 21. DL 33702, Reg. Nr. 724. — 1245., DL 297, Reg. Nr. 808., továbbá a fejevári keresztes konvent egy 1256. évi oklevele (DL 83.128). A kor legismertebb oklevélírást mutató emléke, az 1241. év elé datált pannonthalmi *Liber ruber* írása az említett példaktól kissé távolabb áll, elsősorban nem szorított ductusa miatt.¹⁴

Kéziratunk jó néhány jellegzetessége mind az okleveleknél mind a könyvírásban megtalálható: így a „g” és „r” betű írása, két „i” esetén a második betű szárának a lehúzása, sorok végén az „s”-nek a sor fölé emelt helyzetben való leírása.

Az európai kódexírásközött való eligazodást nagyban segítik a mára már jelentős számban publikált datált kézirat-kiadások. A legtöbb példát a francia kötetekből vehetjük. Az írásunknak megfelelő ductust a kötetek 1218 és 1252 közé helyezik: írásunk mellékleteként a következő évekre datált kéziratmintákat mutatjuk be: 1230–1248, 1243, 1218–24, 1252 körül, 1251.¹⁵

¹⁰ *Kódexek a Középkori Magyarországon. (i. m.)* 92., IV. színes tábla.

¹¹ Ennek az írástípusnak legismertebb magyarországi emléke a Pray-kódex. L. *Kódexek a középkori Magyarországon. (i. m.)* III. színes tábla. Most egy valamivel későbbi, valószínűleg délnémet írásra hivatkozunk, *Origenes-kódex*, 1212. (itt 2. kép.) In: UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400. Bd. I.* Wien, 1969. Abb. 41.

¹² SOPKO, J.: *Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach*. Martin, 1986. A képek jól mutatják a 12. század második felétől bekövetkező változásokat. 6–15. számú képek a 13. századra; uő: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, 1981. töredék 1260-ból, 289.

¹³ MEZEY L.: *A latin írás magyarországi történetéből.* = MKsz 1966. 1–9, 205–216, 285–304.

¹⁴ Az oklevélírássra a legbővebb képanyag: MARSINA, Richard: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Bratislavae, 1987. t. 2. Függelék, különösen VI. és VIII. táblák.

¹⁵ 1230–1248: SAMARAN, Charles-Robert Marichal: *Catalogue des manuscrits en écriture latine*. t. 2. Paris, 1962. Hugo de Sancto Caro-kézirat, talán carcassoni, Pl. XXVIII, (itt 4. kép.), 1243: uo. t. 3. Paris, 1974. Averroes-Arisztotelész-kézirat, talán észak-italiai, Pl. XLIV. (itt 5. kép.); 1218–24: uo. t. 4. Paris, 1981. ciszterci breviarium, Pl. XXIX. (itt 3. kép.); 1252 körül: uo. t. 5. Paris, 1965, Cartularium monasterii S. Nicasii Remensis (Reims), Pl. XXIV. (itt 7. kép.); 1251: UNTERKIRCHER i. m. (11. jegyzet) Cursus titulum decretalium, talán salzburgi, Abb. 47. (itt 6. kép.).

Az eddig látott írásminták alapján igen közel állónak érezzük a német nyelvű bajor hercegi urbárium írásképet, amely 1231–34 közé datálható.¹⁶ A fentiek alapján a *Gesta* kéziratának írását a 13. század közepére helyezjük, de mindenképpen IV. Béla halála elé, azaz 1270 elé. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel a kézirat másolására egy Béla nevű magyar király halála után került sor. Az írás jelen datálása pedig teljes mértékben kizárja IV. Béla személyét.¹⁷

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Anonymus Gesta Hungarorum kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében. A magát „P” magisternek nevező szerző gestájának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolata (Cod. lat. 403, perg. ff. 24., 24,3 × 16 cm) nemcsak középkori történelmünknek egyik becses forrása, hanem könyvfestészet-történetünknek is jeles emléke. E kódex művészettörténeti értékét nem elsősorban a díszítettség mértékének, minőségének köszönheti, hanem hézagpótló szerepének, mert keletkezési korát kivülről kevés biztosan Magyarországon írt és festett emlék képviseli.

A *Gesta* lejegyzésének és a közel egykorú másolat készítésének idejét a történettudomány ez ideig jobbára tartalmi vizsgálattal próbálta meghatározni, a paleográfiai megközelítésnek kevés figyelmet szentelt. Ezt a hiányosságot ismerte fel és pótolta újabban Veszprémy László, amikor a szóban forgó kódex készítési korát datált oklevelek figyelembevételével pontosította.¹ Veszprémy munkája ösztönzött bennünket arra, hogy egyrészt összegezzük a kódexre vonatkozó művészettörténeti ismereteket, másrészt a 13. századi oklevelek incipit iniciáléinak segítségével szűkítsük annak a kornak az időhatárait, amelyben miniálhatták a *Gesta*-másolatot. Anonymus *Gestájának* első művészettörténész elemzője Hoffmann Edith volt. Ő 1932-ben, a Magyarországra visszakerülés alkalmából foglalkozott a kódexszel, s azt a történetészek álláspontjaiból válogatva a III. Béla-kori királyi kancellária emlékének tekintette.² Véleményét Gerevich Tibor 1938-as szintézise is átvette.³ Berkovits Ilona a magyarországi román kori kódexfestészetnek szentelt 1942-es publikációjában a rendelkezésre álló összehasonlító anyag birtokában franciás előképeket feltételező kancelláriai munkának tartotta a kódexet. Keletkezési korát a 13. századon belül IV. Béla uralkodásának idejére, 1235–1270 közé helyezte.⁴

Ugyanő 1965-ben a 13. század harmadik negyedére szűkítette le a készítés lehetséges időhatárait. Berkovits ekkor a kancelláriai helyett kolostori másolásra gondolt.⁵ Jelen tanulmány szerzője két ízben érintette a *Gesta* kérdését. 1980-ban, a magyarországi művészettörténeti kézikönyv román kori kötete számára az Árpád-kori könyvfestészetről készített összefoglalásban,⁶ majd 1991-ben, amikor a tatárjárás körüli

¹⁶ Képe in *Aus 1200 Jahren. Das Bayerische Hauptstaatsarchiv zeigt seine Schätze*. München, 1986. (3. Aufl.) Hrsg. LIESS, Albrecht. Nr. 47. (itt 8. kép) — Tanulságos összehasonlító anyag található még SCHNEIDER, Karin: *Gotische Schriften in deutscher Sprache. I. Vom späten 12. Jahrhundert bis um 1300*. Wiesbaden, 1987. Abb. 52, 60, 85 stb.

¹⁷ A kódex eddigi ellentmondásos paleográfiai megítélése vezette félre a legutóbbi terjedelmes Anonymus-tanulmány szerzőjét, VÉKONY Gábort is (*Anonymus kora és korhűsége*. 2. rész. = *Életünk* 1991. 153.). Állításai alátámasztásául hivatkozik HORVÁTH János véleményére, amely a 13. század végét fogadja el. Horváth egyébként csak Paul LEHMANN 1941-es szóbeli véleményére utal. *Anonymus és a Kassai-kódex*. In: *Középkori kútfoink*. . . Bp. 1974. 81.

¹ Ezúton köszönöm, hogy kéziratát elolvashattam.

² HOFFMANN E.: *A Bécsből hazahozott magyar műkincsek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. III. A kéziratok = *Magyar Művészet* 1933. 289.

³ GEREVICH T.: *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. 234.

⁴ BERKOVITS I.: *A magyar miniatúrafestészet kezdetei*. Az Árpádkor = *Magyarságtudomány* 1942. 514.

⁵ BERKOVITS I.: *Magyar kódexek*. Bp. 1965. 20.

⁶ WEHLI T.: *Magyarországi kódexfestészet a 13. században*. Kézirat. — KARSAI G.: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iniciálé jelképei* = MKsz 1960. 149–175. — uő.: *Az Anonymus-kódex első levele*. = MKsz 1968. 42–51. — uő.: *Ki volt Anonymus?* In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy. Bp. 1974. 39–67. Tanulmányait művészettörténeti szempontból elemezte: WEHLI T., in: *Ars Hungarica* 1976. 1. 160–161.

évek művészetével foglalkozott.⁷ Mindkét alkalommal a 13. század közepére datálta e kódexet, s kancelláriai munkának tartotta. Mivel egyik alkalommal se nyílt lehetőség a *Gestá*val kapcsolatos vélemény részletes kifejtésére, az álláspont érvekkel való alátámasztására, az alábbiak adósságot is törlesztenek.

A kódex könyvfestészeti szempontból legértékesebb eleme a „P” incipit iniciálé. (1. kép) A betűtörzs a konvencionálisabb kék helyett zöld, a tollrajz vörös. A betű fejét a tollrajz technikában szokatlan motívumokkal töltötte ki rajzolója. A közel ovális formába ugyanis a 12–13. századi fedőfestékes technikában népszerű, főleg szegélydíszként hasznosított palmettát és félpalmettát helyezett. A betűfej felső felében ezt – egy kis, porzóra, bibére emlékeztető motívum, továbbá a belőle kiemelkedő levélfélék erezésének segítségével – virággá formálta. Az egy vagy több porzószerű levéldíszítő funkcióban az 1240 körüli évek könyvfestészetében jelenik meg (IV. Béla 1239-es és 1240-es oklevelein, a pannonhalmi bencés apátságban 1241 előtt másolt *Liber Ruber* iniciáléin⁸ – 9. kép). Különös előszeretettel alkalmazza egy – Hajnal szerint itáliai – 1243 és 1252 között több oklevelet kiállító kancellár (1243,⁹ 1245, DL 283, 297, 29.658. – 10. kép), de más, vele egy időben dolgozó, különböző képességű kezek munkáin is feltűnik.¹⁰ A motívum kedveltsége az 1250-es évekig példákkal igazolható.¹¹ Legkésőbb 1265-ben fordul elő (DL 35.831. – 11. kép).

A „P” betű belsejének díszítésében érvényesülő rendszer és palmetta közeli rokona egyetlen 13. századi emlékünknél sem ismerhető fel. A motívumok szimmetrikus elrendezésére irányuló törekvés és a virágszerűen formált palmetta ennek ellenére a század közepén nem lehetett egyedi jelenség. Emellett egy 1249-ben (12. kép), néhány később kelt oklevél (1258, DL 470, 1260.¹²) tanúskodik. A rendelkezésemre álló emlékek tanúsága alapján a *Gesta* iniciáléja által képviselt folyamatnak fontos állomását jelzi IV. Bélának már idézett 1265-ös oklevele (DL 35.831). A „B” betű felső ívének egymáshoz simuló palmettái, valamint a cauda szívalakú formába zárt levelei lehetnek irányadók. A folyamat végpontján V. István 1270-ben kelt dokumentumának (DL 49.675. – 13. kép – DL 71.872.) bizonytalanul rajzolt késő román, stilizált virágmotívumok „S” iniciáléja áll. A stílus elterjedtségét néhány kevésbé karakterisztikus megoldás példázhatja (1270, DL 295, és 270; 1271, DL 280.654).

A betűszár külső oldalának végeire egy-egy nagyméretű, a falevélhez hasonlóan erezett félpalmetta került. Ezek forma és méret szempontjából betűfejbe foglaltakhoz hasonlóak. Virágszerű megjelenésüket két nagyméretű, kockahálós körfélnének köszönhetik. Ezek porzóra emlékeztetnek. A kockaháló a tollrajz technika 12. századi előretörése óta ismert. Főleg szegélydíszek gazdagítását és különböző motívumok mögötti üres mezők kitöltését szolgálja. Az utóbbi szerepben gyakori a Hajnal által itáliaiinak mondott IV. Béla-kori kéz iniciáléin, de jelen van már korábban, Kálmán halicsi király 1240-es okmányán (DL 243), alkalmazásának felső határa 1270 (DL 73.627). A *Gestá*éhoz hasonló funkciót csupán az 1249-es oklevél (12. kép) tölt be. A „P” iniciálé most tárgyalt motívumainak rajzolójuk feltehetően kiegyenlítő szerepet szánt. Ezek ugyanis jó átmenetet biztosítanak a nagyobb felületű, zsúfoltabb betűfej és a levegősebb hatású betűszár között.

A „P” betű végeiből kibomló levelek nyújtottak vagy zömökek, sima, illetve cakkos szélűek, a hegyükön csigavonalban olykor mereven hátranyúló kacsfélében végződők. E levelek prototípusa a tollrajzos technikával szinte egyidős, s annak jó ideig kevés változást megélő konstans eleme. A *Gestá*ban előforduló variáns az 1240–1270 között kibocsátott okleveleken gyakori.¹³ E három évtized emlékei közül kódexünk a *Liber Ruber*hez (9. kép), IV. Béla egy 1240-es, 1254-es, István comes 1245-ös és 1246-os okleveléhez áll a legközelebb.¹⁴ A felsorolt dokumentumok iniciáléinak tiszta, határozott formái, a biztosonalvezetés a század hatodik évtizede első felének kancelláriai produkcióját jellemzi (pl. IV. Béla 1258-as aranypecsét oklevele – 14. kép – 1263-as, DL 33.715, 1265-ös, DL 35.831 – 11. kép – 1267-es, DL

⁷ WEHLI T.: *A magyarországi művészet helyzete a tatárjárás körüli években* = Hadtörténelmi Közlemények, 1991. 1. 41.

⁸ Pannonhorma, Szent Benedek rendjének főmonostora. Levéltár, ltsz. n.

⁹ HAJNAL I.: *IV. Béla király kancelláriájáról* = Turul 1914. 11.

¹⁰ LERKOVITS I., 1942. 15. kép.

¹¹ 1249. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. T. 2. Ed. MARSINA, R.: Bratislava, 1987. Tab. VIII. a.

¹² 1254, 1259. MARSINA, R.: i. m. Tab. IX. c, XI. a.

¹³ MARSINA, R.: i. m. Tab. XI. c, XIII. d.

¹⁴ MARSINA, R.: i. m. Tab. IV. c, IX. c, XIII. c, d.

625 és ennek pannonthalmi példánya¹⁵). Az 1270-es évektől ezek a levelek hosszan elnyújtottá válnak s tulajdonképpen csaknem eltűnnek. A betűszárból elágazó leveleknek a *Gestá*-ban láthatóhoz hasonló csokorban rendezése a *Liber Rubert*-ől (9. kép) az 1265-ös (DL 35.831 – 11. kép) évekig szokásos.

A *Gesta* incipit iniciálájának egyik legátgondoltabban kialakított része a betűszár. Erre a már említett két hangsúlyos félpalmettán kívül egyéb díszítmények is kerültek. Ezek három eleméből építkeznek és centrális elrendezésűek. Közülük a felső két cakkos, egy hurkot közrefogó félkörív az általunk vizsgált magyar okleveles anyagban csupán egy ízben bukkant fel, mégpedig 1245-ben (DL 29.658 – 10. kép), a *Gestá*-énál gazdagabb, két hurkos változatban. Deformált változatával a későbbiekben, egy 1269-es keltezésű oklevélen találkozhatunk. Itt a gyengén rajzoló kéztől származó iniciálén ez az egyik legkedveltebb motívum.¹⁶ A közepén körrel díszített cakkos félkör, melynek két széléhez ívesen befelé hajló és csigaformában végződő vonal csatlakozik, értékelésre aligha alkalmas, mert térben és időben nagyon elterjedt volt. A „P” betű szárát lezáró három karéj sem lehet meghatározó, mert részben kortalan elemeit a betűszár megfelelő lezárásának és a betűszárnak a díszítménnyel való összekapcsolásának kényszere formálta. Figyelemre méltó az ismertetett három elemnek a díszítésre váró felületen egyenletes elosztása, díszítősorot idéző összképe. A *Gestá*-hoz hasonló elrendezést több 13. századi, elsősorban a század közepe táján készült könyvfestészeti emléken megfigyelhetünk,¹⁷ hasonló kiforrottság azonban egyedül egy 1243-as okmányra jellemző (15. kép).

A betűszár belső oldala szerényen díszített. A cakkos félkörív, a hosszan vezetett, csigaformában végződő vonal, a kis horgok az eddigiekhez képest alig nyújtanak újat, illetve nem alkalmasak elemzésre. Érdekes viszont a betűfej és -szár közti közel háromszög alakú mező kitöltése. Ide a fedőfestékes technikára és a 12. századi tollrajzra jellemző, vonalpárból formált indaornamentika került. A rövid indák, a tagolatlan levelek és bimbók a rendelkezésre álló tér gazdaságos kitöltését szövevényes elrendezésükkel szolgálják. Ezek a motívumok az ittenihez hasonló helyen és funkcióban a többször idézett 1265-ben kelt oklevél (DL 35.831 – 11. kép) „B” iniciálájának alsó ívében, majd egy V. István által 1270-ben kiadott okmányon (DL 73.627) tűnnek fel.

A „P” iniciálé elemzésének végén említenünk kell a betűt lazán körülfogó, könnyed vezetésű, elegáns vonaldísz, valamint a szabályosan ismétlődő apró köröket. Ezek előfordulása a 13. század derekán sűrűsödik. Bizonyításként a *Liber Rubert*, a Hajnal által itáliainak tekintett kéz okleveleit, IV. Béla egy 1259-es okmányát,¹⁸ s végül 1258-as aranypecsétetes oklevelét (14. kép) említhetjük.

A tollrajzos és főleg csupán ornamentális elemekkel díszített iniciálék datálása rendkívül kényes feladat. Főleg akkor, amikor az ornamentika törzsanyagát stilizált levelek, palmették képezik, hiszen ezek meglehetősen kortalanok. Úgy véljük azonban, hogy egy-egy iniciálé datálása hozzátétőleges pontossággal megoldható abban az esetben, ha a kódex lokalizálható, és datált előíratok – a jelen esetben oklevelek – segítik a műfajban érvényesülő tendenciák megragadását. Elemzésünkéből kitűnhetett, hogy a „P” iniciálé díszítőmotívumai 1240–1265 közötti okleveleinkben fordultak elő a legnagyobb számban. A kiegyensúlyozott, szabályos, dekoratív formák, a lendületes – de még nem szeszélyesen vezetett és burjánzó – vonalvezetés a könyvfestészetben a filigrándísz megjelenése előtti, kb. 1240–1260 közötti éveket jellemezte. Az arányok és elrendezés párhuzamait az 1250–1260-as években ragadhattuk meg. A *Gesta* incipit iniciáléja és egyszerűbb vörös iniciáléi is főbb vonásaikban a fejlett írás- és könyvfestő kultúrával rendelkező északnyugat-európai országok 1230–1250-es éveinek emlékeivel vethetők egybe.¹⁹ Keletkezésüket ennek figyelembevételével is, a magyarországi királyi kancellária történetének Hajnal által 1241–1253 közöttinek tartott periódusához²⁰ köthetjük, illetve 1250–1255 közé, legkésőbb 1260 elé tehetjük.

¹⁵ Pannonthalma, Szent Benedek Rendjének Főmonostora, Levéltár, ltsz. n.

¹⁶ MARSINA, R.: i. m. Tab. IX. b.

¹⁷ 1269. = MKsz 1960. 173. 2. kép.

¹⁸ MARSINA, R.: i. m. Tab. XI. a.

¹⁹ *Manuscripts datés et conservés en France*. Tom. VI. Dijon, Bibl. mun. 633, for. 228r 1224–1235 között, továbbá Montpellier, Fac. méd. 10, for 353r 1227-ből, Pl. XIX., Párizs, Bibl. nat. lat. 13889, fol. 59r 1225–1249 között, Pl. XL., uo. lat. 363, fol. 96r. 1235–1250 között. Tom. I, 3, Pl. XXVII. MASAI, F. – WITTEK, M.: *Manuscripts datés et conservés en Belgique*, Tom. I. Bruxelles-Gand 1968. Bruxelles, Bibl. Roy. 1079–1084. fol. 128r. Pl. XLII. uo. fol. 204. Pl. 44.

²⁰ HAJNAL I.: i. m. 19.

A *Gesta Hungarorum* „P” iniciáléjával kapcsolatban az irodalom többször utalt a francia előkép vagy ösztönzés lehetőségére. A magyarországi oklevélírás és a tollrajzos iniciálék egy csoportjának a bölcsője valóban Franciaország, Párizs volt. A 13. század derekán azonban a századfordulón még közvetlen és folyamatos kapcsolatok már fellazulhattak. A folyamatos francia impulzus helyett reálisabb ekkor a franciával párhuzamosan alakuló helyi díszítőgyakorlatot feltételezni. Talán ebből eredeztethetők a kódex — és néhány oklevél — késő román formakincshez kötődő elemei.

A „P” iniciálé minden bizonnyal a kódex scriptorának kezétől származik. Valószínű, hogy a tollrajzos iniciálé elsősorban rajzolója gyakoroltságának függvénye. Emellett azonban megjegyzést érdemel, hogy a díszítés mértéke, módja vonatkozásában az oklevelek mellett a könyvek példája is ösztönző lehetett. A tollrajzos iniciáléval bevezetett könyv leginkább éppen egy kancelláriai scriptor számára lehetett természetes; hiszen a tudományos, olvasásra és nem reprezentáció céljaira (pl. liturgiához) szánt kódexek többségét az 1200-as évektől így díszítették.

WEHLI TÜNDE

Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4° L. Impr. membr. 22. jelzet alatt egy a 16. század elejéről való pergamen-nyomtatványt őriz.¹ Ennek a mindössze 69 levél terjedelmű kis nyomtatványnak a szerzője Riccardus Bartholinus Peruginus perugiai kanonok, humanista költő, I. Miksa császár udvari embere.²

A nyomtatvány meglehetősen hosszú címe így szól: „*Odeporicon, idest itinerarium reverendissimi in Christo patris et Domini Domini Mathei Sancti Angeli cardinalis gurgensis, coadiutoris Salisburgensis, generalis Imperii locumtenentis, quaeque in conuentu Maximiliani Caesaris Augusti serenissimorumque regum Vladislai, Sigismundi ac Ludovici memoratu digna gesta sunt, per Riccardum Bartholinum Perusinum aedita.*” (Magyarul: A Krisztusban főtiszteendő atya és úr, Máté, a szent angyalról nevezett gurki bíboros, salzburgi segédpüspök és általános birodalmi helytartó útjának leírása és azoknak az említésre méltó dolgoknak, amelyek a fölséges Miksa császár, a fölséges királyok, Ulászló Zsigmond és Lajos összejövetelén történtek, kiadva a perugiai Riccardus Bartholinus által.)

A címlapon, a cím fölött két címer van: (címertanilag) jobb oldalon a császári címer, a bal oldalon Lang bíboros címere. A díszes fametszetű keretben az ANNA név vehető ki, az alsó lapszélderet közepén pedig Hieronymus Vietor bécsi nyomdász jelvénye. (Az ő neve szerepel a kolofonban is, 1515-ös évszámmal. A rópirat tehát ebben az évben jelent meg, Bécsben.)

A könyvecske megjelenésére az adott alkalmat, hogy 1515-ben Miksa császár és három király: II. Ulászló magyar király, Zsigmond lengyel király és a már királlyá koronázott gyermek (a későbbi II.) Lajos Bécsben konferenciát tartottak, amelyen szövetséget kötöttek és a szövetséget kettős házassággal pecsételték meg, az 1506-ban kötött Jagello-Habsburg szerződés megerősítéseként. A bécsi Szent István templomban kötötték meg a kettős gyermek-házasságot: Lajos elvette I. Miksa unokáját, Máriát, Jagello Ulászló leányával, Annával pedig az agg császár maga kötött föltételes házasságot azzal a megszorítással, hogy ha valamelyik unokája, Ferdinánd vagy (V.) Károly feleségül vennék, ő visszalép. Tudjuk, hogy a későbbiekben Anna I. Ferdinánd magyar király felesége lett, de addig is a császári udvarban nevelkedett.³

Az *Odeporicon* meglehetősen összetett tartalmú mű. Két fő tárgya: Lang bíboros utazása Augsburgból a Dunán Regensburgon, Passaun, Linzen, Bécsen, Bécsújhelyen keresztül Pozsonyba, ahol a máshol elfoglalt Miksa nevében találkozott az odaérkező három királlyal és velük folytatott előzetes tárgyalások után együtt mentek Bécsbe. A másik fő tárgya a bécsi tárgyalások, a házasságkötések leírása, a szerződés megkötése. Ezekhez még több kisebb szöveg csatlakozik.

Az egészet megelőzi a könyvecske kiadójának, Johannes Dantiscusnak, I. Miksa császár dán származású udvari humanistájának ajánló verse az olvasóhoz. (Benne Anna már „imperatrix”, tehát császárné, akit szépsége Magyarország díszévé tesz „qua totus nil habet orbis pulcherrimam, Hunniaci est haec decus una soli”). Ezt követi Bartholinus ajánlása a bíboroshoz. Maga a kötet három könyvre tagolódik.

¹ A kötetre BORSA Gedeon hívta föl a figyelmemet, és ugyancsak ő értékes adatokat is közölt velem. Ezért őszinte köszönetet mondok neki.

² FÜSSEL, Stephan: *Riccardus Bartholinus Perusinus*. Baden-Baden, 1987.

³ FRAKNÓI Vilmos: *A Hunyadiak és Jagellók kora*. Bp. 1896. 411-412. (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 4. kötet.)

Az elsőben van a bíboros útjának színes, eleven leírása, de olvasunk benne a Dózsa-fölkelésről és egy pozsonyi tűzvészről is, és természetesen a pozsonyi előzetes tárgyalásokról, ahol a császárt még Lang bíboros helytartó helyettesítette. Ide csatlakozik még Bartholinus verse Zsigmond királyhoz és Danticus verse ugyanehhez, ahol szól a lengyelországi eseményekről és a királynak a moszkoviták fölött aratott győzelméről. Van még itt egy verses levele Ursinus Veliusnak is Thurzó János boroszlói püspökhöz a pozsonyi összejövetről, amelyen megerősítették a tervezett házassági egyezségeket, végül két rövid vers a császárhoz.

A második könyvben előbb a bíboros közbülső, salzburgi-reichenau-i utazásáról olvasunk, azután következik a leglényegesebb rész: a császár most már személyesen Bécsbe érkezik, lefolynak a tárgyalások közte és három király között, itt van a különböző országokból részt vevő előkelőségek neveinek felsorolása.

A harmadik könyv közli Bartholinusnak a bécsi találkozón mondott beszédét, a házasságok megkötésében közreműködő Bakócz Tamás esztergomi érsek beszédét, Bartholinus *Idyllium*-át amelyet Lajos és Mária esküvőjére készített, Ulászlóhoz intézett ajánlással. Az *Idyllium* után következik még a megkötött szerződés szövege, meg a szerződő felek hazatérésének megemlézése.

Az elmondottakból látható, hogy Bartholinus *Odeporiconja* értékes forrása a magyar történelemnek. De meg kell jegyezni, hogy nem ez az egyetlen olyan röpirat, amely az 1515-i összejövetről fennmaradt, mert Johannes Cuspinianustól is van egy rövid leírás, amely ugyan hely és év nélkül jelent meg,⁴ de nyilvánvalóan ugyanabban az évben, mint Bartholinusé, és ugyancsak Bécsben. 1516-ból is van egy hasonló névtelen röpirat.⁵ Bizonyítható az is, hogy *Epiþalamium* címen II. Ulászló birtokában kéziratos formában is megvolt az *Idyllium*.⁶

Az *Odeporicon* nem különösebben ritka nyomtatvány. Közönséges papír példányai közül például kettő is megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (RM IV. 93. és Ráth 1582. jelzet alatt). De megvan az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében is (App. 104.) S minthogy ez a példány duplumként került az akkori Hofbibliothekból Apponyi Sándor birtokába, ott is meg kell, hogy legyen. Ismeretes azonban három pergamenre nyomtatott, kézi festéssel díszített példány is. Az egyik Wolfenbüttelben,⁷ a második a müncheni példány, amelyet itt szeretnénk ismertetni. Volt korábban Drezdában is egy példány, amely elpusztult.⁸

A müncheni példányban az első lap gazdagon ki van színezve és virágos lapszélkeret fogja körül. Vietor nyomdászjelvénye laparannyal átfedve és ráfestve a kétéfejű birodalmi fekete sas, osztrák–burgundi szív pajzssal. A cím fölött a császári címer is díszes kifestést kapott, színezve és aranyozva, de ránk nézve az a különlegesen érdekes, hogy Lang bíboros címere át van festve a négyosztatú magyar címerrel: az 1. és 4. mezőben a kettőskereszt, a 2. és 3. mezőben 3-3 piros-fehér vágás. A négy sarokban az 1515-ös évszám. Ugyanez az évszám látható a császári címer mellett is. Az ANNA betűk az itteni lapszélkeretben is világosan olvashatók.⁹

Már Stephan Füssel Bartholinusról írt, hivatkozott monográfiájában fölveti a gondolatot, hogy a példánynak egykor magyar tulajdonosa volt és az egésznek valamilyen kapcsolata lehetett Anna királynéval.¹⁰ Ezt a föltételezést most a címertan segítségével konkretizálhatjuk, és az egykori tulajdonos személyét megállapíthatjuk. A császár (I. Miksa) címere mellett a magyar címer nem lehet más, mint Anna (császárné, illetve királyné) címere. Már korábban, Beatrix királyné könyvtárával kapcsolatban tisztáztuk azt a kérdést, hogy a király és királyné címerének együttes használata sohasem a királyra, hanem mindig a királynéra utal.¹¹ Anna ugyanis (a címer mellett feltüntetett 1515-ben) előbb császárnév, utóbb királynév lett, mint I. Ferdinand király, (1519 óta császár) felesége.

⁴ APPONYI: Hungarica 106, 107.

⁵ APPONYI: Hungarica 117.

⁶ CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 100. sz.

⁷ FÜSSEL: *i. m.* 86–87.

⁸ Uo. 87.

⁹ Képét közli FÜSSEL: *i. m.* Farbtafel 3.

¹⁰ Uo. 87.

¹¹ CSAPODI Csaba: *Beatrix királyné könyvtára*. Bp. 1964. 4–6. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. 41.) Ua. = MKSz 1964. 202–204. – CSAPODI, Csaba: *La biblioteca di Beatrix d'Aragona, moglie di Mattia Corvina*. Italia ed Ungheria. Bp. 1967. 114.

Az *Odeporicon* tehát Jagello Anna, I. Ferdinánd magyar király feleségének első ismert könyve.

Itt szeretnénk még szólni a harmadik, elveszett pergamen példányról is.¹² Ha hihetünk a régi katalógus adatainak, ebben a kötetben a nyomdászjelvény helyén, tehát a címlap alsó lapszélekeretének közepén – tipikusan azon a helyen, ahova a possessor-címer szokott kerülni –, átfestéssel a magyar címer kapott helyet. Bár arról nem szól a katalógus, hogy volt-e a magyar címer közepén fehér sas mint szívpajzs, aligha gondolhatunk mást, mint azt, hogy ez II. Ulászló király példánya volt. Egyébként is valószínű, hogy a szerző neki is adott egy díszes példányt. Ebben a kötetben tehát egy elveszett korvinát láthatunk. Minthogy azonban a drezdai példány a II. világháborúban elpusztult, most már nem nyerhetünk teljes bizonyosságot a kérdésről.

CSAPODI CSABA

Cromwell és a 18. század végi magyar nemesi mozgalom. A 18. század utolsó évtizedeiben, különösen a nyolcvanas évek derekától kezdve, számos rendőrségi hangulatjelentés tájékoztatta II. Józsefet a magyarországi viszonyokról. A magyar nemesi ellenzéki mozgalom kibontakozásával párhuzamosan különösen megnőtt az uralkodót informálni hivatott jelentések száma: 1788-ban például a török háború miatt a Délvidéken tartózkodó II. Józsefnek még a harctérre is utánaküldte Pergen gróf a magyar nemességről készített titkos jelentéseit. Ezekben többek között beszámolt Orczy József berlini, majd Podmaniczky József londoni útjáról, melyek során a Habsburgok esetleg detronizációja utáni uralkodót kerestek, porosz vagy angol herceg személyében. Tájékozódhatott az uralkodó 1789-ben Széchényi Ferenc gr. lépéseiről és a weimari herceg megnyerése érdekében kifejtett magyar próbálkozásokról is.¹

Ezekhez az eseményekhez kapcsolódik, de mégis sajátos témájú az a jelentés, amelyet Pestről 1789. november 28-i dátummal Pergen rendőrminiszterhez intéztek.² Ha a feljegyzés nem is filológiai vagy esztörténeti igénnyel készült, hanem nagyonis politikai érdekből, jelentősége és tartalma ma már túlmutat a szűkebb értelemben vett politikatörténeten. A „Julius” keresztnévű, de olvashatatlan vezetéknévű denúciáns – rendőri jelentésekben szokatlan módon – a magyar nemesi szabadságesszmék keletkezésének okaival foglalkozik. Ezek felsorolása és rövid elemzése során meglepő dolgokat is állít. Az általa említett négy ok közül különösen érdekesnek tűnik a legelső, amelyben Cromwell munkáinak és történetének a magyar nemesség körében állítólag elterjedt olvasására hivatkozik. A továbbiakban a szabadkőművességben, a hazai akadémiák nemzeti irányú történelmi stúdiumaiban és végül a püspökökben és az egyházban véli felfedezni a magyar nemesség szabadságtörekvéseinek legfőbb indítékait.

A bevezetőben a feljegyzés készítője arra utal, hogy a témával kapcsolatban már korábban is tett szóbeli bejelentést, ezúttal ezt írásban is összegezni kívánja. Így már említette, mik lehetnek az okai annak, hogy a magyar nemesek mindig oly mérhetetlen dühvel kergetnek egy olyan fantomot, amit ők szabadságnak neveznek.³ A kormányzattal szemben támadt nyílt elégedetlenségük és nyers, közönséges megnyilatkozásaik miatt ma már csaknem minden velük kapcsolatos érintkezés terhessé vált. A levél bevezető mondatai azzal zárulnak, hogy az itt felsorolt okok, ha nem is az egyedüliek, de bizonyára a legsúlyosabbak.

Áttérve az okok ismertetésére, a bejelentő első helyen arra a meglepő körülményre hivatkozik, hogy Cromwell történetét és írásait részben francia, részben pedig német nyelven gyakran olvassák a magyar nemesség körében.⁴ Cromwell Anglia rebellisének nevezi, aki elsőként emlegette gyakran a népszabadságot és annak hasznait. Ezeket a parlamenti jogokban és az uralkodó hatalmának korlátozásában nevezte meg. A szabadság lángra gyújtja a forró fejeiket – fűzi hozzá a feljegyzés ismeretlen írója, aki szerint amint Cromwell e mozgalmat forni és a lázadást kitörni látta, élére állt a féktelen dühöngésnek és a legsúlyosabb bűnökkel, valamint Anglia törvényes királyának vérével szennyezte be magát. A denúciáns szerint ennek az embernek a karaktere alapján kikövetkeztetheti a rendőrminiszter, hogy milyen

¹² FÜSSEL: i. m. 87.

¹ H. BALÁZS ÉVA: *Bécs és Pest-Buda a régi század végén*. Bp. 1987. 298.

² Wien, Verwaltungsarchiv, Pergen Akten A/3 H 75.

³ „Wir sprachen mitsam über die Ursachen, warum doch die ungarische Edelleute mit so unaufhaltsamer Wuth nach einem Phantom, das sie Freyheit nennen, immer zujagen.” – I. h.

⁴ „Die erste ist die häufige Lesung der Geschichte und der Schriften Cromwells, die theils in französischer, theils in deutscher Sprache häufig gelesen werde.” – I. h.

veszélyesek Cromwell művei a magyar nemesek számára, akik úgyis a szabadságról fantáziálnak, magukat elnyomottaknak hiszik, és nem akarják engedni, hogy polgártársaiknak több királyuk és zsarnokuk legyen.⁵

A 17. századi angol forradalom és a puritanizmus radikális irányzata vezérének, Oliver Cromwellnek a 18. század végi magyar nemesi mozgalomra gyakorolt hatása ismeretlen a szakirodalomban. A róla szóló művek és saját beszédeinek valamint leveleinek a kiadásai nemigen szerepelnek a korabeli hazai könyvtári katalógusokban. Nem található ilyen kiadvány sem Széchényi Ferenc könyvtárának katalógusában, sem pedig Ráday Gedeon gazdag gyűjteményében.⁶ E körülmény mindenesetre óvatosságra int a bejelentés készítőjének állításait illetően, noha azt figyelembe kell venni, hogy e munkák meglétének nyilvánosságra hozatala, akár csak katalógusokban is, bizonyára nem látszott kívánatosnak.

Egyébként a 18. század folyamán valóban léteztek olyan francia és német nyelvű, Cromwellel kapcsolatos kiadások, amelyek – akár nyugati utazásaik során – a magyar nemesekhez is eljuthattak. Így pl. Cromwell levelei és beszédei 1737-ben Carde, 1743-ban pedig Nickoll kiadásában Franciaországban is megjelentek.⁷ Hollandiában 1725-ben pedig egy róla szóló mű látott napvilágot: *La Vie d'Olivier Cromwell, Lord Protecteur de la République d'Angleterre Traduit de l'anglais*. 2 tom. (La Haye, 1725.) Közvetlenül a fenti jelentés évéből való a *Précis historique sur Cromwell, suivi d'un extrait de l'Eikon Basiliké, ou Portrait du Roi... de Charles II. Par M., de l'Académie de Marseille*, 1789.

Mindenesetre a nemesi mozgalom kiéleződése idején ennek az érdeklődésnek meglehettek az indítékai. „Az angol ember szabadságáért” a feudális-monarchikus erővel csakúgy, mint a demokratikus tömegmozgalommal egyaránt szembeálló Cromwell emléke azért is felidézhető az Anglia felé is figyelő nemesi mozgalom egyes képviselői körében, mert emlékezhettek az angol államférfi egykori „Babylon”-elleni tervére, melynek során Bécs hatalmát az európai protestáns hatalmak: Svédország, Hollandia és II. Rákóczi György Erdélye közreműködésével készült leverni.⁸

Mindenesetre az is tény, hogy még a magyar jakobinusok irataiban is alig fordul elő Cromwell neve. Említi Laczkovics, Martinovics *Oratiójának* magyar átdolgozása egyik jegyzetében, de pejoratív módon.⁹ Martinovicsnál valamivel többször szerepel az angol politikus neve. Érdekes, és a továbbiak szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy Martinovics 1791. október elején készült emlékiratában azt írta, hogy Angliában Cromwell közreműködése révén a szabadkőművesség törölte el a monarchiát. 1794 szeptemberében, a vizsgálati fogságban készített memorandumában pedig az állította, hogy a szabadkőműves szervezetet tervei érdekében maga Cromwell hozta létre.¹⁰

Ezek után különösen figyelemre méltó, hogy a beadvány szerzője a vidéki magyar nemesség „helyesebb gondolkodásának” másik akadályát és szabadságtörökvéseinek újabb forrását éppen a szabadkőművességben véli felismerni.¹¹ A bejelentő szerint a korlátlan szabadságnak híveit ugyanaz a lángolás fűti mint az ún. Draskovits-páholy tagjait, akik a Magyarországon kívüli többi szabadkőművesről tudni sem akarnak és akiknek a nyomorúságos összeesküvése ismeretlen a többi szabadkőműves előtt.¹² Egy bizalmas barátja szerint e szabadságtörökvésüket és a függetlenség utáni vágyat Lengyelország példájától vették. Ő nem akarja másnak átengedni azt a kegyet, hogy a „gazembereknek ezt a szövetségét” megismerjék, neki kellene egyedül oda elutaznia, de e nehéz időkben az ő fizetéséből erre nem telik.

A besúgónak e szubjektív panaszával végződő második pont – Cromwell hatása után – éppen arra a hazai szabadkőműves-páholyra hivatkozik – ti. a pest-budai „Draskovich obszervanciá”-ra –, amely-

⁵ „Aus diesem Charakter des Mannes mögen Sie nun schließen, wie gefährliche Werke eines Cromwells, für die Grundelköpfe hungarischen Edelleute sind, die ohnehin von Freyheit phantasieren und sich unter Druck glaubten, weil man sich nicht mehr Könige und Despoten ihrer Mitbürger seye läßt.” – I. h.

⁶ Ezúton mondok köszönetet BENDA Kálmánnak a Ráday-gyűjteménnyel kapcsolatos szíves felvilágosításáért.

⁷ *La grande Encyclopedie*. XIII. 491.

⁸ MARCZALI Henrik: *Az angol-magyar érdekközösségről a múltban* = Századok 1919. 113–123.

⁹ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1952. 159.

¹⁰ BENDA Kálmán: *i. m.* I. 455., II. 202–203.

¹¹ „Das zweite Hinderniß der besseren Denkungsart der hungar Landedelleute ist die verdeckte und gerichtbraute Freymaurerey.”

¹² „... von den allen anderen Freymaurern außer Hungarn nichts wissen wollen. ... Diese elende Complete. . . durch in allen übrigen Maurerey unbekannt ist.” – I. h.

nek alapítói Londonból kaptak pátenst. Az alapítók a szabadságot és a függetlenséget tekintették legfontosabb célkitűzésüknek. A világpolgári színezetű szabadkőműves-páholyok nagy részétől a pest-budai „Nagylelkűség” páholyt éppen nemzeti irányzata különböztette meg, továbbá az a körülmény, amire a jelentés írója is utal, hogy a külföldi szabadkőművesektől teljesen függetlenek voltak.¹³ Bizonyára ezek a tényezők indokolták, hogy a kormányzat figyelme annyira kiterjedt e páholyra és hogy a Pergen grófnak küldött jelentés oly nagy szerepet tulajdonított neki.

A magyar nemesség szabadságérszmeinek harmadik forrását e beadvány az akadémiákon folyó hazafias történelemtanításban véli felismerni. Bár a feljegyzés írója csak keveset tud erről, tényként summázza, hogy e stúdiumok a régi nemesi előjogokra és privilégiumokra mint alapvető törvényekre hivatkoznak. Szerinte elő kellene írni, hogy az akadémiákon magyar történelem helyett a világtörténelmet tanítsák.

A gróf Pergenhez készített jelentés ismeretlen szerzője végül azt állítja, hogy a magyar nemesség szabadságtörvényeinek kibontakozásában vétkesek a püspökök és a klérus is.

A fentiekben ismertetett rendőri jelentés a „műfaj” korabeli nagyszámú képviselőjétől főleg abban különbözik, hogy nem bizonyos jelenségekre, hanem azok vélhető okaira kívánt rámutatni. Ezek között voltak nagyon reálisnak látszók (pl. a pest-budai „Draskovich páholy” szerepéről írottak) és akadt meglepő, eddigi ismereteinkhez képest merőben új tényező is. (Az 1. pontban vázolt: Cromwell műveinek állítólagos hatása.) A további kutatásnak kell majd kiderítenie, hogy a hivatkozás a denunciánsnak valamilyen eltűzött félelméből magyarázható csak, vagy pedig olyan jelenségre mutatott rá, aminek megvoltak a reális alapjai is.

KÓKAY GYÖRGY

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából. II. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság enciklopédikus elkötelezettsége visszatükröződik levelezésében is: kezdetől fogva tudatosan törekedtek arra, hogy – a társaság röpiratainak szellemében – minél több tudományterület képviselve legyen a társaság tagjainak és pártolóinak sorában. A nyelvi kérdések mellett fontos szerepet kaptak a természettudományok: például kezdetől fogva az orvostudomány több képviselője vesz részt a társaság munkájában. Az sem teljesen egyedi eset, hogy a társaság fennállása alatt egy-egy tag, munkatárs, vagy közreműködő jelentős pályamódosítást hajt végre. Soós Márton pesti egyetemi orvostanhallgató 1790–1793 közötti levelei elsősorban irodalmi, színeszi érdeklődést árulnak el; amikor néhány évi szünet után, éppen 1798-ban újra találkozunk nevével a levelezők között, komoly szaktekintélynek örvend, s az egykori ifjú álmodat cserben hagyva, orvostudományi kérdéseket boncolgat nagy elhivatottsággal. Ekkoriban az Erdélyben előforduló állapotbetegségek, járványok elismert kutatója volt dési állomáshelyén (9. sz. levél). Mihálycz Tamás komáromi orvos is az orvosok számát szaporítja, jöllehet e későbbi, 1798-as levele azt tanúsítja, hogy a városi közéletben is jelentős helyet vívott ki magának: a város egyik „belső tanácsosa” (1. sz. levél.).

Változatlanul nagy a készülő kéziratokról, a majdani könyvekről tudósító levelek száma, s az év második felében sem csökken a történelmi vonatkozású, olykor forrásértékű levelek száma sem.

A társaság munkája Erdélyben élénk visszhangra talált a szász értelmiségiek körében is. Azok érdemelnek különös figyelmet, akik Erdély történelmi forrásainak a minél gyorsabb és pontosabb feltárását szorgalmazzák, s maguk is hozzájárulnak e szakterület fejlesztéséhez. Közöttük többen vannak, akik anyanyelvi szinten ismerik a magyar nyelvet, mások kevésbé vagy egyáltalán nem, ők közvetítőként a latint használják, vagy a saját nyelvüket, a németet. A társaság leveles gyűjteményében nagyszámú nem magyarul (főleg németül, latinul) írt levél maradt fenn, ezek csaknem teljesen kiadatlanok még. Az itt közölt levelekből háromnak az írója erdélyi szász: Binder János (Nagyszebenből, 5. sz. levél), Heydendorff Mihály (3. sz. levél) és Krausz András (6. sz. levél). Medgyesről leveleznek a társasággal.

A három szerző közül tartósabb és szorosabb kapcsolatot a társasággal Heydendorff Mihály alakított ki, aki ifjúként a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, s akinek két évvel korábban, 1796-ban egy kisebb dolgozata megjelent a társaság kiadványában (A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkái).

Tulajdonképpen a társaság teljes, valódi működési koordináta-rendszere csak akkor lesz pontossággal bemérhető, ha majd kötetekben együtt lesz a társaság teljes levelezési anyaga, vagy legalábbis a hallatlá-

¹³ MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 9–10.; H. BALÁZS Éva: *Berzevics Gergely, a reformpolitikus*. Bp. 1967. 20.

nul gazdag levelezésnek az a része, ami ma még különböző forráshelyeken fellelhető. E majdani gyűjtemény a sokszínűségével, a maga témagazdagságával és sokirányú tájékozódási készségével meggyőzhet bárkit arról, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság időnkénti kudarcai ellenére is sikerrel készítette és egyengette az utat a későbbi Magyar Tudományos Akadémia előtt.

1.

Mihálcz Tamás¹ levele Aranka Györgyhöz

Nagy érdemű Nemes Haza Fiak, Kedves Barátim!

A Nemes Társaságnak barátságosan nyomtatott és hozzám küldeni méltóztatott első Levelére fellobbant indulatom csak nem egészen hanyatlani látom vala, melyet ugyan azon Társaságnak Gyűléséből M[aros]Vásárhelyről, most folyó Esztendő Sz[ent] György havának 18kán másodszor utasított nagy betűsüllendő írása, ugyanannyira fel élesztett, hogy első Levelemnek értelme szerént életem fogytáig azon tsekély áldozatot fogom tellyesíteni, melyet meg is tselekedtem Nagy érdemű Varga Márton² Professor Ur által Pestig, kinek hirtelen Pestre szükségképpen utja érkezvén fáradozásom után amit lehetett által adtam, vegye kedvesen a Nemes Társaság addig is, míg több gyümölsőkkel hiv szolgálattýra lehetek a Társaságnak.

Fognak még találkozni, kik is bizonyossan el fognak érkezni, számokat pedig ezeknek nem tudhatom, kik is én vagy Professor Varga Ur által értésire fognak adattatni a Társaságnak mert már is kettő meg rágta a szíjját, ilyen a Magyar (quando Sacer ignis cito extinguitur) valamint a solo agár, a mely ha hevenyiben a nyukat el nem foghattya, vissza tér az Urához s abban hagyja a nyulat. Én pedig Hazafiui szeretettel ölelem és tsokolom az egész Nemes Társaságot, és vagyok

A Nemes Társaságnak

igaz tekeletes szívű kissebbik
szikrája

9. Julii 798.

Mihálcz Tamás

Szabad Királyi Komár[om]: Várossának egyik belső
Tanátsossa

P. S. Tsak azt sajnálom hogy a rév parttól nem meszsze vagyok, de addig is mig oda érhettem, fogadásomat bé tellyesitem.

2.

Mogér Károly levele Aranka Györgyhöz

Kolozsvár 4. aug. 798.

Tekintetes Tudos Ur!

Vettem Fő T[iszteletes?] Püspök Lázár Ur által küldött Lörintz Pál Urnak bányászi-beszélgetés névű munkáját a potolékokkal egyetemben, azon is leszek, hogy első elől-adandó alkalmatossággal Pesten v[agy] Bétsben létemben ezen szép munka ki nyomtatatassék. Egyszersmint-is botsánatot kérek illendőség fölött később feleletemnek, a melynek egy oka vala az a baj, a mely már közel hat hétig éri szemeimet. Azon-kivül, hogy különös örömmel vettem. T[ekintetes] Aranka Urnak levelezés-béli esmeretségét kívánva várom azon napot, melyben szerentsém lehet személyes esmeretségéhez-is; a ki is uri affectiojában ajánlván magamat maradok minden tisztelettel s barátsággal kész szolgálja

Mogér Károly
Chemia Proff.

¹ Mihálcz Tamás révkomáromi sebészorvos. Egy korábbi Arankához írt levele az OSZK-ban (Fol. Hung. 1244.): 1795. febr. 29.

² Varga Márton (+ 1818) tanár, bölcseleti doktor, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság tagja.

A borítékon Aranka írása:

Kolosvár Mogér Károly 4. Aug. 798.

vettem 11. Aug.

Csak emlékezetre szolgál.

Címzés:

Claudiopoli

Illustrissimo Domino Georgio Aranka de Zágon Tabulae Regiae per Magnum Transsylvanniae principatum, parusque Eiden reincorporatus Judicae Actuali Adsectoriae Domino mihi distincta veneracione Colendissimo

M[aros]Vásárhely.

3.

Heydendorff Mihály³ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur.

Különös jo Uram Barátom!

Hogj a Méltóságos Ur az üdvezült Testvérem Biográfiáját kedvessen vette, azon igen örvendek. Küldöttem Tiszteletes Tiltsek Uramnak is, hogj, ha tetszik, tétesébbe a' Qvartally Schrifftba. Reménylem nintsen semmi benne, a mi a Világ eleibe nem mehetne, és valakinek megsértődésre lenne.

Szegény Ballmann,⁴ a ki mind a két fülvél olyan süköd,[?] hogy tellyességgel semmittsem hal, 's mind tudós jó Szivű ember szánakozást érdemel, kivált képpen majd tsak nem koldus szegénységiben, egj igen szép Patrios Historiát irt, Censurára akarja adni, hogj kinyomtassék, ha Fundust találtatnék réá. Én ezt az Szegény de jo embert ajánlom a Méltóságos Urnak, embert szerető indulatomból, ha valahonnét valamely közönséges kintsetskéből rajta lehetne segittetni. Mert majd tsak meg nem éhezik 's koplal. Éder⁵ Urnakis a végre ajánlottam. Itten nintsen mod segítségire. Én szegény hazomból, a mit tsak lehet, örömet tselekszem. Lehetne sokat, a haza szolgálatára 's a Tudományoknak szaporítására belőle tsinálni. Ó eleget dolgozhatik: mert nints semmi, a mi a munkáktól elvonya. Levelit ide zárom, melyet magam is olvastam. Küldöm egyszersmind a Méltóságos Urnak a Scheeseus könyvit, de Rebellione Siculorum. A nálam találtatott még eddig. Sajto alatt nem volt, kilentz könyveit most iratom le de sok 's Idő kívántatik le írásaira, aval a feltétel, hogj a Magyar Nemes tudos Társaságnak ajándékul elküldjem, hogj mostani nyugadalmas alapotomban is édes Hazámnak akkár mi kevés ebbéli Szolgálatomat mut[at]hassam, 's emlékeztem éppen felejedkenységben ne mennyen. Tudom hogj onnét a Méltóságos Ur kezibe jutt gjőnyörűséggel fogja olvasni, 's abból is látni, hogj a Szászok miképpen gondoltak légjen az akkori Időkben is, Édes Hazájok állapotjáról, 's Hazánknak Nemzeteiről 's kiváltképpen mely szeretettel atyafisagos 's ditsőséggel a Magyar Némzetről, ki is egész tisztelettel vagjok

A Méltóságos Ur,

alázatos szolgálja
igaz Baratja
Heydendorff Mihály

Medjes 7^{dik} Aug. 798.

³ Heydendorff Mihály [= Conrad Mihály, heidendorfi] (1730–1821). Az erdélyi főkörmányszék hivatalnoká, majd Medgyes város jegyzője, tanácsos, királybíró, majd polgármester. Szoros kapcsolatot tartott fenn Erdély magyar tudósaival, a társasággal hosszú időn át főleg történelmi témákról levelezett.

⁴ Ballmann János Mihály [egyes forrásokban Bolmann] (1765–1804). Külföldön tanult, majd városában, Medgyesen lett tanár, később iskolai aligazgató. Tagja a nyelvművelő társaságnak. Történelmi munkákat írt németül. Számos műve kiadatlan.

⁵ Eder József Károly (1760–1810) Erdély történelmének szorgalmas forráskutatója. A Kéziratkiadó Társaság megbízásából ő adta ki a *Scriptores Rerum Transilvanicarum* 3 kötetét 1797–1803 között. Alaposan ismerte és fel is használta az erdélyi levéltárak szász forrásanyagát.

Aranka jegyzete:

Cons. Heydendorff Ur levele
 mellette Scheseus a' Székelyek Pártütéséről 1562-ben
 N. B. tettem inter. Scriptores Minores.

4.

Diószegi Zsigmond⁶ levele Aranka Györgyhöz

Tekintetes Titoknak Ur!

Vévén a Tekintetes Társaságnak 18dik Juny költ Parancsolattyát; azonnal annak tárgya telyesítésébenn igyekeztem; és imé bé is küldöttem Jelentősebb munkáimat égy Hamadikkal meg szerevén *Mulattságos Gyűjtemény* Titulus alatt a Tekintetes Ur kezeihez oly alázatos kéréssel: hogy azokat a Tekintetes Társaságnak bé mutatni méltotasson Levelemmel edjűtt. Instálom a Tekintetes Urat is mint a Tisztelt Társaságnak edjik érdemesebb Tagját méltotasson maga pártfogásával is közre bocsáttatásokat eszközölni.

Még vannak nállam el kezdve némely Darabok ugymint a Don Quichote Történetei, azonkívül egy Természeti Historiát is Buffon szerént leg inkább el kezdtem ha az Isten egésségemet vissza adja; a mely egy darab időtől fogva egészen félbe hagyatta velem az ilyen foglatosságokat igyekezem végre hajtani. Ugy gondolkozom hogy a Természet ésmérete leg jobb Vezér lehetne az emberek tökéletesítésére. Ezen munkámnak ugyan az az akadályja is van hogy a szükséges metzésekre szert bajosan tehetek; azomba ez meg sem ijjesztene el attól; csak hogy meg bomlani kezdett erőm vágyakozásomnak gátat ne vetne. Egyébaránt a midőn ujra is instálnám fellyebi kívánságom telyesítése lehetőségét, magamat a Tekintetes Ur jo indulattyaiba ajánlván valóságos Tisztelettel maradok a Tekintetes Urnak

alázatos szolgálja
 Dioszegi Sygmond

Pele 22^a Aug. 798.

5.

Binder János⁷ levele Aranka Györgyhöz

Szeben Aug[ustusna]k 26^{án} 798.

Méltóságos Assesor Ur,

T[ekintetes] Baronyai⁸ Uramat, a'ki egy néhány hétig a' házomba lakott, levél nélkül el-nem akartam bocsátani, anyival-is inkább, mivel hogy a' Méltóságos Ur' én hozzám küldött, különös jó akaratot mutató két levelére válaszsza tartozom.

A Nemes Társaság hogy jó neven vette feleletemet, igen örvendek, 's ki-telhetőképven a' szándéka-inak elő-mozdításain iparkodni el-nem mulatom. Én, az igaz hogy a'mennyi időt tulajdon akaratom szerént tölthetek, többnyire a Mathesisre fordítom; és egy néhány Értekezéseket-is kezdtem; a'melyeknek egy része tsak azért egészen el nem készül, hogy a rendes foglatosságaim sokszor addig el-távostlatnak az inkább szeretett tárgyaitól, míg a sok idő alatt, azoknak el-végzésére gyakran az egész tűz el-aluszik. Ez a Casusom nevezetesen a hegyek[ne]k barometrom által valo méréséről kezdett Tractatusommal, a melyet, még a tavalyi nyáron hozzá kezdvén, végre nem vihettem. Kész ugyan az anyiban hogy a fő

⁶ Diószegi Zsigmond — adatai ismeretlenek.

⁷ Binder János (1767–1805) gimnáziumi igazgató volt Nagyszebenben, főleg földrajzi témák érdekelték.

⁸ Boronyai feltehetőleg elírás, talán Borosnyai L. János.

dolgok benne vagynak: de a mig nagyobb tökéletességre az egész munkáskát nem vihetem, nem adhatom magam réá, hogy a világ eleibe botsássam; és tudom, hogy a Méltóságos Urnak is inkább azzal nyerek meg jo-vélekedését ha keveset jól, mint ha többet, de tsak meg-lehetősen készítik. Ezekből kivetzik, tőlem a N[emes] Társaság tzéjára nézve, mit várhatni. Ha az a kevés, a mit egészen ki pallérozhatom, ki nyomtatásra méltónak ítéltetik, tiszteletemnek fogom tartani, hogy a nevem olyan Hazafiak közzé áljon, a kik mint tudományaira, mint buzgoságaira nézve esmértesek; és főképpen a mathematica Geographia a Hazára aplicálva az a Fach volna, a melyben leg-nagyobb örömmel szolgálni szeretném a N[emes]Társaságnak.

Egész szívbéli tisztelettel maradok alázatos szolgája

Binder János

6.

Krausz András⁹ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,
Különös jo Méltóságos Uram!

A minapi betses és barátságos Levelére a Méltóságos Urnak meg irhatom: hogj ide valo Lector Ballmann magyarul nem tud ugjan jól, de ha Correspondentiat kíván folytatni véle a Méltóságos Ur, ez deákul meg lehetne. Segesvárt vagjon egj Martinus Amadeus Soech nevezetű sok Esztendeig volt Segesvár Széki Notarius és Királyi Biro, a kivel nem tsak Magyar és deák Correspondentiát folytathat a Méltóságos Ur, hanem ő nagj historicus lévén, a Nemes Magjar Nyelv mivelő Társaságnak talám segítségével lehetne holmi Szerezményeivel. Ugj értettem, hogj Segesvárt egj Gross nevezetű Evangelica oskolának Rectora volna, a ki a Historiának Tisztellője lenne; evel is talám lehetne próbát tenni, hogj ha őis valami hasznára lehetne a Nemes Társaságnak. Mellyek mellet midőn magamot a Méltóságos Ur további Favorába alázatossan ajánlanám, tökéletes Tisztelettel maradok

a Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Krausz András
Notar.

Medjes 1^a 7^{bris} [szept] 798.

Címzés:

Illustrissimo Domino Georgio Aranka de Zágon

Ita Tabulae Regia per Magnum Tran[sylvan]niae Principatum Judicariae Assessori Actuali

Domino Colendissimo, dignissima M[aros]Vásárhelly

7.

Budai Ésaías¹⁰ levele Aranka Györgyhöz

Nagy Tekintetű és Érdemű Ur, Igaz Hazafi!

Kiváltképen való szerencsémnek tartom, hogy az Ur, kinek érdemei mind a két haza előtt tudva vagnak, engem, esmeretlen létemre, nemcsak becses levelére, hanem abban óhajtasomat haladó barátságára is méltóztatott. Vajha ennek a nagy bizodalomnak illendőképen megfelelhethék! De talán már csak eddig is méltatlanná tehetett engem arra ily sokára halasztott feleletem, Én ugyan megvallom, hogy ha külömbkülömbféle hivatalbeli bajaim, foglalatosságim, egy darabig pedig távol való létem s betegségem, a rólam

⁹ Krausz András — adatai ismeretlenek.

¹⁰ Budai Ésaías (1766–1822) bölcsélet és hittantudós, debreceni református superintendentens.

kedvezőleg ítélőnek mentségül szolgálhatnának is: magam magamat egészen meg nem igazíthatom; és úgy tartom, hogy hibámat csak azzal pótolhatom ki, ha a miről ez előtt csak rövideden, és nagy részént bizonytalanul írhattam volna: azt most bővebben és bizonyosabban írom meg.

A tudós Társaság munkáinak első darabját Tekintetes Berzevici¹¹ ur vette; én is vettem pesti professor Schedius¹² úrtól, és szívesen köszönöm. A hivatalbeli társaim pedig, valamint a tiszteletes prédikátor urak is, nem vették.

Tisztelendő Pater Rector Keszthelyi László¹³ ur egészségben vagyon. Ámbár pedig sem nekem, sem más itt lévő barátimnak, kikkel mindennapos vagyok, az említett tisztelendő urral még eddig szoros társalkodásunk nem lehetett: tudjuk mindazáltal, egynehány összevívésünk után, úgy becsülni, hogy senki nálunknál jobban nem.

A collegiumunk könyves házában lévő régi magyar írást a mi illeti: hogy az méltó a megvizsgálásra, a bizonyos. De, ez a megvizsgálás ha jó akar lenni, időt és csendességet kíván. Hogyha az egész könyvházat rendbe vehetem, melynek már nem sok hia: ígérem, hogy fölöle bővebb tudósítással fogok szolgálni. De most reá teljességgel nem érek, annyival is inkább, mivel a Cellárius vocabulariumának bővebb és jobb rendbe szedett magyarázattal való kiadásában is foglalatoskodom. Magamat becses barátságába ajánlván, teljes tisztelettel vagyok

Az Urnak

alázatos szolgálja
Budai Ésaías m. k.

Debrecenben, Sept. 29d. 1798.

8.

Cserey Farkas¹⁴ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur
nagy Erdemű Ha[za]fi Barátom!

Im igiretem szerint küldöm azon két Inscriptiot meljékrül említést tettem volt. Végye ezeket az Méltóságos Ur töllem – azin igyekezetemnek jeleül – melj szerint – mind aszt a mi az Munkába fel vett Nemes tzélhoz tartozhatik – ki puhatolni ez által pedig a közönségre áradható hasznont elő mozdítani bizony minden igyekezettel törekedem.

Mihelyt szerentséssen haza verekedhetem az nállam lévő Manuscriptumrul tudósítani – 's hogy azok az Okos világ szemei elibe kerülhessenek – valami sükeres mod ki találhatásarul irni el nem mulatom addig is meg külömböztetett egyenes indulattal lévén a Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája, Baráttya
Cserey

Ugra 13^{dik} Oktobr. 798.

Címzés:

Spectabili ac. Magnifico Domino Georgio Aranka ad Excelsam Tabulam Regiam M. Transilvaniae Principatus Adsesori, D^{no} mihi amicissime colende
Marus Wasserhellini

Aranka jegyzete:

Ugra 13. Oct. 798. Cserei Farkas.
Két Kőírás – a Társaságnak küldi.
Válaszoltam h. vettem 15. Oct.

¹¹ Berzeviczy Gergely (1763–1822) művelt felvidéki főnemes.

¹² Schedius Lajos (1768–1847) pesti egyetemi tanár, a társaság pesti megbízottja.

¹³ Keszthelyi László (1732–1803) kegyesrendi pap-rektor, a bölcelet és teológia tanára.

¹⁴ Cserey Farkas, nagyajtai (1773–1842) királyi kamarás, botanikus.

9.

Soós Márton levele Aranka Györgyhöz

Dees 18^a Nov. 1798.

Méltóságos Titoknak Ur
nagy érdemű jo Uram!

A melly Munkátskát készítettem vala a' Marháknak sülyes vizkorságáról, már jo darab ideje hogy az mind imitt amott hevert az olvasás végett; De küdem már valahára azt, a megtiszteltetésre két fő tzélom vala annak készítésébenn ti. 1° az, hogy meg mutassam miképpen kellessék a' Marháknak Betegségeit meg vizgálni, és az ujjabb tapasztalások szerint azoknak jo moddal valo orvosoltatásokat ki találni, 's elrendelni; De a melly tzelít, látni valo dolog, hogy nem annyira az orvoslás Tudományábann jártas bölts s érdemes Társaimra, mint a' gyengébb értelmű és tapasztalásu Hazafiakra nézve tettem volt fel magamban és ha ezeknek hasznos lehet intéztem, ugy igen nyertesnek itélem magamat — 2^{ik} tzélom vala annak meg-világosítása, melly nagy fogyatkozás légyen, a Marháknak minden Betegségeit egy aránt Ragado Marha Dögnek tartani, és azért, akár melly Nyavalyábann sinlödő Barmoknak, gazdáit és Urait, a sokszor hosszszason tarto, szoross bé tiltás által, gazdaságokban kereskedésekben s más fontos dolgaikbann, nagy károkkal, hátráltatni, a mit mind eddig hibáson tapasztaltunk édes Hazánkban. Nagy Tárgy ez, jo tudom, és olyan, a melly talám sok vetélkedésre alkalmatosságot szolgáltatathat. De ha, az ezen Munkátskámba elő hozott okok és tanu bizonyságok nem láttatnak elégségesnek; tehát kész lészek mind a bővebb tapasztalások, mind a számosabb irok által ezeknek valóságokat meg-mutogatni. Ha az orvoslás állapotjait illető dolgokbann, a közönséges igazgatás Formájábann bé folyo némelly Al Tiszt Uraknak fogyatkozásait keményebb kifejezésekkel találtam elé adni, mint a mind némellyek kívánnák, azt a hibámat a meg feddésre igenis méltónak fogom esmérni, ha a jobb példa adások, szavaimmal ellenkezőt fognak bizonyítani. De bár ellenkezőt bizonyittanának már valahára! Négy Hónapja, hogy N[emes] Belső Szolnok s Doboka Vármegyének szomszédos némelly részeibenn és Besztertze vidékén, a Lép, Máj, vagy más Belső részek gyuladása miatt véghetetlen károkat vallanak a' Szegény Lakosok 's e mellett a Szarvas Marhákkal valo ide s tova lehető járástól el-tiltattak — holott pedig mind az én 19^{ik} és 20^{ik} Augustusra tett vizsgálom, mind pedig a Besztertze Várossa érdemes orvossa, Friedenreich Ur bizonyítása szerint a Nyavalya éppenn nem ragado-ok melly sok Lakosokat meg-lehetett volna vigasztalni s könnyebbíteni ha a jo moddal intéztethető orvoslás modjának javaslása folyamatos lehetett volna, a melly által, rész szerint a káros bé tiltástól, rész szerint pedig Barmaiknak hosszszason tarto sinlödésétől, sőt sokaknak véletlen el-döglésétől meg-szabadíttathattanak volna sok Helységek. De talám vakmerő, és azért, közönséges vélekedés s meg-rögzött rossz szokásunk ellen valo, pitvarkodáson? Ugy vagy, meg vallom, ha tsak a köz vélekedésből vett bal itéletek uralkodnak. De mihelyt a köz jo szemesebb meg-fontolásának Lelke fogja eleszteni Hazafi Társaimat. Mindjárt a legszentebb igasságnak fog találtatni az, hogy égysem ma és jobb moddal kell a barmok orvoslása körül forgolodni, mint ez előtt volt szokásban. Én szokott tiszteletemnek ajánlása mellett vagyok A Méltóságos Titoknak Urnak

alázatos Szolgája
D. Soos Márton sk.

[Kívül:] Dees 18^{ba} Nov. 798. Doctor Sos Márton levele a Társaság Fő Titoknakjához Aranka György Urhoz mely mellett a Marhák Nyavallyájáról irt könyvét küldi a Társaságnak

10.

Cserey Farkas levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Adsector Ur Drága Méltóságos Uram Barátom!

Szándékom lévén néhai édes Atyámnak minden írásba hátra hagyott Munkáit lassan ként világ elibe bocsáttatni, azok közül pedig a verseket az Nemes Társaságnak a végre ajánlani — hogy ki adando Munkáiba be iktassa. Küldök ezen tekintetből — itt egy kis Verselő Munkáját, remélvén hogy a Nemes Társaság aszt be veszi, s méltónak találja szorgalmatosságának több szüleményei rendibe tenni méltozta-

tik. Melyet az M[éltóságos]UR közben vetése által hogy meg is nyerelek -- bizom. Addig is pedig míg többekkel szolgálhatok vagyok az Méltóságos Urnak

Kolosvárt 19^{dik} Dec. 1798.

alázatos szolgálja baráttya
Cserey

A közelgető Ui Esztendőnek be áldására kívánom hogy az a Méltóságos Urnak vidám boldog napokkal kedveskedgyék — s az Egek meg engedgyék hogy az Nemzet meg világosodására, Tudományainknak gyarapodására isméretes szép Talentuminak hasznos süleményeit terjeszthesse köz hasznunkra

ENYEDI SÁNDOR

Girolamo Cardano és a váci cenzor.¹ Girolamo Cardano 1501. szeptember 24-én született Paviában, ugyanazon a napon, mint egykor Augustus császár, jöllehet — mint maga írja *Önéletrajzában* — szülei mindenféle magzathajtó szerrel próbálkoztak, mint láthatjuk, eredménytelenül.² Élete — a baljós kezdetnek megfelelően — éppoly hányatott is volt, mint a princepsé, csak éppen kevésbé sikeres. Jómódú polgárfiként Velencében végezte iskoláit, itt lett 23 évesen a filozófia doktora, majd a szomszédos Padovában az orvosdoktorátust is megszerezte. Már huszonöt évesen a padovai egyetem rektorává választották, de csak 1539-ben, nagy nehézségek árán lett a milánói orvoskollegium tagja. Élete delén, hosszas francia-német s angolföldi peregrinációval háta mögött, előbb Milánóban, majd Bolognában és Rómában próbált megtelepedni, ám összeférhetetlen természete s talán túlságos tehetsége miatt sehol sem lett otthonra. Hányatott élete során nemegyszer az inkvizícióval is meggyűlt a baja, egy alkalommal némi időt börtönben is kellett töltenie.³ Állandó anyagi nehézségei mellett, különösen ifjabb korában, betegségekkel is küszködött — saját elbeszélése szerint 31 éves koráig impotens volt —, s gyöngye testálapotának sűrű látomásai, hallucinációi s folytonos csatározásai sem használtak. („Engem sajnos a hideg szív és a forró fej jellemez” — írta magáról önironikusan.) Még viszonylag hosszú életét sem irigyelhetjük: gazember kisebbik fiát kitagadta, s meg kellett érnie idősebbik, tehetségesebbik fiának elítélését s kivégzését,⁴ majd saját szellemi kasztráltságát is: utolsó öt évét pápai felügyelet alatt, gyakorlatilag publikálási és gondolkodási tilalomban kellett töltenie, egy kolostorban; itt is halt meg 1576-ban.⁵

Am Cardano nem lett volna igazi reneszánsz ember, ha mindeme csapások közepette nem alkotott volna maradandót: a hagyomány 222 művét tartja számon⁶ — az orvostudomány, a matematika, a fizika, a természettudomány, asztronómia s filozófia terén, sőt, mi több, a démonológia területén is emlékezetre méltót hozott létre. Csupán orvosi eredményeit említve: a járványos betegségek, különösen a kanyaró és a skarlát remek noszográfusának bizonyult, módszert dolgozott ki a vértranszfúzióra, fölhíva a figyelmet a

¹ A cikk szövege előadásként elhangzott az Orvostörténelmi Társaság 1991. október 30-i ülésén.

² *Des Girolamo Cardano von Mailand (Buergers von Bologna) eigene Lebensbeschreibung. Übertragen und Eingeleitet von HEFELE, Hermann.* Jena, 1914. 3.

³ 1570. október 13-án hiteltenség és eretnkség miatt. Noha — magas támogatóinak köszönhetően — hamar kiszabadult, az előadásoktól és a publikációtól örökre eltiltották.

⁴ A fiút hűtlen felesége meggyilkolása miatt ítélték halálra — jogosan, 1560-ban. Gianbattista Cardano egyetlen művet hagyott hátra *Libellus de abstinencia ab usu ciborum foetidiorum* címmel, mely 1561-ben Baselben, apja egyik munkájával közösen jelent meg.

⁵ Tehát nem 1596-ban, mint azt több lexikon, így HIRSCH, A. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*-je is írja (Wien-Leipzig, 1884. I. Bd. 663.)

⁶ Ez valószínűleg túlzás: JÖCHER, C. G. (*Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig; 1750. Bd. I. 1668–1669.) például csak 39-et tud cím szerint felsorolni, FIERZ, M. (*Girolamo Cardano*. Boston–Basel–Stuttgart, 1983. 32–33.) pedig csak 47-et. Cardano maga *Önéletrajzában* 101 résztint kiadott, résztint kéziratot művét említi, s utal rá, hogy legalább 14-et sajátkezűleg semmisített meg, mert nem volt velük megelégedve (L. az 1. sz. jegyzetet. 160–165.). Cardano műveinek eddig egyetlen teljes kiadása volt, 1663-ban Lyonban, és ez 10 darab folio kötetből állott!

különféle vértípusok különbségeire, s korának híres, fejedelmi udvarokba is meghívott diagnosztájaként vált ismertté.

Szerteágazó tevékenysége ellenére még bizonyos sajátos szintézisre is futotta erejéből: nagy, összefoglaló (bár nem legjelentősebb) műve éppen az a *De subtilitate* című könyv, amelyről ebben a cikkben bővebben lesz szó. A *De subtilitate* valódi 16. századi enciklopédikus remekmű. Mint előszavából kiderül, célja azoknak a titkos összefüggéseknek a földerítése, amelyek világunkat mozgatják s összetartják; a mű tehát nem más, mint a világ alapvető törvényeinek, rendszerének bemutatása, erősen matematikai szempontú, geometriai példákkal, számmissztikával s anyagi aritmetikával átszőtt leírása.

A könyv 21 (azaz 3×7) fejezetből áll, az első öt fejezet a világot alkotó elvek, törvények, elemek, a csillagrendszer és a fény, s mindeme összetevők keveredésének összefoglalása, a második öt könyv a fémek, kőzetek, növények és állatok világának, azaz a természet három országának képét adja, ezután két könyv az emberről, kettő az ember érzékeiről és lelkéről, majd három a tudományokról, a mesterségesen létrehozott dolgokról szól. Ezt követi a csodákról szóló fejezet, mely átmenet a démonok, az angyalok és Isten világának leírásához. A mű kétségkívül leginkább a korban sokat átkozott Agrippa von Nettesheim *De occulta Philosophiá*jára emlékeztet. Úgy tűnik, Cardano sokat merített is ebből a munkából – természetesen a veszélyes forrás említése nélkül –, hasonlóan nagyigényű és hasonlóan botrányos eredményű is, mint amaz. Az 1551-ben kiadott könyv rögtön megjelenése után fölháborodást keltett; Cardanónak külföldi útjáról való visszatérte után kemény csatát kellett vívnia a könyvvel kapcsolatban, mégpedig, többek közt, nem kisebb személlyel, mint Julius Caesar Scaligerrel. Bizonyos, hogy e műnek fontos szerepe volt Cardano 1570-es bebörtönzésében és ezt követő teljes „betiltásában” is – a vád itt „hitetlenség és eretnokség” volt.⁷

Mindennek tudatában kevésbé kell csodálkoznunk, ha a *De subtilitate* a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban őrzött példányába tekintünk.

Példányunk 1553-as bázeli Henricpetri-kiadás, tehát abból az időből való, mikor a könyv még botrányos újdonságnak számított. Kötetünk sajátossága ti., azaz hogy a számtalan áthúzigálás következtében első világháborús katonai levelezőlapokhoz hasonlít, mégsem bizonyosan ennek a kornak a bárdolatlan-ságával magyarázható. A könyv címlapján ugyanis, kétségtelenül igen hasonló tintával s írással, mint amilyen az önkényes emendációknál is fölismerhető, a következő olvasható: „Bibliotheca Vaciensis Scholae Piarum”, azaz a „Váci piarista iskola könyvtára”. Márpedig a piarista atyákat csak 1715-ben telepítették⁸ Vácra Kollonics Lipót püspök, ők pedig iskolájukat csupán 1723-tól kezdték működtetni.⁹

A kötetet elcsúfító rengeteg áthúzás tehát formai szempontból 16. és 18. századi egyaránt lehet. Hogy a magánszorgalmú cenzor szándékait és talán korszakát is pontosabban azonosíthassuk, nézzük meg közelebbről e javításokat!

A kötetben 73 javítást, helyesebben áthúzást találtam. Ezek terjedelme igen változatos: a legrövidebb egy szónyi, a leghosszabb 11 oldalnyi. Egy ép szöveg segítségével azt is könnyen megállapíthattam, miktől szabadította meg az olvasókat a derék emendátor. A kép e szempontból is fantasztikusan változatos. A kihúzott szövegeket némi mérlegelés után négy csoportba soroltam:

1. Teológiai szempontból helytelen megfogalmazások és nyilvánvaló eretnokségek.
2. Babonások és a mágiával, démonok tevékenységével kapcsolatos részletek.
3. Tudományos tévedések.
4. Disznóságok és általában a szexualitással kapcsolatos adatok.

⁷ A könyv indexre is került. Lásd cikkünk további szövegét.

⁸ SÁPI V. (szerk.): *Vác története. I.* Szentendre, 1983. 185–186.

⁹ A kötet fedélbelsején két vignetta található, mindkettő a váci kegyesrendi könyvtáré, már 19. századiak. Az első szennylapon tollal „N. I. 12” könyvtári jelzet, alul pedig más írással számítás. A címlapon felül tintával „Bd. Engelhardt” fölírat, a cím alatt pedig az előbb ismertetett bejegyzés, alul (téves) 1582-es dátum. Az utolsó, csonka szennylapon két olasz nyelvű utalás a könyv 83. és 484. oldalának szövegére: ez az írás korábbiak, talán 16. századnak tűnhet. A szövegben csupán egyetlen bejegyzés található, a 97. lapon, az összes többi javítás, áthúzás. Mindez azért fontos, mert a javításokat csak szerzetes végezhetette, más szerzet neve, mint a kegyesrendé viszont nem szerepel a könyvben, holott a rendi birtokba került könyveket általában ellátták a rend nevére utaló bejegyzésekkel!

E négy csoporton belül is igen tarka a kép, hiszen míg egy helyütt a cenzor megelégedett avval, hogy a „putabant” szót (vélték) „conabant probare”-re (próbálták bizonyítani) javította, más helyütt egész novellákat vetett a külső sötétségre.

Igen jellemző a cenzor munkamódszere is. Mivel számolt avval, hogy makacs és alattomos olvasóinak érdeklődését esetleg fölkelte az áthúzott részek, az áthúzás folyamatát igen gondosan szervezte meg: előbb, szögesdrót-akadályokhoz hasonló hullámvonallal, majd egy ezt borító, egynemű és vastagon fölhordott tintaréteggel fődte el a vétkes szöveget: kettős védelemmel látva így el az olvasót. De a tinta kiválasztásában is körültekintően járt el emberünk. A jó minőségű tinta minden törlési és áztatási kísérletnek ellentáll, mint azt a kötet több vízfoltos, pacás, ám továbbra is olvashatatlanná lapja tanúsítja. Miután egy gépelt papíron folytatott kísérlettel bizonyítottam, hogy ez az áthúzási mód, még nagy gyakorlat esetén is, legkevesebb, soronként négy percet vesz igénybe, negyvennégy soros oldalakkal és nagyjából 30 oldal terjedelmű áthúzással számolva arra következtettem, hogy cirka 5300 percet, azaz kb. 88 órát szánt derék cenzorunk a munkára – s akkor még nem is számítottuk hozzá az egyéb szövegek elolvasásával, illetve az áthúzendő részeket kiválasztásának gondos mérlegelésével töltött időt. A teljesítmény azt hiszem joggal vívhatja ki mindannyiunk csodálatát.

Ami problémánkat – nevezetesen a cenzor azonosítását – illeti, e számítással véleményem szerint némileg előbbre jutottunk, hiszen meggondolva a földadat időigényes voltát, méltán gondolhatjuk, hogy mivel világi férfiú,¹⁰ akinek lét- és fájföntartással kell foglalkoznia, nemigen tud ennyi időt ily nemes célra szánni, e heraklészi munkát csupán szerzetes végezhetette el.

Az áthúzigálások váci, kegyesrendi és 18. századi eredetét azonban még több érv is bizonyítja: pl. a cenzornak a babonáságokkal, boszorkányságokkal és démonokkal szemben tanúsított szigorja, mely fölvilágosult dogmatizmusra vall: ez pedig sem a 16. sem a 17., hanem csupán a 18–19–20. század jellemzője. 18. századi auktorra (vagy inkább minuátorra) mutat a jó történetek iránti teljes érzéketlenség: aki a kötet 559–560. oldalán olvasható, Cardano apja és a démonok vitájáról szóló történetet szívfájdalom nélkül ki tudta huzigálni, semmiképpen sem lehetett sem reneszánsz, sem barokk ember – s ezt támasztja alá a cenzor szexualitással szemben mutatott végtelen ellenszenv is: egy esetben még egy a tevék nemi életéről szóló félmondatot is mellőzendőnek ítélte. (A 16. században az efféle prűdéria nem volt gyakori.)

A legnyomósabb érv azonban az egyházi eredetű javítás mellett a következő: Cardanus több műve, így a *De subtilitate* is, a római egyház indexére, a tiltott könyvek jegyzékére került. A Bassanóban, 1595-ben kiadott index például a *De sapientia*, a *De veritate*, a *De consolatione* és a *Commentaria in quadripartitum Ptolemaei de genituris* mellett a *De subtilitate* is felsorolja, avval a megjegyzéssel, hogy tiltottak, „nisi corrigantur”, ha ki nem javítják őket.¹¹ A megdöbbenő és szempontunkból igen fontos azonban az, hogy ez a tiltás még a Prágában 1726-ban kiadott *Indexben* is érvényes,¹² sőt avval a kiegészítéssel (a nisi corrigantur mellett), hogy Cardanusnak mindazon művei is tiltottak, amelyek nem orvosi tárgyak, tehát a matematikai munkái is! Piarista cenzorunkat tehát az éppen érvényes index valósággal fölszólította a korrekcióra, különben a könyvet ki kellett volna dobni. Ez mindenestre enyhíti bűnét, hiszen az utóbbit is választhatta volna.

Eddigi érveinket megfontolva talán némi joggal mondhatjuk, hogy Cardanus művének derék cenzora a piarista rend egyik a 18. század közepén Vácon oktató tanára lehetett, aki az ott felállított teológiai collegium diákjait próbálta e régi, ám annál veszélyesebb munka káros hatásától megkímélni. Megállapíthatjuk azt is, hogy feladatát dicséretes gondnal és lelkiismeretességgel látta el: sikerült Cardanus művének e több szempontból is értékes példányát majdnem tönkretennie. Meggondolandó az is, hogy mindeze szorgalmat csupán a mű egyetlen példányának kiigazítására fordíthatta, s így munkája meglehetősen korlátozott érvényű maradt. Ebben a tudatban munkálkodni különösen nehéz, hasonló azoknak a gótikus kófaragóknak a fáradozásához, akik örökre rejtve maradó s csupán Isten által látott zugokba remekeltek csodálatos ékítményeket. . .

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

¹⁰ A hölgyeket ez esetben talán kizárhatjuk.

¹¹ *Index librorum prohibitorum cum regulis confectis per patres Tridentino Synodo delectos*. Bassani, (1595). 28.

¹² *Index librorum prohibitorum usque ad annum 1681*. Pragae, 1726. 52. Ugyanazokat a műveket sorolja föl, a következő kiegészítéssel: „et reliqui omnia quae de medicina non tractant, nisi corrigantur”.

Korda balatonfüredi kölcsönkönyvtára. Balatonfüred könyvtárai közül az Edelmann Károly-féle fiók-kölcsönkönyvtár már ismert a szakirodalomból.¹ E mellett közel másfél tucat bibliotékával büszkélkedhetett a fürdőhely 1945-ig. Ezek között volt az ún. Korda-féle kölcsönkönyvtár is, amely méltánytalanul feledésbe merült.

Az intézmény a fürdőhely központjában álló Stefánia-udvar² épületében működött. Mindössze 1943-as létezéséről tudunk, de tevékenysége feltehetően nem erre az egy esztendőre korlátozódott. A helyi lap márciusi számában a következő felhívás olvasható:

„Korda-fiók könyvtára (Stefánia-udvar) szeretettel kéri kedves olvasóit, hogy a náluk lévő könyveket saját érdekükben e hó 11-ig a könyvtár rendezése végett szíveskedjenek behozni.”³

1943-ból való az a könyvjegyzék is, amelyből a kölcsönzési feltételeket ismerjük.⁴ E szerint kölcsönözni előfizetési díj ellenében lehetett, amit két hét időtartamra 1,50 Pengőben, egy egész hónapra pedig 2,50 Pengőben határoztak meg. Egy alkalommal csak egy mű kölcsönzésére nyílt mód, de azt akár naponta lehetett cserélni. A kölcsönzési idő egyébként két hét volt, amit – a szabályzat szövege szerint – komolyan be is tartattak az olvasókkal. A könyvek kiadási időpontjának megállapításánál a kölcsönkönyvtár feljegyzéseit vették irányadónak. A megrongált, illetve elveszett könyv árát a kölcsönvevő köteles volt a könyvtárnak megtéríteni. Az ún. „ismeretlen kölcsönzők” csak 3 Pengő letéti díj fizetése ellenében kaphattak olvasnivalót, amit a könyv visszaadása után természetesen visszakaptak.

Akik a fenti kölcsönzési szabályokat elfogadták, egy közel 1300 művet tartalmazó majd másfél ezer kötetes állományból válogathattak. A könyvtár összetételét vizsgálva rögtön szembetűnik a szépirodalom uralkodó fölénye. A szakirodalmi művek aránya a 20%-ot sem éri el. A könyvgyűjtemény tárgykörök szerinti megoszlása a következő:

	Művek száma	Százalékban
1. Vallásos könyvek	31	2,4
2. Ifjúsági könyvek	29	2,3
3. Színdarabok és versek	53	4,1
4. Elbeszélések	101	7,9
5. Útleírások	46	3,6
6. Viccek	12	0,9
7. Regények	875	68,1
8. Ismeretterjesztők	137	10,7
Összesen:	1284	100,00

A kölcsönkönyvtár állományának összeállításakor két szempontot kellett hangsúlyosan szem előtt tartani. Egyrészt a helyi lakosság igényeinek és ízlésvilágának, másrészt pedig a fürdővendégek „kiszolgálásának” kellett megfelelni. Igényesen összeválogatott könyvgyűjtemény tett eleget ezeknek a követelményeknek.

Ha fellapozzuk a kölcsönkönyvtár könyvjegyzékét, igen sok klasszikus szerző nevével találkozunk. A magyar lírát többek között Ady nyolc kötete (*Illés szekerén, Szeretném, ha szeretném, Új versek* stb.), Arany *Toldija*, valamint Jókai, Remenyik Sándor és Vörösmarty egy-egy kötete képviseli. Radó összeállításában olvashatók angol, német, olasz és francia költők versei is. A színdarabok csoportjában Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Jókai, Madách, Móricz, Tamási Áron és Zilahy Lajos nevével találkozunk. A határokon túli drámairodalmat egyebek mellett Ibsen *Peer Gyntje* képviseli.

¹ NAGYDIÓSI Gézáné: *Egy kölcsönkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt.* = MKsz 1959. 96.

² Az épület Horváth-ház néven vált ismertté, 1892-ben kapta ezt az elnevezést. Az utóbbi időben a Bányász Üdülő Szanatórium nevet viselte.

³ Balatonfüred 1943. március 6. 4.

⁴ *Korda balatonfüredi kölcsönkönyvtárának könyvjegyzéke.* Balatonfüred, 1943. Balatonfüredi ny. 68.

Az elbeszélések között Ady, Eötvös Károly, Heltai Jenő, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Karinthy, Krúdy, Márai, Móra, Móricz, Szomory és Zilahy műveit találjuk. Gárdonyi és Herczeg Ferenc 7-7 kötettel, Jókai és Rákosi Viktor 10-10, Mikszáth pedig 19 kötettel képviselteti magát a felsorolásban. Találkozhatunk itt még Jack London, Maupassant és Stendhal nevével is.

A 875 regény egy része — a könyvjegyzék szerint — az ún. könnyebb regények közé sorolható. Itt olyan ma is népszerű krimiszerzők neve olvasható, mint Agatha Christie, Edgar Wallace vagy Erle Stanley Gardner. Ebben a felsorolásban találjuk Dumas *A fekete tulipánját* és *Gróf Monte Christóját* is, de inkább az olyan címek jellemzőek erre a csoportra, mint a *Halál angyala*, *A házmaster macskájának esete*, *Tűz a tenger fenekén*, *A vörös boszorkány*, *A tisztességes betörő lány* stb. Magyar szerző műve csak elvéve akad ezek között.

A regények másik csoportja igen heterogén összetételű. Ennek bizonyosságául álljon itt néhány név, kommentár nélkül: Aszlányi Károly, Babits, Balzac, Beniczky Lenke, Zuckmayer, Courts-Mahler, Cronin, Dickens, Dosztojevszkij, Flaubert, Gárdonyi, Gogol, Galsworthy, Hawthorne, Jókai (57 mű!), Kassák, Kosáryné Réz Lola, Krúdy, Mikszáth, Nagy Lajos, Nagykárolyi Etelka, Seghers, Tolsztoj, Wilder, Wass Albert, Zilahy, Zsigray Julianna.

Még a viccek között is olyan művek vannak felsorolva, mint Jókai *Életemből humort c.* kötete, Tóth Béla *Magyar anekdotakincse* és Karinthy Frigyes *100 új humoreszkje*, ill. *Nevető dekamerónja*. Érdekes, hogy a könyvjegyzék ebben a csoportban említi a *Capilláriát* és az *Utazás a koponyám körül*.

A szakirodalomnak számító művek száma a könyvtárban alacsony volt. A gyűjteménynek ez a része is igényesen összeválogatott művekből állt. Elég, ha az útleírások közül kiragadunk néhány címet. Schweitzer: *Orvos az őserdőben*, Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*, Goethe: *Utazás Itáliába*, Sziklay János: *Balatonunk*, Zweig: *Magellán* stb. Igen gazdag és heterogén összetételű az ismeretterjesztő irodalom csoportja is. Találunk itt filozófiai, történelmi, zenei, kémiai, irodalomtörténeti, földrajzi, gazdasági, néprajzi, művészeti, politikai, egészségügyi és vallásos tárgyú műveket, de életrajzokat és levelezést is. Korda balatonfüredi kölcsonkönyvtárának fenti áttekintéséből láthatjuk, hogy a közel másfél ezer kötetes gyűjtemény nagyon sok értékkel rendelkezett. A létrehozó elsődleges célját, az igényes szórakoztatást sikerült megvalósítani. Mind a helybeliek, mind az ideiglenesen Füreden tartózkodók megtalálták az igényeiknek megfelelő olvasmányokat.

PINTÉR LÁSZLÓ

FIGYELŐ

Kozocsa Sándor (1904–1991). Elhunyt Kozocsa Sándor, akinek neve több mint fél évszázadon keresztül összeforrt a magyar irodalomtörténeti bibliográfia műfajával, és akinek munkái írók, irodalomtörténészek, könyvtárosok, újságírók és egyetemi hallgatók nemzedékei számára jelentettek megbízható kiindulást és tájékoztatást a magyar irodalom kiterjedt és sűrű erdejében.

1926 óta volt az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. A fiatal tudós előtt megnyílt hatalmas gyűjteményt eleinte mint irodalomtörténész aknázza ki, első munkája az új romantikus drámáról szól (1926). Ezt követően további jelentős művei foglalkoztak a 19–20. századi magyar irodalom különböző kérdéseivel (*Zilahy Károly esztétikája*, 1936; *Juhász Gyula*, 1937; *A Ludas Matyi kiadások története*, 1938; *Vörösmarty ifjúkori kísérletei*, 1939; *Kis magyar irodalomtörténet*, 1944). Ezekkel egyidőben azonban eljegyezte magát egy olyan feladattal, amelyről ugyanúgy elmondható, miként magáról a könyvtárosi hivatásról, hogy művelője mások szolgálatának szenteli életét. Volt már előzménye a magyarországi kurrens irodalomtörténeti bibliográfiának, hiszen Szinnyi József már 1876-tól megindította a Figyelőben az évenkénti *Irodalomtörténeti repertóriumot*. Őt követte Hellebrant Árpád, aki *A magyar philológiai irodalom* keretében adott éves tájékoztatást a magyar irodalomtörténeti szakirodalomról is az Egyetemes Philológiai Közleményekben. 1927-től kezdve azonban Kozocsa Sándor folytatta ezt a hagyományt, egyben korszerűsítette is a műfajt. Egyik jelentős változtatása volt például, hogy 1932-től nem csak az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg az éves bibliográfia, hanem önállóan is. Eredetileg az Irodalomtörténeti Füzetekben, melyet eleinte a Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1940-től pedig az Országos Széchényi Könyvtár adott ki. 1945-tel sem szűnt meg a sorozat, bár kissé elakadt: az 1945–1949. évek anyaga összevontan jelent meg, 1950-ben. Nem kevés küzdelembe került, hogy ezekben az években is sikerült, egészen 1965-ig bezárólag, az éves köteteket megjelentetni.

Pedig ezek az idők nem kényeztettek el. Azt a Kozocsa Sándort, akit a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán a bibliográfia magántanárának neveztek ki és aki 1941–1948 között ilyen tárgyú előadásokat is tartott, a „fordulat éve” után az akkor létesült Könyvtártudományi Tanszékre nem hívták meg előadni. De vissza kellett vonulnia az irodalomtudományi közéletből is, pedig a negyvenes évektől az Irodalomtörténet c. folyóiratot is ő szerkesztette.

Aki ismerhette őt az ötvenes években, mégis úgy emlékezhet rá, mint akivel mintha mindez a méltánytalanság nem is történt volna meg: meg tudta ekkor is őrizni az igazi tekintély valamennyi külső és belső jegyét: széles körű tudását és ismereteit továbbra is készségesen adta át a hozzá – nem ritkán – forduló olvasóknak, diákoknak, kutatóknak. A munkába való temetkezése, a múzeumi folyosókon a magárevített sötét kabátban, csokornyakkendővel szinte mindig futólépésben végigszáguldó alakja és mosolygó arccal végrehajtott kalapemelése egy nagyon emberi tiltakozásnak tűnt egy oly korban, amelyik még az öltözetet is szabályozni kívánta, de a munkát és a tudást valójában nem becsülte.

Kozocsa Sándor emberi tartásának ezek a vonásai a kortársak távozásával talán kevésbé őrződnek meg, de életműve mindaddig fennmarad, amíg lesznek diákok, irodalomtörténészek, könyvtárosok és olyan olvasók, akik a huszadik század zivataros második harmadának magyar írói alkotásai és azok fogadtatása iránt érdeklődni fognak.

KÓKAY GYÖRGY

A Régi Magyar Költők Tára újabb kötetei. 1.RMKT XVII. század. 12. kötet. A Régi Magyar Költők Tára egy újabb kötettel gyarapodott, amelyben Madách Gáspár, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál, Fráter István és a Rimay–Madách-kódexek ismeretlen szerzőtől származó versei jelentek meg. Beniczky Péter munkáit Stoll Béla, Esterházyt Cs. Havas Ágnes, a kötetben szereplő többi ismert és ismeretlen nevű szerző munkáit Varga Imre rendezte sajtó alá¹.

A kötet szerkezete az alábbiak szerint oszlik meg: Előszó (51.), Madách Gáspár versei (9–67. l.), a Rimay–Madách-kódexek ismeretlen szerzőtől származó versei (71–81. l.), Beniczky Péter költeményei (87–216. l.), gróf Balassa Bálint (221–260. l.), Listius László munkái (263–477. l.) Esterházy Pál (485–622. l.) s végül Fráter István versei (625–655. l.). A textológiai jegyzeteket a kiadó a lap aljára tördeltette, minden más jegyzet a kötet végére került. A jegyzékek, mutatók cím alatt a források, nyomtatványok, képek, rövidítések összesített jegyzékét kapjuk, majd mindegyik költő minden énekére vonatkozó kezdősor és névmutató következik.

A felsorolt költők verseinek kritikai kiadásai közül talán a legnehezebb Madách Gáspáré lehetett. Nemcsak azért, mert talán őtőle maradt ránk a legtöbb költői mű, s a sajtó alá rendezőnek a különféle kiadások útvesztőiben is tájékozódnia kellett, hanem azért is, mert talán Madách Gáspár volt a legrosszabb verselő az antológia költői közül. Varga Imre arra kényszerült, hogy stílári, helyesírási és nyelvi hibák alapján döntsön korábbi kutatók ellenében vagy mellettük a szerzőség kérdésében. Madách Gáspár vegyes formában írt költeményei a Rimay–Madách-kódexekben maradtak fenn, s a bennük található verseket Radvánszky mint autográf Rimay-műveket publikálta. Ugyanő ennek a kódexnek a III. kötetéből tizenkét darabot tulajdonított Madách Gáspárnak. A Rimay-kritikai kiadás előkészítésekor Eckhardt Sándor már világosan látta Radvánszky állításával szemben, hogy ebben a kódexnek nevezett kolligátumban nincs Rimay-autográfia. A kolligátumot több füzetből kötötték egybe, s maga Eckhardt sem vette észre, hogy a füzetek egymástól elkülöníthetők, s a könyvkötő az egykor különálló füzeteket egymástól üres betélapokkal el is választotta. Varga Imre fedezte fel, hogy a kolligátum egykor nyolc egymástól különálló füzetből állt. A vitát továbbfolytatta Bóta László is, aki az Eckhardt által Madáchnak tulajdonított versek közül néhányról azt állította, hogy azok nem származhattak tőle. Így az egymásnak ellentmondó adatok és állítások keresztütlében volt kénytelen Varga Imre dönteni. Közben érdekes, de szinte ellenőrizhetetlen módszerhez is folyamodott: a szótagszám- és rímhibák számszerű adataival keres érvet a szerzőség mellett vagy ellen. Továbbá lábjegyzetben közölte Madách Gáspár leveleit, iratait, prózai munkáit. S azonnal zavarba is hozza olvasóját, hiszen prózában íródtak a levelek és iratok is. A lábjegyzet külön fejezetében szól a költő nyelvéről, helyesírásáról, s a vershez fűzött jegyzetek elé még egy terjedelmes bevezetőt is ír.

Varga Imre adta ki a Rimay–Madách-kódexek ismeretlen szerzőtől származó verseit is, s — véleményem szerint helyesen — nem fogadja el Bóta Lászlónak a versek metrumára, rímeire, értelmére vonatkozó rekonstrukciós javaslatait. Ismeretlen szerzőtől származtatja Varga Imre a *Pöngését koboznak* c. verset is, pedig egyetemi szöveggyűjteményünk legkorábbi kiadása ezt még Rimay-versként ismeri.

Beniczky Péter versei Stoll Béla gondozásában láttak napvilágot. Ő írta a vonatkozó jegyzeteket is, ahogyan az Előszóban olvassuk, a csillagig terjedő részig. Az olvasó nem kap arra választ, hogy a csillag utáni rész kinek a munkája, s miért kell nélkülöznie a versekről szóló jegyzetekben Stoll egyébként kitűnő szakértelmét. Beniczky versszövegeit ugyanaz a sors érte, mint a kor többi költőit: szabadon másolták, a szövegen módosítottak a rím, a ritmus, a szótagszám vagy az értelem kedvéért. Stoll a kéziratok, a másolatok, a kiadások sorában egy ún. stemmával kívánja egymáshoz tartozó viszonyukat érzékeltetni.

Gróf Balassa Bálint verseit Varga Imre jelentette meg. Ez a munka különösebb filológiai nehézséget nem jelenthetett. Néhány másoló és másolat között kellett eligazodnia, s még a Balassáról szóló irodalom sem olyan nagy, hogy annak áttekintése nagyobb problémát okozott volna.

Nehezebb lehetett Listius László verseinek megjelentetése. Igen nagy a költő életrajzáról szóló irodalom, s életrajza igen bonyolult a perek, ítéletek, sugdolózások, igaz vádak sorában. Listius, a magyar Villon az oklevél-hamisítástól a gyilkossáig, a hamis pénzveréstől a szodomitaságig minden bűnnel terhelt volt. Verseit maga jelentette meg, s csak 1853-ban láttak ismét napvilágot.

¹ *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*. S. a. r.: VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla. Akadémiai K. Bp. 1987. 837. A sorozatot szerkeszti: STOLL Béla.

Cs. Havas Ágnes Esterházy Pál munkáit adta ki. Eddig ezek a versek sehol nem jelentek meg. A sajtó alá rendező egy helyütt azt írja: mitológiai és bibliai magyarázatokat azért nem írt a kiadáshoz, mert ez a terjedelmet erősen megnövelte volna. „Különben is kétséges – folytatja –, hogy az ilyesféle magyarázatok a versek megértését elősegítik-e.” Szerintem igen. Természetesen nem kellett volna megmagyaráznia, hogy ki volt Daedalus, Icarus, Pegasus, de jelölnie kellett volna a Szent Ágoston-idézet forráshelyét (119/I 5–8.), vagy hogy hányadik zsoltárt idézi Esterházy ugyanennek a versnek a VIII. szakaszában. A sajtó alá rendező magyarázata, szövegértelmezése ma a legautentikusabb, nála már talán csak a szerző tudná jobban értelmezni e műveket. Esterházy jól versel, szinte sorról sorra tanúskodik a jezsuita tanítás-nevelés magas színvonaláról.

Fráter Istvántól mindössze hat költemény maradt ránk. A 148. szám alatt a latin gnómagyűjteményt, s annak szabad magyar átköltését lehet megtalálni. A 149. számú is hasonló.

A filológiai munkák közül talán a legnehezebb feladat a szövegkiadás. A szerző szándéka szerinti leghitelesebb szöveget kell megjelentetni. Igen sok gondot jelent a helyesírás, az interpunkció, a szövegértelmezés, a forrásjelölés. Éppen ezért nem tartjuk különösnek, ha a sajtó alá rendező a másolás, az értelmezés, a forráskeresés nyomasztói munkája közben hibát vét. Az illusztrációk a kötet végén kaptak helyet. Ezek bár nyomdatechnikai szempontból nem a legkéleltesebbek, mégis igen nehezen alkalmasak arra, hogy az eredeti és a kiadott szöveg egy részét összehasonlítsuk. Munkánk könnyebb lett volna, ha a fotókópiát a kiadott szöveg mellé kötötték volna be. E fotók segítségével néhány olvasati hiba felfedezhető. Így Madách Gáspár 22/I. számú versében az alábbi olvasati hibák találhatók: 8: giütleölj; 9: Ez; 14: Mint az. Az utóbbi hiba kiküszöbölése verselési okok miatt is kívánatos lett volna.

A 3. számú illusztráció a Rimay–Madách-kódexek egy ismeretlenről származó költeményének fakszimiléjét közli. Varga Imre tájékoztatása szerint a „kódex” 200 × 80 mm-es nagyságúra összehajtogatott lapokból áll. Ezt a méretet a nyomda majdnem felére lekicsinyítette, azaz 117 × 58 mm-es méretben közli. A füzetben található kézirat eredeti méretben is apró betűs, így lekicsinyítve olvashatatlan. Ha a reprodukcióban a szöveg olvashatatlan, van-e értelme közlésének? Szerintem nincs. Könnyebb volt a helyzet a Beniczky verseihez közölt képekkel. A 65. számú vers a kópiáról jól olvasható, s nyilvánvalóan látszik a kiadás és az illusztráció közötti különbség: bántván – Bántván; vagiok – vagyok; Chak éz – Csak e; meg eskötil nikem – Meg-esküdtél nekem stb. A 93. versben egy olvasati hiba található: keönjebességem – keönjebességem. A 96. vers kéziratában a 6. sor így kezdődik: S Ellenem. A szövegközlésből elmaradt a kötőszó. A szüntelen helyett szüntelen, a Barátom helyett barátom olvasható. Ez a vers azonban magyarázatot is kívánt volna. A 10. sor így hangzik: Jele vers fejekben. Varga Imre így ír: „A másolatokban kiadásokban megelőzi az előző szám alatt közölt verset.” A 96. vers az akrosztikhonra való egyértelmű utalással, kétségtelen, egy versnek első néhány sora vagy a 95-nek a bevezetője. Nehéz eldönteni, hiszen a 96. számú egyébként is nehezen értelmezhető. Mindenesetre a tárgyi jegyzetekben egy mondatot megérdemelt volna.

A szerkesztő igen nagy munkát végzett, hasznosíthatta azonban a korábbi tizenegy kötet tapasztalatait. S ahogyan a korábbi kötetekről ma már bizonyosodott, hogy a kiadással járó fáradságot, költségeket megérte, ez a kötet újabb bizonyíték a munka hasznosságáról. Eddig ismeretlen s nem is teljesen elhanyagolható költők versei váltak hozzáférhetővé. A szerkesztő gróf Balassa verseit tartja művészi tekintetben a legfigyelemreméltóbbnak, a recenzenz inkább Esterházy Pál mellett szavaz. Szinte hibamentesen versel, négyesarkú strofáinak rímeit soha nem érezzük erőltetettnek. A 212. számú, a *Boldogságos Szűzről* című versében a lorettói litánia gyönyörű költői képei térnek vissza rimes alexandrinusokban. A *világnak mulandó voltáról* című verse Esterházy Pálnak klasszikus ihletésű, s a Villonnál is felfedezett „ubi sunt” költemények sorába tartozik. Esterházy verse azonban a Villonéval szemben terjedelmes, mint a 17. századi versek jelentékeny többsége.

Az olvasó úgy sejti, hogy a szövegkiadás elvi kérdéseit a sajtó alá rendezés munkálatainak megkezdése előtt nem tisztázták. Ezért fordulhat elő, hogy Madách Gáspár verseinek jegyzetanyagában Élete, Művei, Levelei, iratai, Prózai művei, Nyelve, helyesírása címszavak szerepelnek. Beniczkynél, Balassánál, Listiusnál csak Élete és Művei, Fráternél Élete, Versei, Esterházynál Élete, Művei, Versei fejezetcímek olvashatók. Ha viszont Madách Gáspár levelei, prózai munkái a jegyzetanyagban megjelenhettek, ezen elv miatt a többi szerző bizonyára nem túlságosan gazdag prózai munkái is napvilágot láthattak volna. Nyeresége lett volna az irodalomtörténetnek, ha pl. Esterházy Pál „naplója” a jegyzetanyagban „kritikai kiadásban” megjelenhetett volna.

Azt hisszük, hogy a versek sorszámozását minden költőnél külön kellett volna kezdeni. A folyamatos sorszámozás névtelen költőknél indokolt. A versekhez fűzött nyelvi és tárgyi magyarázatok sajnos, szintén nem egységes elvek szerint készültek. Varga Imre bőségesen megadja az ismeretlen jelentésű szavak magyarázatát, megadja a bibliai forráshelyeket. Cs. Havas Ágnes viszont egészen szűkszavú a jegyzetekben. A Zrínyi-hatást kimutatja, de a többi forráshelyek megkeresésében nem túlságosan szorgalmas. Ismert az elv: minden idegen szót magyarázni kell, amely az *Idegen szavak szótárában* nem található. Magyarázatra szorulnak az elhomályosult jelentésű szavak is.

A 17–18. századról, annak irodalmáról és kultúrájáról még mindig nagyon keveset tudunk, pedig a szöveggyűjtemények, tanulmányok, kötetek sorjáznak már ezekből a századokból vagy századokról. Minden *Régi Magyar Költők Tára*-kötet nyereség, bizonyíték és tanulság. Nyereség nekünk, akik e kor irodalmának a tájain keressük hajdan volt értékeinket. Bizonyíték azok számára, akik hitetlenkedve mondogatták, mondogatják, hogy régi irodalmunk színvonala az európaihoz képest nagyon alacsony. Tanulság azoknak, akik úgy hiszik, hogy már nincs feltárlatlan életmű, ismeretlen költői mesterfogás. Nyereség, bizonyíték, tanulság s érdekes olvasmány ez a gazdag kötet is.

KILIÁN ISTVÁN

A Régi Magyar Költők Tára újabb kötetei. 2. RMKKT XVII. század. 14. kötet. A 17. századi magyar költészet emlékeinek tervszerű, átfogó kiadási programja az 1950-es években született meg. Megvalósításának kezdetét a RMKKT 17. századi sorozat első kötetének¹ publikálása jelentette 1959-ben. A megindulás óta 33 esztendő telt el, és a jelen 14. kötet² a vállalkozás megvalósulása a végéhez közeledik, a „közköltési” verseslértelmében a kötetbe is fejeződött. A század három nagy költőjét – Rimay, Zrínyi, Gyöngyösi – a program eleve kihagyta a tervből. Nem mondott le azonban a nagyobb költői életművel rendelkező szerzők verseinek kiadásáról. A sorozatban napvilágot láttak már pl. Szentpáli Molnár Albert, Beniczky Péter, Esterházy Pál, Felvinczi György, Szentpáli Ferenc művei, de kiadásra várnak még olyan költői egyéniségek alkotásai, mint Petróczi Kata Szidónia, Koháry István. A 14. kötet azonban a kutatók és az érdeklődők kezébe került a 17. század egész, rendkívül gazdag közköltészeti termése, mely a 16. századi hagyományokra támaszkodva formálta a következő századok költői nyelvét, képeit, hasonlatait, és mint ihlető anyag táplálta költőinket.

A kötet nem jelzi a lektor nevét, s a jegyzetből tudjuk meg, hogy a szövegeket a 177. énekkel bezárólag Jankovics József, a 178–201. számú verseket Stoll Béla gondozta és jegyeztelte. Mindketten elismert szakértői a szövegkiadásnak, a sajtó alá rendezői és szerkesztői munkának.

A jegyzetapparátus bevezetése hangsúlyozza ugyan az eddigi 13 kötet kiadási elveinek követését, mégis az eljárásban változtatásokat sejtet, amikor aláhúzza, hogy nem kritikai kiadásról van szó, hanem forrásközlésről, és ezért a „nem művészi és nem is különösebben régi vagy ritka szövegeknél” „az azonnali törléseket, javításokat” nem regisztrálja. Ez a Jankovics Józseftől gondozott szövegeknél nem vehető észre, a gyakorlatban éppúgy feltűnési a szerzői (másolói) javításokat, mint az eddigi kötetek (vö. pl. a 2, 8, 88, 103, 159, 161. számú verseknél!), és közli a több forrásban előforduló variánsokat (pl. 27, 85, 88, 113, 169.). (Stoll Béla is helyenként feltűnési a javításokat, pl. a 180, 181, 182/I–II., a nem teljes egészükben közölt források variánsait: pl. 183/II–VIII, 183/X–XII, 184/I–IV, 184/XIV–XVIII, 185/I–IV, 186/I–X, 189/I–IX, 193/III–IV.).

A kötet lényeges újítása, hogy a több forrásban olvasható jelentős szövegeket (19, 22, 92, 177–191.) egymásután teljes egészükben közli, ezzel kiküszöbölve azt a zavart, mely az eddigi kötetekben a lap alján megadott változatokból való szövegrekonstruálást nehezítette. Kár, hogy ezt az eljárást az eddigi kötetekben nem alkalmazták. A fenti énekeknél a szerzői, kritikai szöveg helyreállítására valóban nincsen mód, a szövegek az egyes forrásokban csaknem egyenértékűek, fontosságukat csak a terjedelem mennyisége csökkentheti. Annál meglepőbb egy más énekről (*Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy*

¹ A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. S. a. r.: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor és STOLL Béla.

² Énekek és versek (1686–1700). S. a. r.: JANKOVICS József. Akadémiai K. Bp. 1991. 980. A sorozatot szerkeszti: STOLL Béla.

poeta – 113. sz.) azt olvassunk: „A főszövegben nem egy kiválasztott forrás ún. alapszövegét adjuk közre, hanem a rekonstruált szerzői szöveget mai helyesírással és köznyelvi formában”. Elfogadható-e egy ilyen szerzői szöveg?

Egy ének több forrásban található szövegének közlése a Stoll Bélától sajtó alá rendezett részben az igazán szembeötlő. Mind a három forrásból közli pl. az „Egy bujdosó szegénylegény. . .” kezdetű éneket (188. sz.). Baróti János „Boldogtalan sorsa siralmas szívemnek. . .” kezdetű versét mind a 7 másolatában olvashatjuk. Dobai István búcsúzó-bujdosó énekét („Siralmas volt nékem. . . – 186. sz.) 21 forrásból ismerjük, a kötet 12-nek a szövegét adja. A „Gondviselő édesatyám. . .” (187. sz.) szövegének 18 lelőhelye ismert, ebből Stoll 17-et közöl. Az énekek nagyszámú forrása az énekek népszerűségét mutatja. Főleg a búcsúzás, útnak indulás mozzanatait, a bujdosó állapotot, a bizonytalanság és magára hagyatottság érzéseinek kifejezésére szolgáló szólamokat kezelték közkinccsként, variálták, bővítették. A búcsúzó-bujdosó kesergő énekek sokszor szerelmi indítékú strófákkal gazdagodtak. Széthullott versszakok, motívumok, toposzok a népköltészetben éltek és alakultak tovább. Az énekek folklorizálódására, eltöredékesedett népköltési változataira Stoll Béla számos példát idéz. Széles ismeretanyagra támaszkodó közlései értékessé teszik a versek jegyzetanyagát, bár távol esnek a 17. századtól.

Az RMKT 17. századi sorozatának eddigi köteteinél az volt a gyakorlat, hogy a kettőnél több verset írt személyeket kiemelték, verselményeiket keletkezési idejüktől függetlenül nevük alatt együttesen közölték. A 14. kötetben nincsenek ilyen kiemelések. Egyedül Solymosi N. Mihály szerepel külön címszó alatt, a neki tulajdonított és tőle származó 18 szerzeménnyel.

A kalendáriumi verseket (15 db) figyelmen kívül hagyva, a kötet 191 alkotást tartalmaz. Nagy számban vannak jelen a *halotti költészet* különböző fajtái: búcsúztatók, búcsúzóok, halotti énekek, siratóversek, chartaverek, epitáfiumok, gyászdalok. Számuk meghaladja az ötvenet, több, mint egynegyedét teszik a kötetnek. Érdekes a *Kállai Miklós halotti búcsúztatójára* felelő *Replica ad strophas antedecaneas decantatas* (142, 143. sz.). Újfalusi Kata búcsúztatójára (109. sz.) is válaszol a lánya *Keserves és siralmas sorsáról való Istenes panaszában* (110. sz.). Ilyesféle replikákat eddig alig ismertünk. A halotti búcsúztatók közül líraiságával, személyes hangjával kiemelkednek a Révay-család tagjaihoz kapcsolódók, melyeket *Siralmas beszélgetések* címmel Révay Erzsébet Debrecenben 1703-ban ki is nyomtatott. Szlovákul is megjelentek Zsolnán: *Srdečné a veľmi žalostivé slzy . . .* címen (é. n.). Hogy ki volt a szövegükben több helyen egymástól eltérő versek szerzője, még eldöntésre vár. Révay Erzsébetről tudjuk, hogy verselt. A versek erős személyessége, az a körülmény, hogy az egyik magyar nyelvűnek (111. sz.) kézirásos fogalmazványa is fennmaradt, Révay Erzsébet mellett szól. Bár a sajtó alá rendezőnek nem sikerült megállapítania, kinek a kezétől származik. Talán a családdal szoros kapcsolatban álló necpáli iskolához fűződnek ezek a versek is, mint a kötet 41. számú darabja? A pozsonyi Központi Levéltárban a *Kelišovské písmennosti neusporiadené* Zu 2. jelzetű fólió nagyságú kézirat tömegével tartalmaz latin és szlovák verseket, köztük Petrőczy Istvánról szólót (vö. KKK 111. sz. darabjával!).

Óriási munkát jelentett a nagyszámú búcsúztató bonyolult családi, rokoni kapcsolatainak a felderítése. Elismerésre méltó teljesítmény a versek egymással érintkező passzusainak a feltárása – nemcsak a kötetben belül, hanem az előző kötetek anyagával való összefüggésben is.

Jankovics számtalan kapcsolatot, átvételt, költői toposzt, reminiscenciát idéz. Mind megannyi bizonyíték a halotti költészet hosszú évtizedeken, ha nem évszázadokon át ható, élő hagyományára. Éppen ezért meglepő, hogy a kötet két vitézi siratójánál (*Az hires nevezetes, nemes, nemzetes és vitézlő Tynyogi Samuelről* – 30. sz. és a *Hazájának és Nemzetének híven szolgáló igaz haza Fiának Nemzetes és vitézlő Csaszari Tesla Mihálynak* haláláról – 54. sz.) nem vette észre a *Vitéz Kádár István históriájának* (RMKT XVII/9. 161. sz.) szellemében, felépítésében, nyelvezetben megfigyelhető inspiráló hatását. Tynyogi Samuel is biztatja a sereget („A Pogányon vitézkedgyünk szivesen”), „felemeli Istenhez az ő szívét”, név szerint búcsúzik el bajtársaitól. Tesla Mihály keservében is a Trójiában magát halálra szánt Hector a példakép. „Nem így vané dolga ma a Magyaroknak / Ebben nevedekő Fő Kapitányoknak” kérdi a versszerző. A haldokló hős keresi, név szerint szólítja bajtársait, hogy búcsút vegyen tőlük. Ahogyan Kádár fejedelmétől kérte: „Azért nagyságod is megh bocsásson nékem”, Tesla Mihály is, a pogány miatt életétől megváltván, így kéri Lipót császárt: „Azért Felsegedtül bocsánatot kérek”. Kádár István Krisztustól vett hópénzt, Krisztus székinél tették fejére a koronát. Miután „elvégezte minden futását”, Tesla Mihály is azt kéri: „Jövel Jesus Christus add-meg Koronámat”.

Az *ajánló, üdvözlő versek* csoportja megtalálható a 14. kötetben is, de kisebb számban, mint az előzőkben.

Ehhez a verstípusoz állanak közel a *köszöntőversek*, a születésnapra, névnapra, lakodalomra írt jókívánatok. Nagyobb számban tartalmaz a kötet iskolásgyerekektől származókat. A necpáli iskola növendékei Újfalusi Katának (41, 63. sz.), a szebeni magyar iskola tanulói Nagyszeben urainak kívánnak minden jót. Az utóbbiakhoz szöveket (114–117., 119–130. sz.) a sajtó alá rendező Solymosi Nagy Mihály nevéhez köti, s ő mintegy ennek az alkalmi költsének speciális művelőjeként áll az olvasó előtt.

Ezeknek az alkalmi verselményeknek egy részét azonban az iskolajátékok egyik típusának tekintjük (vö. Varga Imre: *A magyar nyelvű iskolai játékoknak egyik típusáról*. = ItK 1986. 538–548.). Ezeknek a gratulatóriáknak egy részében a köszöntő, deklamáló diákok versmondása nemcsak egymás után következik, hanem egymásból folyik. A köszöntő rigmusok párbeszédes jelenetekké válnak, rögtönzött játékká. A névnap vagy más alkalomkori üdvözlés többször egy komoly hivatalos és egy barátságos, fesztelen, tréfálkozó részből áll. A szebeni magyar iskolában tanító Solymos Nagy szász tanulói nemcsak kántálnak, köszöntenek, hanem énekelnek, tréfálkoznak, s miközben ünnepelnek, játszanak: vetélkednek, milyen mesterséget válasszanak. A 114–117., 119–122., 127. számú darabokat primitív iskolajátéknak, rögtönzött actusnak tekintjük. Ha a sajtó alá rendező nem hagyta volna ki kiadásukkor a latin bevezető, közbülső vagy befejező latin versszakokat, állításunk meggyőzőbbnek tűnnék. A 129. számúnál sem közölte a vizsgára gyűlt urakat köszöntő latin strófákat. (L. ezeket ItK 1986. 545–546.) Kétségtelen, hogy ezt a darabot a vizsga alkalmával eljátszották. Hiányoljuk azonban a furcsa játék megértéséhez szükséges értelmező magyarázatot. De hogy ilyenféle témát kisdíjak másol is a vizsgára felgyűlt közönség elé vittek, pl. a sárospataki ref. kollégiumban (és éppen ez idő tájt), utalunk a *Játék a beszéd nyolc részéről* meg. Az A. B. C. harcáról című vizsgaelőadásokra. (Kiad. Protestáns iskoladramák. In: RMDE XVIII/1. 37, 41. sz.)

A *Vett-jegyzetkönyv* magyar verseiről nem tudjuk minden kétséget kizárólag megmondani, hogy valamennyinek a szerzője Solymosi Nagy Mihály volt-e. Lehetséges, hogy Vett György más eredetű (saját) verseket is beleírt. A vizsgavers pl. nem lehet Solymosi munkája. A befejező rész mellett (*Conclusio Examen per Simonium*) a margón „98. Die 16 Maij” olvasható. Solymosi már 1697 végén az Odera menti Frankfurtban tartózkodott.

Az alkalmi versek egy része vallásos jellegű, karácsonyra, húsvétra, pünkösdre szól javarésztük. Ilyen tematikai csoportot alkotnak ünnepi köszöntőkként a *Thoroczkai-ék*. századvégi lejegyzésű énekei (148–157. sz.). Más színezetűk van a Privigyei Miklós neve alatt közölt verseknek (10–16. sz.). Az istenes hang általánosan jellemzi a századvégi közköltészetet. Egyéni és közös bajaikban az énekszerzők Istenhez folyamodnak, hozzá könyörögnek.

Ez jellemzi a kötet eseményes történeteit is. Nem folytatják a históriás énekek hagyományát. A *nánási nótárius búcsúzó éneke* (19. sz.) régi típusú *rabének*. De mikor Beregszászi Pál szilágysomlyói prédikátor beszámol tatár fogságáról (85. sz.), a régi históriás énekek módján tájékoztat ugyan a vele történekről, de „zokogó sírással” túlföntül személyes hangon, amivel átformálja a műfajt. A másfél évtized epikus termelésében énekelnek ugyan egy város tűz miatti pusztulásáról (*Kolozsvár harmadik égéséről* – 89. sz.), templom-égésről (a 22. számú a szikszói, a 84. sz. a győri, a sárospataki ref. kollégium történetéről, elűzéséről 76. sz.), egy-egy országrész feldúlásáról (*Csiki ország pusztulásáról* – 71. sz.; *Nagykaunságnak romlása* – 102. sz.), ezek a versek azonban nem tekinthetők igazán epikus alkotásoknak, mivel egyrészt magáról az eseményről kevés konkrétumot tartalmaznak, másrészt az elbeszélő elemeket állandóan megszakítják a lírai kitörések. Pl. Dányadi János a Debrecen vidéke tatároktól való feldúlásáról írt *Siralmas versekben* (61. sz.) alig mond valami kézzelfogható a dulas történetéből, sablonos képekkel érzékelteti csak annak egy-két mozzanatát. Az eseménynél nagyobb súlyt nyer az Istenhez könyörgő hang, a bibliai utalás, a panaszkodás. A siralomének (*Cantio flebilis de periculo Tokajensi* – 92. sz.) *Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy poéta* (113. sz.), *Lamentatio calamitatum hungaricarum* (169. sz.) stb. címszavak, a jajongó verskezdetek, az énekekben ismételt felhangzó keservek és jajok mutatják, hogy a 17. század végén egy újszerű epiko-lírikus költészet, a siralom-énekek műfaja nagymértékben kivirágzott, hogy majd a kuruc küzdelmek egyéni és közösségi tragédiáit megéneklő panaszköltészetben érje el virágzása csúcspontját. A verstípus jellemző példáját a *Mága sirálmas sorsat kesergő magyar Thalia* (73. sz.) jól szemlélteti, a megszemélyesített Magyarország képében hangot adva a Thököly bukását és a II. Rákóczi Ferenc felkelését összekapcsoló évek keserűségeinek. A fentebb már említett búcsúzó-bujdosó énekek szintén a panaszköltészet sajátos csoportjának tekinthetők.

A vak véletlen szülte Boér Mártonnak egy Konstatinápolyban járt erdélyi követségben való részvételét és következményeként az 1688-ban keletkezett útleíró versét (17. sz.). Jankovics József fáradságot

nem kímélve tette az olvasó számára érthetővé és érdekessé minden szükséges tájékoztatást megadó jegyzeteivel ezt a ritka műfajt.

Hasonlóképpen Jankovics Józsefnek nagy gonddal készített jegyzetei hozták közel a mai olvasóhoz a témájánál fogva távol eső paskvillusokat Coccejusról (90–91. sz.).

Nagy László történész kutatásainak köszönhetően a sajtó alá rendezők a 17. század utolsó évtizedéhez kapcsoltak három olyan „rejtélyes” verset, melyet eddig II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának költői visszhangjaként tartott számon az irodalmi köztudat. Mindhárom versben maradt még megoldatlan kérdés, homályos pont a keletkezésüket illetően, de ezentúl az ún. *Hajdúáncot* („Nosza hajdu, fírgé varjú. . .” – 176. sz.), az erdélyi és a magyarországi városokról szóló kiéneklő verseket (179, 178. sz.) nem a 18. század első, hanem a 17. század utolsó évtizedére kell lokalizálnunk. Abban a reményben, hogy a történeti tények további aprólékos vizsgálata igazolja majd a sajtó alá rendezőtől elfogadott Nagy László-féle „jó ötleteket, eredeti problémafelvetéseket” (vö. a 887. lappal!).

Ha az említett „rejtélyes” verseket a kötet sajtó alá rendezői felvették a kötetbe, mint a 17. század utolsó évtizedének termékeit, Jankovicsnak jobban meg kellett volna gondolnia: ezek közé tartozhat-e a 175. számú „Az Isten bünteti a hittetleneket. . .” kezdetű moralizáló ének, melynek keletkezését Erdélyi Pál a 16. század közepére teszi, s a jegyzetben maga a sajtó alá rendező vallja: „Archaikusabb hangvételű, erősen romlott szövege miatt valószínűleg valóban korábbra datálható kötetünk 1686–1700-as korszakhatáránál” (884. l.). Archaikus jellege miatt kéri a korszakból a 171. számú vers is. A 172–174. számú verseknél a sajtó alá rendező mindössze azzal tudja indokolni a verseknek ebben a kötetben való megjelentetését, hogy „XVII. századi kézírással”, „XVII. századi kézzel” régi nyomtatványok üres hátlapjára, kötetstáblájára feljegyezve találta őket.

Kétségtelen, hogy igen nehéz, sokszor lehetetlen meghatározni a könyvek szenny- vagy toldalék-levelein olvasható, a levéltárakból az eredeti környezetből kiemelt, szétszóródott levelekre írt verseket. Ezért nem került a kötetbe pl. az RMK I, 1526. (Pápai Páriz Ferenc: *Pax Sepulcri*. Kolozsvár, 1698.) utolsó szennylevelének b oldalára a szintén 17. századi kézírással bejegyzett 8 soros vers, mely hangulatilag nagyon is illik a nyomtatvány mondanivalójához? „Ember, hogyha tudnád élted rövid voltát / Hogy egy holnap mulva el éred határát / Sirnál nagyon zokogva. . .”) – A Tiszántúli Ref. Egyházkerületi Nagykönyvtárban a H 978. jelzetű nyomtatvány-kolligátum végén kézírásos prédikációk vannak. Itt olvashatók az „Erdődi Gábel halálának alkalmatosságával írt *Szomorú versek*” „Hallad édes Atyam es Aszszonyom Anyam. . .” kezdettel. 19 versszakos búcsúzó. Ezt követi egy 4 strofás epitáfium, mely 1696. május 13-át jelöli meg a halál napjául. Utána még 3 versszak siratja a hat esztendő halottát. Jankovics figyelmét a vers elkerülte. – Kaposi Sámuel szerzeményeként közli a kötet a 27. számú versét (*Epitaphium prodromissae principis Apafi*). Van Kaposinak egy magyar üdvözlő versikéje az RMK III. 3402-ben is. – Az 1700 jan. elején elhunyt Szilágyi Tönköl Mártonnak emléket állító *Honor posthumus* számtalan latin verse között olvashatjuk Kisvárdai P. János balmazújvárosi prédikátor 5, és Bátorkeszi F. János 6 strofás *Siralmas versek* című magyar verseit. A kötet nem tartalmazza őket. – Jankovics többször idéz Babocsay Izák: *Fata Tarczaliensia* című munkájából. De nem közli az idézett mű 70, 109, 176. lapjain olvasható rövid verseket, melyekkel az 1670-es, 1680-as, 1690-es esztendőket berekeszti. – Ugyanabban a kolozsvári református kollégium iratanyagából az Erdélyi Múzeum Egyet levéltárába letétbe helyezett, majd a Románia Akadémiájának kolozsvári filiáléjába került *Vegyes kéziratok* anyagban, ahonnan a kötet a Vay Ádám felcsége Fekete Erzsébet búcsúztatóját kiadta (81. sz.) (a KKK azonban a jelzett helyen csak 5 versszakot közöl) található Nagyváti János halotti prédikációjában három versbetét, Morus Tamás, Seneca versrészleteinek, Szent Bernát utolsó szavainak fordítása 4, 8, s végül 8 sorban. Míves fordítások!

Vajon Jankovics felülbírálta, és megfelelő indokai vannak rá, hogy nem vette fel a kötetbe a KerMagv 1875. 127–128. lapjain kiadott „Nagy hatalmú igaz Isten, tekints szegén szolgádra. . .” kezdetű unitárius verset, melynek 19. strofája alatt az alábbiakat olvashatjuk: „Irta Koncz Boldizsár. Közli Rédiger Árpád 1695”. A folyóirat tartalmi mutatójában a tájékoztatás: „*Confessio sancta*. Irta Koncz Bold. 1695. Közli Rédiger Árpád”. És ugyanilyen okból maradt el Váradi Szabó György verse („Száma nincsen Uram, irlgmasságodnak. . .”), melynek végén „1699-ben Váradi Szabó György” megjegyzés áll? (Vö. R. Kiss István: *Váradi Szabó György két verse*. = ITK 1903. 85–87.) Igaz, hogy Váradi Szabó másik verséről kiűlt, hogy teljes egészében kompiláció. Ha ez sem eredeti alkotás, akkor is létezett 1699-ben.

Mint ahogy bizonyára létezett a 18. század végén a „Bánatimnak örvényiben. . .” kezdetű búcsúzó-bujdosó ének (kiad. KKK 94. sz.) a jelen kötetben közölt hasonló témájú versekkel egyetemben. (Vö. a 184–191. számú versekkel!) Az ének kezdőstrofái (1–4. sz.) Balogh Zsigmond 1664 tájáról való versé-

nek (kiad. RMKT XVII/10. 57. sz.) 1–3, 6. strófái. Az 5–8. versszak a RMKT XVII/14. kötetben a 187. számúnak 12–15, a 9–11. pedig az ugyanitt a 189. sz. alatt közölt ének 14, 16–17. versszakával egyezik. Különböző bujdosó énekek versszakaiból összeállított szöveg tehát, legrégibb forrása, akárcsak a kötetben kiadott 180–184., 186., 187. énekek esetében, az 1704-ben befejezett *Szentsei-dk*. Éppen az átvett versszakok bizonyítják, hogy élt a 17. század végén. Véleményünk szerint ezt is fel kellett volna venni a kötetbe.

Ugyanez a helyzet a „Vigságnak töretik gyöngé szép üvege. . .” kezdetű, a *Szentsei-dk*-ben már olvasható énekkel. (Kiad. KKK 95. sz.) Vagy a „Jaj, keserűségre indult Magyarország. . .” kezdetű, egy 1683-ban már létező latin *Luctus Hungariae* című énekkel közeli rokonságot mutató verssel. (Lásd KKK 82. sz.)

Az említett és esetleg még említhető hiányok száma elenyésző a kötet darabjainak számához képest. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a 2. szám alatt közölt ének a MTAK mikrofilmtárában nem a 293/III., hanem a 295/III. számú mikrofilmen olvasható. Kökényesdi Zsuzsanna asszony legkorábban 1688-ban halhatott meg. Férjét ugyanis, aki 1657-ben még Szatmár megye alispánja volt, 31 évvel élte túl. Halálakor már koros volt. (Vö. a 135. sz. 329. sorával!) Némi ellentmondás van a 104. számú ének jegyzetében. Előbb azt mondja, Károlyi István „1686. október 5-én jelen volt a szegedi ostrom megkezdésekor”; majd később: „Szeged 1686. szept. 23-án került a szövetséges hadak kezére”.

Véleményem szerint Stoll Béla hibásan javította a 183/II–VIII. számú énekben a 16. sorban az *azokhoz* szót *habokhoz*-ra. Két sorral előbb arról van szó, a hajótöröttek közül a tengeren „El oszlott *deszkákhoz* sokan kapaszkodnak”. Az *azokhoz* a *deszkákhoz* helyett áll. Hogy is lehetne „jó reménységgel *habokhoz* kapdozni”? De igenis lehet a vízen úszó, elszórt *deszkákhoz*. Az *azokhoz* változatot találjuk a II–III, VI–VII, IX–XII. forrásban.

Néhány kisebb sajtóhiba maradt a kötetben. A 839. lapon a 100. szám alatt az egyik mesénél a jegyzetben az *f*) megfejtésének magyar tolmácsolása elől lemaradt az *f* betűjel, így a megfejtés tévesen az *e* alá került. Keczer András nem Zakaliczki Jánoshoz írt gyászverset, a neve helyesen: Zaskaliczky. Sajtóhibae vajon, hogy a szövegben javítás nélkül maradtak ilyen szavak: *sok hazban* vettetéek – *fok hazban* (a. m. fogházba!) helyett (20/43); *Nézzül el* – *Nézzük el* helyett (46/172); *nézd item* – *itten* helyett (52/37); *negy büzi* – *nagy büzi* helyett (uo. 60. sor); *örög* scholájából – *ördög* helyett (91/169) stb.

Természetes, hogy ezek a jelentéktelen, könnyen kiigazítható hibák mit sem vonnak le a kiadvány értékéből és elkerülhetetlenek egy ilyen nagy vállalkozásban. Ilyen hatalmas, szerteágazó anyagnak a sajtó alá rendezése évekig tart, és ez alatt a hosszú idő alatt változik az egyén hozzáállása. Nem tudja teljes következetességgel mindig ugyanúgy kommentálni a szöveget, összeállítani a jegyzetanyagot. Elkerülhetetlen az évek során végzett munkában az egyenetlenség. Ezért adódnak következetlenségek ebben a kötetben is. Ugyanazt a kéziratot, művet, a kiadásokat nem mindig azonos módon említik, a nyelvi és tárgyi magyarázatokat néha bőkezűen, máskor szűkmarkúan mérik, ismétlésekbe bocsátkoznak.

Egyes közérthető, magyarázatra nem is szoruló szavakat, mint pl. *szíves*, *szívesen*, *szerelmes* (= szerető), *megenged* (megbocsát), *minden* (= mindenki) ismételten, többször, hatszor-hétszer megmagyaráznak. A szöveggörnyezetből könnyen értelmezhetőek: *sokadalom*, *kies*, *robotás*, *újju*, *maga hiit*, *bizonyos*, *eser* (= esés, botlás, hiba, vétek, haláleset), *színes* (= színlelt), *óhajítás* (= sóhajítás), *poenitencia*, *sebhető*, *legeltet* (= éltet, táplál), *sikamló* (= csúszós, síkos), *nevedékeny* ott olvashatók a nyelvi és tárgyi magyarázatokban. Ugyanakkor magyarázat nélkül maradnak szavak, szókapcsolatok, kifejezések, s az olvasó nem érti meg a szöveget (58/m: mint *sebes* Dánoknak; 61/207: Dániellel a *törésen állnak*; 64/132: *batkat* adható; 64/178: *bokros* titile; 81/276: *ijesztió vaz*; 85/5: *kapolodási*; 122/87: *tsigát tsapok* 158/287: *meg bírák*; 170/32: *meteszsz*: 168/197: *szinála*; 168/220: *port rugtál* stb.). Kézelfogható értelmezés kell. Nem segít a megértésben az alábbi eljárás. „Egy vasárnap dühödött Tátár Czellájában jutánk / Szent András hava el-fogyásakor el haza habozánk” – melynek a jegyzetéből megtudjuk, hogy a *cella* fülkét, szobát jelent (magyarázat nélkül is így gondolná az olvasó); *Szent András hava* = november. És a *habozánk?* – „Érdekes, nyelvészek figyelmére méltó hapax.” Nem nagyon ad ez útbaigazító, hasznos segítséget. A 130/5 sorban sem a „Leszen lakásunknak nyilván torna ferge”-hez fűzött kommentár: „Beniczky Péter sorainak távoli visszhangja: Mint a torna féreg / Nem ríja hogy méreg / Hanem mézben harapott (vö. RMKT XVII/12. 198.)”. Az olvasónak az a segítség, ha a Kolozsvár harmadik égéséről szóló versben található *Phalaris* szavát röviden értelmezzük, nem ilyen utalással: „vö. RMKT XVII/2. 216, 236.” (89. sz. 51. sora).

A *Phalaris* vezessen át a szómagyarázatoktól a névmagyarázatokhoz! Említettük, milyen hatalmas munkát jelentett a töméntelen halotti búcsúszóató névadátnak a megfejtése. Jankovics József még alaposabb felderítéssel magyarázza a bibliai személyeket, a bibliai helyeket. Talán nem is mindig szükségesen (pl. *Pilátust* — 113/80). Fukarabb az antik, mitológiai nevek magyarázatában. Nem minden versnél. Zilahi János versénél (95. sz.) csaknem minden antik vonatkozást megtudunk. (*Titius* — 55., *Antinomus* — 76., *Athos* — 76. és *Niger* — 127. sorban azért ismeretlen maradt!) A 64. számú erősen bölcsekedő epicedium jegyzetéből megtudjuk, hogy ki volt *Phaeton*, *Euridice*, hogy *Aeneas* hátán menekítette atyját, *Anchisest*, valamint hogy ki volt *Cleobis* és *Bíton*, *Marcus Licinus*, *Dionysius*, *Midas*, és mi volt *V. Károly*. De *Cauntus királyról*, *Penelopéről*, *Xantippéről* nem szól a jegyzet. Az Újfalusi Katát köszöntő versben (41. sz.) az antik történeti és mitológiai nevek dolgában teljesen magára hagyja az olvasót, aki talán még ismeri, ki volt *Orpheus*, de nem tudja, ki *Thytonia*, *Memmon*, *Drias*, *Naphaea*, *Pomaenia*, *Charis*, *Dya* stb. Éppen itt kellett volna felvilágosítást kapnunk, mert hogy ki, mi volt *Phlegeton*, *Delphus Febusa*, *Bacchus*, *Sókratész*, *Chrytiás*, *Dodonea*, *Ammonia*, *Sirtes* és *Charibdis*, kik voltak a *gymnósófisták* stb. megmagyarázza, jól megvilágítja a sajtó alá rendező a 45. számú darab jegyzetében, de máshol nem követi ezt az eljárást. Ezért mondható helyenként következetlennek a kötet jegyzetapparátusa.

Jó módszer lett volna az ismétlések elkerülése céljából a magyarázatra szoruló szavakat, a bibliai, mitológiai, történeti neveket külön fejezetben abécérendbe szedett mutatóban összeállítani. A RMKT XVII/4. kötete részben alkalmazta ezt az eljárást, amikor külön szójegyzékbe foglalta a megvilágítást kívánó szavakat. A nevek jegyzékbe foglalására jó példa a Régi Magyar Drámai Emlékek 18. századi sorozatának első kötetében közölt névjegyzék. Mindkettő jól szolgálja a papírral való takarékoskodást, a terjedelem csökkenését is.

A sajtó alá rendezők szöveggondozása megfelel az igényeknek. Általában javítják a leírási hibákat, az értelmetlenségeket. Talán bátrabban javíthatták volna a szótagszám hibákat. Szövegkiigazításaik megozottak, logikusak. Egy-két helyen van csak hiányérzetünk. Nem látjuk, milyen alapon javították pl. a 64. sz. vers 174. sorának *hazam* szavát; miért kurziválták, honnan vették a 85. számú ének 18. sorát.

Megemlítjük még a kiadvány stílusának néhány meglepő fordulatát, szokatlan kifejezésmódját. Az 5. számú vers jegyzetében olvashatjuk, hogy Váradi András „1683. febr. 2-án hálta el Kató nevű házastársát”. A 8. számú darabban a búcsúszóató 77–70 (!) sorai „Thiri Sámuel verse 125–128. sorának ösztönzésére születtek”. Kissé érzelmesen hangzik, hogy Rákhel „Jákób (!) gyengéden szeretett felesége” volt (27. sz. 10. sor). Nem világos, hogy a 28. számú darabnál „A nyomtatvány értelmi illúzióval bíró sajtóhibás szavait a lap alján közöljük”. A megboldogult Szendi Évának alattvalói voltak, hogy tőlük a subditis (790. l.) búcsúzik? Az uralkodóknak vannak alattvalói. Pontatlan megfogalmazásnak érezzük, hogy „Petrőczy István, felvidéki birtokos némes, az azonos nevű kuruc előkelő fia” volt (801. l.); hogy Kolozsvár „város történelmében többször pusztított tűz” (826. l. — jobban hangzanék: a város történetében, múltjában!); hogy Károlyi István „Veteránival átment a Szegedet ellensúlyozni kívánó török–tatár csapatok ellen Zenta tájkára”.

Ezeknek az apróságokra terjeszkedő észrevételeknek, a filológiai bogarászásoknak ellenére el kell ismernünk a sajtó alá rendezők dicséretre méltó szép teljesítményét. Szorgos munkájuknak köszönhető, hogy a RMKT 17. századi sorozatának minden eddiginél terjedelmesebb kötete nagyszámú versszöveget tett közkinccsé, új módon értelmezte és értékelte annak számos termékét.

VARGA IMRE

Az MTA Könyvtárának 1991. évi új külföldi beszerzései

(Könyvészet, könyvtári szakirodalom)

- AUGUILAR PIÑAL, Francisco: Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII. Madrid: CSIC. 5. tom. L–M. 1989. 1007 p.
- ANDERSSON-SCHMITT, Margarete – HALLBERG, Hakan – HEDLUND, Monica: Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung. Stockholm: Almqvist-Wiksell. Bd. 4. Handschriften C301–400. – Register. 1991. 667, 366 p. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis; 26:4)
- ARNDT, Karl J. R. – OLSON, May E.: Die deutschsprachige Presse der Amerikas. München: Verl. Dokumentation, 1976. Bd. 1–2. 845, 708 p.
- BABNIS, Maria: Książka polska w Gdansk w okresie zaboru pruskiego 1793–1919. Wrocław: Ossolineum, 1989. 209 p. (Prace Habilitacyjne)
- Bibliografie spisu Bohuslava Balbina vytislených do roku 1800. Praha: Zakl. Kn. 1989. 1–2. t. 274, 255 p.
- Bibliographie zur deutschen Literaturgeschichte des Barockzeitalters. Hg. von Ilse PYRITZ. Bern: Francke. Erster Teil: fasc. 4. 1991. 481–638. p., fasc. 5. 1991. XXVII, 641–738. p.
- BLASELLE, Bruno – MELET-SANSON, Jacqueline: La Bibliothèque Nationale: mémoire de l'avenir. Paris: Gallimard, 1990. 176 p. (Découvertes; 88)
- Blockbücher des Mittelalters. Bildfolgen als Lektüre. Hg. Gutenberg-Gesellschaft. Mainz: Gutenberg Museum, 1991. 454 p.
- BÖNING, Holger – SIEGERT, Reinhart: Volksaufklärung. Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850. Stuttgart: Fromman & Holzboog. Bd. 1. Holger BÖNING: Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780. 1990. LIV, 846 p.
- BULLOCK, Alan: Il fondo Tordi della Biblioteca Nazionale di Firenze. Catalogo delle appendici. Firenze: Olschki, 1991. 177 p. (Accademia Toscana di Scienza e Lettere. „La Colombaria”. Studi; 117)
- Catalogue of books from the Low Countries 1601–1621 in the British Library. Comp. by Anna E. C. SIMONI. London: British Library, 1990. XVIII, 842 p.
- Catalogue of books printed in Spain and of Spanish books printed elsewhere in Europe before 1601, now in the British Library. 2. ed. London: British Library, 1989. VIII, 294 p.
- Česká kniha v proměnách staletí. Red. kol. Praha: Panorama, 1990. 622 p.
- DESCHAMPS, Pierre: Dictionnaire de géographie ancienne et moderne à l'usage du libraire et de l'amateur de livre. Paris: Slatkine; Droz, 1990. VIII, 1591 p. (Reprint: Paris: Didot, 1870.)
- Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. München: Saur. Bd. 3: Nachtrag. Bearb. Elger BLÜHM [et al.] 1985. 308 p. (Studien zur Publizistik. Bremer Reihe; 17/3)
- DUNKEL, Johann Gottlob Wilhelm: Historisch-kritische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften. Hildesheim: Olms, 1968. 1–3. Bd. 755, 768, 1098, 48 p. (Reprint: Dessau-Cöthen, 1753–1755.) Supplementband zur Jöcher: Allgemeines Gelehrtenlexicon.
- DÜNNHAUPT, Gerhard: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock. 2. verb. Aufl. Stuttgart: Hiersemann. 2. Bd: Breckling-Francisci. 1990.–1549. p. 3. Bd: Franck-Kircher. 1991. 1551–2350. p. 4. Bd: Klaj-Postel. 1991. 2351–3144. p.
- Early Japanese books in Cambridge University Library. A catalogue of the Aston, Satow and von Siebold Collections. Ed. NOZOMU HAYASHI; Peter KORNICKI. Cambridge: University Press, 1991. XX, 519 p. (University of Cambridge. Oriental publications; 40)
- Le edizioni italiane del XVI secolo: censimento nazionale. Roma: Istituto Centrale Cat. Unico. Vol. 2: B. 1989. XVI, 376 p.
- Encyclopedia of library and information science. Ed. Allen KENT. New York: Dekker. Vol. 46–47. Indexes to vols. 1–45. 1991. 847 p.; Vol. 48. Suppl. 11. 1991. VI, 380 p.
- ESTERMANN, Alfred: Die deutschen Literaturzeitschriften 1815–1850. Bibliographien, Programme, Autoren. 2. verb. Aufl. München: Saur, 1991. Bd. 1–11.
- ESTERMANN, Alfred: Die deutschen Literaturzeitschriften 1850–1880. Bibliographien, Programme. München: Saur. Bd. 5. Sp-Z. + Register. 1989. 560 p.
- Fondy redakij i cennyh izdanij (knižnyh pamjatnikov) v bibliotekah RSFSR: ukazatel'. Sost. E. G. STEPANOVA-GERASIMOVA. Moskva: Gos. Biblioteka SSSR, 1990. 189 p.

- FÜLÖP Géza: Az információ. Bukarest: Kriterion, 1990. 374 p.
- GOEDEKE, Karl: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen. 2. ganz neu bearb. Aufl. Berlin: Akademie Verl. Bd. 17. Lfg. 1-3. (Lfg. 52-54. des Gesamtwerkes) 1420 p.
- Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. [Bd. 2.] Von 1570 bis 1750. Hg. von Theodor BRÜGGEMANN in Zusammenarb. mit Otto BRUNKEN. Stuttgart: Metzler, 1991. LVIII, 2518 Sp. 111.
- Histoire de l'édition française. Sous la dir. Roger CHARTIER, Henri Jean MARTIN. Paris: Fayard. T. 2. Le livre triomphant 1660-1830. 1990. 909 p. T. 3. Le temps des éditeurs. Du romantisme à la Belle époque. 1990. 669 p.
- Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Prima pars. Tomus IX. Aureliae Aquensis: Koerner, 1991. 459 (1) p.
- Index bio-bibliographicus notorum hominum. Ed. Otto u. Wolfram ZELLER. Osnabrück: Biblio Verl. Pars C. Corpus alphabeticum 1. Sectio generalis Vol. 48: Da - Daniel. 1990. 900 p. Vol. 49: Dan - David. 1990. 900 p. Vol. 50: David - De Conicx. 1991. 900 p. Vol. 51: De Conicq - Del Carretto. 1991. 900 p. Vol. 52: Del Carretto - Demonpoulos. 1990. 901 p.
- KÓKAY, György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden: Harrasowitz, 1990. VI, 151 p. (Geschichte des Buchhandels; 3)
- KÖHLER, Hans-Joachim: Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Tübingen: Bibliotheca Academica. Bd. 1. Das Frühe 16. Jahrhundert: 1501-1530. 1. Druckbeschreibungen A-G. 1991. XLIV, 620 p.
- KRATZSCH, Konrad: Verzeichnis der Luther-Drucke 1517-1546: aus den Beständen der Zentralbibliothek der Deutschen Klassik. Weimar: Nat. Forschungs- u. Gedenkstätten, 1986. 213 p.
- Lexikon des gesamten Buchwesens. (LGB2) Hg. von Severin CORSTEN [et al.]. Stuttgart: Hiersemann, 1991. Lfg. 21 (Bd. 3): Haavardsholm - Hawaii. 321-400 p. Lfg. 22 (Bd. 3): Hawkins - Hirzel. 401-480 p.
- LILLEY, Dorothy B. - TRICE, Ronald W.: A history of information science: 1945-1985. San Diego: Academic Pr., 1989. XV, 181 p.
- Manuscripts médiévaux en caractères hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Par Colette SIRAT [et al.]. Paris: CNRS; Jerusalem: Acad., 1986. Tom. 3. Bibliothèques de France et Israël. Notices + Planches n. p.
- MARRARO, Francesco: Repertorio delle biblioteche italiane. Roma: Cassia, 1989. 608 p.
- MARTINO, Alberto: Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution: 1756-1914. Wiesbaden: Harrasowitz, 1990. XV, 1170 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; 29)
- Die Matrikel der Universität Jena. Bearb. von Otto KÖHLER. Leipzig: Bibliographisches Institut. Bd. 3.: 1723 bis 1764. 9. Lief. Ortsregister. 2. Teil. Hi - Zy. 1990. 1277-1472 p.
- MAZAL, Otto: Königliche Bücherliebe. Die Bibliothek des Matthias Corvinus. Graz: ADV, 1990. 125 p., ill.
- MITSCHERLING, Maria: Joseph Kürschner: Verzeichnis des Nachlasses in der Forschungsbibliothek Gotha und Veröffentlichung ausgewählter Stücke. Gotha: Forschungsbibliothek, 1990. 136 p. (Veröffentlichungen der Forschungsbibliothek Gotha; 28)
- MIX, York-Gothart: Die deutschen Musenalmanache des 18. Jahrhunderts. München: C. H. Beck, 1987. 281 p.
- OZÓG, Jan: Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Wrocław: Wid. Uniw. T. 1. Katalog. Cz. 2: L - Z. 1991. 391 p. T. 2. Indeksy. 1991. 148 p.
- RAABE, Mechtild: Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert. Die Ausleihebücher der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel 1714-1799. München: Saur, 1989. 1-4 Bde.
- La réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé: 1517-1570. Rass. par Jean-François GILMONT. Paris: Cerf, 1990. 531 p.
- SCHÜTZ, Hans J.: Verbotene Bücher. Eine Geschichte der Zensur von Homer bis Henry Miller. München: Beck, 1990. 217 p. (Beck'sche Reihe; 415)
- SEBERT, Ernest: Jugendliteratur im Übergang vom Josephinismus zur Restauration, mit einem bibliographischen Anhang über die österreichische Kinder- und Jugendliteratur. Wien: Böhlau, 1987. XII, 325 p. (Literatur u. Leben. N. F.; 38)
- SEEWANN, Gerhard: Bestandskatalog der Bibliothek des Südost-Instituts München. München: Oldenbourg. Bd. 1. Druckschriften 1529-1945. 1990. XLVII, 840 p. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband; 1)
- SEIDLER, Andrea - SEIDLER, Wolfram: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie. Wien: Böhlau, 1988. 294 p. (Schriftenreihe der

- österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jh.; 1)
- SERRAI, Alfredo: Storia della bibliografia. Roma: Bulzoni. 1. Bibliografia e Cabala. Le Enciclopedie rinascimentali 1. A cura di Maria COCHETTI. 1988. X, 444 p. (Il bibliotecario; 4)
- A short-title catalogue of books printed in England, Scotland and Ireland and the English books printed abroad 1475–1640. Comp. by A. W. POLLARD, R. G. REDGRAVE. 2. ed. rev. enlarged. London: Bibl. Soc. Vol. 1. A – H. 1986. LIII, 620 p. Vol. 2. I – Z. 1976. XI, 494 p. Vol. 3. Index. 1991. XIX, 405 p.
- Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and of German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Library. Supplement. London: British Library, 1990. 141 p.
- SITWELL, Sacheverell – BLUNT, Wilfrid: Great Flower Books 1700–1900. A bibliographical record of two centuries of finely-illustrated flower-books. London: Witherby, 1990. XI, 189 p.
- SMATOV, V. F.: Iskusstvo knigi Franciska Skoriny. Moskva: Kniga, 1990. 205 p.
- Srpska bibliografija: Knige 1868–1944. Beograd: Narodna bibl. Kn. 5. Hic, K. – Izvestaj, Sa. 1990. 463 p. Kn. 6. Izvestaj, Se. – Izvestaj, Skolski S. 1990. 439 p.
- Stare druki 3. Warszawa: Bibl. Narodowa. 1990. 275 p. (Katalog mikrofilmów; 21)
- STEJSKAL, Karel – VOIT, Petr: Illuminované rukopisy doby husitské. Praha: Vydav. a nakl. Gráfico. 1991. 234. p.
- STRICKER, Michael: Nachlass Fritz Lieb [1892–1970]. Verzeichnis. Basel: Univ. bibl. 1990. XI, 493 p. (Publikationen der Universitätsbibliothek Basel; 9)
- Tibetische Buchdeckel. München: Bayerische Staatsbibliothek. 1991. 155 p.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Hg. v. der Bayerischen Staatsbibliothek. Stuttgart: Hiersemann. 1. Abt. Verfasser, Körperschaften, Anonyma. Bd. 17. Rei – Sach. 1991. 703 p.
- Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Stuttgart: Steiner. Bd. 2. Indische Handschriften. Von Klaus Ludwig JANERT. Teil. 11. Generalregister B für 2, 7–9. 1991. 245–430 p.
- Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Stuttgart: Steiner. Bd. 10. Sanskrithandschriften aus den Turfanfunden. Teil 5. 1985. VIII, 375 p. Teil 6. 1989. XII, 243 p.
- Verzeichnis des Nachlassbestandes Grimm im Hessischen Staatsarchiv Marburg. Bearb. Werner MORITZ. Marburg: Hitzeroth, 1988. XXVIII, 528 p. (Quellen zur Brüder-Grimm-Forschung; 1)
- Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag. Bes. von Friedhilde KRAUSE. Berlin: Deutsche Staatsbibliothek, 1990. 251 p.
- Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. Bearb. von Erdmann WEYRAUCH. München: Saur. Bd. 2. Buchherstellung 2. Teil. 17193–29011. 1991. XXIV, 397 p.
- Zeitschriften und Zeitungen des Exils. 1933–1945. Bestandverzeichnis der Deutschen Bücherei. 2. erg. erw. Aufl. Bearb. von Horst HALFMANN. Leipzig: Deutsche Bücherei, 1975. 105 p. (Bibl. Informationsdienst der DB; 19)
- (lezárva 1991. dec. 31-én)

MURÁNYI LAJOS
J. KISS ANNA

SZEMLE

Kőszegfalvi Ferenc: Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez, 1852–1944. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 68 p. (Kner Nyomdaipari Múzeum füzetek 19.)

A szerző a bevezetőben megállapítja, hogy Hódmezővásárhelyen „a nyomdászat hagyománytalan”, vagyis a török uralom következtében a város fejlődése megrekedt, eltorzult a történelem sodrából kevésbé sújtott városokhoz képest. A főként paraszt lakosságú, művelődési szempontból lassan fejlődő város csak a szabadságharc utáni, polgárosodó korszakban kezdett felzárkózni az ország többi részéhez. Ez tükröződik a könyvkultúrában is.

A címben megjelölt három terület a nyomdászat, a sajtó és a könyvkiadás (és hozzátehetjük még a könyvkereskedelmet meg a könyvkötészetet) a kiegyezés korában — főleg vidéken — szorosán összefüggtek. A szerző ezért igen szerencsésen összefüggésükben, kapcsolatukban, egymásra hatásukban vizsgálja a „könyves szakma” részterületeit.

Nem bibliográfiai összeállításra vagy más bibliográfiák kiegészítésére vállalkozott, hanem úttörő kísérletet tett Hódmezővásárhely könyvkultúrájának felvázolásához. Kevés előmunkálatra támaszkodhatott, azokat gondos önálló levéltári, könyvtári kutatással egészítette ki, s így sikerült olyan képet tárni az olvasók elé, amely később részleteiben egészíthető ki új vonásokkal, színekkel; az ő fő vonalaiban megmarad.

A munkából kiderül, hogy az első nyomdaalapítás és az első lapindítás összefügg, vagyis a lap máris rendszeres munkát biztosít a meginduló nyomdának, egyúttal gondoskodik reklámjáról is. A helytörténeti vonatkozásokon túl érdekes, hogy ennek az első hódmezővásárhelyi nyomdának az alapítója a város szülötte, Wodianer Fülöp,

aki a kiegyezés korának fővárosi nyomdászatában és könyvkiadásában előkelő helyet vívott ki magának.

Az egymás után keletkező nyomdák s az ezekhez kapaszkodó helyi lapok közti konkurenciaharcokat érdekesen mutatja be a szerző. Külön értéke a tanulmánynak, hogy levéltári kutatások alapján fényt tudott deríteni a sajtótermékek példányszámára. Ma szinte értetlenül olvassuk, hogy a 4–500 példányban megjelenő újságok és a 100–200 példányban kiadott könyvek még nyereséget is hozhattak. A szerző figyelme ezzel kapcsolatban kiterjed a lapok ára és példányszáma közti összefüggésekre is.

A könyvkiadás terén — érthető módon — a maradandó értékű művek: Gonda József, Pákozdy Ferenc és mások kötetei és József Attila Fábián Dániellel közös munkája, a *Ki a faluba* című röpirat állnak.

A nyomdák napi használatra készült termékeiről, a tankönyvekről, az imakönyvekről, kalendáriumokról stb., valamint a hivatalos nyomtatványokról nyilván majd a korábbi kutatások fognak beszámolni.

A minél olcsóbb eljárással készülő „aluljáró irodalom” idején különös örömmel vesszük kézbe az ilyen külsejében is izléses, gondos kötetet, amely a kiadó-előállító Kner Nyomda hagyománytisztelét és igényességét dicséri.

A könyv vonzerejét növeli a sok illusztráció, amely a szöveget előbbé teszi. A 42. lapon azonban az 1945-ben megjelent *Délsziget* és a 1947-es *Puszták Népe* képét is látjuk, holott a kötet csak 1944-ig követi a vásárhelyi könyvkultúra múltját. Ezek a képek azt a reményt villantják fel, hogy a szerző az 1945 utáni évtizedek feldolgozására is készül.

LAKATOS ÉVA

Biblia Kazinczy Ferenc szavaival. I. Szent történetek az ó és új testamentom könyvei szerint. (Az 1831-es sárospataki nyomdatvány újra kiadása.) II. Szent történetek az ó és új testamentom' könyveiből. (Külső címlap.) Protestáns olvasó-könyv ifjaknak és öregeknek. (Belső címlap.) Faksimile kiadás. Szerk., s. a. r., az utószót és a jegyzeteket írta BUSA Margit. Bp. 1991. Cserépfalvi Könyvkiadó. 455 p.

Kazinczy írói oeuvrejében a *Bibliának* rövid elbeszélésekbe foglalt történetei, bármily olvasmányosak legyenek is, semmiképpen nem jelentős alkotások. Irodalomtörténetírásunk szinte nem is vette tudomásul létezésünket. Toldy Ferencnek 1833-ban a Kritikai Lapokban (3. köt. 99–106.) megjelent ismertetése után 151 esztendő múlt el, hogy a kiadványról mint a magyar népiskolák tanulóinak írt hittankönyvről Mészáros István tanulmányt írt az ItK 1982. évfolyamában (527–538.). Ezóta – dicsérendő módon – Busa Margit tartja szívügyének, hogy a figyelmet erre a Kazinczyra nem nagyon „tartozó” műre terelje. Ilyesfélélt maga Busa Margit is elismer az *Utószóban*, mikor arról szól, hogy Kis János szuperintendenst „váratlanul lepte meg” Kazinczynak a készülő írásáról való tudósítása, amelyről Kazinczy is így vallott: „mint a gyermek, gyermeki lelkem által oly dolgokra hagyom kaphatni magamat, melyek nem tartoznak rám”. Az ember önkéntelenül elcsodálkozva veszi kezébe ezt a nagyon szép (és drága, 1400 Ft-ba kerülő Cserépfalvi-kiadványt, mely „II. János Pál pápa magyarországi látogatásának tiszteletére készült”, ahogy a címlap tájékoztat róla.

Félrevezető a kiadvány címe: *Biblia Kazinczy Ferenc szavaival*. Ez a cím arra készíti az embert, hogy valami eredeti bibliafordításra, fordításrészekre gondoljon. Szó sincs arról, hogy Kazinczy bibliát szándékozott volna az emberek kezébe adni. Azt ad, amit a címben ígér: szent történeteket a *Bibliából*. A *Biblia* könyveinek egy igen kis töredékét nyújtja, olvasmányos történetekben foglalva össze néhány bibliai könyv eseményes mozzanatait. Az Ószövetségből merített elbeszélés felének a tárgyat Mózes öt könyve szolgáltatja. Természetesen legtöbbet (47-et!) az I. és II. könyv. A III. könyv egy, az V. két történettel van képviselve. Sámuel könyvei 14, a Királyoké 12 történetet szolgáltatnak. A József könyvének gazdag anyagát egyetlen összefoglaló fejezetben adja. A Bírak, Dániel könyvéből 7-7 történet kerekedett ki. Jónás, a hét Makkabeus ifjú, Jób, Judit, és Tobiás még egy-egy történet hőse.

Az Újtestamentumból a négy evangélista 72, az Apostolok cselekedetei 21 fejezettel van képvisel-

ve. „A Jézus tanítása példaképekben”, „Jézusnak intései a' jóra apró mondásokban” túlnőnek egy-egy evangéliumi résznél.

Kazinczy szavaival szóló *Bibliának* azért is nehéz elfogadnunk a kiadványt, mivel Kazinczy Hübnér Johann német pedagógus *Zweymal 52 au-serlesene Biblische Historien* című 1714-ben megjelent munkáját dolgozta át, mivel annak Fodor Páltól 1754-ben, illetőleg Major Józseftől 1825-ben nyomtatásban megjelent fordítását nem tartotta kielégítőnek. Az első fogalmazással már 1826 januárjában elkészült, de nyár végére az utóbb nyomtatásban kiadott szöveggel is készen volt. A sajtó alá rendezéssel 1830 őszén foglalatosságot. Nádaskay András még ebben az évben elkezdte a nyomtatást, 1831. augusztus 15-én már befejezte az első részt. A második rész folytatását egy időre lehetetlenné tette a pestisjárvány miatt elrendelt zárlat, minthogy nem tudott papírhoz jutni. Időközben Kazinczy is a pestis áldozata lett (+ 1831. augusztus 23.). Utolsó kötetes kiadványát, a *Szent történeteket* már nem vehette kézbe. De a sajtó alá rendezést és az első rész javítását még ő végezte. Az ő szándéka szerint nem került a címlapra a Kazinczy név. Helyesen következteti ki a sajtó alá rendező: „Talán mert nem a saját művet írta, csupán ősi szöveget átfogalmazott.” A csak kevésbé eredeti szellemi tevékenységet a név elhagyása magában is minősíti, és egyben megmagyarázza, hogy a munkát a köztudat kiiktatta a Kazinczy-művek közül.

A *Szent történetek* kiadásra került változata pedagógiai tanácsokat tartalmazó *Előszóval* kezdődik, melyet a Szentföldről szóló földrajzi, történelmi fejezeteket tartalmazó *Bevezetés* követ. Ezután jönnek az *Ó testamentomi* (21–109.), majd az *Új testamentomi históriák* (111–194.). A történetek alkalmasak arra, hogy gyerekek és felnőttek jártasságot szerezzenek a *Biblia* világában, vallásos érzületük erősödjék. A helyenként beszórt erkölcsi tanulságok, elmélkedések, tanítások erőltetés nélkül simulnak a főszöveghez (ezeket a sajtó alá rendező dúlt betűkkel emelte ki), és alkalmasak Kazinczy eszméletű pedagógiai célkitűzéseinek a megvalósulására. Hasznos áttekintést nyújt a Jézusnak a Szentföldön tett útjairól beszámoló *Toldalék*.

Hogy Kazinczy eredetileg protestáns olvasóknak, hittankönyvnek szánta ezt a munkát, a bibliai történeteket követő különálló fejezetek világosan mutatják: „Confirmáziói catechizmus, azaz velleje a' vallás' tudományának” és a „Bevett formulák is imádságok”. Még inkább látszik ez a könyvnek Kazinczy kezeírásában ránk maradt első fogalmazványából. A tanítói és felekezeti jel-

leg ebben jobban érezhető. A második fogalmazás lényegesen átgondoltabb a kézírásos szövegnél. A kiadáskor Kazinczy elhagyta a kéziratban Bevezetésként álló „A Biblia” könyveinek isméréte” és a bibliai történeteket követő „A christianismus” történetei a mai időkig, különösen Magyar- és Erdélyországban” című fejezeteket. A történetek számát több mint megkétszerezte, de a meg hagyottak szövegében is sokat változtatott a kiadásban.

Az első fogalmazásból még hiányzik a katekizmus. A könyörgések száma a kéziratban 10, a nyomtatványban 15.

Báriróladomtörténetileg a *Biblia Kazinczy szavaival* azt mondhatni érdektelen, s a Kazinczyról alkotott képen ez a kiadvány nem változtat, örülünk kell, hogy napvilágot látott a *Szent történetek* első fogalmazványa, mégpedig minden igényt kielégítő, igen jól sikerült fakszimile kiadásban. Busa Margit szöveggondozói munkája elismerésre méltó.

A szöveget kísérő megjegyzései *Utószó*) minden szükséges tájékoztatást megadnak. Talán módját kellett volna ejtenie, hogy a két szöveg egymásik szavát valahol jegyzetben megmagyarázza. Hasznos lett volna bemutatnia, milyen jellegű átfogalmazást végzett Kazinczy; könyve hogyan viszonyul forrásaihoz, elsősorban Hübnerhez, és esetleg az őt magyarra fordító elődökhöz. Egy ilyen részletes összevetés esetleg megemelte volna Kazinczy érdemét. Egy-két sajtóhiba minden igyekezet ellenére benne maradt a jegyzetekben. Ilyenek kell tekintenünk a 426. lapon János evangéliumának XLX. részére utalását XIX. helyett, és ugyanitt Máté XIII. része helyett a hivatkozás helyesen: XVII. rész. A 437. lapon az utolsó sorban a „Zwey leere Zeiten”-ben bizonyára a *Zeilen* a helyes.

VARGA IMRE

Az erdélyi ferences kusztdia történetei.
Kájoni János: *Fekete Könyv*. S. a. r. MADAS Edit, az okleveleket ford. SZLOVÁK Kornél. Szeged, 1991. 145 p. — Györffi Pál: *Az erdélyi ferences kusztdia története*. Ford. és kiad. DOMOKOS Pál Péter. Bp. 1989. 92. p.

Az 1640-ben feállított erdélyi Stefanita-örtség, majd 1729-től provincia történetét legelőször Kájoni János írta meg, 1683–84-ben. A kéziratot Györffi Pál ferences tartományfőnök 1729-ben Rómában kinyomtatott, Csíksomlyón 1729-ben és 1737-ben újra kiadott latin nyelvű történetében

(*Ortus, progressus, vicissitudines, excisio et restauratio, olim custodiae, nunc ab anno M.DCC.XXIX. provinciae Transylvaniae ordinis Minorum S. P. N. Francisci strictioris observantiae tituli Sancti regis Stephani*) „Liber niger” néven idézi. Kájoni kéziratának élére az erdélyi kusztdiának provincia rangra történt emelése (1729) után került az alábbi cím: *Provinciae Transylvanicae Fratrum Minorum Strictioris Observantiae Manuscripta Jo. Kájoni*.

Munkájának az elején Kájoni dokumentumgyűjteményt ad a kusztdiára vonatkozó legfontosabb iratokból. Elsőként VIII. Orbán pápa 1640. február 3-án kelt brevét közli az erdélyi örség felállításáról. A *Congregatio de Propaganda Fideitől* származó határozatok, a magyar királyok és Erdély fejedelmeinek megerősítő levelei, a mikházi, fejéregyházi, szárhegyi kolostoroknak tett adományozásokról szóló irások, főkirálybírói rendeletek — összesen 16 dokumentum — (közben egy helyt Kájoni feljegyzése az 1681-es földrengésről, Apafi 1681-es, 1682-es, 1683-as kitámadásáról) előzi meg a történeti részt.

Az erdélyi katolikus főurak 1629-ben fordultak a magyarországi salvatoriánus, 1630-ban a bosnyák ferences tartományhoz, hogy a súlyos paphiányra való tekintettel szerzeteseket küldjenek a még megmaradt katolikus hívek szolgálatára, illetőleg hittérítésre. Nehézséget jelentett, hogy az Erdélybe érkezett bosnyák ferencesek nem tudtak magyarul. Másrészt, mikor a pápai brevét az új örséget az obszervánsok megreformált, szigorúbb rendtartású ágazataként állította fela, a bosnyák ferencesek ellenálltak; az egész örséget, de legalább a mikházi rendházat fennhatóságuk alá kívánták vonni. Az eltérő rendi szabályok mellett a származás, a nyelv is elválasztotta a bosnyákokat a magyaroktól. A több mint 25 esztendőn át folyó torzalkodás, a tettlegességig fajuló csatározás csak 1666-ban ért véget, amikor a bosnyákokat karhatalommal távolították el Mikházáról, és megtiltották, hogy ezentúl valakit ebből a nemzetből befogadjanak a közösségbe.

A kéziratnak a 38r oldaltól a 64v oldalig teljesen összefüggő része adja az erdélyi ferencesek történetét, az örség megalakulásától 1667-ig. Kájoni szem- és fültanúként, részben az eseményeket alakító résztvevőként írja meg a dolgokat. Közben megemlékezik mindenről, ami a katolikusok helyzetére Erdélyben hatással volt. Helyenként magáról is vall.

A Kolozsvár környéki vallási állapotokról szólna elmondja pl., hogy ott csupán négy község maradt meg katolikusnak, köztük Jegénye, mely egy időben olyan szegény volt, hogy nem bírt katolikus

papot szerezni, és a szomszéd falu kálvinista papját fogadta fel, hogy temessen, kereszteljen (de ne prédikáljon — „nequaquam praesumeret eis concionari”!). Anyja szavai szerint ez a lelkész keresztelte meg őt is 64 évvel e sorok írása előtt. („Haec a matre mea accepi, quae per talem Ministrum ante annos 64 baptizari me (qui haec scribo) in ea Ecclesia fecit.” 45v.) A sajtó alá rendező a jegyzetben 54 helyett — helyesen — elírásnak tartja a számot. (A 64v-on a történetet befejező sorában Kájoni 54-et írt!). Ugyanitt azt mondja Kájoni magáról, hogy ebben a faluban, tehát Jegenyén született („quae me in lucem hanc edidit” — 45r). Pedig a saját kezével írt *Hortivus devotionis* címlapján azt írja: „per me Fratrem Ioannem Kaioni, de Kús Kaion”, s ez alapján a Szolnok-Doboka megyei Kisbajont tekintik szülőfalujának.

Egyébként ritkán szólal meg első személyben. De ez nem azt jelenti, hogy személyességét ne éreznénk lépten-nyomon. Amikor a mohácsi csatavesztésnek a katolikus magyar egyházra következő soha ki nem hevert csapásáról, Szapolyai János törökkel szövetkezésének „felháborító gszágáról”, a reformáció új tanait oly bölcsen támogató főuraink egyházi birtokokat szerző mohóságáról, az új tanításoknak Erdélyben tűzvészként terjedéséről és a katolikus hívek körében végzett pusztításáról beszél, éppolyan szenvedélyességgel, megfogatkozott és egyre fogyó hitsorsosainak féltésével szól, mint amilyen a bosnyák ferenceseknek a magyar testvérek ellen még „egy eltévelyedett keresztényhez sem illő” családságait, fortélyait, erőszakosságait tárgyalja, és óvja tőlük „Szent István magyar király áldott őrségének édes gyermekeit”. Talán elfogult „tárgyilagosság” a részéről, hogy Apafinak Erdélyből 1681-es kitámadását a „pápis-ták rontásának” szándékában látja, de általában mindig az igazságot keresi és írja. És teszi mind ezt megértéssel. Példaként idézhetjük a háromszéki nős papokról írottakat: „Az igen kevés számú pap közt is alig akad nőtlen, sőt ünnepélyes, nyilvános esküvőn nősültek meg, s ezek mind a mai napig [1683–84!] megvannak, szolgálatukat és áldozatbemutatásukat azonban a nagy szükség mégis fontossá teszi” (96.).

Kájoni történeti munkája nem ér véget a 64v lappal. A kusztódia történetét az előjárók felsorolása követi, 1687-ig Kájoni írásával. (A névsor 1718-ig sorolja fel a tisztségviselőket.) Kájoni a kéziratban két üres lap után *Conventus csikiensis* cím alatt a csíksomlyói rendház és templom 1661-es pusztulását és újjáépítését ismerteti. Ezután a kolostor jötevőinek ábécé rendben összeállított névsora következik, majd a templom felsze-

relési leltárát adja házfőnöksége idejéből, az 1683. július 28-i helyzetnek megfelelőleg.

A Madas Edittől sajtó alá rendezett kiadás első része a „Fekete könyv” szövegét adja közre, tehát forrásközlés. A második rész a latin szövegek fordítását tartalmazza. Okos szómagyarázat segíti a tökéletes megértést. Az Utószó beszél röviden a kéziratról, Kájoniról. Névmutató zárja a kiadványt.

Mindkét fordító, egyikük sajtó alá rendezőként is tökéletes munkát végzett. A 22. számú jegyzet magyarázatát kell csupán kiigazítani. Arius nem ókori eretnek volt. Az arianusok (unitáriusok) felekezetének apostola 280–336 között élt.

A Domokos Pál Péternek köszönhetőleg megjelent Kájoni-mű jelentős forrás nemcsak az erdélyi ferences kusztódia történetére vonatkozólag, hanem a 17. század erdélyi politikai, művelődési, főképpen azonban vallásügyi viszonyainak a megismerésére.

Hogy hasznos forrás volt valóban, mutatja, hogy a kusztódia, de szélesebb vonatkozásban a ferences rend történetének írói közvetlenül vagy közvetve belőle terítették. Györffy Pál szinte teljes szövegét, minden adatát átvette. Karácsonyi János műve (*Szt. Ferenc rend története Magyarországon 1711-ig*. Bp. 1922–1924. 1–2. köt.) közvetve szolgált forrásul, Györffy munkáján keresztül. Amikor Karácsonyi Györffire utal, csaknem mindig Kájonit kell értenünk, mert Györffy őt írja át. Csak kevés új anyagot ad a Kájonitól is tárgyalt időszakot illetően.

Bővítéseinek forrásaira hivatkozik munkájának az elején.

Részletesebben szól a ferences rend régebbi magyarországi és erdélyi történetéről, amikor Erdélyben még nem létezett az önálló kusztódia. Új dologként olvashatjuk Anjou Károly feleségének, Erzsébetnek csodás római útját, amikor a városba érkezésekor maguktól zúgni kezdtek a harangok. Vagy Mária Magdolna ereklyének a törökök előli menekítését Budáról. Bővebben szól Capistrano Jánosról, a Po folyón való átkeléséről a vízre terített köpenyén; a török elleni küzdelemben, a ferences rendnek magyarországi szervezésében folytatott tevékenységéről. De attól kezdve, hogy a katolikus vallás hanyatlásáról kezd szólni, forrása Kájoni kézírata, helyenként rövidebbre fogva Kájoni szövegét, elhagyva némelyik adatát, máskor átfogalmazva, kissé bővítve tájékoztatásait. Szerkezeti változtatása, hogy a dokumentumokat — köztük Kájoninál nem szereplőket is — a szövegbe ágyazva közli a megfelelő helyen.

Kájoni a történetét a *Propaganda Fidei* 1667. szeptember 5-i ülésén hozott határozatának ismer-

tetésével és egy ezt követő „Antidotum contra Recidivam” (Orvosság a visszaesés ellen) címet viselő, szerzetestársait figyelmeztető befejező résszel zárja, mivel kéziratának további részei: a custosok jegyzéke stb. már tulajdonképpen nem kuszódia-történet. Győrffy teljes szövegében közli a decretumot, és a custosok 1727-ig szóló névjegyzéke előtt az erdélyi ferences misszió működésének és eredményeinek bizonyítására közli a Katolikus Status 1726. december 14-i keletű elismerő bizonylatát.

Győrffy könyve foglalkozik még a kuszódia-nak provinciává való felemelésével. Részben az Erdélyi Katolikus Status kérelmére a Milanóban 1729. június 4-én tartott egyetemes káptalan tárgyalta az ügyet, s ez év május 20-án tette meg Csató Eleket, az addigi custost az új provincia fejévé, helyébe custossá nevezve ki Győrffy Pált. Őt azután 1732. június 29-én provinciálissá választották. Ezt a tisztséget 1735. július 4-ig viselte, utóda Böngözi László lett. Ez az utolsó időpont megjelölés, melyet a könyvben olvashatunk.

Győrffy könyvének utolsó – negyedik – része „Az erdélyi provincia konventjeinek, rendházainak és lakóhelyeinek számáról” címet viseli. Saját szavaival ismertetjük mondanivalóját. „... konventet hatot számlál: a csíksomlyóit, a mikházit, a szebenit, az esztelnekit, a vajdahunyadit és a kolozsvárit. — Megszüntetett konventet pedig, amelyek most már csak rendházak, ugyancsak hatot számlál: a szászmedgyesit, a brassóit, az udvarhelyit, a szászvárosit és a gyergyóit. Residentiája pedig három van: a dési, a segesvári és a károlyvárosi”. Mikor röviden ismerteti ezek múltját és jelenét, legmelegebb hangon és leghosszabban a csíksomlyói rendhárról és az ott a Boldogságos Szűz tiszteletére épült templomról beszél. A pünkösdi búcsúról, melyre „nemcsak Erdély közelebb fekvő helyeiről, hanem a Moldvai fejedelemségből is és Magyarország területéről is a népek igen nagy tömege szokott ide zárandokolni”. A hely 1661. évi pusztulásáról majd újjáépítéséről szólva Kájonit szólaltatja meg, az ő *Liber Niger*ére utal. Elevenen rajzolja meg, hogy tartották távol 1694-ben a kolostor ellen támadó tatárokat, amikor a házfők, Nizet Ferenc a nagyszámú iskolai ifjúságot és az odamenekült népsokaságot lándzsák helyett hosszú karókkal a kezükben, az asszonyokat fedetlen fővel és sötét ruhába öltözve csatasorba állította, s így seregnek álcázva a néhány lovasból és fegyveresből álló védőket, rászedte és visszavonulásra kényszerítette a rabló-dúló tatárokat, a templomot és kolostort megmentve egy újabb pusztulástól.

Győrffy Pál latin nyelvű történeti munkáját Domokos Pál Péter fordította magyarra a második

csíksomlyói kiadás szövegéből. Az Erdélyért, „édes hazájáért” élő-haló fordító saját költségén jelentette meg a könyvecskét, „hogy az erdélyi szigorúbb szabályok szerint élő ún. obszerváns ferencesek 1640 és 1719 között végzett tevékenységét mindenki olvashassa egy hű ferences betűi nyomán” (7.).

VARGA IMRE

Köhler, Hans Joachim: Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Teil I. Das frühe 16. Jahrhundert (1501–1530). Band I. Druckbeschreibungen A–G. Tübingen 1991. XLVIII, 620 p. 25 cm.

A 15. század nyomdatermékei, az ún. ősnymtatványok példányai az elmúlt száz esztendő során világszerte fokozatosan egyre gondosabb kezelésben és mind részletesebb feldolgozásban részesülnek. Ennek tudható be, hogy a régi nyomtatványokkal foglalkozók (könyvtárosok, antikváriusok, bibliográfusok) mind nagyobb és nagyobb érdeklődéssel fordulnak az időrendben következő, a 16. században készült kiadványok felé. Ez a korszak a világtörténelem egyik legvirharosabb időszaka, elég ennek kapcsán csak a reformációra és a törökveszedelemre gondolni. A nyomtatványok tartalma is ennek megfelelően — a korábbi század termékeivel összehasonlítva — sokkal színesebb, érdekesebb és sokoldalúbb lett. Tehát nem csupán a logika mondatja, hogy az ősnymtatványok után a következő korszak kiadványait kell most sorra venni, de azok tartalma is igen sokszor renkdívil vonzóvá teszi a velük történő behatóbb foglalkozást.

A 16. század nyomdatermékeinek feltárási mélysége természetesen még nagyon messze van az ősnymtatványokétól, de egyedül a legutóbbi években is már jelentős előrehaladás történt ezen a téren. Abban a két országban ugyanis, ahol ebben a korszakban a legtöbb kiadványt — hozzávetőleg a világ össztermésének mintegy kétharmadát — állították elő, vagyis a németek és az olaszok, nagy vállalkozás keretében igyekeznek ezeket bibliográfiailag regisztrálni. Közülük a nagyobbik és a hazai gyűjteményekben legjobban képviselt nyomtatványok, a német nyelvterületen készült kiadványok várhatóan 90 000 bibliográfiai egységet tartalmazó jegyzéke: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD 16) (vö. Magyar Könyvszemle 1984. 261–264.). E vállalkozás első terméke az a szerzői betűrendes sorozat, amelynek várható terjedelme kb. 20 kö-

tet lesz. Ebből eddig már 17 napvilágot látott, ahol is már az S betű eleje található. A másik, az országok Rómában készülő központi katalógusa az országuk mai területén a 16. században előállított kiadványokról. Ennek eddig az ábécé első két betűjét tartalmazó egy-egy kötete látott napvilágot: *Le edizioni italiane del XVI secolo. 1989–1990.*

De nem csupán az országok retrospektív nemzeti bibliográfiái, de a 16. századi nyomtatványokat őrző nagyobb gyűjtemények katalógusai is igen nagy mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy az e kiadványok feletti áttekintés tovább javuljon. Itt emlékeztetni kell az Országos Széchényi Könyvtár három kötetben napvilágot látott katalógusára (vö. Magyar Könyvszemle 1991. 160–162.), amely világviszonylatban is jelentős, mintegy 16 000 darabos állományáról ad jó áttekintést. A 16. századi nyomtatványokra vonatkozó információk további gazdag forrása a nyomdahelyek (városok) és nyomdászok, továbbá a jelentősebb szerzők munkái, végül, de nem utoljára a valamely speciális tartalmi szempontból (pl. hungarica, misekönyvek, bibliák, naptárak, szótárak) összeállított bibliográfiák és katalógusok. Ebbe a legutóbbi kategóriába tartozik az alább ismertetésre kerülő kiadvány.

A 16. század rendkívül mozgalmas voltáról a fentiekben már említés történt. Ezt igazolják azok a nyomtatásban napvilágot látott kiadványok, amelyeket rölapoknak (Flugschriften, feuiles volantes) neveznek. Ezek voltak azok a szövegek, amelyek viszonylag kis terjedelmük miatti rövid nyomdai átfutásukkal a napi eseményeket leggyorsabban voltak képesek követni. E csoportból nőtt ki azután fokozatosan a mára nagyhatalmúvá vált sajtó. A 16. század évtizedei – elsősorban a Luther fellépése nyomán kialakult reformáció miatt – különösen eseménydúsak voltak. Maga a rölap műfaja is – csekély előzményektől eltekintve – ekkor izmosodott meg és alakult ki. Hazája és a legtöbb kiadványt közreadó része Európának a velünk szomszédos német nyelvterület volt.

Mindezek alapján élénk érdeklődésre tarthat számot a hazai történeti stúdiumokkal foglalkozók körében a 16. századi német és latin nyelven megjelent rölapok bibliográfiája. A nagyszabású vállalkozás keretében elsőként e század első három évtizedében közreadott nyomtatványok bibliográfiája készült el Tübingában Hans-Joachim Köhler gondozásában. Ennek hat kötetre tervezett és az említett évtizedeket tartalmazó részének első három kötete a nyomtatványok bibliográfiái leírását tartalmazza.

E vállalkozás a tübingai egyetemen 1973-ban a teljesség igényével indult, de a támogatások megszüntével kénytelenek voltak beérni a bibliográfiai munkálatokkal párhuzamosan készült mikrokártyás felvételeken közreadott 5000 mű gondozásával. Tehát ezek rendkívül gondos és igényes bibliográfiái leírása jelenik meg összesen három kötetben, ahol is megtalálható az illető kiadvány valamennyi jellemző adata a címszöveg betűhű és sorvég jelölésének közlésétől a nyomdászmeghatározásig, a pontos kollációtól a gazdag szakirodalmi hivatkozásig stb. Természetesen a mikrolapon teljes terjedelmében közreadott példány lelőhelye és a mikrokártya pontos adatai is olvashatóak ugyanott.

A sorozat következő három kötete a mutatókat tartalmazza majd. Ebből egy-egy jól bevált áttekintést ad majd a cím szövege, a nyomdahely, a nyomdász stb. szerint. Különösen izgalmasnak ígérkezik a két kötetre tervezett és rölapok tartalmát tárgyszavak szerint feltáró rész. Ebből feltehetően számos magyar vonatkozás fog még napfényre kerülni. De már az első kötet 1460 tételéből is több szerzői hungarikum-rölapot lehetett felismerni. Ezek egy része a Szabó Károly-féle RMK III. kötetben, mások az ehhez 1990-ben közreadott *Pótlások, kiegészítések, javításokban*, egy kis részük egyelőre még ott sem lelhetőek fel (Köhler 15. és 1148. sz.). A fenti esetekben azonban nem új szövegekről van szó, hanem már ismerteknek korábban a hazai szakirodalomban nem regisztrált további kiadásairól.

Magyar szempontból ugyancsak jelentősek azok a nem szerzői hungarikumok, amelyeknek tartalma vonatkozik hazánkra. Ezek közül kimagasló a Dózsa-háborúról tudósító nevezetes rölap: *Ein gross Wunderzeichen*. Ennek négy kiadásáról is beszámol ez a bibliográfia (1387–1390. sz.). Miután a hazai szakirodalom (Magyar Könyvszemle 1984. 24–33.) ennek eddig összesen hét kiadásáról tud, ebből bizonyos arányokat lehet lemérni a Köhler-féle bibliográfia teljességét illetően. Természetesen a mikrolap készítése során egyelőre – technikai okok miatt – szükségszerűen csupán néhány gyűjteményre kellett szorítkozni. Jellemző a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek rendkívüli gazdagságára, hogy ott a három hiányzó kiadásból kettő még fényképezésre, ill. bibliográfiai regisztrálásra vár egyedül ebből a rölapból.

Még mindig ennél a Dózsa-féle rölapnál maradvá, a Köhler-féle bibliográfiában az ezt megelőző leírás (1386. sz.) fényt vethet arra, hogy felte-

hetően honnan származik ennek a meglehetősen szokatlan címe. Ott ugyanis az 1512-ben a müncheni Schobser-nyomdában, ahol különben a hazai parasztháború leírásának két kiadását is előállították, készült kis kiadvány következő címe olvasható: *Ein gross Wunderzeichen, auf dem Berg Sinai bei Sankt Katharinen Grab geschehen*. Ennek alapján arra lehet gondolni, hogy talán ebben a müncheni műhelyben láthatott napvilágot az 1514. év első felében Magyarországon történekről szóló röplapnak a fenti címet követő első kiadása.

Érdeklődéssel várjuk ennek az értékes bibliográfiának további köteteit.

BORSA GEDEON

Walsh, J. E.: A catalogue of the fifteenth-century printed books in the Harvard University Library. Volume I. Binghamton–New York, 1991. XXV, 617, XVI p. – 23 cm.

A könyvnyomtatás legkorábbi korszakában, a 15. században készült kiadványokat őnyomtatványoknak nevezik. E kategória világszerte rendkívüli megbecsülésnek örvend, hiszen azok száma és összetétele egyben rangot is ad az azokat birtokló könyvtárnak. Ennek is tudható be, hogy az utolsó század során a világ majd minden jelentősebb ilyen jellegű állománya feltárást nyert, amelyek egy része nyomtatott katalógus formájában napvilágot is látott már, illetve folyamatosan jelenik meg ma is. Amíg korábban az ilyen kiadványokban a bibliográfiai azonosítás és esetleg még a példány esetleges hiányosságának közlése volt csak a cél, addig az utóbbi időben az igényesebb megoldás során a példány minden egyéni jellegzetességének (kötés, a korábbi tulajdonosok stb.) ismertetésére is kiterjednek a leírások. Joggal, hiszen a bibliográfiai azonosítás terén mind kevesebb újat tudnak az ilyen katalógusok nyújtani. Évtizedek telnek el addig, amíg a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) berlini szerkesztősege által központilag nyilvántartott mintegy 30 000 féle őnyomtatványhoz néhány száz további, korábbról ismeretlen, 15. századi nyomtatványt jegyeznek ott be, ami így is mindössze kb. egy százalékát teszi ki a már ismerteknek.

A példány egyedi ismertetése azonban számtalan további új adatot hoz napfényre mind a kötés-, mint a könyvtártörténet művelői számára. Itt kell megemlíteni, hogy ennek az igényes megoldásnak egyik élenjáró művelője az Országos Széchényi Könyvtár egykori munkatársa, Hubay Ilona volt. Ő több bajorországi gyűjtemény 15. századi nyom-

tatványait ismertette ilyen módon: Würzburg, Universitätsbibliothek (1966) – Eichstätt (1968) – Neuburg/Donau (1970) – Augsburg, Stadtbibliothek (1974). A világ legnagyobb régi állománnyal rendelkező könyvtárai közül többen is ma már ilyen igényességgel tárják fel a 15. századból származó nyomdatermékeket. Ki kell emelni ezek közül a párizsi Bibliothèque Nationale és a müncheni Bayerische Staatsbibliothek folyamatosan napvilágot látó ilyen jellegű katalógusait.

A csupán bibliográfiai azonosításra szorítkozó őnyomtatvány-katalógusok közül mindig élenjáró volt az észak-amerikai gyűjtemények állományát összesítő census. Egész ország teljes 15. századi nyomtatvány-állományát ugyanis itt foglalták először össze 1919-ben, majd másodszor 1940-ben, harmadszor pedig 1964-ben. A múlt nélküli, de gazdag Egyesült Államok intézményei ugyanis nagy ambícióval gyűjtötték és gyűjtik ma is a régi könyveket, amelyek a tulajdonos számára általában tekintélyt is biztosítanak. Így a jelentős anyagi erők felett rendelkező könyvtárak utólag mintegy megvásárolják múltjukat. És nem is eredménytelenül. Elég ennek bizonyítására az említett három censusban regisztrált példányok számát felsorolni: 13 200 – 35 232 – 47 188. Mára ez már messze túljutott a félszázazren. Forrásul leginkább a Földközi-tenger vidéke (elsősorban Olaszország) szolgál, de Európa más vidékeiről is szorgalmasan vásárolnak az amerikaiak. Így a Hess által 1473-ban Budán nyomtatott első hazai kiadvány, a *Chronica Hungarorum* legújabbban felbukkant példánya is (vö. Magyar Könyvszemle 1990. 129–131.) az Atlanti-óceán túlsó partjára került.

A fentiek alapján tehát az Egyesült Államokban levő könyvtárak őnyomtatványairól a Frederick R. Goff nevével fémjelzett harmadik census (1964) lényegében viszonylag korszerű áttekintést nyújt. (A nevezett szerző kézírásával kiegészített példányát 1973-ban hasonló formájában közreadták, így az még korszerűbb tájékoztatást ad.) Ilyen előzmények után szinte természetes, hogy az USA legpatinásabb egyetemének, a Harvard Universitynek őnyomtatványai is a példány részletes ismertetésével jelennek meg. Erre a feladatra az említett egyetem régi és ritka nyomtatványainak jelentős részét őrző Houghton Library vezetője, James E. Walsh vállalkozott. (Ő nem teljesen ismeretlen a Magyar Könyvszemle olvasói előtt, hiszen tollából – a jelen ismertetés írójának társszerzőségében – már jelent meg cikk e folyóirat hasábjain (1965. 128–233.) Joannes Sambucus, a neves hazai származású humanista auto-bibliográfiájának ismertetésével.)

A Harvard University meglehetősen összetett intézmény, amelynek hálózatában számos könyvtár tevékenykedik, nem csupán a Massachusetts államban fekvő Cambridge–Boston városörmőrülésben, de a főváros Washingtontól az itáliai Firenzéig több más helyen is. A mostani mű valamennyi intézeti könyvtár állományát is felöleli. Első kötete – a közép-európai olvasó számára talán szokatlan módon – nem az általánosan alkalmazott szerzői betűrendben közli adatait, hanem a leírások az országoknak, majd azon belül a városoknak a nyomdászati elterjedésében elfoglalt időrendje szerint követik egymást. Ezt a rendet még Robert Proctor állította fel a múlt század végén, és a londoni British Museum (ma British Library) 15. századi nyomtatványainak világszerte nagyra értékelt katalógusa is így épül fel. (Ennek tudható be, hogy ez az első Harvard-kötet, amely Gutenberg miatt elsőként a német nyelvterületet öleli fel, a címlapján a ma meglehetősen régiesen ható területmeghatározást viseli: *Brooks Printed in Germany, German-Speaking Switzerland and Austria-Hungary*.) Ez a nyomdászattörténeti alapon felépülő besorolási rend azonban lehetőséget nyújtott Walsh számára, hogy katalógusát részletekben készítheti el, ami a szerzői betűrend esetében megvalósíthatatlan lett volna.

Ez az első kötet összesen 1284 ősnymotványt ismertet a német nyelvterületről és Csehországról. A leírás rendkívüli módon gondos. A bibliográfiai azonosítás igényének természetesen a legmesszebbmenőig eleget tesz: kilenc alapvető bibliográfia, ill. katalógus tételezszámait minden esetben közli. Szükség esetén a 167 tételt felölelő forrásjegyzék további tagjaira is hivatkozik. A leírás kiterjed a nyomtatvány levélszámozásának esetleges hibáira is, ami pl. messze meghaladja az általában szokásos igényességet. A pontos terjedelem megadása során Walsh figyelme kiterjed még az üres levelekre is, továbbá a kötet pontos méretére (magasság \times szélesség mm-ben), valamint annak illusztrált voltára. A példány leírása során gyakorlatilag minden egyedi sajátosságot feltüntet a rubrikálástól a kötés ismertetéséig, valamennyi felismerhető vagy kikövetkeztethető volt tulajdonosától a Harvardra kerülés pontos időpontjáig.

Hogy mennyire naprakész ez a katalógus, azt jól mutatja, hogy még 1989. évi beszerzéseket (pl. 382A, 665A) is tartalmaz ez az 1991 legelején megjelent mű. Jóllehet az ősnymotványok túlnyomó részét az amerikai census már rögzítette, mégis akad 17 olyan mű, amelynek nem csupán a Harvard-féle példánya, de maga a kiadás is hi-

ányzik Goff kiadványából. Nem kevesebb, mint 33 esetben nem éri be Walsh egyszerű bibliográfiai hivatkozással, mert azok szakirodalmi leírása vagy nem elegendő, vagy pedig az a Harvard-féle példánytól eltérő. Így variánsok egész sora került napfényre. (Itt említhető meg, hogy e leírások egyikét a magyarországi ősnymotvány-katalógus korábban már közreadta: CIH 1826 = Harvard 602.) Érdekesebb, hogy az említett 33 leírás közül nem kevesebb, mint tíz Lipcsében készült. Az ottani egyetem hallgatói számára előállított tansegédletek, mint általában a tankönyvek, sokszor unikumszámba mennek, így leírásuk a szakirodalomban feltűnően gyakran hiányos. Walsh kitűnő katalógusának gazdag adathalmazát hét különböző mutató teszi könnyen hozzáférhetővé.

A magyar olvasót természetesen különösen érdeklí az esetleges hazai vonatkozás. E katalógus első kötetében ilyen is akad a volt tulajdonosok között. A legrégibb közülük (144. sz.) az első kötet tábla belsejében 1572-ből „J. Thomasijnowijch” név bejegyzését viseli (a katalógusban téves olvasat alapján „J. T. Somosius” formában szerepel), alatta pedig „Georgij Telegdini Archid. Zolien. Canonici Eccl. Metr. Strig. Anno 1637” bejegyzés áll. A neve alapján feltehetően horvát származású korábbi tulajdonos után tehát e könyvet Telegdi György esztergomi, majd győri kanonok birtokolta, akinek nagybátyja Telegdi János, kalocsai érsek volt. György 1658-ban hunyt el (vö. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonok*. Esztergom 1900. 249–250.).

A modern idők tulajdonosai közül az egyik Süssich Károly (600. sz.), aki 1854-ben született (l. Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. IX. Bp. 1915. 473.) és 1918-ban még közjegyző volt Karánsebesen. A magyar származású volt tulajdonosok közül kiemelkedik Végh Imre, akitől nem kevesebb, mint 19 ősnymotvány került az 1949 és 1954 közötti időben a Harvardra egyedül a német nyelvterületen előállítottak közül. Az USA-ban „Imrie de Vegh” néven a gazdasági életben tevékenykedő hazánk fia 1906-ban született Budapesten (l. Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. XI. Bp. 1932. 67.), és új hazájában jelentős bibliofil tevékenységet fejtett ki, ahol 1962-ben hunyt el.

A Harvard University ősnymotvány-katalógusának már az első kötete is bizonyítja, hogy egyrészt e rangos intézmény milyen jelentős könyvkinccsel rendelkezik, másrészt ennek feltárását Walsh milyen rendkívüli hozzáállással és igényességgel végezte.

BORSA GEDEON

Sindik, Nadežda M. — Grozdanovič-Palič, Miroslava — Mano-Zisi, Katarina: Opis rukopisa i štarih stampanih knjiga Biblioteke Srpske Pravoslavne Eparhije u Sentandreji. Beograd–Novi Sad, 1991. 391 p. 94 ill. (Narodna Biblioteka Srbije–Biblioteka Matice Srpske)

Szlavistákat és hungarológusokat egyaránt érdeklő könyv látott napvilágot: a Budai Szerb Ortodox Eparchia Szentendrei Könyvtárának kézirat- és régi könyveit tette közzé három belgrádi kutató.

A bevezető tanulmány ismerteti a gyűjtemény kialakulásának folyamatát; a könyvek és kéziratok egy részét a Magyarországra bevándorló szerbek hozták magukkal hazájukból a 17. század végén; a másik rész Szentendrén, Grábócon és Budán keletkezett a 18–19. század folyamán. A 14 lapnyi bevezetés valóságos kincsestára az anyaországi és magyarországi szerb művelődéstörténeti adatoknak. A katalógus létrejöttét a Magyarország és Jugoszlávia között megkötött kulturális egyezmény tette lehetővé, a munkálatok közel másfél évtizedig folytak, az eredmény: 134 kézirat és 36 régi könyv részletes, szakmailag kifogástalan, a modern követelményeknek megfelelő ismertetése. A kéziratok esetében hat adatsort közölnek: 1. kodikológiai leírás, 2. scriptor, scriptorium, kronológia, 3. kötés és ornamentika, 4. írás és nyelv, 5. tartalom, 6. marginalia. Liturgikus szövegek, történelmi munkák, tankönyvek, defterek, hagiográfiái és apologetikai művek sorakoznak egymás után; a nagy gazdagságból kiemelném a grábóci (Magyarország) monostor krónikáját (7. tétel), a keleti és nyugati egyház polémiáját (több példányban is megvan), Rosztovi Szent Demeter apológiáját (18.

tétel), amely már átvezet a szerb–keleti szláv kapcsolatok történetéhez.

A kéziratok leírását (N. Sindik munkája) 11 mutató és 64 képes tábla zárja.

Miroslava Grozdanovič-Palič a vízjelekkel foglalkozik, tanulmányában bonyolult összefüggéseket tár fel. Számunkra az a legfontosabb megállapítás, hogy a magyarországi szerb scriptoriumokban főként osztrák, cseh és felvidéki papírmalmok termékeit használták. Értekezését 20 tábla és 4 mutató teszi teljessé.

A katalógus harmadik részében Katerina Mano-Zisi huszonhét 16–17. századi szerb és egyházi szláv könyv adatait közli, provenienciájuk figyelembevételével. Kitér a magyarországi és ausztriai cirill betűs nyomdászat történetére, valamint a keleti szláv nyomtatványoknak a régióba történt importálására is. A Mano-Zisi által leírt könyvek Vence, Krakkó és Mrksina Crkva officináiból kerültek ki, a szerző 8 mutatót és 8 illusztrációt mellékel. A katalógus nyomdai kivitele igen jó. Feltétlenül szükséges lett volna közzétenni a bevezető tanulmány rezüméjét egy világnyelven és magyarul; mellékelni a margináliákban előforduló magyarországi szerb helységnevek magyar megfelelőjét, ezek ugyanis még a szlavisták számára sem azonosíthatóak, ha az illető nem szerb anyanyelvű személy. Pontosabban kellett volna elvégezni a latin betűkkel írt szövegrészek korrektúráját.

Mindent egybevetve: a szerb és a magyar kutatás kivételesen értékes művel gyarapodott.

OTTOZI ESZTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 8,22 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető: Hujder Zoltán
Munkaszám: 377/92

TARTALOM

<i>Varga Imre</i> : Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban (Molière és a magyar vígjáték)	1
<i>Szénáskzy Mária</i> : Szepesy Ignác kulturális tevékenysége	13
<i>Voit Krisztina</i> : A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I.	23

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : Anonymus Gestájának kézirata	44
<i>Wehli Tiünde</i> : Anonymus Gesta Hungaroruma kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében	52
<i>Csapodi Csaba</i> : Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve	55
<i>Kókay György</i> : Cromwell és a 18. század végi magyar nemesi mozgalom	57
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság 1798-as levelesládájából. II.	59
<i>Magyar László András</i> : Girolamo Cardano és a váci cenzor	66
<i>Pintér László</i> : Korda balatonfüredi kölcsönkönyvtára	69

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Kozocsa Sándor (1904–1991)	71
<i>Kilián István</i> – <i>Varga Imre</i> : A Régi Magyar Költők Tára újabb kötetei	72
<i>Murányi Lajos</i> – <i>J. Kiss Anna</i> : Az Akadémiai Könyvtár 1991. évi új külföldi beszerzései	80

SZEMLE

<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez. 1852–1944. Békéscsaba–Gyoma, 1991. (<i>Lakatos Éva</i>)	83
<i>Biblia Kazinczy Ferenc</i> szavaival. Faksimile kiadás. Szerk. Busa Margit. Bp. 1991. (<i>Varga Imre</i>)	84
<i>Az erdélyi ferences kusstódia történetei</i> . Sajtó alá rend. Madas Edit. Bp. 1989. Györffy Pál: <i>Az erdélyi ferences kusstódia története</i> . Ford. és kiad. Domokos Pál Péter. Bp. 1989. (<i>Varga Imre</i>)	85
<i>Köhler, Hans Joachim</i> : Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Teil I. Bd. 1. Tübingen, 1991. (<i>Borsa Gedeon</i>)	87
<i>Walsh, James E.</i> : A catalogue of the fifteenth-century printed books in the Harvard University Library. Vol. I. Binghamton–New York, 1991. (<i>Borsa Gedeon</i>)	89
<i>Sindik, Nadežda M.</i> – <i>Grozdanovič-Palič, Miroslava</i> – <i>Mano-Zisi, Katarina</i> : Opis rukopisa i starih štampanih knjiga Biblioteke Srpske Pravoslavne Eparhije u Sentandreji. Beograd–Novi Sad, 1991. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	91

SOMMAIRE

<i>Varga, Imre</i> : Un changement de fonction dans notre art dramatique scolaire. (Molière et la comédie hongroise)	1
<i>Szénáskzy, Mária</i> : L'activité culturelle d'Ignác Szepesy	13
<i>Voit, Krisztina</i> : Une esquisse du système des collections publiques hongroises à partir du tournant du siècle jusqu'à 1949. I.	23

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Le manuscrit de la Gesta d'Anonymus	44
<i>Wehli, Tünde</i> : La position du manuscrit de la Gesta Hungarorum d'Anonymus dans l'histoire de l'enluminure des livres en Hongrie	52
<i>Csapodi, Csaba</i> : Une fille de roi hongroise et une reine (Anne Jagiello)	55
<i>Kókay, György</i> : Cromwell et le mouvement de la noblesse hongroise à la fin du XVIII ^e siècle ..	57
<i>Enyedi, Sándor</i> : De la boîte aux lettres de 1798 de l'Association Transylvanie pour la Culture de la Langue Hongroise, II.	59
<i>Magyar, László András</i> : Girolamo Cardano et le censeur de Vác ...	66
<i>Pintér, László</i> : La bibliothèque de prêt de Korda à Balatonfüred	69

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Sándor Kozocsa (1904–1991)	71
<i>Kilián, István</i> – <i>Varga, Imre</i> : Les récents volumes de la Collection des Anciens Poètes Hongrois	72
<i>Murányi, Lajos</i> – <i>J. Kiss, Anna</i> : Les acquisitions étrangères de la Bibliothèque de l'Académie en 1991	80

REVUE

<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie, de la presse et de la publication des livres à Hódmezővásárhely, 1852–1944. Békéscsaba–Gyoma, 1991. (<i>Lakatos, Éva</i>)	83
Une Bible avec les mots de Ferenc Kazinczy. Édition facsimile. Réd. par Margit Busa. Bp. 1991. (<i>Varga, Imre</i>)	84
Les histoires de la custodie franciscaine de Transylvanie. Publ. par Edit Madas et Domokos, Pál Péter. Bp. 1989. (<i>Varga, Imre</i>)	85
<i>Köhler, Hans Joachim</i> : Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Teil I. Bd. 1. Tübingen, 1991. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	87
<i>Walsh, James E.</i> : A catalogue of the fifteenth-century printed books in the Harvard University Library. Vol. I. Binghamton–New York, 1991. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	89
<i>Sindik, Nadežda M.</i> – <i>Grozdanovič-Palič, Miroslava</i> – <i>Mano-Zisi, Katarina</i> : Opis rukopisa i starih stamparih knjiga Biblioteke Srpske Pravoslavne Eparhije u Sentandreji. Beograd–Novi Sad, 1991. (<i>Ojtozi, Eszter</i>)	91

MÁGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felnéző szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, továbbá az Írók Boltjában, (1061 Budapest, Andrássy út 45., tel.: 122–1645) és a Ballassi Könyvesboltban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116–2885).

Előfizetési díj 1992-re 480 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

A Legenda aurea a középkori Magyarországon

(Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás)

Jacobus de Voragine 1261 és 1266 között összeállított legendáriuma a középkor vég egyik legnépszerűbb könyve volt. Népszerűségének titka használhatóságában rejlett. Tudományos szempontból ma az egyházi kalendárium rendjét követő, egységes koncepciójú, teljes legendárium-corpora mint műegész, nagyobb megbe-csülésben részesül a kötet egyes merev, sematikus szent-portréinál.¹ Ezzel szemben a középkorban szabadon szabdalták, egészítették ki, használták közösségi felolvasásra vagy prédikációs segédkönyvnek, készítettek belőle uralkodói könyvtárba illő reprezentatív kódexeket vagy szerény, magánhasználatra szánt válogatást. Csak latin nyelven több mint 1000 kézírata maradt fenn a 13. század végétől a 15. század végéig eltelt két évszázadból,² és óvatos becslések szerint 1470 és 1500 között 156 ősnymtatvány-kiadást ért meg.³

A *Legenda aurea* hajdani magyarországi népszerűségét csak néhány fennmaradt példánya, fordítástöredéke jelzi. Ismerve a hazai kódexállomány pusztulásának mértékét, nem csodálkozhatunk ezek egymástól való elszigeteltségén. Éppen ezért az egyszerű számbavételnél tanulságosabb, ha egyrészt szembesítjük emlékeinket a térben hozzánk legközelebb eső, de kódexekben jóval gazdagabb és tudományosan jól feldolgozott csehországi hagyománnyal, másrészt a hazai szentkultusz folyamatába állítva vizsgáljuk őket.

Az összehasonlítási alapul választott cseh tradíciót A. Vidmanová tanulmányai alapján foglaljuk össze.⁴

Prágában és Olmützben is őriznek egy-egy prédikációs célra szánt, rövidített, 13. század végi csehországi másolatot. 1300 tájáról való az első teljes *Legenda aurea* példány. 1306-ban születtek meg a *Legenda aurea*-n alapuló legkorábbi cseh nyelvű verses legendák. Összesen mintegy 50 kódexben maradt fenn, szinte valamennyi

¹ BOUREAU, A.: *La Légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine (+1298)*. Paris, 1984.
– REAMES, Sh. L.: *The Legenda aurea. A Reexamination of its Paradoxical History*. Wisconsin, 1985.

² FLEITH, B.: *Le classement des quelque 1000 manuscrits de la Legenda aurea latine en vue l'établissement d'une histoire de la tradition*. In: *Legenda aurea: sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea: Texte latin et branches vernaculaires*. Ed. B. DUNN-LARDEAU. Montréal-Paris, 1986. 19–24.

³ SEYBOLT, R. F.: *Fifteenth-Century Editions of the Legenda aurea*. = *Speculum* 21 (1946) 327–338.

⁴ VIDMANOVÁ, A.: *Legenda aurea. Jacob de Voragine*. Visehrad, Praha, 1984. Bevezető tanulmánya a modern cseh fordításhoz. Ennek összefoglalása: *La branche tchèque de la Légende dorée*. A 2. jegyzetben idézett kiad. 291–298.

Olmütz környékéről és Dél-Csehországból, arról a területről, ahol a huszitizmus nem játszott jelentős szerepet. A *Legenda aurea* kisszámú teljes másolata mellett, melyekben mint autonóm irodalmi mű jelenik meg, önkényesen válogatott és átrendezett változatok is készültek, de legnagyobb számban olyan példányok, melyekben a törzsszöveget a Csehországban tisztelt szentek önálló legendáival egészítették ki. 241 ilyen legenda fordul elő, a legkülönbözőbb csoportosításokban. 1357-ben készült el *Passionale* címen a *Legenda aurea* első, 166 fejezetből álló, meglehetősen szabadon kezelt cseh nyelvű fordítása. Ez a fordítás a 15. század végéig több kéziratban, újabb és újabb fejezetekkel kibővülve bukkan fel. Kétszer nyomtatásban is megjelent: először 1487-ben Prágában vagy Pilsenben, másodszor 1495-ben Prágában.

A *Legenda aurea* legkorábbi fennmaradt magyarországi kódexe a 14. század első felére datálható.⁵ A kódexben a három magyar szent, László király (jún. 27.), István király (aug. 20.) és Imre herceg (nov. 5.) legendája a megfelelő kalendáriumi helyre illesztve olvasható. Az elején és a végén megcsonkult kézirat 61 teljes és két csonka legendát tartalmaz, ezek java része a *Legenda aurea*-ból való.⁶ Hiányoznak viszont a legendákat bevezető névetimológiák: ez a prédikációs célra összeállított változatok jellemzője. A kódex összeállítója egy magyarországi domonkos szerzetes lehetett, aki nagy mértékletességgel válogatott a *Legenda aurea* óriási kínálatából, csak a legfontosabb ünnepeknek adván helyet. Ezek közé tartozott rendje alapítója, Szent Domonkos és Veronai Péter mártír is. A *Legenda aurea* recepciójának előrehaladottabb stádiumát jelzi a nemzeti szentek beépülése a törzsszöveg legendái közé, bár a legkorábbi prágai példány is e típusba tartozik: ott Szent Adalbert szerepel a megfelelő helyen.

Általánosabb szokás volt nálunk is a *Legenda aurea* végére másolni az eredeti corpusból hiányzó, de a legendárium használója által fontosnak tartott szentek legendáit. Ide tartozik a *Legenda aurea* egy 14. század második felében Itáliában másolt kódexe,⁷ melybe két 15. század eleji magyarországi használó Zsigmond és Demeter még breviáriumi lectionákra osztott legendáját másolta. (Hazai használatban breviáriumi olvasmányként nem szerepel a Zsigmond-legenda.) Szent Zsigmond burgundiai király kultusza cseh közvetítéssel jutott el hozzánk. Ereklýeit 1354-ben helyezték el a prágai Szent Vitus székesegyházban. A kultusz terjedése kapcsolódott Zsigmond király személyéhez is, aki saját védőszentje tiszteletére alapította a budai Szent Zsigmond prépostságot,⁸ a szent ereklýeit pedig 1424-ben a husziták elől Prágából Váradra menekítette. A *Tempore Tiberii senioris augusti* kezdetű legenda

⁵ Bécs, ÖNB Cod. Lat. 14 600. A kéziraatra először Körmeny Kinga hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök. L. még: CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I.* Bp. 1988. 219. – Mikrofilm: MTA A.7290/1. 15. századi német anyanyelvű használóra vall a Szent Márton-legenda melletti glossza (149v): *Sabaria est civitas dicta Stainamager in Hungaria, diocesis Jaurinensis id est Raab.*

⁶ A magyar szentek legendáin kívül a következő legendák származnak más forrásból: *De b. Stephano protom.*, *De s. Thoma Cantuariensi*, *De Circumcisione*, *De ortu Pylati*, *De s. Georgio.*

⁷ Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 44.

⁸ KUMOROVITZ L. Bernát: *A budai várkapolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* 15. (1963) 109–149.

— kódexünk tanúsága szerint — a 15. század elejétől ismert volt hazánkban.⁹ Szent Demeter magyarországi kultusza az egész középkoron át jelentős volt.¹⁰ A kódexünkben szereplő legendát incipitjének megtévesztő volta miatt (*Hodie fratres univ-*
ersus orbis gaudeat) eddig sermónak tartották.¹¹ Ha bezetű sorait elhagyjuk, világossá válik, hogy a *Cum Maximianus Hercilius habenas* teneret kezdetű, közismert magyarországi legendaváltozat legkorábbi előfordulásával van dolgunk.

Ugyancsak *Hodie fratres* incipittel szerepel a Demeter-legenda a *Legenda aurea* egy másik, 1429-ben másolt kódexének függelékében. A főszövegbe iktatva találjuk Adalbert, Szaniszló, Hedvig és Vitus legendáját, ami a kódex cseh és lengyel előzményeire utal. Magyar használója egészítette viszont ki László, István, Imre és Demeter egymást kalendáriumi rendben követő legendáival. A sort Szent Patrik, majd Ádám és Éva legendája zárja.¹²

A *Legenda aurea* 1478-i nürnbergi kiadásának hazai kiegészítése 16 legendát tartalmaz: *Beate Gertrudis, De s. Ladislao rege, De s. Stephano rege, De s. Emerico, De s. Hedwige, De s. Stanislao, De s. Wenceslao, De s. Prisca virgine, de s. Thimotheo, De s. Sophia, De sancta corona Domini, Circa invencionem sancte crucis, De s. Apollonia, De s. Regina, De Servacio episcopo*.¹³

Mindhárom utóbb felsorolt példányba későbbi felhasználó írta be a maga alkalmi kiegészítését. Az ismétlődések jelzik a Magyarországon speciálisan tisztelt szentek legendahagyományának önállósulását. Szent István, Szent Imre és Szent László együttes jelenléte így is szembetűnő. A „három szent király” egyenkénti kultuszát az egyház az önálló officiumokkal és a hagiografikus irodalom eszközeivel biztosította. Együtt szerepeltetésük inkább dinasztikus indíttatású volt. Főként az Anjou uralkodók tettek sokat a *sancti reges Hungariae*-ként emlegetett elődök közös kultuszának előmozdítására, elsősorban a két fő kultushelyen, Székesfehérváron és Váradon. Ennek egyik vetülete együttes ábrázolásuk elterjedése és sajátos ikonográfiájuk megszilárdulása: István a bölcs öreg, László a tettekre kész harcos, Imre az ájtatos ifjú. Ha a három napkeleti bölcs előkép lehetett is a három típus együttes megjelenítéséhez, a háttérben mindenképpen a három szent legendája áll.¹⁴ Ezek szorosabb egymáshoz kapcsolódása ugyanazon folyamat egy másik vetülete.

⁹ Ez a legenda kapott helyet a *Legende sanctorum Regni Hungarie* c. összeállításban is, amire később még visszatérünk.

¹⁰ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 47. — RADÓ, P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1973.

¹¹ *Codices Latini mediæ ævi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1961. 65. — TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 84.

¹² Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R. I. 76. — SZENTIVÁNYI, R.: *Catalogus concinnus librorum mss. Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958. 76. — SOPKO, J.: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku*. S. I. 1982. 322–323. — TARNAI A.: i. m. 84.

¹³ Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár Inc. VIII. 38. — KULCSÁR, P.: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1965. 296. — TARNAI A.: i. m. 84.

¹⁴ MÁROSI Ernő: *A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyének néhány kérdése*. = *Ars Hungarica* 1. (1973) 34 ff. — WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 54–60. — *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MÁROSI E. Bp. 1987. 206.

A fenti *Legenda aurea*-típussal kapcsolatban még egy kódexről kell szólnunk, egy olyan gazdagon illuminált példányról, melyben a három „király” együtt szerepeltetése valóban közvetlen dinasztikus vonatkozású.¹⁵ A kódex eddig kizárólag a művészettörténészeket foglalkoztatta. A kéziratot a bécsi műhely vezető mesterei, Martinus Opifex, Albrechtsminiator, Michael illuminator és a klosterneuburgi missálék mestere együtt dolgozott. Mivel III. Frigyes címere, devizája, monogramja és az 1446–1447-es évszámok találhatóak benne, általában őt tekintik a megrendelőnek. Hoffmann Edith hívta fel a figyelmet a kódex függelékében szereplő magyar szentekre, Istvánra és Lászlóra.¹⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy Imre legendája is szerepel ugyanitt. Hoffmann Edith szerint a művet Zsigmond megrendelésére állították össze, mert a magyar szent elődök szerepeltetése Frigyes esetében egyáltalán nem lett volna indokolt. A Szent László legenda élén álló miniatúrát, mely azt a korábbi magyarországi képi hagyományon alapuló jelenetet ábrázolja, amikor a csodás módon megindult szekér László testét Váradra viszi, a klosterneuburgi missálék mesterének tulajdonítják, aki 1445 és 1452 között működött.¹⁷ Zsigmond 1437-ben halt meg. Az elkezdett művet III. Frigyes fejeztethette be. A három korábban idézett példánnyal szemben a függelék itt a törzsszöveggel szervezettebb egységet alkot. A scriptor és az illuminátorok személye azonos, és a *Legenda aurea* zárófejezete, a *De dedicatione ecclesiae* is a függelék végére került. A kötetet rosszul kötötték össze, a 32. és a 34. faszcikulus lapjai összekeveredtek egymással. Az így támadt zűrzavarnak a kódex gondosan összeállított tartalomjegyzékében semmi nyoma. Ennek oka csak az lehet, hogy azt is a mintapéldányból másolták.¹⁸ Mivel a magyar szentek már ott is szerepeltek, a mintapéldány kétségkívül magyarországi volt.

Ugyancsak uralkodói megrendelésre — feltehetően Károly Róbertéra — készült a *Legenda aurea* utóéletében egyedülálló *Magyar Anjou Képes Legendárium*.¹⁹ Benne a 14. századi magyarországi szentkultusz — a királyi ház ideológiáját és politikáját szolgálva — gazdag képi megfogalmazást nyer. (A kódex művészettörténeti vonatkozásaival nem foglalkozom.) Ikonográfiai programját Levárdy Ferenc megbízhatóan vázolta föl.²⁰ A programadó a *Legenda aurea* alapján formálta meg képekönnyve forgatókönyvét. A csonka kódex 59 történetéből kettő a *Biblia* szövege alapján készült, 50 képes elbeszélés forrása a *Legenda aurea*, öté annak magyar függeléke,²¹ két legenda (László és Ferenc) szöveges előzménye nem ismert. A *Legenda aurea* naptári rendszerét itt a szentek hieratikus rendje váltja föl. Krisztus és

¹⁵ Bécs, ÖNB Cod. Lat. 326. Mikrofilm: MTA A. 6539/1.

¹⁶ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 32.

¹⁷ *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. II.* Katalógus. Szerk. BEKE L., MAROSI E., WEHLI T. Bp. 1987. 379.

¹⁸ A tartalomjegyzékben *De Heinricho imperatore* olvasható *confessoris* helyett. Az önkéntelen, (másutt is előforduló) csúsztatást II. Henrik császár javára a bécsi másoló követhette el, aki a magyar Imre hercegről mit sem tudott.

¹⁹ *Magyar Anjou Legendárium*. Hasonmás kiad. A bevezető tanulmányt írta és sajtó alá rendezte LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1975.

²⁰ L. a 19. sz. jegyzetet.

²¹ Itt természetesen nem egy konkrét műre gondolok, hanem az eddig idézett kiegészítésekben is szereplő legenda-egytetésekre.

Mária története után következnek az apostolok, az evangélisták, a mártírok, a konfessorok, a szent asszonyok, illetve szűzek legendái. A liturgikus naptárat követő szerkezet liturgikus könyvek esetében éppúgy, mint legendáriumok vagy prédikációs könyvek esetében, a praktikumot, a könnyű visszakéreshetőséget szolgálja. Nem így a képzőművészetben, ahol a naptári év nem jelent alapot az ikonográfiai elrendezéshez. A két műfaj határán álló *Képes Legendárium* programadója inkább képekben, mint szövegben gondolkozott. (A miniatúrákat kísérő lapszéli rubrikák a kódex elkészülte után kerültek a képecskék mellé. Ezek gyakran messze távolodnak a *Legenda aurea* szövegétől, s a látottakat kommentálják. Amíg a miniatúra készítője egy elvont fogalom ábrázolhatóvá tételén fáradozik, és például a tudós Szent Katalint, aki „omnibus liberalium artium studiis erudita fuit”,²² mint diákoktól körülvelt magistrát ábrázolja, a miniatúra felirata a képet magát értelmezi: „Katherina quomodo docebat puellas”.²³) A *Legenda aurea* legenda anyaga Imre, László, Szaniszló, Demeter, Gellért és az Anjou-család szentje, Toulouse-i Szent Lajos legendájával egészült ki. Az egykori teljes kódexben minden bizonnyal szerepelt még Szent Adalbert, Szent István és Szent Erzsébet legendája is. Ekkor tehát ez a *Legenda aurea* „hivatalos” magyar kiegészítése. A Magyarországot képviselő szentek száma itt már legalább nyolc, de elképzelhető, hogy a kódex megcsonkulásának más „magyar szentek” is áldozatul estek.

A *Legenda aurea*t – mint látjuk – igényesebb használói esetenként kiegészítették hazai legendákkal. Voltak azonban a műnek kevésbé tájékozott olvasói. Hárman közülük – a 16. század folyamán – nem győzik egymást túllícitálni. „Igen köszönöm neki, hogy az magyarországi szenteket kihagyta belőle. Ezt olyá tartom, mint ha eccal[?] sem bírna” – írja az első az egyik *Legenda aurea* kiadásba, az eredeti, Jacobus-féle corpus végére. A második még élesebb: „Ebül cselekedte, se Istvánról, se Lászlóról, se Imréről nem írt, hanem az egy Örsébet asszonyról”. Végül egy harmadik, nem teljesen szellemtelen bejegyző nevének „falánk” jelentésére utalva veti Jakab mester szemére a magyar szentek hiányát: „Nem hiába Jacobus de Voragine, mert az magyarországi szenteket talán mind megette.” A kötet egy későbbi használója rendreutasítja faragatlan elődeit: „Ha eszetek lőtt volna, ezeket nem írtátok volna. Ha magyarok vattok, keressétek másutt az magyarországi szentek életit. Azt is köszönjétek, hogy az idegen országok szenteinek életét oktatásotokra megírta.”²⁴ Ekkor már van hova irányítani a tudatlan szellemeskedőket, mert nyomtatásban is régen napvilágot látott a *Legenda aurea* – más néven *Historia Lombardica* – magyar kiegészítése. A *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente* című, először 1486 körül megjelent összeállításról Tarnai Andor írt mérvadó tanulmányt.²⁵ Az önállósult magyar corpusnak két olyan ősnymotatvány pél-

²² JACOBUS A VORAGINE: *Legenda aurea*. Ed. Th. GRAESSE. Vratilaviae 41890. 789.

²³ *I. m.* LIX/I.

²⁴ OSZK Inc. 428. L. TARNAI A.: *i. m.*, 182. oldal 196. jegyzetét két kis kiigazítással: a) ez nem az a példány, amihez egy *Legende sanctorum Regni Hungarie*-kiadás is hozzá van kötve, b) a bejegyzések a 177. számú legenda után következnek.

²⁵ *I. m.* 80–87. A kiadványba felvett legendák: *Legenda s. Adalberti patroni huius regni*, *Legenda s. Sigismundi regis*, *De s. Stanislao*, *De s. Anthonio confessore de ordine fratrum minorum*, *De s. Ladislao*

dánya is fennmaradt, melyet egy-egy *Legenda aurea*-példánnyal kötöttek egybe.²⁶ Alighanem a könyvkötők valósították meg maradéktalanul a *Legende* összeállítójának eredeti szándékát.

A *Legenda aurea* hazai népszerűségét a néhány fennmaradt kódex és ósnyomtatvány mellett prédikációs-irodalmunkra tett hatása és a belőle készített legenda-fordítások jelzik. Temesvári Pelbárt fenntartás nélkül használja. A szentekről szóló sermo-ciklusaiban,²⁷ ahol a fontosabb ünnepekre négy, az egyszerűbbekre egy-egy beszédet szán, az első beszédet mindig „cum legenda ipsius sancti” közli. Amennyiben az illető szent szerepel a *Legenda aurea*-ban, Temesvári Pelbárt azt használja forrásul. A legendák persze változnak a kezén, gyakran megrövidülnek vagy skolasztikus divíziókra töredeznek. Pelbárt folytatókra a magyar nyelvű kódexirodalomban talál. A két legjellegzetesebb kódex e tekintetben a *Debreceni*-²⁸ (1519) és az *Érdy-kódex* (1526).²⁹ Az *Érdy-kódex*-ben fennmaradt magyar nyelvű prédikációgyűjtemény sanctoraléja 103 ünnepet tartalmaz. A Karthauzi Névtelen beszédeknek egyik forrása Temesvári Pelbárt sermonariuma, szentjeinek száma azonban majdnem kétszerese azokénak, akiket Pelbárt felvett *Pomerium*-ba. A sermók mellett (vagy helyett) általában a szent legendája is szerepel a kódexben, s ezek forrása gyakran közvetlenül a *Legenda aurea*. Hasonló jellegű sermonariummal kombinált legendárium a *Debreceni Kódex* is. Csonka, április 4-ig tartó sanctoraléja 44 szent ünnepéről emlékezik meg. E kódexeken kívül csak elszórtan bukkannak fel legendák másik kilenc 16. század eleji nyelvemlék kódexünkben. Összesen 77 legenda hozható szorosabb-lazább kapcsolatba a *Legenda aurea*-val.³⁰

Arra a kérdésre, hogy volt-e önálló magyar *Legenda aurea*-fordítás, nem tudunk egyértelműen válaszolni. Nyelvemlékeink jórészt kései és sokadik másolatban maradtak fenn. Néhány legenda több kódexben is szerepel párhuzamosan, de ezek egymástól független fordítások, vagy a többszöri másolás folyamán távolodtak el annyira egymástól, hogy önálló fordításnak érezzük őket.³¹ A kései sokszínűség mindenestre inkább amellet szól, hogy nem volt egy viszonylag korai, elterjedt magyar nyelvű fordítása.

A *Legenda aurea* magyarországi történetének számbavett emlékei leginkább a huszitizmus uralta csehországi területek megmaradt emlékeivel állíthatók páru-

rege, De Visitatione Beate Virginis, Sanctorum Zoerardi et Benedicti, De inventione s. Stephani prothom., Sancte Marie de nivis, De transfiguratione Domini, De s. Stephano rege et patrono regni Hungarie, De s. Gerardo, Legenda s. Wenczeslai, De s. Demetrio, Legenda s. Emerici, De s. Elisabeth regina vel vidua huius regni.

²⁶ a) OSzK Inc. 462. a *Legende* első kiadásához kötötték a *Legenda aurea* egy 1489-es példányát.
b) OSzK Inc. 945. Ebben az esetben a *Legenda aurea*-t (Velence 1512) függelékként követi a *Legende sanctorum regni Hungariae* (Velence 1498).

²⁷ *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499.

²⁸ *Nyelvemléktár XI*. Bp. 1882. 1–141.

²⁹ *Nyelvemléktár IV–V*. Bp. 1876.

³⁰ HORVÁTH Cyrill: *Középkori legendáink és a Legenda aurea*. Bp. 1911.

³¹ Az Elek-legenda például hat kódexünkben maradt fenn, de egyik változat sem származtatható közvetlenül egy másiktól, egy közös eredetire pedig végképp nem vezethető vissza. L. ILLYÉS Gyula: *Szent Elek-legendáink és az Elek legenda forrásai*. Bp. 1913.

zamba. Ennek ellenére meggyőzően dokumentálják a könyv két évszázados folyamatos jelenlétét, közkedveltségét és sokoldalú használatát.

MADAS, EDIT

Die „*Legenda aurea*“ im ungarischen Mittelalter

Im vorliegenden Beitrag werden die in Ungarn entstandenen oder im Laufe des Mittelalters in Ungarn benutzten Handschriften und Wiegendrucke der *Legenda aurea* zusammengestellt und untersucht. Wegen der weitgehenden Vernichtung der ungarischen Buchbestände am Ende des Mittelalters (türkische Besetzung des Landes) konnten im Vergleich zum benachbarten Böhmen nur wenige Exemplare der *Historia Lombardica* verifiziert werden, sie vertreten jedoch dieselben Überlieferungstypen wie etwa die böhmischen Codices. Der Ergänzungsprozess des ursprünglichen Legendencorpus mit den ungarischen Heiligen steht im engen Zusammenhang mit dem Kult dieser Heiligen. Zwei wichtige Stufen dieser Entwicklung repräsentieren das nur fragmentarisch erhaltene *Ungarische Anjou-Legendar* und die Drucke der *Legende sanctorum regni Hungarie in Historia Lombardica non contente* (Erstdruck um 1486). Die spätere Rezeption der *Legenda aurea* läßt sich in den Predigten und im Übersetzungsschrifttum, in erster Linie in den Sermones des Pelbartus de Temesvár und in den Handschriften des ungarischen Erbaungsschrifttum des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts verfolgen.

„Valamiképen ma, úgy a régen letűnt századokban is főleg a könyvek voltak a szellemi élet színvonalának fokmérői. A nyughatatlanul működő emberi elme gondolatlőmegének, a tudásnak, a tapasztalásnak eredményeit az írás, majd később a nyomtatás rögzítette meg és tette közkinccsé.”

(Iványi Béla)¹

FARKAS GÁBOR

A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*

A mohácsi csatavesztés utáni évtizedek katonai felvonulási területté változtatták Magyarország belsejét, és a lakosság értékeinek – köztük könyveiknek – a pusztulását hozták magukkal. Az életben maradt klérus és a különböző szerzetesrendek mint a műveltség hordozói, továbbítói elmenekültek a királyi udvar és egyetem nélkül maradt ország megszállt részeiből. A 16. század során elpusztultak a nagy intézményi gyűjtemények, akár a budai Corvinára, akár az időlegesen vagy véglegesen a török kezére került városok székesegyházainak könyvtárait (Esztergom, Kalocsa, Pécs, Vác, Veszprém és Győr) gondolunk.²

Az előző századokhoz képest ezzel egy időben növekszik a könyvtulajdonosok száma és természetesen a könyvtárak állománya is. Részint a humanista filológiának, részint az európai és a hazai reformációnak köszönhetően, megváltozik a könyvtárak összetétele: például a díszesen illuminált liturgikus kódexeket a reformáció és a könyvnyomtatás háttérbe szorítja, majd eltünteti.³ A század folyamán a német és a magyar nyelvű nyomtatványok aránya növekszik, a latin nyelvű klasszikus és humanista szerzők mellett ógörög, francia és olasz írók is megtalálhatók.⁴ A szellemi nyitottságot jól jellemzi, hogy a tudományos szakmunkák, jogi és orvosi művek mel-

¹ ADATTÁR 11. 339.

* Itt mondok köszönetet Monok Istvánnak, nélküle ez a dolgozat nem készülhetett volna el.

² A könyvanyag pusztulásáról: Könyvtártörténet 1987. 85–89.; JAKÓ – MANOLESCU 1987. 122–130.; az értelmiség helyzetéről: KLANICZAY TIBOR: *Értelmiség egyetem nélküli országban*. In: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 77–85.

³ Az európai humanizmus és a könyvkultúra: FEBVRE – MARTIN 1958. 396–432.; BARRIÈRE 1974. 9–51.; DAHL 1960. 82–88.; MILKAU 1955. 499–504. A reformáció szerepéről: FEBVRE – MARTIN 1958. 432–477.; DAHL 1960. 141–145.; MILKAU 1955. 559–584.; FITZ 1959. 78–81.; A liturgikus kódexek sorsáról: Könyvtártörténet 1987. 86–87.; KARÁCSONYI János: *Báthory István országbíró végrendelete = Századok* 1890. 126–127.; A kódex-töredékek legfőképpen liturgikus könyvekből származnak, több mint 60%-a a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének. *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Rec. MEZEY L. Bp. 1983. 9–14.

⁴ PÉTER 1985.; CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig* = MKsz 1946. 98–104.; BORSA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege* = MKsz 1973. 249–269.; BOTTA István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon* = MKsz 1973. 270–285.; GULYÁS

lett jelen vannak a hitvitairodalom jelentősebb alkotásai is. A kis formátumú, olcsó könyv megjelenése gyökeres változást hoz a gyűjtésben, a könyv valóban használati – ám szellemi és esztétikai értéket képviselő – tárggyá válik, s a tehetősebb városi polgárság is bekapcsolódik a könyvgyűjtő tevékenységbe⁵

A korszak művelődéstörténetének kutatásakor a legizgalmasabb kérdések közé tartozik, hogy ki, mit és miért olvasott az adott időben hazánkban. A kérdések minden szempontból kielégítő megválaszolására még várnunk kell, viszont a részeredmények birtokában érdemes lesz talán a kutatás jelenlegi helyzetét bemutatni, az eddig megfogalmazott kérdéseket rendszerezni.⁶

A nyugat-európai népek könyvkultúrájához képest mostohább helyzetben vagyunk, elsősorban a levél- és kéziratári forrásokra kell támaszkodnunk könyvkultúránk 16–17. századi rekonstruálásakor.⁷ A kutatás olyan magán- és intézményi (iskolai, plébániai és rendházi) gyűjtemények feltárására irányult, melyek alapforrásának tekinthető a legalább öt könyvet tartalmazó feljegyzés.⁸ A munka első szakaszában a publikált és még kiadatlan könyvjegyzékek összegyűjtése, bibliográfiai nyilvántartása történt meg. A *Könyvtártörténeti Füzetek* c. sorozat a tulajdonosra, a gyűjteményre és a jegyzékre vonatkozó adatokat összegzi. Így a könyvtulajdonos életrajzi adatai, társadalmi hovatartozása, nemzetisége, lakóhelye, foglalkozása, esetleg iskolázottsága szerepel együtt a gyűjtemény történetével, lelőhelyével, illetve a jegyzék legfőbb jellemzőivel (Pl. eredeti vagy másolat, kiadott vagy kiadatlan, nagysága, dominanciája).⁹ A második szakasz, mely ezzel párhuzamosan folyik, a publikált és még kiadatlan könyvjegyzékek szövegkiadása az *Adattár XVI–XVIII. századi szelle-*

Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században* = MKsz 1944. 100–133.; PÉTER Katalin: *Romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján* = Történelmi Szemle 1984. 80–102.

⁵ HOLL Béla: *Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében* = ItK 1980. 639–649.; FITZ 1959. 102–105.; VARIAS Béla: *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 47–48. Uő.: *Irodalom és társadalomtörténet* = ItK 1980. 607–620.; Az árakra vonatkozólag l. PÉTER 1985.; Johann Gallen kassai könyvkereskedő jegyzékét (1583) l. ADATTÁR 13/1. 22–35.; A városi polgárság olvasási szokásairól: JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 365–393.; ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban* = MKsz 1894. 209–221. „Magyarország... számot tevő könyvfogyasztó országnak mutatkozik, az európai műveltség alkotásait és terjesztőit itthon a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben megtaláljuk.” TARNÓC Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején* = MKsz 1973. 315–327.; V. KOVÁCS Sándor: *Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból* = MKsz 1975. 66–71. „Nemcsak a nyilvántartott könyvek mennyisége lehet sokatmondó, hanem a belőlük kisugárzó eszmeiség tartalma és tendenciája, s nem utolsósorban a könyv birtokosának társadalmi helye is.”

⁶ MONOK 1988.

⁷ Természetesen nem kizárva a még meglevő könyvállomány kéziratossá bejegyzéseinek tanulságait. Csak a legfrissebbet említeném: JAKÓ Klára rekonstrukciója a kolozsvári egyetemi könyvtár állományáról (ADATTÁR 16/1. 1–65.)

⁸ Például nem könyvjegyzék: „3 Calendarium d.10” ADATTÁR 15. 22–23.; „Item vannak ezen kívül elegendő Deák és Magyar könyvek az kik igen aprók és viseltek és haszontalanoknak is láttatván, annak okáért az inventáriumban be nem irtak, hanem egyyüvé rakván azon állapotban hattuk, az mint ott találtatának.” ADATTÁR 11. 264–265. Egyébként LABARRE 1971. 261–263.; 267–269. az egykötéses adatokat is elemzi, sőt számontartja azokat az inventáriumokat, ahol nem talált egy könyvet sem, és ezt összeveti az illető társadalmi és anyagi helyzetével.

⁹ MONOK 1988.; KIFI bevezetője.

mi mozgalmaink történetéhez c. művelődéstörténeti sorozatban.¹⁰ A végső cél, amely egyben a kutatás harmadik szakasza, egy számítógépes adatbázis létrehozása lesz, mely majd az egyes könyvet tekinti alapegységnek, s feloldani igyekszik lehetőleg minél több esetben a könyvleírást, így több ezer könyvcímhez, kiadáshoz és szerzőhöz juthatunk.¹¹ Ez a kumulatív index – mely kibővíthető az elszórt, apró könyves adatokkal, régi könyveink possessor-bejegyzéseivel – használható lesz egyes tájegységek (pl. Erdély, Felvidék, Nyugat-Magyarország), társadalmi rétegek (pl. főnemesi, egyházi és polgári), vallási felekezetek (katolikus, különböző protestáns), etnikumok (német, magyar) könyvanyagának a jellemzésére. Alkalmassá válhat így – a korabeli források elemzése, illetve a külföldi peregrináció és a hazai iskola-történet mellett – a különböző szellemi áramlatok magyar recepciójának kutatására és a 16–17. század magyar gondolkodói hazánkra gyakorolt hatásának vizsgálatára.¹² A későbbiekben érdemes lesz majd összevetni a külföldi monográfiák közölte statisztikai megoszlással, a társadalmi rétegekre, a vagyoni helyzetre, időbeli és vallási eltérésekre és (az) általában a könyvkultúra egészére kiterjedő elemzésekkel.¹³ A kutatás időbeli határainak megválasztásában a gyakorlati szempont vált elsődlegessé, a felmerülő politikatörténeti időhatárok (1526–1711) művelődéstörténetileg nem indokoltak, így a Mohács utáni első könyvjegyzék dátuma a kezdő időpont (eddig 1533). A felső határ megválasztásában szerepet játszott az a mozzanat, hogy hazánk könyvtártörténetében a 18. század második fele új könyvgyűjtési szokást hoz: elkezdődik egy olyan könyvtárépítési korszak, amikor már nem tekinthetjük bizonyosnak, hogy tulajdonosa valamennyi vagy akár legtöbb könyvét olvasta, ez pedig a kor olvasmánykultúrájának elemzésekor alapvető szempont.¹⁴

Az általános statisztikai, olvasmányszociológiai, művelődéstörténeti következtetések levonásától még meglehetősen távol vagyunk. Így a fent említett bibliográfiai sorozat „e nagyobb vállalkozás mellékterméke, de nélkülözhetetlen segédeszköz is: a vonatkozó források annotált bibliográfiája természetesen nem ad használha-

¹⁰ MONOK 1988.; ADATTÁR 11. 602–606.

¹¹ MONOK 1988.; KtFI. bevezetője. Több esetben nehéz azonosítani magát a szerzőt, illetve a mű címét, ha hibásan, rendkívül romlott alakban jegyezték le mind a kettőt – hiszen az egyik utalhat a másikra és viszont –, ha túlságosan szakadozott a kézirat (l. ADATTÁR 15. 115–188.), vagy ha az egyes tételek kiadására vonatkozó adat nem beazonosítható (pl. szerkönyvek, egyes antik szerzők, néhány alapvető teológiai munka). Így az Arisztotelész tétel nem hordoz több információt magában, azonosíthatatlan a mű címe, a kiadásra vonatkozó adatok, még ha a jegyzék datálását pontosan ismerjük is. A 15. században 146 esetben adták ki: vö. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke Bd. I–VII.* Leipzig, 1934. 2334–2480., a 16. században több mint 1000 kiadást ért meg: vö. E. F. CRANZ: *A bibliography of Aristotle editions 1501–1600.* Baden-Baden, 1984. Bibliotheca Bibliographica Aureliana XXXVIII.

¹² MONOK 1988.; A számítógépes adatfeldolgozás – közös beviteli formátum kidolgozása után – alkalmassá válhat, két könyv- és könyvtártörténeti vállalkozással együtt. Egyik a 15–16. századi könyvek hazai könyvtárainkban, a másik nyomtatott könyveink kéziratos bejegyzései az itthoni könyv kultúra szélesebb körű elemzésére (pl. volt-e a 17. század elején olyan kassai német polgár, akinek Arisztotelész *Metafizikája* görögül, bázeli kiadásban, bőrbe kötve volt meg; ma is megtalálható valamelyik könyvtárunkban, benne a tulajdonosi kézjeggyel. Egyébként háromszor adták ki görögül Bázelen a 16. század folyamán, vö. CRANZ i. m. 107928; 107980; 108174.). A recepcióvizsgálatra l. DANKANITS 1974. 89–94.

¹³ MARTIN 1969.; LABARRE 1971.; DOUCET 1956.; JAYNE 1956.

¹⁴ MONOK 1988.; A kezdő időpont Párizs esetében: 1493. DOUCET 1956. 10.; Amiensnél: 1503. LABARRE 1971. 62.

tó választ a fenti *mit olvastak* ... ? kérdéscsoportra. Az viszont elképzelhető, hogy több füzet sokszáz könyvjegyzékének mennyiségi mutatóit már érdemes lesz össze-sítve elemezni, területi vagy szociológiai szóródásuk is mondhat valamit a korszak ismerőinek”.¹⁵ A majdnem egy évtizedes kutatómunka során több mint ezer da-rab könyvjegyzék került bibliográfiai nyilvántartásba, amely hozzávetőlegesen 90 ezer könyves adatot tartalmaz. Ez az adatmennyiség talán alkalmas lesz az adott művelődéstörténeti korszak néhány szempontból történő elemzésére.¹⁶ Az óvatoss-ág mindenképpen fontos, még ilyen adathalmaz esetén is, csak a fő tendenciáknak és a tényekkel minden oldalról alátámasztott megállapításoknak van jogosultságuk. Nézzünk két példát: néhány ismert személyiségnek a könyvjegyzéke feltűnően kevés tételtől áll, biztosra vehetjük, hogy csonka jegyzékkel, részkönyvtárral van dolgunk. Egy főnemesi hagyatéki leltár ritkán sorolja fel a könyveket, legtöbbször csak az de-rül ki, hogy volt könyve, egy polgáré viszont általában tartalmaz könyvjegyzéket.¹⁷

A könyvjegyzékek jellemzése, tér- és időbeli elosztása

Az elemzés elsősorban a városi polgárság könyvjegyzékeire vonatkozik. Célja a különböző könyvtártípusok jellemzése, tér- és időbeli változásainak felrajzolása. Az eddigi szakirodalom figyelme érthetően a korszak neves közéleti szereplőinek, je-lentős gondolkodóinak amúgyis tekintélyes könyvtárára vagy éppen olvasmánymű-veltségük rekonstruálására irányult.¹⁸ Az utóbbi évtizedben nagyobb mértékben ke-rült elő a városi polgárságot reprezentáló adat (Sopron, Kassa, Lócse, Beszterce), amely javarészt 100 tétel alatti kisebb könyvtárra vonatkozik. Mivel térben és időben ennek a társadalmi rétegnek a könyves műveltsége követhető csaknem hézagmente-sen a tárgyalt időszakban, s nagy száma miatt alkalmas a tipologizálásra, a következő csoportoknál végeztünk el vizsgálatokat: városi tisztségviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok és mesteremberek.¹⁹ A magángyűjtemények nagy részénél nem derült ki az

¹⁵ KIFI. KESERŰ Bálint előszava; l. erre vonatkozólag még SZÖNYI György Endre: *Sir Walter Ra-leigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei* = MKsz 1989. 177–182.

¹⁶ MARTIN 1969. 600 db inventárium alapján Párizs 17. századi, LABARRE 1971. 4442 db inventári-umból Amiens 16. századi olvasmányműveltségét rekonstruálta, ám ennek mindössze 20%-ában – 887 db – volt található könyv. DOUCET 1956. 194 párizsi magánkönyvtár katalógusát elemezte a 16. század első felében, míg JAYNE 1956. 574 oxfordi és cambridge-i magángyűjteményt tart nyilván 1500–1640 kö-zött. FEBVRE – MARTIN 1958. 337 db magángyűjteményt elemeznek DOUCET alapján, MILKAU 1955. Otto BRUNNER-t idézi, aki 15 könyvtárkatalógus alapján a nemesi kultúra hatósugarát vizsgálta.

¹⁷ KIFI. bevezetője; ADATTÁR 13/1. 187–188. pl. Kolozsvári János csanádi püspök Trientben lévő könyveinek lajstroma uo. 14–15.; KIFI. 9.

¹⁸ Néhányat említve: ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején* (Illésházy István). In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 149–157.; KLANICZAY Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In: Irodalom és ideológia a 16–17. század-ban. Bp. 1987. 337–400.; MONOK István: *Csanaká Máté könyvjegyzéke* = MKsz 1983. 256–262.

¹⁹ JAKÓ – MANOLESCU 1987. 128–130. „Bizonyos értelmiségi jellegű munkakörök betöltői – fő-ként papok, tanárok, a központi kormányzat tisztviselői – esetében a XVI–XVII. században már álta-lánosnak mondható valamelyest, olykor egy-két száz kötetet is számláló kézikönyvtár birtoklása.” Az ér-telmiség könyvgyűjtésére l. még: FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399.; DOUCET 1956. 20.; MARTIN 1959.;

illető polgár foglalkozása, esetleges közéleti funkciója, sok esetben csak a halálozási dátum az egyetlen információ és természetesen a könyvjegyzék nagysága, dominanciája.

A jegyzék jellegét a szöveggörnyezet alapján lehet megállapítani. A 769 db magángyűjteményre vonatkozó jegyzéket figyelembe véve a hagyatéki leltár részese-dése kiugróan magas (59%). Mellette a hét leggyakoribb típus (könyvadomány, hivatalos szerv összeírása, naplófeljegyzés, katalógusszerű összeírás, foglalmi jegyző-könyv, könyvbejegyzés és végrendelet) egyenként 6–3%-kal képviselteti magát. A hagyatéki leltár mint forrástípus a legalkalmasabb arra — éppen dominanciája és nagy száma miatt —, hogy egy forrástípus tér- és időbeli megoszlását szemléltethessük. Maga a forrástípus valamely elhunyt magánszemélyek tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása.²⁰ Forrásértékét emeli — szemben a tömör és gyakran hibás címleírás hátrányával —, hogy lehetővé teszi a mintavételt, az összehasonlítást az ország egyes területein élt emberek olvasmányaival, az azonos foglalkozást űző, ám az ország más és más részén élők könyvanyagának egybevetését. Mivel időben hézagmentes, jól követhető az egyes európai szellemi áramlatok megjelenése, kiteljesedése. Megfigyelhető a szakmai specializálódás kezdete, az általános műveltséget jelentő művek mellett megjelenő szakkönyvek elterjedése. A forrástípus a 17–18. század fordulóján megváltozik, a könyv a városi polgárságnál is elveszti vagyontárgy jellegét és ezzel eltűnik a hagyatéki inventáriumokból.²¹

A polgári hagyatékoknál a városi tanács általában kettős könyvelést folytatott, a „Maculatoria” a helyszínen készített jegyzetek sorozata, melyet letisztáztak, ez a „Purum”, amely már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. Ritkán maradt meg mind a két sorozat — kivétel ez alól Kassa —, hiszen a drága papírt (a piszkozatot) más célra is felhasználhatták vagy egyszerűen kiselejtezték.²²

A térbeli eltérések az egyes városok eltérő adminisztrációs gyakorlatával magyarázhatók. Ez igaz abban az esetben is, ha a túlnyomóan német lakosú városaink levéltárait vetjük össze. A nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász Beszterce esetében az eltérés jól érzékelhető. Erdélyben az osztozkodóbíró intézménye speciális sorozatot hozott létre, az ún. Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek után ismét felsorolták az egyes vagyontárgyakat, az örökösök szerinti bontásban. A Felvidéken a gyakorlat hasonló volt, Sopronnál ez az ismételt felsorolás többnyire elmaradt. A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatékozási eljárás sokkal hanyagabb volt, mint a német nyelvű városoknál. Ez a folyamat megfigyelhető az elmagyarosodott Kolozsvár, Kassa, Kőszeg stb. esetében, a hagyatéki inventáriumok kevésbé részletezővé váltak. Az egy régióba tartozó Lőcse és Kassa példáján némi ellentmondás látszik az azonos adminisztráció ellenére: Kassán

MARTIN 1969. 492. (egyébként 22 különböző társadalmi kategóriát állít fel); LABARRE 1971. 129. A könyv-inventáriumok 80%-a a következő rétegből került ki: taláros — robe —, orvos — medicine —, kereskedő — commerce — és a mesteremberek — métiers.

²⁰ EMBER Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Bp. 1982. 107.

²¹ MONOK 1991.

²² MONOK 1991.; ADATTÁR 15. 189

a 17. század utolsó negyedében eltűntek a források, Lőcsénél e korszakból került elő a legtöbb. Ennek feloldása talán a 17. század végi kassai levéltári rendezés lehet.²³ Visszatérve Sopronra, érdemes felhívni a figyelmet arra a nem éppen általános esetre, miszerint a könyvjegyzékek túlnyomó része (93%) az inventáriumokból vagy a bírói jegyzőkönyvekből származik, és folyamatos képet ad a város olvasmányműveltségéről (1616–1721). A városi jegyzőkönyvekben fennmaradt könyvjegyzékekre jellemző, hogy két nagy forrássorozatban találhatók (Inventárium, Protocollum Currentalium), melyek 1650-ig párhuzamosan futnak, majd azután csak az utóbbi marad élő. Sok esetben a városi tanács rendelkezett arról, hogy a könyvanyagot össze kell írni.²⁴

Magát az összeírást általában ketten végezték, diktálással keletkezett. Így a diktáló és az azt leíró műveltségének a függvénye a címleírás minősége és teljessége.²⁵ Sok esetben nem is a címlapról történt (kolligátumot a hagyatéki leltár sohasem jelez), hanem a könyv gerincéről, s néha olyan ismert szerző, mint pl. Melanchthon is elképesztő névalakban fordulhat elő.²⁶ A jegyzékek túlnyomó része a szerző nevét és a mű címét közli csak. Az ideális formát, melyben szerepelne a könyv szerzőjének neve, a könyv címe, kiadásának helye, ideje, nyomdászáának neve, a könyv formátuma, ára, kötésmódja és a könyv sorsa (hol vette, kinek adta tovább), a humanista típusú könyvjegyzékek, illetve a jezsuita rend könyvtárainak katalógusai közelítik meg.²⁷ A jegyzékek nyelve általában latin, ám érdemes azokat összevetni a más nyelven készűttekkel.

Az összes jegyzék 10%-a tér el a latintól, ennek majdnem kétharmada magyar, egynegyede pedig német. A néhány vegyes nyelvű leírást alkalmazótól eltekintve a többi kuriózumértékű: francia, olasz, lengyel, angol és flamand. A 17. század máso-

²³ MONOK 1991.; ADATTÁR 15. 189.; KtF V. bevezetője; KtF IV. bevezetője.

²⁴ KtF II. bevezetője; I. Daniel Gruber jegyzékét (KtF II. 73.).

²⁵ MONOK 1991.; ADATTÁR 11. 360.; DOUCET 1956. 10–11. A leírások általában hozzánem-értő emberektől származtak, a címeket feltehetőleg másik helyiségből diktálták, így nem csoda, hogy gyakran hiányos, az alkotó neve felismerhetetlen (LABARRE 1971. 149–154.). Az írnokok, esküdtek (pri-seurs jurés) kevésbé voltak műveltek a klasszikus nyelvekben, diktálás útján, a jó megértés nélkül írtak le mindent, amit olvastak vagy hallottak, gyakran a teljesség igénye nélkül. Hiányzott sok esetben a szerző neve vagy a mű címe, illetve az torzult és teljesen romlott formában fordult elő.

²⁶ MARTIN 1969. 490–493. Az elemzés egyik legfőbb akadályának azt látja, hogy az összeírók nem minden könyvet írtak össze, csak ami értéket jelentett számukra (vö. 8. számú jegyzet). Probléma az is, hogy sok esetben csak a könyv voltáról értesülünk („Gross und kleine Bücher theils Lutherische theils Unterschiedlichen Autoren zusammen 75 stücks ungeschätzt.” „Ezeket kívül vadnak nemel apro könyveczkek együtt.”) ADATTÁR 15. 74–75. MARTIN 1969. uo. Néha csak annyit jelölnek „in folio, in quarto” vagy „paquets”. JAYNE 1956. 7. szerint is több esetben csak annyit jelez „Bookes” vagy „18 small books” illetve a formátumot és a darabszámot „174 in folio”. Uő. 15. Az egyszerűsödő gyakorlat az 1600-as évek után csak a könyvek meglétét jelöli – all his books – és a becsült értéket. DOUCET 1956. 10–11. Többnyire lehetetlen meghatározni a listán szereplő művek nyelvét, példáulul hogy az antik auktor eredeti szöveg vagy francia fordítás-e. Néhány példa a hibás olvasatra: ADATTÁR 15. 24. „Vagion Ceccer Manus” – Bartholomaeus Keckermann – ; „Ouidi Meta Forfori”.

²⁷ KtF I. bevezetője; ADATTÁR 12. Johann Dernschwam Fugger-ügynök (1575) 651 tételes jegyzé-ke: ADATTÁR 17/1. 1–87. a kassai jezsuita rendház katalógusa 1660–1682. körül: 2124 tétel, KtF VI. 81.

dik felétől — mint azt várni is lehetett — a magyar nyelvű leírások megszorodnak.²⁸

A jegyzékek alig 1%-a került elő az 1560 előtti évekből. Feltehetőleg nem kerül elő ebből a korszakból az alapvető tendenciákat befolyásoló mennyiség. Az első jelentős változás az 1580-as évektől figyelhető meg, az igazi ugrás negyven évvel később, az 1620-as években történik meg.²⁹ Innen a fejlődés az 1660-as évekig töretlen, s némi hullámzással a 17. század végén éri el a csúcspontot. Az utána következő csökkenésre a magyarázat az lehet, hogy a 18. század elejétől (több helyen a 17. század végétől) az addigi gyakorlattól eltérő ügyvitelt valósítottak meg, és az iratok jelentős részét — így azokat is, melyekben könyvjegyzékek találhatóak — kiselejtezték.³⁰

Ami a földrajzi elosztást illeti, a nagy tájegységeket tekintve a magángyűjtemények 70%-a Erdélyből, Felvidékről és Nyugat-Magyarországról származik.³¹ Az elosztás egyenletes, mindhárom tájegységnél körülbelül egyharmados a részesedés a vizsgált mennyiségből (539 db jegyzék). Felvidék 160 db jegyzékkel reprezentálja a korszak és a régió könyvtártörténetét. A kelet-magyarországi szabad királyi városok közül kiemelkedik Kassa könyves műveltsége. A 16–17. század fordulóján elmagyarosodott várost gazdagabb forrásanyag jellemzi, mint a többségében német polgárok lakta Sopront vagy az erdélyi szász Besztercét. Kassán 69 db könyvjegyzéket és számos töredéket ismerünk, amely 43%-a a felvidéki anyagnak. Jellemző a magángyűjteményekre, hogy a jegyzékek többsége hagyatéki inventáriumból került elő. A magánkönyvtárak 92%-a 100 tétel alatti; többségüket tehető polgár birtokolta.³² Mellette ugyancsak gazdag könyvjegyzékkel rendelkezik Lőcse (a felvidéki anyag 44%-a), itt a magángyűjtemények 94%-a 100 tétel alatti.³³ Eperjes művelődéstörténeti szerepéről írt kiváló tanulmányokat Iványi Béla, ám a magángyűjteményeket

²⁸ ADATTÁR 13/1. 61–78.; KtF I. 47. Figyelemre méltó MISKOLCZI CSULYAK István református prédikátor saját kezűleg 1601–1607 között írt jegyzéke, mely 393 tétel esetében közli a szerző nevét, a címet, a kiadás helyét, évét, a könyv formátumát. Többször utal a könyv árára, kötőmódjára, sorsára — beszerzés, elajándékozás.

²⁹ DOUCET 1956. 23–25. Párizsban az első jelentős változás 1520 után következik be; LABARRE 1971. 143. Amiens-ban szintén az 1520-as évek jelentik a nagy ugrást; JAYNE 1956. 28. Cambridge esetében 1550-et kell tekintenünk a mennyiség határozott növekedése kezdetének.

³⁰ MONOK 1991.; Ezért is tekinthetjük korszakhatárnak az 1720-as éveket (l. a 22. számú jegyzetet). Érdekes összevetni az intézményi gyűjtemények — KtF VI. — időbeli eloszlásával (1535–1720), a könyvtárak alig 4%-a 16. századi, a mennyiségi ugrás a 17. század első negyedétől, különösen 1620-tól következik be, csakúgy mint a magángyűjteményeknél (összesen 125 db jegyzék alapján). Ez kiegészíthető a HOLL Béla által gyűjtött váci egyházmegyei canonica visitatio anyagával — KtF VII. —, mely 18. századi anyag és egyébként kiválóan alkalmas a korabeli Magyarország könyves műveltségének átfogó feldolgozására (l. KtF VII. előszó).

³¹ Kihagytuk az elemzésből Horvátországot, l. MONOK István: *Zrínyi Miklós és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században*. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. 55–63.; a Partiumot, l. ADATTÁR 14., illetve MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiségitörténet*. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 169–181.; és a hódoltság területét, l. ADATTÁR 26/1. BALÁZS Mihály bevezetője 22–23.

³² Kassa könyvkultúrájára l. ADATTÁR 15. 189–195.; GALLI Katalin — PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. OSZK Évkönyv, 1981. 309–377.

³³ ADATTÁR 13/2.

tekintve — mint Bártfa esetében — meglepően kevés számú jegyzék került elő (8%-a a régió anyagának!), noha három jelentős könyvjegyzéket is ismerünk a 17–18. század fordulóján.³⁴

Nyugat-Magyarország 191 db könyvjegyzékével a vizsgált mennyiség 35%-át adja, a régió majdnem háromnegyed részét a soproni jegyzékek jelentik. A felvidéki polgársághoz hasonlóan a könyvjegyzékek több mint 80%-a 100 tétel alatti, bár jó néhány jelentős, humanista típusú gyűjteményt ismerünk ebből a korszakból.³⁵ A még a régióhoz számítható Kőszeg, a mai Ausztria területén található Ruszt és az e területhez inkább tartozó Pozsony szerényebben veszi ki részét, két kivételtől eltekintve alatta maradnak a 100 tételnek az elemzésben,³⁶ így még jobban kiemelve a kisebb könyvtárak jelentőségét.

A történelmi Erdély területéről 187 db jegyzék származik, melynek 42%-a a beszercei ún. osztozkodó-bírói jegyzőkönyvekből került elő. A 100 tétel alatti magángyűjtemények dominanciája elsöprő: 97%.³⁷ A másik jelentős város az elmagyarosodott Kolozsvár, mely az erdélyi anyag egyharmadát adja.³⁸ A többi mélyen alulreprezentált: Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár — a fejedelmi könyvtárakat nem tekintve — és Nagyenyed jöhet számításba.³⁹ A szász városok közül Brassó és Nagyszeben az említésre méltó (az előbbi 13 db jegyzékkel, amely szerény számot kutatási nehézségekkel magyarázhatjuk).⁴⁰

A 16–17. század művelődéstörténetének kutatásakor alapvető fontosságú, hogy az adott korszakban milyen nagyságú könyvtárak voltak találhatóak, s ezeknek miképpen változott az arányuk az idő során.⁴¹ Amíg minden egyes könyvjegyzék nincs feldolgozva, nem tudhatjuk hány mű, hány kötet szerepel a jegyzékben (lásd az esetleges kolligátumokat), így a tételek szám majdnem minden esetben jelzés értékű.⁴² A tételek szám alapján történő elemzés mellett a vizsgált könyvjegyzékek legfontosabb

³⁴ ADATTÁR 11. 339–381.; 487–489. Érdemes megjegyezni Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő nevét, akit Karaffa kivégeztetett (1687), és akinek 406 tételes könyvjegyzéke minden szakterületet átfogó volt. KtF I. 137.; ADATTÁR 13/2.; Bártfáról mindössze 6 db jegyzékről van tudomásunk, így talán mégsem általános a német ajkú városoknál — Sopron, Beszterce — tapasztalt példa. KtF IV. előszó.

³⁵ I. KtF II. bevezetője; egyébként az 5–20 tétel közötti kis könyvtár több mint a fele a soproni anyagnak (81 db). Humanista típusú könyvtárra I. Vittnyédi István soproni ügyvéd 552 tételes jegyzékét (1670 k.), KtF II. 7.

³⁶ Kőszegre I. KtF II. 127–144.; Rusztra I. KtF IV. egyes tételeit.

³⁷ Az erdélyi magánkönyvtárakra I. JAKÓ Zsigmond: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben*. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977. 284–304.; DANKANITS 1974. 33–89.; Besztercére I. KtF IV. egyes tételei.

³⁸ ADATTÁR 16/2. 3–86.; KtF III. egyes tételei.

³⁹ ADATTÁR 16/2. 90–217.; KtF IV. egyes tételei.

⁴⁰ Brassóra I. KtF I. egyes tételei, KtF III. 65., KtF IV. 29.; Nagyszebenre KtF I. egyes tételei.

⁴¹ vö. JAYNE 1956. 29–30. Három radikális változás mutatható ki az angol könyvtárakban: 1. magángyűjtemények száma növekszik. 2. kéziratok visszaszorulása, olcsó nyomtatott könyv előtérbe kerülése, új formátum, nagy példányszám. 3. a humán műveltség folyamatos tágulása, a tematika bővülése, több mű idegen nyelven. I. az 5. számú jegyzetet. A városi polgárságra vonatkozólag I. még Könyvtártörténet 1987. 109–111.

⁴² KtF I. bevezetője. vö. intézményi könyvtáraknál szintén több mint 40 ezer könyves adatot regisztráltunk. I. KtF VI. egyes tételei.

jellemzője kell, hogy legyen a benne található könyvanyag dominanciája is.⁴³ A magángyűjtemények esetében hozzávetőlegesen több mint 40 ezer könyves adatot tart nyilván a bibliográfiai sorozat, melynek jelentős része már publikált anyag.

A városi polgárság olvasmányanyagának jellemzésekor két mozzanatra kell még odafigyelnünk. Az író–mű–olvasó reláció mellett kiemelkedő fontosságú a közvetítő szerepe.⁴⁴ A könyves szakma (könyvkereskedő, könyvkötő, nyomdász) képviselői közül az egyik legjelentősebb – a szakirodalom által is exponált – szakember, Johann Gallen kassai könyvkereskedő, akinek katalógusa a 16. század második fele olvasmányanyagának keresztmetszete.⁴⁵ A másik jelentős jegyzék Andre Löffel könyvkötőé, aki valószínűleg könyvkereskedéssel is foglalkozott, erre utal egyes könyvek 46, 54, 78, és 179 db-os példánya.⁴⁶ Ugyancsak könyvkereskedő Zacharias Michl soproni polgár, 4962 db példányt tartott raktáron összesen, 514 florenus, 84 dénár értékben. Ez Sopron 18. század eleji könyvkínálata.⁴⁷ Érdemes figyelni még egy 17. századi kőszegi kereskedő jegyzékére: a katolikus vallásgyakorlathoz használt művek, históriás és ábécéskönyvek szerepelnek 88 példányban.⁴⁸ A 17. század végén Lőcsén íródott hagyatéki leltárban a kor népszerű könyvei találhatók: tankönyvek, jogi, történelmi, földrajzi művek, kalendáriumok, szórakoztató szépirodalom, német nyelvű vallásos művek.⁴⁹ Így négy város: Kassa, Sopron, Lőcse és Kőszeg példáján képet kapunk valamelyest a fent említett viszonyrendszer jellemzőiről. Nem szabad viszont azt a tényt sem elfelejtenünk, hogy azokból a művekből, amelyeket sokat olvastak, jobb esetben elhasznált, az összeíróknak semmit sem érő példányok maradtak hátra, rosszabbik esetben a szó szoros értelmében „szétolvasták” a könyveket. Befolyásolhatta a példányszámok megmaradását az irodalmi (vagy olvasói) ízlés változása is.⁵⁰

⁴³ I. erre vonatkozólag BERLÁSZ Jenő: *Johann Dernschwam könyvtára*. ADATTÁR 12. 299–340.; Az olvasmányműveltség összetevőire I. MARTIN 1969. 493–515.; 928–939. A kumulatív index alapján történő elemzés során elképzelhető, hogy a tételhatárok megváltoznak, és az sem kizárt, hogy más jellegű lesz pl. a kis könyvtár Erdélyben, mint a Felvidéken. MARTIN 1969. 492. 5 kategóriát állít fel: 26 cím alatt, 26–100, 101–500, 501–1000, 1000 felett. LABARRE 1971. 129. 6 kategóriát használ: 1 könyv, 2–9 könyv, 10–19 könyv, 20–49 könyv, 50–99 könyv, 100 könyv felett.

⁴⁴ VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 47–48.; HOLL Béla: *Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980.; DOUCET 1956. 23–25. A párizsi könyvkereskedő vevőkörének kialakulásáról (jogászok, polgárok, kereskedők) vö. LABARRE 1971. 336–362. az amiens-i könyvkereskedőkről.

⁴⁵ 1583. Johann Gallen: 608 tétel, ADATTÁR 13/1. 22–35., KtF I. 23.; illetve 1714. Caspar Wiszt: 92 mű, ADATTÁR 15. 76–80., KtF I. 170.; ifj. KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára* = MKsz 1895. 310–320.

⁴⁶ 1649. Andre Löffel: 282 tétel, KtF II. 59.

⁴⁷ 1704. Zacharias Michl: 4962 pl., KtF II. 116.

⁴⁸ 1653. Zacharias: 88 pl., KtF II. 135.

⁴⁹ 1699. Steinhübel: 179 mű, ADATTÁR 13/2., KtF III. 109.; L. PAVERCsik Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára* = MKsz 1982. 254–266.

⁵⁰ vö. a 8. és a 26. számú jegyzettel. L. még. BARRIÈRE 1974. 13–14.; DANKANITS 1974. 21–24.; RITÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Eleink szórakoztató olvasmányaiból* = ItK 1980. 650–656.; NEMESKÜRTY István: *Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon* = ItK 1980. 620–629.; Árgirus históriája. Bev. NAGY Péter. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta STOLL Béla. Bp. 1986. 115.

Kis könyvtárak

Kis könyvtárak azok a magángyűjtemények, melyeknek könyvjegyzéke nem haladja meg a 20 tételt.⁵¹ A tér- és időbeli különbségekre vonatkozólag a könyvtételek feloldása után talán árnyaltabb képet kaphatunk, első vizsgálódásra a hasonlóságok ötlenek szembe. A későbbiekben így lehetségessé válhat például annak megrajzolása, hogy egy soproni mesterember olvasmányanyaga miben tér el egy beszterceiétől (amennyiben egyáltalán eltér egymástól). Ez a típus alkotja a magánggyűjtemények – s ezen belül a városi polgárság könyvtárainak – legnagyobb részét. Mindhárom vizsgált terület jellemző típusának mondható, és a többihez (főként a nagy- és a humanista gyűjteményekhez) képest időben is hézagmentes.

Néhány kivételtől eltekintve a mesteremberek (pl. kádár, szabó, pék, lakatos)⁵², kereskedő és egy-két városi tisztviselő, főként Sopronban, rendelkeztek ilyen nagyságú könyvtárral.⁵³ A gyűjteményekben leginkább a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek (*Biblia*, énekeskönyv, katekizmus stb.) a dominánsak, de a különböző prédikációs- és beszédgyűjtemények – sok esetben csak így: postilla – mellett egy-egy történeti vagy szépirodalmi mű is akad.⁵⁴ A teológiai könyvek közül – a német ajkú evangélikus polgárságnak köszönhetően – leginkább Melanchthonéval és Lutherével találkozhatunk. Fellelhetők még, szép számban, különböző meditációk, bibliakommentárok, Szenci Molnár Albert és Félégyházi Tamás munkái.⁵⁵ Az antik auktorok közül a legnépszerűbbek: Cicero, Vergilius és a történetírók – Livius,

⁵¹ FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399. A 15. század végi könyvtárak szerény méretűek, 15–20 db könyv található csak, számos kézirattal egyetemben.; DOUCET 1956. 23. A párizsi magánggyűjtemények is szerények kezdetben.; MARTIN 1959. ugyanezt állapítja meg.; JAYNE 1956. 186–188. John Frisbe (1504) 8 tétel, napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek, szótár, Cicero „Thully”; MARTIN 1969. 490–518. A könyvtárak több mint 10%-a 26 tétel alatti; LABARRE 1971. 129. 164 db inventáriumot leszámítva a többi 20 tétel alatti (880 db-ból). A mesteremberek 90%-ának 10 tétel alatti jegyzéke, a kereskedők több mint 80%-ának a 16. században Amniens-ban. vö. uo. 122–126. A kereskedők nagy része 2–3 könyvet birtokolt csak, mindössze 5 db inventáriumban volt 50 tételnél több könyv.

⁵² A teljesség igénye nélkül: nyerges, vámos, posztónyíró, fürdőmester, felcser, borbély, kalapos, szűcmester, mezőőr, mészáros, varga, fazekas, takács. Vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 398. A nyilvántartott könyvjegyzékek 20%-a kereskedők és mesteremberek tulajdonát képezte, pl. tanneurs, épiciers, voiriers, fromagers etc.; LABARRE 1971. 124–126. szintén: brasseur, charpentier, fondeur, vinaigrier etc.

⁵³ Megemlítve egy kassai kereskedőcsalád, a Szegediek, jegyzékeit: ADATTÁR 15., 3., 21–23., 49., 189., I. még KERÉKES György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa, 1940. 9., 13., 262.; Sopronra példa: Szily Pál belső tanácsos 1691. 7 tétel, katolikus teológia., KtF II. 104.

⁵⁴ FEBVRE – MARTIN 1958. 397–399. A polgárok könyvei még kissé egysíkúak: kalendáriumok, szentek élete, imádságos könyvek, lovagregények; a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek kiadásához I. DAHL 1960. 141.; MARTIN 1959. 230.; DOUCET 1956. 31–36.; LABARRE 1971. 158–180., ill. 143–144. az azonosított könyvek 29%-a „les livres d' Heures”; a napi vallásgyakorlat könyvei általában latin, német és magyar nyelvűek, de kivétel akad pl. Fridericus Fridrich (1597) kassai polgár lengyel evangéliuma; ADATTÁR 15. 6., KtF V. 5.; Marth Gäpel 1678/79. soproni mezőőr horvát *Bibliája*, KtF II. 101.; Aranyasi János 1651. kassai városi tanácsos francia nyelvű zsoltárja, ADATTÁR 15. 40–41., KtF V. 40., KERÉKES: i. m. 257–258. Az utóbbi külön említést érdemel, nemcsak a magyar nyelvű teológiai – pl. Szenci Molnár, Alvinczi, Kassai András –, történeti – pl. Bonfini, Curtius –, hanem a jegyzékben megtalálható Balassa Balint enekej, – 25 tétel miatt is.

⁵⁵ pl. SZENCI MOLNÁR Albert: *Psalterium Ungaricum*. RMNY 962(1) vagy FÉLEGYHÁZI Tamás: *A keresztény igaz hitnek ...* RMNY 430. stb.

Josephus Flavius –, a humanista irodalmat Erasmus (feltehetőleg *Adagiája*), Bonfini történeti munkája és Calepinus szótára képviseli.⁵⁶ Orvosi könyveket, herbáriumokat általában borbélyoknál, sebészeknél, fürdősöknel találunk, a jogot Werbőczy latin és magyar nyelvű törvénykönyve jelenti.⁵⁷ A fenti kategóriáktól némiképpen eltér: *Az Jo bornak chinallassa feleöl az fenessy hegyben, es az Hoyay zeoleoben in 8, továbbá Ismegh egi deak konj meliet noui orbisnak hinak, és 1 Torok kony, valamint Egij Magijar Aritmetica, fl.–d. 75.*⁵⁸

Közepes könyvtárak

Közepes könyvtárak a 21–100 közötti tételt számláló magángyűjtemények, melyek között már szakkönyvtári jellegű is (orvosi vagy jogi) található. E típuson belül különbséget tehetünk a nagyság és a dominancia szempontjából: az 50 tétel alatti inkább az előző, kis könyvtár típusához hasonlítható, míg az 50–100 tétel közöttiben már nem ritka a válogatott antik és kortárs irodalommal is büszkélkedhető gyűjtemény sem.⁵⁹

E típus társadalmi megoszlása a következő: jómódú kereskedők, mesteremberek, tanárok, orvosok, jogászok és városi tisztségviselők találhatóak meg közöttük. Míg a mesteremberek, kereskedők, patikusok magánkönyvtárai legfőképpen nagyságukban térnek el a kis könyvtáraktól, addig a tanárok, orvosok, jogászok és városi tisztségviselők között jó néhányan jelentős gyűjteményt birtokoltak a 17. században.⁶⁰ A mesteremberek és kereskedők könyvtáraiban a teológiai és hivata-irodalom, illetve

⁵⁶ A 15. században CICERO: *De officiis* – latinul – 60 kiadást ért meg, GW 6914–6974.; ERAZMUS *Adagiája* a 16. században 150 kiadást ért meg. *Bibliotheca Belgica, Tome II.* Bruxelles, 1964. 382–386. vö. DANKANITS Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XI. 1. 125–131.; DOUCET 1956. 42.; FEBVRE – MARTIN 1958. 400–402.; MARTIN 1959.; LABARRE 1971. 212.; DANKANITS 1974. 62–64.; MARTIN 1969. 508–509.

⁵⁷ pl. Marten Stern (1654) besztecei borbély, KtF IV. 6.; Breitenfeld Gottfried (1683/84) soproni felcser, KtF II. 107.; de ellenpéldákat is lehet felhozni: Elias Hoffmann (1617) kassai kereskedő, KtF V. 12., ADATTÁR 15. 12.; Joseph Frech (1706) budai serfőzőmester, KtF I. 157., ADATTÁR 13/2.

⁵⁸ ADATTÁR 16/2. 17., KtF III. 6.; ADATTÁR 15. 10., KtF V. 10.; ADATTÁR 15. 3., KtF V. 3.; ADATTÁR 15. 11., KtF V. 11. De található még a besztecei polgároknál hajózási szakkönyv – szappanfőző, KtF IV. 70. –, leírás az olasz színházokról – szenátor, KtF IV. 161. –, boszorkányokról szóló könyv – bíró, KtF IV. 49. – és egy soproni lánckovácsnál rózsakeresztes munka, KtF II. 119.

⁵⁹ I. Johann Hensel (1580) kassai segédtanító, harangozó könyvtára gazdag szépirodalomban – Cicero, Homérosz, Plutarhosz, Caesar, Horatius, Ovidius, Suetonius, Seneca –, antik természettudományban – Eukleidész, Ptolemaeosz, Arisztotelész – KtF I. 20., ADATTÁR 13/1. 20–22.; Egeressy János (1656) kassai jogász Ezoposz, Martialis, KtF I. 93. ADATTÁR 13/1. 177–180.; Keviczky János (1657) kassai bíró, országgyűlési követ pl. Quintilianus, Livius, Plinius, KtF III. 41., ADATTÁR 13/1. 182–185.; vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 416–418. Párizsban a 16. század folyamán szép gyűjtemények alakultak ki latin klasszikusokból: MARTIN 1969. 503–504.; LABARRE 1971. 263–267.

⁶⁰ Érdekes példa Michael Eckhardt brassói tanár 81 tételes, saját kezűleg írt jegyzéke (1668) az „elolvasandó” könyvekről, mely klasszikus auktorokat, filozófiai, jogi, teológiai és matematikai műveket tartalmazott. KtF I. 145. vö. LABARRE 1971. 332–336. A Peze amiens-i kereskedő 34 tételes jegyzékével (1568).

bibliakommentárok mellett néhány esetben a történeti munka és a humanista irodalom sem hiányzik.⁶¹

A tanárok magángyűjteményeiben főként a tanításhoz szükséges grammatikák, retorikák, antik auktorok művei találhatók,⁶² a medikusi szakma könyveinek nagy része orvosi könyv, bár akad földrajzi, történeti és szépirodalmi munka is.⁶³ A jogászok, városi tisztviselők közül van, akinek jegyzéke a jogi munkák és a napi valósággyakorlat könyvei mellett jó néhány szépirodalmi, filozófiai és történeti művet is felsorol.⁶⁴ Általánosságban elmondható tehát, hogy a klasszikus írók iránti érdeklődés jellemző e rétegre, legyen az budai, brassói, beszercei, kőszegi, kassai vagy kolozsvári tisztségviselő.⁶⁵

Nagy könyvtárak

Nagy könyvtáraknak nevezzük a 101–200 tétel közötti magángyűjteményeket, melyet általában a városi értelmiség — tanárok, orvosok, jogászok — és a vezető tisztségviselők birtokoltak. Első pillanatra is feltűnik az egyenlőtlen földrajzi eloszlás: e típus jegyzékeinek nagy része Sopronból származik, reprezentálva a városi értelmiség könyvkultúráját, hiszen mindegyik rétegből került elő ilyen nagyságú könyvjegyzék. Ezenkívül Kassa, Lőcse, Brassó és Kolozsvár, tehát a nagyobb lélekszámú városok polgárai közül rendelkeztek néhányan ekkora gyűjteménnyel. Dominanciáját tekintve elmondható, hogy a protestáns teológia, antik szépirodalom és történeti munkák mellett a szakkönyvek (jogi, orvosi vagy pedagógiai) száma lényegesen megnő.

A tanárok közül figyelmet érdemel Dálnoki Lőrinc, a kolozsvári unitárius kollégium retorika tanárának jegyzéke (1675), amely gazdag klasszikus auktorokban, humanista szerzőkben és nem hiányzik a történeti munka, hitvitairodalom sem, csak-

⁶¹ Pl. aranyműves, szappankészítő, szatócs, szabó, nyerges, mészáros és orgonakészítő. Georg Brenner (1719) beszercei porkoláb, KtF IV. 153.; Georg Areldt (1662) beszercei szappankészítő, KtF IV. 68.; Benedikt Müllner (1637) soproni kádár, KtF II. 35.

⁶² Winkler Apolló (1556) eperjesi segédiskolamester, KtF I. 5., ADATTÁR 11. 363–364.; vö. MARTIN. 1969 492. A 17. században Párizsban a tanárok könyvtárai a legnagyobbak: 500–1000 tétel között.

⁶³ Pl. Bartholomaeus Becker (1964) budai borbély, felcser, KtF I. 142., ADATTÁR 13/2.; Jeremias Österreicher (1657) soproni patikus, KtF II. 80.; Johann Gröpper (1699) soproni borbélysegéd, KtF II. 114.; vö. LABARRE 1971. 118. Az orvosi szakma egyharmadának 10 tétel alatti a könyvtára Amiens-ban a 16. században.; MARTIN 1969. 492. Párizsban a 17. században az orvosok 80%-a 100 könyvnél többet birtokolt.

⁶⁴ L. az 59. számú jegyzetet.; vö. LABARRE 1971. 112. Amiens-ban az ügyvédi szakma 30%-ának 10 tétel alatti könyvtára volt.; MARTIN 1969. 492. Párizsban viszont 70%-ának 100 tételnél nagyobb volt a gyűjteménye.

⁶⁵ Georgius Kiechel (1664) budai városi jegyző, KtF I 143?, ADATTÁR 13/2.; Michael Weiss (1608) Brassó főbírója, KtF I. 51.; Samuel Bede (1721) beszercei bíró, KtF IV. 160.; Johannes Sagittarius (1603) kőszegi jegyző, KtF II. 128.; Johann Schirmer (1637) kassai városi tisztségviselő, KtF V. 26., ADATTÁR 15. 26–28.; Mihály (1611) kolozsvári jegyző, KtF III. 12., ADATTÁR 16/2. 19–20.; vö. JAYNE 1956. 187–188. Abraham Tilman (1589) az antik auktorok iránti érdeklődésre — 86 tétel —, Cicero, Platon, Arisztotelész, Epiktétosz.

ügy, mint egy bártfai iskolarektornál.⁶⁶ Sopron esetében még árnyaltabb képet kapunk a tanárok olvasmányaiából: a fent felsorolt típusú művek mellett találunk rózsakeresztes munkát vagy éppen pedagógiai szakkönyvet is.⁶⁷ Nem véletlen az sem, hogy a néhány évtizedes különbséggel összeírt öt jegyzék mindegyike 100 tétel feletti, a város orvosainál készült, a 17–18. században.⁶⁸ Az orvosi szakkönyveken túl szerepel még a jegyzéken protestáns teológia, antik auktor, szótárak, jogi munkák.⁶⁹ Ugyanezt állapíthatjuk meg az ügyvédek vagy a városi tisztviselők könyvtáráról: a szakkönyvek mellett minden jegyzékben találkozhatunk a protestáns teológia, a klasszikus szerzők legjelentősebb műveivel.⁷⁰

Humanista könyvtárak

Humanista jellegű könyvtáraknak tekinthetjük a minden szakterületet átfogó könyvanyagot – teológia, filozófia, jog, antik és kortárs szépirodalom, humanista filológia, matematika, természettudomány stb. –, amely a legtöbb esetben meghaladja a 200 tételt. A 16. század utolsó harmadából öt ilyen gyűjteményt ismerünk: Johann Dernschwam Fugger-ügynök,⁷¹ Telegdi Miklós pécsi,⁷² Mossóczi Zakariás nyitrai püspök,⁷³ Zsámboky János humanista tudós⁷⁴ és Brutus János Mihály olasz történetíró könyvtárának jegyzékét.⁷⁵ A 17. századtól kezdve jelentősek az egyes főurak, mint például: Thurzó György nádor,⁷⁶ Révay Ferenc Turóc megyei

⁶⁶ KtF III. 66., ADATTÁR 16/2. 34–37.; KtF I. 68., ADATTÁR 13/1. 144–147.

⁶⁷ Valentin Wigeleb (1629) a soproni latin gimnázium tanára, KtF II. 21.; Adam Nigrinus (1634) szintén a latin gimnázium tanára, KtF II. 29. vö. JAYNE 1956. 114. Robert Beaumont jegyzékével.

⁶⁸ Tekinthejtük ezt jellegzetesen értelmiségi magatartásnak. A medikusi szakmára I. Henric Keppel (1703) tokaji orvos, KtF I. 155., ADATTÁR 13/2.; Andreas Gorsky (1683) lőcsei gyógyszerész, KtF V. 84., ADATTÁR 13/2.

⁶⁹ Pl. Alexander Pischoff (1618) soproni orvos, KtF II. 12.; Johann Ribstain (1629) soproni orvos, KtF II. 20.; Gallus Pflueg (1657/58) soproni orvos, KtF II. 84.; vö. FEBVRE – MARTIN 1958. 416–418. Franciaországban a 16. század folyamán már megjelentek az orvosi szakma magángyűjteményei. LABARRE 1971. 250–251., uo. 306–319. Jean Hutin (1564) orvos 101 tételes jegyzéke.

⁷⁰ Pl. soproni ügyvédek: Hieronymus Burger (1652), KtF II. 64.; de Zuana (1668), KtF II. 94.; vagy egy aljegyző: Mark Fauth (1667), KtF II. 92.; illetve Caspar Lehman (1663), országgyűlési követ KtF V. 58., ADATTÁR 15. 55–58.; Johann Langh (1645) kassai bíró, KtF V. 33., ADATTÁR 15. 32–35.; Johann Schiffer (1601) soproni polgármester, KtF III. 8.; vö. DOUCET 1956. 20. Főként jogászoknak – les hommes de loi – és a királyi hivatalnokoknak – les officiers royaux – volt tekintélyes könyvtára Párizsban a 16. században.; MARTIN 1959.; MARTIN 1969. 492.; LABARRE 1971. 243–249.

⁷¹ A humanista jellegű gyűjteményekre I. MILAKU 1955. 546–559.; JAYNE 1956. 34–35.; M. CONNAT – J. MEGRET: *Inventaire de la bibliothèque des Du Prat. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*. 1943. Tome III. 72–128.; MARTIN 1969. Johann Dernschwamra vonatkozólag: ADATTÁR 12., KtF I. 16. 1575: 651 tétel.; vö. JAYNE 1956. 114. Thomas Smith szakkatalógusa 1566: 406 könyv.; LABARRE 1971. 281–306. Jean Forestier királyi ügyész jegyzéke, 1553: 240 tétel.

⁷² 1586: 272 tétel, ADATTÁR 13/1. 36–43., KtF I. 26.

⁷³ 1587: 952 tétel, ADATTÁR 11. 437–487., KtF I. 28.

⁷⁴ 1587: 2618 tétel, GULYÁS Pál: *Számboky János könyvtára*. Bp. 1941., KtF I. 29.

⁷⁵ 1592: 763 tétel, ADATTÁR 11. 114–132., KtF I. 34.

⁷⁶ 1610: 353 mű, ADATTÁR 11. 505–537., KtF I. 52.

főispán,⁷⁷ Batthyány Ádám dunáninneni főkapitány,⁷⁸ Mikulich Sándor horvát főnemes,⁷⁹ Zrínyi Miklós horvát bán,⁸⁰ Nádasdy Ferenc országbíró könyvtárai⁸¹ vagy az erdélyi fejedelmi családok gyűjteményeiről készült jegyzékek (Rákóczi-, illetve Apafi-család).⁸² A sorba beilleszthető Báthory András püspök, erdélyi fejedelem,⁸³ Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát,⁸⁴ Miskolczy Csulyak István református prédikátor⁸⁵ és Daniel Fronius brassói evangélikus lelkész könyvjegyzéke.⁸⁶ Bár nagyságát tekintve jelentős Eszéki István református lelkész könyvtára, mégsem tekinthető humanista típusúnak, mert legfőképpen protestáns teológiát tartalmaz.⁸⁷ Viszont Berényi György Nyitra vármegye alispánja vagy Bethlen Elek Belső-Szolnok megye főispánja könyvjegyzéke dominanciáját tekintve humanista jellegű.⁸⁸ Ez is mutatja a tételszám alapján történő tipologizálás buktatóit, ez elkerülhető lesz majd a kumulatív index elkészülésével.

A városi polgárság humanista jellegű könyvtárépítésének kezdete a 16. század utolsó évtizedére nyúlik vissza, igazi lendületet a 17. század második felében kap. Mindegyik nagyobb városunkban található ilyen típusú gyűjtemény (Kassa, Lőcse, Beszterce, Eperjes, Kőszeg), de számát tekintve Sopron ezúttal is kiemelhető. A szakirodalom által példaként gyakran felhozott Johann Haunolt — aki előbb a selmecbányai iskola rektora volt, majd várkapitány lett — jól mutatja e könyvgyűjtő szemléletet: orvosi, jogi könyvek mellett gazdag antik szépirodalmat, bibliakommentárokat, az iskolai oktatáshoz szükséges grammatikákat, retorikákat, természet-tudományos és matematikai műveket találhatunk.⁸⁹ Ugyanakkor e jelentős magán-könyvtárak egy-két tulajdonosának mindössze a halálozási dátumát (vagy az összeírás időpontját) ismerjük, mint például: Sebastian Türk kassai,⁹⁰ Johann Andreas Schuert soproni,⁹¹ Gutt (?) eperjesi⁹² és Michael Gitsch besztercei polgárét.⁹³ A

⁷⁷ 1651: 313 tétel, ADATTÁR 13/1. 157–163., KtF I. 86.

⁷⁸ 1651: 268 tétel, ADATTÁR 11. 553–578., KtF I. 92.

⁷⁹ 1657: 335 tétel — három részben —, ADATTÁR 11. 537–542., KtF I. 96–98.

⁸⁰ 1662: 424 tétel, Alexander KENDE: *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi*. Wien, 1893. 51–84., KtF I. 103.

⁸¹ 1672: 232 tétel, ADATTÁR 13/2., KtF I. 113.

⁸² 1658/60: 821 kötet, HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917., KtF I. 102.

⁸³ 1608: 209 tétel, Veress Endre, MKsz 1905. 8–22., KtF I. 50.

⁸⁴ 1628: 454 tétel, ADATTÁR 13/1. 105–123., KtF I. 60.

⁸⁵ L. a 28. számú jegyzetet!

⁸⁶ 1701/14: 227 tétel, KtF I. 167.

⁸⁷ 1720: 203 tétel, ADATTÁR 14. 103–109., KtF I. 174.

⁸⁸ 1650: 170 tétel, ADATTÁR 11. 259–263., KtF I. 83.; 1683: 165 tétel. Lukinich Imre, MKsz 1922. 171–174., KtF I. 133.; vö. JAYNE 1956. 96. Bryan Rowe, 1521: 102 tétel.

⁸⁹ 1595: 344 tétel, ADATTÁR 13/1. 49–57., KtF I. 36.

⁹⁰ 1623: 246 tétel, ADATTÁR 15. 14–21., KtF V. 17.

⁹¹ 1685: 420 tétel, KtF II. 109.

⁹² 1676: 247 tétel, KtF III. 69.

⁹³ 1692: 209 tétel, KtF IV. 110.

többi gyűjtemény társadalmi hovatartozását illetőleg semmi különös nincs: soproni főtisztviselők, pl. Mark Fauth belső tanácsstag,⁹⁴ Artner Erhard polgármester,⁹⁵ Gotthard Radl és Georg Poch városbíró,⁹⁶ Vittnyédi István soproni ügyvéd,⁹⁷ Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő,⁹⁸ Simándi István sárospataki tanár,⁹⁹ Nicolaus Hain lőcsei polgár, Hain Gáspár történetíró fia.¹⁰⁰

Eddigi ismereteink alapján úgy gondoljuk, hogy néhány kivételtől eltekintve ez a négy alaptípus volt a jellemző polgárságunk 16–17. századi könyvtártörténetében, és a könyvtár nagysága általánosságban meghatározta a dominanciát is. A nyugat-európai példákhoz képest fél évszázaddal később jelentkeznek az első jelentősebb magángyűjtemények, ám a 16–17. század fordulójára létrejönnek a nagyobb könyvtárak, melyek könyvanyagukat tekintve sem maradnak le akár a francia, akár az angol kortársakéitól. A kutatás továbbiakban – a még kiadatlan források publikálása mellett – az egyes olvasmánytípusok magyarországi elterjedését (pl. Erasmus, Justus Lipsius, Melanchthon stb.) vizsgálja majd.

Rövidítések a jegyzetekben:

BARRIÈRE 1974	= Pierre BARRIÈRE: <i>La vie intellectuelle en France du 16e s. à l'époque contemporaine</i> . éd. Albin MICHEL. Paris, 1974.
DAHL 1960	= Svend DAHL: <i>Histoire du livre de l'antiquité à nos jours</i> . Paris, 1960.
DANKANITS 1974	= DANKANITS Ádám: <i>XVI. századi olvasmányok</i> . Bukarest, 1974.
DOUCET 1956.	= R. DOUCET: <i>Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle</i> . éd. A. et J. PICARD. Paris, 1956
FEBVRE — MARTIN 1958	= Lucien FEBVRE — Henri-Jean MARTIN: <i>L'apparition du livre</i> . éd. Albin MICHEL. Paris, 1958.
FITZ 1959.	= FITZ József: <i>A magyar könyv története 1711-ig</i> . Bp. 1959.
JANKÓ — MANOLESCU 1987.	= JAKÓ Zsigmond — Radu MANOLESCU: <i>A latin írás története</i> . Bp. 1987.
JAYNE 1956.	= Sears JAYNE: <i>Library Catalogues of the English Renaissance</i> . University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1956.
Könyvtártörténet 1987.	= CSAPODI Csaba — TÓTH András — VÉRTESY Miklós: <i>Magyar könyvtártörténet</i> . Bp. 1987.
LABARRE 1971.	= Albert LABARRE: <i>Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès 1503–1576</i> . Beatrice-Nauwelaerts, Paris, 1971.

⁹⁴ 1617: 212 tétel, KtF II. 11.; FEBVRE — MARTIN 1958. 399. A 16. század második felétől elterjednek az 500 kötetes könyvtárak is a magas közhivatali viselők körében.

⁹⁵ 1651: 235 tétel, KtF II. 63.

⁹⁶ 1653: 270 tétel, KtF II. 68.; L664: 348 tétel, KtF II. 139.

⁹⁷ L. a 34. a. számú jegyzetet!

⁹⁸ L. a 35. számú jegyzetet!

⁹⁹ 1711: 294 tétel, ADATTÁR 14. 94–103., KtF I. 166.

¹⁰⁰ 1711: 394 tétel, ADATTÁR 13/2., KtF III. 135.

- MARTIN 1959. = Henri-Jean MARTIN: *Ce qu'on lisait à Paris au XVIe siècle*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 1959. 222–230.
- MARTIN 1969. = Henri-Jean MARTIN: *Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701). Tome I–II*. Genève, Droz, 1969.
- MILKAU 1955. = *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Begründet von Fritz MILKAU, Wiesbaden, 1955. III. Bd.
- MONOK 1968. = MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. = MKsz. 1988. 78–82.
- MONOK 1991. = *Zur Quellen typologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn*. Das Hinterlassenschaftsinventar. = Berliner Beiträge zur Hungarologie 5. Berlin, 1990[1991]. 81–88.
- PÉTER 1985. = *Magyarország története 1526–1686. III. 1. Bp.* 1985. 544–548.
- KiF I. = Könyvtártörténeti Füzetek I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1981.
- KiF II. = Könyvtártörténeti Füzetek II. *Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555–1721*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1982.
- KiF III. = Könyvtártörténeti Füzetek III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983.
- KiF IV. = Könyvtártörténeti Füzetek IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533–1721*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1985.
- KiF V. = Könyvtártörténeti Füzetek V. *Magángyűjtemények Magyarországon 1564–1716*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1989.
- KiF VI. = Könyvtártörténeti Füzetek VI. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1989.
- KiF VII. = Könyvtártörténeti Füzetek VII. *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1990.
- ADATTÁR 11. = *A magyar könyvkultúra múltjából*. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983.
- ADATTÁR 12. = *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Sajtó alá rend. KEVEHÁZI Katalin – MONOK István. Szeged, 1984.
- ADATTÁR 13(1.) = *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986.
- ADATTÁR 13/2. = *Magyarországi magánkönyvtárak II*. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós – VARGA András. Szeged, 1992.
- ADATTÁR 14. = *Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rend. FEKETE Csaba – MONOK István – KULCSÁR György – VARGA András. Bp. – Szeged, 1988.
- ADATTÁR 15. = *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig – FARKAS Gábor – KEVEHÁZI Katalin – LAZÁR István Dávid – MONOK István – NÉMETH Noémi. Szeged, 1990.

- ADATTÁR 16/1. = Erdélyi könyvesházak I. JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged, 1991.
- ADATTÁR 16/2. = Erdélyi könyvesházak II. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely.) Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMETH Noémi – TONK Sándor. Szeged, 1991.
- ADATTÁR 17/1. = *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár.)* Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – MONOK István – POZSÁR Annamária – VARGA András. Szeged, 1990.
- ADATTÁR 26/1. = *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609–1616.* Sajtó alá rend.: BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István. Szeged, 1990.

I. táblázat

Magángyűjtemények és a polgári könyvtárak (1560 előtt – 1721)

évszám	összes jegyzék	hagyatéki inventárium	polgári könyvtár	hagyatéki inventárium	kicsi könyvtár	közepes könyvtár	nagy könyvtár	humanista könyvtár
1560 előtt	11 db (1%)	3 db (27%)	2 db (4%)	1 db (50%)	1 db	1 db	O	O
1561–1580	21 db (2%)	8 db (38%)	8 db (2%)	4 db (50%)	5 db	2 db	O	1 db
1581–1600	45 db (5%)	30 db (66%)	22 db (4%)	18 db (82%)	13 db	7 db	1 db	1 db
1601–1620	49 db (6%)	22 db (44%)	25 db (5%)	18 db (72%)	14 db	7 db	3 db	1 db
1621–1640	88 db (11%)	84 db (95%)	67 db (14%)	56 db (83%)	37 db	21 db	8 db	1 db
1641–1660	149 db (19%)	109 db (73%)	109 db (20%)	105 db (96%)	68 db	31 db	7 db	3 db
1661–1680	144 db (18%)	83 db (57%)	94 db (20%)	75 db (80%)	66 db	22 db	4 db	4 db
1681–1700	152 db (20%)	75 db (49%)	88 db (18%)	72 db (82%)	59 db	24 db	2 db	3 db
1701–1721	110 db (14%)	48 db (43%)	54 db (11%)	39 db (72%)	30 db	19 db	3 db	2 db
összes:	769	455 (59%)	469 (61%)	388 (82%)	293 (61%)	132 (28%)	28 (6%)	16 (4%)

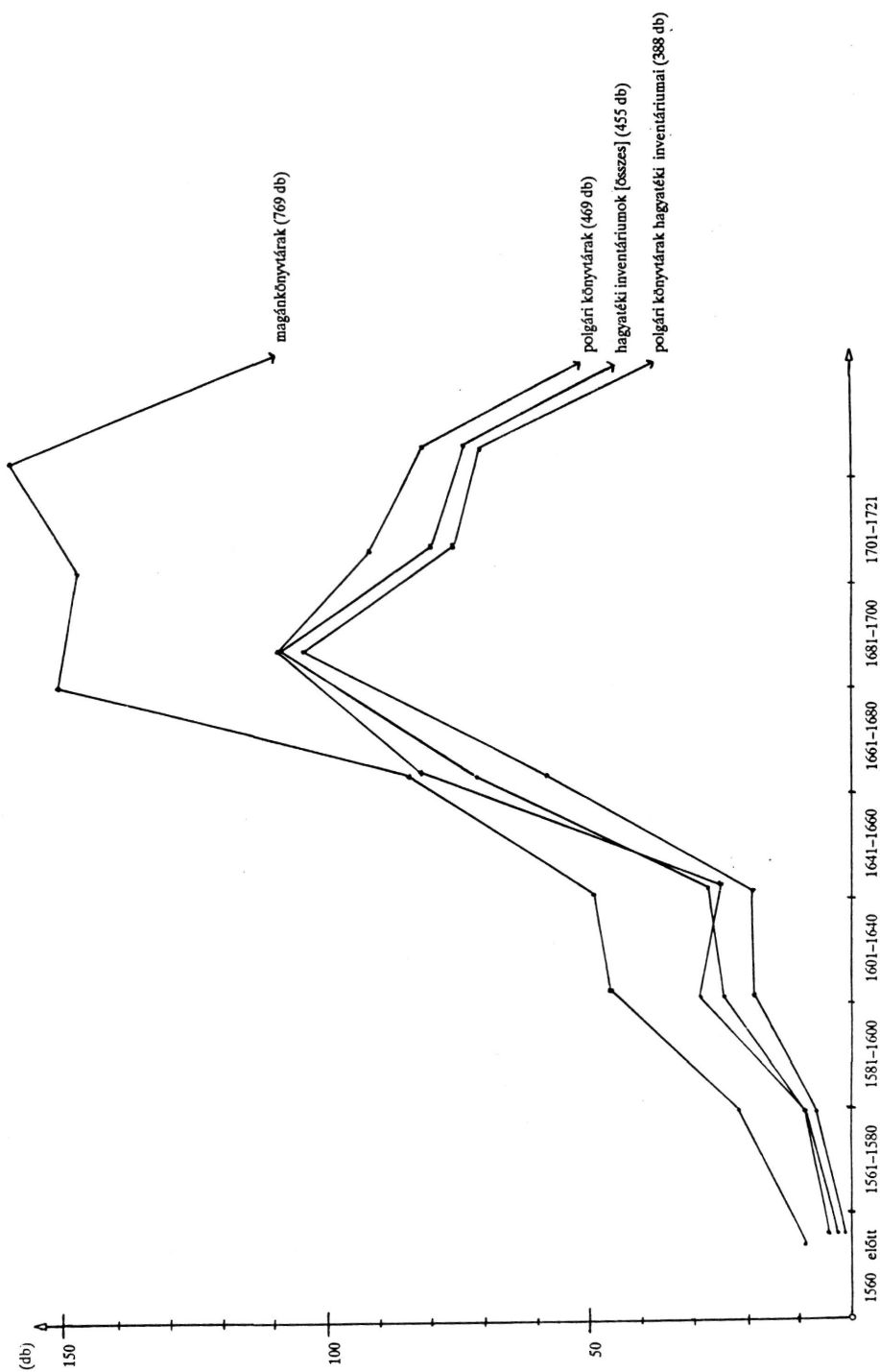
* az egész időszakhoz képest

** az összes jegyzékhez képest

*** az egész időszakhoz képest

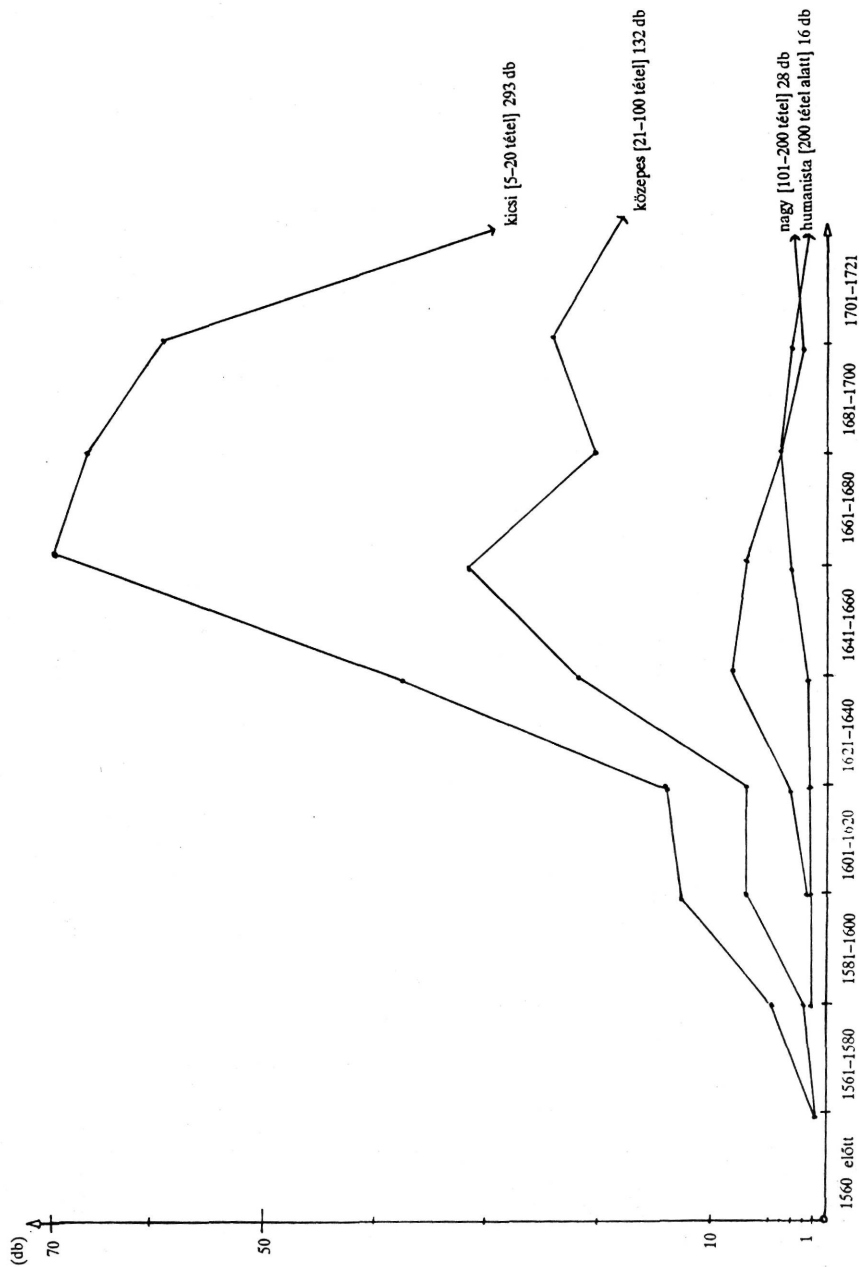
**** a polgári könyvtárakhoz képest

MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK A HAGYATÉKI INVENTÁRIUMOKBAN
(1560 előtt — 1721)

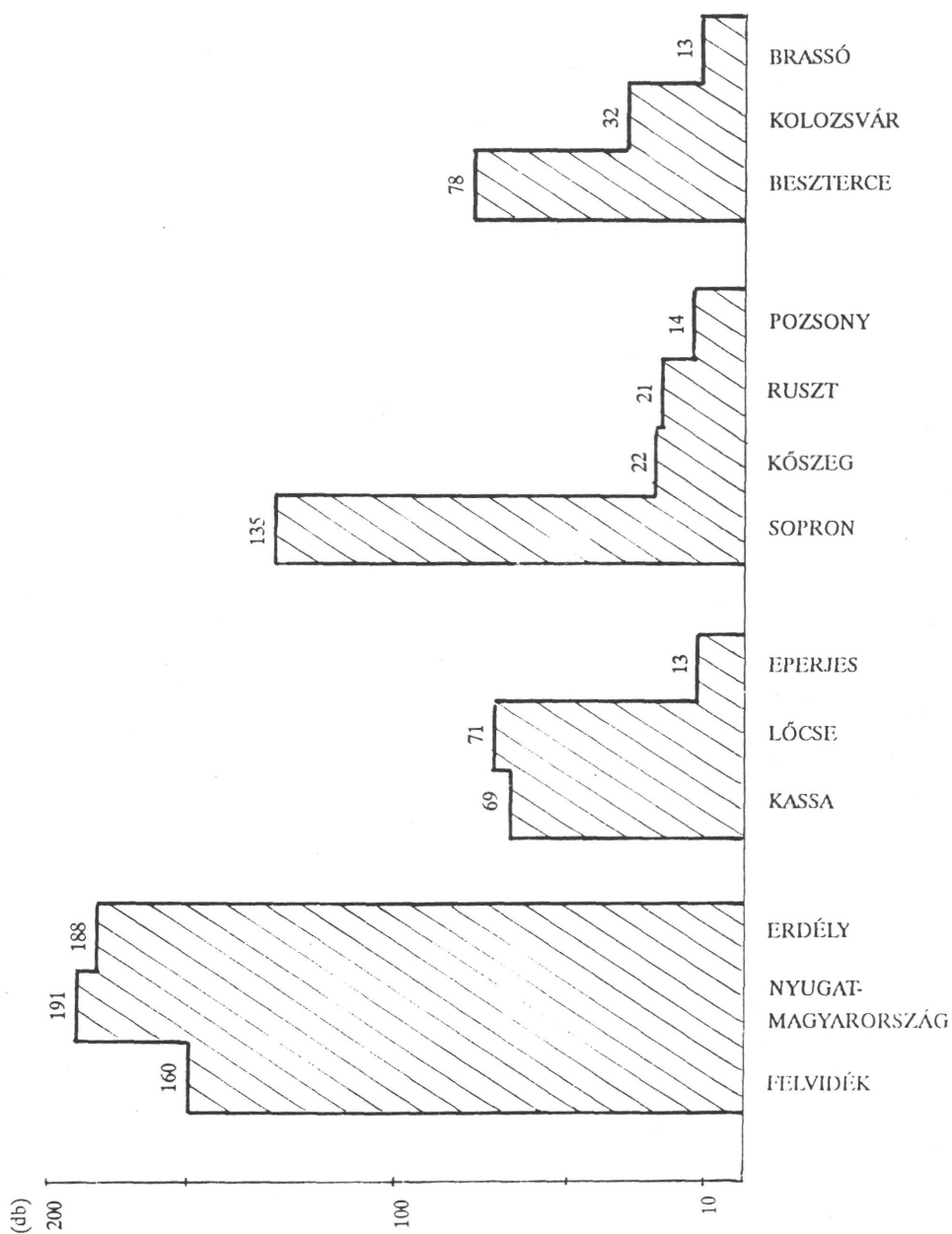

A POLGÁRI KÖNYVTÁRTÍPUSOK IDŐBELI ELOSZLÁSA (469 db jegyzék)
(1560 előtt — 1721)

III. táblázat

A MAGÁNKÖNYVTÁRAK TÉRBELI ELOSZLÁSA (539 db jegyzék)
(1560 előtt — 1721)

FARKAS, GÁBOR

Les types des bibliothèques bourgeoises aux XVIe et XVIIe siècles

En possession des résultats partiels antérieures, l'auteur rend compte de la situation actuelle des recherches se rapportant à la culture de livres en Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles. Pour reconstruire la culture des livres hongrois contemporaine, la recherche peut s'appuyer avant tout des sources d'archives et de collections de manuscrits, étant donné que la plupart des bibliothèques se sont anéanties. Ainsi on a fait le compte des catalogues de livres publiés et inédits, on a rassemblé les données se rapportant aux propriétaires, aux collections et aux catalogues, on a publié les textes des catalogues (*Recueil de documents à l'histoire de nos mouvements spirituels aux XVI-XVIIe siècles*). Dans l'étape finale de la recherche, on a l'intention de créer une base de données apte à être élaborée par une machine-calculateur, à la base de laquelle on peut réaliser la recherche et la caractérisation complexe du stock livre des régions, des couches sociales, des sectes et des groupes ethniques. A la base de plus de mille catalogues jusqu'ici enregistrés, l'auteur fait une tentative d'analyser l'histoire des livres de l'époque de quelques points de vue.

ENYEDI SÁNDOR

A kolozsvári magyar színészet hőskora

(1792–1821)

A hivatásos magyar színjátszás megjelenése, kibontakozása csakis Közép-Kelet-Európa viszonyai között vizsgálható, mert az ebben a térségben érvényesülő társadalmi-politikai-gazdasági tényezők döntő módon határozták meg a színjátszás sorának alakulását.

Középkori államunk felbomlása, politikai feldaraboltsága évszázadokon át megakadályozta, hogy nálunk a Nyugat-Európában már korábban kialakult hivatásos színjátszás formái létrejöhessenek. A politikai szétdaraboltság sokáig lehetetlenné tette a hivatásos magyar nyelvű színtársulatok létrejöttét, de nem gátolta meg a színjátszás más formáinak: az iskolaszínjátszásnak és a főúri műkedvelő színjátszásnak a létezését. A 18. század utolsó évtizedében létrejött hivatalos színjátszás közvetlen előzményét a hagyományos iskolavárosokban kialakult iskolaszínjátszásban és egyes úri, főúri kastélyokban, kúriákban, palotákban megtalálható műkedvelő színjátszásban fedezhetjük fel. Az iskolai színjátszás elsősorban pedagógiai, didaktikai célokat szolgált, a nemesi színjátszás — olykor több nyelven — a nemesség szórakoztatását volt hivatva biztosítani, s mindkettő szűk területen, meghatározott szűk közönség előtt fejtette ki hatását, mégis mindkét forma egyengette az anyanyelvű színjátszás megteremtésének útját. Az iskolai színjátszás szervezői darabokat írtak és fordítottak, a nemesi játésszók között sem volt ritka a színdarabíró vagy fordító; ezek munkássága szerény, de biztos műsoranyagot hozott létre a hivatásos színjátszók számára is. Amikor a feltételek létrejönnek, mindkét forrásból lehet meríteni: a barokk nemesi színjátszás elsősorban külsődleges eszközeivel (színpadképeivel, díszleteivel, jelmezeivel, stb.) hatott, a diákszínjátszás műsoranyag mellett főleg emberanyagot adott: Erdélyben is közülük kerültek ki az első hivatásos színészek.

Közép-Kelet-Európa a 18. században a Habsburgok birodalmához tartozott: a térség részei népiségükben, történelmükben, gazdasági és kulturális fejlettségükben nagyon különböztek egymástól. A birodalom székhelyéről, Bécsből kisugárzó „egységesítési” tendenciák akarva-akaratlan közvetítettek nyugati kultúrhatásokat. A felvilágosult abszolutizmus, majd a jozefinizmus is osztrák közvetítéssel jutott el hozzánk.

A felvilágosodás eszmekörében jelentős szerep jutott a színházra mint intézményre, amelyre annyi hivatkozás történik a kor röpiratirodalmában. A felvilágosodás írói a fény, a világosság, a ráció jegyében az erkölcsök iskoláját látták a színházban; olyan eszköznek tekintették, amely hatásosan szolgálhatja a felvilágosodás eszmekörének elterjedését. Az Ausztria-centrikus birodalom kulturális — és ezen belül színházi

— hagyományai példaképül szolgáltak a cseheknek, magyaroknak, de a jó példa követése sokáig kemény akadályokba ütközött. 1774-ben egy kancelláriai rendelet azt hangsúlyozza, hogy a német nyelv elhanyagolása mennyire károsan befolyásolja a lakosság jólétét. A kereskedelem, az ipar elmaradottságát Bécsből azzal magyarázták, hogy a német nyelv nem eléggé elterjedt. Alattomos németesítési törekvés első fokozatáról van szó: egyelőre a német nyelv tökéletes elsajátításának előnyeit hirdetik, hogy később, pontosan a kidolgozott folyamat folytatásaként, erőszakkal térjenek rá a németesítés már nem válogatott módszereire. Az első korszak a hangulatkeltés ideje volt: anyagi előnyökkel akarták megbontani az esetleges ellenállók táborát. A nyelvi tolerancia idején csak kevesen ismerték fel a leselkedő veszedelemeket, mindenekelőtt azt, hogy egy másnyelvű hatalom részéről a nyelvi tolerancia csak átmeneti állapot, amelyet a hatalom pozícióinak erősödésével szükségszerűen követnie kell a megtorló intézkedéseknek — amelyek a német nyelv győzelemre juttatását célozzák a magyar nyelvterületeken is. 1784-ben a császár államnyelvvé nyilvánította a németet mindenhol a többnyelvű birodalomban. Ahol addig a közigazgatás úgymond a „holt latin” nyelven folyt, kötelezőként a németet vezették be, „a nép érdekében”. A türelmetlen II. József „nyelvi reformja” talán sikert arat, ha nem párosul a magyar nemesség „ősi jussát” sértő — egyébként jogos — reformista törekvésekkel. II. József társadalmi reformokat akart, s nem volt tekintettel az ősinek tartott, a feudalizmust konzerváló nemesi előjogokra. Magára haragította a főnemességet, s így a németesítéssel szemben állók táborra kiszélesedett, erősítést kapott: az idegen szokásoknak inkább teret adó Magyarországon — még a magyar főnemesség is rádöbbenett magyar voltára. Erdélyben ebben a tekintetben némileg más volt a helyzet: az erdélyi magyar nemesség kevésbé volt fogékony az idegen hatásokra és tisztában volt történelmi feladatával.

A nyelvében, nemzetiségében veszélyeztetett magyarság felismerte, hogy a színház nemcsak az erkölcsök iskolája lehet, de iskolák, elegendő anyanyelvű iskola hiányában a magyar nyelv iskolája is. Az anyanyelvű intézmények létrehozásáért folytatott harc jegyében rögtön három cél fogalmazódik meg: meg kell teremteni a magyar nyelvű sajtót; létre kell hozni az anyanyelv fejlesztését, terjesztését elősegítő tudományos társaságot (az akadémia őst) és meg kell alapítani az anyanyelven szóló színházat. Ez a színház céljaiban nem lehet azonos a bécsi udvari színházzal; ennek a színháznak elsősorban nem a szórakozást kell biztosítania, hanem a nemzeti törekvéseknek kell hangot adnia, a politikai jogfosztottságban, területi szétdarabolt-ságban élő elnyomott nép nemzetté válását kell elősegítenie, az elmaradottságból adódóan polgári célokat kell megvalósítania — számottevő polgárság nélkül.

Az ellenállás váratlan erejétől megriadt haldokló császárnak, a kalapos királynak nem maradt más hátra, mint az, hogy három rendelete kivételével valamennyi rendeletét visszavonja. A trónra lépő új császár, II. Lipót beiktatása kedvező alkalom arra, hogy megpróbálják valóra váltani a kitűzött célokat. A Budára összehívott magyarországi, majd a későbbi, Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés a megingott császári hatalom jeleként értelmezhető: számos kérdésben maga az utóduralkodó is meghátrálásra kényszerül. A közügyek tárgyalásánál marad a latin, de rendelet teszi lehetővé a magyar nyelv tanítását, sőt Erdélyben bizonyos alsóbb hatósági szinteken a magyar nyelv használatát is. Számptalan röpirat hirdeti a magyar

nyelv terjesztésének és fejlesztésének szükségességét; sokan ennek további lehetőségeit egy magyar nyelvű színtársulat létrehozásában látják. A 18. század utolsó évtizedében a nemzeti intézmények, köztük a színház igénylése során az erkölcsi és a nyelvi érvek jól kiegészítik egymást. Akik az anyanyelvű színházért szálltak síkra – érveiket bőven meríthették a német és osztrák felvilágosodás kiemelkedő képviselőinek gondolatvilágából. Erdélyben példa is, de hivatkozási alap is lehetett a nagyszebeni székhellyel működő német színház, amely 1788-tól saját kőszínházat, „komédia-házat”, sőt német nyelvű színházi lapot mondhatott magáénak. „Az erdélyi vigasságok főbb piacznán, Szebenben” létrehozott német nyelvű intézmények ez esetben kedvező hivatkozási alapnak bizonyultak, annál is inkább, mert 1790-ben arról döntött az országgyűlés, hogy a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra teszik át, s a guberniumi székhelyben az új időknek megfelelően Bruckenthal gubernátor után a jó politikus, jó stratégia, Bánffy György következett. . .

Párhuzamosak a törekvések Magyarországon és Erdélyben, de a kivírt eredmények eltérőek. A sajtó, tudós társaság, színház hármasságából Pest-Budán a színház jön létre leghamarabb: 1790. október 25-én. De két előadás után másfél éves szünet következett. A nemes törekvés csak rövid életű: a Kelemen-féle társulat a Martinovics-féle összeesküvés során 1796 tavaszán szerte széled, a Tudós Társaság Révai Miklós által kidolgozott plánumát nem hagyják valóra váltani, s a magyar sajtó is csak Pozsonyban, illetve Bécsben kap működési lehetőséget. Erdélyben eredményesebb a harc kimenetele, és a sorrend is csaknem fordított. Legkorábban, 1790 tavaszán, még szebeni székhellyel magyar újság jön létre, az *Erdélyi Magyar Hírvivő*. De a Kolozsvárra átköltöztetett lap denunciació miatt nem érte meg az egy esztendő. 1792-ben létrejött a második magyar színtársulat, a kolozsvári székhelyű színház – mindmáig legtartósabb nemzeti, nemzetiségi intézményünk, amely ma már töretlen két évszázadot mondhat magáénak; 1793-ban az erdélyi rendek és a gubernátor megtalálják a tudós társaság létrehozásának módját, amely több éven keresztül működhetett. . .

* * *

1792 nyarán Próray Sándor magyarországi protestáns főúr Aranka Györgyhöz írott, Erdélybe küldött levelében örömmel számol be a Pest-Budán sorjázó magyar nyelvű előadásokról, bár a jövőt illetően szkeptikus:

„... Jövendőre nézve, attól tartok, hogy ha csak Erdély fel nem segíti ezt az új gyenge plántát, M[agyar] Ország elégtelen leszen fen-tartására. Ha a Gubernium Kolosvárt marad, úgy jó van a dolog; úgy Kolosvár a leg-jobb s leg-bizonyosabb fészke lehet, Szeben nem.”

A hivatkozás Erdélyre nem véletlen, hiszen az emberek között napirendre került a magyar nyelvű színház ügye, az országgyűlésen pedig Aranka György tette szóvá. . . Némi vita is támad; az idősebb testvér, Kelemen László a Bécsből érkező és hazafelé tartó Naláczi Józsefnek, Hunyad megye főispánjának mondja el, hogy miképpen képzelne Kolozsvárra a második magyar színházat. Közben már szerveződik a társulat, a bécsi *Magyar Kurír* Kolozsvárról keltezett október 14-i tudósítása szét is kürtöli:

„Kolozsvárott a nemzeti dísznek megszerzésére, az anyai nyelvnek, valamint ékesítésére, úgy az erkölcsök formálására egy erkölcsös játékokat készítő és játszó nemes társaság állott fel, melynek célja nemes, úgy tagjai is nemes ifjakból állván. . . ”

Igaz a tervezett bemutatkozás időpontja eltolódik; 1792. december 17-én volt az első előadás:

„Különös kegyességgel viseltetett M[éltóságos] Gróf Rhédey Mihályné Asszony ő Nagysága is, ki a Játék helyre alkalmas házat, holott a Bála szoktak vala tartani, ingyen által engedni méltóztatott. Nagy reménység táplálhatja ezen Nemes Társaságot, hogy ezen Nemzetünk ditsőségére tzelőző szándékában bővebb segédelmet is fog találni idővel. . . ”

Ugyanis, mint a tudósításból kiolvasható: az első adakozók Bánffy György gubernátor, báró Wesselényi Miklós, továbbá gróf Bethlen Sándor királyi biztos voltak. . .

1793 januárjában a Pesten tanuló erdélyi orvostanhallgató, Soós Márton, maga is a pest-budai társaság tagja, örömmel írhatta Marosvásárhelyre:

„A Kolosvári Teatromrol éppen ma vettem bőv tudósítást egy innen oda ment Filep István nevezetű barátomtól, s csak nem kimondhatatlan örömet okozott az abból értett boldog elé menetelek, és kedves Hazánk fiai által példásan lett elő segítettése ezen Nemes tzelnek. Az itt valo Társaság-is elég jo lábón vagyon. . . ”

Ezt erősíti meg a *Magyar Hirmondó*-ban közzétett március 30-i kolozsvári keltezésű levél is.

„Ugy gondolom, hogy valamint Nemes Magyar Ország örömmel olvasta, ha valamit láthatott Nemzeti Játzó-Szinnyéről: szintén olyan indulat lakozik Erdélyben is: ezen okon kívántam az idevalókról az Uraknak egy kis rajzolatot tenni. Fel-állott ez, a multt December közepe táján, sok jó szívű Hazafiak segítségével által. A Férjfiak: Fejér János [előljáró], Fejér István, Öry, Kontz, Sáska és Kotsi Urak. Az Asszony-személyek pedig: Fejér Rozália, K. Terézia és egy más Terésia Kisasszonyok. Nem nagy társaság: de jól egyben van szerkesztve, és a Közönségnek meg-elégedésével adja darabjait. . . ”

Az első előadás pontos dátumát a hatóságok által elkobzott *Magyar Kurír* 1793. január 4-i száma őrizte meg az utókornak. Sajnos az előadás címét elfelejtették megírni, így a legenda a *Köleséri* c. darab bemutatójáról tud. Miközben a pestiek egy színházi zsebkönyvben pontosan feljegyzik előadásaik idejét és címét, a kolozsváriak a kezdet lázában megfelelkeznek zsebkönyv kiadásáról; a korabeli színlapok egy része elveszett, így a műsor hiánytalan rekonstruálása egyelőre várat magára.

Aminek a címe fennmaradt az utókorra, azért azonban nem kell szégyenkezni: míg Pest-Budán megvalósíthatatlan maradt Kazinczy Ferenc klasszicista repertoárja, Kolozsváron sok töltelék és tucatszamba menő „fogyasztható” Kotzebue-darab mellett már az első évben helyet kap Shakespeare *Hamletje* — ne felejtjük el, hogy 1793-at írunk ekkor még! —, s rövidesen gyakori műsordarab lesz Schiller, Goethe, Lessing valamelyik, olykor több drámája is! A Hamlet-előadás híre majdnem két évszázadra egy nekrológban talált furcsa menedékre. (*Magyar Hirmondó* 1793. december 13.)

Rövid időn belül a társaság vezetését Kotsi Patkó János veszi át, aki nemcsak hírből ismerte a *Hamburgi dramaturgiát*. Ő 1842-ben bekövetkezett haláláig meghatározó egyénisége maradt a kolozsvári magyar színjátszásnak. És rajta kívül rövidesen tagja lett a társaságnak Jantsó Pál is — Gyulai Pál szerint az első magyar komikus

–, aki szintén kiemelkedő színészegyéniség, és lesznek még néhányan, akik marandó nyomot hagytak a kolozsvári színesztetben.

Alkalmi utazók, messziről jövők feljegyezték a kolozsváriak furcsa szövegmondását; deklamálását. Ha nem felejtjük el, hogy a színészek többsége az iskolaszínjátszókból verbuválódott, érthetjük a jelenség okát, ha tudományosan nehéz is manapság a hiányos források alapján a kezdeti játék stílusát vagy éppen stílustalanságát megragadni. Hisszük, hogy abban a történelmi pillanatban nem is az volt a legfontosabb, hiszen gondjuk akadt bőven. Hamar lejárt az egy éves ingyen bérlet; már 1793-ban, a második esztendőben napirendre került az állandó színházépület ügye. Id. Wesselényi Miklós nagy hatású beszédet mondott érdeükben az 1794/95-ös országgyűlésen, ahol a rendek sem ellenkeztek, mert belátták, hogy messzi távon csak a színház céljára készült épület szolgálhatja Tháliát. Talán az itt nyert ösztönzésre és Wesselényi Miklós, a „sibói bölény” biztatására készült el a kolozsvári színházépület terve, amelynek kidolgozója Franz Wrabetz cseh építész volt, aki akkoriban éppen Wesselényi szolgálatában állott. Hogy a tervből mégsem lett színház – adatok hiányában – az anyagi fedezet hiányával magyarázhatjuk. Pedig az ekkoriban kibérelt másik főtéri szála, az ún. Pataki ház házi színpadának bérlete jelentős összegekkel apasztotta a színház amúgy sem jelentős bevételeit. . .

1794 végén figyelemreméltó értekezés jelent meg a magyar színesztetről a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban:

„A játszó színeknek boldogságáról illő lessz talán valamit írni, midőn ezek mind a két Magyar Hazában fenn állanak, illő lessz ezeknek megtörténhető romlásokról emlékezni, mert akármekkora ditsóséget okozott Nemzetünknek fel-állások, tíz akkora gyalázatot szűnne el-enyészések. . .”

Komoly kis értekezés következik a színészek öltözetéről, a hibás szereposztásról, a színészek magaviseletéről, stb. A célzás eléggé világos: hiszen Pesten Kelemen László és Sehy Ferenc között folyt a vetélkedés a vezetésért, s a torzsalkodás a többiek közül sem volt idegen. Kolozsváron a színészek egyike-másika jobban szerenél, ha a szigorú, indulatos, de kétségtelenül nagy tudású, a színészi mesterséget jól értő Kotsi Patkó János helyett más ülne a kormányruznál. . . Az intés nem volt alaptalan: 1796 tavaszán Sehy botrányai a pest-budai társaság további működését lehetetlenné teszik, így marad a kolozsvári az egyetlen magyar társulat, amely 1795-ben egy rövid időre a szomszédos Tordára is elmerészkedik, hogy művészetét az ottaniaknak is bemutassa. Ez csak a szerény kezdet volt: 1797-től a többször anyagi válságba került színészek irányítását vállalkozói minőségben – tehát az anyagi kockázattal együtt – id. Wesselényi Miklós vette át, aki elhatározta, hogy megszervezi a kolozsváriak rendszeres vendéglátását. Nagyobb útjukra első ízben 1798-ban került sor, amikor a társaságot – a zsigó kastélyában is megvendégelve és felléptetve – Zsigó érintve Debrecenbe küldte. Tehette ezt annál is inkább, mert az 1795-ös erdélyi országgyűlés a három tagú színházi bizottság vezetőjének nevezte ki a bárót. Éppen a legjobb történelmi pillanatban, hiszen ezt követően a politika egének beborulásával, a császári önkény fokozásával az erdélyi országgyűlést 1809-ig nem hívták többé össze, így a továbbiakban a színészek és Wesselényi is a vendéglátékok során az erdélyi országgyűlés döntéseinek a legitim voltára hivatkozhattak, s az idők folyamán id. Wesselényi önként vállalt áldozatkészsége ismertté vált az egész hazában. A megjelenő

erdélyi színészeket mindenütt szívesen fogadták. 1799 tavaszán is Bihar megyében, Nagyváradon és Debrecenben játszanak. . .

Úgy köszöntött be a 19. század, hogy az erdélyi színészet — minden nehézség, akadály ellenére — talpon maradt; sőt, gondosínházszervezők és nagyvonalú mecénások révén kiléphetett az erdélyi keretből és a magyar nyelvterületen másutt is szolgálhatta az anyanyelv terjesztését és nem utolsósorban — amire különösen szükség volt — a polgárosodást.

Az új évszázad első esztendeje, 1800, hiú reményeket táplált és szerény eredményeket hozott. Kelemen László megpróbálta szétszéledt társaságát újra összeszedni: Nagyváradon próbálkozott — néhány előadást tartott —, majd Szegedre utazott korábbiánál kevésbé nívós társulatával. Társaságának feltámasztási kísérlete nem járt tartós sikerrel. A kolozsváriak útja kezdetben a szokásos: Nagyvárad–Debrecen, majd onnét — először története során: Miskolc. E vendégjátéknak örvendetes sajtóvisszhangja is maradt az utókorra, mégpedig nem is kedvezőtlen:

„... Különösen örvendünk pedig egy felől azon, hogy közönségesebb sorsu lakosainkban is a még ekkoráig általok soha sem látott Theatrum iránt való jó izlést tapasztalhattunk; más felől pedig azon, hogy ezek a jeles Magyar Nemzetnek érdemes tagjai a Magyar Theatrálísták, az érzékeny Léleknek ezen egyik legnemesebb módját, a Magyar Nemzetre el-temetteni annyi viszontagságok között-is, nem hagyták; hanem inkább annak ditséretes fel-tartásával magokat benne annyira tökéletesítették, hogy hiba nélkül való elől-adások által nyilvánosságossá teszik, mennyire alkalmasabb lészen sok más Nemzeteknél s Nyelveknél a Magyar mind a méltóságos, mint a mulatságos történeteknek s dolgoknak tulajdon, avagy természetes, s rövid kifejezésekkel való elől-adására, Theatrumra is. Mi a kik most ennek szemmel látható tanuji lehetünk, és a kik már Német Theatrumokat is láttunk, s más nyelvekhez-is alkalmasint értünk, minden magunknak való hízeltetés s másoknak tázózott kisébbitése nélkül, merjük állítani.”

A bécsi *Magyar Kurír* július 22-i számában megjelent miskolci tudósítás a legjobb ajánló levél volt a kolozsvári színtársulat számára széles e hazában.

A Kelemen László-féle társaságnak vergődés az osztályrésze: gyöngyösi, majd losonci fellépésük hattyúdal. . . egy ábránd vége. Egyik beadványában a vezető ezeket írta:

„Minekutánna ezen Társaság fen-tarthatására a Mostoha és Háborus Időkben Kelemen László Igazgatónak tsak annyi Keresete sem lehetett, hogy a Játszó Személyeknek élelmekre elegendő lett volna. . .”

Losoncon bekövetkezett a vég: a társaság könyvtárát, felszerelését az adósságok fejében lefoglalták, elárverezték, Kelemen kevés vagyonát elvesztette, átmenetileg szabadságát is. . . Talán elkerülhette volna ezt a sorsot, ha kezében tudhatta volna a magyar országgyűlés passzusát, amivel az erdélyiek rendelkeztek. Kelemen László mellől hiányoztak a Wesselényi-féle hazafiak is, a bőkezű mecénások. . .

Miskolc 1800–1803 között minden évben vendégül látja a kolozsvári színészeket, pedig anyagilag a századforduló első két esztendeje a kolozsváriak számára sem teljesen zavartalan diadalút. Vannak szerény eredmények, de kijut a kudarcokból is. Kotsi Patkó János 1802-ben már-már színházának közeli pusztulását látja bekövetkezni:

„Azt remélettem hogy ha valaha lábra fog állni a Magyar Theatrum, mellette még szolgálhatok, léssen kenyerem. Öregségemkor pedig valamely jó Hazafi meg emlékezik a Hazának tett szolgálatomról. De keserves szívvél kellett el nézmem miként romlik el ezen Institutum, s ezzel együtt léssen semmivé minden kinézésem. . .”

— írja Wesselényihez címzett egyik levelében, és a színház körüli haszonlesőket vádolja, okolja, valamint azokat, akik hiúságukat kergetik.

„Hiszem álhatatosan, hogy olyan is van közöttünk, aki meritálni akarja magát, hogy a Theatrum el bomlásának oka lehetett. Ezekből az Urakból a mi kevés Hazafiú tűz lehetett is valaha, immár kigőzölgött, hogy lehet tehát töltek olyan dolognak ki vitelét várni, mely nyughatatlansággal vagyon egybe kötve...”

Ami pedig a szerényebb miskolci bevételeket illeti, a körülményekre, okokra Miskolczy György főbíró Wesselényihez küldött levelében kapunk magyarázatot:

„... a tehetősebbek csak a magok vagyonaiknak báványoznak, a kik pedig örömet segítenének rajta, azok magok is más segítségekből élnek...”

Időközben nemzedékváltás zajlik a kolozsvári nézőtérén is: az idősebb nemzedék néhány kiemelkedő, mecénás tagjainak sora az elhalálózásokkal ritkul, viszont megnyugtató, hogy Erdély katolikus klerusa a színház mellett áll: Magyarországon nem tudunk hasonló kiállásról. Gondolatébresztő sorokat írt Mártonffi József, Erdély katolikus püspöke 1801. február 4-én, mielőtt Kolozsvárra indulandó a gyulafehérvári székhelyet elhagyta volna. A címzett Révai Miklós nyelvész, pap.

„Most már a szekérbe kell ülnöm, nem irhatok többet, mert a Logéért is fizetni kell, mivel nálunk igen szép Magyar theatrum vagyon, s én is Logét tartok, ha itt vagyok is. Ezt, tudom irigyled. De miért vagytok Ti olyan mesterséges Magyarok, hogy minden Magyaráságot el nyomtok?”

Kolozsváron egyébként újra fontolgatják a színházépítés tervét. 1801-ben az általános gyűjtés összegéből megvásárolták 1000 rhénus forintért Szacsavay Sándornak, a *Magyar Kurír* elcsapott szerkesztőjének a telkét. A város központjától távolabb fekvő és olcsóbbnak tűnő telek mégis nagyon drágának bizonyult: ide sohasem épült színház. Az anyagi veszteségen túlmenően sok évi pereskedés, méghozzá meddő pereskedés lett a vége, s a színházépület — a jövőendő színházépület — ügye csak a következő években jutott valamelyest előbbre. Bethlen Farkas és fricsi Fekete Ferenc id. Wesselényi Miklós nevében is magyarázzák a rossz választás okát:

„a nemzeti játékszin építésére [...] a belső városban alkalmas helyet a theatrum költségeinek igen szűk volta miatt és olyan áron nem találtatott [...] mely a következő építésre kellető költségek megszerzését bizonytalan állapotba ne hozta volna...”

A színházi bizottság 1802-ben Teleki Ferencet bízta meg az adományok és a felajánlások számontartásával. Egy zöld selyembe kötött könyv, amelyet kerülő könyvnek neveztek, elindult útjára, hogy az adakozó személyek adományait belejegyezzék. A könyv első lapjaira Wesselényi Miklós, Bethlen Farkas, és fricsi Fekete Ferenc felhívó sorai kerültek:

„... Anyai nyelvünk gyarapodására nemzetünket kedves reménységgel örvendeztető kezdetnek eddigéi örömet látni volt szerencsénk; megkettőztetett igyekezettel vagyunk azon, hogy eddig tett fáradozásunk ezután is gyümölcstelen ne legyen. [...] és [...] ezen institutum hová tovább erősebb gyökeret verhesen [...] súlyos költségeket okozott ebben és okoz mostanáig is az, hogy sem tulajdon helye, sem épületje a magyar játszó-társaságnak nem lévén, esztendőnként 600 rhénus forintokat kellett már hét esztendő alatt egy olyan házáért bért fizetni, amely nem minden részben alkalmas a játékok előadására. Minemű akadályt tett legyen csak ezen pontja is költségeinknek az előmenetelben, ki-ki láthatja. Eltökélt szándékunk azért ezen institutum számára örökös helyet vásárolni és erre építeni...”

És útjára indul a könyv, amelyet egyelőre becsukunk, hiszen hosszú évek következnek, amíg az 1803-ban szerzett új, a város szívében lévő telekre felépülhet a színház. Senki sem sejtí még: majdnem két évtized. . .

A magyarországi színtársulat másodszori bukása különös intő jel volt az erdélyiek, de mindenekelőtt Wesselényi és a kolozsvári színházi bizottság számára. Ezért fontos intézkedésekre szánták el magukat, amelyeket indokolt az egész magyar színjátszás sorsáért érzett felelősség súlya is, hiszen ezekben az években az erdélyi színművészet egyenlő volt a magyar színjátszással.

1803-ban új játszóhelyet iktatnak a színészek nyári útvonalába: Marosvásárhelyt, de úgy, hogy azért a társulat el tudjon látogatni Debrecenbe és Szegedre is. És közben arra is szükség volt, hogy új színházi törvények szabályozzák az intézmény napi menetét: a zsibói kastélyban készülnek el a színészek és más színházak teendőit pontosan meghatározó színházi regulák.

Wesselényi és a színészek ajánlkozására Marosvásárhely városi vezetői kedvező választ küldtek, Kotsi Patkó János előreutazott, hogy a városban kijelölje a játszásra alkalmas helyet. „A város felső részében, a várostól nem oly igen távol” jelölték ki helyet a nyári ideiglenes színházépület felhúzására. 1803. június 12-én a *Nevelés formálja az embert* című vígjátékkal kezdtek. A korabeli színlapon e sorokat olvashatjuk:

„A nemzeti játszó társaság, mely csak egyedül van az esmérhető világon, céljául téven, hogy a játékszíni nemesebb időtöltésben az egész nemzetet tehetsége szerint részesítse: megjelent ezen nemes városban is, és elkezdí mai napon játszását, folytatván rend szerint négyszer egy héten, ugymint vasárnap, kedden, csütörtökön és szombaton. Ajálja annak okáért a tekintetes publicumnak kegyességébe. A mi a társaságot illeti, főbb törekedése léssen az, hogy illendőséget meg ne sértse, és a jó erköltsöt maga példaadásával is tiszteleteméltóvá tegye.”

Az első vendéjáték eredménye huszonhat fellépés. Utoljára július 31-én játszanak, majd innen indulnak Zsibó érintésével Magyarországra, Debrecenbe és Szegedre. És a máshol bevált módszer itt is eredményes: id. Wesselényi kezdeményezésére Marosvásárhelyen is a színházért felelős színházi bizottságot hoznak létre a város notabilitásaiból.

Wesselényi levelei mindenhol megelőzik a társaságot. Szegedre már júniusban írt, hogy fogadják a kolozsváriakat:

„... most már mind jobban organizálván a Játtzó-Társaságot, mind ugy rendelvén annak utazásait, hogy az Őszön egynéhány heteket Szegeden is mulathatna, s az odavaló Publicumot is mulattathatná, kívántam a tekintetes nemes tanátsot az íránt megkeresni. [...] Reménylem ezen Társaság sokféle viszontagságai közt is, annyira ment, hogy a Tekintetes Nemes Tanáts előtt, és a Szegedi Publicum előtt is játtzásával meglegedést fog nyerni”

A válasz nem késik sokáig. Írt a színpártoló Vedres István, földmérő mérnök, de írt a tanács is, amely elismeréssel emlékezett meg Wesselényi nagyfokú áldozatos mecénási munkájáról:

„... örömmel fogadangyuk tehát az ide utasított Magyar Jádzó Társaságot, elfogunk követni meg érkezésével mindent, mely által Nagyságod ditséretes Igyekezeteit elől-mozdithatnánk, a Társaságnak kedvezhetnénk, s be bizonyithatnánk azt hogy az egyenes szívü Magyarokat, midőn önnön Nemzetünknek e móddal is javát munkáljuk, nem tsak Akit nyílt szívvel szerettyük, s betsüljük, hanem mint mondánk

s tellyes lehetőségig segíteni is készebbek vagyunk, mely tiszta buzgóságunk között tisztelettel maradunk [...] nagyságodnak alázatos szolgái”.

A következő években Marosvásárhely lesz a kolozsvári színészek legfontosabb nyári játékhelye. 1804-ben a megbízott igazgató, Láng Ádám János (az úttörő színészek egyike) hosszú levélben adott számot a társaság napi gondjairól, bajairól. De boldogan írhatta:

„A Publicum a játékokkal nagyon meg van elégedve, mert válogatott játékdarabok és nintsen mit benne kivetni. Az actorok lehet, hogy szerenék, ha henyélhetnének és ide-oda eszem-iszomkodni járhatnának, de én nékiek mint magamnak a kötelességet mindennapra a constitutio szerint eleikbe adtam”.

Ünnepi előadásra is sor került Marosvásárhelyen. Collin *Regulus* című szomorújátékának a bemutatójára, amelynek fordítója éppen id. Wesselényi volt. A második előadásra, az ismétlésre már Wesselényi is megjelent a színészek között, örömmel láthatta előmenetelüket és megpróbálta orvosolni a napi gondokat.

Könnyű volt megállapítani, hogy a látványos, nagy létszámú társulatot foglalkoztató darabok több nézőt vonzanak, és a nézők igénylik a tömegjelenetekkel tele-tűzdelt előadásokat. Ennek az igénynek csak úgy tudtak eleget tenni, ha növelték a színészek számát. 1806-ra már a harmincat is meghaladta a társulati létszám. Akárki kedvet érzett és tehetséget a színészi pályára – csak Wesselényi társaságánál jelentkezhetett. Hacsak nem akarták tetőzni a bajt a kiadások további növekedésével, elkerülhetetlen volt a társulat kettéválasztása. De mivel Magyarországon egyébként sem volt magyar színészet – a lépés színházpolitikai jellegű is volt. Tehát a társulat egyik részét végleges céllal Magyarországra szánta Wesselényi, a másikat pedig Erdélybe. S mivel szerette volna a magyarországi uticéllal kiküldött színészeket megbízható kezekben tudni, a társaság igazgatójaként Kazinczy Ferencet szerette volna megnyerni. Íme Kazinczy elhárító válasza:

„Kázmért, Jun.3.d.1806. [...] Nagyságod nekem egy oly megtiszteltetést nyujt, nekem adván a Szinjátszók kormányzását, a mellynek egész becsét érzem. Nem szükséges tehát szóval magyaráznom köszönetemet. Azzal érdemlem meg azt, tisztelt, igen nagy Férjfi, hogy el nem fogadom. Távol vagyok azon helyektől, a hol ők játszanak, s nekem nyugalom kell, az pedig sok fáradtsággal, bajjal jár és költséggel. Nem ismerem én, hízkelkedés nélkül mondom ezt, mert hiszen Nagyságodhoz szólok, nem ismerem, mondom senkit, s ki azt vihesse Wesselényin kívül. Neki a szerencsés születés hazájához, annak nyelvéhez való hűséget is, talentomot is adott, erre pedig mind ezek meg kívántatnak. ...”

Miközben Kazinczy kitér a feladat elvállalása elől, Marosvásárhelyről hoz június 14-én kelt levelet a posta, Wesselényi sógorától, Cserey Farkastól:

„A Magyar Nemzeti Jádzó társaságnak egy része itt vagyon, és magát derekassint viseli; a másika Debreczenbe vagyon, az itt levők tökéletesedésekbe hitel felett való elő menetelt téznek”.

A kocka el volt vetve: a kolozsvári társulat kettészakadt, az egyik részt Debrecen-Szeged útiránnyal Magyarországra küldték, a másik helyben, Erdélyben maradt. Mindkét helyen nagy szükség volt a színészek jelenlétére: Pest-Budán 1806-tól kezdve végre magyar nyelvű lap jelenik meg, a *Hazai Tudósítások* (1808-tól új címmel: *Hazai és Külföldi Tudósítások*), amelynek programját az erdélyi színészek is vállalták – „... szőlünk, beszélyünk, és írjunk magyarul. ...” – s a következő években

Kultsár Istvánban (1760–1828), a lap szerkesztőjében az Erdélyből kiszakadt színtársulat is harcos segítőre talált.

Az 1806-os esztendő kisebb határkő a magyar színház életet teremtenek Pest-Budán, az Erdélyben maradt részleg néhány erdélyi város mellett elsősorban a székvárosban, Kolozsváron folytatja tevékenységét. Abban a városban, amely egyre inkább Erdély fővárosává nőtte ki magát. Fejlődése a gubernium 1790-es Kolozsvárra történt áthelyezése, valamint az 1792-ben létrejött erdélyi magyar színtársulat fennállása óta látványosnak mondható, különösen ha figyelembe vesszük a birodalom távolabbi részeinek elmaradott társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyait. A másfél évtizedes kolozsvári változásokról így számolt be a *Hazai Tudósítások*:

„... népessége 15 ezerről 20 ezerre szaporodott, sáros utzái kövekkel kirakattak. Az utzákön levő sok gémes és kerekcs kutak szivárványos kutakká változtak, mindenfelől minden esztendőben új és tsi-nos nagy házak épülnek, már új utzák is tamadtak; a Mesteremberek megszaporodtak; több rendbéli fábríkákat állítottak fel; egy Politziái Tisztcs forma ruhás katonaság díszesíti a várost; a Magyar Jádzó Társaságoknak is már oskolájává vált, és szülte, nevelte most nem régiben azt a Társaságot, mely Ernyi Urnak vezérlete alatt szárnýára botsátatot ki felé, M[agyar] Országra. ...”

A kolozsvári színházi bizottság id. Wesselényi Miklós ösztönzésére kísérletet tett arra, hogy a színészek által felkeresni szándékolt városok számát újabbakkal bővítsék: 1806-ban Brassóra gondoltak, annál is inkább, mert a városban „kész dekorátziók” voltak, minthogy volt kész „Theatrum” is, ahol rendszerint a német színtársulatok játszottak. Mindez azonban kevésnek bizonyult: a szász többségű város tanácsosa elszántan védte privilégiumait, nem pártfogolta a magyar színészek vendégszereplési tervét. További jó egy évtizedig így lesz ez még. Időközben változások történtek a színtársulat összetételében: meghalt Láng Jánosné, Járdos Anna Mária; az úttörők egyike, aki különösen szomorújátékokban volt kitűnő. 1807-től a társulat tagja lett Ungár Anikó, vagy ahogy pajkosan a publikum nevezte: Nanett, aki Székely József színész és rendező felesége lett. Rövid idő alatt ünnepelt színésznő lesz Erdélyben. ...

Az 1807-es nyári tervnek is volt egy megvalósíthatatlan pontja: a színészek ezúttal a Kolozsvár és Dés között fekvő örmény várost, Szamosújvárt szerették volna felkeresni. A választás nem véletlen, hiszen Gorové László személyében a városnak van már neves drámaírója is, akinek darabjait a kolozsváriak bemutatták. (Két darabját előző évben adták ki Budán.) Ezért számított támogatására Wesselényi a szamosújvári vendégszereplés megvalósításában. 1807 február 4-én keltezett levelében a drámaíróhoz fordult:

„... ezen Levelemnek a nemes magistrátus előtt való bé mutatása mellett azon érdemes Elöljáró Uraknak edgyenn, edgyenn ajánlja képebben ezen jó tészomat, mely az oda való Publicumnak [...] elemenetire s gyarapodására szolgál.”

Gorové László levelet írt a városi tanácshoz, s nyomatékosság kedvéért az elmondottakhoz még hozzátette:

„Én reménylem, a T[ekintetes] N[emes] Tanács tekintetbe veszi aztat, hogy egy jól el-rendelt társaság nem tsak pallérozza a nyelvet, hanem jobbíttya az erkölcsöt is: mert a játék szin az erkölcs oskolája”.

Az ősre tervezett vendégszereplésre azonban mégsem került sor. Gorové Weselényihez küldött mentegetőző válaszából kiderül, hogy az örmény atyafiak ekkor még nem támogatták a vendégszereplés tervét. Hosszú ideig halogatták a nyílt választ, arra hivatkozva, hogy a tanács egy része kereskedőkből áll, akik közül sokan nem tartózkodtak otthon.

„Ez az akadály eltarthat októberig is [...] de ha haza kerülnek is, nem merem nagyságodat előre bizonyossá tenni a felől, hogy meg engedik az itt való producálást. Mert itten nem kevesen találtnak olyan régi világbéli emberek, a kiknek kevés ízlések vagyon a theatrumhoz, félek tehát, hogy ellenkezői ne találtnassanak ezen jó czélnek. . . .”

A levélíró kifejtette aggodalmait: „... az ide való bál-szála[...] igen kicsiny, akkora sincsen, mint Rhédei kolozsvári szálája, de alacsonyabb is, galéria alig van 40 személyre szóló benne”. Kéri a vendégszereplés elhalasztását a következő évre, ő maga nem szívesen vállalja magára polgártársai előtt egy vendégszereplés ódiumát:

„... Jövő mindszen napjáig pedig írna Nagyságod a nemes Magistratusnak [...] Sokkal fogatosabb léssen, ha Nagyságod Maga ír, mert sokan olyan gyávák, hogy engemet gondolnak a theatrum koholójának lenni, s mivel sok irigyeim vagynak, nem csuda, ha ellene szegzik magokat.”

Ez után már nem kétséges, hogy az akkori szamosújvári módosabb polgárok jó része miként vélekedett a teatristákról és a theatrum hasznáról. Még bizonyos időre szükség van, hogy a színészet iránti bizalmatlanság oldódjék. A város viszont ügyelni akart jó hírére és 1000 forintot szavazott meg a színészet felsegélyezésére.

Erdélyben még mindig nincsen magyar újság, az erdélyi hírek a bécsi magyar lapokban, vagy a pesti lapban jelennek meg. Ez utóbbi már idézett szerkesztője jól érti a helyzetet: a színészet ügye érdekében folytatni kell az agitációt és szembe kell szállni a provinciális maradisággal. 1809-ben is, de már ki tudja hányadszor, lapjában Kultsár határozottan leszögezte: „Nemzetünk nagy diszére szolgál, ha még multságokban is a maga tulajdonát, a nyelvét szívesen kedveli. Azért tiszteséges foglalkozás a Theatrumon játszani. . . .”

1807-ben tehát nem valósulhatott meg a szamosújvári vendégszereplés terve, de az év mégsem telik el úgy, hogy ne kerüljön új helység a színészek térképére. Tizenöt kilométerrel távolabb lévő városról van szó, Désről, amely a két Szamos egyesülésénél fekszik. Ez időben ebben a városban működött Pataki Dániel orvos, aki lakásán maga is rendezett komédiákat. Gróf Kornis Károly, Kazinczy későbbi levelezője, ekkoriban még diák, augusztus 16-i keltezéssel a következőket jegyezte fel kézíratos naplójába: „7-kor hazajöven vatsoráltunk, azután fél 8-ra komédiába mentünk, a *Hamlet*-ét játszották, ott ültünk 11 óráig. . . .” A dési előadást a tavaszi marosvásárhelyi *Hamlet* előzte meg, az április 18-i előadás színlapjáról tudjuk, hogy a címszerepet ezúttal is, mint eddig még mindig, Kotsi Patkó János alakította, a királyt Sáska János, a királynét Kotsiné, Poloniust Jantsó Pál, Oféliát pedig Simény Borbála. . . . (A tízes évektől kezdve Pergő Celesztin is évtizedekig kísérletezik a *Hamlet*tellel.)

Az első két évtizedben a többi szereplők változnak olykor-olykor, de a címszereplő Kotsi személye változatlan. Talán érthető is, hiszen Kotsi játéktudásáról, alakító készségéről nem oszlottak meg a vélemények: akik megemlékeztek róla, egyöntetűen elismerték kivételes játéktudását. Döbrentei Gábor az egyik leglelkesebb méltatója: ő írta 1813-ban, december 17-én Buczy Emilhez: „A Magyar Játékszín beál-

lott. Kótsi excellenter játszik. . . ” A következő év elején, 1814 január 10-én levelet írt Kazinczynak is, amelyben újabb Hamlet-előadás repríz-adata található: „A múlt héten Hamletet adták, Kócsi úgy játszott, hogy a Németek között egy sincs, a ki olly psychologisch tudná az[í]t a rollt felvenni. . . ”

A begyűlt összegből 1805-ben kezdődött el a színház építése, hol gyorsabb, hol lassúbb ütemben, aszerint, hogy mennyi volt a rendelkezésre álló összeg. A nehézségek nagyobbak voltak, mint számítani lehetett volna: a napóleoni háborúk korát éljük, a szüntelen áremelkedések állandóan kérdésessé tették az építkezés éppen aktuális költségvetését. Az adakozó kedvet lankasztotta, hogy az államkincstár a háborús kiadások fedezésére különböző módokon ismételtén megsarcolta a lakosságot. Pénztelenségben fuldokolt a színház Pesten és Kolozsváron is. Kolozsváron 1807-ben ideiglenesen le is állnak. És egy szerencsétlen ötlet amúgy sem segített a későbbi évek anyagi állapotának: az építkezések folytatását úgy akarták realizálni, hogy előre áruba bocsájtották a majd elkészülő páholyokat, s ezzel a jövő napi bevételeit dézsmálták meg, holott az így begyűlt összeg csak éppen az építkezés folytatására volt elegendő, s a falak csaknem olyan nehezen épültek, mint magas Déva vára. . . pedig érthető, hogy azok, akik még a 18. század utolsó évtizedében adakoztak; majd akik az új század elején, nagyon szerették volna látni álruk megvalósulását. Id. Wesselényi 1809-ben bekövetkezett hirtelen halála is göröngyösebbé teszi a színészek és színházpártolók közös útját. . .

1810-ben a Kolozsváron ismét feltűnő német színészek konkurrenciája növeli a tétet: a zenés műfajokat gyakrabban művelő német teatristák sok magyar mágnás nézőt vonzanak a Rhédey-szállába, amelyet az utód, Rhédey László oly könnyedén adott át a németeknek. A két társulat közötti párharc hónapokon keresztül folyik: Kultsár úr pesti lapja a magyarok eredményeit szellőzteti:

„Sok jó Hazafiaknál kisdéd igyekezetünk méltó az emlékezetre. A mi Magyar Theatrumunk olly állapotban vagyon, hogy ékességei akár hol is tekintetet érdemelnének. De a Társaság is úgy igyekszik, hogy mennél méltóbban mulattathassa a Hazafiakat. Nints fogamat nélkül az igyekezet; mind köz napokon, mind ünnepeken tömve vagyon a Magyar Theatrum, ám volnának is félre édesgető ösztönök. . . ”

Itt a leírás nem a játékhelyre vonatkozik, amely ekkor már a Wesselényi-féle lóiskola — semmiképpen sem kedvező megoldás még átmenetileg se —, s a kőszínház építése tovább késik, mert lértékelik a pénzt, és a devalváció a folyamatos gyűjtés tőkéjét a minimálisra redukálja. Egy levélből sejthetjük a kritikus helyzetet, noha nem kétséges, hogy a levélíró erősen túloz, „. . . az Uraságok Kolosvárt mind a Német theatrumon járnak és a Magyarra csak cselédjeiket küldik. . . ”, és „iljen hitvány izlésű és tompa érzésű Uri rendek lakják Hazámat. . . ” olvashatjuk a keserű megállapítást egy Kazinczyhoz írott levélben.

Az erdélyi arisztokrácia egy részének elfordulása azonban egyelőre nem befolyásolja Kótsi Patkó Jánosék sikerét, annál is kevésbé, mert színészeik jobbak voltak a Kolozsváron ekkor játszó németeknél, s „a Magyaroknál szebb actricek vannak. . . ”, ami nem utolsó szempont elődeinknél se. . . Az ifjú Wesselényi 1813-as, 1814-es leveleiben beszámol anyjának a színház környékén szerzett tapasztalatairól: „A magyar theatrum meglehetősen áll. Kótsi, a leánya, Láng s Jantsó igen jól játszkodnak. . . ”, bár a társulat 1814-es vezetője Horváth P. Dániel meglehetősen fukarul bánik velük,

ami a helyzet ismeretében érthető, bár színészek részéről ez nehezen megbocsátható. S az sem nagyon biztató, hogy Bánffy gubernátor 1814-ben már elfelejt a magyarok játékára bérletet váltani. . .

Sok jel azt mutatja, hogy megpecsételődni látszik a magyar színesztet sorsa: 1812-ben Marosvásárhelyen zabraktárt csináltak a játékszínből, Pesten lebontásra ítélték a Rondellát, csaknem azonos időben Kolozsváron pedig a Wesselényi-féle lóiskola gazdát cserélt és a színészeket felszólítottak 1814 áprilisában: szedjék sátorfájukat, de hová, hiszen még mindig nem áll a lassan épülő kőszínház; a Rhédey-szállóban németek feszítenek. . . És amikor Pesten a városszépítő bizottság döntése megszületik a Rondella, a „Bagoly odu” lebontásáról, a válság ott tetőzik: játszóhely nélkül maradtak a magyar színészek Pesten, Kultsár a jövőbe tekint, és a Hatvani utcában telket vásárol a majdani magyar színtársulat számára. A jövőt azonban a mával kell megváltani. Mintha átok ülne a színházi játszóhelyeken: a jó szándék azonban nem párosul szerencsés választással, ugyanúgy, mint az első kolozsvári telekvásárláskor. Ez azonban csak később fog kiderülni. Marad a kényszermegoldás: a fedél nélkül maradt színészeket 1815 júliusában Pest megye ajánló levelével Miskolcra küldik játszani.

1814 májusában egyelőre széteszlott a kolozsvári társaság, Horváth a nehézségeket látva visszalépett, Kotsi is egyelőre vidéki birtokát választotta. Közben 1815-ben a Magyarország és Erdély között elterülő Partium számára egy „középrendű” társaság létesítésén fáradozik Gulátsi Antal földbirtokos, az Arad–Nagyvárad–Debrecen vonalon működő társulat ötlete rossz csillagzat alatt született, és nem is válhatott valóra. De mi történt Erdélyben? Azt már láttuk, hogy 1814-ben fedél nélkül maradtak Kolozsváron. De ez szerencsére nem jelentette a színjátszás megszűnését. Azaz: csak rövid ideig szüneteltették tevékenységüket. 1815 márciusában a kolozsvári színészek levelet intéztek Teleki Mihály marosvásárhelyi főbíróhoz, ebből tudhatjuk meg a történeteket:

„Megszűnt volt a Játék-Színünk a legbizonytalanabban a mult Esztendő közepén, a mikor is akkori volt Fő Igazgatónk nem tudván maga ki nézéseit az ellenkező környüállások közt meg állítani, sem Játék-Szin, a hol játszottatni, sem Hely, a hová a Társaságot által vinni lehetne — nen lévén, kéntelen volt arról le mondani — s így sokáig kéntelen nyugodalomba maradtott a Társaság: mig nem a közelebbi November elején, réa bátorodott Társaságunk maga magát fel állítani, minden más közben jövése, vagy segítsége nélkül — magára vévén az Enterpris-séget [vállalkozást] maga kebeléből állitván ki az igazgatás formáját, így rendbeszedte magát a Társaság, talán jobban, mint valaha. . .”

A folytatást már tudjuk: lázas levelezés a színészek és a város tanácsa, majd főbírója között — s az 1814/15 telén kolozsvári magános házaknál meghúzódo társaság Marosvásárhelyre érkezett 1815 májusában. Többen megmozdultak a játékhely nélkül maradt kolozsvári-erdélyi színészekért. . . Közös volt a vélemény, hogy az lehetetlen, megengedhetetlen, hogy „A Theatrumnak egy olyan Publicum ne vehesse hasznát, a melyben vagyon Méltóságos Királyi Tábla, Maros Szék Tisztsége és a Városi Magistratus. . .”

Ezt követően négy éven át Marosvásárhelyen telepedett meg a kolozsvári társulat: nyáron a kiürített deszkaszínben, télen pedig Teleki Sámuel kancellár palotájában játszottak, 1819 áprilisáig úgy, hogy e négy év során még inkább arra voltak kényszerülve, hogy több — eddig még ismeretlen, színészeket nem látott — erdélyi

helységet is felkerestek. Így jutottak el ez időben Máramarosszigetre is; emléküket memoár őrizte meg:

„Sziget volt az a város, ahol még színi előadás nem volt, mi voltunk az elsők. A megye urai és a város népe oly nagy kedvességgel fogadtak, hogy leírni lehetetlen: csak annyit említek tehát, hogy a megye urai előre rendelést tettek a városház termében tizenöt perszonára minden nap egy hóig boros, terített asztal iránt.”

Szatmáron is csaknem fél évig játszottak egyfolytában, a játszóhely Jeney György uram csüre volt; „itt töltötte el a társaság élte legszebb óráit.” Pedig a fogadtatás, marasztalás Désen sem volt kisebb:

„Már Deés várossában vagyunk, Kolosvárhoz négy kis mérföld, itt van a megye háza, a főispán is itt lakik, az igazgató mondá, vegyünk magunkra magyarkát, s a Főispán Haller István ó nagyságánál udvaroljunk, ki is szívesen látott, s kért, ha nem sietünk, vagy két hétre maradjunk még, nagy kárunk nem lesz, azért jót áll.”

– jegyezte le emlékeit Rác Sándor, a társaság egyik újonc színésze. S e vándorkorszak emlékeit idézte a bécsi *Magyar Kurír* 1819. október 26-i száma is:

„Erdélyből. Erdővidékről. [. . .] Volt idő, melybe láttuk a mi szépen őszült Jantsonkat egy Tanácsos Hyppeldantz characterét elemutatni hasonlítathatatlanul, a mi kedves Székelynünket egy Lady Macbethben, bámulásba hozni a nézőket; ennek pedig férjét, a mi kedves Székelyünket, Lear királyban tökéletesen, és Czelesztint [. . .] a Hamletben megkoszorozva.”

Kétségtelen, hogy az említett négy évben kevésbé követhető nyomon napról napra a Kolozsvártól távol fellépő színészek élete, munkája. De nem is veszítettük el őket annyira szem elől, hogy ne cáfolnánk a budapesti Akadémiai Kiadó 1980-ban megjelent *Magyarország története (1790–1848)* című munkájának minden alapot nélkülöző, téves megállapítását, amely szerint a kolozsvári társulat 1814-ben megszűnt és csak 1821-ben szerveződött újjá (1080. oldal). A kényszer körülményei között az említett négy évben átmenetileg Marosvásárhely lett az erdélyi színészek anyavárosa, pontosabban menedéke; de ekkor lett igazán erdélyi színház ez az együttes, amely Erdély távoli kies tájaira éppen ez időben jutott el. . .

1819-ben azonban már visszatérhettek Kolozsvárra, mégpedig a németektől elhagyott Rhédey szálába. 1820. februári (Kotsi, Jantsó, Székely, Kemény, Németh, Simény Borbála, Székelyné a fontosabb szereplők) tudósítást közöl a *Magyar Kurír*:

„Tháliának Temploma ujra megnyitottat Városunkban. A Nemzeti Színjátzó Társaság – míg a hazafi lélek s kedvezőbb környülállások a már 1813 óta külsőjére nézve kész Játékszínt belülről is fel készíthetné, a Gróf Rhédey László Ur Játékszínjében adja mutatványait; s a Nemzet színe, mely a telet itt szokta tölteni, itt találja főbb s kedveltebb mulattatását.”

A színészek jelenléte a városban nagyobb lendületet adott az építkezéseknek is: a gubernium jó indulata is inkább tapasztalható, mint korábban, a költségek pótlására hitelekét szereznek, s egy hosszú kálvária végén, majdnem két évtized után 1821 tavaszára elkészült a Farkas utcai színház, a magyar nyelvterület első kőszínháza. A bécsi *Magyar Kurír* a birodalom magyar olvasói számára örökítette meg az eseményt: „Az Erdélyi Magyarok, kik közé kell érteni ugyan azon nyelvet beszélő atyafias Székelyeket is” dicső példát adtak a mindenkori nemzedékeknek, az utókor-

nak. Az erdélyi magyar színházért vívott három évtizedes harc a helytállás példájává magasztosult. A céltudatosság, a kitartás szimbóluma lett.

* * *

Nem színháztörténeti monográfiát írtunk, hanem vázlatos áttekintést nyújtottunk a kolozsvári magyar színjátszás meghatározó, sorsot alakító első három évtizedéről. A részletek többről is árulkodnak, mint amennyit e dolgozat leírt sorai sejtetni engednek.

A kolozsvári színház korának szülötte volt: a politikai széljárás megváltozása és a színház iránt megnyilvánuló igény tette lehetővé, hogy szorosan a pest-budai magyar színtársulat nyomában Erdélyben is megalakuljon az anyanyelven megszólaló színház, amely azonban már kezdettől fogva, születése pillanatában olyan mély gyökeret eresztett, hogy hirtelen keletkezett szélviharok, gyanús forgószelek, alantas indulatok, sanda szándékok nem tudták elpusztítani. Pedig hányszor adódott volna erre alkalom! Az itt mellőzött részletek mindenekelőtt arról árulkodnak, hogy a színház számtalanszor jutott a megszűnés küszöbére: a társaság megoldatlan anyagi háttere önként szolgáltatta a bukás lehetőségeit. Tudjuk azt is, hogy hiába volt számottevő a színház iránt megnyilvánuló érdeklődés, a közönség számának a gyarapodása sem volt elegendő a színház szilárd anyagi egzisztenciájának a megteremtéséhez.

Hasonló helyzetben volt az idősebb testvér, a pest-budai színház is, amely — mint utaltunk rá — nem bírta el a nagyobb történelmi megterheléseket. Az úttörés hősiességét ők vállalták, de az anyanyelvű színház történelmi küldetését a kolozsvári társulat váltotta valóra, mégpedig úgy, hogy — amikor most a színház elmúlt kétszáz évének folyamatos múltját idézzük — kirajzolódjanak a színház jövőjét biztosító elképzelések is. Erre talán módot nyújt az a tény is, hogy az európai viszonylatban sem túl gyakori évforduló nemzetközi méltatásban és elismerésben részesül.

Hányszor írják le szűkszavú krónikások, vagy a színház saját emberei azt, hogy a bukás, a széteszlás, a megszűnés az ablakon kopogtat! S mindez szerencsére mégsem következett be. Színházunk nemcsak a művészet otthonának bizonyult, hanem az örök megújulás színterének is, a teremtő gondolatok tárházának, önmagunkat megőrző lehetőségek hol bővülő, hol szűkülő, de mindig meglévő keretének.

Természetes talán, hogy ha színházat említünk, elsőnek színészeire gondolunk; a művészek emlékét idézzük, hiszen ők jelenítették meg egy-egy korszak színház-ideálját. A kolozsváriak esetében külön szerencse volt, hogy már a kezdő társulat kiemelkedő színész-tehetségeket mutathatott fel, vagy menet közben vonzott magához olyanokat, akik tehetségeseknek bizonyultak, s munkálkodásuk révén hírnevet szereztek a kolozsvári színjátszásnak. Nem rendezőcentrikus színházi szokásrendszerben egy nagy műveltségű, több nyelvet beszélő, muzsikához értő, a színháztörténet korai századaiban jártas rendezőt tudhatott a magáénak, aki mellelleg kitűnő színésznek bizonyult. Külföldi katonáskodása során szerzett színházi élményeit jól tudta társainak továbbadni, s rendkívüli művészi képességeit értékének megfelelően méltányolta egy erdélyi magyar főnemes, aki anyagi áldozatokat nem sajnálva, a színészet nemzeti küldetését felismerve éveken keresztül volt az erdélyi színészet pártfogója, irányítója, megmentője. Ez szintén olyan plusz helyzeti adottság, amilyennel

az úttörő magyarországi színészek nem rendelkezhetek. A rendező-színészigazgató a patrónussal együtt a színház elé olyan mércét állított, amelyet legtöbbször csak megközelíteni lehetett, de túlszárnyalni nem. Ezt a mértéket azonban a szervező-dő sokarcú közönség respektálni tudta – és idővel igényelte is. A színház vállalt küldetése úgy érhetett célba, ha a sokféle műsorból mindenki talált magához szót: az a néző is, aki véletlenül, talán életében először tévedt a nézőtérre, s az is, aki érdekeltségét évadról évadra igényelt bérletével is jelezni tudta.

És a pártfogó sem volt akárci: a Kufsteinben letöltött börtönének bizonyították eltökéltségét, rebellis természete pedig elkötelezettségét minden iránt, ami a jövő felé mutat. A színház ilyen intézmény volt, ezért nem sajnálta sem a fáradságot, sem az anyagi áldozatot. Áldozatkészsége modellértékű, korokon átható; szerepvállalása azokat sem hagyta érintetlenül, akik példáját követni nem akarták, vagy nem tudták. Nem szeszély, kérész-életű lelkesedés szabta ki helyét a nemzeti színjátszás szolgálatában, hanem a racionális felismerés, hogy az alapjait lerakó, majd konszolidáló anyanyelvű színháznak különleges küldetése van abban a régióban, amelyet hazájának tudhatott. S egyéni példájának közösségi kisugárzó ereje volt, van a különböző társadalmi rétegekből érkező néző számára, akiről tudta, hogy nélküle nincs színház. Írásaiból is kiolvasható, hogy tudta: ha a színház életképesnek bizonyul, abban a nézőnek döntő szerepe lesz, s a történelmi érdem legalább annyira a nézőé is, mint azoké, akik a színház varázsát megteremtik.

Természetesen e felismerések nem mindegyike volt számára kezdettől adott; de az első évek nehézségein, kudarcain átvergődő színház gyakorlatában érlelődött felismeréssé számos tanulság, köztük sok olyan is, amelyet a késői utódok sem mellőzhetnek. Egy folyamat, a megtett út eredménye volt, hogy a kolozsvári színházból erdélyi színház lett, hogy az erdélyi színházból magyarországi színház is válhatott, ha a történelmi helyzet úgy kívánta:

A Wesselényi halálát követő évek nem lettek könnyebbek, az álmok, ideák, elképzelések megvalósításának az útja sem volt kevésbé nehéz, mint annak előtte, de talán a nagy Wesselényi élő emléke is segítette a sorjázó, egymást követő nemzedékeket, hogy hűek maradjanak a nehéz örökséghez, amelyet változó történelmi feltételek között is – mint Prométheusz a lángot – meg kell őrizni.

E következetes kiállás, a vállalás szilárdsága tette lehetővé, hogy válságoktól nem mentes, de történetében folyamatos kétszáz éves színházi múltból lehet ma emlékezni.

A kolozsvári magyar színészet kronológiája (I.)

- Aranka György, az erdélyi királyi tábla bírása az 1790/91-es országgyűléshez benyújtott beadványában sürgette a magyar nyelvű színház megteremtését.
- Az országgyűlés 1791. február 18-án meghallgatta az előterjesztést, s az április 15-én kiküldött bizottság javaslata szerint július 20-án elfogadta a javaslatot.
- 1792. október 1-jén egy ifjú nemesekből álló társaság játszási engedélyt kért a guberniumtól.
- 1792. október 2-án Bánffy György bejelentette az országgyűlésen, hogy a színtársulat működését a rendek egyhangúan elfogadták.
- első előadás: 1792. december 17.

- Báró Rhédey Mihályné egy évre díjtalanul átengedte főtéri báltermét színhátek céljára.
- 1793-tól rendszeresek az előadások; november 23-án bemutatták Shakespeare *Hamlet* c. szomorújátékát.
- az 1794/95-ös erdélyi országgyűlés „adoptálta” a színházat; 1795. március 20-án id. Wesselényi Miklós előterjesztette indítványát egy az országgyűlés által létrehozandó színházi bizottságra; 1795. április 14-én hirdették ki, hogy a Kotsi P. János igazgatása alatti színházat az országgyűlés „protekciója” alá vette.
- 1795. szeptember: a kolozsvári társaság néhány napig Tordán vendégszerepel.
- 1797-ben id. Wesselényi vállalkozói minőségben vette át a színház irányítását.
- 1798-tól szervezik meg a színház rendszeres vendégjátékait: Nagyváradra, Debrecenbe, 1800-tól Miskolcra;
- 1803-tól pedig rendszeresen évente Marosvásárhelyre járnak.
- 1803-ban a zsidói kastélyban id. Wesselényi irányításával kidolgozzák a színház működési szabályzatát.
- A fontosabb vendégszereplő helyeken id. Wesselényi helyi színházi bizottságok létrehozását kezdeményezi
- 1806-ban a felduzzadt kolozsvári társaság két részre oszlik; az egyik részt végleges céllal Wesselényi Magyarországra küldi (útirányuk: Debrecen, Szeged, Pest-Buda; ez utóbbi helyen 1815-ig folyamatosan játszanak).
- 1801-től gyűjtés kezdődik egy kőszínház felépítésére Kolozsváron; az építkezés 1805-ben kezdődik el, de csak vontatottan halad.
- 1809. október 25. id. Wesselényi halála
- 1810–1814: a magyar és német színészet párharca Kolozsváron
- 1814 tavasza: a színészek játékhely nélkül maradnak, az ún. Wesselényi-féle lóiskolát, a korábbi játszóhelyet eladták.
- 1814/15 telén magánosoknál játszanak.
- 1815. május: a játszóhely nélküli kolozsvári színészeket Marosvásárhely fogadja be, ahol 1819 tavaszáig játszanak.
- 1815–1819 között a társaság szinte egész Erdélyt bejárja.
- 1819-ben visszatérhetnek Kolozsvárra, ahol újra a Rhédey-féle báltermet kapják meg. Itt 1821-ig, a Farkas utcai kőszínház elkészültéig játszanak.

ENYEDI, SÁNDOR

L'époque héroïque du théâtre hongrois de Kolozsvár (1792–1821)

L'étude donne une vue d'ensemble esquissée sur un chapitre important des débuts du théâtre hongrois, sur les trois premières décennies du théâtre hongrois de Kolozsvár. La création du théâtre hongrois professionnel était le produit de l'essor que les mouvements de langue, de littérature et de politique ont pris en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. Après la création de la troupe théâtrale de Pest-Buda, le théâtre en langue maternelle est né en Transylvanie aussi, de plus, comme l'auteur l'explique dans son étude, le théâtre de Kolozsvár pouvait prendre racine, malgré les changements politiques défavorables aussi, plus profondément que les initiatives de la capitale.

VOIT KRISZTINA

A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. II.

1916-ban lemondott Fraknói Vilmos, és vele távozott Szalay Imre is, a helyettese, a Magyar Nemzeti Múzeum egykori igazgatója. Fraknói közel húsz esztendő töl-
tött a Főfelügyelőség élén, és lemondását feltehetően nemcsak „alkonyához eljutott
élete” indokolta,¹ de talán közrejátszottak ebben a kettős távozásban azok a „reform-
mok” is, amelyeket az új kultuszminiszter, Jankovich Béla kezdeményezett. Mihalik
igyekezett ezt maximálisan magáénak vallani, továbbfejleszteni és végrehajtani.

Jankovich Béla kézjeggyével ellátott leirat közli azokat az új irányelveket, „ame-
lyeknek megvalósulását — a miniszter szavaival — örömmel látnám és amelynek
megoldását bizalommal bízom a t. Orsz. Főfelügyelőség kipróbált ügyszeretetére.”²
Jankovich kifejti, hogy az elmúlt időszak során a

„minden támogatásra méltó intézmények mellett olyanok is létesültek, amelyek aligha életképesek,
amelyeknek az állam részéről való anyagi támogatása tehát, mely egyetlen léterejük — a nemzeti köz-
művelődés ügyének előmozdítása helyett szükségkép az erőök szétforgácsolásával jár. . . . a jövő feladatát
abban kell látnom, hogy ez, ismétlem egyébként tiszteletre-méltó, de eredményeiben célra nem vezető,
sőt az igazi érdekek szempontjából határozottan káros törekvéseknek gát vétessék s a vidéki múzeumi
és könyvtárügy fejlődése a t. Főfelügyelőség kívánságának is megfelelő egészséges irányba tereltessek.
. . . ismeretes, hogy a vidéki gyűjtemények egy része belső értékre nézve nem eléggé jelentős, más részük
pedig olyan helyen létesült, ahol az, habár önmagában véve talán becses és értékes anyag, azonban kel-
lő szellemi élet híján, avagy helyi elszigeteltség folytán a nemzeti közművelődés ügyére nézve gyakorlati
értéket nem képvisel . . .”

Ezeknek a helyi gyűjteményeknek a támogatását — véleménye szerint — *teljesen
a társadalomra* [a miniszter kiemelése] kellene hagyni, s az államnak amúgy is szűkös
erejét csak a nagyobb jelentőségű gyűjteményeknek korlátozottabb számú, de annál
hatályosabb támogatására s fejlesztésére fordítani.

¹ Fraknói az őt a lemondástól visszatartani akaróknak meg is írja: „. . . több év óta meg vagyok győ-
ződve afelől, hogy előrehaladott korom, egészségi állapotom és a munkaképességemben beállott csök-
kenés a főfelügyelői állással járó kötelességek teljesítésére képtelenné tesznek. Ehhez újabban az a ta-
pasztalás is járult, hogy a főfelügyelőség előterjesztései részére a közoktatásügyi kormányznál nem vagyok
képes azt a tiszteletet és figyelmet biztosítani, amely az ország legkiválóbb szakférfaiból álló két évtizeden
át önzetlen áldozatkészséggel és hazafias lelkesedéssel működő testületet megilleti. [. . .] nincs kétségem
az iránt, hogy utódom hatékonyabb tevékenységet fog kifejteni és sikeresebben fogja a főfelügyelőséget
a kitűzött célok felé vezetni.” OSZK Kéziratár, Levelestár. Fraknói levelei ifj. Szász Károlyhoz. 1916.
Wien május 11.

² Múzeumi és Könyvtári Értesítő (továbbiakban: Muz. Kvt. Ért.) 1915. 151.

Melyek ezek a kiemelt helyek? Elsősorban az egyetemmel vagy főiskolával rendelkező nagyobb városok, vagy egy-egy vidék történeti jelentőségét kiemelő, akár nemzetközi jelentőségűvé is emelhető gyűjtemények, így a leirat szerint a Tátamúzeum, vagy a dunántúli Balaton-múzeum, vagy a bányászati akadémiák mellett bányászati múzeum lenne a támogatásra méltóbb. A képzőművészeti gyűjtemények esetében a Szépművészeti Múzeumon kívül a helyi művésztelepek mellett létrehozandó intézmények az itt élők, vagy a vármegye híres művészeinek alkotásait gyűjtésük elsősorban, mert így biztosítani lehetne ezek megőrzését, másfelől „az illető hely vagy vármegye kegyeletessége lerovásának is alkalmas módjául szolgálna. . .”. Tehát itt is a „társadalmi támogatás”-ra hárulna a gyűjtemények kezelése, és az állam kivonulása ekként mint a fejlődés további előmozdítása ideológizálódik meg.

Hol van már az a hőskor, amikor egyenként örvendeztek az állami felügyeletet elismerő intézményeknek, amikor ezek számszerű növekedésében a közműveltség terjedésének lámpásocskáit látták, a társadalom szellemi emelkedésének bizonyítékaként!

Mihalik készségesen áll ennek az új koncepciónak a szolgálatába. Úgy látja, hogy a Tanács által létesített új népkönyvtárak, illetve a könyvtárkezelők jutalmazására szánt összegek megtakarításával, ezeket inkább városi közművelődési könyvtárak létesítésére lehetne fordítani. Ez az összeg mintegy 85 ezer korona évente. Továbbá megvonandónak tartja a különféle közművelődési egyesületeknek szánt összegeket, azzal az indoklással, hogy ezek népkönyvtárak alapítására használták fel a segélyeket. Célszerűbbnek tartja, hogy ezt a tevékenységet maga a Tanács végzi és maga használja fel az összegeket. Az egyesületek egyéb tevékenységi körükben pedig álljanak a saját lábukra, pontosabban tartsák el magukat.

Mihalik a kiemelt városokat fontosságuk sorrendjében az ábécé betűivel jelöli meg, így A, B, C és D kategóriákba rangsorolva a nagyobb városok, majd végig, a Z betűig a kisebbek, vagy támogatást egyáltalán nem érdemlők következnek. Részletes terveket készít e szisztéma alapján a fejlesztésre egészen 1930-ig. Az ő szeme előtt is³ az angol-amerikai *public library* könyvtárak sikere lebeg, ahogyan ő fogalmaz: „Ezzel elérnök azt, ami az angol-amerikai »Public-library«-típusú könyvtáraknál oly sikeresen bevált: a tudós és közkönyvtárak összeolvadását.”⁴

Huszonkilenc közművelődési könyvtár felállítását tervezi mintegy tizenhárom év leforgása alatt, s számításai szerint ezekben a könyvállomány mintegy hét és fél milliót tenne ki. A kiemelt városok a következők: Esztergom, Győr, Kaposvár, Magyaróvár, Nagykanizsa, Pécs, Sopron, Szekszárd, Veszprém, Jászberény, Kecskemét, Szabadka, Debrecen, Hódmezővásárhely, Karcag, Nagybecskerek, Nyíregyháza, Szentest, Balassagyarmat, Eger, Nagyszőlős, Nyitra, Rimaszombat, Sátoraljaújhely, Csíkszereda, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Torda.

A múzeumok esetében pedig ugyancsak rangsorolt kategóriákba soroltatnak be az egyes gyűjtemények, fontosságuk és a segélyezés mértéke szerint. Itt jegyeznénk

³ Még FRAKNÓI Vilmos is közöl lelkes hangú cikket az amerikai közkönyvtárügy és a *public library* sikereiről a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben, *Egy amerikai közkönyvtár* címmel. 1913. 97–105.

⁴ Muz. Kvt. Ért. 1915. 163.

meg, hogy a régi gyakorlatban az egyes évenkénti segélyösszegeket mindig a felügyelők jelentései nyomán, a felmerülő célokra, szükségletekre utalványozták.

Az I. csoportba sorolt gyűjtemények a következők:

Arad. Közművelődési Ház; Debrecen, Városi Múzeum és a Ref. Főiskola Múzeuma és Könyvtára; Kassa, Felső-magyarországi Rákóczi Múzeum; Marosvásárhely, Közművelődési Ház; Pécs, Városi Múzeum; Pozsony, Városi Múzeum és az Orvosi és Természettudományi Egyesület Múzeuma; Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum; Szombathely, Vasvármegyei Múzeum; Szeged, Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum; Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum és a Délmagyarországi Természettudományi Múzeum.

Az e csoportba tartozó gyűjtemények számíthatnak állandó és biztos állami támogatásra, míg a második kategóriába sorolt 32 gyűjtemény segélyezését bármikor felfüggeszthetik. A harmadik, illetve negyedik kategóriába tartozó mintegy 50 gyűjtemény felett az állami felügyeletet továbbra is fenn kívánják tartani, de segélyezésük esetleges, vagy teljesen elmarad.

Néhány múzeum vagy történeti értékű könyvgyűjtemény közművelődési könyvtárrá való fejlesztését ugyanekkor Mihalik kilátásba helyezi. A kiválasztás indokait talán területi elvek adták, mindenesetre a válogatás olyanokat is érint, amelyek eddig is kiemelten kaptak támogatást, mint például az aradi Közművelődési Ház, amelynek Könyvtárát említik, vagy a marosvásárhelyi Közművelődési Házét. A múzeumi könyvtárak közül a balassagyarmati, a besztercebányai, a békéscsabai, a kiskunfélegyházi, a nyitrai, a rimaszombati, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a szombathelyi, veszprémi múzeum könyvtárai „fokozatosan nagyobb közművelődési könyvtárakká volnának fejlesztendőek” — mondja Mihalik reformtervezete.⁵

Feltűnő, hogy ugyanezek a múzeumok viszont nem, vagy csekély támogatást kapnának, tehát egyértelműen egy csak könyvtár-centrikus fejlesztési koncepcióról van szó. Néhány, a Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó városi könyvtár is szerepel a felsorolásban, így a budapesti Budai-Könyvtár (egykori egylet) győri városi közkönyvtár, kecskeméti városi, komáromi vármegyei, losonci városi, máramarosszigeti Közművelődési Házé, nagyszombati és nagyvárad városi, székelyudvarhelyi Ref. Kollégium könyvtára, temesvári városi, verseci városi, zombori városi könyvtárak. A többiek a jövőben csak saját erejükben bízhatnak. A Főfelügyelőség hatáskörébe ekkor mintegy 90 gyűjtemény tartozott, közülük 12 számára biztosítják a rendszeres támogatást, mintegy 40 000 korona összeggel, a feltételeken engedélyezett summa mintegy 33 000 korona. E kettő együttesen sem éri el azt a 85 000 koronát meghaladó összeget, amelyet Mihalik tervezete a közművelődési könyvtárügy fejlesztésére kívánt fordítani. Csak összehasonlításként jegyezzük meg, hogy például 1907-ben a Főfelügyelőség 182 ezer korona államsegélyt osztott ki ugyanezen gyűjteményeknek. De még 1914-ben is 125 750 koronás fedezet állt rendelkezésére, szemben a Tanács 71 000 koronájával. Mindenesetre a miniszteri dicséret nem maradt el, és

⁵ Muz. Kvt. Ért. 1916. 65.

Jankovich 1916 májusában Mihalik reformtervezetére és az új költségcsoporthoz tartozó javaslatára válaszolva kinyilvánítja, hogy

„... előterjesztett tervezetet szívesen fogadtam s örömmel üdvözlöm, mint olyan tervezetét, mely a vidéki múzeumok és könyvtári ügy újjászervezését, az általam megjelölt irányelvek alapján *helyesen* alapozza meg s azzal a reménnyel biztat, hogy a megteremtett új alapon a nagy közművelődési ügy sikerrel lesz felépíthető. ... Ugyancsak helyeslő tudomásul vettem — folytatja a miniszteri leirat —, hogy a t. Országos Főfelügyelőség a hatáskörébe tartozó könyvtárak közül többnek az Orsz. Tanács hatáskörébe való átutalása s *nagyobb közművelődési könyvtárrá* való fejlesztése gondolatával foglalkozik s fölhatalmazom a t. Orsz. Főfelügyelőséget, hogy jelen leiratom alapján az Orsz. Tanácsnál a kezdeményező lépéseket hivatalosan tegye meg ...”⁶

Nem tudjuk bizonyosan, hogy a Tanács szerepének megerősödésében, illetve az új közművelődési könyvtári koncepció létrejöttében milyen és mekkora szerep jutott annak a két személyiségnek, akik ebben a periódusban már ott vannak a Tanács tagjai között: Szabó Ervin és Klebelsberg Kunó. Az a Szabó Ervin, akit jelenkori szakirodalmunk a *public library* egyedüli harcosának ismer. De, mint láttuk, Wlaszcstól Apponyin át, Fraknói Vilmosig, sőt Mihalik József is, mindnyájan az angol-amerikai *public library* lelkes csodálói voltak.

Szabó Ervin így korántsem volt nézeteivel egyedül.

Klebelsberg pedig, akit éppen Jankovich emelt maga mellé az adminisztratív államtitkári székbe, a Julianus egyesület megalapításával ugyancsak a közműveltség emelésének nagy ügyét kívánta szolgálni. Tudjuk, hogy a Julianus egyesület nép- és vándorkönyvtári alapításait éppen a Tanács is segítette, könyvtárkezelőit évenként jutalmazta. 1912-ben Klebelsberg egy *Emlékiratot* nyújtott be, az eddigi ellátatlan „folyami és tavi hajósnépek olvasmánnal való ellátása tárgyában.” Ebben kifejti, hogy „A magyar népnek olyan töredékéről van tehát szó, mely elég jelentékeny számánál fogva is figyelmet érdemel, a kultúra iránt tanúsított ritka fogékonyságáért pedig külön támogatásra érdemes”, kivált gyermekeik iskoláztatásának megoldására kíváncsian könyvvél való ellátásuk és a téli hónapokban számukra tanfolyamok szervezése. A cél: nehogy „... a jövő magyar hajós-nemzedék tudatlan legyen, mely azután a gazdasági versenyben nem állhatna meg”.⁷ Mindehhez természetesen a Tanács anyagi segítségét kéri.

1917-ben Klebelsbergét valóságos belső titkos tanácsosi címmel tüntetik ki. Talán érdemes idéznünk köszöntő szavaiból egyetlen, a későbbi beszédekből oly ismerős hangvételű mondatot: „... a szellemi termelés minden műhelyében elő kell készíteni az eljövendő békét, a nemzet megújulását.”⁸

Igen, az eljövendő béke immár három esztendeje hiába várta magát. Ezeknek az éveknél a Tanács és a Főfelügyelőség életében is meghatározó szerepe van, amennyiben egyre több és több olyan feladatot kell ellátnia, megoldania, amelyek elé a háborús és a háború okozta új jelenségek állítják. A Főfelügyelőség „múzeumi szempontból is maradandó emléket óhajtván állítani a háborúnak” — 1915 elején megbízza Divald Kornélt, a Főfelügyelőség régészeti szakmegbízottját, hogy Sáros vármegye

⁶ Muz. Kvt. Ért. 1916. 61–62.

⁷ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL) K 736. 1. cs. 318.

⁸ Muz. Kvt. Ért. 1917. 55.

„határos északi részén a folyamatban lévő háborúban az oda történt ellenséges betörés által okozott károk” fényképfelvételeit készítse el. A megbízás főleg a harcterek nevezetesebb pontjainak, községeinek, a rommá lett műemlékek és egyéb nevezetes épületek, vitéz katonáink és az ellenség által épített lövészárkok, fedezékek, kötözőhelyek, harctéri temetők, stb. fényképfelvételeinek elkészítésére szólt. Minthogy pedig az a veszély forgott fenn, „hogy a szóban forgó emlékek egy részét a földműves nép csakhamar eltünteti”, kötelezik őt a leghamarabbi, már májusban történő elutazásra. Divald, aki eddig e táj művészeti emlékeit, műemlékeit írta le és gyűjtötte, most 72 felvételt el is készít Sáros megyében és 31 darabot „Zemplén orosz dulta vidékén”.⁹

A háború emlékei és múzeumaink címmel Divald maga is kifejti a háborús emlékek gyűjtésének fontosságáról vallott nézeteit.¹⁰ Az Országos Kárpát Egyesület, ill. a Székesfővárosi Múzeum felhívásokat bocsátanak ki az emlékek tervszerű és tudatos gyűjtésének előmozdítására. Tervbe veszik egy Országos hadiemlékmúzeum felállítását is.

De a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* hasábjain hamarosan megjelennek a szakma hősi halottainak nevei. Mihalik számba veszi a háborús állapotban lévő gyűjtemények helyzetét, *Intézményeink és a háború* címmel ugyancsak 1915-ben.¹¹ Ekkor a háborús károk még elenyészőek, a gyűjtemények ugyan javarészt megszűntek élni, buzgó őreik a harctereken. De egy esztendő múltán már a Főfelügyelőségnek „A fémtárgyaknak hadicélokra való kötelező beszolgáltatása ügyében” kell rendelkeznie és a múzeumi értékű tárgyanyag mentesítéséről gondoskodnia.¹²

A felállított bizottság Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának elnöklete alatt alakult meg. Tagjai többek között Supka Géza, Mihalik József, Gerevich Tibor, akik személyesen keresték fel a Magyar Szent Korona Országos Fémközpontja helyiségeit, illetve a tűzérési hadiszertárakat a fővárosban és a megyeszékhelyen, ahol a begyűjtött, behurcolt és beolvasztás előtt álló fémtárgytömegből kiválogatták a múzeumi értékű tárgyakat. Miután a rendelet a konyhai edények beszolgáltatásától a templomi csengettyűkön, gyertyatartókon és harangokon át minden fémtárgyra kiterjedt, a bejárás és a mentés meglehetősen nehézkesen ment, hiszen ráadásul még állandóan újabb és újabb elkobzott anyag érkezett és a hadivezetés különféle rendeletekkel igyekezett akadályozni a munkát. Supka Komáromban járván számolt be a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*-ben, Mihalik Kassán, Besztercebányán járt és a felvidéki ötvösség emlékeit próbálta menteni, amely egyébként is kedvelt szakterülete volt. A beszolgáltatási kötelezettség kiterjedt természetesen az arisztokráciára is, így néhány olyan esetről is beszámolnak, amikor egy-egy főúri gyűjtemény darabjainak megmentéséről van szó. Így Supka a németland-gyöngyöspusztai Festetics-kastély anyagáról készít leltárt, Varju Elemér az Esterházyak kismartoni, eszterházi és fraknoi kastélyainak, továbbá a budai Tárnok utcai palota tárgyainak mentesítését tudta elvégezni. Csernyelyi Sándor az alsó-korompai kastélyban

⁹ Muz. Kvt. Ért. 1915. 172–173.

¹⁰ Uo. 166–170.

¹¹ Muz. Kvt. Ért. 1915. 1–25.

¹² Muz. Kvt. Ért. 1916. 195–198.

Chotek Mária grófnő különleges ónedény gyűjteményét zároltatta. A közölt listában szép számmal szerepelnek 17–18. századi ónkupák, tálak, 19. századi magyar biedermeier vagy empire ötvösmunkák, 18. századi sárgaréz csillárok, stb. Jellemző, hogy e tárgyban mindössze egyetlen közlemény jelent meg az *Értesítő*ben.

A Tanács új feladata: a háború folyamán elsősorban a hadszínterekre, a lövészárkokba kiszállított ún. hadikönyvtárak (kb. 40 darab könyvből álló ládákra van szó) megszervezéséről és elszállításáról kellett gondoskodnia. Kisebb könyvtárakat állítottak fel a kórházakban a sebesültek számára is. Így a „népkönyvtári – és vándorkönyvtári létesítések, nagy tervek, ezekben merültek ki, forgácsolódtak szét.

1917 elején Békefi Remiget bízták meg a Főfelügyelőség vezetésével, és 1918-ban kinevezték újabb öt esztendei megbizatással a Főfelügyelőség új tisztikarát.

Az új – és utolsó – főfelügyelő Békefi Remig, helyettese Mihalik József. Országos felügyelők: Fejérpataky László; Ferenczi Zoltán; Filarszky Nándor, a Magyar Nemzeti Múzeum növénytárának igazgatója; Horváth Géza, aki az állattár vezetője; Hülti Dezső műegyetemi tanár és az építkezések felelőse; Kremer József, a Magyar Nemzeti Múzeum ásvány- és őslénytárának vezetője; Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója; Semayer Vilibáld néprajzos; Varjú Elemér, a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának vezetője; Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum igazgatója és Pósta Béla vidéki felügyelő (az Erdélyi Múzeum Egylet képviselőjében).

Azonban a történelem, tudjuk jól, nem ad már igazán teret számukra. 1918 végén a 4. számmal befejeződik a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* pályafutása, és úgy is mondhatnánk, ezzel magának a Főfelügyelőségnek és a Tanácsnak a története is. Ami még hátra van, az a lassú halódás keserves néhány esztendeje.

Egyetlen olyan nagyobb szabású akciót kell még megemlítenünk, amelyről a szakirodalom kevésbé beszél. A Tanácshatalom nyomtatványanyagának archiválására vonatkozó, és e nyomtatványanyag begyűjtésére, ill. szétosztására irányuló tevékenységét természetesen nem eszmei, politikai indítékok támasztották alá, hanem a szorosán vett bibliográfiai szempontok, a nemzeti történelmi dokumentumok megőrzésének kötelessége.

A Főfelügyelőséget erre a feladatra Magyar Zoltán szólítja fel, akit ekkor miniszteri biztosként a Szellemi Termékek Országos Tanácsának likvidálásával bíztak meg.¹³ 1919. augusztus 19-én a Nemzeti Múzeum Könyvtára Igazgatóságának címzett levelében a következőket tudatja:

„A Szellemi Termékek Országos Tanácsa liquidálásakor annak raktárában talált propagandairatok további gyűjteményeit azzal a kéréssel van szerencsém megküldeni, hogy azokat vidéki könyvtárak céljaira letétként kezelni és a Múzeumok és Könyvtárak főfelügyelőségének intézkedésére annak idején kiadni méltóztassék.”¹⁴

Szeptember 22-én kelt, ugyancsak Melich Jánosnak szóló levelében közli:

¹³ Magyar ekkortájt írt leirataiban és leveleiben még az egykori cégjelzéses levélpapírokat használja, amelyen ott a nyomtatott felirat: „Szellemi Termékek Országos Tanácsa”, és csak egy bélyegzőt üttetett alá: „Likvidálásra kiküldött miniszteri biztos”.

¹⁴ OSZK Irattár. 201/1020.

„Néhány héttel ez előtt voltam bátor a Nemzeti Múzeum könyvtára részére küldött kommunista röpirat és plakát-gyűjteményen kívül 10 kollekciót letétben a könyvtárban elhelyezni a végből, hogy azokból a Múzeumok Országos Főfelügyelőségének az igényüket később bejelentendő könyvtárakat elégítse ki. — A közoktatásügyi Miniszter Úr Öméltóságának utasítására van szerencsém kérni, hogy levelem átadójának a 10 gyűjteményből egyet, — mely áll egy nagyobb és két kisebb csomagból — kiszolgáltatni méltóztatnék. —”

És valóban a levélen ott található az átvevőnek, a debreceni református kollégium igazgatójának, Varga Zsigmondnak a szignója.¹⁵

A Főfelügyelőségnél Gulyás Pált bízzák meg a jegyzék összeállításával és a nyomtatványanyag begyűjtésének felügyeletével. Gulyás 1920. május 21-én jelenti Melichnek, hogy „a rendelkezésünkre bocsájtott kommunista kiadványokat az idecsatolt jegyzékben felsorolt példányszámban (összesen 3442 darabot) átvettük”¹⁶, és egyúttal jelenti, hogy a hiányzó debreceni nyomtatványanyagok megszerzésére kérte a debreceni református kollégiumot a királyi ügyészségen keresztül. E levélváltások szerint, ha késlekedve is, de 1920. október végén ez meg is történik.

Gulyás Pál ekkor mint előadó írja már alá ezeket az iratokat, szerepe ebben a munkában mégis figyelemreméltó. Magyary Zoltán pedig a következő, Klebelsberg nevével jelzett gyűjteményegyetemi korszak meghatározó egyénisége lesz.

A Főfelügyelőség élére (id.) Bibó Istvánt nevezik ki miniszteri biztosnak, aki az ellehetetlenült körülmények között is megpróbálja a testületet fenntartani.¹⁷ Azonban ez mind nehezebbé válik. A Főfelügyelőségnek arra sincs lehetősége, hogy a vidéki múzeumok vezetőinek a terület bejárásához a vasúti kedvezményeket biztosítsa. Így Kiss Lajos, a nyíregyházi múzeum igazgatója panaszkodik, hogy nem kapja meg járandóságait és kénytelen kerékpáron „utazgatni” hosszabb utakra is, mert a vasúti jegyekre saját jövedelméből nincs pénze.¹⁸

De a Főfelügyelőség anyagi forrásainak teljes csődjére talán legjellemzőbb Bibónak egy körirata.

„Nemzeti kultúrpolitikánk anyagi támogatására fel kell használni minden eszközt, hogy a közművelődés fokozására fordítható jövedelmünket minél jobban gyarapítsuk. Fontosnak tartom ezért, hogy a tek. Igazgatóság igyekezzék gyűjtésének körét a levélbélyegekre is kiterjesztetni, s úgy, az intézet leveleiről gyűjtse össze a levél vagy boríték szövegének sérelme nélkül kivágható példányokat, mint az intézetben kívül is kísérelje meg minél nagyobb bélyeganyagot megszerezni, főleg a legrégebb és a háború kitörése óta megjelent magyar bélyegekből. Országos Főfelügyelőségünk feladata lesz, hogy ezeket a sorozatokat méltányos áron értékesítse, s ezzel a beküldött [!] intézet jövedelmét minél erősebben fokozza. Hasonlóképpen Országos Főfelügyelőségünkhez terjesztendő be a megvételre ajánlott bélyegygyűjtemények is.

Kérjük a gyűjtés kiterjesztését továbbá az ex libris rajzokra is, melyek gyűjtését Főfelügyelőségünk szintén tervbe vette. A rendelkezésre álló példányokat lehetőleg több példányban kellene beküldeni. Budapest, 1922. XI. 12.”¹⁹

¹⁵ OSZK Irattár. uo.

¹⁶ OSZK Irattár. uo.

¹⁷ Rendeztetni a feltehetően a Tanácsköztársaság idején hazakerült, „szibériai fogolytáborokból nyert könyvanyagot” és a használhatónak tartott könyveket szétküldeti, vagy a magyar vonatkozásúakat az OSZK-nak ajánlja fel. — OSZK Irattár, 1921.

¹⁸ Nyíregyháza, Vármegyei Múzeum irattára. 1922. máj. 13. JAM 13/1922.

¹⁹ A körirat a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárban maradt fenn. SzSzML. IV. B. 411. 6983/1928 asz.

A begyűjtés eredményeiről nem sokat tudunk, és nyilvánvaló, hogy ez a sziszifuszi feladat sikerrel nem kecsegtethet. A Főfelügyelőség elvesztette a hatáskörébe tartozó intézmények javát. Legnagyobb veszteségeit éppen azok okozták, amelyekre a legtöbb gondot fordította az utolsó esztendőben: így a Kassai Múzeum, az Aradi Közművelődési Ház – amelyet egyébként éppen 1913 októberében avattak fel –, a Székely Nemzeti Múzeum és sorolhatnánk tovább. De megszűnt az a társadalmi háttér, amely egykor életre hívta. A kifosztott, szárnyaszegett ország polgárai üres lélekkel néztek a bizonytalan jövőbe, és a mindennapok gondjai eltakarták a nemzeti műveltség régi nagy ábrándjait. Új hitekre, új tennivágyó férfiakra volt szükség, akik a megmaradt értékekkel való sáfárkodás útját meglik. 1920 nyarán már készen is állnak azok a tervek, amelyek ezt majd megvalósítják.

A Főfelügyelőségre és a Tanácsra azonban ekkor már nincsen szükség. Ereje elapadt, légüres tér vette körül. Nem élhetett tovább.

A Főfelügyelőség és a Tanács működése: irányítási elvek és módszerek

Az állami felügyelet és elismertetése volt a kiindulópontja a Főfelügyelőség szakmai támogatásának, illetve az állami segélyek megítélésének. A Főfelügyelőség alapszabályai is már erőteljesen hangsúlyozták ennek fontosságát. Egyrészt valóban így lehetett egységes szakmai elvek és normatívák szerint működtetni a szétszórta és javarészt rendezetlen gyűjteményeket. Másrészt ez azt is jelentette, hogy az állam ellenőrzési jogot szerzett az eddig öntevékeny, szabadon szerveződő mozgalmak felett. Amíg egyik kezével adott tehát, a másikkal ezt bármikor nemcsak visszavehette, de „fegyelmezésre” is készenlétben tartotta. Nem véletlen tehát, hogy melyek voltak azok a gyűjtemények, egyesületek, amelyek nem vetették magukat alá ennek a felügyeletnek: elsősorban a szabad királyi városok, vagy általában a kiváltságokkal felruházott városok és az egyházak. Utóbbiak közül a katolikus egyházra érvényes ez kiváltképp.

Amikor a Főfelügyelőség megalakult, a királyi leiratot az alapszabállyal és egy kérdőívvel együtt – amely a gyűjtemény adatait kérte számon – megküldték a törvényhatóságoknak, községeknek, nagyobb vagy ismert társulatoknak, egyleteknek és természetesen az egyházi központoknak, így a püspökségnek is. Erre érkeztek be a válaszok a kitöltött kérdőívekkel együtt. Ezek az ívek adták a későbbiekben a Főfelügyelőség adattárának alapját és a későbbiekben megjelenő – *Magyar Minerva* anyagát.

Fraknói tíz éves jubileumi visszatekintésében felsorolja azokat az egyházi gyűjteményeket és intézményeket, amelyekre a Főfelügyelőség hatásköre kiterjedt. Ezek között azonban egyetlen római katolikus gyűjtemény sincs, csupán protestáns egyházi intézményekről esik szó.²⁰ Ez azért is sajátos, mert a főfelügyelő személyében

²⁰ A „budapesti, debreceni, máramaroszi, pápai, sárospataki és szárvárosi ev. ref. collégiumoknak, a halasi és hódmezővásárhelyi ev. ref. főgimnáziumoknak, a kézmárki, lőcsei és miskolci ág. hitv. egyházaknak könyvtáraik állami felügyelet alá helyezésére” tér ki FRANKÓI *Visszatekintés egy évtized munkásságára* c. cikkében. = Muz. Kvt. Ért. 1907 121–137, 127.

a Főfelügyelőség élén egy katolikus egyházi méltóság állt. A katolikus egyház azonban kereken visszautasította még a válaszadást is a megkeresésre. Egyetlen idevonatkozó iratról sem tudunk, amely a Főfelügyelőséghez megérkezett volna.

Mi történhetett? Általános érvényűnek lehet tekintenünk azt a példát, amelyet kutatásaink során az egri egyházmegye szolgáltatott. Az egri egyházmegyei levéltár iratanyagában fellelhető a kiküldött anyag iratcsomója, a következő ceruzával ráírt megjegyzéssel: „Ő Nagyméltósága rendelete szerint félre tétetik.”²¹

Fraknói ebben a helyzetben különösen sokat várt attól a körirattól, amelyet 1907 nyarán az akkori kultuszminiszter, Apponyi Albert adott ki a római katolikus és görög katolikus egyházi főhatóságokhoz, felkérve őket, „hogy oly területeken, amelyek régi egyházi műtárgyakban gazdagok, külföldi példára egyházmegyei múzeumokat létesíteni igyekezzenek, vagy amennyiben ez ki nem vihető, a használatban nem lévő műtárgyakat kellő biztosítékot nyújtó városi vagy megyei múzeumokban letét gyanánt helyezték el.”²²

A rendelet eredményeiről és végrehajtásáról nincsenek adataink.

A szegény protestáns gyűjteményeket, kollégiumi, gimnáziumi könyvtárakat a szükség azonban előbb-utóbb a feltételekhez kötött állami segélyek elfogadására kényszerítette. Példaként említhetjük a Ráday könyvtárat, amely 1895-től több alkalommal is kapott segélyt. 1904-ben azonban formai okokból megtagadják a segély folyósítását és csak az állami felügyelet elismerése után kapják meg 1905-ben a kért támogatást.²³

A városok közül talán Kőrmöc szabad királyi és főbányaváros 1899-ben kelt válaszát idézzük.

„... van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy mind a mellett, hogy hivatkozott becses átíratában kifejtettek méltánylása elől el nem zárkoztunk, a városi könyvtárnak és múzeumnak állami felügyelet alá helyezése tárgyában elfoglalt álláspont megváltoztatása, az ez ügyben a városi képviselő testület által hozott határozattal és városi szabályrendeletünk intézkedéseivel szemben — írja a polgármester — egyelőre nincsen módunkban.”²⁴

A visszautasítás okát a polgármesteri irat nem jelöli meg, de valószínű, ez ugyanaz lehetett, mint a Székesfőváros esetében.

Budapest Székesfőváros Tanácsa először 1898-ban utasítja vissza a felügyelet gondolatát. Toldy László főlevéltárnok, akinek feltehetően jó személyes kapcsolatai lehettek Fejérpatakyval, azonban mindent megpróbál, hogy a szerveződő múzeum és könyvtár számára megszerezze az állami segítséget. Így 1900-ban egy beadvánnyal fordul a Tanácshoz, hogy a főfelügyelőség által felkínált kötelezpéldányok elfogadásával a könyvtár gyarapítását — külön költségek megkímélésével — megkönnyítsék. A testület a tiszti ügyészséghez utalja a kérdést és szakvéleményt kér. Ez az állami felügyelet nyomatékosan elutasítja: „... ha nem is nagyon, de bizonyos mértékben mégis csak állami rendelkezés alá helyezné a fővárosi múzeumot és könyvtárt, a 12. §. szerint [a Főfelügyelőség alapszabályára való hivatkozás], a kezelési és elszámó-

²¹ Eger, Egyházmegyei Levéltár. Miscellanae. 1684/1898.

²² FRANKÓI: *Visszatekintés...* (i. m.) 137.

²³ Budapest, Ráday Levéltár, Egyházkerületi jegyzőkönyvek. 1903. okt. 23. 69. — 1905. máj. 3. jkv. 8.

²⁴ OL K 736. 3. cs. 154.

lasi adatok megvizsgálása és rendellenességek feljelentése a miniszterhez, is ki van benne mondva.

És később esetleg új szabályzatot is alkothatna a kormány, amely talán még nagyobb ingerentiát biztosítana az állami felügyeletnek” . . . , amely ha egyszer elfogadott, többet már vissza nem mondható, még akkor sem, ha a segélyezést valamilyen okból a Főfelügyelőség visszavonná. „Ezek a szempontok mindenesetre megfontolandók és mérlegelés tárgyává teendő, hogy ezen bizonyos mérvű állami gyámkodást ellensúlyozza-e az az előny, amely az állami kedvezményekből származhatik.”²⁵

A Tanács a fenti véleményezés alapján természetesen visszautasítja a felügyeletet, sőt a már megküldött kiadványokat is öntudatosan visszaküldi.

Az állami felügyelet elismerése azonban nemcsak korlátokat jelentett, hanem a gyűjtemények fenntartói számára valódi előnyöket is nyújtott. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy — mint azt az alapszabály ismertetésekor láttuk — meglehetősen kemény feltételekhez kötötték a Főfelügyelőség részéről is a támogatásokat. Így feltétlenül volt egy előrehúzó szerepe is ennek a procedúrának, hiszen serkentően hathatott a fenntartókra: ha eljutnak önerőből egy bizonyos szintre, akkor a továbbiakban már állami pénzekből is tudnak gyarapodni. Bár ez nem jelenthette azt, hogy a felügyelet kiterjesztésétől megszűnhettek volna az eredeti fenntartó kötelezettségei. Számos példát tudnánk hozni, amikor a Főfelügyelőség felszólítja a vármegyei alispánt, vagy a városi testületet, hogy gondoskodjék bizonyos javakról vagy végeztesse el valamilyen munkákat. Ez ugyanakkor tehát a gyűjteményt gondozó, és a vármegyének, városnak kiszolgáltató tisztviselő számára is védelmet nyújtott.

A Főfelügyelőség munkájának hatékonyságát nagyban befolyásolta a VKM-hez fűződő mindenkori viszonya. Ezen belül is elmondható, hogy a miniszter személyével Wlassics minisztersége alatt — aki a testületek alakulásában is tevékenyen vett részt — az együttműködés zavartalannak látszik. Wlassicsnak valóban szüksége volt egy szakértői testületre, hogy intézkedéseit megalapozottan hozhassa, másrészt áttekintése legyen a terület felett. Ennek megfelelően a kapott felügyelői jelentésekre megtette a konkrét lépéseket. Egy példát hoznánk csak: Fejérpataky egyik korai jelentésére Wlassics a következő leíratot küldi:

„... értesítem, hogy kifejezett óhajának eleget teendő, jelen rendelettel egyidejűleg a másolatban idezárt leíratokat intéztem Kassa szabad királyi város, Komárom, Csík és Udvarhely vármegyék közönségéhez a Felsőmagyarországi Múzeum Könyvtára, — a Kulcsár könyvtár, s a Székely Nemzeti Múzeum támogatása és felkarolása tárgyában, továbbá megindítottam a kolozsvári egyetemi könyvtár új épületére, a pozsonyi jogakadémiai könyvtár nyilvánossá tételére és a dévai múzeum elhelyezésére vonatkozó tárgyalásokat. Felhívom a Főfelügyelőséget, hogy a marosvásárhelyi gróf Teleki Könyvtár érdekében a fenntartó grófi családnál való közbenjárásra s annak eredményéhez képest javaslattételre, továbbá a selmecbányai múzeum s levéltár létesítése ügyében szükséges lépések megtételére s értesítem arról, hogy javaslata alapján átiratot intéztem az igazságügyi miniszter úrhoz a sajtóügyi kötelespéldányoknak a vidéki könyvtárak között leendő szétosztása tárgyában. A felügyelőség tagjainak hozzám felterjesztett jelentéseit ide csatolva azzal küldöm vissza, hogy nekik buzgóságukért köszönetemet a főfelügyelőség kifejezni szíves legyen. . . .”²⁶

²⁵ Bp. Fővárosi Levéltár, IV. 1407. b. (polgármesteri ügyosztályok iratai), VII. 4073–1898.

²⁶ OL K 736. 2. cs. 129. — 1899. május 15.

A hosszas felsorolásból kitűnik, mik voltak azok a teendők, amelyekre a főfelügyelőséget létrehozták és kitűnik az a lendület, amellyel az első időkben a felügyelők és a miniszter belevetették magukat a munkába.

Apponyi rövid minisztersége alatt még látszólag nem törik meg ez a lendület, azonban utódai, Zichy János és kivált Jankovich Béla már nem érezhették át azt a küldetéstudatot, amellyel elődeik a hazai közgyűjtemények, vidéki társulatok és egyletek fejlődését kísérték. A fő gond azonban mindig is elsősorban a költségvetés körül adódott. Bár évről évre nőttek az összegek az I. világháború kitöréséig, ezek folyósításával már a kezdetektől baj volt. Ez nemcsak lassította a munkát, a sok-sok sürgetés, aprólékos, de igen sok — a fennmaradt iratok elszámolása, tanúsága szerint — felesleges feladatot is adott az irodai tollnokoknak. Ennek az irodának a fenntartási költségei évi 5000 forintot tettek ki, amely a következőképpen oszlott meg: személyi járandóságok: 1400, vasúti bérletek: 435, felügyelői utazások, napidíjak: 1200, a főfelügyelőség kiadásában megjelenő könyvtári zsebkönyv munkálatai [*Magyar Minerva*]: 280, szaktanfolyam [régészeti, könyvtári, később természetrajzi]: 1000, irodai átalány: 300, helyiségek fenntartása: 384 forint²⁷.

A szakmai felügyelet gyakorlása általában a helyszínen történt, erről jelentéseket készítettek. Ezekből nemcsak a felügyelőség munkáját követhetjük nyomon, de képet kapunk azokról az állapotokról is, amelyek az 1890-es évek végén, a század elején jellemzik az alakuló új gyűjteményeket. Főként Wosinszky Mór jelentései igen tanulságosak számunkra. Nemcsak közgyűjteményeink nehéz helyzete tárul elénk, de ezekből az írásokból válik világossá, miért is volt olyan égetően szükség egy ilyen szakmai, felügyeleti testület felállítására.

Wosinszky Hampel József lépett, amikor az — alig másfél esztendei közreműködés után — lemondott. Aprólékos, nagy gonddal összeállított, az egész országot bejáró jelentéseiből kirajzolódik vidéki közgyűjteményeink meglehetősen sanyarú állapota. Néhány példa. 1901 nyaráról:

„Aradon ért felügyelői utam kezdetén a legnagyobb csalódás. A Kölcsey Egyesület régészeti múzeumát vagy régiségtárát hiába kerestem, de találtam a város színházépületének II. emeletén elhelyezett szabadságharc múzeumnak egy félre eső, hozzáférhetetlen helyén egy nem is kamrának, hanem fülkének nevezhető, ablak nélküli, egy lépés széles s 2 lépés hosszú, teljesen sötét helyiséget s ebben két kis polczon cserépdarabokat, gipszből utánkészült néhány edényt, s apró lim-lomot. E kis vacak-kamra képezi hazánk egyik legnagyobb, leggazdagabb, legszebb s legintelligensebb városának és vármegyéjének régiségtárát! E kis lim-lomra, amely összesen nem ér meg 100 forintot, a főfelügyelőség 3 éven keresztül összesen 1800 koronát költött.”

És természetesen a visszaélésekre is fény derül egy-egy ilyen helyszíni vizsgálatkor. Még mindig Aradon maradvá:

„Megjegyzem, hogy az évi állami segély a Kölcsey-egyesületnek azon célra adatott, hogy abból Dömötör László tanár Pécskán ásatásokat rendezzen, de az 1899 évi 600.- korona segély nem lett Dömötör Lászlónak átszolgáltatva s nem történt ásatás. Én az ügy tisztázása végett Dömötör Lászlóval felkerestem a Kölcsey-kör elnökét, Varjassy tanfelügyelőt, ki azonban nem adhatott felvilágosítást, de megígérte, hogy megvizsgálja az ügyet és egy héten belül megadja a főfelügyelőségnek az ígért választ. Miután a jelentés a mai napig nem érkezett, de másrészt a főfelügyelőség aktáinak kivonataiból azt látom: hogy 901-ben

²⁷ OL K 736. 3. cs. 166.

121. sz. a. található a Kölcsény-egyesület számadása, Dömötörnek 1899 és 1900 évben végzett ásatásáról felvilágosítás volna ez ügyben az elnökségtől kérelendő.”²⁸

„Besztercebányán csak alig egy éve fáradoznak a múzeumon. Sok jóakaratot és buzgóságot, vérmes reményeket, de kevés kézzelfoghatót találtam. Egy régi toronynak egymás fölötti 4 piciny sötét helyiségében van egy kis természetrajzi gyűjtemény, néhány hadtörténeti tárgy, modern majolikák, egy kis numizmatikai kollekció, néhány festmény, ezek között Libaynak aquarelljei s egy kis könyvgyűjtemény, melyben a hazai régészeti kiadványok majd mind képviselve vannak. Nyaktörő rossz lépcsőn lehet csak a teljesen alkalmatlan helyiségekhez hozzá férni, a nagyközönség számára nincsenek is rendes nyitási napok, nem is keresné fel itt senki, ha azonban itt-ott egy-egy kíváncsi turista akad, ki múzeumot keres, hosszabb utánajárással megmutatja ezt neki egy városházi szolga. Magam is csak nagy nehezen nyertem bebecsátást...”²⁹

„A dévai múzeumot melyre csak hosszú keresés után akadtam, melyet a nagyközönség alig ismer, a főreáliskola udvarának egyik zugában álló rozoga mellék épületben találtam, melyhez egy lakatlan szolgai lakás és az internátus ragályos betegeinek elhelyezésére szolgáló helyiségen keresztül jutottam...”

„... A tárgyak nagy része [a gyulai múzeumban] szabadon hever 12 asztalon, ahonnan a látogató közönség azt veheti ami neki tetszik. Az asztalokon nem korszak szerint vannak a tárgyak kiállítva, hanem összevissza, amint odafértek. Igyekeztek ugyan az utóbbi időben a felügyelőség felszólítására a gyűjteményeket megszámozni, s leltárba venni, de ez egészen hasznavehetetlen munka. Minden asztal tárgyai külön-külön lettek leltározva és pedig nem folytatólagos számokkal, hanem minden egyes asztalon újra egytől kezdve úgy hogy ugyanazon szám annyszor fordul elő, ahány asztal van [...]. A vastárgyak nincsenek preparálva s így tovább pusztulnak. Még arra sincs pénzük, hogy időnként felajánlott leleteket megvegyék. A múzeum custosa egy ottani népiskolai öregtanító: Domonkos, kinek azonban régészetről halvány fogalma sincs...”³⁰

„Nagyvárad különálló szépmúzeumában a biharmegyei és nagyvárad régészeti és történelmi egylet régiségei s az Ipolyi-féle nagy becsű gyűjtemény van kiállítva s mindkettőnek külön custosa van. [...] Rendezetlenül halomra vannak rakva a legszebb praehistorikus leletek, s a szépen elrendezett pedig úgy látszik szemmérték szerint csoportosítottak, így római kori remek ezüst karvédó mellett egy körülbelül ugyanakkora modern hímezett hálósapka van kiállítva...”³¹

De idézhetünk jó példákat is:

„A gyulafehérvári múzeum keletkezéséről tudomást vehet mindenki, ki a vasútról a városba érkezik. A város legjobban oldotta meg az egyesületi gyűjtemények elhelyezésének kérdését, azzal, midőn a milleneum alkalmával egy virágos kertbe épült óvoda épületét engedte át az egyesület múzeumának. Kellemes benyomást gyakorolnak már a kertben az épület körül s az előcsarnokban csinosan elhelyezett római kőemlékek. A múzeum-épület 4 szobát foglal magában, melyek egyike iroda és laboratóriumnak van berendezve. A gyűjtemény néhány praehistorikus edénytöredék kivételével kizárólag apulumi leletekből áll, melyek nagy gonddal és ízléssel vannak egészen csinos szekrényekben elhelyezve. A szobák festése és berendezése körülbelül 700 forint-ban került, de csak a fele részére talált eddig az egyesület fedezetet...”³²

Máskor kitűnik, hogy a felügyelőség által kapott összegekkel nem megfelelően bánnak: a Kőszeg melletti velemi ásatásokról szólva Wosinszky megjegyzi „... többet tesz ki az ásatást vezetőnek személyi kiadása, mint az összes napszámok, amit különben a főfelügyelőség már kifogásolt.” Megállapítja továbbá ugyanitt:

„Sajnos hogy e kiválóan fontos telep gazdag leletei külföldre kerülnek. Biztos tudomásom van arról, hogy ismét előkerült leleteket vásárolt már a British Múzeum, a berlini királyi múzeum; a bécsi udvari múzeum bronzkori termének 9.ik szekrényében pedig magam láttam velemszentvidi tokos kalapácsokat,

²⁸ OL K 736. 5. cs. 447.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

késeket, borotvákat, lándzsákat. . . még pedig a legszebb példányokban. Kőszegen Báró Miske Kálmánnak [az ásatások vezetőjének] is van egy 7 szekrényt betöltő velemszentvidi remek gyűjteménye. . . Ezen jövedelmező régiségkereskedés folytán kincsesók állandóan turják e fontos telepet [. . .] Legfőbb ideje tehát, hogy e fontos telep avatatlan feltűrásának eleje vétessek, s ezt azzal lehetne elérni, ha a Főfelügyelőség a szombathelyi múzeumnak a velemszentvidi ásatásra nagyobb segílyt venne előirányzatba, azon kikötés mellett, hogy a szombathelyi culturegyesület egy a központból kiküldendő szakember vagy a vidéki múzeumok egyik gyakorlottabb custosának vezetése alatt 3–4 héten keresztül egyfolytában eszközöltetne ásatást. . . ”

Wosinszkynek meggyűlik a baja a lelkes megszállott mániákusokkal is. Közülük az egri Bartalos Gyulát említenénk, aki „néhány éven keresztül” 800–1000 Kr. állami segílyt kapott „honfoglaláskori védvonalak” kutatására.

„Miután > honfoglaláskori védvonalak < nem léteznek – írja Wosinszky – kíváncsi voltam, mily irányú Bartalosnak kutatása, azért felkerestem őt Egerben. Bartalos óriási szorgalommal félig belevakulva összeírt minden adatot, amit > limes, vár, sánc, árok, ördögárok, csörszárók, ördögtorony, vaskapu, Dömörkapu, gypű < s hason nevezetek alatt krónikákban s oklevelekben talált [. . .] a helyszíni bejárásoknál ott is látott kőfalakat; illetőleg alapokat ahol csak természetes szikla állott ki a földből, de emberi kéz munkájának nyoma sincs. . . ”³³

A kor kezdetleges viszonyaira utal, hogy a felügyelő gyakran a legelemibb ismeretekre is maga kénytelen megtanítani a gyakorlati terepen a custost. Ez egyaránt vonatkozik az ásatások alapmódszereire, vagy a tárgyak regisztrálására, meghatározására. Ugyancsak Wosinszky írja a temesvári múzeumi látogatásáról beszámoló jelentésében: „Hogy az új custosnak megadhassam a legszükségesebb felvilágosításokat, úgy véltem azt a legcélszerűbben megtenni, hogy kiszedtem a szekrényből a teljesen rendezetlenül kiállított régészeti anyagot s korszakok egymásutánjában csoportosítottam azt. . . ”³⁴ Máskor, így Szabadkán, Gyulán, a már említett Domo-kos tanítóval, a vélhető lelőhelyeken maga kezd – sokszor csak egy napig tartó – próbaásatásokba, hogy gyakorlati útmutatásokat adjon olyanoknak is, akik még ásatásokon soha nem vettek részt.

Wosinszkyt országjáró tapasztalatai meggyőzték arról, hogy az egységes régészeti leírások szabványosítását, egységes keretek közé foglalását haladéktalanul el kell végezni. Így született meg az a szabálygyűjtemény, amely a múzeumi tárgyak leltározásának, katalógizálásának részletekbe menő leírását adja meg. Wosinszky szétküldte tervezetét a többi felügyelőnek is, akik észrevételeiket hozzáfűzték. Ezekből is kitűnik, hogy általában a Nemzeti Múzeum gyakorlata volt a példa, de találkozunk olyan esettel is, ahol nem lévén a Nemzeti Múzeumban a megfelelő gyűjteményegység, külföldi mintát vesznek alapul; így Jankó János a néprajzi anyag számára a berlini gyakorlat követését tartotta megfelelőnek.

A másik sarkalatos kérdés a szakképzés megoldása. A kezdetektől fogva a különféle szaktanfolyamok meghirdetését feladatul tűzték ki. Az első esztendőben már sor került a régészeti szaktanfolyamra, és ennek eredményeit Wosinszky is sok helyen tapasztalta. Azonban – talán Hampel korai távozása miatt is – hosszú ideig nem került újabbakra sor, és az egész ciklus alatt mindössze két régészeti szaktanfolyam volt. Ugyanakkor a könyvtári szaktanfolyamok sűrű egymásutánban követték

³³ Uo.

³⁴ OL. K 736. 6. cs. 598.

egymást, 1907-ben már az ötödiket hirdették meg. Ennek a programját közölték a *Magyar Könyvszemlében* is.³⁵ A tanfolyam előadói az egyes szakterületek legkiválóbbjai voltak: Fejérpataky, Ferenczi Zoltán, Varju Elemér, Gulyás Pál. Tartalmában is felölelte az akkori követelmények szerinti teljes ismeretanyagot, így paleográfát és kézírattant a legmagasabb óraszámmal (16 óra), könyvtártant (Ferenczi), bibliológiát, könyvismeretet (Varju) és bibliográfiát (Gulyás) 12–12 órában tanulhattak a hallgatók, akiknek egy részét intézményük küldte ki, mások saját költségükön iratkoztak be. A felügyelőség útiköltségüket megtérítette és személyenként 100 koronával járult hozzá egyéb költségeikhez. A résztvevőket maga Fraknói köszöntötte. Ezeknek a nagyon korán indult könyvtári szaktanfolyamoknak köszönhetően is, Fejérpataky már 1902-ben megállapíthatja: „... e tekintetben az állapotok nem mondhatók országszerte rosszaknak, mert a könyvtárak legtöbbjének megvan a jól-rosszul, de valahogy mégis csak vezetett katalógusa, lévén enélkül a könyvtár hasznavehetetlen.”³⁶

1901-ben nyári természetrajzi tanfolyamot is rendeztek, amelynek programját Horváth Géza dolgozta ki, felügyelője pedig Krenner Géza volt.

„A tanfolyam, melynek különösen gyakorlati iránya volt, megtartott július hó első két hetében, részben a nemzeti muzeumban, és a hozzátartozó növénytári osztály helyiségeiben, részben pedig a tud. egyetem ásványtani és geológiai intézetében, és össze volt kötve kirándulásokkal a szabad természetben. ...”³⁷

Az első néprajzi szaktanfolyamot 1903-ban rendezték meg. A szakmai tudás emelésére kézikönyveket és útmutatókat irattak és adtak ki. Így elsőként Ferenczi Zoltán *Könyvtártana* jelent meg 1903-ban, Báthy Zsigmond *Útmutató néprajzi muzeumok szervezéséhez* c. munkája 1906-ban, Szalay Imrétől az *Útmutató a múzeumok és könyvtárak építéséhez* 1908-ban, Bella Lajostól *Az őstörténelmi régiségtudomány kézikönyve* ugyancsak 1908-ban. Hampel József már 1899-ben megbízást kapott *Ókori régiségek Magyarországon* címmel egy régészeti kézikönyv megírására, amit többször is visszamondott, majd újra elfogadott. Végül a munka nem jelent meg.

Milyen juttatásokkal segítette még a Főfelügyelőség és a Tanács a közgyűjtemények fejlődését?

A könyvtárak számára mindenekelőtt a kötelespéldányokból való részesedés lehetősége volt a legvonzóbb. Így olyan könyvtárak is benyújtották ez irányú kérelmeket, amelyeket erre nem tartottak érdemesnek. Például a szegedi tisztviselők Otthon-körének folyamodványát azzal utasították el, hogy csak könnyebb olvasmányokat kértek és ezek nem tartoznak a Főfelügyelőség hatáskörébe.³⁸ Általában a vidéki új egyetemek, vagy nagyobb líceumi, kollégiumi, esetenként gimnáziumi könyvtárak részesültek ebből a juttatásból, vagy egy-egy kiemelt múzeumi vagy régészeti társulat.

A háború utáni nehéz helyzetben a külföldi folyóiratok és könyvek beszerzése is – elsősorban anyagi okok miatt – nagy nehézségekbe ütközött. Ezért megalakítják

³⁵ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének ötödik könyvtárnoki szaktanfolyama* = MKsz 1907. 190–191.

³⁶ OL K 736. 5. cs. 499.

³⁷ OL K. 736. 6. cs. 543. Krenner József jelentése.

³⁸ OSZK Irattár 1917.

a Külföldi Folyóiratokat és Könyveket Elosztó Bizottságot. Pekár Gyula az elnök, Isoz Kálmán a főtitkár, Gulyás Pál pedig az előadója a bizottságnak. Utóbbi végzi a folyóiratok szétosztásának és beszerzésének munkáját. 1921. március 30-án Isoz egy leiratot intéz a Főfelügyelőséghez, amelyben felkéri,

„... hogy a vezetése alatt álló intézet könyvtáraiba járt olyan külföldi folyóiratokról és folytatólagos kiadványokról, melyek vétel útján kerültek az intézet birtokába, nyelvek szerint külön-külön csoportosított jegyzéket szíveskedjék összeállítani s bizottságunknak megküldeni, mely jegyzékekben egyúttal az is feltüntetendő, hogy az illető kiadványok szállítása mely időpontnál szakadt meg. Az igények bejelentésénél méltóztassék figyelembe venni, hogy a szóban forgó elmaradt folyóiratokat és könyveket még a legkedvezőbb esetben is előreláthatólag csupán bizonyos ármérsékléssel — esetleg az idegen valutáknak béke áron való felszámításával sikerül majd megszerezniünk s hogy a beszerzési költségek természetesen a kérelmező intézet javadalmát fogják terhelni. . .”

A szükséges példányok beszerzésénél a cserét sem zárják ki, ezért kérnek egy olyan jegyzéket is, amelyben az illető intézmény esetleges cserepéldányait közli. Gulyás Pál júniusi leiratából már az is kiderül, hogy szabályos licitálás folyik az egyes folyóiratokra és példányokra. Ezért a jegyzékeket ezzel a kéréssel küldi vissza:

„szíveskedjék megjelölni, melyek azok a könyvek és folyóiratok, amelyekért az intézet vezetősége a békevaluta tízszeresét (pl. 1 dollárért 50 K-át), melyek azok, amelyekért a békevaluta ötszörösét (1 dollárért 25 K-át), melyek azok, amelyekért a régi békevalutát (1 dollárért 5 K-át) hajlandó fizetni, s végül melyek azok melyekre csupán abban az esetben tart igényt, ha a Bizottságnak módjában lesz őket teljesen ingyen kieszaközölni.”

Felhívja a figyelmet arra is, hogy a könyvek és folyóiratok ára külföldön is emelkedett, általában 100%-kal, „úgy hogy pl. egy békeidőben 25 frankos folyóirat kötet ma legalább is 50 frankba kerül s így 500, 250, vagy 50 frank fizetéséről lenne szó.” Az egész akciót különben az amerikaiak kezdeményezték, de megbízott vezetőjük, Ray A. Legato nem számítva ekkora keresletre, az ingyenes szétosztást csak kis mértékben engedélyezte, és a többieknel is csak egy kisebb vagy nagyobb árkedvezmény megadásához járult hozzá.³⁹

A Nemzeti Múzeum könyvtárának duplumait is szétosztották a könyvtárak között. Fejérpataky 1917-ben kelt levele szerint „A Széchenyi orsz. könyvtár másodpéldányainak kiválasztása és jegyzékbe vétele ez idő szerint folyamatban van. Ezen hosszan tartamú munkát befejezte után a nélkülözhető másodpéldányokat vidéki könyvtárak részére leendő szétosztás céljaira a Múzeumok és Könyvtárak orsz. Főfelügyelőségének fogom átadni. . .”⁴⁰

Az 1922-ben pedig ezeket a duplumokat szétosztották az „előzőtt egyetemek között”, mint Bibó 1922 nyarán kelt, a ceglédi városi közművelődési könyvtár kérésére írt válaszából tudjuk.⁴¹

Az állománygyarapítás másik bevált módja volt, hogy egy-egy alkalommal szétküldtek kézikönyveket, irodalomtörténeteket, vagy egyéb történeti munkákat. Így Beöthy Képes *irodalomtörténetét*, az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben c.* munkát, stb. Ezzel kívánták kiegészíteni az ajánló jegyzékek anyagát, és biztosíta-

³⁹ Uo.

⁴⁰ OSZK Irattár. 316/1921.

⁴¹ OSZK Irattár. 372/1922.

ni egy-egy általuk fontosnak ítélt mű meglétét. Ebben a tevékenységben főként az Athenaeumra támaszkodtak, amelynél egyébként saját kiadványaikat is nyomtatták.⁴²

Hozzá kell azonban tenni, hogy ezek a juttatások nem voltak érvényesek a népkönyvtárakra, amelyek létesítése a Tanács hatáskörébe tartozott és amelyre ezúttal – a szakirodalom bősége miatt – nem térünk ki.

A múzeumok számára ugyanígy bizonyos esetekben duplumanyagot engedtek át. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1901 augusztusában engedélyezte, hogy a Nemzeti Múzeum éremgyűjteményéből a másodpéldányok átadathassanak a vidéki múzeumok részére, oly feltétellel

„... hogy az illető vidéki múzeum a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségének felügyelete alá tartozzék, azonkívül pedig hogy érdemes legyen az ily kedvezményre. Ez érdemesség elbírálása a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelősége hatáskörébe tartozik. Kedvező esetben is csupán akkor adhatók másodpéldányok örök letétként vidéki múzeumoknak, ha mindenkor kellő szám áll belőlük rendelkezésre oly célból, hogy azok a Magyar Nemzeti Múzeum éremtári hiányainak pótlására csereanyagul szolgálhassanak.”⁴³

A meglévő lehetőségek maximális kihasználására törekedtek, így például szétosztották a párizsi világiállítás után használatlanul maradt vitrineket. A vidéki múzeumok gyűjteményeinek rangját letétként kihelyezett tárgyakkal próbálták emelni, főként képzőművészeti anyagok esetében. De antik szobormásolat-gyűjteményeket, vagy egyéb másolatokat festményekről is, jó minőségben küldtek szét. A felügyelőség viszonylag nagy számban foglalkoztatott is festőket, akik külföldi képtárakban készítették ezeket a másolatokat, így Boruth Andort, Éder Gyulát, Burger Lajost, Endrey Sándort, Emericzy Andort, Ferenczy Józsefet, Horthy Bélát, Kacziány Ödönt, Papp Gábort, Segner Lajost, Szamosy Lászlót, B. Brauecker Stinát. Más anyagrészekről „a sokszorosító technika legjobb módszerei szerint készített reprodukciókat” vásároltak meg. Elfogadva azt az elvet, amit Fraknói is vall: „... az ízlés fejlesztésére jó másolatok is hatást gyakorolhatnak, a művészet forrásaiból fakadó nemes gyönyörök részévé tehetik a közönséget.”⁴⁴

A Felügyelőség egy külön körlevélben hívta fel a figyelmet a múzeumi tárgyak vámmenteségére vonatkozó, még 1882-ben megalkotott rendeletre, megadva az iránymutatást, sőt a szükséges nyomtatványok mutatványait is mellékelte. Így akarták serkenteni az egyes gyűjtemények vezetését a közvetlen külföldi vásárlásokra, vagy ajándékok megszerzésére.⁴⁵

Egységes elveket dolgoztak ki a leletek és a tárgyak, a kiadványok leírásához és ezzel egy egységes szabványosításra törekedtek. De ugyanennek a jegyében megszabták azt is, hogy milyen méretekben, hogyan építsék az egyes tárlókat, polcokat, berendezési tárgyakat. Egységes tervrajzokat küldtek szét, sokszor még a mesterek címét is megadták.⁴⁶

⁴² OL K 736. 6. cs. 584.

⁴³ OL K 736. 5. cs. 471.

⁴⁴ FRANKÓI: *Visszatekintés...* (i. m.) 130.

⁴⁵ 1905. III. 14. OL K 736.

⁴⁶ Sopron, Városi Levéltár, IV/39/913.

Az alapszabályok szerint a testület feladata volt a csere megszervezése. 1901-ben a Magyar Tudományos Akadémia közvetítésével, a minisztérium felszólítja a Főfelügyelőséget: véleményezze az akadémiák nemzetközi szövetségének Párizsban hozott határozatát a közkönyvtárak nemzetközi cseréjének megoldására. Fejérvataky válaszában kifejti:

„A könyvek nemzetközi kikölcsonzését szabályozó akadémiai tervezet minden tekintetben kifogástalan és kellő elővigyázatot és garanciát biztosít, amellelt megfelel a nagy részt már most fenálló gyakorlatnak: úgy hogy a fűség hatáskörébe tartozó könyvtárak és gyűjtemények szempontjából nem merülhet fel ellene semmi aggály sem.”⁴⁷

Az így megerősített cserekapcsolatoknak különösen majd 1920 körül lesz igen nagy jelentősége, amikor az az állományok gyarapításának egyik legfontosabb és elérhetőbb módja lesz.

A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó gyűjtemények kötelesek voltak a megadott szempontok szerint minden évben benyújtani a jelentéseiket. Ehhez állandó nyomtatványokat használtak, amelyeken egységesen kapták meg a számadatokat, illetve ezeket kellett kitölteni. Ezt egy írásbeli jelentés egészítette ki, amelyben nemcsak részletesen el kellett számolniuk a kapott összegekről, de fel kellett tüntetni felhasználásukat is. Itt számoltak be az éves ásatások eredményeiről, sokszor tételesen közölve a leletanyagot is. E jelentések alapján, ezeket értékelve, kiegészítve a személyes felügyelői benyomásokkal állapították meg a következő évi segély összegét. Másfelől ezek a jelentések szolgáltak alapul a Főfelügyelőség és a Tanács által közreadott *Magyar Minerva* c. adattár egyes kötetéhez is. Az első *Minerva* 1900-ban jelent meg.

1907-től, a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* megjelenésétől itt is közölték — ha nem is szó szerint — a jelentéseket. Ha az utolsó, már háború alatti évek összefoglalásaiba betekintünk, mérhetjük fel igazán, mekkora munkát végzett a Főfelügyelőség ez alatt a húsz esztendő alatt és hogyan alakította ki, szilárdította meg hazai közgyűjteményeink egész sorát. Nemcsak új épületeket emeltek és töltöttek meg tartalommal, hanem vidéki városaink javarésztében tudatosították az igényt a tudományos értékű múzeumok, a közönséget, az olvasókat szolgáló közkönyvtárak megbecsülésére. Patinás vidéki múzeumaink java nemcsak e korban keletkezett, de jellemző arculatát is ekkor nyerte el. Láttuk, ehhez mennyi aprólékos, mindenre kiterjedő és átgondolt irányítási metódus vezetett. Szerencsés találkozás volt ez a magyar közműveltség emelésére szövetkezett közszellemmel, társadalmi akarattal. Ahol ez hiányzott, az elvetett mag nem szökkent szárba és az alapítások elhaltak. Akár népkönyvtárról, akár múzeumi kezdeményezésről volt szó. Az utókor azonban elsősorban az eredményeket látja fontosabbnak, nem a sajátos magyar viszonyok táplálta kudarcokat. Ezért is nyúlt vissza 1934-ben Hóman Bálint a Főfelügyelőség példájához, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán belül felállította a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségét, sőt irányítási módszereiből számosat szinte változtatás nélkül használt fel. Talán abban reménykedett, hogy az újra éledő, erejét visszanyerő ország polgáraiban lesz annyi akarat és tennivágyás, amelynek felhasználásával kiegyezítheti a szűkös állami lehetőségeket. Támogatni az öntevékeny társadalmi tevé-

⁴⁷ OL K 736. 5. cs. 454.

kenységet, ugyanakkor helyes és kívánatos mederbe terelni azt — ez volt az a kettős elv, amelynek sikeres megvalósításával a Múzeumok és Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége és a Tanács a századvégtől az I. világháborúig a magyarországi köz-műveltség emelésének aranykorát teremtette meg.

VOIT, KRISZTINA

**Ein Abriss der Geschichte der öffentlichen Sammlungen seit der
Jahrhundertwende bis 1949. II.**

Die in zwei Teilen veröffentlichte Abhandlung (der erste Teil erschien im Nummer 1/1992 unserer Zeitschrift) gibt einen Überblick des Systems der öffentlichen Sammlungen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Sie sucht eine Antwort an die Frage, welche Rolle die jedesmalige staatliche Direktion in der Gestaltung des gegenwärtigen Systems der ungarländischen öffentlichen Sammlungen spielte, mit welchen Methoden sie die Resultate erreichte, und welche Verbindungen sie mit den verschiedenen sozialen Kräften, Bewegungen und Institutionen hatte. Die Verfasserin war neugierig auch darauf, wie sich die jedesmaligen wissenschaftspolitischen Forderungen in der Gestaltung der verschiedenen Sammlungen verwirklichten. Sie untersuchte auch die Frage, welche eigenartige Elemente in den einzelnen historischen Perioden sich anmeldeten, wer die bestimmenden Individualitäten, die Richtungsweisenden und die Vollstrecker waren. Und nicht in letzten Range: wie diese kulturpolitische Tätigkeit zu werten ist. Die Abhandlung gibt eine Antwort an diese Fragen anhand eines reichen Archiv- und Quellenmaterials.

KÖZLEMÉNYEK

A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde. A nagy jezsuita történészről, Pray Györgyről elnevezett kódexben fennmaradt *Halotti beszéd* és a hozzá tartozó *Intelme*k több mint két évszázada foglalkoztatja tudósainkat. A beszédet ihlető latin szermóról Balázs János írt legutóbb terjedelmes tanulmányt.¹ A kódex a fentiekben kívül tartalmaz egy másik latin beszédet is, melyre liturgiátörténeteinken kívül eddig senki sem figyelt fel.

A kérdéses beszéd a *Pray-kódex* egészének másolásánál² későbbi; Bartoniek Emma,³ majd Radó Polikárp⁴ írását a 13. századra datálta. A kódex ún. „kis szakramentárium” részében a 142. fólió rectójáról az eredeti szöveget levakarták, s helyére egy, a „Domine si fuisses hic” szentírási szakasz kapcsán a purgatórium tanát tárgyaló beszédet másoltak.

Előtte a f. 141r–v-n Szent Kolumbán apát és Szent Borbála miséjéhez található 3–3 saját könyörgés. Szent Kolumbán apát miséjének itt lévő szövegei ebben a formában nem lehetők föl a legnevezetesebb szakramentáriumokban.⁵ Az egyik veronai *Sacramentarium Gregorianum*ban lévő Szent Zénó-mise könyörgéseinek átírásával állunk szemben.⁶ A Szent Borbálát tisztelő orációk kiadott forrása a *Sankt-Galleni Sakramentárium*.⁷

Utána a f. 142v-n Szent Zsigmond és társai miséjének áldozás utáni könyörgését olvassuk, forrása jelenleg ismeretlen, minden valószínűség szerint az előzőhöz hasonlóan eredetileg más szent vagy szentek tiszteletére írt szöveg adaptálásával állunk szemben. Következésképpen a 142. f. rectóján Szent Zsigmond és társai miséjének 1. és 2. könyörgése lehetett, valamint még egy szent három saját könyörgése. Egy fólión hat közepes terjedelmű könyörgés található. Az ún. kis szakramentárium szentjei Adalberttól (f. 137r) Borbáláig (f. 141v) naptári sorrendet követnek, míg utánuk a f. 142v-n Zsigmond és társai (május 1.), Severius és Severianus (november 8.), valamint Wolfgang (október 7.) nem követik azt. Ezért nem lehet arra következtetni, melyik szent tiszteletére imádkozott könyörgések tűntek el a „rasura” folytán. Annyit mégis elmondhatunk: a kivakarást végző személy nem tartotta olyan fontosnak Szent Zsigmond tiszteletét, hogy miséjét érintetlenül hagyja. Nyugodtan föl lehet tételezni: az illető helynyerő műveletének végzése előtt szemügyre vette a kis szakramentárium szövegeit és fontolgatta, melyik oldalt áldozza föl. Ha az utolsó oldalt választotta volna, akkor ezt figyelmen kívül hagyhatnánk. De mert nem így történt, joggal feltételezhetjük, választásának volt jelentősége. Szent Zsigmond ereklyéi 1354-ben kerültek a prágai székesegyházba, és közép-európai kultusza ekkor lendült fel.⁸ Bár a szóban forgó beszéd írásának a 13. századra történő datálása korainak tűnik,⁹ mindenesetre biztos, hogy a f. 142r levakarása a

¹ BALÁZS János: *Magyar deáksg.* Bp. 1980. 451–486.

² MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezésének problémái* = MKsz 1971. 1–24.

³ BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi.* Bp. 1940. 5.

⁴ P. RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* ... Bp. 1974. 44.

⁵ Angouleme-i szakramentárium, Bergamói szakramentárium, Fuldai szakramentárium, Sankt-Galleni szakramentárium, Sacramentarium Gelasianum, Sacramentarium Gregorianum.

⁶ Verona LXXXVI.

⁷ MOHLBERG, L. C.: *Das Frankische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Ueberlieferung* Münster-W. 1939.

⁸ *Lexikon für Theologie und Kirche*, IX. 748.

⁹ Mr. Jean Vezin a 14. század első évtizedeire datálja.

„translatio” előtt történt. A kódex a 13. század derekától már Pozsonyban volt,¹⁰ s a 14. század közepétől Prágában kibontakozott kultusz minden bizonnyal itt is éreztette hatását.

A szóban forgó szöveget Kniewald Károly eredetileg Szűz Mária kis officiumának vélte. Bartoniek Emma közölte az incipitet és explicitet,¹¹ de tovább nem foglalkozott vele. Kűhár Flóris volt az első, aki az egész beszédet elolvasta, ám szövegét ő sem tartotta közlésre érdemesnek. Ugyanakkor azt bizonygatta, hogy szerzőjét Bernát spalatói érsekben (1199–1217) kell keresni.¹² Fennmaradt egy megjegyzés Bernátról: „composuit etiam librum sermorum”¹³. Tudjuk még, hogy a somogyvári apátságnak néhány éven keresztül (1204–1210) kommandátora volt. A *Pray-kódex* pedig 1203-tól 1216-ig Somogyvárott tartózkodhatott, a kis szakramentárium végén található igen ritka Szent Egyed-szekvencia¹⁴ tanúsága szerint. Az írás paleográfiai jellegzetességeit figyelembe nem véve Kűhár Flóris ezekre az adatokra alapozva vélte föllelni a f. 142r-n Bernát érsek elveszett beszédeinek egyikét.

A beszéd egy másik lejegyzését sikerült megtalálni egy prédikáció-gyűjteményben, melyet jelenleg Lille városának könyvtárában őriznek.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy míg a *Pray-kódex* a szöveget teljes terjedelemben hozza, addig a francia kódex annak csak kétharmadát tartalmazza. A beszédre vonatkozó néhány megjegyzésünk előtt azonban következzeék maga a szöveg.¹⁶

Domine si fuisses hic etc. (Johannes 11,21) F. 142r.

- 1 Christus qui solus animas in inferno liberavit, dedit hominibus potestatem ut succurrere possint positus in purgatorio, et ex quo Christus in propria persona hanc legationem implevit, non est mirum si orationes et elemosinas nostras mittamus nos pro ipsis ad Dominum. Unde in hoc evangelio videns suspiria et lacrimas sororum, Dominus Lazarum resuscitavit, sic precibus fidelium animas a
- 5 purgatorio liberat. Quod cum posset sine precibus, vult quod amicus eius gratiae referantur. Sicut princeps puniendum non exaudit, sed eum, qui interpellat pro eo. Dicit ergo. *Domine si fuisses hic, frater meus non fuisset mortuus*. Misticte intelligitur hoc de morte gehennae. Quoniam si Dominus per gratiam esset cum Lazaro, non moreretur morte gehennae. Nota quidam moriuntur in deserto. Quidam in Egypto. Quidam in terra promissionis. Primi dies bonae vitae non incipiunt. Secundi
- 10 dimidiunt. Tertiis perficiunt. De primis David: *viri sanguinum et dolosi* (Ps 54,24). De secundis *dum adhuc ordiretur, bene vivere succidit me* (Is 38,12). De tertiis mortuus Abraham *pleno dierum* (Jer 6,11). Primi ducuntur in puteum inferni, secundum illud: *deduces eos in puteum interitus* (Ps 54,24). Secundi ad portas inferni, in purgatorium. Unde: *ego dixi in dimidio dierum meorum* etc. (Is 38, 10). Tertiis ad gloriam. Unde: *cum dederit dilectis suis sompnum, ecce hereditatem* etc. (Ps 126,2–3).
- 15 Primi cantant triplex vae, quia Deum offenderunt, quia diabolo consenserunt, quia torquebuntur in perpetuum. Secundi lamentum in purgatorio, ut per orationes et elemosinas eis succurramus. Tertiis cantant carmen in caelo. Crudeles sunt qui in purgatorio existentibus non succurrunt. De quibus dicitur: *omnes amici eius spreverunt eam* (Lm 1,2). Animae enim in tormentis clamant: *miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei* (Lm 19,21). Numquam sic probatur amicus, quam
- 20 in tali necessitatis articulo. Magister Hugo post mortem suam cuidam concanonico suo quem prae

¹⁰ RADÓ P.: i. m. 42.

¹¹ BARTONIEK E.: i. m. 5.

¹² KÜHÁR FLÓRIS: *A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemiörténeti értéke* = MKsz 1939. 213–233.

¹³ GOMBOS, F.: *Catalogus fontium historiae hungaricae*. . . T. III. 2227. nr. 4781.

¹⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium hymnologicum*. nr. 19211.

¹⁵ Lille, Bibl. Mun. 107. Mademoiselle Marie d'Harcourt szíves jóindulatának köszönhetem, hogy az I.R.H.T.-ben dolgozhattam, ezúton köszönöm segítségét.

¹⁶ A feloldott rövidítések jelölésétől eltekintettem, valamint a jelenlegi latin helyesírást követtem a minden jelentőséget nélkülöző esetekben. A lábjegyzetek Lille városa kódexében található szöveg eltéréseit adják. Mr. Jean Vezin, a párizsi École pratique des Hautes Études professzora volt szíves az átírást ellenőrizni, segítségéért és irányításáért itt fejezem ki hálás köszönetemet.

* Textus originalis rasmus est, manus s. XIII. (s. XIV?) Lille, Bibl. Mun. 107. F. 96–96v. 1. sor: in inferno liberavit/liberavit in inferno; 4. sor: a/in; 6. sor: puniendum/punientem; 10. sor: dimidiunt/dimidiunt; 10–11. sor: secundis autem add.; 11. sor: mortuus est add.; Abraham/Habraham; pleno/plenus; 15. sor: cantant/habent. 24. sor: pro eo laborasset/laborasset pro eo; ei iterum/iterum ei; 26–27. sor: sua ponitus/sua positu; 27. sor: dicit om.; 28. sor: qui semper add.; vana mundi/mundi varia; 36. sor: aer inficiatur/inficiatur aer; 37. sor: proicitur/prohicitur; 38. sor: quidam: hic finitur in c. 107.

caeteris dilexit, apparuit, turpis et graviter afflicto, quem duo daemones flagellando et a dextris et a sinistris duxerunt. Quem cum concanonicus quis esset requireret, respondit: sum quondam tuus socius. Requisitus quare tales penas tolleraret dixit: propter gnoscias, sed si mihi subvenires, cito liberarer. Unde postquam ille in vigiliis pro eo laborasset, apparuit ei iterum speciosus. Debemus ergo mortui subvenire et nos sumus morituri. Nichil est certius morte. Quidam Burgensis audiens semel a quodam quod utilis esset mortis recordatio, feretrum in camera sua positus ferculis impleverat et pauperibus dividebat. Quoniam ut dicit Gregorius, necesse est ut iam se reputet mortuum qui se cogitat moriturum. Mortui omnia vana mundi relinquunt, quae in tribus consistunt: in carnis suavitate, in rerum cupiditate, in amicorum societate. Primum relinquit in infirmitate. Secundum in morte. Tertium in sepulchro. Quia *opera tantum illorum secuntur illos* (Ap 14,13). Attende brevitatem vitae quam multi *messem colligunt* (cf. Jer 40,10), *racemos vindempniant* (cf. Mich 7,1), vestes novas praeparant, et tamen illa non gustant, istis non induuntur. Quidam considerans se cito moriturum relicto patre et claustrum interiunt et caetera. Attende quam *amara mors* (cf 1 Reg 15,32) cor enim hominis in morte prae nimio labore in duo dividitur, nasus fregescit, dentes nigrescunt, facies pallescit. Vanae et nervi corporis rumpuntur. Cadaver vero mortuum in aquis non proicitur, ne aquae corrumpuntur, in aere non suspenditur, ne aer inficiatur sed sicut venenum pessimum in foramen proicitur, terra super ipsum velociter tumulatur, ne ab hominibus videatur. Ecce gloria mundi quali fine clauditur. Quod considerans quidam philosophus semper fleuit. Si quis autem cum dolore aegritudinem vel mortem suscipit, signum est quod Deum non diligit. Si aliquis esset in tenebris et incarceratus, gauderet si aliquis carcerem confringeret. Ergo enim magna laetitia est infirmitas suscipienda, quia in infirmitate carcer noster effoditur. In morte penitus deferitur et anima ad dominum suum libera progreditur. *Noli ergo contristari sicut et caeteri qui spem non habent* (1Th 4,13). Si contristamini in morte amicorum, consolemini quia in caelesti patria ipsos invenietis. Unde Dominus discipulis de morte contristantibus ait: *si diligeritis me gauderetis utique* (Jo 14,28) et cetera. Est autem triplex mors animae. Nonne gehennae. De prima: vidua vi inde inest(?). De secunda: *Domini domini exitus mortis* (Ps 67, 21). De tertia: *sicut oves in inferno positi sunt* (Ps 48, 15). Infernus est locus quasi pascuosus in quo cibus erit, de quo dicit Iob: *caput aspidis suggeret, interficiet eos lingua viperae* (20,16) et sicut post prandium solent homines solaciari animae in inferno. Unde Iob: *transibunt ab aquis nivium ad calorem nivium et* (24,19) in omnibus hiis pascuis *mors peccati mortalis depascet eos* (Ps 48,15). Et notandum quod quattuor sunt viae post mortem. Una adulterorum in mortali culpa decentium, quae ducit eos ad infernum. Alia infantium parvulorum circa septimum, et ducit eos in purgatorium. Tertia nondum paenitentiam complementum et ducit in purgatorium. Quarta sine peccati macula decentium, quae ducit ad caeli palatium. Qui ubi fuerint corpus Christi ibi congregabuntur et aquilae idest animae fideles scilicet corpus Christi in caelo sunt. Ergo et animae sanctorum illuc congregabuntur. Amen.

A francia kódex Pierre de Reims OP beszédeit tartalmazza, de a kérdéses szöveg a kódex leírója szerint nem tőle származik.

A 13. századból két Pierre de Reims-t ismerünk. Az egyik dominikánus, s a híres párizsi Saint-Jacques konvent első priorjai közé tartozik.¹⁷ majd Agen püspöke, 1242-ben¹⁸ vagy 1247-ben¹⁹ halt meg. Arról nevezetes, hogy beszédeit Páduai Szent Antal neve alatt tette közzé.²⁰ A dominikánus szerzetesből lett püspök kommentálta a „Domine si fuisses hic” kezdetű jánosi szakaszt,²¹ de ez nem azonos az általunk vizsgált alkotással.

A teljesség kedvéért kell megemlíteni a másik, ugyane névre hallgató személyt, aki a párizsi egyetem „artes liberales” fakultásán volt magister 1299–1300 között, és a Saint-Victor-i apátságban 1300 táján

¹⁷ Mandonnet szerint 1227-től 1230-ig volt prior, cf. DAVY, M.-M.: *Les sermons universitaires parisiens*. Paris 1931. 138.

¹⁸ SCHNEYER, J. B.: *Repertorium der Lateinischen Sermones des Mittelalters*. IV. 732.

¹⁹ LONGÈRE, Jean: *La prédication médiévale*. Paris, 1983. 236.

²⁰ LONGÈRE, J.: i. m. uo. i. h.

²¹ cf. SCHNEYER: i. m. uo. i. h.

halt meg.²² Ez utóbbi személye csak azért érdekes, mert a beszéd exempluma Hugues de Saint-Victorról szól. Az a tény, hogy a francia kódexben – melyet a 13. században másoltak a leíró szerint, minden közelebbi megjelölést mellőzve állapítja meg ezt – a vizsgált szövegnek csak kétharmada található meg, s ez is azt a benyomást kelti, mintha a scriptor egy lap üresen maradt részére utólag másolta volna le, egy föltevést tesz lehetővé. Elképzelhető, hogy a másolás munkája a 13. század végén történt, s a dominikánus Pierre de Reims beszédeinek másolója az általunk vizsgált beszédet a Saint-Victor-i apátságban meghalt Pierre de Reims írásai között találta, ám összetévesztve a két személyt, gyűjteményét örömmel és sietve egészítette ki ezzel a darabbal. Ezt a föltevést nem áll szándékunkban bizonyított igazsággént állítani, viszont e lehetőség a biztos tények – vagyis a két hasonló nevű személy közel egykorú léte, a beszédeknek egy kódexben történt találkozása, a vizsgálódásunk középpontjában álló szöveg Hugues de Saint Victor említő exempluma, valamint a később élt Pierre de Reimsnek a Saint-Victor-i apátsághoz való egyfajta, pontosabban meg nem határozható tartozása – ismeretében indokolttá teszi föltevésünk rögzítését.

Van a beszédben egy szó, amely ritkasága folytán vonja magára figyelmünket, s ez a „solatiari”, másodlagos jelentésében Du Cange *Glossarium*a szerint²³ ez a szó csupán egy szerzőnél fordul elő 1333 előtt: Arnulf lisieux-i püspöknél, aki Hugues de Saint Victor halála után bő négy évtizeddel a Saint-Victor-i apátságban halt meg, püspöki tisztétől visszavonultan.²⁴ Egy szó, kifejezés nem bizonyíthatja, hogy esetleg Arnulf lenne a beszéd szerzője. Leveleinek latinságát összevetve a szóban forgó írással, lényeges eltéréseket tapasztalhatunk. Mégis, mert Arnulf sorsa, legalábbis élete utolsó éveiben, a híres párizsi apátsághoz kötődik, valamint az általa használt „solatiari” második legkorábbi előfordulása miatt érdemes erre egy mondat erejéig kitérni.

Az exemplum több helyen előfordul.²⁵ A magyar és francia forrás egyaránt „propter gnosis”-t említ a purgatóriumbeli büntetés okaként, ugyanakkor Cheriton Odo „propter gnosis”-ot.²⁶ Ez a kifejezés mutathat az exemplum első rögzítőjének személye felé? Elmélyültebb kutatás még földerítheti, különösen ha a teológiatörténeti hátteret is figyelembe veszi.

Miért kellett a neves párizsi teológusnak a purgatóriumban vezekelnie? „Propter gnosis!” Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az exemplum szerzője nem tette magáévá Saint-Victor legnagyobb teológusának, kortársai szerint az „új Ágostonnak” biblia-szemléletét, vagyis a *Szerutras* „historia” értékének előtérbe helyezését. Igaz, Hugues fölfogásával olyan hagyományokkal került ellentétbe, melyek nemegyszer az Atyák, pl. Nagy Szent Gergely tekintélyére hivatkoztak.²⁷

Az exemplum-műfajnak sokáig nem tulajdonítottak semmi ismeretközlő értéket a történészek. A hagiográfiai irodalom újraértékeléséhez²⁸ hasonlóan az exemplum is komoly történelmi forrássá válik szakavatott kutatások révén.²⁹ Nincs mód itt kitérni az exemplum hatékonyságára,³⁰ sem arra, hogyan jelzi

²² GLORIEUX, P.: *La faculté des arts et ses maîtres au XIIIe siècle*. Paris, 1971. 433.

²³ DU CANGE: *Glossarium*. . . 2. ed. A Francia Tudományos Akadémia „Comité Du Cange” intézetében személyesen is meggyőződhettem Du Cange állításának helyességéről Mme Duchet-Suchaux jóvoltából, kinek nem felejttem el köszönetemet nyilvánítani.

²⁴ MOLIMIER, A.: *Les sources de l'histoire de France. II*. Paris, 1902. 200. nr. 1908. Levelei PL 201-ben találhatók. cf. még *Hist. litt. de la France XIV*. 304–334.

²⁵ TUBACH, F. C.: *Index exemplorum*. Helsinki, 1969. nr. 5065. WELTER, J. Th.: *Speculum laicorum*. 1914. Compilation d'exempla anglais de la fin du XIII. siècle. 62. 304. CANTIMPRÉ, Thomas: *Bonum universale de apibus* (ed. Duaci 1627). Ám itt Hugues büntetésének oka: „dum viverem, accipere renui disciplinam”.

²⁶ WELTER, J. Th.: i. m. i. h.

²⁷ BACON, Roger: *Études sur Hugues de Saint-Victor*. Paris, 1963; GILSON, Étienne: *La philosophie au Moyen-Age, I*. 303–306; DE GHELLINCK, J.: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*. 2. ed. 1955. 51–54; CHENU, M.-D.: *La théologie au douzième siècle*. Paris, 1976. 3. ed. 200–202; DE LUBAC, H.: *Exegèse médiévale, II/1*. 287–360.

²⁸ *Hagiographie, cultures, sociétés*. Paris, 1981.

²⁹ BREMOND, C. – LE GOFF, J. – SCHMITT, J. Cl.: *L', exemplum*. 1982.

³⁰ BERLIOZ, J.: *Le récit efficace: l'exemplum au service de la prédication (XIIIe–XVe siècles)*. MEFROM-92–1980–1, 113–146.

a sok-sok exemplum továbbadása — átvétele egyben a kultúra terjedését.³¹ Ezek részletezése nélkül is nyugodtan állapíthatjuk, hogy bár szerénynek tűnő, mégis jelentőséggel bíró a Pray-kódex e később bemásolt beszéd-vázlata. Tartalmazza a hazánkig eljutott és napjainkig fennmaradt első exemplumok egyikét, mely kora talán legnépszerűbb teológiai témáját, a purgatóriumot illusztrálja. Az exemplum műfaja a továbbiakban szerte Európához hasonlóan hazánkban is egyre népszerűbbé lett, egészen a „középkor alkonyáig”. Erre legékezebb bizonyíték Temesvári Pelbárt munkássága.³² A tárgyilagosság kedvéért illik megemlíteni, hogy ha némi változással is, de a protestantizmus és a katolikus megújulás igehirdetésében sem veszített jelentőségéből.

A purgatórium témáját mesteri módon dolgozza föl a szerző,³³ a Biblián túl használja a híres „*Moralia*”-t is.³⁴ Drámai színekkel jelentkezik a tárgyalat beszédében az „amara mors” téma, a „cadaver” föl bomlásának érzékletes részletezésével, majd „venenum pessimum”-ként történő tárgyalásával.

Az „*ecce gloria mundi quali fine clauditur*” tanulság Petrus Damianus „*Apologeticum de contemptu saeculi*” szerzetesek számára írt opusculumának a „*De contemptu mundi*” műfajjá válásával (legkiemelkedőbb képviselője Lothar von Segni, a későbbi III. Ince pápa) egyetemesé tett gondolatvilágából források, hogy majd beletorkoljon az „*ars moriendi*” és a „*danse macabre*” műfajokba, melyek a középkorvégi eszmei áramlatokban éppoly otthon érzik magukat, mint a „humanizmus” és „reneszánsz” nevekkel illeti szellemi mozgalmakban.³⁵

Utolsó kérdés: hogyan jutott el ez a beszéd hazánkba? Nem ez az egyetlen, s szinte megmagyarázhatatlan fölbukkanása irodalmi alkotásoknak, melyek csak Franciaországban és hazánkban fordulnak elő.³⁶ A deákság mellett az erősen központosított kormányzatú s így nemzetközi jelleggel rendelkező koldulórendek segítették a középkori Magyarországot, hogy az európai eszmeáramlatokba bekapcsolódhasson, s valószínűleg egy Nyugatot járt kolduló szerzetes hozhatta magával s másolta le a Pray-kódex eme kevésbé ismert beszédét.

Elsődleges célunk a szöveg közlése volt, amely minden látszólagos jelentéktelensége ellenére adalék a középkori magyarországi prédikáció történetéhez.

TÖRÖK JÓZSEF

'Das puch von menschlicher eigenschaft'. Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter. Unter den mittelalterlichen deutschen Codices der Széchényi-Nationalbibliothek befindet sich eine Handschrift, die in der spätmittelalterlichen nationalsprachigen Rezeption des hochmittelalterlichen lateinischen Schrifttums einen hohen Stellenwert besitzt. Cod. Germ. 10, der zwar 1967 bereits registriert, jedoch seither nicht untersucht wurde, ist eine der Millstätter Handschriften, die mit dem Nachlaß des Miklós Jankovich (1772–1846) in die Széchényi-Nationalbibliothek gelangten.¹ Wie diese Codices in den Besitz des berühmten ungarischen Bibliophilen übergegangen sind, darüber haben wir zumeist nur Vermutungen.

³¹ GEREMEK, Bronislaw: *L'exemplum et la circulation de la culture au Moyen-Age*. MEFROM – 92–1980–1, 153–179.

³² KATONA Lajos: *Temesvári Pelbárt példái*. Bp. 1902.

³³ LE GOFF, J.: *La naissance du Purgatoire*. Paris, 1981.

³⁴ GREGORIUS: *Opera Omnia*. T. I. Velence, 1744. 428. E.

³⁵ *Le sentiment de la mort au Moyen-Age*. Québec, 1979.; CHAUNU, P.: *Le temps des réformes*. Paris, 1976. 181–182; ARIES, Ph.: *L'homme devant la mort*. Paris, 1977. 112–133; HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya*. 2. ed. Bp. 1976. 106–115.

³⁶ MEZEY László: *Deákság és Európa*. Bp. 1979. Bologna vagy Párizs c. fejezete, valamint TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977. 129. 133.

¹ VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi* = Carinthia I. 157 (1967), S. 290–295. Über eine weitere Handschrift siehe VIZKELETY, A.: *Maria, Thron Salomonis. Bildbeschreibung einer Millstätter Handschrift von 1427 in der Széchényi-Nationalbibliothek von Budapest* = Carinthia I. 180/100 (1990). S. 275–284.

Die in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts gegründete Benediktinerabtei Millstatt gehörte im Mittelalter zu den bedeutendsten Kulturzentren Kärntens.² Im Jahre 1476 wurde das Stift aufgehoben und das Kloster ging in eine Niederlassung der Georgsritter über, bis es im Jahre 1602 an die Grazer Jesuiten übergeben wurde. Noch vor der Übergabe wurden jedoch zweimal, 1577 und 1585, größere Bücherbestände nach Graz überführt. Trotz dieser Transporte blieb ein erheblicher Teil der Bibliothek in Millstatt zurück. Nach der Aufhebung des Jesuitenordens wurde dieser Restbestand an die Lyzeumsbibliothek in Klagenfurt abgeliefert. Dabei konnte es – wie üblich – zu Mißbräuchen kommen. Daß viele Bücher nie nach Klagenfurt abgeliefert wurden, sondern durch Antiquarbuchhändler in den Handel geraten sind, darauf haben bereits Simon Laschitzer und Robert Eisler hingewiesen.³ Auch die heute in der Széchényi-Nationalbibliothek liegenden Millstätter Handschriften konnten auf ähnliche Weise in den Besitz des Miklós Jankovich gelangen, der seit den 90er Jahren des 18. Jahrhunderts mit österreichischen und deutschen Antiquarbuchhändlern in Verbindung stand.⁴

Cod. Germ. 10 enthält eine stark erweiterte Verdeutschung des Traktates *De miseria humanae conditionis* Papst Innozenz' III. (1198–1216). *Das buch von menschlicher eigenschaft* des Petrus von Ainstetten wurde der „Edeln meiner gnädigen frauen Barbare von Tewffenpach“ gewidmet (Bl. 3r). In der früheren Literatur war das Entstehungsdatum der Handschrift nur annähernd angegeben (1. Hälfte – Mitte des 15. Jhs.).⁵ Erst bei der gründlichen Untersuchung des Textes ist mir gelungen, die genaue, im Text verborgene Entstehungszeit der Bearbeitung festzustellen. Auf Bl. 141r spricht Petrus über die Zunahme der Sünden: „Noch hat sich die sünde von der selben zeit [d. h. von der Sintflut an, P. L.] von tag zetag gemert vnd gemeret vnter geistlichen vnd weltlichen menschen, das der sünden Nie als vil sind gewesen als yecz, da man zalt nach crist gepurd tawsent vierhundert vnd drew vnd dreissigk Jar“.

Eine Untersuchung der deutschen Rezeptionsgeschichte des Traktats *De miseria* steht noch aus. Die vorliegende kleine Studie hat die Absicht, zu dieser Frage einen Beitrag zu leisten. Einerseits versuche ich die Breite der Rezeption des Traktates *De miseria* in den europäischen Literaturen darzustellen und damit zu beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten keine marginale Erscheinung ist. Andererseits möchte ich ihr Verhältnis zu den anderen, zumeist nur fragmentarisch überlieferten, deutschsprachigen Übersetzungen feststellen. Da es eine umfassende Darstellung der lateinischen und volkssprachigen Rezeptionen bzw. Übersetzungen nicht vorhanden ist, will die folgende Aufstellung, außer der deutschsprachigen Überlieferung, keine Vollständigkeit anstreben.⁶

Der Traktat *De miseria*, den Lothar von Segni, der spätere Innozenz III. noch in seiner Kardinalszeit verfaßte, war eines der verbreitetsten Werke der mittelalterlichen *Contemptus-mundi*-Literatur. Allein die große Zahl der erhaltenen Handschriften und Drucke zeugt für seine Beliebtheit: wir besitzen 672 Handschriften und 52 Drucke, die vollständig oder fragmentarisch den Text enthalten.⁷

² Über die Geschichte des Klosters Millstatt siehe WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 33). Klagenfurt, 1951. Über die Geschichte der Millstätter Bibliothek vgl. MAIROL, M.: *Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia I 170 (1980). S. 87–103. u. 3 Tafeln.

³ LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifte Eberndorf und Millstatt. Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia 72 (1882). S. 115–117.; EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, Bd. 3). Leipzig, 1907. S. 8–9.

⁴ VIZKELETY: a. a. O. (1967). S. 291.; BERLÁSZ J.: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* (Die Entstehung und das Schicksal der Büchersammlungen des Miklós Jankovich) = OSZK Évkönyv 1970–71. 124–126.

⁵ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. I. Bp. 1969. S. 22–25; EIS, G. – KEIL, G.: *Nachträge zum Verfasserlexikon* = Studia Neophilologica 43 (1971). S. 414; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2. Aufl., Hrsg. von K. RUH, Bd. 7., Berlin–New York, 1989. Sp. 496.

⁶ Die umfassendste Zusammenstellung der Rezeptionen und Übersetzungen finden wir in LEWIS, R. E.: *Lotario dei Segni (Pope Innocent III), De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. S. 3ff. Der Traktat Papst Innozenz' III. wird zitiert nach der Ausgabe von MACCARONE, M.: *Lotharii Cardinalis (Innocentii III) De miseria humane conditionis*. Lucani, 1955.

⁷ LEWIS: a. a. O., S. 3.

Das Werk wurde auch von den mittellateinischen Autoren vielfach benutzt. Besonders die aszetisch-moralische Literatur greift oft auf ihn zurück. So zitieren den Traktat zum Beispiel Johannes Nider (um 1380–1438) in seinem *Dispositio moriendi*, Albertano da Brescia (Anfang 13. Jh. – um 1270) in dem *Liber consolationis et consilii*, Bernhardin von Siena (1380–1444) in seinen *Sermones* oder Jacobus van Gruitrode (gest. 1475) in dem *Speculum aureum anime peccatricis*. Sogar John Wyclif (um 1320–1384) führt ihn in seinem *Tractatus de mandatis divinis* an. Insgesamt sind mir 17 lateinische Werke bekannt, die Zitate aus dem Traktat *De miseria* entlehnt haben.⁸

Ähnlich steht es mit der volkssprachigen Literatur. In einem ungarischen, in zwei italienischen, in vier französischen, in sechs englischen und in sechs deutschen (insgesamt also in 19) Werken des Mittelalters wird der Traktat zitiert. Vor allem didaktische Gedichte, moraltheologische und catechetische Schriften griffen gerne auf den Text des Lotharius zurück. In zwei berühmten didaktischen Gedichten, im französischen *Le besant de Dieu* des Guillaume le clerc de Normandie (um 1180/90 – nach 1238) und im englischen *The Pricke of Conscience* (1. Hälfte des 14. Jhs.) lassen sich Zitate aus dem Traktat mehrmals feststellen. Die populärtheologische Schrift *A Lital Treys of Seven Deadly Sins* des englischen Karmeliten Richard Lavyngham (gest. 1381) übernimmt Partien aus dem II. Buch des Traktates, aber auch Geoffrey Chaucer (um 1340 – 1400) führt ihn in seinem Werk *The Canterbury Tales* an.⁹ In der ungarischen Literatur des Mittelalters gibt es auch eine kleine Schrift, die das Werk ohne genaue Quellenangabe zitiert. Es handelt sich um den Traktat *A halálról* (Über den Tod), der in zwei Codices (Bod-Codex und Lobkowitz-Codex, beide aus dem 16. Jh.) überliefert ist.¹⁰ Der erste Teil des ungarischen Traktates ist eine Übertragung des 6. Kapitels des oben erwähnten, Jacobus van Gruitrode zugeschriebenen *Speculum aureum anime peccatricis* und enthält ein Zitat aus dem 4. Kapitel des III. Buches der Schrift *De miseria*.¹¹

Untersucht man näher die deutsche Literatur des Mittelalters, so stellt sich heraus, daß in ihr dieselben Erscheinungsformen der Rezeption zu belegen sind, wie in den anderen europäischen Literaturen. Hier versuche ich alle mir bekannten Textzeugen aufzuzählen.

1. Eine der Hauptquellen für das didaktische Gedicht *Martina* Hugos von Langenstein (2. Hälfte des 13. Jhs.) war das Buch Papst Innozenz' III.¹²
2. Die Dekalogerklärung *Das Buch der zehn Gebote* des Marquard von Lindau (gest. 1392) und
3. die catechetische Schrift *Himmelsstraße* des Stephan von Landskrona (gest. 1477) entnehmen je eine Stelle aus dem Werk.¹³
4. Der *Sündenspiegel* des mittelniederdeutschen Josep (15. Jh.) entnimmt Abschnitte dem Traktat.¹⁴
5. Der in 8 Handschriften überlieferte anonyme Traktat *Von menschlicher Hinfälligkeit* (15. Jh.) enthält Exzerpte aus I/1, 4, 5, 7, 9, 10 und 28.¹⁵
6. Ein weiterer Textzeuge kann der aszetische Traktat *Der goldene Spiegel der armen sündigen Seele* (15. Jh.) sein, auch ihm liegt nämlich das *Speculum aureum* zugrunde.¹⁶ Dieser Text war für mich nicht zugänglich, es ist aber wahrscheinlich, daß auch in ihm der Traktat Innozenz' III. zitiert wird.

Die Wirkung des Traktates beweisen auch die zahlreichen volkssprachigen Vers- und Prosaübersetzungen. Eine besondere Art der Übertragungen bilden die Versübersetzungen. Hier sind drei Werke zu erwähnen: das französische Gedicht *Double lay de la fragilité humaine* des Eustache Deschamps (um 1346 – um 1407), die französische Versübertragung *Le passe temps de tout homme et de toute femme*

⁸ ebda; Vgl. RUDOLF, P. R.: *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz, 1957. S. 13; 117; MACCARONE: a. a. O., S. X.

⁹ LEVIS: a. a. O., S. 3ff.

¹⁰ *Régi magyar kódexek 2. szám, Bod-kódex*. Bp., 1987. S. 71; *Nyelvemléktár XIV, Lobkowitz codex*, 1890. S. 106.

¹¹ Vgl. HOLIK, F.: *Adalékok codexeink forrásaihoz* (Beiträge zu den Quellen unserer Codices) = ItK 32 (1922). S. 121–130. Holik schreibt jedoch das *Speculum aureum* Dionys dem Kartäuser zu.

¹² KÖHLER, R.: *Quellennachweise zu Hugo's von Langenstein Martina* = Germania 8 (1863). S. 15–35.

¹³ RUDOLF: a. a. O., S. 105; 107.

¹⁴ *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 873–876.

¹⁵ ebda, Bd. 6., 1987. Sp. 398–399.

¹⁶ Vgl. ebda, Bd. 3., 1981. Sp. 91–92.

des Guillaume Alexis (2. Hälfte des 15. Jhs.)¹⁷ und das anonyme spanische Gedicht *Libro de miseria de omne* (14. Jh.).¹⁸

Als letzte Gruppe haben wir noch die für unseren Beitrag wichtigsten Prosaübersetzungen zu besprechen. Wir besitzen eine niederländische, zwei italienische, vier spanische, fünf irische und siebzehn französische Handschriften, die eine vollständige oder fragmentarische Prosaübersetzung des Traktates enthalten.¹⁹ In deutscher Sprache sind uns fünf Übersetzungen überliefert:

1. Ein Fragment, Augsburg UB, Oett.-Wall. Cod. III. 1. 8° 8, Bl. 301r–301v, 15. Jh.
2. Eine Handschrift der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin: mgq 1133, Bl. 54r–69v, 2. Hälfte des 15. Jhs.²⁰
3. Die Übersetzung des Petrus von Ainstetten: Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. Germ. 10, Bl. 3r–225v, 1433.²¹
4. Eine Übersetzung des 14. Jahrhunderts: Olmütz, Stud. Bibl., cod. 74 (olim I VI 4), 66va–87vb, um 1370.²²
5. Eine Übersetzung in einer Handschrift der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz, cod. 165, Fol. 209–233, 15. Jh.²³

Die folgende Tabelle soll eine Übersicht über die Entstehungszeit der 34 volkssprachigen Übersetzungen sein:

Entstehungszeit	Zahl der Handschriften
13. Jh.	1
13–15. Jh.	1
14. Jh.	7
14–15. Jh.	1
15. Jh.	23
16. Jh.	1

Die chronologische Liste zeigt, daß die Mehrzahl der Handschriften aus dem Spätmittelalter, genauer aus dem 14. und 15. Jahrhundert stammt. Diese Tatsache ist natürlich kein Zufall, da sich die spätmittelalterliche Literatur besonders gern mit dem Tod, mit der Weltverachtung beschäftigte. Die Breite der Rezeption und die große Zahl der volkssprachigen Übersetzungen beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten, die ebenfalls aus dem 15. Jahrhundert stammt, keine Einzelercheinung in der mittelalterlichen Literatur ist, sondern sie schließt sich einer europäischen Tradition an.

Das Werk des Petrus von Ainstetten besitzt in der deutschsprachigen religiösen Übersetzungsliteratur des Spätmittelalters einen besonders hohen Stellenwert: es scheint die einzige vollständige deutsche Prosaübersetzung des Traktates *De miseria* zu sein.

1. Cod. III, 1, 8° 8 der UB Augsburg enthält nur ein kurzes Fragment: nur das 2. und die erste Hälfte des 3. Kapitels des III. Buches wurden übersetzt. Aus den Worten des unbekannten Übersetzers kann man folgern, daß er wohl auch nicht die Absicht hatte, das ganze Werk zu verdeutschen: „Der Ewig Cardinal genant Lottarius, darnach geworden ein bapst Innocencius der dritt genant, der hatt geschriben einen tractat von der armüt der menschlichen eigenschafft, vs dem han Ich dis nach geschribne gezo-gen, kintlich In das tutsch verwandelt.“

¹⁷ LEWIS: a. a. O., S. 4; 67 Anm. 10.

¹⁸ *Libro de miseria de omne*, edic. y anotaciones de Miguel Artigas = Boletín de la Biblioteca Méndez y Pelayo I, 1919; II, 1920. Vgl. ALBORG, J. L.: *Historia de la literatura española*. Tomo I, Madrid, 1970. S. 308.

¹⁹ LEWIS: a. a. O., S. 67. Anm. 10.

²⁰ DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*. Bd. II, 1970. S. 195. Vgl. STAMMLER, W.: *Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache*. In: *Deutsche Philologie im Aufriß*, Hrsg. von W. STAMMLER. Bd. II, 1954. Sp. 1464.

²¹ VIZKELETY: a. a. O. (1969). S. 22–25.

²² *Handschriften in Olmütz*. = Germania 20 (1875), S. 255; Vgl. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 391.

²³ *Xenia Bernardina*, pars II, tom. I, 1891. S. 162.

2. Auch der in der Beliner Handschrift mgq 1133 überlieferte Text ist keine vollständige Übersetzung. In der ersten Hälfte der Erbauungsschrift von *menschlicher durftikait* (Bl. 54r–69v) hat der Übersetzer I/1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 21 und 22 vollständig, I/13, 14, 15 und 17 stark verkürzend übertragen.
3. Auf Bl. 3r–225v der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek ist – wie oben erwähnt – eine vollständige, jedoch stark erweiterte Übertragung überliefert. Die Verdeutschung des lateinischen Originals beträgt nur ca. 50–55 Bll., der restliche Teil, fast drei Viertel des ganzen deutschen Textes, ist die Erweiterung des Petrus von Ainstetten. Obwohl von den 90 Kapiteln des Traktates *De miseria* sieben (I/27, 35, 40; III/1, 2, 3, 8) nicht übersetzt wurden, kann man die Verdeutschung als vollständig betrachten. Drei Kapitel (III/2, 3, 8) fehlen nämlich bereits in jener Handschriftengruppe des Traktates, die der Übersetzung des Petrus zugrunde lag.²⁴ Es fehlen also eigentlich nur vier Kapitel (I/27, 35, 40; III/1). Warum sie nicht verdeutscht wurden, wissen wir nicht. Diese drei Übersetzungen (Nr. 1–3) sind von einander unabhängig.
4. Die Handschriften, die in den Bibliotheken in Olmütz bzw. in Heiligenkreuz liegen, waren für mich nicht zugänglich, so konnte ich nicht untersuchen, ob sie vollständige oder fragmentarische Übertragungen enthalten. Ich halte jedoch für sehr wahrscheinlich, daß auch cod. 74/(olim I VI 4) der Stud. Bibliothek Olmütz und cod. 165 der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz keine vollständige Übertragung enthalten, denn ihr Umfang (ca. 20 Bll. in cod 74 (olim I VI 4) bzw. ca 24 Bll. in cod 165) ist wesentlich kleiner, als der der Verdeutschung des Petrus von Ainstetten (ca. 50–55 Bll.). Wenn auch diese beiden Handschriften die Übersetzung des lateinischen Originals nur fragmentarisch überliefern, so ist die Übertragung in der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek die einzige vollständige deutschsprachige Übersetzung des Traktates *De miseria*.

Maria Mairold zählt in ihrem Aufsatz über die Millstätter Bibliothek diejenigen Handschriften auf, die in der Literaturgeschichte des Mittelalters eine bedeutende Stellung einnehmen.²⁵ Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek wird unter diesen Handschriften nicht erwähnt. Ich hoffe, der vorliegende Beitrag beweist, daß diese Liste mit Cod. Germ. 10 ergänzt werden kann.

PÉTER LÓKÓS

Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe.* A magyarországi református és evangélikus egyház számára ismert, hogy a 16. század folyamán milyen sok magyar ment Wittenbergbe azért, hogy azon az egyetemen tanuljon, ahol az egyház megreformálása elindult. Csaknem hatszázan voltak, akik Melanchthon haláláig (1560) a két nagy tanítót és prédikátort, Luthert és Melanchthont még közvetlenül hallgatták. Ehhez a század végéig még több mint négyszázán jöttek. Nemesek és tehetős polgárok teremtették elő a külföldi tanulmányok költségeit a gyülekezet ifjai számára, hogy kereskedőkhöz csatlakozva a távoli városba indulhassanak, ott az új eszmekicset megismerjék, majd hazájukba is elvigyék. A wittenbergi polgárok szívesen fogadták őket mint jól fizető vendégeket. Azoknak, akik hazulról nem hozták magukkal a német tudást, bizony nem volt könnyű dolguk a mindennapi életben és az istentiszteletben, amely ott az ország nyelvén folyt. Melanchthon, a figyelmes pedagógus, ezen úgy próbált segíteni, hogy vasárnap reggelenként hatkor maga köré gyűjtötte a külföldi diákokat, nagyobb részt magyarokat, és latinul magyarázta nekik az evangéliumot, kérdésekkel serkentette a megértést s a figyelmet, és útmutatást adott nekik életvitelükhöz. Kérte ugyanakkor, hogy patronáltjai hazájukról is meséljenek, s élénk érdeklődéssel fordult a töröksújtotta Magyarország felé. Wittenbergben a szépszájú „magyar natio” azzal is segített magán, hogy 1555-ben egy coetust, vagyis tanuló- és életközösséget hozott létre. Saját könyvtárat alapítottak, előadásokat, vitákat rendeztek és támogatták egymást. Amikor pedig a szép tanulóéveknek búcsút kellett mondani, ünnepséget szerveztek, s útravalóul latin emlékverset (propemptica) írtak a távozó barátoknak. Néhány ezek közül fennmaradt.

Míg a jobbára evangélikus nyugatmagyarországiak, s felvidéki magyarok és szlovákok számára magától értetődő volt, hogy Wittenbergbe mentek, hogy tudásban gyarapodjanak és meggyőződésükben

²⁴ Vgl. MACCARONE: a. a. O., S. XXVIII.; LEWIS: a. a. O., S. 51ff., 279ff.

²⁵ MAIROLD: a. a. O., S. 93ff.

* A részletes, bőséges jegyzettel ellátott német nyelvű dolgozatot a Gutenberg Jahrbuch fogja közölni 1993-ban.

erősödjenek, vagy néhányan éppen csak azért, hogy ott avassák őket lelkipásztorrá, másként áll a dolog Kálvin és genfi követője. Théodore de Bèze (magyarosan Béza) híveivel. Ezek inkább fordulhattak volna Genf vagy az akkor református Heidelberg felé, ahogy ezt egyre növekvő számban meg is tették. Mint-hogy azonban számukra a wittenbergi látogatás hagyományossá vált, meglehetősen hosszú ideig ragaszkodtak is hozzá. Melanchthon ötlete és felfogása ezt megkönnyítette nekik. Melanchthon az úrvacsoratanban nem követte Luther nézetét, és kereste az összekötő kapcsolatot a svájci teológusok véleményével. Luther radikális hívei ezért őt és hasonló felfogású tanítványait mint „kriptokálvinistákat” támadták. A szóbeli támadások azonban Melanchthon halála után két ízben is, 1574-ben és 1592-ben, tettekké fajultak. A szász választófejedelmi kormányzat felülvizsgálta a professzorok és lelkészek teológiai álláspontját, sokukat előzték hivatalukból, vagy mint Melanchthon vejét, Caspar Peucert, hosszú fogságba vetették, sőt Nicolaus Crell kancellárt, aki ugyancsak ezt a (kálvini) irányzatot támogatta, lefejezték (1601). A magyarországi református diákokat is érintették ezek az események. Minthogy pedig felfogásukból nem akartak engedni, csapatostól hagyták el a wittenbergi egyetemet, szállásadóik nagy sajnálatára. Érdekes, hogy éppen e két üldözési hullám közé esik a magyar coetus virágzásának ideje. A hallgatók száma nagy volt, s a közösségen belüli szellemi élet igen élénk. Nemesek is jöttek, mint pl. Forgách Mihály báró, barátaikkal és mentorukkal. Éppen őt egy tanév-re az egyetem rektorává is megválasztották.

Magyar könyvtárakban a közelmúltban olyan könyveket találtunk, amelyek őrzik az egykori szellemiség nyomát, ahogy az emberek közvetlen módon kifejezésre juttatták nézeteiket. E könyvek kötését wittenbergi műhelyben készítették, mégis Kálvin és Béza aranyozott portréjának lemezével vannak díszítve. Az előbbi portréját „Jézus Krisztus kiváló szolgája”, Bézáét „Isten hűséges szolgája” felirat kíséri.

A két könyv egyikét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzik (jelzete: 542.609), s biztos, hogy magyar diák megbízásából kötötték be. A natúrszínű bőrkötés előtáblájának D K T betűi Demetrius Krakkai Transylvanus nevét rejtik, aki Forgách Mihály kísérfőjeként ment Wittenbergbe, ott immatrikuláltatta magát, s később a sárospataki református kollégium tanára és rektora lett. A könyv, amelyet Kálvin és Béza portréjával díszítve 1587-ben így köttetett be, a francia államférfi és világi teológus, Philippe de Mornay *De veritate religionis Christianae* (Leiden, 1587) c. művét tartalmazza. A kötetátlábla belsőjéből kiáztatott, egykor kasírozott lapokon magyar és latin nyelvű írásgyakorlatok olvashatók, s igen valószínű, hogy ezek — feltehetően iskolai füzet formájában — egykor Krakkai tanítómeister kezében is voltak. A könyv később is magyar tulajdonban maradt, a címlap bejegyzése szerint nem kisebb ember mint Körmendi György, a negyven prédikátor egyikének tulajdonában. A kézírással bejegyzés szövege: EHK / obvenit gratis / post excessum / divi Martyris / beati R[everendi vagy Reformationis] C[onfessoris] Domini / Georgii Quermendi / Senioris T[ractatus] Bars[iensis] / ex oblatione viduae. Körmendi György 1704-ben hunyt el.

A másik, Kálvin és Béza portréjával díszített, bőrkötésű könyv a pápai Református Kollégium Könyvtárában található (jelzete: K III 457). Kálvin alapvető teológiai művét, az *Institutio Christianae religionis* tartalmazza 1585-ből (Genf). Előtábláján belül két bejegyzés van. Mindkettőt áthúzták, az egyik ezáltal teljesen olvashatatlaná vált. A másik: 1612 / Johannis Varady / Provisor Cibinien[sis] 25 Maji m[anu] propria. A címlapon is több bejegyzés látható, de egy kivételével valamennyit áthúzták. Legfőlül: Est Joannis Prakaz [?] a.d. 1674 [?] 27. A nyomdászjelvénytől jobbra: Est Georg Szelei / Ab anno 1655 / die 11 Junii / In Deo confus / nunquam confusus. / valore[?] flo. 1 den 65. A címlap alján: Danielis H.Féli ab Anno 1752. Ez az egyetlen áthúzás nélküli bejegyzés a könyvben, de érdekes módon ugyanez a név kivehető a nyomdászjelvény bal oldalán lévő áthúzott szövegből is. Kérdés, hogy Georg Szelei azonos-e Szelei Luka Györggyel, a pápai református püspökkel, aki 1665-ben halt meg. Két műve ismeretes, a *Disputatio theologica de veris, visibilibus Christi ecclesiae notis* és a *Disputatio theologica de ecclesia* című, mindkettőt Franekerben 1632-ben adták ki (RMK III 1478 és 1479). Az egyikben a név: Georgius L. Szelinus a másikon Georgius Szel.

A kötés előtábláján 1588-as évszám és supralibrosként D T M betűk vannak, amelyek alatt kivehető a korábbiak is: I K V (esetleg L K V). Ezek a betűk nem hozhatók kapcsolatba egyetlen ez idő tájt Wittenbergben tanuló magyar diákkal sem. A D T M monogram nagyon találma Debreczeni Tankó Miklós nevével, de csakis ebben a magyaros sorrendben, ami szokatlan, viszont megmagyarázható azzal, hogy az I K V betűket így módon könnyen át lehetett alakítani D T M-re. Debreczeni Tankó Miklós több

mint két évig tanult Wittenbergben, s éppen 1588. szeptember 29-re datálódna barátai és honfitársai Wittenbergben hozzá írt búcsúversei.

A két kötés ugyanabban a wittenbergi műhelyben készült. A magyar tulajdonosokra utaló bejegyzések pedig a pápai kötet esetében is alátámasztják azt a feltevést, hogy a tulajdonosok (I K V), és még inkább a második (D T M) a wittenbergi magyar coetus tagjai voltak.

A Wittenbergben készített kötések Kálvin- és Béza-képei végül is meglepőek és magyarázatra szorulnak. Annál is inkább, mert a reformátusok kerülték személyek ábrázolását, s lehetőleg nonfiguratív elemekkel díszítették könyvkötéseiket. A Luther-követőknek semmi okuk nem volt arra, hogy épp a két genfi teológus személyét emeljék ki. A Melanchthon-híveknek pedig, akik megértéssel voltak a kálvini teológia iránt, az állami ellenőrzés miatt az effajta dolgokkal szemben óvatossá kellett viselkedniük. Csak a Wittenbergben tanuló magyarokat nem riaszthatta vissza semmi attól – s ezt kezdeményezték és meg is valósították –, hogy Luther Wittenbergjében a maguk szellemi hőseit jelentessék meg akár ilyen módon is.

Tovább erősíti ezt az a tény, hogy Béza képe egy egyleveles nyomtatványon is terjedt Wittenberg-szerte a tollából származó zsoltárverssel együtt.

Ugyanakkor szó sincs arról, hogy megtagadták volna Luthert és Melanchthont. A debreceni, pápai és sárospataki református kollégiumi könyvtárakban találhatók olyan könyvek, köztük még Kálvin művei is, melyek bőrkötését egykori tulajdonosaik, Wittenbergben tanuló kálvinista magyar diákok, adott esetben a két wittenbergi reformátor, Luther és Melanchthon képeivel díszítették.

KONRAD VON RABENAU – ROZSONDAI MARIANNE

Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben. A British Library Sloane-gyűjteményében, a kézirattár Sloane 1381. jelzetű kötetében számos, más kéz által bemásolt verset találunk Joachim ab Hirtenberg Pastoriustól. Ez a több nyelven, de főképp latinul író tudós humanista 1611-ben született a sziléziai Glogówban és 1681-ben, hetvenéves korában halt meg Fromborkban (az akkori Frauenbergben). Hosszú és változatos élete során ez az evangélikusnak született német anyanyelvű pedagógus sokfelé utazott külföldön (Németalföldön kívül járt Angliában is), tanított az elbingai protestáns gimnáziumban, majd Danckában (a mai Gdańskban) a helyi, nagytekintélyű középiskolában (ahol korábban Szepsi Csombor Márton is tanult) alkalmazták, ahol tiszteletbeli professzori címet is kapott. 1660-ban Lipót császár nemességet adományozott Pastoriusnak, aki ettől fogva használta az „ab Hirtenberg” utónevét. Számos történelmi és pedagógiai művön kívül – amelyek között fontos hely illeti meg hollandiai kiadása lengyel történetét, *Florus Polonicus*-át – Pastorius nagyon sok latin költeményt is írt, s elsősorban ezzel tarthat igényt különös figyelmünkre. Ő írta ugyanis azt a pársoros latin verset, amely a *Lacrymae Hungaricae* című londoni gyászlapon¹ „a legbátrabb férfi, Zrínyi Miklós gróf” halálát siratta. Bár ez a kis versgyűjtemény a szerzőt csak mint „Joach. a H. Pastor”-t tünteti föl, e sorok írója már a nemrég magyar fakszimilében kiadott angol Zrínyi-életrajzról írt recenziójában² rámutatott, hogy itt valószínűleg Pastoriusról van szó. Nem tudjuk, hogyan került a londoni Zrínyi-gyászlapot valószínűleg kezdeményező és szerkesztő Jászberényi P. Pálhoz 1664 legvégén, vagy 1665 elején ez a hatsoros vers. Elképzelhető, hogy Pastorius versét kinyomtatták valamilyen alkalmi (ma már fel nem lelhető) német kiadványban, s ebből került aztán, Schilling páter egy verséhez hasonlóan, egy példány Londonba, az anyagot gyűjtő Jászberényihez.

Bár a londoni Zrínyi-gyászlap versének eredeti megjelenési helyét (amennyiben az nem kéziratban jutott el Londonba) továbbra is homály, fedi, most felbukkant egy újabb Pastorius-vers ugyanerről a témáról, ami mutatja, mennyire megkapta ezt a latinul verselő németajkú „Polonust”³ a törökverő gróf Zrínyi Miklós halála. Ennek az újabban talált tizenkét soros versnek a címe: *In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii, inter venandum (ie. cubaru) ab Apro interempti*, vagyis a régóta vitézkedő Zrínyi

¹ *Lacrymae Hungaricae. In luctuosum fatum Illustrissimi et Excellentissimi D. D. Nicolai Comitis a Zeremy...* London, Apud Nath. Brook in Cornhill. Fakszimiléje az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* (Bp. 1987.) 356. lapján.

² *Irodalomtörténet*, 1989. 2, 393–400.

³ A leideni egyetem matrikulájában, 1636-ban mint „Joachim Hirthenius, Polonus” szerepel.

Korabeli kép gróf Zrínyi Miklós haláláról. British Library, 1750. c. I. 43**.

grófnak, vadászat közben (vagyis fekvő testhelyzetben esett) vadkan általi haláláról írott vers. A vers a Sloane-gyűjtemény 1381. számú kéziratkötetének 56 és 56/v lapján található, egy *In sepulchro Moysis* vagyis Mózes sírjáról írt vers tőszomszédságában. A vers minden bizonnyal Pastorius műve – a megelőző lapokon más Pastorius-epitáfiumok is olvashatók, pl. Erazmusról több darab, egy Hevelius korán elhalt kisleányáról, egy az ugyancsak Danckában működő tanárról, J. P. Titiusról és másokról. Lejegyzőjük (másolójuk?) egy Jacob Pragestus nevű orvos és polihisztor volt, aki személyes ismerőse lehetett Pastoriusnak, hiszen az egyik itt lejegyzett hosszú latin vers címe a következő: *Pugnam Davidis cum Goliatho delineatum a me Gedani 1666 recitatum*, vagyis hogy ezt a Dávid–Góliát témájú verset, amit 1666-ban Danckában szavaltak, ott jegyezte le a beíró. Az 1381. számú kézirat az ő omniáriuma volt, rengeteg latin, néhány német verssel és nyelvi szószedetekkel.

Lehetséges, hogy ez a korábban Hamburgban, majd Londonban élő Pragest azonos azzal a „Jacobus Pragestus”-szal, akit mint stralsundi illetőségű pomeránust jegyeztek be a königsbergi egyetem jogi karára 1669. november hatodikán.⁴ Ha ez így van, Pragest 1650 táján születhetett, Königsberg előtt egy ideig Danckában tanult, és úgy tűnik, hamarosan pályát változtatott, mert a British Libraryben fennmaradt receptkönyve alapján már 1673-ban orvosi stúdiumokkal foglalkozott.⁵ 1677-ben még Hamburgban élt, itt volt 1693-ban is, de közben már járhatott Angliában, mert egy másik jegyzetfüzetében fennmaradt néhány latin nyelvű verse Cambridge-ről, 1686-os keltezéssel.⁶ Nem tudjuk megmondani, véglegesen mikor települt át Angliába; 1701-ben mindenesetre Sir Hans Sloane-nal levelezett, mert szeretett volna tisztséget (helyettes titkárságot) kapni a londoni Royal Society nevű nagy hírnű tudós társaságban. Ebben az igyekezetében ugyan Nicholas Staphorst is támogatta egy Sloane-hoz írt levélben, mondván, hogy Pragest „igen becsületes, több nyelvben jártas, és már eléggé idős ember,”⁷ de úgy hisszük, Pragest állásából nem lett semmi, neve nem fordul elő a Society kiadott jegyzőkönyveiben. Alighanem Londonban halt meg, ezért került hagyatéka a Sloane-gyűjteménybe.

⁴ *Die Matrikel der Albertus Universität zu Königsberg*, II. Band, Leipzig, 1911–12.

⁵ *Praeparationes medicamentorum*, British Library, Sloane MS 1368.

⁶ British Library, Sloane MS 1378, fol. 28 és 29.

⁷ uo. Sloane MS 4038, fol. 267.

Az alábbiakban közöljük Pastorius Zrínyi-epitáfiumát, amelyben Zrínyi Miklós szelleme beszél, latin eredetiben és magyar fordításban. Az utóbbi elkészítésében Kulcsár Péter segített a fordítónak; ezért neki itt mondunk köszönetet. A fordítás mellett közöljük még azt az ugyancsak német földön (Augsburgban?) készült korabeli metszetet, amely ma a londoni British Library alkalmi nyomtatványgyűjteményében található (1750.c.1.43** jelzet alatt), s amelynek címe: *Abbildung der traurigen begebenheit... és készítője Martin Zimmerman.*

Joachim ab Hirtenberg Pastorius:

*In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii,
inter venandum (ie cubaru) ab Apro interempti*

Concharum strepitus inter nutritus et arma,
Pannoniae semper spesque decusque meae:
Serinius dicor. Romani Caesaris Atlas
Qui sua commisit castra tuenda mihi.
Nec quenquam, nisi me, praefecit Martis habenis,
Nota etenim bello vivida virtus erat.
Non me Turca suo prostravit acinace saevus
Saepe caput petiit quamlibet ille meum!
Fulmineo spamantis apri sum dente peremptus,
Dum varias sector per iuga vasta feras.
Nec queror infernas quamvis cito rapta sub umbras,
Non potui fato nobiliore mori.

*A hosszú háborúban vívőkedő Zrínyi grófnak
vadászata közben (vagyis fekvé) történt, vadkan általi haláláról*

Kürtök hangja között és fegyverben aki felnőtt,
S dísznek, Pannoniám fényének is hivatott:
Zrínyi vagyok. Császárnak Atlasza, mert rám
Bízta, s az én kardom védte táborait.
Marsnak a gyeplőjét egyedül nekem adta kezembe,
Tudta, a harc mezején virtusom izzani fog.
Engem nem a török vad szabályja kaszabol le,
Hányszor sújtana bár s ütné le fejemet!
Tájtétköz vadkan vert le villámként-gyors agyarával
Míg a vadat űztem távoli bérceken át.
Nem panasz ez, noha váratlan ragadtak el az árnyak,
S fáj, hogy nem méltóbb módon ért a halál.

(A szerző fordítása)

GÖMÖRI GYÖRGY

Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez.¹ Úgy érezzük, érdemes a szlavisztikai közvélemény figyelmébe ajánlanunk azt az egri gyűjteményt, amely Magyarországon egyedülálló cirill ritkaságokat őriz. Sőt, az eddig feltárt hazai gyűjtemények között horvát glagolitáit tekintve is egyedül áll, bár a kutatás által ez ideig – szláv

¹ FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai.* Előadás-ként elhangzott: a KLTE Szláv Filológiai Intézete által rendezett XVIII. Ruszisztikai és Szlavisztikai Napokon, 1992. január 29-én. Hozzászólások: GJUROV, Alexander, OTTOZI Eszter, valamint UDVARI István részéről; gondolataikat a jelen dolgozatban hasznosítottuk.

nyomtatványok szempontjából — marginálisan kezelt gyűjteményekben, mindenekelőtt a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban, és feltehetőleg a Szombathelyi Püspökség Könyvtárában értesítéseink szerint lappanganak ilyen művek.²

Az általunk vizsgált Egri Főegyházmegyei Könyvtárról szólva, *in medias res* azonnal feltesszük a kérdést: minek köszönhető, hogy cirill és glagolita könyveket, sőt: bibliográfiai ritkaságokat találunk ott? Hiszen ezek előfordulását inkább várnánk az egri szerb és görög kereskedők ortodox hitközségének, Vitkovics Mihály szülőhelyének a könyvei között, amelyek többségét jelenleg Szentendrén őrzik.³ Egy római katolikus püspöki, majd érseki könyvtárban a cirill és glagolita ritkaságok előfordulása önmagában is kihívást jelentő probléma a kutatás számára.

Mielőtt a proveniencia kérdésére adható lehetséges válaszokkal foglalkoznánk, röviden jellemezzük a vizsgált fondot. — Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1820 előtti cirill és glagolita nyomtatványait egy, a dolgozatunkkal egy időben megjelenő annotált bibliográfia,⁴ illetve annak művelődéstörténeti bevezetője⁵ mutatja be. Itt a legfontosabb problémákra szorítkozunk. — Korábban két egri kutató már közzétett egy jegyzéket az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagáról.⁶ A munka a maga idejében igen értékes kezdeményezésnek számított, ám a leírások nem mindenben felelnek meg a modern bibliográfiai követelményeknek. A liturgikus könyvek annotációi hibásak, hiányos a nyomdák, a pagináció, stb. feltüntetése. A glagolita könyveket nem mutatják be, azokat a jelzett újabb feltárás írja le elsőként.

Az említett újabb feltárás negyvenhat 1820 előtti cirill és glagolita könyvet tárgyal. Ezek nyelve keleti, illetve déli szerkesztésű egyházi szláv (a redakciók közelebbi meghatározására itt nem térünk ki), orosz, szerb-horvát, továbbá román, illetve latin és német. Utóbbiak a többnyelvű nyomtatványok esetén, így található az állományban egy szláv-román-német trilingvis mű is.⁷

A magyarországi gyűjtemények közül egyedül az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban lelhető fel a suprasl'-i nyomda⁸ első terméke. Ez egy 1695-ben kiadott *Šužebnik* (görögül: *Liturgikon*), amelynek a címlapja hiányzik.⁹ A hiányzó címlap helyett idegen címlapot kötöttek elé, aminek köszönhetően a szakirodalom ez ideig az 1692-es kiadású vilnai *Liturgikon*-nak hitte.

Egerben található egy unikumnak tekinthető cirill nyomtatvány is. Az 1766-os, moszkvai kiadású *Triodion*-nak¹⁰ a szakirodalom csak két, csonka példányát ismeri az egész világon, mindkettőnek a címlapja hiányzik — az egri példány viszont teljesen épi!¹¹

² Személyes helyszíni tájékozódásunk alapján; ottani vizsgálataink eredményeire később térünk vissza.

³ BAKOS József: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 24. 2, 230–231. BIHARI József: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 2. 392–456. Uő: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez*. Ua. sorozat 4. 1958, 572–580. Uő: *Egy szerb tanító nyugtája*. Ua. sorozat 6. 544–545. FÜVES Ödön: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 5. 77–81.

⁴ FÖLDVÁRI Sándor — OTTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

⁵ FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései*. In: FÖLDVÁRI — OTTOZI: *i. m.* I–XXX.

⁶ PALLAGI Béláné — ZBISKÓ Ernőné: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagából*. 1. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 8. 1962. 608–616. — 2. = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1. 1963. 431–441. — 3. = Ua. sorozat 2. 1964. 664–681. — 4. = Ua. sorozat 4. 1966. 559–578.

⁷ *Kleiner Katechismus*. Wien, Joseph Kurzböck, 1777. Raktári jelzete: U.IX.37.

⁸ A suprasl'-i nyomdáról: KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Zeszyt 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Wrocław — Kraków, 1959. 236–237.

⁹ Raktári jelzete: Uu.III.8. Könyvészeti elemzését lásd: FÖLDVÁRI — OTTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 4. tétel

¹⁰ Raktári jelzete: M.IV.12., róla: FÖLDVÁRI — OTTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 35. tétel.

¹¹ Az említett bizánci rítusú szertartási könyvek liturgiai funkcióiról: BECK, Hans Georg: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München, 1959.

Ami az említett glagolita könyveket illeti, ezek a következők: — egy 1635-ös kiadású *Ispravnik*,¹² — a VIII. Orbán pápa kezdeményezésére 1741-ben kiadott *Missale Romanum* két, vadonatúj állapotban fennmaradt példánya;¹³ — valamint egy 1753-as kiadású latin, cirill és glagolita nyomású *Bukvar*.¹⁴ Mind a három glagolita művet Rómában adták ki.

A délszláv kutatások művelőinek figyelmébe ajánlható még, hogy a fond legrégebbi darabja Matijević *Ispovijedaonik*. . . című, 1630-ban Rómában kiadott műve.¹⁵ — Itt jegyezzük meg, hogy a jelzett kolligátum, amelynek második komponense a *Bukvar*, harmadik komponense az *Ispovijedaonik*. . . , szláv és görög nyelvű, liturgikus tartalmú könyveket együtt őrző és felhasználó possessorra utal. Ez nagy valószínűséggel az említett szerb és görög ortodox hitközség lehetett — biztos ítéletet azonban csak további kutatások után alkothatunk. A kolligátum első komponense ugyanis egy görög nyelvű, alapvető imák szövegeit (*Credo*, *Pater Noster*, *Ave Maria* etc.) tartalmazó könyv, amelynek a címlapja hiányzik, a papíránya a másik kettőhöz viszonyítva a leginkább elöregedett.

Honnan és hogyan kerülhettek tehát ezek a könyvek az állományba? Az alapító, Eszterházy Károly püspök eredetileg egyetemi könyvtár céljából¹⁶ hozta létre a gyűjteményt, amely gazdagon reprezentálja mindazt, amire egy tizennyolcadik századi római katolikus egyetemen szükség lehetett.¹⁷ A cirill és glagolita nyomtatványok nem kifejezetten ebbe a gyűjtőprofilba tartoztak. — Áttekintjük azokat a csatornákat, amelyek lehetővé teheték a kérdéses könyvek bekerülését. Nem foglalkozunk azon tényezőkkel, amelyeket jellegüket tekintve kizárhatunk (például Eszterházy püspök nyugat-európai városokban működő levelezőit: egyházi szláv műveket aligha közvetíthettek).

Nem zárható ki, hogy a már fennállt, és Eszterházy által a létrehozandó könyvtár állományába beolvasztott gyűjtemények is tartalmazhattak cirill nyomtatványokat. Az alapító beolvasztotta elődei: Telekesy István, Erdődy Gábor, valamint Barkóczy Ferenc püspökök könyvhagyatékát;¹⁸ ide került a 18. század elején alapított egri teológiai szeminárium könyvtára, a gyöngyösi plébánia, valamint a bártfai plébánia könyvtára.¹⁹ Szerepet játszhattak még a rendszeresen ide kerülő kanonoki könyvhagyatékok.²⁰

Nézetünk szerint a Rómában kiadott glagolita könyvek provenienciája Eszterházy bécsi segítőivel, így mindenekelőtt Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciussal hozható kapcsolatba.²¹ Amikor a későbbi nuncius még a XIV. Benedek pápa által alapított Egyháztörténeti Akadémia növendéke volt Rómában,²² a

¹² *Ispravnik*. Romae, Typis Sac[rae] Congr[egationis] de Prop[aganda] Fide, 1635. Raktári jelzete: I.IX.20.

¹³ *Missale romanum Slavonico Idiomate jussu S.S. D. N. Papae Urbani Octavi editum*. Romae, MDCCXLI, Typis & impensis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Raktári jelzete: R.V.2, illetve Tt-IV-1.

¹⁴ Букварь Славенский. В Риме, Типом Святого Собора от Размножения Веры, 1753. Raktári jelzete: S.IX.29 (kolligátum/2.)

¹⁵ Исповиѣдаоник, сабран из православных научителях по п. о. Мештру Иерониму Панормитану реда Приповиѣдалаца с. Доминика. Принесен у иезик Босански трудом п. о. Ф. Степана Матиевића Солњана, реда с. Франческа Малебрате Обслужеи их, даржава Босне Архентине Приповиѣдоаца. Roma, Sac[rae] Congr[egationis] de Prop[aganda] Fide, 1630. Raktári jelzete: S-IX-29 (kolligátum/3.)

¹⁶ Soós Imre: *Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777)* = *Az Eger Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 5. 1967. 303–321.

¹⁷ ANTALÓCZI Lajos: *Az Eger Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1789*. Eger, 1989, 29.

¹⁸ TOLDY Ferenc: *Egri Szünnapok* = *Új Magyar Múzeum* 3. 1853. 10, 516–517.

¹⁹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok, főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*. Bp. 1939, 30.; VARJÚ Elemér: *Adatok az egri érsekségei könyvtár ismertetéséhez*. = *MKsz* 18. 1902. 28–30.

²⁰ MICHALEK Manó: *Az Eger Érsekségei Könyvtár szakszerű címjegyzéke*. 1893. I. 5.

²¹ GIROLAMO, Amati: *De vita Josephi Cardinalis commentarius*. In: *Bibliotheca Josephii Garampi cardinalis catalogus*, Romae, 1796. I. 3–14.; WODKA, Joseph: *Garampi, Giuseppe*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. 4. 1960. 515.

²² SHAY, M. L.: *Garampi, Giuseppe*. In: *New Catholic Encyclopedia*. 6. 1967. 282–283.

későbbi egri püspök pedig a Collegium Germanico-Hungaricumban folytatta tanulmányait,²³ közöttük személyes barátság kötődött. Az Eszterházy-könyvtár gyűjtőmunkája idején Garampi nuncius személyesen is ellátogatott Egerbe.²⁴ Ennek a folyamánként jött létre az állomány első összeírása, amely a majdani könyvtár részére valahol már elkülönítve tárolt könyvekről készült 1781-ben. Ez a jegyzék tizenkét cirill és glagolita nyomtatványt tüntet fel. Megállapítható, hogy az S-IX-29 raktári jelzetű kolligátum kivételével valamennyi glagolita könyv már ekkor az állományban volt.²⁵

Bár óvatosságból hipotézisként fogalmaztuk meg Garampi közreműködését a glagoliták bekerülésére, itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár,²⁶ valamint a Klimó György püspök által alapított Pécsi Egyetemi Könyvtár²⁷ szintén sokat köszönhet Garampi segítségének. Bizonyára nem lenne eredmény nélkül való ezen gyűjtemények átvizsgálása a cirill, és főként a glagolita könyvek szempontjából.

A szakirodalomban helyet kapott az a jogos nézet, hogy az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirillikáinak provenienciája a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriátus, majd püspökség felől magyarázandó.²⁸ A keleti cirillikák esetében ez logikus, a déliek esetében kevésbé. Amint azt dolgozatunk befezésében megmutatjuk, éppen az említett suprasli *Služebnik* esetében sikerült bizonyítani a munkácsi görögkatolikusok által való bekerülést. A többi könyv esetében ez még nem egyértelmű.

Amint az általában ismert, az egri püspökök minden eszközzel igyekeztek juriszdikciójukat a munkácsi apostoli vikáriátusra kiterjeszteni.²⁹ Am sikertelenül, mert 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállította a munkácsi görögkatolikus püspökséget.³⁰ Amint azt Ioann Duliškovič elemzi, az éles viták közepette nemigen állhatott szándékában egyetlen görögkatolikusnak sem, hogy liturgikus könyveket vigyen Egerbe – kivéve talán az ott tanult papnövendékeket.³¹

A szakirodalom eddig nem próbálta a keleti cirillikák provenienciáját Batthyány Ignác gyűjtőmunkájával magyarázni. A bibliofil főpap, aki gyulafehérvári püspöksége idején a már említett könyvtárat alapította, korábban Egerben volt prépost-kanonok. Ekkor Eszterházy Károly jobbkezeének tekinthető, aki átkutatta az északkelet-magyarországi, tehát: görögkatolikusok lakta régiót, és tetemes mennyiségű könyvet gyűjtött.³² Nem zárható ki a keleti cirillikák némelyikének Batthyány útján való bekerülése sem.

Ami a papnövendékeket illeti, hat görögkatolikus diák számára volt hely Egerben, a Telekesy püspök által alapított teológián, Barkóczy és Eszterházy püspökségének idejében. Egri tanulmányaikat az indokolta, hogy a munkácsi egyházmegyében nem volt kielégítően megoldott a papképzés. Ezen okból később is előfordultak Egerben görögkatolikus papnövendékek.³³ Olyannyira nem szívesen voltak Egerben ezek a növendékek, hogy egy alkalommal mind a hat megszökött.³⁴ Ekkor elvileg hátrahagyhatták liturgikus könyveik egy részét, ám ennek nem találtuk a nyomát, reájuk utaló, azonosítható margináliák hiányában. (Aligha lenne magyarázható a több mint három tucat keleti szerkesztésű egyházi szláv szerzők provenienciája kizárólag hat kispap szökésével.)

²³ SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 425.

²⁴ LESKÓ József: Garampi József nuncius és egyházmegyénk = *Egri Egyházmegyei Közlöny* 53. 1921. 141–143.

²⁵ FÖLDVÁRI: i. m. (l. az 5. sz. jegyzetet) 4. fej. 5.1–5.3. rész.

²⁶ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* = MKSz 15. 1899. 156–157, 163.

²⁷ HORVÁTH Margit: Klimó püspök könyvtáralapítása = *Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából* 12. Pécs, 1932. 5.

²⁸ Ойтози, Эстер, Фонды книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984, 123–124.

²⁹ BOSÁK Nándor: *Eszterházy Károly egri püspök és a görög katolikusok*. (Licencia dolgozat. Kézirat.) Eger, 1974.

³⁰ HODINKA Antal: *A munkácsi görögkatolikus püspökség története*. Bp. 1906. 622–625.

³¹ ДУЛИШКОВИЧ, Иоанн, Исторические черты Угро-Русских. III. Унгар, 1877, 199–213.

³² ANTALÓCZI: i. m. (l. a. 17. sz. jegyzetet) 28.

³³ UDVARI István: *Bacsinszky András püspök körleveleiről*. In: Uő. (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza, 1990. 37–56. i. h. 45.

³⁴ BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1880-ig*. Eger, 1910. 171.

Akkor is kerültek Egerbe görögkatolikus papnövendékek, amikor Barkóczy püspök a kassai Kisdyszemináriumot az egribe olvasztotta be.³⁵ Reájuk utaló – azonosítható – possessorori adattal sem rendelkezünk.

Eszterházy Károly püspök liturgikus könyveket kért a hvovi görögkatolikus érsektől, hogy az Egerben folyó bizánci rítusú papképzést segítse. Ugyanaznap, 1768. december 22-én intézett levelet Zbiskó Károly szepesi püspökhöz is, hasonló céllal.³⁶ Az Érseki Levéltár tizenharmadik századi anyagában nem találtuk a nyomát annak, hogy a címzettek teljesítették volna Eszterházy kérését.

A már említett, 1695-ben Suprasl'ban kinyomtatott *Shužebnik* címlapja, mint mondtunk, hiányzik; az elékötött idegen címlap felső szegélyén Lucas Habina, fekete tintával írt possessorori bejegyzés szerepel.³⁷ A kutatás jelenlegi állásán ez a vizsgált fond egyetlen könyve, amelynek possessorát teljes bizonyossággal azonosítottunk tekinthetjük. Végezetül a possessor személyéről és egri működéséről szólunk néhány szót.

Habina Lukács homonnai parochus egyházi felsőbbbségével, a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriussal ellentétbe került. Miután Ungvárott meghurcoltatásnak volt kitéve, Eszterházy Károlyhoz pártoltván Egerbe menekült.³⁸ Itt a bizánci rítus, illetve – Bozsik szavaival – „a ruthén és oláh nyelv” tanára lett. 1769-től 1775-ig működött Egerben.³⁹ Megjegyzendő, hogy ő az egyetlen egri tanára a bizánci rítusnak, akiről a szakirodalom tud.

Habina Lukács életének egri korszakában római katolikus pappá vált, azaz áttért a latin rítusra. Merenda, Eszterházy római ágense másolatban elküldte a vonatkozó szentszéki iratot. A jelenlegi Érseki Levéltárban őrzött Merenda-levél, illetve a szentszéki iratmásolat egyaránt arról tanúskodik, hogy Habina keresztnéve: Lukács.⁴⁰ Hodinka Antal és követői tévesen Péter keresztnéven emlegetik Habinát.⁴¹ A Lukács alak mellett szólnak más források is⁴² sőt más helyen maga Hodinka is Habina Lukácsról szól, amely tény elkerülte az utalt jelenkori szakirodalom figyelmét.^{43, 44}

FÖLDEVÁRI SÁNDOR

Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyhöz (1802–1803). Több mint négy évtizeden át tartott a levelezési kapcsolat Teleki Sámuel és Aranka György között. Aranka György egyik korai levele 1771. szeptember 8-án datálódott az akkor éppen a családi birtokon, Sáromberkén tartózkodó Teleki Sámuelhez.¹ A levelezés rendszeressé válik akkor, amikor Teleki Sámuel magas közméltósági tiszteletet tölt be: az erdélyi kancellárt Aranka rendszeresen informálja az erdélyi eseményekről, a kancellár viszont többnyire rövid, de a választ soha nem elhanyagoló levélben válaszol. Ma, amikor áttekintjük e levelezés nyomtatásban is

³⁵ BOZSIK: i. m. 117–138.

³⁶ Protocollum Consistorii 1768–1769. 550–551. Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus. A két levél egymást követően bejegyzve.

³⁷ Az idegen címlap ellenére kiderített impresszumadatok forrásaira l. a 9. sz. jegyzetet!

³⁸ HODINKA: i. m. (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. ДУЛИШКОВИЧ, i. m. (l. a 31. sz. jegyzetet) 173.

³⁹ BOZSIK: i. m. (l. a 34. sz. jegyzetet), 142–143, 200.

⁴⁰ Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus, 22. raktári szám, 129. iratszám.

⁴¹ HODINKA: i. m. (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. Erre a helyre hivatkozik PIRIGYI István: *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, 1982. 82. Uő: *A magyarországi görög katolikusok története*. Nyíregyháza, 1990. I. 151. átvéve a téves nevet.

⁴² ШЛЕПЕЦКИЙ, Андрей, Йённые документы прешовского епархиального архива, писанные кириллицей о Русинах-Украинцах 1609–1820. Zbornik Pedagogicej Fakulty v Prešove University P. J. Safárika v Kosiciach. Slavistika, 1989. 89: „Документ относительно безнравственности священно-служителя Лукача Ги[!]бины”.

⁴³ HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig* Zorja – Hajnal. 1. 1941. 1–2. 21.

⁴⁴ Itt mondunk köszönetet a Magyar Soros Alapítványnak, amely a szerző egri kutatásainak költségeit részben magára vállalta.

¹ A levél az Országos Levéltár Teleki Sámuel gyűjteményében található. (P.661.38.cs.)

megjelent darabjait, meglepetéssel konstatáljuk, hogy mindeddig e hallatlanul gazdag levelezésnek csak csekély töredéke látható napvilágot.² E sajátos helyzetet részben az magyarázza, hogy a levelezési gyűjtemények egy része szétszóródott, a Teleki Sámuel gyűjtemény különböző részei több helyen kerültek megőrzésre: a történelmi viharok nem kedveztek a fennmaradásnak, s ma már csak sejtethetjük, hogy a háború folyamán megcsönkült, 1956-ban pedig továbbkárosodott egykori gyömrői Teleki-levéltár is őrizhetett olyan leveleket, amelyek címzettje Teleki Sámuel volt, mint ahogy az Országos Levéltár gr. Teleki Sámuel osztályában is maradtak meg – szinte már csak mutatóban – Aranka-levelek. Nagy kár, hogy e levelezésből csak kevés került publikálásra akkor, amikor a levelek még a kutatás rendelkezésére álltak. Így külön öröm minden előkerülő olyan levél (vagy másolat), amely ennek a gazdag levelezésnek része volt. Valamivel szerencsésebb osztályrész jutott a Teleki-leveleknek, amelyek nagy számban maradtak meg az egykori erdélyi levéltárak mélyén. A korábban szétszórta, esetlegesen megjelent levelezésben további meglepetést jelentett az, hogy alig van olyan levél, amely a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megnyitásának az idejéből származna, holott Teleki Sámuel egyik, de talán a legfontosabb ténykedése a Marosvásárhelyre leküldött Teleki-könyvtár megnyitása volt. Teleki Sámuel életrajzával még mindég adós történetírásunk, bár a könyvgyűjtő Teleki eddig több ízben is méltatásra talált.³ Széchényi Ferenc pesti nyilvános könyvtára és Teleki Sámuel marosvásárhelyi Thékája ugyanazon évben: 1802-ben nyílnak meg. Az alább közlésre kerülő, Arankához címzett Teleki-levelek 1802–1803-ból valók. Az első évből mindössze egy: alig ér vissza Bécsbe a kancellár, máris arról kérdezősködik, hogy milyen az érdeklődés a könyvtár iránt Erdélyben (Tudja: nem mindenki méltányolja könyvgyűjtő és könyvtáralapító szenvedélyét!) A további 1803-as írások – mindössze 5 levél – is erről a csillápihatatlan érdeklődésről tanúskodnak. De egyben újabb beszámolók kedvező újabb könyvszerzeményekről is, amelyek majd szintén a vásárhelyi könyvtár állományát hivatottak gazdagítani. S a levelekből kiderül: a könyvtárt érdeklődést felkeltő módon egészítik ki az egyéb gyűjtemények (ásványok, mellszobrok, festmények, lapok, folyóiratok, stb.).

A jelzett időszakból mindössze egy Aranka-levelet ismertünk.⁴ Talán későbbi eredményes kutatások újabb leveleket is felszínre hozhatnak. Mégis annyit máris megállapíthatunk, hogy a jelzett időszakban a most közlésre kerülő 6 Teleki-levéllal szemben – az utalások alapján – 9 Aranka-levéllal kell számolni. Teleki első levelében négy Aranka-levél megérkezését igazolja, majd a további levelekben említést tesz a március 12-i, április 23-i, június 28-i, augusztus 30-i, és október 25-i levelek megérkezéséről. E levelekből mindössze az 1803. augusztus 30-i levél ismeretes. Aranka már korábbi levelében beszámolhatott az esztendő másik, vagy pontosabban újabb nagy eseményéről, a játékszín építéséről, illetve a kolozsvári színészek marosvásárhelyi vendégszerepléséről. A könyvgyűjtő, a könyvtáralapító Teleki Sámuel minden bizonnyal kevésbé lelkesedett a játékszín iránt. Legalábbis a vásárhelyi színészet sorsát, jövőjét illetőleg nagyon is várakozó vagy akár skeptikus álláspontra helyezkedett. „Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Színnek fel-állása; de a Jágyzók mutatták-meg ezután, hogy micsoda Inscriptiot érdemel?” Aranka – aki maga a kolozsvári diétán sürgette jó egy évtizeddel korábban az erdélyi játékszín felállítását, természetesen színházpárti, jóllehet tisztában van a nehézségekkel: „A Játékszíntől nem igen félttem az Erkölsőt, inkább attól tartok, hogy fel nem áll, vagy nem marad köztünk. Kolosvár nem elégséges fenn tartani egy Társaságot, hát mi hogy volnánk? hanem az ide való Polgári publicum, amint mondják: liberálisabb gondolkozású.” S a levelezés témája átsiklik a Schédius Lajos német nyelvű folyóiratának erdélyi fogadtatására: „Éppen most vészem a Prof. Schédius Ur Zeitschriftjének II-dik kötettyét, még meg se nézhettem, tsak nyughatatlanságból tekintek az utolsó Varrás végén az Előfizetők neveire és álmélkodom rajta M[aros]vásárhelyről van 12. Szebenből, abból a Publicumból, melly egy Játékszint és Társaságot gazdagon el-tart és a hol egy Bibliotechája vagyon az országnak: egyetlenben egy előfizető van; a mi Éderünk Fejérvárról, a hol a haza fő fő Rendei vagynak; Enyedről egy sincsen. Debreczenből tsak egy vassal kereskedő. A tudós gazdag professorok, a Göttingában járt tudor Urak, Urfiak neveit nem igen láttya az Ember az Előfizetők közt. . .”

S mivel a *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) című folyóirat erdélyi pályafutása nem teljesen feltárt, noha ekkoriban már eléggé bekerült a tudós levelezések témájába, jegyzetben hívjuk föl a figyel-

² ITK 1935. (47–50. l.) CSÜRY Bálint közleménye

³ FODOR István: *Teleki-Téka*. Krónikás Füzetek. Marosmenti Élet kiadása, 1938. III. 8. – KELECSÉNYI GÁBOR: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat, Budapest, 1988. 183–199.

⁴ GULYÁS Károly: *Aranka levele Teleki Sámuelhez*. = ITK 1910. 221–223.

met erre az Aranka-levéltre, amelyet 1803. június 24-én Schédiushoz írt, éppen az erdélyi előfizetések ügyében.⁵

Egy erdélyi könyvkiadvány megpróbálta összegyűjteni a hetvenes évekig megjelent, a könyvtárral és Teleki Sámuellel kapcsolatos leveleket.⁶ Sajnos olyan sok a fehér folt — akár az Aranka–Teleki levelezés terén is —, hogy a téma monografikus feldolgozására további források felkutatásáig és feltárásáig várni kell. Azonban aligha elodázható feladat az erdélyi magyar művelődés e fontos fejezetéről a fátylat teljesen fellebbenteni.

1.

Bécs, 7-a Nov. 1802.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adressor!

Isten segedelmével 30. Octobr. ide szerencsésen fel-értkezőn a fiammal együtt, Bécsset vendégeskedésben találtam a Muszka nagy Herczeg kedviért; melyben én is részt vettem; De már innét vissza elutazott, és csendességben vagyunk. Ma volt szerencsém különösen udvarolni F. Károly Ertzherczegnek, és most frissen vagyon. Emlékeztem a Vásárhelyi Verpflegs-Tisztról, a ki a nyavalya törést curálja; de a mig a M[e][t]osá[g]o[s] Ur, ígérete szerint fel nem küldi a hiteles Testimoniumokat arról: hogy micsoda nyavalyás embereket? mikor? és micsoda foganattal curált? nem bátorodom átáljában az Ertzherczegnek commendálni, azért kérem a M[e][t]osá[g]o[s] Urat, hogy ne késsék azon azon Testimoniumokat felküldeni, és engemet voltaképpen úgy tudositani, hogy az Ertzherczeget informálhassam. A dolog nagy momentumu, az egész Monarchiat és Királyi Házát interessolja, azért ahozképest kell lenni a megvizsgálásnak, és szükséges praecautioknak. Jó volna magával is az Emberrelis beszélni, és meg tudni, ha biz[....] magát, és bátorodik é curához fogni? Nevit, caracterit aetassat, Hazáját fel kell irni.

Távol léteben is itt a B[ib]liothecam szép accessioval szaporodott a híres Brunck Licitationjából. Straszburgumi correspondensem által. Velenczéből is kaptam dolgokrol régi olasz könyveket. Megvettem Homerusnakis ujj és leg tökéletesebb bővebb Editioját Heyne által 8. tomusban 120 forint. Szeretném tudni ha vagyoné Vásárhelyen valami becses és kellete a B[ib]liothecamnak? Egy Erdélyi Gavallér ugyan azt mondotta volt róla, rövid szóval: hogy bolondság. De talán a Posteritás jobban tudja becsülni. In reliquis singulari propensione et observantia persisto Magnifice W[ilhelm]str[assburgi]ae

obligatissimus servus

G. Teleki

P.S. Doctor Kovács Uramat⁷ köszöntésem mellett ne sajnálja a Méltóságos Ur bizonyossá tenni: hogy az Öttsének Instantiaja leg első sessioban Praesidiumom alatt fel-vétetett, és a következő első Vacantiara pronstataltatott, minthogy most üres beneficium nincsen.

2.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adressor!

Igen kedvesen vettem a Méltóságos Urnak négy rendbeli hozzám utasított Leveleit, a Passardi curája iránt küldött Testimoniumokkal együtt, és ezeket mindgyárt közöltetvén az Ertzherczeg Károly Orvosával, eddig azért halasztottam válaszat, hogy ezen Orvosnak Passardi curájáról vélekedését megtudván, bizonyost irhassak; de azonban az Ertzherczegnek nyavalyája ismét közbe-járulván, az orvosis azzal el-foglaltatott, és mai napig sem nyilatkoztatta ki a maga értelmét. Azért én sem halasztom tovább válaszat, hogy leg alább meg köszönjem a Méltóságos Urnak azt a barátságot, melyet ezen dologban nem sajnállott fáradozásával, szorgalmatosságával, Kéréssemnek teljesítésében hozzám meg-mutatott. A

⁵ L. FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata* = MKsz 1981/1–2. 81–94., továbbá ENYEDI Sándor: *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* = MKsz 1989/2. 146–165.

⁶ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

⁷ Kovács Antal József (1749–1843) orvosdoktor, városi főorvos.

mit az orvosok itten a Passardi curája iránt végeznek, aztis, mihelyt meg tudhatom, mindgyárt meg-írom. Már tegnaptól fogva az Ertzhertzeis jobban vagyon; de sokkal nehezebb az ilyen Nagy Urat curálni, mint a szegény-legényt. Sok az Osculapius kőrülette, és ezek methodice curálnak, más könnyen hozzá sem-bocsátanak, vagy török vagy szakad. Jo volna ha Passardi a Teleki Lajos Leányánn egy próbát tenne.

Csudálkozom, hogy az Octoberi föld-ingásról, annak szomorú következésein kívül, még tőkélletes és környül-állásos tudositás nem jött Erdélyből; a Természetnek ezen rendkívül való munkája pedig nyomós és szoross meg-vizsgálást, s le írást érdemelne, ne quid profuturum seculis din lateret.

Itt most, egy ifju Magyar Medicus Sándorfii,⁸ Orvosi és Gazdasági Tudositásokat kezdett hetenként magyarul ki-bocsáttani; de a kül-földi Ujj Találmányokat, ittis többnyire csak az ujjságokból tudhattya meg. Én most hozatom a Parisi Nationale Institutumnak Memoiresjait, a Nationale Museum Annalesit, Le Magazin Encyclopedique kezdetől fogva, és La Description des Arts Metiers; és meg ígértem hogy mihelyt meg-érkeznek, közlöm véle, hogy ezekről Tudositásait bővíthesse, s tőkélletesíthesse. Nevezetes Collectiot találtam itten egy Lengyel Urnál a Lengyel dolgokban; a többek között, Sigmond Királynak Correspondentiáit, melyek a Magyar dolgokatis világossítyák. Ezeket most iratom. Szerzek a mit lehet egyebetis. A B[iblio]thecamnak külső ékességire pedig, most készítettem a régi nevezetesebb Imperatoroknak, Herosoknak, Philosophusoknak, Oratoroknak, Poetáknak, stb. bronzírozott Mely-képeit (:Büste it:) a leg jobb példák szerint.

In reliquis singulari observantia propensione persisto Magnificae Domaninationis Vaestrae.
Viennae 12. Febr. 1803.

obligat. servus
G. Teleki

3.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adressor!

Szokott kedvességgel vettem a méltóságos Urnak 12. Mart. és 23. April. irott Leveleit. A Herczegnek nyavalyája már remittált; adja Isten, hogy mostani egészsége tartós legyen! Az Orvosoknak, s annál fogva a Herczeg körül lévőeknek semmi bizodalnak nem lévén, a Medicinát nem tanult Passardinak curájához, azt tovább nemis bátorkodom vitatni; ámbár csekély ítéletem szerint, meg lehetett volna próbálni az Ispotályban; de az ilyen Nagy Ur curájához bajos csak szollaniis, a Methodisták között. A szegény Legények e tekintetben szerencsésebbek. Hogy a K[irályi] Táblát el-vinnék Vásárhelyről, annak itten még csak hírét sem hallottam, annyi valis inkább nyomát nem tudom; csudálkozom, hogy szeretik némelyek Költeményekkel nyugtatatlankodni Erdélyben az elméket. Hallom, hogy nem meszsze a Házamtól Tűz volt; bárcsak a B[iblio]thecamát ne égetnék-fel! A Bál-háznak épülete, a szükséges Materialéknak nem leték miatt, ezen Esztendőről el-mulik.

A Philadelphiai Szűznek beszédiből kölcsönözött fontos, és elmés Kőnyörgő Levelét mulatsággal olvastam, ha szinte annak Tárgyát sajnállani, és szégyenleniis kell. Látszik hogy az elme, és imaginatio, nem vénül a Testtel; ezt bizonyítyták a Levélhez ragasztott anacreonticus versek. Hát G[róf] Fekete⁹ mit felelt?

Az Erdélyi ujjobb föld indulásról semmi tudositást nem vettem. Nem csak a belső, hanem külső Tűzis reszketteti most mindenfelé a földet, és a tengert. Deus meliora! Rosnyai Davidnak¹⁰ hallom némely kéz Írásait lenni G[róf] Mikes Jánosnál,¹¹ melyek a Bathori, Bethlen, és Rákoczi idejebeli dolgokat világossítyák; Kérem a Méltóságos Urat, kérje-el G[róf] Mikestől; és ha kölmböznek azoktól, melyek a Rosnyai neve alatt, B[iblio]thecamba vagynak, irassa-le számomra.

⁸ Sándorfi [Sándorffy] József (1767–1824) orvosdoktor, később Bihar megyei főorvos *Orvosi és Gazdasági Tudositások* címmel 1802-ben lapot tervezett, majd 1803-ban útjára is indította azt. Rövid életű lap volt, 1803-ban néhány száma jelent meg.

⁹ Gróf Fekete János (1741–1803) császári és királyi kamarás, író, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

¹⁰ Rosnyai [Rozsnyai] Dávid (1641–1718) erdélyi udvari történetíró.

¹¹ Gróf Mikes János (+1815) főkörmányszéki tanácsos.

Igen szép Dactyliothecat volt a minap szerencsém szerezeni a B[iblio]thecam számára; több 1200. régi Gammánál és Monatánál vagyon igen tisztán le-nyomva; és még reménységem vagyon, hogy vagy 500 darabot szerezhetek hozzájuk; hogy legyen ezis látóul Erdélyben. A Bűstekis igen szépek.

In reliquis singulari observantia persisto:

Maginifici Domini

Viennae 2. Junii 1803.

obligatissimus servus

G[róf] Teleki

4.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessori!
mihi Colendissime!

Kedvesen vettem a Méltóságos Urnak 28. Junii hozzám eresztett Levelét, és köszönöm a Háromszéki föld-ingás le-írását. A meg-betsúlhetetlen sok kárt és romlást nagy érzékenységgel olvastam belőle, de bár vizsgálta volna meg ahoz-értő chemice a földnek repedéseiből ki-hányt fővényeknek és vizeknek tulajdonságokatis! Gróf Mikes János Urnak ajánlását a Rosnyai Manuscriptuma iránt nagyra becsülöm, és köszönettel el-fogadom. Szeretném ha ide fel-lehetne küldeni, hogy a most munkába lévő Catalogusomban recensealtathassam.

Tíz Verschlag Kőnyvet, és 18. Verschlag Bűstet bé-rakattam leküldés végett; de nem fogadhatván a mostani Vásár alkalmatosságával Erdélyi szekereket, itt maradának, mert a Dunára nem merem őket szerencsésíteni. Talán ez-után jönnek Erdélyből szekerek, vagy más jó alkalmatosságot találók le-küldhetésekre. Azonban többiis gyűl hozzá.

Igen akarom, hogy a Vásárhelyi Tűz, nem volt közel a Bibliothecamhoz; és kívánnám, hogy a Városonn jobb politia volna, a gyuladásoknak el-távoztatásokra, s meg oltásokra. Vallyon az én szegelet-tőszomszédomban amovealtatott-e a Csűr, és tűz-fészek? Ne sajnálja a Méltóságos Ur, meg mondani a Számtartómnak, Herbert-nek,¹² hogy tudositson iránta, és egybekről; mert a miolta el-jött tem Vásárhelyről, egy betű Levelit sem vettem.

Az én le-menetelem, az itt meg-feneklett függőben lévő nevezetes dolgokra nézve el-haladott Septemberig. Azt sem tudom, ha az Inspectorom már vissza érkezett-é Szatmár Vármegyéből?

Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Szinnek fel-állása; de a Jágyzok mutatták-meg ezután, hogy micsoda inscriptiot érdemel? azt-é: Ridens corrigit mores; vagy pedig azt: Iste locus casti damna pudoris habet.

Ez előtt 8 esztendőven meg jóvendöltem hogy a H[erczeg] Eszterházy meg nyeri a Perit. Ki volt a Referens benne? írja-meg nekem a Méltóságos Ur.

Gr[óf] Bethlen Josef¹³ a mult héten innét vissza indult Halmágy felé Erdélyben, de mulatni fog Magyar Országban a Grófnéja Jóságában. A Gubernátort már minden oránn várom.

In reliquis singulari observantia jugique prossensione manes

Magnificae Dominationis [?] Vastrae [?]

obligatissimus servus

G[róf] Teleki

Viennae 26. July 1803.

Aranka György kéziratos jegyzete a hátapon:

Válaszoltam 30 Aug. 1803.

¹² Herbert Mihály, Teleki Sámuel vásárhelyi számtartója.

¹³ Gróf Bethlen József (1757–1815) guberniumi tanácsos (kamarás), kincstárnok, a Nyelvművelő Társaság tagja.

A bortútkon:

de Vienne
a Monsieur
Monsieur George d' Aranka
Adsesseur Actuel de la Table Royale
Indiciaire de Tran[syva]nie

a M[aros]Vásárhely
par Bude- Temesvár- Hermanstadt

Aranka kézírásával a bortútkon:
Vettem 27. Aug. Válasz. 30. dk.

5.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adsector!
mihi Colendissime!

Augustusnak 30.dik napján írott Levelit csak ezen hónapnak 3dik napján, a Vármegyéből lett vissza érkezéssel vettem. Meg köszönöm ha G[róf] Mikes a Rosnyai Dávid autographumát fel-küldi; de az igéret adományt vár.

A Hunyad-Vármegyében talált mindenekféle monétának megszerzése iránt irtam B[áró] Naláczi-nak.¹⁴ Egyéb Régiségek Kőstatuakban, Obeliscusokban, Urnáokban, Inscriptiokban szeretném ha kaphatnék; hogy egy Porticusts instrulhassak a Bibliothecam mellé.

Tudos és munkás Papunk Abbé Éder¹⁵ fel-küldötte nékem a Koson íránt ki-nyomtatott szép okoskodását; és kételkedem benne hogy Eckel után Bécshen, annál többet és jobban tudjanak okoskodni iránti. [olvashatatlan]

Ocsovszki¹⁶ még fel-nem érkezék. Herbert Mihály pedig rosszszul fogadott szót, mert még egy betűvel sem tudosított.

A Pr. Schedius¹⁷ [olvashatatlan] nem csudálom, hogy oly kevés praenumeránsok vagynak Erdélyben, a hol egy Gróf Ur azt mondotta az én B[iblio]thecamrolis: hogy bolondság. Hoc tamen si iusanire est, saltem cum ratione insanire mihi videor.

A Henter Julis dolga már mibe vagyon? Nem tudom. A Bartok el-fogattatásáról sem hallottam semmit. Okát sem képzelem. De Erdélyben csak a Cancellariat szokták critizálni.

Kár volt azt a Dévai Régi Kis Várat el-rontani, mert leg alább menedék-helye volt a Nemességnek a Tolvajok ellen. Sunt denique fatales rerum sub coels periodi. Deva vára sem jobb Trojánál; at nunc reges est, ubi Troja fiut. Jóvó Tavaszszal, ha Isten éltet, leszen szerencsém a Méltóságos Urnak látásához. Interim singulari observantio persisto

Magnifici Domini
Vienne 25. Oct. 1803.

obligatiss. servus
Samuel Teleki

¹⁴ Báró Naláczi [Nalázi] József (1748–1882) író, Zaránd megye főispánja.

¹⁵ Éder József Károly (1760–1810) pap, történész, három kötetben adta ki *Scriptores rerum Transilvanicarum* című művét.

¹⁶ Ocsovszki [Otsowszky] Pál Teleki Sámuel Ferenc fiának nevelője, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

¹⁷ Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, egy időben az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság pesti megbízottja, az 1802–1804 között kiadott *Zeitschrift von und für Ungern* c. lap szerkesztője (l. Aranka levelét Schediushoz 1803-ból).

6.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessori!
mihi Colendissime!

Későbbre válaszolok a Méltóságos Urnak 25. Oct. hozzám utasított s kedvesen vett Levelire, nyakas catarrhalis hidegem miatt; melyből már Istennek hála meg szabadultam. A fiam köszöni, velem együtt, a Méltóságos Urnak rolla meg emlékezését, és a szép Verseket, s köszöntésével tiszteli. Örvendem, hogy a Gyógyi viz meg ifította a Méltóságos Urat, és kívánom egészségének, erejének tartós állandóságát. A mi Ederünk ujj munkája igen szép, tudos, és hasznos; azt igen sajnálom, hogy, a mint hallom, látása gyengül. A Decebalus aranya, és a Boiczai feldscharnál látott arany dio-czikkely iránt nagyon kételkedem. A Hunyad Vármegyei omlott várnál detegált Régiségekről semmit sem hallok. Ezeknek köz-haszonra megszerzéseken nem boldogulhatok, nintsen ki utánna járjon. Azonban Könyvbeli Gyűjteményemet csak szaporítottam Isten segedelmivel, talán el sem fér már B[ibli]othecamban. Most vagyok alkuban Parisban a Piranesi munkái iránt; de nagyon borsosok, mert köttetlen 1920 Livrat kérnek érettek. Meg vettem a minapi complete: Acta physico-medica Academiae Naturae Curiosorum. Ab anno 1670. a mely nagy B[ibli]othecambanis ritka ilyen complete. Sok szép dolgok vagynak benne a Magyar Országi Naturalis Historiárais. Én könyvet eleget szerzek, csak olvasok legyenek Erdélyben a kik használják.

Én pedig továbbrais a Méltóságos Urnak szivességiben ajánlott örvendetes és minden áldásokkal telyes ujj Esztendőnek kívánásával maradok
a Méltóságos Urnak

el-kötelezett szolg[ája]
G[róf] Teleki Sámuel

Bécs 31. Dec. 1803.

ENYEDI SÁNDOR

A FÓVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR 1991. ÉVI ÚJ KÜLFÖLDI BESZERZÉSEI

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

A leírások a korábban érvényben volt címleírási és transliterálási szabványok alapján készültek. A régebbi kiadású művek beszerzését a Volkswagen-alapítvány nagylelkű adománya, illetve a Bayerische Staatsbibliothek ajándéka tette lehetővé.

- ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. Compil. by —. (1967. Reprint.) Vol. 1–2. Cambridge–New York [etc.], Cambridge Univ. Pr., 1990. 26 cm. Vol. 1. (A–M.) VIII, [2], 768 p. Vol. 2. (N–Z.) [6], 794, [2] p. *Bayerische Staatsbibliothek, [München]. Erwerbungen aus drei Jahrzehnten 1948–1978*. Abendländische und orientalische Handschriften, Inkunabeln und seltene Drucke, Noten und Landkarten. Ausstellung April – Juli 1978. (Red.: Karl DACHS.) Ill. Wiesbaden, Reichert, 1978. 185, [1] p. 25 cm. (Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge 16.)
- BENZING, Josef – CLAUS, Helmut: *Lutherbibliographie*. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod. 2. Aufl. Bd 1. Baden-Baden, Koerner, 1989. XI, 438 p. 24 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 10.)
- (BEZZEL, Irmgard): *Erasmus von Rotterdam 1469–1536*. Deutsche Übersetzungen des 16. Jahrhunderts. Ausstellung der Bayerischen Staatsbibliothek 25. Februar – 3. Mai 1980. (Ausstellung und Katalog: — —.) [München, Bayerische Staatsbibl.], (1980). Ill. 78 p. 22 cm. (Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge 20.) Bibliogr.: p. 69–71.
- British national bibliography*. 1990. Vol. 1–2. Boston Spa–Wetherby, The British Library, National Bibliographic Service, 1991. 31 cm. Vol. 1. Subject catalogue. V.922 p. Vol. 2. Indexes. [2], 923–2221 p.
- CAENEGEM, R[oaoul] C[haries] van – GANS-HOF, [François] L[ouis]: *Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters*. (Encyclopedie van de geschiedenis der middeleeuwen.) Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. (Übers. v. M. GYSELING.) Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1964. XIII, 365 p. 24 cm. Bibliogr.: p. 301–365.
- Cimelia Monacensia*. Wertvolle Handschriften und frühe Drucke der Bayerischen Staatsbibliothek München. (Einl.: Fridolin DRESSLER.) Ill. Wiesbaden, Reichert, (1970). 111, [1] p. 37 cm. Bibliogr.: p. 109–110.
- DOMAY, Friedrich: *Bibliographie der nationalen Bibliographien*. — *Bibliographie mondiale des bibliographies nationales*. — *A world bibliography of national bibliographies*. Stuttgart, Hiersemann, 1987. XVIII, 557 p. 27 cm. (Hiersemanns bibliographische Handbücher 6.)
- FÜLÖP Géza: *Az információ*. Bukarest, Kriterion, 1990. 374, [2] p. 21 cm. Bibliogr.: p. 353–372.
- GELDNER, Ferdinand: *Bamberger und Nürnberger Lederschnittbände*. Festgabe der Bayerischen Staatsbibliothek für Karl Schottenloher. München, Karl-Zink-Verl., 1959. [4], 58 p. 13 t. 25 cm. Bibliogr. der Veröffentlichungen Karl Schottenlohers von Otto Schottenloher: p. 47–58.
- (GET'MAN, I. P. — SZILA, A. I. — TJUPAEV, Sz. A.): *Razvitie politiceszkij szisztemü evropjszkij szocializacseszkij sztran v 1980-e godü*. Ukazatel' literaturü 1985–1987 gg. (Szoszt. — —.) Moszkva, (INION), 1988. 166, [2] p. 20 cm.
- GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts*. Bd 1–2. Ill. Bucureşti, Ed. Acad. R.P.R. — Berlin, Akad.-Verl., 1961–1968. 24 cm. Bd 1. 1501–1550. 458, [6] p. Bibliogr.: p. 457–[459]. Bd 2. 1551–1600. Bucureşti, Ed. Acad. R.S.R. — Baden-Baden, Heitz. 807, [1] p. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 23.) Bibliogr.: p. 797–802.
- HOMAN, Roger: *The sociology of religion. A bibliographical survey*. Compil. by —. New York — Westport/Con. — London, Greenwood Pr., (1986). X, 309 p. 25 cm. (Bibliographies and indexes in religious studies 9.)
- HUBAY Ilona: *Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1974. XXIV, 569 p. 27 cm. (Inkunabelkataloge bayerischer Bibliotheken.)
- Jahresverzeichnis der schweizerischen Hochschulschriften*. — *Catalogue des écrits académiques suisses*. (Red.: V. BAUMGARTNER.) Basel, Verl.

- der Universitätsbibliothek. 22 cm. 1987. 90. Jg. 1989. 258 p. 1988. 91. Jg. 1990. 284 p. 1989. 92. Jg. 1991. 264 p.
- KARKHANIS, Sharah: *Jewish heritage in America. An annotated bibliography*. New York – London, Garland, 1988. XX, 434 p., 23 cm. (Garland reference library of social science 467.)
- LANG, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich. Mit einer Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Buchdrucks bis 1700*. Baden-Baden, Koerner, 1972. 103 p. 24 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 42.) Bibliogr.: p. 75–95.
- Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hrsg. v. Severin CORSTEN – Günther PFLUG – Friedrich Adolf SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER. 2., völlig neu bearb. Aufl. Bd 1-. Stuttgart, Hiersemann, 28 cm. Bd 1. A–Buch. 1987. XII, 639 p. Bd 2. Buch–Foster. 1989. VII, 638 p.
- Library of Congress, [Washington]. Subject heading*. Prep. by the Office for Subject Cataloguing Policy... 14. ed. Vol. 1–3. Washington/D. C., Cataloguing Distribution Service, 1991. 32 cm. Vol. 1. A–E. LVII, 1522 p. Vol. 2. F–O. [2], 1523–3209 p. Vol. 3. P–Z. 3210–4904 p.
- Opýt kul'turnogo sztroitel'stva v szocialiszticeszkij sztranah Evropy. Ukazatel' literatury* 1985–1986. gg. (Szosztav. M. A. GLAZKOVA – G. I. IL'INOVA i dr.) Moszkva, (INION), 1987. 340 p. 20 cm.
- PEGG, Michael A.: *A catalogue of German reformation pamphlets (1516–1546) in libraries of Great Britain and Ireland*. Baden-Baden, Koerner, 1973. XIX, 339 p. 25 cm. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 45.) Bibliogr.: p. XIII–XVIII.
- SCHASSEN, Burkhard von – KALDEN, Christof: *Terrorismus. Eine Auswahlbibliographie*. Koblenz, Bernard und Graefe, (1989). VIII, 144 p. 22 cm. (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte. Weltkriegsbücherei. N. F. 27.)
- SEEWANN, Gerhard: *Bestandskatalog der Bibliothek des Südost-Instituts München*. Bd 1. Druckschriften 1529–1945. München, Oldenbourg, 1990. XLVII, 840 p. 25 cm. (Südost-europa-Bibliographie. Ergänzungsbd 1.)
- Südost-Institut München 1930–1990*. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München, Oldenbourg, 1990. 307 p. 25 cm. (Südost-europa-Bibliographie. Ergänzungsbd 2.)
- Ulrich's international periodicals directory 1990–1991. Irregular serials and annuals*. Ed. Judith SALK. 29. ed. Vol. 1–3. New York, Bowker, (1991). 29 cm. (The Bowker international serials database.) Vol. 1. A–G. LV, 2008 p. Vol. 2. H–Z. LV, 2009–3946 p. Vol. 3. Indexes. LV, 3947–5640 p.
- Verzeichnis lieferbarer Bücher 90/91*. – German books in print. Bücherverzeichnis im Autorensalphabet kumuliert mit Titel- und Stichwortregister mit Verweisung auf den Autor. (20. Aufl.) Bd 1–6. Frankfurt/M., Verl. der Buchhändler-Vereinigung – München, Saur, 1990. 29 cm.
- WENDLAND, Henning: *Signete. Deutsche Drucker- und Verlegerzeichen 1457–1600*. Ill. Hannover, Schlütersche Verlanst., 1984. 306, [2] p. 28 cm. Bibliogr.: p. 299–300.
- WINKEL, Gabriele – TENNER, Konstanze: *Konservativismusforschung in der DDR 1971–1990. Auswahlbibliographie*. Jena, (Universitätsbibliothek), 1990. 246 p. 21 cm. (Bibliographische Mitteilungen der Universitätsbibliothek Jena 54.)

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Vitályos László: Ady-bibliográfia 1896–1987. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Kiegészítő kötet. Bp. 1990. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 425 p. (MTA Könyvtárának kiadványai 28/130) Új sorozat.

Harmadik kötete jelent meg 1990-ben az Ady-bibliográfiának. Bár a második kötet megjelenése (1980) az 1972-ben kiadott kötetet érvénytelenítette azáltal, hogy a nyolcvanas második kiadásban megismételték az előző kötet anyagát. Így tettek eleget Bustya Endre és Péter László kritikai észrevételeinek, kiegészítéseinek. Az említettek javaslatai szerint még a bibliográfia szerkezetén is igazítottak, áttekinthetőbbé, kezelhetőbbé tették az anyagot. Ugyanakkor egy új évtized friss anyaggyűjtésével ki is bővítették a bibliográfiát.

A mostani kötet (1990) már együtt használandó a nyolcvanban megjelenttel. Használható is, mert a kiegészítő kötet tételszámos hivatkozással igazítja el a bibliográfia használóját: a kiegészítő kötet egyes tételei a korábbi kötetnek mely tételeivel függnek össze tárgyi, tartalmi tekintetben.

A kiegészítő kötet először az elmúlt tíz esztendő Ady-irodalmát dolgozza egybe. Ezzel párhuzamosan bővítették a retrospektív gyűjtést is. Földolgozták azokat a lapokat, amelyek szerkesztőivel, munkatársaival Adynak személyes kapcsolata volt. Átnézték a repertóriumkészítő munka által nem érintett fővárosi lapokat (Magyar Nemzet, Világ, Est-lapok). A teljesség igénye nélkül gyűjtöttek és részben pótolták a felvidéki, erdélyi és délvidéki sajtóban megjelent vonatkozó közléseket.

Kiegészítő kötet, tehát már sűrűbb hálóval merít az előzőnél. Így sok apróbb adat, hír is bekerült a bibliográfiába. Például olyan verseskötetokről írott bírálatok is a gyűjtésbe kerültek, amelyekben a recenzens Ady-hatást vélt felfedezni. Az egykorú erdélyi lapokból számos paródiát, gúnyverset fedez föl a bibliográfia, s ez jól jelzi a korabe-

li fogadtatás intenzitását: ezekkel az adatokkal sokat nyerhet a recepciókutatás. Ilyen szempontból értékes a fordításoknak, idegen nyelvű írásoknak a fölgűjtése is. Itt kivált a román nyelvű anyagra való utalás tarthat számot a filológusi érdeklődésre. Ezen anyagnak a Réthy-Váczy bibliográfia megfelelő része a forrása. Teljesen eredeti viszont Nikodémuszné Nagy Márta gyűjtése a versmegzenésítés kottáinak köréből.

Ilyen hatalmas gyűjtés a személyi bibliográfia körén természetesen veti föl a teljesség elvének kérdését. A személyi bibliográfia a teljesség szempontjából mindig lezáratlan, és folytatva is lezárhatatlan. Tudják ezt a kötet szerkesztői, s a mostani kötet bevezetőjében máris ígérik a kiegészítő kötetet, a folytatást. További kutatásaiknak célja nemcsak a folyó időre, de a retrospektivitásra is vonatkozik. Újabb periodikumokat vonnak be a gyűjtésbe.

Az eddigiek alapján aztán már ott tartunk, hogy bármely Adyval kapcsolatos, környezetéhez tartozó személynek vagy az egész periódusnak a kutatásakor nélkülözhetetlen kiindulópont a Vitályos–Orosz jegyezte Ady-bibliográfia. Könnyebben elkerülhető így a szennázóként tálalt új ténnyel kapcsolatos tévedés, vagy leleplezhető az, a bibliográfia segítségével. A lelassult kritikai kiadás idejét éljük. A részletek iránt érdeklődő a bibliográfiát találhatja a kritikai kiadás jegyzetei helyett vezetőjének. De még e kitűnő bibliográfia adatai kapcsán sem árt a filológus óvatossága. Mert azt tudnunk kell, hogy a bibliográfia adatainak egy része másodközlés, kész bibliográfiákból átvett anyag, nem autopsziával fölvetett adat.

A bibliográfia használhatóságát névmutatója és az Ady-művek címmutatója mellett a jól kialakított válogatott tárgyszó-rend is segíti.

NEMESKÉRI ERIKA

Nagy László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1990. OSzK.

Nagy László jelentős téma feldolgozására vállalkozott, hiszen a 18. századi hazai irodalom- és tudományszervezési törekvések története nemcsak irodalomtörténetünknek, hanem az egész tudomány- és művelődéstörténetnek is fontos fejezetét alkotja. A témaválasztás azért is szerencsés volt, mert bár nemzeti kultúránk története e jelentős korszakának tudományszervezési törekvéseiről számos publikáció jelent már meg, összegező és modern feldolgozása, a még hiányzó kutatások, forrásfeltárások kiegészítésével mind ez ideig nem történt meg.

Az egész század folyamán végignyúló irodalom- és tudományszervezési törekvések – polgárságunk gyengesége miatt – csak akkor kezdtek némi társadalmi bázisra találni, amikor a 18. század utolsó évtizedeiben a felvilágosult nemesi mozgalom magáévá tette e törekvéseket. Nagy László az 1790-es országgyűlésben vélte felismerni azt az alapvető változást, amittől kezdve e téren a kezdeményezés jórészt a nemesi rétegek kezébe került, amelynek tagjai a 19. század első felében megvalósították az előző század törekvéseinek jelentős részét.

Bár – mint minden évszám – ez az 1790-es is vitatható mint alapvető korszakhatár, de az végső soron mégis elfogadható, hogy a század utolsó évtizedeiben a hazai akadémiai mozgalom történetében is alapvető változások következtek be, és így e könyv – melynek kereteit a szerzőtől független tényezők is határok közé szorítják – ilyen formában is kerek egészet alkot, noha a következő évtizedek hasonló alapossággal történő feldolgozása tenné csak igazán teljessé a magyar tudós társaság előzményeinek történetét. Reméljük, a továbbiak során Nagy László erre is vállalkozni fog.

Maga a munka elsősorban a hazai tudományos műhelyek kialakításának kísérleteivel, a magyarországi tudósok összefogását sürgető társaságtervezetekkel és az együttműködés egyéb formáival foglalkozik. Mindezt a megfelelő európai háttérrel tárgyalja: nemcsak a példaképül szolgált európai – indokolt módon különösen részletesebben a németországi – kezdeményezéseket veszi számba, hanem a külföldi akadémiákkal, társaságokkal kapcsolatba került magyarokat is. Ennek során különösen figyelemreméltó az a felismerése, hogy a 18. századi külföldi folyóiratokban megjelent hazai tudósok közleményeit kutatásunk mind ez ideig nem nagyon vette számba. Pedig ezeknek, valamint a tudósok közt folyt levelezésnek a feldol-

gozása a külföldi tudósoknak a magyarokról alkotott képét bizonyára reálisabban mutatná be, mint ahogy azt jelenleg ismerjük. Az, hogy a magyarságról alkotott kép nem egyértelműen volt azonos a „barbárság”-nak emlegetni szokott, nem túl kedvező ítélettel, valóban kitűnik számos, hazánkat megismerő tudós, író, publicista véleményéből is. Az ő magyarság-képüket bizonyára jórészt éppen a külföldi folyóiratokban publikáló magyarországi tudósok alakították kedvezőre.

Különösen sok új kutatási eredményt sikerült bedolgozni a III. fejezetbe. E főfejezetében a szerző Bessenyei György fellépéséig tárgyalja a hazai tudományszervezési törekvéseket. A 8. alfejezetben szinte teljes képet nyújt a jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola 17. század végi fellépésétől kezdve a 18. század 60-as éveinek bécsi kezdeményezéseig. Nagy László e gazdag anyag összegezésénél szintén felhasználja az eddigi kutatások eredményeit, valamint újabb forráskiadások adatait, de e fejezet során mindezt igen gazdagon egészíti ki saját – részben már korábban publikált – eredményeivel. Ezek segítségével nem egy ízben igazít ki korábbi tévedéseket, illetve vitat bizonyos nézeteket, de legtöbbször egyszerűen értékes, új ismeretekkel gazdagítja tudományunkat.

Így mindjárt a jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola megszervezésével kapcsolatban újat tudott mondani. Míg a korábbi szakirodalom az adatgyűjtés megszervezését kizárólag Hevenesi Gábornak tulajdonította, Nagy László – forráskutatásai és feltárt új adatai alapján – arra a következtetésre jutott, hogy inkább közös munka eredményéről lehet szó; Hevenesi kezdeményező szerepe cáfolható; ő legfeljebb egy volt a munka elindítói közül.

Különösen gazdag és részben új anyagot tár fel a dolgozat Bél Mátyásról szóló fejezete, és ez annál nagyobb érdem, mert a neves pietista tudósról korábban is, meg az utóbbi években is gazdag szakirodalom gyűlt össze. Nagy László ezt is gondosan felhasználja, illetve – újabban feltárt adatai birtokában – kiigazít egyes korábbi tévedéseket. Bél kéziratos hagyatékának feldolgozása révén a szerző számos új munkatárssal gazdagítja a pietista tudós körét. Figyelemre méltó megállapítás, amely az 1735-ös tudós társaság-tervezet körüli kutatásai során derült ki, hogy Bélék e szervezkedéséhez is meg szerették volna nyerni a császár támogatását, ami azonban a protestáns tudósoknak nem sikerülhetett. A Bél Mátyásról szóló fejezet számba vette és felhasználta azt a terjedelmes, újabb szakirodalmat, amely a közelmúltban, Bél születésének 300. évfordulója alkalmából jelent meg. Ezek között található Bél Mátyás többszáz tételes kézira-

tos hagyatékának katalógusa, amelyet Nagy László állított össze. A dolgozat szerzője e kéziratkatalógus anyagát is felhasználta munkájához. Ugyancsak hivatkozik Bél nevezetes lapja, a *Nova Posoniensia* néhány közleményére; de talán e folyóirat behatóbb elemzése még további értékes eredményekkel járhatott volna.

Méltán tárgyalja Nagy László a Bél munkásságáról szóló fejezet szomszédságában annak a Fischer Dánielnek a munkásságát, aki Bélről függetlenül, sőt az ő koncepciójától eltérően kísérelte meg Magyarországon természeti leírását elkészíteni. Fischer Dániel és társai szerint ehhez természettudományos képzettségre is szükség lett volna. A támogatást is más köröktől várták: a nemeség helyett a külföldi tudósoktól és közönségtől. Fischer a „barbárság” vádját a magyarországi tudósok publikálási nehézségeire vezette vissza; úgy gondolta: ha tudósaink publikálási lehetőséghez jutnak, a külföldi rágalom elveszítene alapjait. Ezért szeretett volna folyóiratot indítani Fischer Dániel; Fischernek ezzel kapcsolatos, végül is meghiúsult törekvéseit a szerző jórészt Tarnai Andor kutatásai alapján építette be dolgozatába.

Méltán kaptak külön fejezetet a század derekán az ország akkori fővárosában, Pozsonyban zajló tudományos szervezkedések. Windisch Károly Gottlieb pozsonyi társaságának már jelentős irodalma van, hiszen ez volt hazánkban az első olyan tudós társaság, amely már működött is. Mivel azonban támogatást nem sikerült szereznie, nem válhatott tudományszervezési központtá.

Nagy László e fejezetben utal arra is, hogy Windisch 1764-ben *Pressburger Zeitung* címmel újságot is alapított. Bár igaz az, hogy e lapban jelentek meg a hazai tudományos élettel és egyes külföldi tudós társaságokkal kapcsolatos hírek is, sőt néhány terjedelmesebb cikk is, mégis némi korrekcióra szorul az a megállapítás, hogy mivel „Windischéknek nem sikerült kiadniuk a Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften ülésein elhangzott előadásokat, most hasonlókat tehettek közzé, mintegy a hiányzó folyóiratot pótolva a *Pressburger Zeitung* lapjain.” 18. századi felfogás szerint az újságba egyszerűen a megjegyzések nélküli hírek felsorolása tartozott; a véleménynyilvánítás és a tudományos jellegű értekezések közlésére a folyóiratokat tartották illetékesnek. Ezzel Windischnek is tisztában kellett lennie, mint ahogy nem is állt módjában neki sem más fajta újságot, mint egy tipikusan híreket referáló lapot létrehozni. Eleinte még az újság melléklapjai — a *Der Freund der Tugend* és a *Der vernünftige Zeitvertreiber* — sem arra vallanak, hogy tudományos

közleményeket kívánt volna általuk publikálni, hiszen e lapok, miként a század jellegzetes folyóirat-típusa — az erkölcsi hetilapok — főként morálizáló és szépirodalmi közleményeket tartalmaztak. Csupán az 1771-től kiadott melléklet hozott változást, melyet Windisch — miként a címe is mutatja (*Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*) — már a tudományok és a művészetek terjesztésére kívánta felhasználni. Az 1780-ban létrehozott, de már önálló folyóiratában, az *Ungarisches Magazin*ban már a történelem, földrajz és természettudományok hazai eredményeiről kívánt tájékoztatást nyújtani. Tehát Windisch tudományos jellegű orgánumot csak jóval később, 1780-ban hozott létre.

Érdeme a munkának, hogy a szerző a tudományos kezdeményezések feltérképezésénél kellő figyelmet szentelt a 18. század folyamán még alapvető társadalmi és világnézeti fontossággal bíró vallási hovatartozásnak. Ugyancsak figyelemmel kíséri a felvilágosult tolerancia irányába mutató első jeleket. Úgy látja, hogy Dobai Székely Sámuel esetében válik először észrevehetővé az, hogy a tudományos kutatás igénye áttörte a felekezeti különbségeket.

Nagy László Tersztyánszky Dániellel kapcsolatos, részben már korábban publikált kutatási eredményeit is beépítette dolgozatába. Ezek alapján kiderül, hogy Tersztyánszky kísérletet tett arra, hogy a tudós társaság ügyét Kollár nélkül hozza tető alá. Az újonnan előkerült adatok alapján a szerző megkísérli az 1763. évi tudós-társaság tervezett létrejöttét rekonstruálni.

A szakirodalom által korábban Kollárnak tulajdonított, *Allergnädigst privilegirte Anzeigen* c. 1771–1776 közt Bécsben kiadott folyóirat megindítását és az azt kiadó társaság megszervezését Nagy László Tersztyánszky-nak tulajdonítja. Adatai és érvei meggyőzőnek látszanak, hiszen a kortársak véleményével tudja bizonyítani, hogy az alapítás Tersztyánszky nevéhez fűződött, Kollár csak néhány cikket írt a lapba, amely főleg Magyarország történelmi és természeti ismertetésével foglalkozó írásokat közölt.

A szerző befejező, „Az akadémiai eszme Magyarországon is mozgalommá válik” c. fejezetében azt állítja, hogy a 80-as években „a nyelv művelés az egységes literatúrából éppen akkortájt véglegesen elkülönülő szépirodalom területére szorult vissza.” E differenciálódás ugyan megindult már, de a 18. század végére még nem következett be a „végleges elkülönülés”. Ezt bizonyítja a korszak lapjaiban olvasható cikkek egész sora Rát Mátyás *Magyar Hírmondójától* kezdve, ahol a „tudomá-

nyok folyamata" még magában foglalja a nyelv és a szépirodalom fogalmát is. Bessenyei, Révai és más írók tervei is az anyanyelven művelődő tudományokra vonatkoznak. Ami valóban bekövetkezett, az a nyelvi differenciálódás volt, amit helyesen alapított meg a szerző.

KÓKAY GYÖRGY

Az 1954–1955-ben feldolgozott kéziratok katalógusa. Bp. 1986, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 424 p. (MTAK kéziratári katalógusok 18.)

Az MTA Könyvtárának kéziratára – hagyományát megtörve – ezúttal nem egy hagyatékat vagy gyűjteményt tár föl katalógus-sorozatának tizen-nyolcadik kötetében, hanem állománya egy fontos csoportjának egyetlen szokásos terjedelemben lévő katalógusát adja közre. Azon fontos mozzanathoz kapcsolódik ennek a katalógusnak az anyaga, midőn a Kézirattár modernizálta feldolgozási módszerét, amely arra irányult, hogy az együtttest alkotó kéziratok ne szakadjanak el egymástól a feldolgozás során.

Nincs megnevezve a kötet összeállítója, mert a leírásokat többen készítették: Berliász Jenő, Csának Dóra, Rejtő István, Sáfrán Györgyi. Nyolc nagyobb gyűjteményt tartalmaz a kötet, eltekintve most néhány kisebb kéziratgyűjtéstől vagy egyedi darabtól. Föl sorolásra itt csak az a nyolc nagyobb hagyatéka vagy hagyatéktrófeák érdekesek, amelyek nevesebb személyiségekhez kötődik: Voinovich Gézához, Móra Ferenchez, Kéler Bélához, Mikszáth Kálmánhoz, Bajza Józsefhez, Badics Ferenchez, Szilády Áronhoz, Hermann Ottóhoz és Szász Károlyhoz. Valahányuk levelezéséről, írói, tudományos publikációiról van szó.

Voinovich Géza irodalomtörténeti anyaggyűjtése kivált becses, hiszen Arany Jánosra és életművére vonatkozik. Nem kevésbé jelentős Voinovich kiadásra előkészített Arany-levelezésgyűjteménye, amely minden további Arany-filológia kiindulópontja lett.

Lenyűgöző az egyik utolsó nagy polihisztornak, Hermann Ottónak tudományos és tudomány-szervező tevékenységét dokumentáló leveles anyaga. Az egész katalógus kétharmadát kitevő Hermann Ottó hagyatéka nemcsak a magyar, de az európai tudománytörténetnek is jelentős kutatási bázisa. A Hermann-gyűjtemény akár önálló kötetet is érdemelt volna.

Érdekes figyelmünkre Szilády Áronnak, a hazai pozitívista irodalomtörténetírás és a múlt században fellendülő forráskiadások egyik képviselő-

jének, szervezőjének másolati és eredeti kézirat-gyűjtése is.

E katalógus kényszer szülte címe mögött a tizenkilencedik század utolsó harmadának és századunk első évtizedeinek tudomány- és irodalomtörténetileg jelentős és nagyon fontos bázisai rejtőznek; közzétételük lényeges segédeszköz a kutatás számára.

NEMESKÉRI ERIKA

A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. HOPP LAJOS, KÖLLÖS IMOLA, VOIGT VILMOS. Budapest, 1988. 535 p.

A tanulmánykötet az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztálya és az ELTE Folklore Tanszéke együttműködésének eredménye. Legfőbb újdonsága abban van, hogy kísérletet tesz az irodalomtörténet és a folklórkutatás között sokáig hiányzó módszertani kapcsolat megteremtésére, a 18. századi irodalom, művelődés és folklór összehasonlító, tudományközi vizsgálatára. Ennek feltétele az irodalomtörténet részéről annak az elvi álláspontnak a módosítása volt, amely a régi magyar irodalom korszakaiban kisebb figyelmet szentelt a folklórnak. A folklórisztika oldaláról viszont annak a felismerésnek a következményeit kellett vállalni, amely szerint a folklór történeti rétegeinek tisztázása nélkül semmi remény nincs ennek az anyagnak a beillesztésére a magyar művelődéstörténet folyamataiba.

Az irodalomtörténeti, történeti folklórisztikai és művelődéstörténeti megközelítések összekapcsolásának jelentőségét a 18. század ürügyén első sorban az adja, hogy ennek az időszaknak a kutatását sokáig elhanyagolták, illetve elfogultsággal kezelték. Az utóbbi évtizedek szintéziseiben lévő fehér foltok felismerése és a növekvő számú részvizsgálat következtében éppen erre a periódusra nézve jelentős számú új módszer, kérdés és eredmény fogalmazódott meg, amelyek szükségképpen fölvetik az összegzés és a kitekintés igényét. Egyetlen tanulmánykötet ezt a feladatot természetesen nem vállalhatja, ezért a szerkesztők köztes utat választottak. A kötet elején két hosszabb, átfogó igényű bevezető tanulmány számba veszi a 18. századra vonatkozó újabb irodalom-, művelődéstörténeti és történeti folklórisztikai forrásanyagokat és kutatásokat, különös tekintettel a kutatástörténeti, forrás- és forráskiadási aránytalanságokra, valamint a tematikus, műfaji, módszertani, regionális és időbeli sajátosságokra (Hopp Lajos, Voigt Vilmos). A kötet további részében húsz olyan esetta-

nulmány olvasható, amelyek új nézőpontból világítanak meg ismert tényeket, kiegészítik a korábbi megállapításokat, illetve új források vizsgálatával alapvetően átértelmezik vagy módosítják a 18. századról korábban alkotott kép vonásait. Ezeknek a tanulmányoknak csaknem a fele külföldi szerzőtől származik, ami egyrészt jelzi a szerkesztői igényt a kelet-közép-európai kitekintésre, másrészt utal arra, hogy a 18. századi kutatások nemzetközi föllendülése is ösztönözte a korszakra vonatkozó hazai vizsgálatokat.

A két bevezető tanulmány megerősíti a feltételezést, hogy az elmúlt évtizedekben következetesen végrehajtott 18. századi kutatási programról az érintett diszciplínák közül csupán az irodalomtörténet esetében beszélhetünk. Ez is indokolja, hogy ebben az összeállításban a történeti folklorisztikai tanulmányok vannak túlsúlyban. A tanulmányok olyan témákat tárgyalnak, mint például a népköltészet és a műköltészet viszonya (Fried István), a paraszti műveltség problémája (Benda Kálmán), a falusi tanítók szerepe (Mészáros István), az epikus, lírai és történeti népköltészet műfajai (Mihai Pop, Mihail Gacac, Radu Niculescu, A. M. Novikova, Hermann Strobach, Jozef Minárik, Külös Imola, Katona Imre, Vilko Novak), a kalendáriumok és más népszerű olvasmányok (Dukkon Ágnes, Szelestei N. László, Mikó Pálné), a latin nyelvű költészet (Szörényi László), az iskolai színjáték és a folklór kapcsolata (Kilián István), az elbeszélő Mária-irodalom (Wolfgang Brückner), az egyházi anyakönyvek illusztrációi (Verebélyi Kincsó) és a református passiószövegek (Molnár Ambrus).

A kötetből kirajzolódnak az érintett diszciplínák együttműködésének további lehetőségei, így mindenekelőtt a történeti elbeszéléskutatás, a műfajelmélet és -történet, az olvasás- és olvasmánytörténet, a népi és az iskolai színjátszás, az írásbeliség és a szóbeliség, az irodalom és a népi kultúra kapcsolata, a művelődés társadalmi rétegződése területén. Mindezek a témák komplex kutatást igényelnek, amelyek azonban ma még nagyrészt hiányoznak a szervezeti keretei.

Ez utóbbi csak részben menti a kötet formai hiányosságait és a technikai szerkesztés gondatlanságát. Az összeállítás aktualitását korlátozza, hogy az 1970-es évek végére visszanyúló előmunkálatok után 1988-as impresszummal 1991-ben jelent meg, s hogy részben másutt korábban már napvilágot látott tanulmányokat tartalmaz, melyek közül több az 1960-as évek kutatásának állapotát tükrözi, s témájuk időközben önálló kutatási területté vált. Új összefüggésbe helyezve azonban ezek a tanulmá-

nyok is újat mondanak és továbbgondolásra késztetnek.

Összességében a kötet gazdagodást jelent mind az irodalomtörténet, mind a történeti folklorisztika számára, s remélhetőleg tovább növeli az érdeklődést a 18. század művelődési és irodalmi áramlatai iránt.

TÜSKÉS GÁBOR

1956 plakátjai és rölapjai. Október 22. – november 5. Összeállította és szerkesztette: IZSÁK Lajos, SZABÓ József, SZABÓ Róbert. Budapest, 1991. Zrínyi Kiadó. 585 p.

„1956-nak a sajtó, a rádióadások mellett a rölap és a plakát a legfontosabb hétköznapi dokumentuma...” írja Kopácsi Sándor, a forradalom egykori rendőrkapitánya a kötet előszavában. Az első két dokumentumfajta már korábban kötetben összegyűjtve az érdeklődők kezébe került, s most teljessé vált a sor. Impozáns méretű kötetben, 585 oldalon, egy híján 800 tételben összegyűjtve közkinccsé vált a harmadik, az előző kettőnél semmiel sem kevésbé jelentős kiadvány-féleség. A viharos, feszült történelmi pillanatok légkörét a plakát és a rölap mindennél jobban megőrzi az utókor számára. A rölapok pedig ezen felül még új adatokkal is szolgálhatnak a tudományos kutatóknak.

Az összeállítók 69 közgyűjteményt néztek át, s munkájuk eredményeként 799 dokumentumot tettek közzé, a teljesség igényével. Ismereteink szerint ugyan ennek a követelménynek nem sikerült teljes mértékben megfelelniük, de a sokszorosát gyűjtötték össze és adták ki annak az anyagnak, ami a forradalom történetéről szóló művekben szétszórva eddig megjelent. Az összeállítók igen eredeti módszert alkalmaztak: a dokumentumokat hasonmásban közölték. Nagy elismerés illeti a kötetet előállító Pauker Nyomdát, hogy a gyakran kopott, rongált, megviselt, nehezen olvasható eredeti anyagok kivétel nélkül kifogástalanul élvezhető lenyomatot tudtak produkálni.

A könyv a dokumentumokat a megjelenési hely (a főváros és a 19 megye) szerint, azon belül kronológiai sorrendben közli. Talán itt kell megjegyeznünk, hogy a november 5-i lezárási időpontot nagyon korainak tartjuk. A harcok csak 10-e körül csitulnak el, de a helyzet még hetekkel ezután is polgárháborús jellegű volt.

Nem meglepő, hogy a kötet anyagának csaknem a fele (383 db) budapesti eredetű, hiszen az események első számú színhelye az ország központja volt. Vidéken pár napos késéssel kezdődtek

a megmozdulások. De az is valószínű, hogy a fővárosi nyomtatványokból többet sikerült megőrizni. Tolna megyében például mindössze három kiadványt tudtak az összeállítók felkutatni, s ezeket is a központi gyűjteményekben találták.

Október 22-ről datálódnak az első sokszorosítványok. Ekkor alakul meg Budapesten is a ME-FESZ, ekkor szövegezik meg a 16 pontot, melynek több variánsával is találkozhatunk. Ezek a változatok teszik ki az október 23-i anyag többségét is. Itt kell megemlítenünk, hogy a szerkesztők néhány egyértelműen későbbi nyomtatványt is ezekre a napokra datáltak. 24-től kezdve lángba borul az egész ország. A felkelt nép kiáltványai váltakoznak az ingó hatalom állandóan változó hangú hirdetményeivel. 25-e után már a vidék is egyre aktívabb lesz, ez a kiadványban is nagyon jól nyomon követhető. Október utolsó napjai és november 3. között a győzelem eufóriája jellemzi az anyagot. November 4. után minden megváltozik. Jellegetesen megszállóként viselkedő szovjet katonai parancsnokok hirdetményei váltakoznak az új kormány 15 pontjával s a melléjük álló, alakulófélben levő, új helyi szervezetek felhívásaival. Ezzel párhuzamosan más nyomtatványok kitarásra, végső ellenállásra szólítanak fel.

Itt zárják le az összeállítók a kötetet, s ezzel, mint már említettük, a magunk részéről nem tudunk egyetérteni, hiszen a történet nem itt fejeződik be. Mindezzel együtt örömmel tödvőzöljük ezt a gazdag, igen nagy anyagot felölelő kiadványt, amely komoly segítséget ad mindazoknak, akik ennek a kornak a történetével foglalkoznak.

INDALI GYÖRGY

Kókey György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. Otto Harrassowitz. (Geschichte des Buchhandels. Bd. 3.)

A wiesbadeni Otto Harrassowitz-kiadó felkérésére készítette el Kókey György a magyarországi könyvkereskedelem történetét áttekintő monográfiáját. A kiadó egy olyan sorozat 3. köteteként adta közre a munkát, amelyben a világ minden számottevő országának a könyvkereskedelméről jelenik (részben jelent) meg összegezés, az európai országok pl. kivétel nélkül helyet kapnak benne. Így szerezhet tudomást a külföld széles körben Kókey monográfiájából a magyar könyvkultúra, ezen belül a magyar könyvkereskedelem sok évszázados eredményeiről is, s ismerheti meg ezen keresztül a magyar művelődés történetének igen fontos szektorát.

Kókeynak egész sor nehézséggel kellett szembenéznie munkája elkészítése során. A bevezetésben ő maga szól róla, hogy — bár a magyar könyvkultúra történetével általában számos mű foglalkozik, ezen belül — a magyar könyvkereskedelem fejlődéstörténetéről mind ez ideig nem készült önálló monográfia; korszakfeldolgozások, s kisebb időszakokat, problémaköröket átfogó résztanulmányok állnak csupán az érdeklődők rendelkezésére. Feladata tehát nem volt egyszerű. Nem valamely meglévő magyar monográfiát kellett a külföldi olvasó számára adaptálnia, igényei szerint átdolgoznia, hanem — a hézagos magyar szakirodalomra támaszkodva — rögtön a külföld számára kellett megírnia az első magyar könyvkereskedelem-történeti összefoglaló munkát. A gyakorlat általában, s normális körülmények közt ennek éppen a fordítottja szokott lenni!

Kókey monográfiája ilyenképpen úttörő, s rögtön tegyük hozzá, eredményes, hiánypótló vállalkozás. Szakszerű, bár helyenként szükségszerűen hiányos, vázlatos áttekintést ad a magyar könyvkereskedelem fejlődéséről, az eddigi szakirodalomra támaszkodva. Ugyanakkor, amikor hiányokkal, vázlatos megfogalmazott könyvkereskedelem-történeti részekkel találkozunk a műben, olvashatunk benne bőségesen — s ezt a külföldi, a magyar viszonyokat nem ismerő olvasókra tekintettel csak helyeselhetjük — olyan általános történeti, művelődéstörténeti, földrajzi, életrajzi stb. részleteket, jegyzeteket, amelyek a magyar olvasó számára közismertek. A szerző ugyanis — a külföldi olvasók Magyarországra vonatkozó hiányos ismereteit, sőt nemegyszer teljes tájékozatlanságát szem előtt tartva — általános magyar történeti, ezen belül művelődéstörténeti képet ad, majd bemutatja a magyar könyvkultúra egészének (nyomdászat, könyvkiadás stb.) alakulását, s ezen belül, természetesen a legnagyobb terjedelemben és leginkább részletesen tekinti át a könyvkereskedelem történetét. Hangsúlyozottan szól a magyar könyvkultúra külföldi, főként német és osztrák kapcsolatairól.

Kókey német megrendelésre készült, s Wiesbadenben megjelent műve így az első magyar könyvkereskedelem-történeti monográfia. A szerző a könyvkereskedelemnek nem elsősorban gazdaságtörténeti aspektusait tartotta szem előtt, bár ezeket sem hanyagolta el, hanem fontos művelődéstörténeti, kommunikációs, műveltségközvetítő funkcióját helyezte a középpontba. Azt vizsgálta elsődlegesen, hogy milyen fontos szerepet töltött be a könyvkereskedelem, a könyvterjesztés a könyveknek és egyéb kiadványoknak, tehát a tudo-

mány, az irodalom és a művelődés hordozóinak a közönséghez való eljuttatásában, azaz koronként hogyan töltötte be az írók és a közönség közti közvetítő funkcióját, milyen körülmények akadályozták vagy éppen segítették ebben (cenzúra, privilégiumok, sajtószabadság, a közönség fejletlensége vagy fejlettsége stb.). Munkájával jelentékenyen hozzájárul a magyar könyvkultúra általános fejlődésének, de az irodalmi életnek és a művelődésnek a jobb megértéséhez is a külföldi olvasók számára.

Tudományos és közművelődési szempontból egyaránt célszerű és kívánatos lenne Kókay György könyvének megjelentetése Magyarországon és magyarul is. Ehhez azonban a külföld számára készült változatot több vonatkozásban is át kell alakítani, át kell dolgozni. Mindenekelőtt elhagyandók azok az általános magyar történeti, művelődéstörténeti stb. részek, amelyeket az általános műveltség-gel, tehát kb. a középiskolai tananyag ismeretével rendelkező hazai olvasók ismernek. E részek elhagyásával tetemesen rövidülne a szöveg, de ugyanakkor bizonyos terjedelem-növekedés is indokolt-nak látszik, s több esetben kívánatos lett volna a német nyelvű szövegben, a németországi kiadás-ban is. Kókay György főleg összefoglaló könyvtör-téneti munkákat használt fel munkájához forrás-ként, de ezek közül is gyakran elhagyott fontos, forrásértékű műveket is. Pl. Fitz József monográ-fiái közül csak *A magyar könyv története 1711-ig* cí-mű népszerűbb, a Bibliothecánál megjelent köny-vére hivatkozik, az Akadémiai Kiadónál napvilá-got látott, *A magyarországi nyomdászat, könyvki-adás és könyvkereskedelem története* című munká-jának 2 kötetét, amelyek a hazai fejlődést 1600-ig az előbbinél részletesebben és alaposabban tár-gyalják, nem veszi figyelembe, a mű végén szereplő Bibliográfiában sem szerepelteti őket. Ugyancsak nem szerepel forrásként számos egy-egy nyomdá-ról készült monográfia sem (pl. az egyetemi nyom-dáról Iványi-Gárdonyi-Czakó, majd Käfer István munkája, vagy a debreceniről Csűrös Ferenc, ill. Irányi-Benda kötete, Misztótfalusi Kis Miklósról Haiman Györgyné és Jakó Zsigmondé stb., stb.); e műhelyek idevágó tevékenységét összefoglaló mű-vek alapján tárgyalja, holott a konkrétan róluk szó-ló művek részletesebb anyagot tartalmaznak.

Szükséges lett volna a terjedelem bővítése — s egy leendő magyar kiadás esetén ezt el kell végez-ni — bizonyos, most meglévő terjedelmi arányta-lanságok kiküszöbölése végett is. A mű a magyar könyvkereskedelem történetének korai fejezeit

(pl. budai kiadók és könyvkereskedők a 15. század-ban stb.) meglehetősen részletesen tárgyalja, a 19. század elejétől, kb. a reformkortól viszont vázla-tossá válik. 19. és 20. századi fejezetei a korábbiak-hoz képest szűkszavúak, holott ezekhez részben a fel nem használt résztanulmányok, részben pedig levéltári kutatások szolgáltatathatnának forrásanya-got.

Nem egészen indokolt a munka szerkezeti ta-golása. A fejlődés kb. utolsó évszázadának a kor-szakonkénti bontása az előzményekhez képest nem egészen logikus. (Nyilván ez is az újabb ko-rok vázlatosabb feldolgozásából adódik.) Külön, két fejezetben lenne indokolt tárgyalni az 1849-et követő önkényuralom, ill. a dualizmus időszakát s ugyanígy az ezt követő korszakokat is, az 1918–19-i forradalmak korát, a két világháború közti, ill. a második világháború utáni szakaszt. A mostani, *A két világháború nyomán* cím tartalmilag sem egé-szen helytálló!

A könyvkereskedelem történetének áttekinté-se helyenként feloldódik, beleolvad az általános könyvtörténetbe. Az olvasónak különösen az el-ső fejezetek kapcsán van néha ilyen érzése. Per-sze teljesen indokolt, hogy a szerző a nyomdá-szat, a könyvkötészet és a könyvkiadás történeté-vel együtt tárgyalja a könyvkereskedelemét, hiszen e tevékenységek ebben az időben még összefonód-nak, az önálló könyvkereskedelem még nem ala-kult ki. Mégis a könyvek terjesztésének, értéke-sítésének a módjait, lehetőségeit, útjait indo-kolt fokozottabban előtérbe helyezni, lévén ez a mű tárgya.

Kókay György monográfiájának persze nem az előzőkben megfogalmazott kifogások a jellem-zői. Olyan színvonalas, tartalmas monográfiát írt a szerző a külföldi, elsősorban a német szakembe-rek és olvasók számára, amelyből hiteles és fon-tos ismereteket szerezhetnek a magyar könyvke-reskedelem és általában a könyvkultúra, de egé-szében a magyar művelődés történeti fejlődéséről is. Megismerhetik belőle a magyar művelődés egé-szének s e fontos szektorának európai kapcsolata-it s összefonódását az európai kultúrával. Közö-net illeti ezért a szerzőt, de a német kiadót is, s kí-vánatos lenne, hogy minél előbb vállalkozzék vala-melyik hazai kiadó a mű magyar nyelvű — a ma-gyar olvasóközönség és szakkörök számára átdol-gozott, adaptált változatának — a közreadására.

FÜLÖP GÉZA

Josy Birsens: *Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVIIe–XVIIIe siècles*. Luxembourg, 1990. Imprimerie de la cour P. Linden, 9–375. p. (Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg vol. CV.)

A 16–18. századi vallási könyvtermelés egyik kevésbé ismert kiadványtípusa a katekizmus. Ennek egyik oka az, hogy nagymértékű elhasználdás és pusztulás miatt már a bibliográfiái számbavétel is komoly nehézségekbe ütközik. Másrészt a könyvtörténeti kutatáson kívüli történeti diszciplínák sokáig némi tartózkodással kezelték az elemi vallási ismeretek közvetítésének ezt az eszközét. Míg a 16. századi magyarországi katekizmusok szerzőit, illetve fordítóit az irodalomtörténet is számon tartja, a kiadványtípus jelentősége az anyanyelvű irodalom szempontjából a 17. századtól nagymértékben csökken. A katolikus katekizmusok magyarországi történetének összefoglalása már csaknem ötven éves, protestáns részről pedig csupán részfeldolgozások és szövegkiadások állnak rendelkezésre. Szentiványi Dezső jórészt ugyan tisztázta a magyarországi katolikus katekizmusok mintáit, számbavette az akkor elérhető kiadásokat, meghatározta a katekizmussal együtt megjelentetett és az azzal érintkező kiadványtípusokat, műfajokat, s kísérletet tett az összehasonlító szerkezeti elemzésre, de a különböző fordítások, átdolgozások részletes összevetésére, tartalomlemzésére nem vállalkozott. A katekizmussal kapcsolatos újabb, elsősorban nyugat-európai vizsgálatok azt mutatják, hogy a kiadványtípus különösen a 16–18. században fontos szerepet játszott az egyén életében, növekvő mértékben a széles rétegek olvasmányává vált, s története tükrözi a különböző korok szellemi áramlatait.

Ez a felismerés vezethette Josy Birsens is, amikor a luxemburgi hercegség területén kiadott, illetve használt 17–18. századi katekizmusok monografikus elemzésére vállalkozott. A luxemburgi hercegség ebben az időszakban vallásilag ugyan egységes, de nyelvi-kulturális és egyházigazgatási szempontból megosztott volt: a reformáció idején lényegében megmaradt katolikusnak, a francia és a német kultúra egyik fontos találkozási helye, s nagyjából a trieri érsekség, kisebbrészt a liège-i püspökség és a kölni érsekség fennhatósága alá tartozott. Ezen túlmenően a terület jelentőségét a kiadványtípus története szempontjából az adja, hogy a vallási élet alakulásában fontos szerepet játszó, 1603-ban alapított luxemburgi jezsuita kollégiumban egymást követően élt és dolgozott a je-

zsuita kateketikai irodalom három figyelemreméltó alakja: Nicolas Cusanus, Philippe Scouville és Pierre Waltz.

A forrásanyagot Birsens komplex módon közlőtte meg: a könyvtörténeti szempontokat vallásszösség- és mentalitástörténeti módszerekkel kapcsolta össze. A munkának javára válik, hogy a katekizmusok értelmezéséhez jelentős mennyiségű kézirat és egyéb nyomtatott forrásanyagot is segítségül hívott. A könyv első része a katekizmus kiadások történetét tárgyalja: a szerzők életrajza után közli a számba vett művek, kiadások és fordítások katalógusát, vizsgálja ezek tartalmát, szerkezetét, tér- és időbeli elterjedését. A második rész a katekizmusokat vallásszösség-történeti kontextusba ágyazza: bemutatja a katekizáció egyházi előírásait, a luxemburgi kollégium misszióit és szerepét a katolikus reform végrehajtásában, s részletesen foglalkozik a keresztény tanítás társulatok tevékenységével. A harmadik rész a korszak két fő katekizmus típusának példáján a mindennapi élet két reprezentatív területét, a családi élet és a halál képének változását elemzi, amelyek egyúttal a francia mentalitástörténeti kutatások kidolgozott témái.

A vállalkozás arányait érzékelteti, hogy Birsens a három szerző hét művének összesen mintegy kétszáz kiadását, kiadváltozatát és fordítását veszi számba. A katekizmusok rövidebb-hosszabb változatai néhány kivétellel német és francia nyelven egyaránt megjelentek. Az elterjedés mértékét jelzi a művenként átlagosan száz éves kiadás- és hatástörténet, illetve a megjelenési helyek térbeli megoszlása: ezek között a leggyakrabban szereplő Luxembourg és Köln mellett Liège, Lyon, Rouen, Douai, Arlon, Luzern, Trier, Dillingen, Konstanz és Regensburg fordul elő. A tartalmi elemzés kimutatja Canisius katekizmusának különböző mértékű felhasználását a három szerző munkáiban, utal az eltérő életkorok és művelődési szintek figyelembevételére, s jelzi a kérdés-felelet részek, illetve az ezek megvilágítására szolgáló elbeszélő egységek, példák és egyéb bővítések arányának változását. A katekizmusok tartalma, szerkezete, kiadása és elterjedése szoros kapcsolatban állt a katekizáció egyházi szabályozásával, a hitoktatási módok, alkalmak és szervezeti keretek változásával, így mindenekelőtt a missziók és a társulati tevékenység tér- és időbeli intenzitásával. A mentalitástörténeti vizsgálat abból indul ki, hogy a katekizmus irodalmi és normatív forrás egyezze. Mint ilyen sajátos nézőpontból, kisebb-nagyobb fáziskéséssel tükrözi a kollektív mentalitások változását, s a különféle egyéb vallási olvasmány-

nyagoknál nagyobb mértékben a vallási, társadalmi élet konzerválásának irányába hat. Az összehasonlító tartalomelemzésből levont következtetések több ponton megerősítik, illetve kiegészítik a családi terminológiáról, szerepekről, elvárásokról és kapcsolatokról, illetve a halál és a halál utáni élet felfogásáról más források alapján nyert korábbi eredményeket.

TÜSKÉS GÁBOR

Sigal, Pierre-André: L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe–XIIe siècle). Histoire, Les Editions du Cerf, Paris, 1985. 349 p.

A Cerf Kiadó egyháztörténeti sorozatában jelent meg Sigal professzor műve, amely részben megfelel a szerző által írt s a párizsi egyetemen (Paris I) 1981-ben megvédett doktori értekezésnek. A Cerf-Histoire sorozat már eddig is több értékes feldolgozással járult hozzá a középkori valóságos műveltség kutatásához, a szentek kultuszáról is adott már közre monográfiát (Brown, Peter: *Le Cult des saints*). Sigal professzornak ebbe a témakörbe illeszkedő jelen kötete mintegy ötezer adatot elemez: hagiografikus művekből, a középkorban oly divatos „csodagyűjteményekből”, az alapvető kézikönyvekből (thesaurusok, florilegiumok) és a patrisztika irodalmából válogatta össze anyagát, úgy kísérelte meg, hogy a csoda (miraculum) kora-középkori funkcióját felderítse és interpretálja. De nemcsak a csodatettekéről szóló írások keletkezésére igyekszik fényt deríteni, hanem arra a társadalmi közegre, gondolkodásmódra is, amely a csodás eseményeket igényelte, létrehozta a velük kapcsolatos hiedelmek egész sorát. A középkori életnek azokat a mozzanatait vette figyelembe, amelyek ehhez hozzájárultak: a nagyelemi csapások, a háborúk, a járványok, az egyéni élet megpróbáltatásai (betegség, fogság stb.) mind olyan tényezők, amelyek a csodatételekben, a szentek segítségével hívásában enyhülhettek vagy oldódhattak fel bizonyos mértékig.

A könyv hat nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben a csodatétel eszközeit, a szentéletűség hatásosságát elemzi a szerző, elsősorban Clairvaux-i Szent Bernát példájával. A másodikban a csodának mint sajátos csereviszonylatnak az értékelését kapjuk, a kívánságok-kérések és hála kifejezések, a felajánlások és fogadalmi ajándékok (ex voto) összefüggései között kalauzolja el olvasóját Sigal professzor. A harmadik fejezet a csodakéréses középkori módozatait veszi sorra: a búcsújárások, a penitenciatartások, bűnbánati imák, csodás gyógyítások, álmok, relikviák mind-mind eszközei voltak ennek, ugyanakkor a közreadott gazdag adatanyag révén a korabeli élet ezernyi jellegzetes színárnyalata villan fel az olvasó előtt. Különösen érdekes a negyedik fejezet, amely a csoda „dinamikájával”, hírének elterjedésével, gyakoriságával, ismétlődésével („rtmusával”) foglalkozik, de a miraculum ellenfeleinek mentalitását is elemzi, a benne nem hívó oppozíciót is felvázolja. Az egyik alfejezet a különböző szentek kultusza közötti kapcsolatokat boncolgatja Konkurencia vagy együttműködés címen, s megállapítja, hogy az ilyen viszonyok vizsgálatában mindig az illető szent tiszteletének földrajzi középpontjából kell kiindulni, innen lehet és kell a kultusz szétsugárzódását, más kultuszokkal való összevegyülését, erősségét megítélni. Ebben egyébként számos térkép is segíti azokat, akik áttekintést kívánnak nyerni a témáról. Az ötödik fejezet a csodás gyógyulásokkal, a hatodik pedig csoda és köznapi élet viszonyával foglalkozik.

A számos statisztikai táblázattal, bibliográfiával és térképpel is kiegészített monográfia nemcsak a keresztény kegyességnek, de az egész középkori művelődéstörténetnek is fontos fejezetét dolgozta fel, ezért a korszak minden kutatója haszonnal fordulhat az alapos, higgadt értékelésekben és adatokban gazdag kötethez.

BITSKEY ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szerkesztette az Argumentum Kft
Megjelent 8,93 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető: Hujder Zoltán
Munkaszám: 526/92

TARTALOM

<i>Madas Edit</i> : A Legenda aurea a középkori Magyarországon	93
<i>Farkas Gábor</i> : A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai	100
<i>Enyedi Sándor</i> : A kolozsvári magyar színészet hősikora (1792–1821)	122
<i>Voiú Krisztina</i> : A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. II.	139

KÖZLEMÉNYEK

<i>Török József</i> : A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde	157
<i>Lőkös, Péter</i> : „Das puch von menschlicher eigenschaft”	161
<i>Rabenau, Konrad, von</i> – <i>Rozsondai Marianne</i> : Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe	165
<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben	167
<i>Földvári Sándor</i> : Adatok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak provenienciá-kérdéséhez	169
<i>Enyedi Sándor</i> : Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyhöz (1802–1803)	173
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1991. évi új külföldi beszerzései	180

SZEMLE

Vitályos László – Orosz László: Ady-bibliográfia 1896–1987. Bp. 1990. (<i>Nemeskéri Erika</i>) ...	182
Nagy László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. Bp. 1989. OSZK. (<i>Kókay György</i>)	183
Az 1954–1955-ben feldolgozott kéziratok katalógusa. Bp. 1986. Akadémiai Könyvtár. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	185
A megváltozott hagyomány. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Tüskés Gábor</i>).	185
1956 plakátjai és röplapjai. Összeáll. és szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Bp. 1991. (<i>Indali György</i>)	186
Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. (<i>Fülöp Géza</i>)	187
Josy Birsens: Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVII ^e –XVIII ^e siècles. (<i>Tüskés Gábor</i>)	189
Sigal, Perre-André: L'homme et le miracle dans la France médiévale. Paris, 1985. (<i>Bistkey István</i>)	190

SOMMAIRE

<i>Madas, Edit</i> : La „Legenda aurea” dans la Hongrie médiévale	93
<i>Farkas, Gábor</i> : Les types des bibliothèques bourgeoises au XVI ^e et au XVII ^e siècles	100
<i>Enyedi, Sándor</i> : L'époque héroïque du théâtre hongrois de Kolozsvár (1972-1821)	122
<i>Voit, Krisztina</i> : L'esquisse de l'histoire du système des collections publiques hongroises depuis le tournant du siècle jusqu'à 1949. P. II.	139

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Török, József</i> : Un discours peu connu dans le Codex Pray	157
<i>Lőkös, Péter</i> : „Das puch von menschlicher eigenschafft”	161
<i>Rebenau, Konrad von — Rozsondai, Marianne</i> : Des étudiants hongrois portèrent Calvin et Béze à Wittenberg	165
<i>Gömöri, György</i> : Un éloge funèbre en vers sur Zrínyi à la British Library	167
<i>Földvári, Sándor</i> : Quelques données au problème de provenance des imprimés cirilliques et glagolites de la Bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger	169
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de Sámuel Teleki à György Aranka (1802-1803)	173
<i>Klinda, Mária</i> : Les acquisitions nouvelles de l'étranger de la Bibliothèque de la Capitale „Ervin Szabó” en 1991	180

REVUE

<i>Vitályos, László — Orosz, László</i> : La bibliographie d'Endre Ady, 1896-1987. Bp. 1990. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	182
<i>Nagy, László</i> : Des efforts pour l'organisation de la littérature et de la science en Hongrie au XVIII ^e siècle. Bp. 1989, OSZK. (<i>Kókay, György</i>)	183
Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie élaborés en 1954 et 1955. Bp. 1986. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	185
La tradition changée. Réd. par Lajos Hopp, Imola Küllös, Vilmos Voigt. Bp. 1988. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	185
Les affiches et les feuilles volantes de 1956. Réd. par. Lajos Izsák, József Szabó, Róbert Szabó. Bp. 1991. (<i>Indali, György</i>)	186
<i>Kókay, György</i> : Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. (<i>Fülöp, Géza</i>)	187
<i>Birsens, Josy</i> : Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVII ^e -XVIII ^e siècles. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	189
<i>Sigal, Pierre-André</i> : L'homme et le miracle dans la France médiévale. Paris, 1985. (<i>Bistkey, István</i>)	190

HV 1753

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KNAPP ÉVA

A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I.

(Rekonstrukciós kísérlet)

A budapesti Egyetemi Könyvtár történeti állományának tekintélyes részét a szerzetesrendek felosztása után bekerült kéziratok és nyomtatványok alkotják. Ebből az anyagból önállóan eddig csupán a jelentősebb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti értékeket vizsgálták,¹ s az állományt rendszerint más gyűjtemények anyagával együtt kutatták.² Ettől csak az Egyetemi Könyvtár történetének átfogó vagy korszakok szerinti vizsgálatakor, illetve a forrásközlésekben tértek el.³ A könyvtár történetére vonatkozó folyamatos kutatások hiánya miatt többek között elmaradt az abolíciós korszakból származó kéziratok és nyomtatványok együttes feltárása. A könyvtár történetének kutatása ráirányította ugyan a figyelmet a rendfelosztásokkal kapcsolatos állományátalakulás kérdéseire, de ezeket az összetett előmunkálatok igénye miatt máig nem tisztázták.⁴ Így például nem tudjuk megmondani, hogy a 18. század utolsó negyedében valójában milyen könyvanyag jutott a könyvtárba, abból mi került és kerülhetett volna be az állományba, s az sem ismert, hogy milyen könyvanyagtól, milyen csatornákon keresztül vált meg a könyvtár.

A felosztott szerzetesrendek könyvtári állománya mellett az Egyetemi Könyvtárba kerültek a fenti könyvtárak történeti katalógusai és abolíciós jegyzékei. Ezek az elsődleges könyvtártörténeti források a Kézirattár J (Katalógusok) szakában találhatóak. A nyomtatott kézirattári katalógus megjelenése (1889)⁵ és annak kiegészí-

¹ Az Egyetemi Könyvtár történetének érintett szakaszára vonatkozó szakirodalom 1970-ig: STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972.; KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*. Bp. 1975.; 1970 után: *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája éves köteteiben*.

² A tanulmányok többsége *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyveiben* 1. 1962 – 6. 1972. és a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban jelent meg.

³ A fontosabb munkák: TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. – TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár kézirattárának fejlődése = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI (1972)*. 13–41. – DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai* = MKSz 1964. 292–309. – DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1561–1635*. = MKSz 1963. 43–58. – A forrásközlések *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvein* kívül a *Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Fontes et Studia* 1. – 1983. – c. sorozatban jelennek meg.

⁴ TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felosztása korában (1773–1790)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III (1966)*. 103.

⁵ SZILÁGYI, Alexander: *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestinensis. Tom. 2. Pars I*. Bp. 1889. 210–220.

tése (1907)⁶ óta ez a forrásanyag bővült.⁷ Ha eltekintünk a könyvtári irattermelésből származó és a könyvtár 19–20. századi történetére vonatkozó forrásoktól, a leg-egységesebb és a legutóbbi időkig folyamatosan bővülő forráscsoport a 18. századi egyházi könyvtárakkal kapcsolatos. Elsősorban ezek elemzésétől remélhető, hogy rekonstruálhatóvá válnak a különféle szerzetesrendek könyvtárai, s a feloszlott könyvtárak abolíció előtti története és további sorsa is pontosabban kirajzolódik.

Az utóbbi évtizedekben a 17–18. századra vonatkozó könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások alapvetően három irányban folytak: a kéziratos bejegyzések, az egyházi könyvtárak és a kézirat-, illetve levéltári források területén. Ezek a kutatások két fő kérdés köré csoportosíthatók: 1. mi állt az olvasók rendelkezésére, 2. hogyan alakult az állományok fejlődése? A vizsgálatok többsége alapszintű forrásfeltárás, s csak kivételesen vállalkoztak egész állományok vagy állományrészek részletes elemzésére, feldolgozására.⁸ Alapvető változás ezen a téren a közelmúltban megindult „Olvasmánytörténeti Dolgozatok” füzetektől remélhető.⁹

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a különböző megközelítési lehetőségek együttes alkalmazásával, kéziratos források és a fennmaradt állománytöredékek segítségével rekonstruáljam és bemutassam az egyik elpusztult 18. századi egyházi gyűjteményt, a máriavölgyi pálos kolostor könyvtárát.

A könyvtár története és helye a 18. századi rendi könyvtárak között

A 17. században megreformált és újjászervezett pálos rend a rendi szabályok keretében foglalkozott a könyvek és a könyvtárak sorsával. Ezek a VIII. Orbán pápa által elfogadott, jóváhagyott és először 1644-ben Rómában kinyomtatott új rendi konstitúciók a könyvtárak szabályozásának legfontosabb elveit rögzítették.¹⁰ A rendelkezések a rendházak könyvtári anyagát elkülönítik a szerzetesek napi használatára szánt liturgikus könyvektől. Az előbbi a könyvtárban a könyvtárosnak, az utóbbit a kóruson vagy a sekrestyében a kántornak kellett őrizni, rendezni és használható állapotban tartani.¹¹ A könyvtárosi hivatal a rendházakban betöltött jelentősebb hivatalok között az utolsó volt, s a konstitúciókban az összevontan tárgyalt kisebb hivatalok előtt kapott helyet. A megreformált szabályok harmadik részének

⁶ SZILÁGYI, Alexander: *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*. Tom. 2. Pars. 3. Bp. 1907. 825–827.

⁷ L. a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: BEK K) J (Katalógusok) szakának állománynaplójában a 81–260. tételt.

⁸ L. a *Könyvtártörténeti Füzetek I.* – 1981. – és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez c.* sorozat köteteit. – KULCSÁR Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig*. Szeged, 1970. 23–37.

⁹ VARGA András: *A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok II.) Több forrás ellenére nem tesz kísérletet az állományrekonstrukcióra.

¹⁰ *Constitutiones Religionis S. Pauli Primi Eremitae a Sanctissimo D. N. Papae Urbano VIII approbatae et confirmatae*. Romae, 1644. Pars III. Cap. XXIV. *De Officio bibliothecarii*. 131–132.

¹¹ L. a 10. sz. jegyzetet, Pars I. Cap. XIV. 24–25. és Pars III. Cap. XV. 116–117.

24. fejezete négy pontban tárgyalja a könyvtáros feladatait.¹² E szerint legfontosabb munkája a katalóguskészítés. A könyveket a katalógusban az előírt szakonként kellett feltárni, s a könyvtárban a katalógus szakrendje szerint kellett elhelyezni. A könyvtáros egy másik katalógust is vezetett, ami a tiltott könyveket tartalmazta. Fellelős volt a könyvek előírás szerinti kölcsönzéséért a rendházban. Figyelnie kellett arra, hogy mások könyvei ne kerülhessenek be a könyvtárba. A rendház könyveibe az első lapra tulajdonosi bejegyzést kellett írnia, a következő forma szerint: „Ipse liber est N. Conventus Ordinis Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae, quem de-dit, vel comparavit. . .”. A kikölcsönzött könyvekről regesztrumban kellett számot adni, s a könyvekről a katalógus alapján minden évben a húsvétot követő héten el kellett számolni a rendház priorának. A könyveket a könyvtáros tartotta tisztán és jó állapotban, s ő figyelmeztette a priort az állomány gyarapítására. A könyvtárba a könyvtároson kívül csak a rendház tagjai léphettek be. A rendház vizitációja alkalmával a vizitátor kötelességeihez tartozott a könyvtár felülvizsgálata. Az előírás nem szól arról, hogy a könyvtáros feladatköre mennyi időre szólt, s hogy társult-e más hivatallal.

1736-ban a nagykáptalanok és a rendtartományi tanácsulések addigi határozatait figyelembe véve újabb pontokkal bővítették a konstitúciókat.¹³ E szerint a könyvtáros hivatalához tartozik összegezni a rendház történetét és azt háromévenként eljuttatni a nagykáptalanhoz. Itt már a könyvtárosnak kell gondoskodnia az állomány folyamatos gyarapításáról, illetve jelentést tenni ennek elmaradásáról, hogy adott esetben a vizitátorok a ház priorját megbüntethessék.¹⁴

A központi rendi szabályozás új elemeinek magyarázatát a nagykáptalanok rendelkezéseiben és a nagykáptalanok közötti időszakban tartott rendtartományi tanácsulések könyvtárakra vonatkozó rendeleteiben találjuk meg. A nagykáptalanok ugyanis a 17. század közepe óta újra meg újra előírták a fenti rendelkezések betartását. Ebből arra következtethetünk, hogy a rendházakban hosszú időn át figyelmen kívül hagyták az állománygyarapításra vonatkozó szabályt, mellőzték a katalóguskészítést, s nem fordítottak különösebb gondot a könyvtárakra. Így például 1666-ban a máriavölgyi konvent javaslatára elfogadták a határozatot, hogy a misékért járó pénzt a rendtagok ruházatára és a könyvtár gyarapítására kell fordítani.¹⁵ A rendszeres állománygyarapítás érdekében írták elő 1719-ben a czestochowai rendi nyomda számára kötelespéldány adását a nagyobb rendházaknak, illetve azoknak az onnan történő könyvvásárlást.¹⁶ Az 1666-os máriavölgyi nagykáptalanon elfogadott könyvtárgyarapítási szabályt 1690-ben, 1716-ban, 1725-ben,¹⁷ 1729-ben¹⁸ és 1732-

¹² L. a 10. sz. jegyzetet.

¹³ Acta Paulinorum, continentia acta in capitulo generali tractata. BEK K Ab 154 tom. 8. 70/a–86/b.

¹⁴ L. a 13. sz. jegyzetet, 85/b.

¹⁵ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 1. 725. Capitulum intermedium generale . . . in Monasterio B. V. de Thall. 1666. 12. Juny.

¹⁶ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 5. 304–307.

¹⁷ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 6. II. 595., 598. Ordinationes. . . 1725. die 18. May. A szabály 1690-es és 1716-os ismételt előírását is innen tudjuk meg.

¹⁸ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom. 7. Anno 1729. 16/b–17/a. Articuli. . . anno 1729. die 18. Septembris . . . in Taal . . .

ben¹⁹ ismételten előírták. Az 1726-os máriavölgyi nagykáptalanon elrendelték, hogy a könyvtári könyveket a könyvtár gyarapíthatósága és a könyvek megőrizhetősége érdekében, minden rendházban egy helyen kell tartani, s hogy a kölcsönzést kiközösítés terhe mellett rendben kell végezni.²⁰ 1727-ben fény derült arra, hogy több rendház könyvtárába még a kinyomtatott rendi konstitúciók sem jutottak el. Ezekből az előírás szerint három példányt kellett a könyvtárban őrizni, s azokat használat után mindig helyre tenni.²¹ 1729-ben a napi liturgiához szükséges, a kóruson őrzött könyvek megfelelő számú meglétét a superior feladatkörébe utalták.²²

A könyvtárak ügye időről időre a horvát rendtartománytól 1701-ben különvált magyar rendtartomány tanácsulésain is előkerült. 1722-ben például az elefánti tanácsulés 2. határozata foglalkozott a könyvtárak gyarapításával, megjegyezve, hogy a vonatkozó rendeletek már sokszor hiábavalónak bizonyultak. Ez a határozat előírta, hogy a priornak minden rendházban évente legkevesebb három könyvet be kell szereznie a könyvtár részére.²³ 1726-ban a máriavölgyi rendi tanácsulés a nagykáptalani szabály alapján elrendelte megfelelő könyvtárhelyiség létesítését vagy a korábban ilyen célra szolgáló épületrész eredeti rendeltetésének visszaállítását.²⁴ Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy a máriavölgyi kolostor historia domusában és gazdasági feljegyzéseiben nem találni rendszeres adatokat a konvent könyvtáráról.²⁵

A magyarországi pálos kolostorok többségének 16. század eleji pusztulása és elnéptelenedése során az irattárak és könyvtárak is szétszóródtak. Máriavölgy nem tartozott az elpusztult kolostorok közé, de mivel korábban nem volt különösebb jelentősége, középkori könyvtára sem lehetett túlságosan gazdag. A pozsonyi származású János fráter által 1487–1488-ban Máriavölgyben készített, valamint a máriavölgyi magyar rendtartományi hivatal 18. századi irattárához tartozó, 1525 után készült kódex önmagában még nem teszi lehetővé, hogy Máriavölgyben jelentősebb későközépkori könyvtári kultúrát feltételezzünk.²⁶ A rendház szerepe kedvező földrajzi helyzete, a török előrenyomulása és a reformáció gyors terjedése miatt nőtt

¹⁹ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 7. Anno 1732. 14/a. Articuli salutare... Anno Domini 1732. die 16 et sequentibus mensis septembris in Conventu Maria-Thallensi...

²⁰ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 6. I. 675–676.

²¹ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 6. II. 53–54.

²² L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 7. 17/a.

²³ Decreta et articuli almae Provinciae Hungaricae... BEK K Ab 158 1. 15/a. Ordinationes V. Definitory Intermedy Anno 1722. Die 10. May in Elephant celebrati.

²⁴ L. a 23. sz. jegyzetet, Decreta... 18/a. — Postulata almae provinciae Hungariae Ord. S. Pauli... BEK K Ab 158 2. 183/a.

²⁵ Liber Historicus ecclesiae Mariae Thallensis... BEK K Ab 179. — Diarium Conventus Mariae Thallensis... Tom. II–III. 1723–1786. BEK K Ab 185. — Liber rationum et diarium monasterii Maria-Thallensis. 1608–1740. BEK K Ab 180. — Liber rationum conventus Mariae Thallensis. 1698–1714. BEK K Ab 183. — Liber rationum conventus Mariae Thallensis ordinis sancti Pauli. 1712–1727. BEK K Ab 184.

²⁶ MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. Cod. Lat. 78. 137–144., Cod. Lat. 114. 185–188. — Erre utal az is, hogy a máriavölgyi könyvtár 1786-os abolíciós jegyzékében szereplő tíz ősnymtatványból a BEK K állományában található nyolc, máriavölgyi

meg. Fejlődését a királyi privilégiumok és a világi adományok mellett az ország különböző részeiből idemenekült pálos szerzetesek javai biztosították.²⁷ A 17. század folyamán jelentőségét tovább növelte országos hírűvé vált búcsújáróhelye²⁸ és az 1674-ben beindult rendi Studium generale.²⁹ Az ország kül- és belháborúiban több pusztítást szenvedett: 1618-ban Bethlen Gábor katonái, 1626-ban német zsoldosok rabolták ki a kolostort, 1683-ban Thököly Imre csapatai gyújtották fel a templomot és törték össze a berendezést. Az 1687-re helyreállított templomot a 18. században tovább díszítették, a kolostort 1712-ben Keresztély Ágost esztergomi érsek építtette újjá és bővítette.³⁰ Az épületegyüttes csak a 18. század első harmadában vált alkalmassá arra, hogy helyet biztosítson az önálló magyar rendtartományi hivatalnak és 1721-től a pálos rendfőnök állandó székhelyen legyen.³¹ Mindez egyben utal arra, hogy a 18. század első harmadáig hiányoztak a feltételek nagyobb könyvtár létrejöttéhez. A magyar rendtartomány központjává válásával párhuzamosan alakulhatott ki az igény jelentősebb könyvtár létesítésére. Ezt az igényt közvetve a rivális horvát rendtartomány központjában, Lepoglaván működő híres könyvtár is ösztönözhetete.³²

tulajdonosi bejegyzéssel ellátott műből a bejegyzések tanúsága szerint négyet a 18. században vásároltak meg (Ósny. 760. 1/a. „Cathalogo Monastery B. V. M. Thallensis inscriptus . . . 1729.” – Ósny. 621. 1/a. „Bibliothecae Conventus Mariae Thallensis 1766.” – Ósny. 105. 2/a. „Bibliothecae Conventus Mariae Thallensis” Orlay Bertalan prior 1765–1773 közötti bejegyzése. – Ósny. 207. 1/a. „Inscriptus Bibliothecae Thallensi sub prioratu R. P. Orlay 1771.”) Egy ósnyomtatvány 1687 után Pongrácz Mihály pálos szerzetes hagyatékából (Ósny. 562), kettő a 17. század második felében került Máriavölgybe (Ósny. 30, Ósny. 661), s mindössze egyetlen az, amelyik már 1618-ban is a máriavölgyi könyvtáré volt (Ósny. 55).

A máriavölgyi könyvtár ósnyomtatványai az 1786-os jegyzék alapján az Egyetemi Könyvtárban:

Hain*	1659	Ósny. 562	
Hain*	2157	Ósny. 55	
Hain*	3263	Ósny. 661	
Hain*	3625	Ósny. 621	országos unikum példány
Hain*	4478	Ósny. 361	
Hain*	6832	Ósny. 30	országos unikum példány
Hain*	8499	Ósny. 370a	
Hain*	10430	Ósny. 207	
Hain*	15130	Ósny. 760	
Copinger*	6259	Ósny. 105	

– máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel

A máriavölgyi könyvtár 1786-os jegyzékében szereplő huszonnyolc 1550 előtti nyomtatvány döntő többsége is a 18. században került Máriavölgybe. L. még a 3. sz. jegyzetet, TÓTH: i. m. 22.

²⁷ PÁSZTOR Lajos: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században* = Regnum 1942/43. 563–600. – Documenta Artis Paulinorum. 1. Bp. 1975. 278–284. – KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története. I.* Bp. 1938. 191., II. Bp. 1940. 157–158.

²⁸ TÖSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Österreichisch-ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens* = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1990. 1–42. itt: 26–29.

²⁹ L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. I. 257., II. 48.

³⁰ L. a 25. sz. jegyzetet, Liber historicus. . . 1–21.

³¹ L. a 25. sz. jegyzetet, Liber historicus. . . 34–35. – L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. I. 303–304., II. 160.

³² BENDER, Nicolaus: *Annalium Eremitarum Coenobiticorum . . . 1663 usque ad annum 1727*. Posonii, 1743. sem említ Máriavölgyben könyvtárat, jóllehet a lepoglavairól részletes adatokkal szolgál: 430–431.

Az első adat a máriavölgyi könyvtár 18. századi történetére 1728-ból való. E szerint április 29-én egy a rendház viszonyait ismerő, meg nem nevezett személy a szentkút felé vezető út melletti kápolnák gondozására 100, a könyvtár bővítésére 400 forintot adományozott.³³ Ennek az adománynak a felhasználásával indulhatott meg a könyvtár nagyobb mértékű állománygyarapítása. Egykorú adatok hiányában³⁴ a későbbi könyvtárkatalógus és a könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján csak feltételezhetjük, hogy az állomány ettől kezdve folyamatosan gyarapodott, elsősorban Esterházy Imre (1741–1744), Orlay Bertalan (1765–1773), Gosztonyi László (1774) és Zimics Ágoston (1780) házfőnöksége idején.³⁵ Közvetve a könyvek iránti érdeklődés megnövekedésére utal két további adat. 1732-ben határozat született, hogy a kegyhely történetét és az ott történt csodákat könyvben meg kell örökíteni, s azt magyar, német, szlovák („slavonico”) és latin nyelven ki kell nyomtatni.³⁶ 1734-ben a Máriavölgyben elhunyt neves pálos író, Kollenicz András nyomtatásban megjelent műveit méltatják az évkönyvek.³⁷

A könyvtár virágkorát Orlay Bertalan priorsága alatt élte. 1768 júniusából van az első adat arról, hogy Orlay a könyvtárat újonnan kívánta felállítani. 1768 áprilisában és májusában összesen 517 forintot, valamint 30 és fél dénárt fordított könyvekre.³⁸ 1771-ben ismét sok könyvvel gazdagította a könyvtárat,³⁹ 1772-ben pedig elkészítette az újjáalakított könyvtár katalógusát.⁴⁰ Ezt a munkát Bilisics Alajos és Paulini Márton könyvtárosok végezték.⁴¹ Bilisics a máriavölgyi Studium generale filozófia tanára volt, egy prédikációja nyomtatásban is megjelent.⁴² Pauliniról csak annyit tu-

³³ Acta Paulinorum. Országos Levéltár, Kamarai Levéltár, E 153. fasc. 425 1/2. 274–281.

³⁴ A máriavölgyi kéziratos forrásokon kívül (l. a 25. sz. jegyzetet) a rendi nagykáptalanok iratanyagában is hiába kerestem a máriavölgyi könyvtárra vonatkozó feljegyzéseket, jóllehet ez a forrásanyag esetenként pontos adatokat őrzött meg más pálos könyvtárakkal kapcsolatban. Így például innen értesülünk, hogy 1734-ben a horvát rendtartományban a lepgoglavai könyvtár évi bevétele több mint 274 forint, kiadása pedig 143 forint volt. L. a 13. sz. jegyzetet, Acta. . . tom 7. 51/b.

³⁵ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. II–III. 1723–1786. Ezek a priorok műveltségüknél és tájékozottságuknál fogva érzékenyebbek lehettek a könyvtári problémákra. Esterházy Imre (1705–1758) római tanulmányok, Orlay Bertalan sasvári priorság után lett előjáró Máriavölgyben. Orlay saját költségén restauráltatta a sasvári templom freskóit, s Máriavölgyben is sokat költött a templomra.

³⁶ L. a 24. sz. jegyzetet, Postulata. . . 2. 187/b. – A máriavölgyi mirákulumos könyvekhez l. KNAPP Éva: *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat. Bp. 1984. – TUSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről* = ItK 1985. 90–100.

³⁷ L. a 33. sz. jegyzetet, Acta Paulinorum, fasc. 421. Annales Eremitarum Ord. S. Pauli I. Erem. 1734. Maria Thall.

³⁸ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. III. 228.

³⁹ L. a 27. sz. jegyzetet, Documenta. . . 337.

⁴⁰ Catalogus librorum Bibliothecae neo-erectae, Monasterii Mariae Thallensis, Ordinis Monachorum Sancti Pauli P. Eremitae. Peculiari Industria, et Solitudine R. P. Bartholomaei Orlay, praefati Monasterii Mariani Prioris meritissimi Confectus Anno 1772. BEK K J 7.

⁴¹ L. a 25. sz. jegyzetet, Diarium. . . Tom. III. 296.

⁴² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 1066–1067.*

dunk, hogy pálos szerzetes volt. A könyvanyagot 1773-ban helyezték el az ekkorra elkészült új könyvtárhelyiségben.⁴³

Ezen a könyvtáron kívül további kisebb-nagyobb könyvállományok is voltak a kolostorban. A napi imádsághoz szükséges könyveket a kántor felügyelete alatt a kóruson helyezték el. A díszes misekönyveket, társulati albumokat nagy értékük miatt a kincstárban őrizték. 1760-tól a rendi generális hivatali könyvtára is a kolostorban működött, de ez teljesen elkülönült a konvent könyvtárától. Végül a szerzeteseknek saját könyveik is voltak, melyek összetételéről és mennyiségéről nem tudni közelebbit. Ezeket a cellákban külön könyvszekrényben tárolták.⁴⁴

A máriavölgyi historia domusokban a könyvtárosokat mindössze egyetlen alkalommal tüntették fel „bibliothecarius” megjelöléssel. Ez 1772-ben volt, amikor a katalógus készült.⁴⁵ A hiány okát abban kereshetjük, hogy a könyvtárosi tisztséget nem osztották ki, a könyvtárosi teendőket maga a prior végezte. Ezt bizonyítja több tulajdonosi bejegyzés, melyekben a prior neve szerepel.⁴⁶ Ez a szokás más rendházakban is élt, így például a pestiben, s nem tekinthető egyszerűen a tulajdonbejegyzésre vonatkozó előírás teljesítésének.⁴⁷ Ezt alátámasztja egyrészt az, hogy a máriavölgyi tulajdonosi bejegyzések egyik csoportjában a beszerzési év feltüntetésétől függetlenül hiányzik a beszerzésért felelős prior neve.⁴⁸ Másrészt a könyvtár jobban működő időszakában a tulajdonosi bejegyzés mindig tartalmazza a prior nevét, valamint esetenként a bejegyzés készítőjének, a tulajdonképpeni könyvtárosnak a nevét is feltünteti.⁴⁹ Így a katalógust készítő két könyvtároson kívül az irodalmi tevékenységéről ismert Dónyi Gellért (1740 körül) és Ördödy Károly (1766 körül) is könyvtárosi teendőket végzett, anélkül, hogy ezt a hivatalt viselték volna. A könyvtárosság tehát a 18. században Máriavölgyben olyan feladat lehetett, melyre a prior szükség szerint jelölt ki egy-egy szerzetest, a hivatali cím megadása nélkül.

Nincs adat arról, hogy a rendház könyvtárának 1773-as új elhelyezése előtt hol lehetett a könyvtárterem. Az Orlay Bertalan által kialakított új könyvtárhelyiség minden valószínűség szerint azonos az újkori kolostorépület északi szárnyában elhelyezett plébánia két nagyobb szobából álló ún. múzeumával. Itt 1980 őszén a kolostori

⁴³ L. a 25. sz. jegyzetet, *Diarium*. . . Tom. III. 413.

⁴⁴ *Vermögensstand der Pauliner Hung. Provinz*. (Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C 99 jelzetes könyvek V. A. 19.) Máriavölgy, 1786. A forrás a különböző könyvállományokra az eredeti őrzési helyen utal. Eszerint például P. Adalbertus szobájában egy *Officium Rákócziánium* c. könyvet, P. Alexius szobájában egy zöld könyvszekrényt, P. Severinus szobájában egy könyvszekrényt jegyeztek fel a felosztási leltárban. Ezeket az adatokat nem tekinthetjük rendszeresnek.

⁴⁵ L. a 41. sz. jegyzetet.

⁴⁶ *Vita Clausstralis*. . . Veronae, 1743. BEK Ac4r 158. Bejegyzés a címlapon: „Anno 1771 Bibl. Thall. Inscr. sub Prioratu R. P. Barth. Orlay.”

⁴⁷ BLOSIUS, Ludovicus: *Opera*. . . Ingolstadii, 1726. BEK Ad4r 118. Bejegyzés a címlapon: „Inscriptus Bibliothecae Pestiensi Ordinis S. Pauli Imi Eremitae sub prioratu P. Augustini Szentgály 1771.”

⁴⁸ COELIUS PANNONIUS, Gregorius: *Explanatio Regulae*. . . Augustini. . . Posonii, 1742. BEK Ad4r 678. Bejegyzés a címlap előtt: „Inscriptus Bibliothecae Mariae Thallensi 1780.”

⁴⁹ *Physica atque ethica*. . . (1733) BEK K E 28. Bejegyzés a címlap előtt: „Inscriptus Bibliothecae Conv. Mariae Thallensis Fr. Carolus Ordody sub Prioratu R. P. Bartholomaei Orlay.”

könyvtár maradványa galériás elrendezésben, az eredeti könyvszekrényekben volt látható.⁵⁰

A máriavölgyi könyvtárat a magyar rendtartomány és a rend könyvtárai között egyaránt előkelő hely illeti meg. A rend barokk kori könyvtárai között kevés volt az olyan, amely régisége vagy állományösszetétele miatt jelentősebb lett volna nála. Az 1730-as években csaknem ötezer kötetet számláló czestochowai könyvtár⁵¹ háborítatlan középkori állománya, a több mint két évszázadon át folyó tervszerű gyarapítás és az 1692-től itt működő rendi nyomda miatt tekinthető fontosabbnak.⁵² A nyomda termékeiből a kötelespéldányok szétküldését innen szervezték meg, s a raktáron lévő nyomtatványokról kéziratos jegyzékekkel adtak tájékoztatást.⁵³ A lepglavai könyvtár különösen értékes, a 15. századtól folyamatosan gyarapított anyaga miatt emelkedik a máriavölgyi gyűjtemény fölé. Az 1400 körül alapított kolostor 1786-ig folyamatosan fennállt, életét nem zavarták meg a máriavölgyihez hasonló események. Barokk könyvtártermét Kristolovecz János elképzelései szerint 1710-ben készítették el, s ugyanekkor a már így is tekintélyes könyvtár bővítésére Mallechich Gáspár 1000 rajnai forintot adományozott.⁵⁴ A könyvtár első katalógusa 1727-ben, Kovachich István prior rendeletére, a második 1754-ben, Benger Miklós prior irányításával készült.⁵⁵ Ezek tematikus bontásban, azon belül betűrendben rögzítették az anyagot. A magyar rendtartományban a pesti rendház könyvtára elsősorban a tervszerű állománygyarapítás következtében kialakult válogatott anyaga, a pécsi és a pápai könyvtár pedig állományának régisége miatt vetekszik a máriavölgyivel.⁵⁶

Ha az eddigiek alapján a máriavölgyi könyvtár ellátottságát összevetjük más rendek könyvtáraival, az elmarad például a jezsuita kollégiumi könyvtárak gondozottságától. A jezsuita rendházak könyvtárai elsősorban az általuk végzett oktatási tevékenység miatt Magyarországon minden más rend könyvtárainál gondozottabbak voltak.⁵⁷ A máriavölgyi könyvtár az állomány, a gyarapítás és a könyvtárossal való ellátottság tekintetében az eddig feldolgozott 18. századi magyarországi rendi könyvtárak közül körülbelül a szegedi piarista könyvtárral mozoghatott hasonló színvona-

⁵⁰ A kolostor 19. század első feléből származó alaprajzán, melyet Ludwig Kimnach pozsonyi kőművesmester készített, a könyvtár helyét az első emeleten, a refektórium fölött jelölték meg. Ez a helyiség azonos a mai ún. plébániai múzeummal. Grundriss vom Marienthaler Pauliner Kloster. BEK K Ab 187/a.

⁵¹ PIETRAS, Leander: *Bibliotheka Jasnagórska w XVII–XVIII wieku.* = *Studia Claramontana* 6 (1985). 384–398. itt: 390–391.

⁵² L. a 32. sz. jegyzetet, 281.

⁵³ L. a 13. sz. jegyzetet, Acta... tom. 5. 304–307.

⁵⁴ L. a 32. sz. jegyzetet, 430–431.

⁵⁵ *Catalogus librorum bibliothecae Lepoglavensis*, a. d. 1727, ex mandato a R. P. Stephani Kovachich prioris provincialis conscriptus. BEK K J 13/3. Mf Me 38. — *Catalogus librorum bibliothecae conventus Lepoglaviensis*... Ex mandato a R. P. Nic. Benger... conscriptus... 1754. BEK K J 5. Mf Me 37.

⁵⁶ KÖZI-HORVÁTH József: *A pesti pálosok könyvtára* = *Katholikus Szemle* 1929. 600–607. — BANGHA Katalin: *A pesti pálos kolostor könyvtára 1786-ban, a rend feloszlatásakor*. Kézirat. Bp. 1985. BEK K J 258. — L. a 27. sz. jegyzetet, KISBÁN: i. m. II. 162–166. — BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a 18. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 287.

⁵⁷ SUGÁR István: *Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlatásakor* = *MKsz* 1981. 328–332. — BITSKEY István — KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyatéka* = *MKsz* 25–37.

lon. A szegedi piarista könyvtárra vonatkozó összegző megállapítás, hogy „minden olyan időszakban, melyben a könyv értékét ismerő vezető állt a rendház élén, a beszerzés nagyobb arányokat öltött”, érvényes Máriavölgyre is.⁵⁸ A könyvtárosi hivatal hosszabb ideig való betöltetlensége, a csak időnként kimutatható állományvédelem, a megfelelő katalógus hiánya és a gyarapítás alkalmasszerűsége egyaránt a közös vonások közé tartoznak. Ha azonban a máriavölgyi könyvtárat egy másik remeterend, a kamalduliak könyvtáraival vetjük össze, megállapíthatjuk, hogy a máriavölgyi pálos könyvtár jóval sokoldalúbb, tervszerűbben gyűjtött állományt őrzött, mint például a majki, zobori vagy láznási remeteség. A kamalduli könyvtárak elsősorban a szerzetesek lelki életének elmélyítését szolgálták, s a tudatosan vállalt szegénység eleve meggátolta a könyvtárak tervszerű fejlesztését.⁵⁹

A rekonstrukció forrásai

A máriavölgyi könyvtár állományáról két forrás, egy katalógus és egy abolíciós jegyzék maradt fenn.⁶⁰ A katalógust 1772-ben Orlay Bertalan prior szorgalmazására készítették az általa újonnan felállított könyvtár segédleteként. A jegyzék a pálos rend feloszlata után, 1786. március 21-től május 24-ig készült Máriavölgyben, inventárium jelleggel.⁶¹ A források hűen tükrözik a különböző célkitűzést: míg az 1772-es katalógus a kolostorban lévő könyvállományok közül csak a tulajdonképpeni könyvtár anyagát tárja fel, s évenként jelzi az 1772 utáni gyarapodást, az 1786-os jegyzék nemcsak a kolostori könyvállomány hozzáférhető részét, hanem a rend generálásának könyvtárát is tartalmazza. Az 1786-os forrás inventárium jellegét a könyvek pénzbeli értékének megadásán kívül az is mutatja, hogy csak az éppen megtalálható, illetve fontosnak tartott könyveket tartalmazza. Az aszketika állomány feljegyzése végén az a valószínűleg utólagos megjegyzés áll, hogy még további tíz ládában vannak könyvek, amelyeket ebben a jegyzékben nem részleteznek.⁶²

Az 1772-es katalógus egy 468 lap terjedelmű, félbőr kötésű, fólió alakú kézirat. Benne szakonként, ezen belül általában a szerzők vezetéknevének betűrendjében írták le a műveket. A könyvek sem szakonként, sem az egész állományt figyelembe véve nem kaptak tételes számot. Ebből arra következtethetünk, hogy a könyveket szakonként, azon belül betűrendben, esetleg formátum szerint csoportosítva helyezték el a könyvtárhelyiségben. Nem lehet eldönteni, hogy az újonnan beszerzett könyveket besorolták-e szerzői betűrendbe vagy pedig a korabeli gyakorlatnak megfe-

⁵⁸ VARGA András: *A szegedi piarista rendház könyvtára*. Kézirat. Szeged, 1985. BEK K J 257. 3.

⁵⁹ KISBÁN Emil: *A kamalduli remeteségek könyvtáiról*. BEK K Ab 277/I. 2.

⁶⁰ Mindkét forrást a BEK K Őrzi. L. a 40. sz. jegyzetet. — Catalogus librorum in Conv. Mariae Thalensi aboliti ord. Paulinorum sito in Com. Posoniensi repertorium a. 1786. die 21. Martii. BEK K J 13/5.

⁶¹ A pálos rendet feloszlató rendeletet II. József 1786. február 2-án adta ki, s 1786. március 20-án hirdették azt ki. Az abolíciós jegyzéket saját kezű aláírásával Sigismundus Horváth commissarius regius hitelesítette. A befejező megjegyzések szerint a könyvek megállapított értékének ellenőrzésére Benedictus Doll aestimator nem tudott megjelenni Máriavölgyben, ezért Pozsony megye egyik hivatalnok, Fr. Szász vállalt aláírásával felelősséget. L. a 60. sz. jegyzetet, 62–63.

⁶² L. a 60. sz. jegyzetet, 4.

lelően a szakok, illetve a formátum sorozatok végén állították fel. Az 1786-os abolíciós jegyzékben a szakokon belül már nincs betűrend, ami az eredeti elhelyezés felborulására utal. A betűrendes szakkatalógus használatának nehézségét a katalóguskészítők már 1772-ben észrevehették, mert néhány szakon belül egy-egy kisebb könyvválományt külön jegyeztek fel.⁶³ Az így leválasztott kisebb egységeket gyakrabban használhatták, s külön csoportba sorolásukkal a könyvek megtalálását kívánták megkönnyíteni. A katalógusban egy-egy szak után átlagosan tíz főlíót üresen hagytak az állománygyarapodás feljegyzésére. A katalógus alapnyelve a latin, ettől csak a gyarapodások bejegyzésekor tértek el, egy-egy esetben.⁶⁴

A katalógus szakonként a következő rovatokat tartalmazza: szerző, cím, formátum, kötetszám, példányszám.⁶⁵ A korabeli általános gyakorlatnak megfelelő, változó minőségű címléírások nem közlik a megjelenési helyet, időt, nyomdanevet, s gyakran a szerző neve is hiányzik. Így a művek meglévő kiadásainak megállapítása nagy nehézséget jelent. A szerzők neve a szokásos genitivusban áll. A névalak mellett általában azt is feljegyezték, hogy a mű írója milyen egyházi funkciót töltött be, illetve milyen rendhez tartozott. A latin nyelvű művek címét legtöbb esetben a címlap alapján tüntették fel. Az anonim műveknél a latin nyelvűeket szintén a címlap szerint írták le, így ezek azonosítása nem okozott különösebb gondot. A nem latin nyelvű művek címét a katalógus a tartalom rövid megjelölésével, az eredeti címtől elszakadva, latinul tárja fel, s a cím után rövidítve jelzi a mű eredeti nyelvét. Ez a gyakorlat főleg az anonim műveknél szinte teljesen rekonstruálhatatlanná teszi a kiadványokat (pl. „*Libellus precatorius Graecus*”).⁶⁶ Az egybekötött, anonim művek egy tételként szerepelnek.⁶⁷

A katalóguskészítés során a könyvtárosok több esetben különféle hibákat vétettek, melyeket külön jeleztek. Egy-egy mű többszöri leírásán⁶⁸ kívül a következő módosítások fordulnak elő: kihagytak egy szerzőt, s ezt csak a szak végén pótolták;⁶⁹ a művet nem a megfelelő szakba osztották be;⁷⁰ a könyvet nem a megfelelő módon vezették be a katalógusba.⁷¹ Nagyon gyakori az a módosítástípus is, amikor egy időközben tiltottá vált mű leírását áthúzzák, s a következő megjegyzést írják utá-

⁶³ A Canonistae et rituales szakban a Jus canonum commentatores csoportot, a Historici sacri szakban a Miracula és a Vitae csoportot alakították ki.

⁶⁴ Az aszketika szakba 1778-ban olaszul jegyezték be a *Divisione al Divinissimo Cuore di nostro Signore Gesu Chr.* c. művet. L. a 40. sz. jegyzet, 11.

⁶⁵ Például: „Ratio status animae immortalis In 8°. l. 1.” A mű rekonstruált címléírása: PARTINGER, Franciscus: *Ratio status animae immortalis ascetice, historice* ... Tyrnaviae, 1715. Typ. Acad. S. J. 8°.

⁶⁶ L. a 40. sz. jegyzet, 11.

⁶⁷ Például: „Urbanitas Vitae communis. Aucupium Innocentiae. Cura salutis. In 12°. l. 1.” L. a 40. jegyzet, 10. Az *Aucupium Innocentiae* HEVENESI Gábor műve (Graecii, 1685. Widmanstadius).

⁶⁸ Például: „Benedicti XIV. de Synodo Dioecessana” (áthúzza) „Vide supra jam semel inscriptum”. L. a 40. sz. jegyzet, 34.

⁶⁹ „Blosium vide in fine Ascetarum post Literam Z.” L. a 40. sz. jegyzet, 2.

⁷⁰ „Eggerer ... Anathema Marianum” (áthúzza) „Vide Historicos Sacros sub Verbo: Miracula”. L. a 40. sz. jegyzet, 3.

⁷¹ „Doctrinaa Speculativa et practica”. (áthúzza) „Vide infra Segneri Speculum non fallax”. L. a 40. sz. jegyzet, 3.

na: „inter prohibitos”. Különösen sok, a tiltott könyvek közé átsorolt mű található a „Humanistae” szakban. Ezeken a javításokon kívül egyéb következetlenségeket is találunk. Így például több mű szakbeosztása hibás, a szakon belüli betűrend csak az első betűt veszi figyelembe. A katalógus készítésekor a szakonkénti betűrendben az egyes betűk után nem hagytak helyet a gyarapodásnak, jöllehet ez például Lepoglaván már 1727-ben bevett gyakorlat volt. Ez aztán további nehézséget okozott a katalógus folytatóinak, akik a szakok végén a bejegyzés évének feltüntetése után betűrendbe sorolás nélkül, a lehető legigénytelenebbül jegyezték fel a műveket.⁷² Bár a katalógusok elégtelen állapota általános jelenség a 18. században, a máriavölgyi katalógus — összevetve a korabeli európai vagy a magyarországi jezsuita gyakorlattal — csupán 17. századi igényt elégített ki. A 18. században az általános gyakorlat már megkövetelte például az impresszum feltüntetését, a könyvtári elhelyezés egyértelmű jelzését a szakon belül, s elvárás volt a szoros betűrend szerinti besorolás is.⁷³

Az 1786-ban felvett inventárium egy kötés nélküli, ívrét alakú füzet 63 kitöltött lappal. Ebben a műveket az 1772-es katalógus alapján, a kisebb állományú szakok összevonásával készített, egyszerűsített szakbeosztásban, azon belül a betűrend nélkül jegyezték fel. Ennek a nyelve is latin, s a más nyelvű művek címét, illetve tartalmát latinul rögzítették, a mű eredeti nyelvének megjelölésével. A jegyzék a következő adatokat tartalmazza: a mű sorszáma, példányszáma, címe, szerzője (genitívusban), a kiadás helye és éve, a mű köteteinek száma, formátuma és pénzbeli értéke.⁷⁴ A jegyzékkel szemben, mivel nem könyvtári célra készült, a könyvtári katalógus igényét nem vethetjük fel. Jöllehet itt a címeket az 1772-es katalógusnál rövidebben és torzítottabban adják vissza, az impresszumadatok segítségével a művek és a kiadások könyveiben rekonstruálhatók. A jegyzékben nincsenek javítások, az írás végig egy személy kezényomát őrzi. A sorszámozást háromszor kezdték újra: az 1480. tétel után a „Libri prohibiti” tételei, majd a generálisi könyvtár 109 tétele következik.

A források alapján a könyvtár nagysága szoros összefüggésben állt a kolostorban élő rendtagok számával. Az 1772-es jegyzék kb. 3000 tételét és húsz szerzetest alapul véve, egy főre átlagosan 150 kötet jut, ami megfelel a délnémet kapucinus kolostorok átlagának.⁷⁵ Ha összevetjük az 1772-es katalógusban és az 1786-os jegyzékben található művek és kötetek számát, legszembetűnőbb a számbavett anyag mennyiségi különbsége. 1786-ban 446 művel és 510 kötetel kevesebbet vettek számba, mint az 1772-es katalógusban, a gyarapodást is beszámítva (1. táblázat). Ez a különbség részben a helyszíni válogatás után Máriavölgyben maradt művekből, részben az 1786-ban nem részletezett tíz láda könyvből adódhat. A ládák közül az 1–3.

⁷² „Apparatus ad Theologiam”. L. a 40. sz. jegyzetet, 343.

⁷³ PÁL-VÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai (1632–1792)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV (1968), 28–36. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* = *MKsz* 1957. 368–372.

⁷⁴ Például: „51. 1. Collecta Salamonis Axiomata. Cassoviae, 1758. 1. 8°. — 1.” L. a 60. sz. jegyzetet, 3. A kiadvány rekonstruált címeírása: BOUTALD, Michael: *Consilia Sapientiae, sive collecta, selectaque Salamonis axiomata* . . . Cassoviae, 1758. Typ. Acad. S. J. 8°.

⁷⁵ RUF, Paul: *Säkularisation und Bayerische Staatsbibliothek. Bd. I. Die Bibliotheken der Mendi-kanten und Theatiner (1799–1802)*. Wiesbaden, 1962. 95.

régi breviáriumokat, a 4. régi kalendáriumokat és az oktatásban használt teológiai, filozófiai könyveket, az 5–10. láda pedig különféle tizenkettedrét alakú, nehezen katalogizálható könyveket tartalmazott.⁷⁶ Lehetséges, hogy ez a tíz láda könyv is Máriavölgyben maradt. További problémát vet föl, hogy az Egyetemi Könyvtárban őrzött, máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel ellátott művek között több olyan is van, amelyet csak az 1786-os jegyzékben vettek számba, illetve amelyet egyik forrásban sem jegyeztek föl. Ez részben az 1772-ben felvett katalógus későbbi pontatlan vezetésével, részben a könyvtár anyagának a rend feloszlata után máriavölgyi állományokkal történt keveredésével magyarázható.

Szakonként vizsgálva a könyvtár anyagát, az 1772-es katalógusban a prédikáció irodalom (13,7 százalék) és az aszketikus művek (12,9 százalék) magas aránya emelkedik ki (2. táblázat). A többi szak részesedése tíz százalék alatt marad, közülük a „Humanistae” szak áll az első helyen. Ennek tükrében módosítani kell Kisbán Emil megállapítását, aki a hittudományi (teológiai) művek nagy számát hangsúlyozta.⁷⁷ A két legmagasabb arányszámmal képviselt szak jelzi a rendház egyik fontos funkcióját: a kegyhelyre látogató zarándokok lelki gondozását. Ezeket az állományrészeket tehát a mindennapi igénynek megfelelően, több évtizeden át tudatosan gyarapították. Ha a máriavölgyi könyvtár belső arányait összevetjük például az egri jezsuita könyvtár 1774-ben készült katalógusával, lényeges eltérést sem a szakrendszerben, sem a művek arányában nem találunk. Az egri jezsuiták néhány száz kötettel kisebb könyvtárában is kiemelkedett az aszketikus (21,5 százalék) és a prédikáció irodalom (13,2 százalék) aránya,⁷⁸ de ugyanez a helyzet például a délnémet koldulórendi kolostorok könyvtáraiban is.⁷⁹ Ez arra utal, hogy ez az irodalom az 1770-es évek elejéig Magyarországon több szerzetesi könyvtárban folyamatosan szinten tartott állományrész volt. Ez a törekvés Máriavölgyben az aszketika állománynál fokozottan érvényesült, mivel az 1772-es katalógus a gyarapítással együtt összesen 239 aszketikus művet tartalmaz. Ezzel szemben az abolíciós jegyzékben ugyanebben a szakban mindössze 72 művet találunk. Lehetséges, hogy a szerzetesek nem akartak megválni ezekről a művektől, de sokkal valószínűbb, hogy a jegyzék készítői válogattak, illetve nem fordítottak annyi gondot erre az állományra.

Az 1772-es katalógusba a gyarapodást 1774–1784 között a bejegyzés évével együtt vezették be. Így 11 éven át szakonként is nyomon követhetjük a beszerzést (3. táblázat). A fenti évek közül 1776-ban egy művel sem bővült a könyvtár; kimagaslik viszont az 1778-as év, amikor összesen 104 művet szereztek be. Szembetűnő a tendencia, hogy ha az egyik évben viszonylag nagyobb számú (30 vagy több) művel gyarapítják az állományt, a következő évben csak 10 körüli vagy annál kevesebb művet szereznek be. A 11 év alatt összesen 291 művel gazdagodott a könyvtár. A politika és az orvosi szakot egyáltalán nem, a többi szakot (pl. egyházatyák, Szentírás) pedig

⁷⁶ L. a 60. sz. jegyzetet, 4.

⁷⁷ L. a 27. sz. jegyzetet, Kisbán: *i. m.* II. 163–164.

⁷⁸ L. az 57. sz. jegyzetet, Sugár: *i. m.* 329.

⁷⁹ L. a 75. sz. jegyzetet, 74–75. — A czestochowai könyvtár 1614-ben 1610 kötetet tartalmazott, ebből 1303 vallásos, 307 világi tárgyú volt. A vallásos tárgyú anyagból 536 kötet teológiai, 416 kötet homiletikai jellegű mű volt. A teológiai jellegű művek csoportjainak százalékos megoszlása: aszketika 9,9, morális 6, dogmatika 4,1, hitvita 3,9 százalék stb. L. az 51. sz. jegyzetet, 386–387.

1. táblázat

A két forrás könyvanyagának számszerű összevetése

	Mű	Kötet
1772-es katalógus	1676	2619
1773–1786 közötti gyarapodás	291	458
összesen	1967	3077
1786-os jegyzék	1521	2567

2. táblázat

A két forrás könyvanyagának szakonkénti megoszlása

	1772-es katalógus 1772		Gyarapodás 1786-ig		1786-os jegyzék	
	Mű	Kötet	Mű	Kötet	Mű	Kötet
Classes						
Ascetici	216	286	23	34	72	78
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.	132	316	39	59	129	343
Concionatores	230	353	52	61	244	355
Controversistae	80	93	10	16	35	44
Historici sacri, miracula, vitae	116	174	18	29	195	343
Historici profani	119	199	26	42		
Humanistae	144	176	25	36	95	129
Interpretes	47	112	8	14	45	122
Iuridici	28	32	2	2	—	—
Miscellanei	92	112	20	21	223	292
Philosophi	100	116	32	65	85	151
Politici	29	31	—	—	—	—
Scripturisti	27	34	2	7	27	38
S. Patres et theol. mystici	81	217	5	9	103	198
Theol. speculativi	83	168	16	48	82	174
Theol. morales	106	151	12	14	143	255
Medici	20	21	—	—	—	—
Haeretici	26	28	1	1	43	45

csak alkalmasszerűen, egy-egy évben gyarapították. A legfolyamatosabb, szinte évenkénti beszerzés a prédikáció irodalmat jellemzi; ez a 11 év új művei közül 18 százalékos, a szakon belül 23 százalékos gyarapodást jelent. Az aszketika szakot mindössze négy évben, összesen 23 művel (8 százalék) gyarapították. Ez egyértelműen jelzi az aszketika iránti érdeklődés csökkenését, 1772 után. Figyelmet érdemel még a „Humanistae” és a „Philosophi” szakok jelentős gyarapodása, ami az 1772-es állapothoz viszonyítva 17, illetve 32 százalékos növekedést jelent.

Az egynél több példányban őrzött művek lehetőséget adtak a művek és azok példányszámának szakonkénti összevetésére. Az 1772-es katalógus összesített adatait

3. táblázat
A könyvtár szakonkénti gyarapodása 1773–1786 között

	Művek száma / év														
Classes	1773	'74	'75	'76	'77	'78	'79	'80	'81	'82	'83	'84	'85	1786	Össz:
Ascetici			3			6		9				5			23
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.		1	11			21		1		2	3				39
Concionatores		4	3		5	2	9	6	3	9		11			52
Historici sacri, Controversistae		2				5		1		2					10
Historici sacri, miracula, vitae		1	1			11			1	3		1			18
Historici profani			9			12		3		1		1			26
Humanistae			4			7	1	2		6		5			25
Interpretes		2				6									8
Iuridici						1		1							2
Miscellanei						2	1	7	1	2		7			20
Philosophi			15			12		5							32
Politici															–
Scripturisti						2									2
S. Patres et theol. mystici			2			3									5
Theol. speculativi		1				5				5		5			16
Theol. morales		1				8		3							12
Medici															–
Haeretici						1									1
Összesen	–	12	48	–	5	104	11	38	5	30	3	35	–	–	291

figyelembe véve a könyvtár 1967 műve közül 499-et (25,4 százalék) őriztek egynél több példányban (4. táblázat). Ezeket a könyveket gyakorlati használatra szánták, hogy egy időben többen is forgathassák őket. A magyarázatot a Studium generale működésében és a hely kegyhely jellegében kereshetjük. Míg az egész állományban csupán minden negyedik, az aszketika szakban például minden második mű volt meg egynél több példányban. Ez az arány a szakon belül a művek számához viszonyítva itt a legmagasabb (53 százalék). Ezt a prédikáció irodalom követi, ahol a kettő vagy több példányos művek aránya 30,5 százalék. Ezek az arányok megerősítik a korábbi megfigyelést, amely szerint a máriavölgyi könyvtárat elsősorban a prédikáció és az aszketikus irodalom jellemzi.

A könyvtár szakrendszere és általános jellemzése

A máriavölgyi könyvtár szakrendszere sajátos helyet foglal el a 18. századi rendi könyvtárak szakbeosztásai körében. Ennek bemutatására érdemesnek látszik az összevetés a pálos rendi konstitúciók által előírt felosztással, a czestochowai és a lepoglavai könyvtár szakbeosztásával, valamint a bencés Oliver Legipontius által

4. táblázat
*A művek és azok példányszáma szakonként 1786-ban
 (Az 1772-es katalógus alapján a gyarapodás figyelembevételével)*

<i>Classes</i>	<i>Művek száma</i>	<i>Ebből az egynél több példányos művek száma</i>
Ascetici	239	127
Canonistae et rituales; in ius canonicum comm.	171	41
Concionatores	282	86
Controversistae	90	24
Historici sacri, miracula, vitae	134	39
Historici profani	145	20
Humanistae	169	21
Interpretes	55	9
Iuridici	30	4
Miscellanei	112	37
Philosophi	132	10
Politici	29	3
Scripturisti	29	18
S. Patres et theol. mystici	86	8
Theol. speculativi	99	6
Theol. morales	118	45
Medici	20	—
Haeretici	27	1
Összesen	1967	499

javasolt szakrendszerekkel (5. táblázat). Az 1644-es rendi konstitúciók a könyveket tíz szakban javasolták elrendezni. A szakok közül hat a szorosabb értelemben vett vallási, egy a világi, három pedig a filozófiai, történeti és retorikai tárgyú könyveket tartalmazta.⁸⁰ Ez a beosztás a humanista ihletettséű szakrendszerekhez és a korabeli könyvtermeléshez viszonyítva a 17. század második felében mindenképpen meghaladottnak tekinthető.

A czestochowai könyvtár tizennégy szakot tartalmazó 1714-es beosztása⁸¹ a szakrendszereknek abba a típusába tartozik, amely a főosztályokká emelt teológiai diszciplínákat egy szintre állítja a joggal, orvostudománnyal és az összevont művészeti-humanista szakokkal. Megfigyelhető a teológiai szakok differenciálódása, új szak jelenik meg a miscellanea anyag számára, s az elnevezések egy része is megváltozik. Ez a konkrét állományon alapuló beosztás nagy vonalakban tükrözi a katolikus egyházi könyvtárak általános gyakorlatát a 18. század első felében. Tovább differenciál a lepoglavai könyvtár 1727-es szakbeosztása, amely 1754-ben is érvényben volt.⁸² Ez összesen tizenhét szakot tartalmaz, s a rendi konstitúciók és a czestochowai könyvtár szakrendszerének ismeretében jöhetett létre. Új szakok jelennek meg a kontroverz teológia, a politika, a világi történetírás, a humanista és a klasszikus

⁸⁰ L. a 10. sz. jegyzetet, 131.

⁸¹ L. az 51. sz. jegyzetet, 390–391.

⁸² L. az 55. sz. jegyzetet.

5. táblázat

A máriavölgyi könyvtár szakrendszere más szakrendszerek tükrében

Pálos rendi konstitúciók, 1644	Czestochowa, 1714	Lepoglava, 1727 (1754)	Legipontius, 1746 (Czestochowa, 1762)	Máriavölgy, 1772	Máriavölgy, 1786
1. Theologi	1. Biblici	1. Biblia sacra cum exppositoribus	1. Sacra Biblia	13. Scripturistici	9. Scripturistae
	2. Sancti Patres		2. Interpretes et critici sacri	8. Interpretes	7. Interpretes
	3. Expositores			14. Sancti Patres	10. Sancti Patres
2. Scholastici	7. Theol. speculativi	2. Theol. speculativi	3. Theol. scholastici	16. Theol. speculativi	11. Theol. speculativi
3. Positivi	6. Theol. morales	3. Theol. morales	4. Polemici et morales	17. Theol. morales	12. Theol. morales
6. Casistae		4. Theol. polemici		4. Controversistae	4. Controversistae
5. Concionatores	4. Concionatores	7. Concionatores et alii libri ad praedicandum	5. Homileitici et ascetae	1. Ascetici	1. Ascetici
				3. Concionatores	3. Concionatores
4. Mystici	5. Spirituales	8. Asceticae		15. Theol. mystici	
7. Philosophi	8. Philosophi	13. Philosophi, mathematic., geom.	6. Philosophi veteres et novi	11. Philosophi	8. Philosophi
		9. Politici sacri et profani		12. Politici	
	12. Medici	12. Medici	7. Medici, botanici, chymici	18. Medici	
	14. Miscellanei	16. Miscell., Coci, oeconomi	8. Mathematici, mechanici, oeconomici	10. Miscellanei	13. Miscellanei

<i>Pálos rendi konstitúciók, 1644</i>	<i>Czestochowa, 1714</i>	<i>Lepoglava, 1727 (1754)</i>	<i>Legionius, 1746 (Czestochowa, 1762)</i>	<i>Máriavölgy, 1772</i>	<i>Máriavölgy, 1786</i>
9. Rhetores	10. Oratores	14. Humanistae, variar. class.	9. Grammatici, poetae, rhetores, philologi	7. Humanistae	6. Humanistae
	11. Poetae		10. Bibliographi et methodici		
			11. Geographi, genealogi, heraldici		
			12. Rei diplomaticae et antiquitatum scriptores		
10. Prophani		11. Historici profani	13. Historia profana	6. Historici profani	5. Historici sacri et profani
8. Historici	9. Historici ecclesiastici	10. Historici sacri	14. Historia ecclesiastica	5. Historici sacri, miracula, vitae	
	13. Juridici		15. Jus naturae et publicum	9. Juridici	2. Canonistae, rituales et iuridici
		5. Jus civile cum comment.	16. Jus civile		
		6. Jus canonicum cum comment.	17. Jus canonicum	2. Canonistae et rituales in jus canonicum comment.	
			18. S. Patres et concilia		
		15. Ad ecclesiam, chorum, ritus, ceremonias			
		17. Prohibiti		19. Haeretici	14. Prohibiti

irodalom, valamint a liturgikus és a tiltott könyvek számára. A Libri spirituales elnevezést önálló szakként az Asceticae váltja föl. A Czestochowában külön kezelt biblia és bibliakommentár szakokat itt összevonják, a jog kettéválik a polgári és az egyházi jogi könyvek csoportjára. A tényleges könyvanyagnak megfelelő beosztására való törekvést jelzi a szakok elnevezésének bővítése: így például a filozófiához kapcsolva megjelenik a matematika és a geometria, a miscellanea szaknál pedig a gazdasági irodalmat és a szakácskönyveket külön is feltüntették.

1746-ban, majd 1747-ben ismét megjelent bibliográfiai, könyvtári kézikönyvében Oliver Legipontius kétféle, egymástól alig különböző szakbeosztást közöl.⁸³ Ennek figyelembevétele azért szükséges, mert ismerete, illetve hatása a 18. század második felében több egyházi könyvtárban lemérhető. Így például az 1762-ben újjárendezett czestochowai könyvtár szakbeosztása Legipontius tizennyolc részes rendszere alapján jött létre.⁸⁴ Legipontius könyve megvolt Máriavölgyben: a ma is meglévő példányt a kéziratos bejegyzés szerint a könyvtárat újjárendező Orlay Bertalan prior szerezte be 1766-ban.⁸⁵ Legipontius hierarchikus rendszere a szakokat négy fő osztálynak (teológia, filozófia, történelem, jog) rendeli alá, melyeken belül egyenként négy, öt vagy hat, összesen tizennyolc, illetve húsz szak található. A két variáns között mindössze annyi a különbség, hogy a bővebb változat külön szakot ír elő a „Physici et metaphysici”, valamint a „Collectiones scriptorum historicorum” számára. A legjelentősebb differenciálódás a filozófia és a történelem területén figyelhető meg. Önálló szakként jelenik meg a matematika a mechanikával és a gazdaságtannal, a bibliográfia a könyvtári módszertannal, a földrajz a genealógiával és a heraldikával, a diplomatika az „Antiquitatum scriptores”-szel egyesítve, valamint a természet- és közjog területe. Az összevonások jelzik a teológia rendszerének átalakulását: így például az aszketika a homiletikával és liturgikával közös szakba van beosztva.

A máriavölgyi könyvtár az 1772-es katalógus szerint összesen tizenkilenc szakot tartalmazott.⁸⁶ Az összevetés azt mutatja, hogy a közvetlen példa a leoglavai könyvtár lehetett, ezt a beosztást azonban több ponton módosították. A szakokat részben átcsoportosították, sorrendjüket megváltoztatták. A tiltott, illetve „Haeretici” könyvek mindkét helyen a könyvtár fő állományában, az utolsó helyen szerepelnek. Az aszketika, a politika és a Humanistae szakok párhuzamos előfordulása azt bizonyítja, hogy a máriavölgyi rendszert a leoglavai alapján, a meglévő könyvanyag és gyakorlati szempontok figyelembevételével alakították ki. Máriavölgyi sajátosság, hogy a szakokat a két utolsó kivételével a szakok nevének betűrendjében helyezték el.⁸⁷ Ebből fakad, hogy például a bibliakiadások a „Scripturistici”-vel összevonva az első helyről a 13. szakba szorultak vissza, s a bibliakommentárok ettől távol, a 8. helyen találhatók. Az első helyre önálló szakként az aszketika került, s új szakként

⁸³ LEGIPONTIUS, Oliverius: *Dissertationes Philologico-Bibliographicae*. Norimbergae, ²1747. 62–63.

⁸⁴ L. az 51. sz. jegyzetet, 395–397.

⁸⁵ L. a 83. sz. jegyzetet. Az egyik máriavölgyi könyvjegyzékben sem szereplő mű tulajdonosi bejegyzése a címlapon: „Bibliotheca Conventus Mariae Thallensis 1766.”

⁸⁶ L. a 40. sz. jegyzetet.

⁸⁷ A szakokat például az ingolstadt-i jezsuita kollégium könyvtárának katalógusa is betűrendben tartalmazza. BUZÁS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit (1500–1800)*. Wiesbaden, 1976. 138.

jelenik meg a Theologi mystici is. Néhány szakon belül a könnyebb kezelhetőség érdekében alcsoportokat alakítottak ki: így az egyháztörténelmen belül külön találhatók a mirákulumos könyvek és a szentéletrajzok, a Canonistae et rituales szakban pedig a kánonjogi kommentárok.⁸⁸

A máriavölgyi szakbeosztás és a Legipontius-féle elképzelés összevetéséből kiténik, hogy bár Máriavölgyben ismerték, mégsem követték Legipontius rendszerét. A szakok sorrendje más elképzelésen alapul, a teológiai szakoknál a máriavölgyi beosztás differenciáltabb, a filozófiai szakoknál pedig hiányzik a bibliográfiai, módszertani könyvek csoportja. A történelem és a jog területén Máriavölgyben több szak hiányzik, s a rendszer jóval kevésbé tagolt Legipontius beosztásánál. Mindez egyrészt jelzi a máriavölgyi könyvtár anyag összetételét, másrészt utal a rendi hagyományok továbbvitelére az újabb elképzelésekkel szemben. Legipontius után a máriavölgyi rendszer mindenképpen archaikus jelenségnek számít. Ugyanakkor modernebb, mint például a szeged-felsővárosi minorita könyvtár 1764-es szakrendje, amely a 18. században továbbélő korábbi gyakorlatnak megfelelően a nem latin nyelvű könyveket külön kezeli, s a tematikus és a nyelvi felosztást együtt alkalmazza.⁸⁹

A továbbiakban a kifejezetten teológiai anyag mellőzésével néhány kiválasztott szak példáján vázlatosan szeretném érzékeltetni a könyvtár arculatát. A Historici profani szak kiadványai a világ- és a magyar történelmet egyaránt gazdag választékban mutatják be.⁹⁰ Az ókori történetírók közül Curtius Rufus, Julius Caesar, Cornelius Nepos, Josephus Flavius és Sallustius neve egyaránt megtalálható. Bizánc történelmét Johannes Zonaras, Nikephoros Gregoras, Laonikos Chalkokondyles munkáiból lehetett megismerni. Itália történetét többek között Jean Mabillon és Michel Germain közös könyve közvetítette. A felvilágosodás iránti érdeklődést tükrözi az 1784-ben beszerzett és ebbe a szakba beosztott *Vita Volterri* című, közelebbről meg nem határozott kötet. A magyar történelem szakaszait Bonfini, Istvánffy Miklós, Bél Mátyás munkáin kívül például a Rákóczi Ferenc *Emlékiratait* is tartalmazó, *Histoire des révolutions de Hongrie*. . . (La Haye, 1739) című, a 18. századi magyarországi magánkönyvtárakból is jól ismert munka kétkötetes, negyedréti kiadásából, valamint egy kivételesen ide osztott kéziratból, Thorday Sámuel erdélyi református lelkész *Historia Ungariae a Ferdinando I usque ad Leopoldum Imperatorem* című, ismeretlen helyen lappangó munkájából tanulmányozhatták.⁹¹

A Humanistae szakban egyrészt a részben oktatási célokat szolgáló antik klasszikus irodalom kapott helyet. Homérosz *Iliásza* és *Odüsszeiája* mellett találkozunk például Cicero, Ovidius és Horatius munkáival, s megvoltak Aiszóposz fabulái is. Senecát Justus Lipsius: *Flores Senecae*. . . című válogatása közvetítette. Másrészt viszonylag nagy számban szerepelnek a humanista szerzők művei, melyek közül Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum*. . . című munkáját emeljük ki. Ebben a

⁸⁸ L. a 63. sz. jegyzetet.

⁸⁹ L. a 9. sz. jegyzetet, 24–35.

⁹⁰ L. a 40. sz. jegyzetet, 155–163.

⁹¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV Bp. 1914. 310. szerint a kézirat címe: „A néhai első Ferdinánd római császárnak . . . idejéltől fogva első Leopold . . . idejéig folyt nagy dolgok és csodák.”

szakban kaptak helyet a retorika olyan alapmunkái, mint például Soarez *Ars rhetorica*-ja, s a szótárak, melyek között Pápai Páriz Ferencét sem nélkülözték.⁹²

A Philosophi szakban a filozófiatörténet jelentős alakjainak fő művei szinte kivétel nélkül föllelhetők.⁹³ Platón és Arisztotelész összes művei mellett az ókori szerzők közül Boethius *De consolatione philosophiae*-jét említhetjük. A humanista filozófusok közül Rudolf Frisius Agricola *De inventione dialectica*-ja figyelemreméltó, míg a „portugál Arisztotelész”-nek is nevezett Pedro da Fonseca *Institutiones dialecticae*-ja a jezsuita bölcseleti irányt képviselte. A karteziánus eszmék sem voltak ismeretlenek Máriavölgyben, amint azt a jezsuita Gabriel Daniel *Iter per mundum Cartesii* (Viennae, 1720) című könyvének megléte tanúsítja.

A viszonylag kisszámú művet tartalmazó politika szakban a pálosok széles látókövét jelzik az olyan kiadványok, mint például Justus Lipsius *Monita et exempla politica*-ja és *Politiorum seu doctrinae civilis liber tertius*, Fénelon *Télémaque*-ja francia és latin nyelven, valamint Balthasar Gratian *Homo politicus*.⁹⁴ Már ez a néhány példa is jelzi, hogy a jezsuita államelméleti írások mellett a protestáns, illetve janzenista szellemű művek is rendelkezésre álltak.

A katalógus Haeretici szakában a lutheri és kálvini szellemű műveken kívül ott volt például egy a zsidó vallás tanításával vitatkozó kiadvány is. Kálvin művei csaknem a teljesség igényével voltak jelen. (*Institutio, Tractatus theologicus, Epistolae* stb.) A jelentős számú művel képviselt magyarországi protestáns irodalomból Helldorfer Gáspár *Újszövetség* fordítását emelem ki.⁹⁵

Már ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy a máriavölgyi könyvtár sokoldalú volt, s magyarországi viszonylatban a korszak jobb szerzetesi könyvtárainak színvonalán állott. A középkori és ellenreformációs vallásos, teológiai irodalom túlsúlya természetes, ugyanakkor figyelemre méltó a lutheránus és kálvinista teológia nagyarányú jelenléte. Nem elhanyagolható a magyar vonatkozású anyag, s a kifejezetten szórakoztató olvasmányok megléte sem teljesen magától értetődő. A további jellegzetességek meghatározása majd az egész állomány rekonstrukciója, valamint az így kapott kép más könyvtárakkal való összevetése után lesz lehetséges.

A részletesen elemzett anyagrész kiválasztása, a rekonstrukció lépései

A rekonstrukció és a részletes elemzés alapjául az aszketika szak anyagát választottam. Ennek egyik oka az, hogy a máriavölgyi könyvtár jellegét a könyvek mennyiségét tekintve a prédikáció irodalom mellett elsősorban az aszketikus kiadványok határozták meg. A mások ok a szekularizációs könyvanyag, ezen belül különösen az aszketika állományok elégtelen bibliográfiai feltártsága.⁹⁶ Ezeknek a könyveknek

⁹² L. a 40. sz. jegyzet, 191–199.

⁹³ L. a 40. sz. jegyzet, 257–261.

⁹⁴ L. a 40. sz. jegyzet, 273–274.

⁹⁵ L. a 40. sz. jegyzet, 433–434.

⁹⁶ A 17–18. századi világi és egyházi könyvtárak eddigi kutatása elsődleges feladatának egy-egy könyvtár átfogó bemutatását tartotta. Ennek keretében a kvantitatív elemzés mellett példákkal jelle-

egyik része soha nem került nyilvános könyvtárba, egy másik része pedig a magas kiadás- és példányszám ellenére az utolsó példányig elhasználódott, illetve elpusztult. A 18. század második fele óta ezeket a nyomtatványokat különféle ideológiai okokból többször megbélyegezték, s ez a diszkriminációs folyamat az ún. áhítati irodalom tudatos mellőzésével a könyvvel foglalkozó különféle kutatási területeken szinte napjainkig tart.⁹⁷ A választás harmadik oka az, hogy az aszketikus könyvanyag nemcsak a nyelv- és irodalomtörténetnek, hanem a széles rétegek művelődésének is egyik fontos forrása.

Az aszketikus művek könyvtári csoportjának kialakítása és tartalmuk megkedvelése a pálos rendben tipikusan 18. századi jelenség. A könyvtári szakbeosztást is előíró 17. századi rendi konstitúciókban az áhítati irodalmat még nem tüntették fel. Ezeket a munkákat a jezsuita könyvtárkatalogusok először a Spirituales, majd később az Ascetica szakba osztották.⁹⁸ Mabillon javaslata a Moralis és a Theoretica szakok mellett önálló Ascetica szak létesítésére jól mutatja ennek a könyvanyagnak a korabeli jelentőségét.⁹⁹ A pálos rendi könyvtári gyakorlat a 18. század elején minden valószínűség szerint a jezsuitáktól vette át az aszketika szak alkalmazását. Máriavölgyben az aszketikus könyvanyagnak alapvetően hármass feladata volt: a rendtagok vallásos életének elmélyítése, teológiai továbbképzése mellett segítette a rendi utánpótlás nevelését és a zarándokhely sajátos pasztorációs feladatainak ellátását.

Az 1787 júliusában megszűnt máriavölgyi könyvtár további sorsáról annyit tudunk biztosan, hogy az abolíciós inventáriumnak megfelelően beszállították a pesti Egyetemi Könyvtárba.¹⁰⁰ Nyitott kérdés, hogy az abolíciós jegyzékben fel nem tün-

meztek a fő tartalmi egységeket, katalógusszerűen közölték a könyvtári állomány fellelhető részét vagy a bejegyzések alapján elvégezték egy állományrész rekonstrukcióját. L. az 56. sz. jegyzetet, BANGHA: i. m. — HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. — BERLÁSZ Jenő: *Dernschwam János könyvtára*. Bp. 1964. — KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. — JAKÓ Klára: *A kolozsvári Lyceum-könyvtár története* = Vigilia 1991. 731–735. — A könyvtárak összetételének bemutatása során az aszketika szakot többnyire háttérbe szorították, vagy pedig — jöllehet az gyakran az anyag egyik mennyiségileg számottevő része volt — egyszerűen figyelmen kívül hagyták. L. az 57. sz. jegyzetet, SUGÁR: i. m. 328–332. — A rekonstrukciós kísérletre rendszerint meg nem bolygatott, el nem szállított állományoknál vállalkoztak. SIPOS Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. — JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Kézirat. é. n. — A II. József kori felosztások során erre a könyvállományra külön kormányzótanácsai rendelet vonatkozott. E szerint azok az áhítati és morális tartalmú művek, amelyek nem szolgálgák a felvilágosodás gondolatrendszerét, értéktelenek, s ezért eltávolítandók. L. a 4. sz. jegyzetet, 137–138. — Az aszketika állomány kezelését mutatja, hogy például az Egyetemi Könyvtár nagyszombati állományának 1780-as szakkatalógusa készítésénél a Concionatores, Ascetica stb. szakokhoz tartozó művekről nem készült katalógus. Ezeket a bekötetlen és a csonka könyvekkel együtt külön szekrényekben őrizték. L. a 73. sz. jegyzetet, PÁLVÖLGYI: i. m. 47–48.

⁹⁷ BRÜCKNER, Wolfgang: *Zum Literaturangebot des Gülden Almosens* = Sonderband 47,1 der Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 1984. 121–139. itt: 122–123.

⁹⁸ L. az 57. sz. jegyzetet, BITSKEY — KOVÁCS: i. m. 25–37.

⁹⁹ L. a 83. sz. jegyzetet, 47.

¹⁰⁰ L. a 60. sz. jegyzetet, a címdalon: „Illati Bibliothecae mense Julio anno 1787.” — Specificatio Catalogorum qui ex Monasteriis abolitorum P. P. Paulinorum ad R. Universitatis Bibliothecam transmissi sunt. BEK K J 106/8.

tetett, de máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel ellátott aszketikus (és más) művek hogyan és mikor kerültek az Egyetemi Könyvtárba, s nem találtuk meg a feloldást az abolíciós inventárium sorszámaihoz fűzött jelekhez sem. A hasonló sorsra jutott egykorú könyvtári állományokból egyrészt arra következtethetünk, hogy Máriavölgyben is nagyobb mennyiségű könyvanyag maradhatott az expaulinusok kezén, akikről a művek később közvetett úton az Egyetemi Könyvtárba kerültek.¹⁰¹ Másrészt vannak olyan abolíciós könyvjegyzékek, amelyekben a máriavölgyihez hasonló, a könyvek sorsára utaló jelekkel találkozunk, de ezek a jelek és feloldásuk a máriavölgyi jegyzéknél nem voltak alkalmazhatók.¹⁰² Nem eldönthető az sem, hogy pontosan mikor szállították Pestre a könyveket. Az általános gyakorlat szerint a szállítások még 1796-ban is folytak.¹⁰³ Feltételezésünk szerint azonban a máriavölgyi állomány annak jelentősége miatt ennél korábban, a beszállítások első szakaszában jutott az Egyetemi Könyvtárba. Ezt alátámasztja az is, hogy az abolíciós jegyzéket nem használták desiderata-jegyzékként, mint ahogy ezt például egy későbbi szakaszban a kőrösi pálos kolostor katalógusával tették.¹⁰⁴ A beszállított könyvanyagot az Egyetemi Könyvtárban egyelőre félretehették, mivel az 1780-as években még a jezsuita rend feloszlata után ideszállított könyveket rendezték, válogatták, osztották szét és árverezték. Olyan Elenchus, mint amit a beszállított jezsuita könyvanyagról 1782-ben készítettek az Egyetemi Könyvtárban a könyvtár állománya részére fontosnak tartott művekről, az eredeti származáshely jelölésével,¹⁰⁵ — jöllehet tervbe vették — más szerzetesrendek anyagából tudomásom szerint nem készült. A máriavölgyi aszketika állomány azon kötetei, amelyek az Egyetemi Könyvtár szempontjából másodpéldánynak minősültek, a párhuzamos adatok szerint előbb árverésre, majd szatócskézre, illetve a papírmalmokba kerülhettek, vagy ha mindezt túléltek és fölöslegesnek bizonyultak, a 19. század elején más könyvtárakba jutottak.¹⁰⁶

A rekonstrukció lépései a következők voltak. Az 1772-es és az 1786-os forrás aszketika szakában található művekből az egyes tételek összehasonlítása után konkordancia jegyzéket készítettem. Az 1772-ben elkezdett, összesen 239 aszketikus művet tartalmazó katalógusból mindössze 53 művet találtam meg az 1786-os jegyzékben. Erről az 53 műről a többinél pontosabb adatok álltak rendelkezésre. Itt a szerző nevén kívül egy teljesebb (1772) és egy rövidebb cím (1786), a megjelenési hely és év (1786), valamint a formátum (1772, 1786) ismert. Ezeket a műveket az Egyetemi Könyvtár alapkatalógusa és a bibliográfiák segítségével azonosítottam, a cím-

¹⁰¹ Elenchus librorum Ex-Paulinorum et Ex-Dominicanorum V. Ecclesiensium . . . 1801. BEK K J 106/24b. — (Prottmann András volt pálos szerzetes által használatra átvett könyvekről kiadott elismervény. 1786. aug. 26.) BEK K J 107/5.

¹⁰² Catalogus librorum repertorum penes Crisiense Monasterium abolitum Ordin. S. Pauli primi Eremitae in Crisien. Comitatu situatum. (1786) BEK K J 99/5/a. A jelek és feloldásuk a füzet borítóján található.

¹⁰³ L. a 73. sz. jegyzetet, PÁLVÖLGYI: i. m. 54.

¹⁰⁴ L. a 102. sz. jegyzetet.

¹⁰⁵ Elenchus generalis librorum, qui ex bibliothecis, quas abolita Soc. Jesu in regno Hungariae, et provinciae eidem incorporatis habebat pro bibliotheca regiae Universitatis Budensis, velut in eadem adhuc desiderati selecti sunt Budae in bibl. regiae univ. 1782. diebus jan. 14–27. Martii. BEK K J 11.

¹⁰⁶ Vö. a 4. sz. jegyzetet, 110. — L. az 56. sz. jegyzetet, BANGHA: i. m. 13.

leírást pontosítottam. Néhány kivétellel kézbe vettem a műveket és átvizsgáltam a példány szerint azonosított kiadványok tulajdonosi bejegyzéseit. Azonosítottam továbbá 19, csak az 1786-os jegyzékben rögzített művet. Ebben a szerző neve, a rövid cím, a megjelenési hely és év, valamint a formátum adatai segítettek. Az 1772-es katalógus további 186 impresszum nélküli kiadványát a formátum segítségével hívásával összevetettem az Egyetemi Könyvtár valamennyi, abból a műből rendelkezésre álló példányával. Részben a fellelhető példányok, részben a bibliográfiák alapján pontosítottam a rövidített címleírást,¹⁰⁷ az anonimként feltüntetett kiadványok egy részénél megállapítottam a szerzőt, s egy-egy mű példányainak tulajdonosi bejegyzéseit figyelembe véve megpróbáltam eldönteni, hogy melyik kiadás lehetett meg Máriavölgyben. A fenti módon nem azonosítható műveket a könyvtári segédkönyvek (rendi bibliográfiák, monográfiák stb.) bevonásával próbáltam meghatározni.¹⁰⁸ Így a nem azonosított művek aránya kb. tíz százalékra csökkent. Ezek csaknem kizárólag anonimként feltüntetett, a gyarapodás során hiányosan leírt művek, melyek azonosításánál a legnagyobb nehézséget a nem latin nyelvű és több szerző által is szívesen választott, műfaj értékű címek jelentették.

A két katalógusban összesen 258 különböző aszketikus mű található.¹⁰⁹ Elvileg mind a 258 mű az Egyetemi Könyvtárba került. A gyakorlatban azonban a tulajdonosi bejegyzések alapján példány szerint azonosított, biztosan Máriavölgyből származó kiadványok száma mindössze 16 (6 százalék) volt. Ez az alacsony arány egyrészt abból adódhat, hogy sokáig nem tartották be a tulajdonosi bejegyzésekre vonatkozó előírást. Erre utal, hogy a 16 mű tulajdonosi bejegyzései közül 1750 előtt mindössze három készült, a többi az 1759–1780 közötti időből származik. Másrészt a másodpéldánynak és korszerűtlennek minősített könyvektől az Egyetemi Könyvtár a beszállítást követően megvált.

A forrásokban szereplő viszonylag nagyszámú (66) anonim mű közül az azonosítás során 15 valóban anonimnak bizonyult, ezek egy részét a könyvtári katalógus és a bibliográfiák is anonimként hozzák. További húsz anonimként feltüntetett művet szerzőhöz tudtam kapcsolni. A szerzős művek azonosításakor a tévesen feljegyzett névalakok és a névváltozatok okoztak gondot. A szerzővel katalogizált művek közül mindössze négyet nem tudtam megbízhatóan meghatározni.

Megkísértem választ találni a kérdésre, vajon mikor, milyen formában vált meg az Egyetemi Könyvtár a Máriavölgyből származó aszketikus művektől. A könyvtárba bekerült kiadványok egy részét a könyvtár aukciókon értékesítette. Az aukciók

¹⁰⁷ A rekonstrukció során leggyakrabban a magyar nemzeti bibliográfiát, más nemzeti bibliográfiákat és nyomtatott könyvtárkatalógusokat használtam. Pl.: *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. t. 1–360. London–München–New York–Paris, 1979–1987. — *Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs*. Tome 1–231. Paris, 1897–1981.

¹⁰⁸ A leggyakrabban használt rendi és bio-bibliográfiák: SOMMERVOGEL, Carlos — DE BACKER, Aloys: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. tome 1–10. Bruxelles–Paris, 1890–1909. — KAPSNER, Oliver L.: *A Benedictine Bibliography*. vol. 1–2. Collegeville, Minn., 1962. — FARKAS, Seraphinus: *Scriptores Ord. Min. S. P. Francisci Provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae. Posonii*, 1879. — JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Bd. 1–4. Leipzig, 1750–1751.

¹⁰⁹ A 258 műből 57-nek az Egyetemi Könyvtár mai állományában semmiféle példánya vagy kiadása sem található. — A források és a rekonstruált könyvállomány tételes közlése terjedelmi ok miatt nem lehetséges. A művekre a továbbiakban a rövidített rekonstruált címleírásokkal hivatkozom.

anyagát az 1780-as években a jezsuita rend feloszlatásából származó művek szolgálatták.¹¹⁰ Az 1787-től nyomtatásban is megjelent egyetemi könyvtári aukciós katalógusokat összevetettem az impresszumokat is közlő 1786-os máriavölgyi abolíciós jegyzékkel és az Egyetemi Könyvtár mai állományával.¹¹¹ A jegyzék 72 aszketikus kiadványa közül hat tulajdonosi bejegyzéssel fellelhető az Egyetemi Könyvtárban. A többi kiadvány nagyobb része kiadás szerint megtalálható a nyomtatott aukciós katalógusokban. A legtöbbet az 1797. november 6-án tartott aukció katalógusában azonosítottam be. Ekkor a 72 aszketikus műből 27 került árverésre. Ebből arra következtethetünk, hogy a máriavölgyi könyvtár fölöslegesnek ítélt részétől 1797-től kezdve vált meg az Egyetemi Könyvtár. A 27 aukcióra bocsátott műből 11 más tulajdonosi bejegyzéssel vagy anélkül, kiadás szerint is megvan az Egyetemi Könyvtár mai állományában, nyolcat más kiadásban őriz, hét mű pedig teljesen hiányzik az állományból. Egy több kötetes mű Máriavölgyből származó darabjainak egy-egy kötetét állománypótlásként használták fel. Az aukciók az Egyetemi Könyvtárban a 19. század elejéig folytak, így a máriavölgyi könyvtár anyagának egy része lényegében már a jozefinizmus után szóródott szét, illetve semmisült meg.

¹¹⁰ L. a 4. sz. jegyzetet, 139–142. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* II (1964). 121.

¹¹¹ *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponuntur. 1787–1797.* Pestini, 1787–1790., Budae, 1796–1797. (címváltozatokkal)

A piarista diákszínpad és a nyitrai színjáték

A piarista iskolák dráma- és színháztörténeti jelentőségét az utóbbi évtizedekben senki nem méltatta, egyetlen város, Kecskemét iskolaszínházáról az utóbbi években Holczer József értekezett.¹ A piarista színi hagyományok lényeges vonásait azonban egyszerűen azért sem lehetett meghatározni, mert az adatokat alaposan bővíteni kellett ahhoz, hogy ezekből egyáltalán valamiféle messzemenő következtetést le lehessen vonni. Kétségtelen, hogy a múlt század kilencvenes éveiben az iskolák történetét feldolgozó tanulmányok sora jelentette az első lépéseket.² Elsősorban a catalogus studiosorum adataira támaszkodva hoztak néhány adatot nyilvánosságra, ezeket azonban Prónai Antal nem érezte elegendőnek, ezért összeállított egy címjegyzéket kronológiai rendben, ezt azonban halála miatt már közölni nem tudta, Császár Elemér rendezte végül sajtó alá.³ Az első világháborút követően az erdélyi felvidéki piarista házakban az utazási nehézségek miatt lelassult a kutatás, s csak Német Károly vállalkozott arra, hogy kutatások és levelezések után bővítsé a Prónai által összeállított drámacím-jegyzéket.⁴ Német Károly jegyzetei ránk maradtak, kiadásukra azonban soha nem került sor. Az 1980-as évek elején az MTA Irodalomtudományi Intézetben a XVIII. századi osztály mellett megalakult egy drámakutató csoport, amely továbbra is felekezeti és szerzetesrendi bontásban készült kiadni a drámákra vonatkozó adatok lajstromát, azonban nem időrendben, hanem a városok, illetőleg iskolák szerint.

¹ HOLCZER József: *Adatok a kecskeméti piarista gimnázium színjátszásához*. Kecskemét, 1989. 5–42.

² Csak néhány példa: TAKÁCS Sándor: *Benyák Bernát*. Bp. 1891. — PAPINI Albert: *A máramaroszi kegyesrendi gimnázium vázlatos története*. Máramarosziget, 1894. (A máramaroszi kegyesrendi gimnázium értesítője. 1893/94.) — FRIEDREICH Endre: *Halápy Konstantin emlékezete (1698–1752)*. Temesvár, 1903. — PRÓNAI Antal: *A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században*. Bp. 1907. — VISZOLAJSZKY István: *A kassai kegyesrendi gymnasium története* = Gimn. Ért. Kassa, 1896. 35–38. — LUGOSI Döme: *A piaristák szegedi drámajátékai* = ItK 1929. 216–224, 328–333. — HALMI László: *A váci kegyes tanító rendi kath. főgymn. története*. Vác, 1896. — HÁM József: *A [nagykárolyi] római kath. főgymnasium története 1727–1895*. H. n. é. n. — TÖLCSÉRY Ferenc: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római kath. főgymnasium története 1711–1895*. Veszprém, 1895. — PUSCH Ödön: *Tatai diákélet a XVIII. század közepén*. Tata, 1912. — JUNKER László: *A kegyes tanítórend kecskeméti főgymnasiumának története*. Kecskemét, 1896.

³ PRÓNAI Antal — CSÁSZÁR Elemér: *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. elődott drámák jegyzéke* = ItK 1915. 114–122, 206–219.

⁴ Német Károly jegyzetei a Központi Piarista Levéltárban. Jelzet nélkül.

Nemcsak a drámacímeket akartuk újból közölni, hanem az adatokban rejtve vagy nyíltan megjelenő színháztörténeti utalásokat is. E munka eredményeképpen megjelent Staud Géza szerkesztésében a jezsuita, Varga Imréében a protestáns iskolák, s a piaristákon kívül, a többi katolikus iskolát fenntartó szerzetesrend iskolai előadásainak lajstroma.⁵ A piarista iskolák színháztörténeti adatainak jegyzéke külön kötetben jelenik meg.

Már a kutatás kezdetén bővítettük a dráma fogalmát színjátékká, s így nagyon sok olyan adat kerülhetett be a már eddig kiadott kötetekbe, amelyeknek teátralizásáról nem, drámai voltáról azonban joggal lehet kétségünk. Ennek a fogalmi tisztázásnak köszönhető, hogy jócskán megszorozódott a piarista előadások száma is.

Kalazanci Szent József, mint közismert, más felekezetekkel és szerzetes rendekkel ellentétben, nem nézte jó szemmel a fiatalság színi próbálkozásait. A színjáték a tanulók idejét elrabolja, erkölcsüket megronthatja. Hogy azonban a világi hívők kívánságának is eleget tegyenek, engedélyezi, hogy tanulók a hívek jelenlétében a templomban prédikációs próbákat tartsanak. Az 1623-ban, 1636-ban megfogalmazott leveleiben elmondottakat újból rögzíti 1637 júliusában egy ismeretlennek címzett levelében: „Nagyobb szorgalommal kell tanítani a tudományokat és az Úr féltelmét, ami egyedül tetszik az isteni Felségnek, és semmibe kell venni az emberek üres tapsát, akiket ilyen külső dolgok gyönyörködtetnek.”⁶

1641-ben még a generális káptalan is megfogalmazza ezt a tilalmat: „Inposterum non exhibeantur, nec exhiberi permittantur a Nostris Comoediae, representationes, recitationes. . . tam in nostris Domibus, Collegiis, Templis, quam in alienis praeter literaria, Academiarum et Scholarum exercitia.”⁷

1657-ben a Podolinba érkező piarista vizitátor P. Onophrius is megjegyzi észrevételei között, hogy „komédiákat különböző representációkat” ne rendezzenek, engedélyezi azonban az iskolai actiókat vagy az úgynevezett academiákat, amelyeknek az a célja, hogy a tanuló értelmi képességét gyarapítsák. Különösen alkalmasnak tartja Onophrius páter az iskolai actiókra a nagypénteket és az úrnapiját. Bármit közönség elé visznek azonban, a ház rektorának, az ifjúság praefectusának azt előzetesen látnia kell.⁸ 1664. augusztus 25-én a generális káptalan azt is megtiltotta, hogy karácsonykor az ifjak házról házra járva a jászollal, dialógusokat adjanak elő. A poéták és a rhetorok havonta bemutatott gyakorlatait azonban jóváhagyják. A hosszabb tragikus actiókat évente egyszer úgy engedélyezi, hogy a drámaszövegeket a rektornak jóvá kell hagynia.⁹ Az 1685-ös generális káptalan már úgy fogalmaz, hogy a színi jellegű representatiók ne legyenek gyakran. Az évi egyszeri előadás szigorú szabályát

⁵ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I–III.* Bp. 1984–1988. – VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* KILIAN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma.* Bp. 1992.

⁶ PRÓNAI: i. m. 8–10.

⁷ Decreta Capituli Generalis Scholarum Piarum 1641. Statný Okresný Archiv. Levoča. Jelzet nélkül.

⁸ Archivi Domus nostrae Podolinensis Liber III. KKL (Kegyesrendiek Központi Levéltára Budapest.) V. 179/72.

⁹ Decreta Capituli Provincialis 1664. Statný Okresný Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

tehát már enyhítették.¹⁰ 1693-ban Moesch Lukács tollából megszületett a harmadik magyarországi irodalomelmélet, benne dramaturgia is.¹¹ 1696-ban már úgy nyilatkozik az egyik iskola piarista vizitátora, hogy az előadásra szánt darabot még a szereplők kiválasztása előtt meg kell mutatni a házfőnököknek. A próbákra nem szabad a szorgalmi időt felhasználni.¹² 1696-ban Breznóbányán a vizitátor évente három előadást engedélyez, a privigyei vizitációt végző páter más szavakkal ugyanezt megismétli, hangsúlyozza azonban, hogy az arra érdemes tanulóknak jutalmat kell adni, különösképpen azoknak, akik az iskolai actióban szerepeltek.¹³ 1700. május 9-én a Rómában tartott generális káptalan szünetében pedig három szent ifjú, Alphius, Philadelphus és Cyrinus élettörténetét adták elő.¹⁴

1744-ben viszont a vizitátor emlékezteti a rendtársakat papi és szerzetesi mivoltukra, s inti őket, hogy farsangi multságokban ne vegyenek részt, tartsák távol magukat mindenfajta tréfától, átöltözködéstől (*transvestitionibus*), tánctól és bármiféle színi actiótól, de engedélyezi részükre a farsang idején a szerzetesi élethez illő játékot, kockajátékot és bármilyen tisztességes szórakozást.¹⁵ A tiltás természetesen a szokás létét jelzi.

A 18. században a jezsuiták és a ferencesek hatására nagyon sok városban, különösképpen nagypénteken, hagyománnyá vált a flagellatio és a kereszthordozás. Az egri minoriták templomában bukkantunk hasonló rendezvényekre.¹⁶ A piarista provinciális 1757-ben minden ilyen teátrális nagypénteki körmenettől mereven elhatárolja magát.¹⁷

Ez a néhány felsorolt, minden magyarországi piarista iskolára vonatkoztatható adat egyértelműen bizonyítja, hogy a rendi vezetés mindinkább belátta, hogy a színi előadás feltétlenül hasznos a néző és szerepet játszó fiatalság számára is, de ez társadalmi igény is, hiszen így kell köszönteni az iskolába érkező egyházi vagy világi előkelőséget, színjátékkal kell eleget tenni az iskolába járó tanulók szülei természetes igényének, s a város és a környék többi lakosának is, akik a diákelőadásokat szívesen tekintik meg. Erre egy jellemző adat: 1716-ban Kecskeméten Rozsinszki Ambrus rendezett a principistákkal és a parvistákkal egy előadást. A dráma felvonásközeiben a nézők mulattatására bemutattak egy intermediumot is, egy cigány fuvarosról, aki egy bizonyos napon azért nem vállalt fuvar, „mert — mint hallható volt szerepében — holnap komedia léssen s nekem ot köly lennem.”¹⁸ Az intermedi-

¹⁰ *Puncta seu Statuta Capituli 1685*. Statný Okresý Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

¹¹ *Vita Poetica . . . sive Poesis tota vitalis . . . in scenam data . . . Tyrnaviae, 1693*. RMK II. 1750. — Ludovicus Piscator, valamint Andreas Graff poéticáiról lásd: BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 25–45.

¹² *Archivi Domus nostrae Podolinensis Liber III*. 144. KKL V 170/72.

¹³ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. KKL V. 268/26. — Priedviza, Okresný Archiv. C. 1. st. 3. VI. 6. 14.

¹⁴ *Capitulum generale Romae 1700*. Statný Oblasný Archiv Levoča. Jelzet nélkül.

¹⁵ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. 88. KKL V. 269/26.

¹⁶ KOVÁCS Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. Archivum = A Heves Megyei Levéltár Közleményei 1974. 49–50. — KILIÁN — PINTÉR — VARGA: *i. m.* 101–106.

¹⁷ *Visitationes et Ordinationes Provinciales 1689–1848*. 96. KKL V. 269/26.

¹⁸ *Historia Domus Kecskemetiensis 1754–1946*. 20.

umok gyakran a valóságot karikírozták, ezért bizonyosra vehető, hogy Kecskeméten vagy másutt is az iskolai előadásokat nemcsak a város előkelősége, a tanulók szülei tekintették meg, hanem az egyszerűbb emberek is, hiszen az iskolai előadás minden város életében esemény volt.

Az alábbi városokból vannak adataink a piarista iskolai színjátszásról: Podolinból, Privigyéről, Breznóbányáról, Pozsonyszentgyörgyről, Nyitráról, Veszprémből, Vácra, a már említett Kecskemétről, Besztercéről, Debrecenből, Korponáról, Szegedről, Nagykárolyból, Rózsahegyről, Máramarosszigetről, Kisszebenből, Kalocsáról, Nagykanizsáról, Tatáról, Kolozsvárról, Pestről, Selmecbányáról, Tokajból.¹⁹

Az iskolai színjáték szokása a II. József-féle tiltó rendelkezések után megújult, s a hivatásos világi színjátszás megszületése után egy jó darabig élt a hagyomány, még a 19. század elején is. A kutatócsoport azonban csak a 18. század végéig tárja fel az iskolai előadások adatait, abból a megfontolásból, hogy a hivatásos színjátszás megindulása után a hangsúly a színháztörténetben természetesen már a hivatásosokra esik. Tudni kell azonban, hogy a rendezés, a színpadtechnika, a világítás, a jelmez- és díszletkészítés tekintetében a jezsuiták és a piaristák olyan nagy gyakorlatra tettek szert, hogy ezt a hivatásos színjátékosok nem nélkülözhatték. Kerényi Ferenc egyik dolgozatában kimutatta, hogy néhány egykori diákszínész később a hivatásosak közé állott be, s ez a lehetőség nyilván fennáll a piarista iskolák esetében is.²⁰ A különböző felekezetű egyházi iskolák színházi szakismeretét tehát a vándorszínészek társulatainak fel kellett használniuk.

Sajnos, a piarista színházak berendezéséről, a jelmezekről, díszletekről, a kellékekről nagyon keveset tudunk. 1717-ben Pesten Mozl Pál polgármester a piarista iskolában külön színháztermet építtetett. Az emeleti traktusban a hálósobák kaptak helyet. Feltehetőleg minden hálósobában egy ablak lehetett. Fenttartott azonban a színház részére négy ablaknyi helyet, s ehhez a feltehetőleg hosszúkás, téglalap alakú teremhez még hozzácsatoltatta a folyosó részt is, s így a színháztermet megnagyobbította. Sejthető, hogy a színházterem a folyosó végében helyezkedett el, s így jobbról és balról is négy-négy ablak világította meg. Két ablaknyi területen rendeztette be a színpadot, s ugyancsak két ablaknyi volt a nézőtér. Az építkezést 1718 őszére nem tudták befejezni, s 1719-ből származó forrásból arról is értesülhetünk, hogy a nézőtérén külön részt rendezett be a várostayáknak és a népnek. Az ülőhelyeket lépcsőzetesen megemeltette, hogy a hátul ülők is lássanak. Külön választotta azt a helyet is, ahol az előadás idején a zenekar tartózkodott, gondoskodott az asztalos- és ácsmunkákról, a bútorokról, s mindenről, ami ahhoz volt szükséges, hogy a magiszterek illő és tisztességes környezetben vihessék a közönség elé drámáikat.²¹ 1717-ben az anyakönyvben még megjegyzik, hogy semmiféle actiót nem tudtak be-

¹⁹ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolák színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Sajtó alatt.

²⁰ KERÉNYI Ferenc: *Az iskolai színjátszás hatása a magyar hivatásos színészet első évtizedeire*. In: *Iskolai színjáték és népi dramatikus hagyományok*. Szerk.: KILIÁN István – PINTÉR Márta. Sajtó alatt.

²¹ PRÓNAI: *i. m.* 14. – KILIÁN István – SZÉKELY György: *Iskolai színjáték Magyarországon*. In: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk.: SZÉKELY György – KERÉNYI Ferenc. Bp. 1990. 21–27.

mutatni, mert szűk volt a hely.²² 1719-ben azonban ebben az új színházteremben Zokomus királyról rendezett egy darabot Hromko Lőrinc, abban a teremben, amelyet az ugyancsak itt olvasható megjegyzés szerint 1746-ig használtak.²³ Eddigi ismereteink szerint nemcsak itt volt ilyen „modern” színházterem. Nyitrán 1705-ben kezdtek színháztermet vagy csak alkalmi színpadot építeni. A színpadépítés munkásainak bért fizettek. S mindjárt ebben az esztendőben egy ismeretlen című és tárgyú előadást tartottak, amelyhez Privigyéből szállítottak muzikusokat, festőnek fizettek, feltehetőleg díszletekért. Szeptember 11-én és 16-án azonban a színpadot lebontó munkások bérét is kifizették.²⁴

Méreteket még a besztercei gimnázium színházterméről ismerünk. Ide 1717-ben telepedtek le a piaristák. Éveken keresztül a rendház és az iskolaépület nélkül tanítottak, úgy, hogy a városházán, illetve magánházaknál kaptak helyet. 1755-ben jutottak iskolaépülethez. Ezután azonban, egyelőre még nem tisztázott esztendőben, az egész épületkomplexum leégett. Ekkor, nyilván egy új iskola, templom, rendház és konviktus építtetésének szándékával, mérnökkel fölmérették az épület romjait, az udvart, a kertet, s erről méretarányos rajzot készítettek. A templom hossza 14 orgia volt (1 orgia hat láb, 1 láb körülbelül harminckét centiméter). A templom hossza tehát kb. 27 méter, szélessége pedig hat orgia volt, ami kb. 13 és fél méternek felel meg. Míg a templom hossza 14 orgia volt, a leégett színházteremé 10 orgia négy láb. A színházterem szélessége azonos volt a temploméval.²⁵ A besztercei piaristák tehát a temploménál alig kisebb alapterületű termet tartottak fenn színházi célokra. S ha ez Besztercén egy olyan iskolában természetes volt, amelyben szinte állandó jelleggel tanulóihiánnyal küzdöttek, milyen lehetett a színház egy olyan iskolában, Nyitrán vagy Pesten, ahol viszont a tanulók száma százakra rúgott?

A színi előadás tehát a piarista iskolákban évtizedek alatt középponti pedagógiai és didaktikai kérdéssé vált. Szolgált a tanulók nyelvtanulását, ismeretszerzését, mozgáskultúráját. Minden fiatalembernek meg kellett tanulnia a nyilvánosság előtti bátor fellépést, a helyes, jól artikulált hanghordozást, a megfelelő mimikát és gesztusokat.

Kérdés azonban az, hogy mit játszottak. Talán egyetlen iskolának, a nyitrainak a témaválasztása tükrözi valamennyi piarista iskola drámatémáinak rendszerét. Prónai Antal és Császár Elemér Nyitrán az 1708 és 1749 közötti évekből 87 előadásról tesznek említést.²⁶ A legújabb felmérés szerint 1705 és 1799 között 203 drámacím vagy adat áll rendelkezésünkre. A nyitrai diákszínházban előadott színjátékokat tehát újabb adatok felderítésével megdupláztuk. Az adatok tekintélyes részét természetesen nem lehet egy adott témarendbe besorolni, hiszen gyakran csak ennyit jelentenek a magiszterek az anyakönyvbe: „rhetores exhibuerunt declamationes”. Máskor azonban más forrásokból pontosan lehet tudni, hogy mi volt az előadás tárgya. 1712-ben például Cyprianus és Justina mártírokról szólt a bemutatott dráma.

²² PRÓNAI: *i. m.* 14. — KILIÁN: *i. m.* Pest, 1717.

²³ PRÓNAI: *i. m.* 15. — KILIÁN: *i. m.* Pest, 1719.

²⁴ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) Nyitra, 1705.

²⁵ Vetus Collegium Bisztriciense. KKL V. 265.

²⁶ PRÓNAI — CSÁSZÁR: *i. m.* 114–122, 206–219.

1717-ben *Chariteus és Magnesius egymástól elszakaszthatatlanok* címmel adtak elő magyar nyelven egy drámát, ez nyelve mellett már feltehetően világi tárgya révén is méltó figyelmünkre. Egyértelmű azonban, hogy az 1717-es évben színre vitt *De Annibale* című dráma tárgya teljesen profán.²⁷

Az előadott darabok között tehát meg lehet különböztetni profán és vallásos tárgyuakat. A vallásosakat és a profán témájúakat további témacsoportokba lehet sorolni, s így ismertté válhat, hogy mennyiben szolgált egy város piarista iskolájának tanár szerzői gárdája a drámákkal az oktatást, a nevelést, a szórakoztatást és a hitterjesztést.

1705 és 1799 között Nyitráról eddig összesen 203 színházra, színpadra, előadásra vonatkozó adat került elő. Ez évente átlagosan valamivel több mint két előadást jelent. Profán tárgyú a Nyitrán előadott darabok közül 119, vallásos 48. A téma szempontjából nem lehetett értékelni 36 adatot; ezek vagy csak annyit állítanak, hogy abban az évben egy actiót vagy declamatiót adtak elő, vagy a színház építésére, a színpad festésére, vagy a színpad lebontására vonatkoznak. Ha az értékelhető 167 drámai előadást vesszük figyelembe, akkor az előadott daraboknak több mint 71 százaléka profán tárgyú, s 29 százaléka vallásos. Ez a nyitrai adat világosan jelzi a nyitrai s talán a piarista színház irányultságát. A vallásos tárgyúaknak több mint kétszerese a profán téma.²⁸ A számadatok a piarista tanárok és rendezők szándékát tükrözik.

A vallásos darabok közül legjelentősebb számúak a Jézus Krisztusról szóló darabok. Ma már bizonyára mindannyian furcsálljuk, hogy Jézus nagyon gyakran görög-latin mitikus köntösben jelenik meg a színen. Néhány évvel ezelőtt közöltem egy szegedi betlehemes színjáték programot, s ez a darab a születéstörténet egyes eseményeihez megkeresi — nem az ószövetségi, hanem a görög — mitikus előképeket.²⁹ 1701-ben például a Jézusról szóló történet az újjáéledő Daphnis szimbóluma alatt jelenik meg Nyitrán. Ennek címe: *Christus sub persona Daphnidis redivivus*. Ezt a drámát egy másik előzte meg, amelynek címe: *Christus sub persona Daphnidis crudeliter interemptus*. 1710-ben Codrus allegóriájában jelenik meg a színen Jézus. Codrusnak, Attika minden bizonnyal mitikus királyának önfeláldozását Herodotos adja elő. Ilyenformán tehát Krisztus kínhalálának mitikus vagy történeti előképe Codrus. De még ugyanebben az évben színre kerül egy verses declamatio, amely a *Patens orator homo Deus* címet kapta. Tehát Krisztus szenvedéstörténete vagy csak a történetileg hiteles biblikus keretben jelenik meg a színen vagy a klasszikus mitológia allegória-burkában. Az utóbbit nemcsak a legősibb időktől megfigyelhető, de a reneszánsz óta különösképpen fellángoló hagyomány és az oktatás is magyarázza. Előadnak természetesen Máriáról szóló darabot is, de csak egyszer. Leggyakrabban különféle ószövetségi történeteket dialogizálnak. Játsszanak Ózeásról, egyiptomi Józsefről, Saulról és Dávidról, Absalonról, Debboráról. Összesen 11 alkalommal került színre ószövetségi história. Az *Újszövetségből* a tékozló fiú történetét 1738-ban, Keresztelő Szent Jánosét 1754-ben rendezték meg. Jelentős számban szentekről (5) és mártírokról (7) szóltak a drámák. A bűnökről kétszer, az erényekről hatszor ját-

²⁷ KILIÁN: i. m. (l. a 19. sz. jegyzetet.) Nyitra, 1705–1800.

²⁸ L. itt a 29. számú jegyzetet.

²⁹ KILIÁN István: *A szegedi piarista betlehemes* = Szabadelvű Unio II. 1. (1990. tavasz) 102–103.

szottak valamilyen színdarabot a nyitrai diákok. Előfordult azonban hitvitázó dráma is, egyszer. Ennek a darabnak a címe: *Unitas sine unitate in sectariis inter se pugnantibus*. Még egy temetés során bemutatott színdarabot is rendeztek. A *Scenica sepultura* című azonban esetleg nagypénteki misztériumdráma is lehet.³⁰

A világi tárgyú drámák közül a legjelentősebb témacsoportot a valós egyetemes történeti tárgyú drámák (27) jelentik. Mellettük a római vagy görög história jelentős alakjait (23) is színpadra viszik. S mindezt akkor, amikor a történeti oktatás a jezsuita iskolákban jóformán még meg sem indult.³¹ Nagyon sokszor magyar történeti témákat (15) is megjelenítenek. Zsigmond királyról, Hunyadi Jánosról, Mátyás királyról, Szent Istvánról vagy Salamon királyról mutatnak be drámát. S örvendetes, hogy a hazaszeretet témája is színre kerül. Már 1706-ban játszottak az alábbi címmel egy darabot: *De geminis Philaenis pro amore patriae vivis*. A magyar történeti tárgyú drámák nemcsak a történelemoktatás hiányát kívánták pótolni, hanem a magyar hazaszeretetre is felhívták a fiatalok figyelmét. A felsorolt, s a profán tárgyú drámák sorában jelentős számú csoportot képviselő témák mellett kisebb számban más tárgykörök is megjelennek. Így az iskolai oktatás témaköréből a poézisről, a szónoki beszéd részéről, az iskola életéről, farsangi darabokban az iskolaundorról is komé-

³⁰	Vallásos tárgyú drámák	száma	Világi tárgyú drámák	száma
	Jézus születése, élete			
	szenvedése	12	Hazaszeretet, testvérek	6
	Erények	6	Poesis	2
	Szűz Mária	1	Magyarország	1
	Szentesek	5	Világtörténet (valós)	27
	Mártírok	7	Világtörténet (fiktív)	9
	Bűn	2	Görög–római történelem,	
	Ószövetségi történet	11	mitológia	23
	Liturgia	1	A szónoki beszéd részei	2
	Újszövetségi történet	2	Bor és víz vetélkedése	1
	Hitvita	1	Trónviszály	3
	Scenica sepultura	1	Magyar történelem	15
			Literatura	2
			Erdély	1
			Az atyai nevelés	2
			Iskolai élet	5
			Ecloga	7
			Iskola- és munkakerülés	2
			Mítosz	2
			Házastársi hűség	1
			Napi esemény	5
			Terentius: Eunuchus	1
			Szerencse	1
			Gergely-napi lovasjáték	1
	összesen:	49		119
	A téma szempontjából nem értékelhető adatok száma:			35

³¹ BALASSA Brunó: *A történettanítás múltja hazánkban*. Pécs, 1929. 71. — A jezsuiták az 1730-as években vezetik be a történelem tanítását. Vö. HETS J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma, 1938. 60–61.

diáznak. 1750-ben Terentius *Eunuchus*-át játszották. 1730-ban Avancinus *Fides conjugalis* című drámáját vitték Nyitrán színre, amelynek meséje annyira népszerű volt a 18. századi európai irodalomban, hogy Beethoven *Fidelio* című operájának forgatókönyve is e mese alapján készült. Az Argumentumban ezt olvashatjuk: A római imperium egyik ispánja, akit Aureliusnak hívnak, a Szentföldre utazik, ott azonban a hitetlenek elfogják, és sok kínzás után börtönbe vetik. Felesége, Faustina értesülve erről fogja citeráját, s férfi ruhában a szultán udvarába utazik, azzal a céllal, hogy férjét a rabságból kiszabadítsa. A szultánt a férfiruhába öltözött asszony citerajátéka annyira meghatotta, hogy férjét a többi fogollyal együtt szabadon bocsátotta. Ezt a történetet a 18. században több helyen is játszották. Így Miskolcon, s ott is, mint a nyitrai piaristáknál, nem lehetett más célja a rendező-íróknak, mint az, hogy a házastársi hűséget ajánlja minden nézője figyelmébe, azoknak is, akik még nem, vagy akik már házasok.³² Természetesen napi politikai témákat vagy a közelmúlt eseményeit is szívesen megjelenítik.

A nyitrai színházról vagy színházteremről nagyon keveset tudunk. Sem méreteket, sem egyéb ismeretekkel nem rendelkezünk.

A nyitrai diákszínpad zenés színház volt. Nem operaelőadásokat tartottak, hanem egy-egy erre alkalmas jelenet végén zenei betéteket énekeltettek el több szólamban, természetesen zenekari kísérettel. A színlapokon gyakran találkozunk az énekszólókat vagy a kvartetteket éneklő diákszereplők nevével. Mint fentebb már említettem, 1705-ben Privigyéből hoztak Nyitrára egyetlen előadásra zenészeket. Privigyén tehát a piaristáknak állandó zenekaruk volt. Többször találkozhatunk más piarista iskolában is zenés előadással. Podolinból még a zenei betét kottája is ránk maradt. A színpadi éneklés mellett azonban iskolán kívüli saeculares vanae cantionésról is számot adnak a privigyei források. Természetesen az iskolai szabályzat ezeket a lehető legmesszebbmenően tiltja. Ugyanebben a szabályzatban nem engedélyezik a fiatalok számára a cantus cum stellát, azaz a vízkereszti három király játékot, amelynek 17. századi létéről épp ez a tilalom a legelevenebb példa.³³ A nyitrai 203 előadás közül 43-ban volt zenei betét, amelyhez zenészek (musicus) is megjelentek.³⁴ Mozl polgármester a pesti iskola színháztermében kijelölte a zenészek helyét is. Hogy ez az úgynevezett zenekari árok volt-e, vagy a terem egy másik része, erről nincs adatunk.³⁵ Zenekar volt még Breznóbányán is.³⁶

³² KILIÁN István: *Színháti Miskolcon a XVIII. század második felében* = Borsodi Levéltári Évkönyv I. 20. A darab címe: *Vinculum mutuae conjunctionis*. — *Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század. Minorita iskoladrámák*. Bp. 1989. 7. — KILIÁN István — PINTÉR Márta Zsuzsanna — VARGA Imre: *i. m.* 1982. 141.

³³ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) 1705: Nyitra, 1697: Podolin, 1666: Privigye.

³⁴ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Nyitra: 1705. — Uo. Podolin: 1697. — uo. Privigye: 1666. — Nyitra, 1720, 1721 (ötször), 1725 (négyyszer), 1726 (négyyszer), 1727, 1729 (kétszer), 1730 (négyyszer), 1731 (négyyszer), 1732 (kétszer), 1733, 1734, 1735 (kétszer), 1737 (háromszor), 1738, 1741 (kétszer), 1746, 1747, 1751.

³⁵ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Pest, 1719.

³⁶ KILIÁN: *i. m.* (I. a 19. jegyzet) Breznóbánya, 1674.

Nyolc olyan előadást ismerünk Nyitrán, amelyben tánckar is megjelent. Egyes programok még a tanácsosok nevét is feljegyzik. Podolinban, s bizonyára más városokban is előfordul a színpadi tánc.³⁷ Hangszerről alig történik említés. Valószínűleg fúvós hangszerek lehettek, használni kellett azonban az Avancinus-darab előadása alkalmával Nyitrán a 18. század legvégén valamilyen húros, pengető hangszert, s dobot is.³⁸ Nagykanizsán 1781. szeptember 21-én a *Les deux Chasseurs* (Két vadászok) című operát adták elő. Keszthelyi László piarista a szereplő ifjak mellé táncmestert szerződtetett, s „megtanította őket az elő-állásra, fő-hajtásra, s a testnek díszes hordozására.” Hamarosan a szegényebbek is beiratkoztak a tánciskolába s előadták az említett darabot, „a játék után pedig – szól a forrás – megtanult mesterséges tántzokkal kedveskedtek a Nézőknek.”³⁹

A zene és a tánc, úgy vélem, természetes társa volt a piarista iskolai színpadnak. Évekkel ezelőtt a bazini kerületi levéltárban a szentgyörgyi piarista ház levéltári anyaga után kutattam. Nagyon sok kottát találtam a 18–19. századból, amelyre felhívtam a zenetörténészek figyelmét.

Talán nem merész a végkövetkeztetés, hogy a piarista iskolákban a színre vitt darabokkal nemcsak nevelni, hanem magas művészi fokon szórakoztatni is akartak. A piarista színpad nem volt annyira erősen propagandisztikus célzatú, mint a jezsuita. Szívesebben fordult a profán témák felé, s többször szólaltatott meg zenészeket, énekeseket a színpadon, mint a jezsuiták színháza. Az iskolaszínház ugyanúgy fontos kelléke volt az iskolának, mint a jezsuitáknál. A piaristák azonban kevesebb Mozl Antallal találkoztak történetük folyamán, mint a jezsuiták. Mozl polgármester olyan színháztermet építtetett, amely a kor igényeit a legmagasabb szinten kielégítette. Eddigi adataink szerint a jezsuita színpadtechnika valószínűleg magasabb szintű volt, mint a piarista. A jezsuitáknál a színpad az oktatást, a hitvédelmet és a hitterjesztést szolgálta, a piarista színpadok az oktatás messzemenő szolgálata mellett a szórakoztatás igényét ugyanilyen fontosnak tartották.

A színház több művészetnek ad otthont, az irodalomnak, a képzőművészetnek, a zenének és a táncnak, s legfőképpen a színművészetnek. A piaristák a jezsuiták mellett élen jártak a művészetek magas szintű terjesztésében és művelésében.

Tési Edit számba vette Plautus drámáinak magyarországi bemutatóit,⁴⁰ s szerinte a „motskaitól megtisztított” plautinák és terentíanák különösképpen a piarista iskolákban találtak otthonra. Neves piarista szerzők, mint Benyák Bernát, Dugonics András, Koppi Károly, Pállya István, Simai Kristóf s mások vállalkoztak arra, hogy a klasszikus latin komédiaírók darabjait kontaminálják, átírják, s alkalmilag molière-i elemeket is keverjenek bele. Nem véletlen tehát, hogy piarista darabbal, Simai Igazhízával indul Pesten 1790. október 25-én a hivatásos magyar nyelvű színjátszás.⁴¹

³⁷ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nyitra, 1720, 1721 (háromszor).

³⁸ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nyitra, 1730, 1772.

³⁹ KILIÁN: *i. m.* (l. a 19. jegyzetet) Nagykanizsa, 1781.

⁴⁰ TÉSI Edit: *Plautus Magyarországon*. Bp. 1938.

⁴¹ *Magyar színházitörténet*. 1990. 20. sz. képmelléklet.

Kerényi Ferenc egyik megjelenésre váró dolgozatában kimutatta, hogy kik voltak a hivatásos színészek a 18. század legvégén, akik a mesterséget az iskolai színpadon kezdték tanulni. A rendelkezésünkre álló rendkívül sok színi program alapján nyilván arra is lehetne példát találni, hogy piarista színpadokról is léphettek át hivatásos társulatokba egykori diákok. A színpad ebben a korban az illúziók, a mesék vagy mesés valóságok, a költészet és szépség varázsos világát jelentette. Szellemisége még a legkimértebb írókat is megérintette. A 19. század harmincas éveiben például Arany János a debreceni kollégiumot hagyta ott a kétes kimenetelű színészi pálya kedvéért, hogy azután egész életében bántsa ezért a lelkiismeret, hiszen az őt csak a jóra és szépre tanító, bibliaolvasó szülei tudta nélkül lépett erre a sikamlós pályára.⁴² Magam bizonyosra veszem, hogy az Orczyak mellett más írók és színészek is kinőttek a 17–18. században a piaristák iskoláiból.

KILIÁN, ISTVÁN

Die piaristische Studentenbühne und die Nyitraer Schauspielkunst

Im Institut für Literaturgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wurde jüngstens die Liste der theatergeschichtlichen Angaben der Piaristenschulen veröffentlicht. Die Studie beschäftigt sich mit den Anfängen und der Geschichte der Piaristenschauispiele, deren Anzahl im Vergleich zu den bisherigen Eröffnungen ziemlich zunahm, einschliessend bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Nach einer Zurückhaltung zu Beginn, im Laufe des 18. Jahrhunderts einsah auch die Regierung des ungarländischen Piaristenordens, daß diese Schauspiele so für die Zuschauer, wie für die Jugend nützlich waren. Die Studie erstreckt sich auch auf die neueren Angaben, die in Verbindung mit der Einrichtung, den Kostümen und Dekorationen der Piaristentheater neuerdings hervorkamen. Auf Grund der Nyitraer Schauspielkunst, die das System Dramenthemen der übrigen Piaristenschulen widerspiegelt, beschäftigt sich der Verfasser auch mit der Anzahl und mit der Zusammensetzung der im Laufe des 18. Jahrhunderts gespielten Bühnenstücke. Zu Nyitra war die Anzahl der Dramen von profanen Themen doppelt so viel, als die der religiösen Themen. Das Piaristenschauspiel wollte nicht nur erziehen, sondern auch unterhalten, im Gegensatz zu den Jesuitendramen, die hauptsächlich im Dienste der Apologetik und der Glaubenverbreitung standen. Das Piaristendrama verwandte Musiker, Sänger, Tänzer, und dadurch nahm es auch an die Verbreitung dieser Künste teil. Auch die offizielle ungarische Schauspielkunst begann mit dem Stück eines Piaristenverfassers, mit Kristóf Simais Werk *Igazházi*, am 25. Oktober 1790.

⁴² KILIÁN István: *Arany János, a vándorszínész*. In: *A nagykörösi Arany János Múzeum közleményei. Arany János tanulmányok*. Nagykörös, 1982. 51–83.

DUSNOKI JÓZSEF

Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége

Mogyoróssy János, a gyulai uradalom tiszttviselője, 1836-ban Gyulán megvetette egy iskolai nyilvános könyvtár alapjait. Saját költségén könyvtári helyiséget alakított ki gyermekevei első iskolájában, egyben az iskolaépület északi folyósójából leválasztott könyvtárat – amint azt önéletrajzában megjegyzi – „közel 300 kötet könyvekkel” látta el.¹

A majdnem 300 kötet könyv, amelyről jóformán csak annyit tudunk, hogy a tanítók sűrű cserélődése és 1848/49 háborús körülményei miatt jórészt elkallódott,² a korabeli Békés megyei viszonyok között igen értékes adomány volt. Az összehasonlításhoz felhozható néhány adat is jól mutatja ezt. Egy tudományosan képzett értelmiségi, a németül és franciául egyaránt olvasó csabai evangélikus lelkész, Haán János reformkori könyvtára mintegy 300 kötetből állott.³ A megyében a 30-as, majd főként a 40-es években szépen szaporodó olvasóegyletek, kaszinók általában legfeljebb néhány száz kötetes könyvtárakat gyűjthettek. A csabai kaszinó fennmaradt jegyzéke az 1842–47-ig beszerzett könyvekről 76 művet sorol fel.⁴ Gazdagabb volt ennél az 1840-ben alakult „békési olvasó társaság” könyvtára: 1847-ben már 158 önálló műből állt, s emellett számos folyóiratot is járatott.⁵ Az 1849-ben feloszlott olvasótársaság könyvtárát, amelyet addig a helyi református iskolában őriztek, az 1858-ban megalapított békési kaszinó vette át. A könyvtár összesen 206 könyvet tartalmazott 461 kötetben.⁶ Két kiemelkedő, országos összehasonlításban is nagyon számító magánkönyvtárról tudunk még a megyében. Mogyoróssy nagybátyja, Holdmészi Kornéli Ambrus vármegyei főpénztárnok (több megyében táblabíró) Mogyoróssy feljegyzése szerint „több ezerekre ment ritka becsű és jeles könyvtárral” bírt.⁷ A szépirodalmi, hírlapírói munkásságáról ismert jeles reformkori gondolko-

¹ MOGYORÓSSY János *önéletrajza*. Sajtó alá rendezte DANKÓ Imre. Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1960. évi munkájáról. Gyula, 1961. 20.

² SCHERER Ferenc: *Gyula város története*. Bp. 1938. I. 451.

³ HAÁN Lajos *naplója*. Részletek. (Bibliotheca Bekesiensis 6.) 1971. 40.

⁴ KERESKÉNYI Miklós – PINTÉR Magdolna: *A csabai kaszinó a reformkorban*. (Kézirat) 25. A kaszinó 1842-ben alakult, de 1834-ből van adat egy „Csabai Olvasó Társaság”-ról is. (Tudományos Gyűjtemény 1834. 12.) A gyulai kaszinóról, amely 1841-ben alakult, csak azt tudjuk, hogy 1843-ban már 150 ezüst forintot fordíthatott szépirodalmi művek vásárlására. (Regélő 1843. nov. 23.)

⁵ HAJNAL István: *A békési kaszinó története*. Békés–Gyula, 1877. 36.

⁶ *I. m.* 50.

⁷ Mogyoróssy János előbb idézett önéletrajza. 19.

dó, Vajda Péter, aki 1843-tól 1846-ig a szarvasi evangélikus gimnáziumban tanított, a gimnázium könyvtárát saját másfélezer kötetes gyűjteményével egészítette ki, jelentős hányadát véglegesen is a gimnáziumra hagyva.⁸

Vajda e gesztusa, vagy a fiatal, még csak 31 éves Mogyoróssy könyvtáralapító tette a reformkorban nem számított kivételesnek.⁹ Az 1830-as évek Magyarországon a társadalom politikai és szellemi elitjének java része felismerte a radikális, struktúraváltozást hozó reformok parancsoló szükségességét. Az előrelépés egyik világosan látott feltétele a kor kívánalmainak megfelelő polgári műveltség elterjesztése volt, amely például a közoktatás reformját, könyvtárak, olvasóegyletek stb. szervezését, egyáltalán a modern kulturális intézményrendszer megteremtését igényelte.¹⁰ A mélyen átélt drámai sorshelyzet emberi nagyságot, kivételes szellemi erőfeszítést és – önfeláldozó tetteket is követelt:

„... minden áldozat kicsiny azokhoz képest, miket a hazának kívánni joga van. Mindent, amit élted folyta alatt arcod izzadásában gyűjtöttél, amit lángoló szerelemmel fűztél magadhoz, javaidat, kincseidet, házad népét és saját életedet naponként és pillanatonként érette fel kell szentelned.”

Kölcsey idézett szavaiban sokak életelve nyert megfogalmazást. A Mogyoróssy János tetteit vezérlő maxima legszebb, legpontosabb kifejezését is e sorokban véljük megtalálni.

32 évvel később, 1868-ban az idős Mogyoróssy újabb, még jelentősebb adományozásra szánta el magát. Az előző évben megkötött kiegyezéssel – bár fogadtatását korántsem jellemezte egyöntetű lelkesedés – nekilendülhetett a gazdaság, kibontakozhatott a polgárosodás, s tér nyílt a kulturális kezdeményezések előtt is.

„Az alkotmány visszaállításával. . . , mint varázsütésre, új életpezsgés támadt hazánkban és megyénkben is. Nemzeti önálló haladás lett a jelszó. Érezni kezdtük a régi bölcs szavainak igazságát, hogy elvész a nép, mely tudomány nélkül való.”

– írta a visszaemlékező kortárs, Zsilinszky Mihály történész.¹¹ Békés vármegyében bőven volt teendő. Gyulán, a vármegye székhelyén még mindig hiányoztak az alapvető kulturális intézmények: a nyilvános könyvtár, a múzeum, és a régtől igényelt gimnázium. A kiegyezés most lehetővé tette a reformkor félbemaradt munkáinak folytatását. Mogyoróssy számára ez szülővárosa fölemelését jelentette, nemcsak elmúlt dicsőségének megörökítése, hanem szellemi haladásának előmozdítása által

⁸ ELEK László: *Adatok Békés megye háromnegyed évszázadának kultúrtörténetéhez* = Békési Élet 1980/1. 47–48. Még egy adat tanúskodik ezen kívül a reformkori olvasókultúráról megyénkben. Kenézy Lajos füzesgyarmati, majd 1848-tól gyulai református lelkész olvasónaplójában (Békés Megyei Levéltár. A továbbiakban: BML) 1839–1843-ig 80 művet jegyzetelt ki.

⁹ Hasonló könyvadományozásokat sorol FÜLÖP Géza: *A magyarországi városi könyvtárak az első világháborúig*. In: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékkülés. Gyula, 1986. 15–24. 18. Bár – mint Fülöp megjegyzi – valóban funkcionáló könyvtár csak Kaposvárt és Zalaegerszegen jött létre az adományozások nyomán.

¹⁰ Ezekről a kérdésekről részletesen tájékoztat FÜLÖP Géza alapvető összefoglaló munkája: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

¹¹ *A békésmegyei régész- és művelődéstörténelmi társulat keletkezése* = A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. (A továbbiakban: BRMTÉ) 1874/75. 1–12. 2.

is. Olvashatjuk 1868. szeptember 8-án kelt adománylevelét,¹² amellyel 10 000 forintba becsült régiségyűjteményét és könyvtárát (az utóbbi – mint önéletrajzában megállapítja – 4200 forintjába került) „szülőföldje iránti megbecsülése, hálája és forró szeretete zálogául”, egy a jövőben felállítandó róm. kat. gimnázium részére, illetve „Gyula város közönségének” adja át örök időkre. Adományozásának közvetlen indítéka volt nyilván az is, hogy idősödve számot vetett életével. Biztosítani kívánta szobáiban felhalmozott, „naponta gyönyörködve szemlélt” könyvei, régiségei jövőendő sorsát. Az utókorra gondolt, a gyulaiakra, akiknek példát akart mutatni, és akikkel – úgy vélte – fennmaradhat neve és műve.

Mielőtt könyvtárát közelebből megvizsgálánk, lássuk előbb, hogy ki is volt Mogyoróssy János! Eredetileg Vas megyéből származó nemesi család sarja volt.¹³ Édesapja, Mogyoróssy János (1771–1844) tekintélyes embernek számított Gyulán, számos éven át városi tanácsos, 1815-ben pedig a város főbírája volt. Lakása a város központjában, a róm. kat. plébániatemplommal szemben állt. Felesége a szintén nemes származású Vutsák Ilona volt, akinek származását Mogyoróssy a Frangepán és Zrínyi családokra vezette vissza. Házasságukból első gyermekként született Mogyoróssy János 1805. szeptember 8-án. Iskoláit a gyulai kétéosztályos nemzeti iskolában (a mai 2. sz. általános iskola) kezdte, ahol a második osztályban latint is tanítottak. Ezután iskoláit Aradon, Temesvárott és Egerben folytatta. A filozófiai tanfolyamot az egri érseki líceumban és a nagyváradi királyi akadémián végezte, 1826–27-ben. Egerben Kossuth iskolatársa volt. Mivel hajlott korú szülei vagyonából már nem futotta jogi tanulmányai költségeinek fedezésére, 1827 végétől Békés vármegye irodájában működött gyakornokként, de emellett gróf Wenckheim Ferenc gyulai uradalmanak törvénykezési iratait is kezelte. Szabad óráit a jog tanulására és festegetésre fordította, amely utóbbihoz különös hajlama volt. 1828 októberétől azután a gyulai uradalom szolgálatába lépett, s úriszéki jegyzőként (actuarus) talált alkalmazást, de egy ideig Wenckheim Ferenc gróf titkára is volt. 1832-ben Wenckheim Ferenc javaslatára Vas vármegye táblabírájává választották. Ugyanazon év végén a gyulai uradalom gazdatisztjévé nevezték ki. Ekkor házasságot kötött nemes Pecz Annával, a vésztői uradalmi magtárnok, Pecz Imre lányával, akitől utóbb hat gyermeke született. Egzisztenciája megszilárdulását, vagyona gyarapodását mutatja, hogy keresményéből 1836-ban egy egész teleknyi (mintegy 56 hold) földbirtokot vásárolt, amelyből három holdnyi területen gyümölcsfákat ültetett, előmozdítva ezzel a gyümölcsfák elterjesztését Gyulán. Ez évben került sor első könyvadományozására is. 1846-ban uradalmi számtartóvá nevezték ki, s egyben megbízták a grófi család gyulai levéltárának gondozásával. Ez utóbbi kinevezés is ösztönözhetette a történelem tanulmányozására. 1848-ban részt vett a szabadságharcban, a magyargyulai nemze-

¹² Az adománylevelét és az adomány átvételekor készített betűrendes főleltár megvan a Békés Megyei Levéltárban (Békés Vármegye Bizottmányának iratai. Közgyűlési iratok. 64/1869 bgy.). Hasonmás kiadásuk (a leltárból csak a könyvek jegyzékéé): „Szülőföldemnek örökre visszavonhatatlanul”. *Források a gyulai könyvtár alapításáról*. Bev. és szerk. DUSNOKI József. Békés Megyei Könyvtár nyomdája. 1986.

¹³ A fentebb idézett önéletrajzon kívül Mogyoróssy főbb életrajzi adatait a következő munkákból vettük: 1879. jún. 24-én és 1886. jún. 26-án kelt életrajza (BML Mogyoróssy-Gyűjtemény). Nekrológ a *Békés* című lapban. (1893. máj. 14.) SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1903. 9. 92–95. SCHERER: i. m. GÖNDÖCS Benedek: *Mogyoróssy János emlékezete*. BRMTÉ 1892/93. 59–68.

társág egyik századának kapitányaként. 1865-ben nyugalomba vonult, s ezután már teljes szívvel a történelem és a régészet tanulmányozásának élhetett, de emellett a város közéletében is aktívan részt vett.

Történelem iránti vonzalma már ifjúkorában feléledt. Önéletrajzában írja, hogy rajztanára Temesvároton, ahol a 3. grammatikai osztályt járta, szüntelenül várerődítési és hadászati térképek készítésével foglalkoztatta. Gyulán nagybátyja, Kornéli Ambrus volt mentora, akinek könyvtárát és értékes régi okleveleit kedvére tanulmányozhatta. Ez és „a vele napontai társalgás, és mind azokból eredett versengés s vitatkozás bennem a történelem iránt elolthatatlan tüzet gerjesztett” – írta önéletrajzában. Gyakran megfordult Pesten, ahol a Nemzeti Múzeum pénz-, érem- és régiséggyűjteményeit látogatta. Maga is megkezdte a régiségek és könyvek gyűjtését. Sikerült kapcsolatba kerülnie az 1820–30-as évek neves íróival, tudósaival, így Horvát Istvánnal, Kulcsár Istvánnal, Döbrentey Gáborral, Kisfaludy Károllyal és Báthory Gábor református püspökkel. A lakásukon vagy Eggenberger József könyvtár boltjában hallgatott tudományos vitatkozásaik és néhányuk személyes példája életre szóló ösztönzéseket adtak Mogyoróssynak. (Kulcsár István 1827-ben maga is közel 4 ezer kötetes könyvtárat adományozott Komáromnak.) Mogyoróssy első kisebb írásai Kulcsár lapjában, a *Nemzeti Újságban*, ill. annak melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban* jelentek meg.

1828–1835-ig írogatott feljegyzései¹⁴ (főleg olvasmánykivonatok) bepillantást engednek egy reformkori ifjú olvasmányaiiba, műveltségébe.¹⁵ Bár a feljegyzések még eléggé vegyes és sokirányú érdeklődést mutatnak, már jelzik a történelem és a genealógia iránti vonzalmát. Kijegyezte egynehány történetírónak a gyulai várra és Gyulára vonatkozó adatait. Tehát egészen idáig nyúlnak vissza Mogyoróssy Gyula történetéről később írott könyvének előzményei. A magyar történelembe vezette be Virág Benedek *Magyar századok* (1–2. Buda, 1808–1816) című munkája, amely máig megmaradt Mogyoróssy könyvtárából. Alapismereteket nyújtott a világ földrajzáról Vetsei Papp István *Magyar Geographiája* (Nagykároly, 1757) is, de e könyvbe bele van kötve Szatmárnémeti Pap István oktató verse is, a *Magyarország versekben-való rövid le-írása* (Nagykároly, 1756). A földrajzot ezenkívül Johann Hübner geográfiája segítségével tanulmányozhatta.¹⁶ A lexikonok közül a *Közhasznú Ismeretek Tárát* (Pest, 1831–34) forgatta. Többet kijegyzetelt Mikes Kelemen törökországi leveleiből, amelyeket Kulcsár István adott ki 1794-ben. A költők közül Kisfaludy Sándort kedvelhette, regéiből jegyzett le egyet. A folyóiratokat nézve olvasta ekkor a Szé-

¹⁴ Békés Megyei Könyvtár (a továbbiakban: BMK) kézirattára. Békéscsaba. Rk 68. Mogyoróssy János gyűjteménye. 1. 1828–33. (Valójában 1835-ig vannak benne feljegyzések.) Ez a kötet azonos a könyvadománya leltárában is szereplő „Gyulai codex”-szel. E kézirat 2. kötetében 1828–1850 közötti feljegyzések találhatók. Ugyancsak a BMK-ban van még egy szerző és évszám nélküli (az egyik bejegyzés 1870-ből való) kéziratkötet (Rk 64.), amely nyilvánvalóan Mogyoróssytól származik. Talán ez volt a Gyulai codex 3. kötete.

¹⁵ Ezenkívül néhány iskolai barátjáról is értesülünk a feljegyzésekből. Ilyen volt Hosszó Antal „a Természet Törvény” hallgatója, akinek elhunytára Mogyoróssy sírverset írt 1827-ben. Egerben pedig Frajzájzen László másodéves bölcész írt ünnepelő verset Mogyoróssy barátjához 1826-ban, amelyben kiemeli annak rajzolás iránti szeretetét.

¹⁶ Ez valószínűleg a *Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie* című könyv volt, amely 1693-tól 36 kiadást élt meg.

chenyi törekvéseit támogató, liberális eszméket terjesztő *Jelenkort*, emellett még az ódonabb *Felső Magyar Országi Minervát*, valamint a már említett *Nemzeti Újságot* és melléklapját, a *Hasznos Multságokat*. A külföldre is figyelt. Olvasmányából kijegyezte az érdekes adatokat. Például hány ház van Angliában és hány ember lakik abban, melyek a legmagasabb tornyok Európában (bánatosan írja mellé, hogy a gyulai katolikus templom tornya csak 35 öl magas) és végül, de nem utolsósorban a Németországban található nyilvános könyvtárakat és könyvállományukat:

„Stuttgardban 200 000 kötetből; Tübingában 60 000; kötet Karlsruheban 70 000; Heidelbergában 40 000; Darmstadtban 120 000; Mainczban 80 000; Kasselben 70 000; Marburgban 55 000; Göttingában 200 000; Hannoverában 50 000; Volfenbüttelben, a hol soha sem volt Universitas, a Herczegi Könyv-tár 100 000 kötetből áll”.

Gondolhatjuk, mit érezhetett Mogyoróssy, olvasván ezeket a számokat. De nem kedvetlenedett el; könyvtáralapításának talán egyik közvetlen indítéka volt ez a messze előrehaladt külfölddel való összehasonlítás.

Amint láttuk — Mogyoróssy már 1828-tól elkezdte másolgatni az érdeklődését felkeltő történelmi forrásokat és egybegyűjteni „a gyulai vár és város híres régi voltáról” tanúskodó adatokat. Gyula történetének megírásában azonban megelőzték. 1832-ben a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg a művelt gyulai református lelkész, Ecsedy Gábor leírása Gyula városáról,¹⁷ majd 1834-ben a németgyulai jegyző, Komáromy Miklós adott ki egy könyvecskét „Gyula várossáról és a hajdani Gyula várról”,¹⁸ amely sokban hasonlított Ecsedy tanulmányára. Komáromy azt is megemlíti, hogy munkája kiadásában bő olvasottságával nagy segítségére volt Mogyoróssy. Mogyoróssy pedig tovább gyűjtögette az adatokat, hiszen szándéka csak az lehetett, hogy az előbb említett két szerző művét majdan felülmúlja. Ez sikerült is, hiszen Mogyoróssy Gyula története¹⁹ sokkal részletesebb, sokkal több történeti forrásból merít (közül is forrásokat), azonban — mivel csak 1858-ban látott napvilágot — kissé megkésett, szemlélete, nyelvezete már elavult, régies volt. Mogyoróssy szemléletét még az 1820-as évek hatásai alakították. Őt is a dicső múlt romantikus képe vonzotta magához, amely a nemesi liberalizmus nemzetfelfogásának volt fontos tartozéka, hisz aktuális céljait és igényeit jogosultságát ezzel is alátámaszthatta. A régi nagyság — melynek eredetét minél távolabbi időkre igyekeztek tenni — keresése, amely a jelenben lelkesített, tettekre sarkallt, mivel a jelen vágyait követte, a történetírásban könnyen téveszmék forrásává vált. A szkíta–hun–magyar azonosításon²⁰ túl például Horvát István, aki nagy hatással volt Mogyoróssyra és Ecsedyre is, „*Rajzolatai*”-ban²¹ rajongó hazaszeretettől fűtve az ókor, ill. a *Biblia* legkülönbébb né-

¹⁷ *Gyulának Polgári és Egyházi állapota, a Régibb s Újabb időkben*. Tudományos Gyűjtemény. 1832. 10. 13–37., 11. 3–40.

¹⁸ Nagyvárad, 1834. Ecsedy és Komáromy írásait újra megjelentette KÓSA László: Ecsedy Gábor és KOMÁROMY Miklós: *Gyula város története és korabeli állapotának leírása*. 1832, 1834. Békéscsaba, 1982. (Bibliotheca Bekesiensis 24.)

¹⁹ *Gyula hajdan és most történeti és statistikai vázlatokban*. Gyula, 1858.

²⁰ Erről például SZÜCS Jenő: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat* = Valóság. 1985/3. 31–49.

²¹ *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből*. Pest, 1825. Horvát előző munkáját (*Magyarország régi gyökerei nemzetségeiről*. Pest, 1820) szintén megvette Mogyoróssy, s az üres lapokra bejegyezte a korabeli kritikákat.

peiben fedezte fel a magyarságot, idejétmulta, hamis etimologizálással. E „lángeszű mániákus” könyvei megvoltak Mogyoróssy könyvtárában, s a *Rajzolatok* végén található üres lapokra szépen oda is jegyezte a korabeli elismerő kritikákat. Nem csoda hát, ha Horvát és mások hatására Mogyoróssy figyelme is elsősorban az „őshajdan” felé fordult. Ő azt tartotta feladatának, hogy Gyulának biztosítson minél ősbibb és előkelőbb szerepet a magyar történelemben. Mogyoróssy szerint Gyula „eredete igen őskorú”, itt volt Ziridava dák telep, de főleg itt volt „az egész európai Hunnia legelső és legrégibb ősi gyűlhelye”, Attila székhelye és fapalotája, s halála után itt is temették el Attilát — állapítja meg Desericzky (Desericius) Ince József (1702–1763) piarista történész a magyarok őstörténetét tárgyaló műve²² és mások nyomán. Gyula várát pedig a hun székváros romjain még Gyula vezér építtette. Ezek is mutatják, hogy Mogyoróssy — bár széles körű irodalmi ismeretek alapján írt — nem kezelte kritikával forrásait, tollát elsősorban vágyai vezették. Ez a délibábos történészkedés később is jellemezte,²³ ezért nem csoda, ha a töretlenül lelkes, de sokszor téveszmékhez ragaszkodó „öreg ur”-at nem vették mindig komolyan fiatalabb, képzetesebb helyi történész társai.²⁴ Akadt azért olyan kérdés is, amelyben neki volt igaza. A régészkedéssel is szenvedélyesen foglalkozó Mogyoróssy (több cikke jelent meg az *Archeológiai Értesítőben* és az *Archeológiai Közleményekben*) tudta, hogy a 15. századi ferences kolostor és templom maradványait Gyula törökzugi részén kell keresni, szemben a kiváló, hivatásos történésszel, Karácsonyi Jánossal, aki ebben a kérdésben tévedett. Említeni kell még ezenkívül, hogy a családfa-kutatás terén is működött,²⁵ (túlásoktól itt sem mentesen), hasznos segítséget nyújtva a kor neves családtörténészének, Nagy Ivánnak is, akinek könyvéhez ő írta össze a Békés megyei nemes családok leszármazását.²⁶

Mogyoróssy életének, történeti működésének rövid ismertetése után térjünk vissza 1868. évi könyvadományához. Mogyoróssy könyvtára és régiséggyűjteménye az 1836-ban kialakított iskolai helyiségbe került, amelynek bejárata fölött a *Biblia* szavai voltak olvashatók: „Szedjétek össze a morzsalékokat is”.²⁷ Az adomány átvételekor felvett részletes leltárban szereplő 439 mű (valójában 438, mivel egy mű kétszer szerepel) 844 kötetben még ebben az időszakban sem tekinthető csekély könyv-

²² *De initiis ac majoribus Hungarorum.* 1–5. Buda és Pest, 1748–1760.

²³ Így pl. Szerémi György 16. századi emlékirata állításainak, amelyek nagyrészt csak mendemondákon alapultak, minden történeti óvatosság nélkül hitelt adott. Vö. MOGYORÓSSY JÁNOS: *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból. I. Mátyás király utódainak kiirtásáról; a gyulai nemzetfejedelmi temetésekről, és II. Lajos magyar király meggyilkolásáról.* Békés–Gyula, 1882.

²⁴ Bródy Sándor író, aki fiatalon egy darabig Gyulán élt, egy kis cikkben (Magyarország és a Nagyvilág. 1881. dec. 4.) parodizálta is Mogyoróssy történelmi munkáit, például ilyen címetek tulajdonítva neki: „Gyulavár ősi és ennél fogva elévülhetetlen jogokon igényli a fővárosságot <sokác> telepítvény Pestbudától”, vagy „Gyulavára mint Árpád és Jagello korbéli királyaink temetkező helye”.

²⁵ Fontosabb ilyen tárgyú munkái: *A Wenckheimi-Hund család eredete és ivadéakai Magyarhonban.* Gyula, 1864. *A Mogyoróssy nemzetség névsora a legrégibb időktől 1889-ig.* Gyula, 1889. *Kund, Árpád honalkotó fejedelem egyik hadvezérének fi- és leányági törzsfája.* Arad, 1884.

²⁶ Nagy Iván tulajdonában volt kézirata az OSzK-ban vannak (Quart. Hung. 3003.): Magyar nemes családok származási története 1861–63. 124 fol.

²⁷ GÖNDÖCS Benedek: i. m. 63.

tárnak. (Haan Lajos történész szerint az 1870-es években az ő 2200 kötetes könyvtára volt a legnagyobb privát könyvtár egész Békés megyében.)²⁸ A leltár témák szerint sorolja fel a könyveket. Első látásra megállapítható a tudományos munkák túlsúlya, szépirodalmi műből csupán 55 található a leltárban. Irodalmi ízlése láthatólag avultabb volt, Kisfaludy Sándor regéi, Dugonics művei vagy például Mészáros Ignác *Kartigámja* feleltek meg neki. Módosít azonban ezen a képen egy 1876. november 28-án kelt tanúsítvány, amely szerint Mogyoróssy legfiatalabb leánya, Stefánia különböző tárgyakat vett át Mogyoróssy Jánostól.²⁹ Az okirat 55 könyvet is felsorol, többnyire szerző, kiadási hely és évszám nélkül. Ezek között számos szépirodalmi mű szerepel, így pl. Csokonai és Vörösmarty munkái, Berzsenyi versei, Jósika Miklós regényei. A világirodalomból Schillertől a *Stuart Mária*, Victor Hugótól a *Nyomorultak*, az angol írók közül Defoe *Robinsonja*, Goldsmith regénye, a *Wakefieldi lelkész* és Dickens regényei. Ez a lista azt is bizonyítja, hogy Mogyoróssynak az adományozás után is jócskán maradtak könyvei. Megerősíti ezt a tényt az is, hogy a gyulai könyvtárban és Békéscsabán a Békés Megyei Könyvtárban is kerültek elő Mogyoróssy könyvtárából származó könyvek, amelyek az adományozáskor felvett leltárban nem szerepelnek. Ezek valószínűleg későbbi ajándékozásokból származnak.

A leltárban szereplő tudományos művek is Mogyoróssy sokirányú érdeklődésére, tájékozottságára utalnak. Foglalkozásából adódott, hogy szép számban szerepelnek jogtudományi és gazdasági vagy kertészettel foglalkozó munkák. A földrajz is vonzotta láthatólag, kevesebb viszont a filozófiai mű. Ez utóbbiak közül Descartes *Principia philosophiae* (Amszterdam, 1672) című kötetét emelhetjük ki, amelyet apósától, Pecz Imre, nyilván szintén igen művelt uradalmi magtárnoktól kapott. Hívő katolikusként a vallás kérdései és a vallástörténet is foglalkoztatták. (Az 1860-as években pl. rögtön beszerezte a francia vallástörténész, Ernest Renan nagy feltűnést keltő műveit, aki Jézust és tanítványait az egykori történelmi miliőbe állítva, mint történelmi alakokat mutatta be.) Az első mégis természetesen a történelem, a múlt tanulmányozása volt számára. Könyvtárában több mint 200 kötet történelmi tárgyú, köztük számos forráskiadvány, régi krónika, emlékirat akad. A Gyula történetének megírásához összegyűjtött munkákból számosat megtalálunk a leltárban. Különösen sok könyve származik a 18. század neves katolikus történetíróitól, Praytól, Szentiványitól, Timontól, Ganóczytól, Palmától. A magyar ősmúlt korabeli kutatói közül láthatólag hatott rá Jerney János és Peretsényi Nagy László, akiktől több könyve is volt. Régi, értékes könyvekre is szert tett. Két kötet a 16., tizenhat kötet a 17. századból származik. A kéziratok között pedig egy 13. századi misekönyv és egy 14. századi kódextöredék volt található.

A fiatal Mogyoróssy műveltségének alakulását, ezen belül történelem iránti vonzalmának korai jelentkezését megmaradt könyveinek bejegyzései is jól mutatják. Könyvei egy részébe ugyanis beleírta a beszerzés évét, esetleg a helyet is. A legkorábbi évszám — 1821 — egy 1603-ban kiadott világkrónikában szerepel.³⁰ 1826-ban

²⁸ HAAN Lajos: i. m. 40.

²⁹ BML. Miskolczy Barnabás közjegyző iratai. 236/1876. ikt. sz.

³⁰ ENS, Gaspar L.: *Mercurii Gallobelgico succenturiati*. . . 4. Köln, 1603., 5. Köln, 1606.

kapta ajándékba Anonymus gestáját³¹ – mint a bejegyzésből kiderül – „kedves barátjától Vidovits Ferentztől”. Egy évvel később egy Magyarország fejedelmeinek és királyainak képmásait tartalmazó nagyalakú kötetet kapott ajándékba Nagyváradon Szentandrás Tokody Istvántól.³² Szintén fiatalon olvashatta Gvadányi József *A világnak közönséges históriája* (1–7. Pozsony, 1796–1809) című munkáját, hiszen azt a beírást találjuk benne, hogy „iffiu Magyarossy Jánosé”. (A nevét eleinte még változtatva, hol Magyarossynak, hol Mogyorossynak írta.) Megmaradt jó néhány iskolai tanulmányaihoz használt könyve, szótárak, Cicero egy leveleskönyve stb. Az utóbb említett kötetből kiderül, hogy 1822-ben Temesvárott tanult. Könyveiből láthatjuk, hogy az irodalom iránt is érdeklődött iskolai éveiben, illetve közvetlenül ezt követő éveiben. Olvasott Faludi Ferentztől,³³ Gvadányi Józseftől,³⁴ olvasta Mészáros Ignác regényét, a *Kartigámot* (Pozsony, 1772), Szentjóni Szabó László költeményeit³⁵ és Czuczor Gergely hőskölteményét.³⁶

A reformkor lelkesedése, hazaszeretete is kifejezést kapott Mogyoróssy könyveinek lapjain. Egy magyar–német–latin iskolai szótár³⁷ előzéklapjára Vörösmarty *Szózat*ából írt le három versszakot. (Mivel a *Szózat* 1836-ban íródott, az e körüli évekről lehet szó.) A másik oldalra Schiller német verssorait jegyezte fel, amelyek szintén a „hazádnak rendületlenül” szép felhívásának adnak hangot. Itt említenünk kell, hogy 1830 után a liberális eszmék, a reformok hívei nyertek tért Békés vármegyében. Az 1832/36. évi országgyűlés küzdelmeiben a vármegye követői már a reformellenzékét erősítették. Politikai nézeteiről, pártállásáról közvetlenül ugyan nem nyilatkozik, de feljegyzései azt sejtetik, hogy „haladók” és „mérészeltek” helyi csatározásaiban Mogyoróssy az előbbiekkal rokonszenvezett. Elsősorban mély nemzeti érzelmei, hazaszeretete, a haza felemelésének vágya mozgatta. Fegyverrel is részt vett a szabadságharcban. Ennek dokumentuma ránk maradt könyvei között a nemzetőrség egy szolgálati szabályzata, amely beírása szerint „Magyaróssy János százados kapitányé” volt.³⁸ De találtunk még egy könyvet, amelyet nemzetőrként a harcok közepette olvasott. Ez a német költő, Georg Herwegh első verseskötete (*Gedichte eines Lebendigen*, 1841), amely egy csapásra híressé tette a költőt. Herwegh e verseit Táncsics Mihály adta ki Pesten Magos Ernő fordításában.³⁹ Herwegh számos verse a szabadságot, a köztársaságot élteti, vagy nyíltan a királyság ellen szól. Mogyoróssy ceruzával megjelölt jó néhány sort a versekben, amelyek különösen tet-

³¹ Anonymus: azaz Béla király íródeákja. Fordította LETENYEI János. Pest, 1790.

³² SCHAD, J. A. X.: *Effigies Regum et Ducum Hungariae*. é. n., h. n.

³³ Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember. Írta anglus nyelven DORELL József. Fordította olaszul FALUDI Ferentz. Nagyszombat, 1748. Egy kötetbe kötve ezzel: *Istenes Jószág, és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony*. Nagyszombat, 1748.

³⁴ Egy falusi notáriusnak budai utazása. Pozsony, 1807. *Falusi notáriusnak elmékedései, betegsége, halála és testamentuma*. Pozsony, 1822.

³⁵ Szent-Jóni Szabó László költeményes munkái. Pest, 1791.

³⁶ Aradi gyűlés. Hősköltemény öt énekben. Pest, 1828.

³⁷ MÁRTON József: *Oskolai lexicon, vagyis szókönyv*. Bécs, 1816.

³⁸ A pest-városi Nemzeti Őrsereg ideiglenes oktatás, gyakorlat- és szolgálati szabályzata. Pest, 1848.

³⁹ Költeményei egy Elevennek. HERWEGH György után MAGOS Ernő. 1. Pest, 1848.

szettek neki, s amelyek különösen aktuálisak voltak az akkori magyar viszonyok között. Úgy véljük, érdemes idéznünk néhány ilyen verssort. A *Ki szabad?* című versben például ez áll:

„Csak az a férfiú szabad,
– Dicsőség lengje át –
Ki maga vív ki harc alatt
Karddal szabad hazát;
Aki saját vasával
Dönt rabfalat,
Az bír saját hazával –
Csak az szabad!”

S végül még két sor *A német költőkhöz* című versből:

„Uralkodó csak addig áll,
Mig trónja nem ropog.”

E versekben politikai nézetei hú megfogalmazását találhatta meg. Mogyoróssy szellemi tájékozódását elősegítette, hogy a latin mellett németül is olvasott. Látóköre szélességét jelzi az is, hogy 24 féle folyóirat, illetve újság volt könyvtárában.

Mogyoróssy életében, szellemi formálódásában az 1820-as évek második fele, illetve általában a reformkor időszaka volt igazán meghatározó. Később is az ekkor kapott indíttatásokhoz, eszményekhez ragaszkodott. Ezért érdemes könyvtárának e periódusból származó részét külön is elemezni.

A leltár alapján reformkori könyvtárát legkevesebb 300 kötetre tehetnénk. Ha ehhez hozzávesszük az 1836-ban adományozott 300 kötetet, akkor mintegy 600 kötetes könyvtárral számolhatunk 1848–49-ig. Ez a szám pedig már önmagában azt jelzi, hogy a gyulai uradalom tisztviselője a megyebeli művelt nemesség és honorácior értelmiség legjobbainak szintjét képviselte, de országos viszonylatban is a nemesi hivatalnokréteg javához tartozott.⁴⁰ Könyvei leltára és egyéb adatok segítségével egy sajátos reformkori típus és műveltségmodell képe körvonalazható.

Iskolázott nemesi hivatalnokról van szó, aki nem jogi pályán helyezkedett el, hanem uradalmi szolgálatba lépett. Itt különböző funkciókat ellátva, hol inkább nyelvtudására, hol jogi vagy éppen gazdasági ismeretekre volt szüksége, de alkalma nyílt a történelmi források tanulmányozására is. Tanulmányait leszámítva életét egy kisvárosban élte le; igaz, Gyula a vármegyei adminisztráció és értelmiség központja volt. Mogyoróssyt magával ragadta az 1820-as évek nemzeti lelkesedése, a nemzeti műveltség kifejlesztését szorgalmazó törekvések. Olyannyira, hogy hivatali munkáin túl a legszívesebben értelmiségi tevékenységeknek szentelte idejét, a nemzet és a szűkebb pátria múltját kezdte búvárolni.

Mindezzel összefüggésben műveltsége, egyben világlátása magvát, strukturáló centrumát egy sajátos, nemzetközpontú történelemfelfogás, történelmi tudat, illetve az ebből merítkező nemzetfelfogás képezi. Ez határozza meg a társadalmi haladás kérdéseiben való állásfoglalást, de azt is, hogy miben áll az egyén hivatása, feladata a társadalomban, és az utóbbi a nemzettel azonosított közösség szolgálatában összegződik.

⁴⁰ Lásd a FÜLÖP Gézánál található példákat: i. m. 178–195.

Könyvtára történelmi munkái elsősorban még a nemesi-rendi, kisebb részben már a nemesi liberalizmus nemzetfelfogását közvetítették. Ebben kulcsszerepet kapott a magyarság eredetének, a hun–magyar azonosságnak a problematikája, amelyre szükség volt a régi nagyság és egyáltalán a nemzetállam-teremtő célok igazolásához. Mogyoróssy az e témákkal foglalkozó történészek vonalához kapcsolódott.

Végül nézzük, hogy könyvtárában mely könyvek intettek társadalmi reformok szükségességére, illetve terjesztették már a modern liberális eszméket!

1. Kitekintésre, összehasonlításra, amely mindig kritikára ösztönöz, módot adtak a különböző geográfiák, lexikonok, útikönyvek, útirajzok. Ha hiányzanak is a leghíresebb reformkori útirajzok, könyvei segítségével képzeletbeli utazásokat tehetett Kairótól Varsóig, Londonba vagy a német városokba, mint azt feljegyzéseiből láthatjuk. (Neki magának nem futotta külföldi utazásra.) Láthattuk azt is, hogy olvasmányaiából kiírta, hány könyvek tízezreit őrző könyvtár működik német földön, s ez az összevetés a hazai állapotokkal bizonyosan hatással volt rá.

2. Ki kell emelni még könyvtárából a honismereti, statisztikai munkákat (például Fényes Elek műveit), valamint az átlagos fölötti – fontos szakkönyveket és szakfolyóiratokat tartalmazó – mezőgazdasági szakirodalmat, mint amelyek a magyar valóság realisabb képét mutatták, néhány pedig közvetlenül is reformokat propagált.

3. A forradalmak korának eszméit sugárzó politikai, filozófiai művek hiányzanak, de nagyrészt a szépirodalmiak is. A magyar liberalizmus reformeszméit néhány vitairat közvetítette. (Széchenyitől a *Világ*, a *Kelet népe*-vita kapcsán Eötvös és Fáy András röpiratai.) A reformkori magyar irodalomnak inkább csak a második vonalából szerepel a könyvek leltárában néhány mű.

4. Csakhogy Mogyoróssy könyvtárában 1824–49 között 12 féle újság, folyóirat található: a legfrissebb gondolatok hordozói. Köztük található a *Tudományos Gyűjtemény*, amelynek előfizetői a 30-as években hasonló uradalmi, illetve megyei tisztviselők és a honorácior értelmiség tagjai, valamint 1834-ben már a „Csabai Olvasó Társaság” voltak. Említenünk kell még a Széchenyi szellemében reformokra ösztönző *Jelenkort* és főleg melléklapját, a *Társalkodót*. Az *Athenaeum*nak csak egy kötete található a leltárban. A 30-as évektől láthatóan nőtt Mogyoróssy közéleti tájékozottsága.

Befejezésül Mogyoróssy könyveinek sorsáról kell még szólni. Az iskolában megteremtett nyilvános múzeum és könyvtár hamarosan kinőtte a szerény iskolai helyiséget. Mogyoróssy hiába kért segítséget a város tanácsától és a katolikus egyháztól. A múzeum fenntartására régészeti egyletet próbált alapítani, majd ásatások kezdeményezésével tett kísérletet a közfigyelem felkeltésére – eredménytelenül. Végülis egy megyei múzeum föllállításának indítványozása hozott eredményt, amelynek céljára összes gyűjteményeit felajánlotta, azzal a feltétellel, hogy adománya örök időkre Gyula városában maradjon.⁴¹

⁴¹ Még akkor is, ha a megye székhelye esetleg máshová kerülne. Vö. Mogyoróssy idézett önéletrajza és 1890. dec. 27-i lemondó levele a múzeumigazgatói tisztről. (BMK. A gyulai könyvtár irattára. 12-1890. ikt. sz.) Valamint: BML. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1873/193 bgy., 1874/58 bgy., 59. bgy. és 165. bgy.

1874. augusztus 3-án nyílt meg a Békésvármegyei Múzeum,⁴² amelynek keretében működött a könyvtár, elsősorban mint a kutatást szolgáló szakkönyvtár. Az intézmény fenntartója a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat volt, amely összefogta a legjobb szellemi erőket a megyében, sőt a helyi kutatásokba, forrásgyűjtésbe az országból neves történészeket tudott bevonni. Egy virágzó alkotóműhely, valóban „a helytörténeti kutatás egész kis akadémiaja” alakult ki.⁴³ Mogyoróssy ereje fogytáig nagy ügybuzgalommal látta el a „tárlati igazgató” feladat körét. (Még az amerikai emigránsokkal is voltak kapcsolatai, hogy onnan is régiségeket szerezzen be.) A társulat évkönyveiben rendszeresen beszámolt a múzeumi tárgyak, a könyvvállomány, illetve a levéltári anyag gyarapodásáról. 1890-ben hajlott kora miatt lemondott tisztségéről; 1893. május 10-én elhunyt. Joggal nevezhetjük róla a múzeum és a könyvtár történetének első korszakát — Banner János szavaival — az alapító korának,⁴⁴ amikor a szakszerű és módszeres munka hiányait még sokszor a hit és a lelkesedés pótolta.

A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat feloszlása után, 1895-től jogutódja a Békésvármegyei Közművelődési Egyesület volt, majd ettől 1921-ben Gyula városa vette át a múzeumot és a könyvtárat,⁴⁵ amely ez időponttól kezdve Városi Múzeum és Könyvtár lett. A két intézmény életében 1928-tól a második világháborúig tartott egy nagyszerű fejlődést hozó periódus, amikor vezetésük egy fiatal, lelkes és képzett szakember, Implom József tanár kezében volt. A könyvtár 1933-ban kiegészült a város neves szülöttje, Karácsonyi János történész hagyatékának 3383 kötetével.⁴⁶ Az OSzK szakértője szerint a Karácsonyi-könyvtár gazdag anyaga egyetemi könyvtár részére is értékes gyarapodást jelentett volna.⁴⁷

A második világháború lezárta a fejlődő szakaszt. A múzeum értékes anyaga a múzeum kiürítése alkalmával javarészt elpusztult. Ezzel szemben a könyvvállomány (kb. 12 000 kötet) szinte hiánytalanul megmaradt. A hadifogságból hazatért Implom azonban már 1950-ben eltávolították a könyvtár éléről. A könyvtár vezetése (amint a városé is) nem megfelelő kezekbe került, így nem csoda, hogy már saját legközvetlenebb érdekeit sem tudta megvédeni. A gyulai könyvtár legértékesebb részét — mintegy 5000 kötetet — az új megyeszékhelyen, Békéscsabán 1952-ben létrehozott Megyei Könyvtár egyszerűen elszállíthatta. A könyvekről még csak jegyzéket sem készítettek.

ikt. sz.) Valamint: BML. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Kögyűlési jegyzőkönyvek. 1873/193 bgy., 1874/58 bgy., 59. bgy. és 165. bgy.

⁴² ZSILINSZKY Mihály: *i. m. Emlékirat a Békésvármegyei múzeum és régészettörténelmi egyesület megalakulásáról* — Az egyesület egy r. tagja (nyilván Mogyoróssy) Békés-Gyula, 1876.

⁴³ SCHERER: *i. m.* 1. 14. Vö. még KARÁCSONYI János: *Visszapillantás a békésvármegyei régészeti- és művelődéstörténelmi egyesület 21 éves működésére*. Békés. Szerk. OLÁH György. Gyula, 1895. 78–81.

⁴⁴ BANNER János: *Régi kutatók — új feladatok*. A gyulai múzeum kilencven éve. Gyula, 1959. 9.

⁴⁵ A könyvtár történetéről részletesen ír DUSNOKI József: *A gyulai könyvtár története 1957-ig*. In: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékiülés. Gyula, 1986. 33–41. Ebben az előadásban már felvettem Mogyoróssy könyveinek visszaadását a gyulai könyvtárnak.

⁴⁶ BML. Gyula város polgármesterének iratai. 1390/933. ikt. sz.

⁴⁷ BML. Gyula város polgármesterének iratai. 80/1931. ikt. sz.

Több mint valószínű, hogy ezzel kezdődött Mogyoróssy János könyveinek elkálódása. Gyulán máig mindössze mintegy 32 mű maradt meg könyvtárából. A Békés Megyei Könyvtárban most összegyűjtötték megmaradt köteteit. Ezt az tette lehetővé, hogy Mogyoróssy könyvei nagy részébe beírta nevét, vagy monogramját, máskor címere vagy szárazbélyegzője található meg a könyvben. Így mintegy 125 kötet könyvet sikerült azonosítani, amelyet nemes gesztussal visszaszármaztatnak Gyula városának, a gyulai könyvtárnak, amely 1968-tól Mogyoróssy nevét viseli. Ezzel végül is teljesülhet Mogyoróssy akarata, aki azt kívánta, hogy könyveit szeretett városában őrizték és egy külön szekrényben helyezték el „Mogyoróssy adománya” felirattal, még akkor is, ha könyveinek már csak — bár nagyon is értékes — morzsalékait helyezhetjük el oda.

DUSNOKI, JÓZSEF

Les livres et l'instruction d'un noble de province (János Mogyoróssy)

János Mogyoróssy (1805–1893), employé du domaine seigneurial de Gyula, a jeté les fondements, en 1836 à Gyula, d'une bibliothèque d'école. Dans l'école nationale à deux classes de la ville Gyula, il a fait former un local pour la bibliothèque et il a pourvu cette bibliothèque de 300 livres environ. L'étude énumère de nombreux exemples de comparaison pour montrer l'importance de ce don de livre au comitat Békés à l'époque des réformes. Malheureusement, les livres de Mogyoróssy se sont égarés au cours des années suivantes. En 1868, Mogyoróssy, déjà âgé, a fait une donation nouvelle, cette fois-ci beaucoup plus considérable: il a légué sa riche collection d'antiquités et sa bibliothèque contenant 844 volumes à un lycée qui devrait être fondé à l'avenir, ou „au public de la ville Gyula”. La collection a été placée dans le local d'école déjà mentionné. Après la biographie de Mogyoróssy, l'étude s'occupe de l'évolution de son penchant pour l'histoire et l'archéologie et de ses lectures de jeunesse et de la formation de son instruction reflétées par ses notes. L'analyse de la donation de livres de 1868 Mogyoróssy était possible à l'aide de l'inventaire détaillé dressé à l'occasion de la réception du don. Dans cette collection, les ouvrages scientifiques étaient prépondérants, le nombre des ouvrages de belles lettres ne montait qu'à 55.

C'est la période des réformes (1825–1848) qui était déterminante dans la vie et dans la formation spirituelle de Mogyoróssy. Il s'attachait, même plus tard, aux impressions et aux idéaux reçus dans cette période de sa vie. Le noyau de sa conception du monde est formé par une conception spéciale de l'histoire, avec la nation au centre, et par une conception de la nation fondée sur cette dernière, et c'est ce qui détermine sa prise de position dans les questions du progrès social. En guise de conclusion, l'étude nous informe sur le sort ultérieur des livres de Mogyoróssy et sur l'évolution de l'histoire de la bibliothèque de Gyula.

GRÜLL TIBOR

Szobrok a görög és római közkönyvtárakban

Az antik könyvtárakra vonatkozó feliratok és irodalmi emlékek nem hagynak kétséget afelől, hogy ezen épületek díszítésére az építtetők legalább annyi figyelmet és pénzt fordítottak, mint az ott elhelyezendő könyvekre. Az ephesosi Celsus-könyvtár dedikációjában, amit a bejárat fölött helyeztek el, a következőket olvashatjuk: Τὴν Κελσιανὴν βιβλιοθήκην κατασκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων σὺν πάντι τῷ κόσμῳ καὶ ἀναθημασι καὶ βιβλίοις. (A Celsus-könyvtárát saját költségén állította a teljes díszítéssel, szobrokkal és könyvekkel.)¹ Mint az a felsorolásból is kitetszik, a könyvek egyenesen az utolsó helyre kerültek az épület és annak díszítményei mögött.

A κόσμος (díszítmény) kifejezés egyébként valószínűleg azokra az építészeti ornamensekre vonatkozik, amelyeket csaknem valamennyi könyvtár esetében alkalmaztak. Mint azt a sevillai Isidorus írja:²

„Peritiores architecti neque aurea lacunaria ponenda in bibliothecis putent neque pavimenta alia quam Carysteo marmore quod auri fulgor hebetat.” (A befutottabb építészek már más mennyezetet és padlózatot nem is akarnak csinálni a könyvtárakban, csak karystioni márványból valót, ami az arany fényével vetekszik).

A többé-kevésbé épen fennmaradt és feltárt antik könyvtáráépületek valóban luxuskivitelben készültek.³ A 130 körül Athénban épült Hadrianus-sztoa és az abban elhelyezett bibliothéka Pausanias szerint a császár legnagyszerűbb ajándéka volt az athénieknek,⁴ száz frígiai márványból faragott oszlopából azonban egyetlen egy sem maradt ránk.⁵ A könyvtárak fontos tartozékai voltak a porticusok is, mint a társa-

¹ PLATTHY, J.: *Sources on the Earliest Greek Libraries*. Amsterdam, 1968. Nr. 128–129.

² ISIDORUS: *Etymologiae* VI,11,2. A sevillai Isidorus e szöveghelye azért is rendkívül fontos, mert a középkor elsősorban ezen keresztül ismerte az antik könyvtárakat.

³ MAKOWIECZKA, E.: *The Origin and Evolution of the Architectural Form of Roman Library*. Warszawa, 1978. 109.

⁴ PAUSANIAS: *Descriptio Graecae* I,18,9: καὶ οἰκήματα ἐν ταῦτα ἐστὶν ὁρόφῳ τε ἐπιχρῶν καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ, πρὸς δὲ ἀγάλμασι κεκοσμημένα καὶ γραφαῖς. κατὰκειται δὲ ἐς αὐτὰ βιβλία (Vannak itt aranyozott és alabástrom kővel készített tetővel, szobrokkal és képekkel feldíszített épületek: ezekben könyvek találhatók).

⁵ SISSON, M. A.: *The Stoa of Hadrian at Athens* = *Bulletin of the British School of Archeology at Athens* [BSA].11 (1929). 50–72.

sági élet hagyományos központjai. Egy mylasai dedikációs felirat is külön kiemeli a „könyvtár körül épült korinthusi oszlopokat”.⁶

A római könyvtárak belső kialakításának legszembevetőbb jellegzetességei a fali üregekbe elhelyezett tárolószekrények (loculamenta, armaria) voltak.⁷ Seneca szerint a gazdagok mértéktelen luxuriájukban citrusfából vagy elefántcsontból készíttetik könyvszekrényeiket, amelyek gyakran a plafonig érnek.⁸

A fentebb idézett ephesusi feliratban a κόσμος mellett szerepel még az ἀναθήμα kifejezés is, ami szó szerint „felállított vagy felszentelt dolgot” jelent. Valószínű azonban, hogy itt egyszerűen „szobor” értelemben használták, a könyvtárak díszítésének ugyanis ez volt a legelterjedtebb módja. Ezt igazolja egy Volsiniiből előkerült töredékes felirat is, amelyben egy magasrangú katonatiszt a városnak bybliothecam a solo [—]mque libris et statuis [—]estamento dedit (könyvtárat és (...) -t könyvekkel és szobrokkal együtt adományozott végrendeletében) (CIL XI, 2704b). A következőkben a görög és római nyilvános könyvtárakban felállított szobrokról valló irodalmi és régészeti testimoniumokat fogom közelebbről megvizsgálni.

I. Istenszobrok

Konkrét adatok híján is valószínű, hogy az első könyvtárak, ill. archívumok Görögországban is templomokban és az azokhoz szorosan kapcsolódó épületekben jöttek létre.⁹ Szerepet játszhatott ebben egyiptomi hatás is,¹⁰ de legfőképpen az a védelem, amely a temenoszon (felszentelt szentélykörzeten) belül elhelyezett értékeket megillette. Márpedig a könyv, különösen ha híres alkotó kifogástalan szövegű példányáról volt szó, igen nagy értéket jelentett.¹¹

⁶ PLATTHY: *i. m.* Nr. 136. προνποκεμενους [- -] κορινθίους ἐξυστρωμέν[ους] τὴν περὶ τὴν βιβλιοθήκην (A könyvtár közvetlen környékén csavart (?) korinthusi oszlopok találhatók).

⁷ WENDEL, C.: *Der antike Bücherschrank*. Göttingen, 1943. (Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Jahrg. 1943. 7.) 267–299. — MAKOWIECZKA: *i. m.* 102.

⁸ SENECA: *De tranquillitate animi*. 9,6–7; vö. ULPIANUS: *Digesta*. 32,52,7,2. (eborea bibliotheca, elefántcsont könyvtár).

⁹ POSNER, E.: *Archives in the Ancient World*. Cambridge, 1972. 104. skk. (A hellénisztikus Athénben a Métróon volt az első állami levéltár.) Egy templomi könyvtárat ismerünk Andaniából is, l. DITTENBERGER: *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Nr. 736, 13–16. — PLATTHY: *i. m.* Nr. 103. (i. e. 92-ben keletkezett felirat)

¹⁰ Wendel szerint ebben a közvetítő a görögök felé az alexandriai Serapeion volt, amely egyértelműen tükrözi az egyiptomi templom-könyvtárak építészeti hatását. L. WENDEL, C.: *Die bauliche Entwicklung der antiken Bibliothek*. In: Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen. Köln, 1947. 144–166. — Az egyiptomi templom-archívumokhoz: WESSETZKY, V.: *Die ägyptische Tempel-Bibliothek* = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. 100 (1973). 54–59. — A Serapeion topográfiájához: ROWE, A. — REES, B. R.: *The Great Serapeum of Alexandria* = *Bulletin of the John Rylands Library* (BRL) 39. (1956/57). 491–495.

¹¹ Egy déloszi felirat szerint (l. PLATTHY: *i. m.* Nr. 111) az androsziak kincsesházában, egy háromszögletű thékában őrizték Alkaios műveit. Az antik könyvárakról l. KLEBERG, T.: *Buchhandel und Verlagswesen in der Antike*. Darmstadt, 1969. 14–15 (görög), 56–58 (római árák).

Az I. Attalos (241–197) által alapított, majd II. Eumenéstől (197–159) továbbfejlesztett pergamoni könyvtár – az egyetlen régészetiileg is feltárt hellénisztikus könyvtár – szorosan egybeépült a mellette álló Athéna-szentéllyel.¹² A templom északi részéhez egy négy helyiségből álló építmény csatlakozott. A legkeletebbre fekvő terem nagyobb volt, mint a többi (13,53 × 15,95 m), s ez az eltérés nemcsak a nagyságban, hanem a másik háromtól elütő belső berendezésben is megnyilvánult. Három oldala mentén ugyanis egy 90 cm magas és 1 m széles pódium futott körbe, ami az északi falnál, pontosan a bejáratnál szemben kiszélesedett (2,74 × 1,05 m). Ez az emelvény volt annak a kolosszális Athéna-szobornak a talapzata, amit a terem előtti csarnokban találtak meg 1880-ban, más szoborbázisokkal együtt, melyekről a III. fejezetben esik szó.¹³

A szobor az i. e. 2. században készült, kb. egyharmadára kicsinyített szabad utánzata az athéni Parthenonban álló Pheidias-féle Athéné szobornak.¹⁴ Bár az erről készült másolatok nem voltak ritkák, különösen a kis-ázsiai területeken nem,¹⁵ a pergamoni kópia művészettörténeti jelentősége mégis kiemelkedő. A 3,5 m magas szoboralak Pheidias művének legnagyobb ránk maradt másolata, s noha az istennő attribútumai (a pajzs, a kígyó, a lándzsa és a kezében tartott Niké-szobor) hiányoznak, ez is egyike azon két fennmaradt alkotásnak, melynek talapzata az eredeti alatt álló relief töredékét is megőrizte.¹⁶ A szobor egyben annak is szemléletes bizonyítéka, hogy az Attalidák szoros kapcsolatban lehettek Athénnel, amit kultúrpolitikájukban is kifejezésre juttattak.¹⁷ Ennek a politikának egyik legfontosabb alapja pedig – amint azt a szobor felállításának helye is demonstrálja – éppen az Athéné-templom mellett épült könyvtár lehetett.

Az istennő szobrai egyébként gyakran jelennek meg római-kori könyvtárakban is – ugyan némileg megváltozott funkcióban. Az i. sz. 1. században az idősebb Plinius még látta a palatinusi Apollón-templomban felállított és Delphoiból odavitt

¹² Régészeti adatok: CONZE, A.: *Die pergamenische Bibliothek*. (Sitzungsberichte d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1884). 1259–1270. – BOHN, R.: *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*. Berlin, 1885. 56–72. (Altertümer von Pergamon [AvP] II,1.)

¹³ A szobor publikációja: WINTER, F.: *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*. Berlin, 1908. Nr. 24., 33–46. Taf. VIII, Beibl. 2.3. (AvP VII,1)

¹⁴ GERNAND, M.: *Hellenistische Peplosfiguren nach klassischen Vorbildern*. Athenische Mitteilungen. 90 (1975). 17–24. 23. Anm.1.: „Die pergamenische Parthenos wird meist um die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. in die ersten Regierungsjahre Eumenes II datiert, wegen ihrer starken stilistischen Ähnlichkeit mit den Figuren des Grossen Frieses.” Az utóbbihoz vö. PFANNER, M.: *Bemerkungen zur Komposition und Interpretation des grossen Frieses von Pergamon* = *Archäologische Anzeiger*. 1979. 46–57.

¹⁵ PRAG, A. J. N. W.: *New Copies of the Athena Parthenos from the East*. In: Parthenon-Kongress. Basel, 1982. Bd. I. (Mainz 1984), 182–187. Notes: Bd. II. 406–408. – A Parthenos-szobor ugyanilyen népszerű volt a kis-ázsiai hellénisztikus pénzekben is.

¹⁶ Ezzel nagyban hozzájárult az eredeti rekonstrukciójához. L. LEIPEN, N.: *Athena Parthenos. A Reconstruction*. Toronto, 1971. Nr. 21. 7. (fig. 64.)

¹⁷ SCHAILLES, H. J.: *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert vor Christus*. Tübingen, 1985. 54. Anm. 338. (Mitteilungen des Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul. 36.)

bronz Athéné-szobrot, ami az ottani könyvtárat díszítette.¹⁸ Az 1901-ben a numidai Timgadban feltárt 3. századi alapítású könyvtárban az azonosítást végző Pfeifer szerint¹⁹ a bejáratnál szembeni nagyobbik, oszlopokkal díszített falifülkében szintén Minerva szobra állt, melynek töredékét a közelben sikerült megtalálnia.²⁰ Ebben az időben az istennő szobrai már eredeti funkciójukat veszített díszek csupán, melyeknek „szekularizációja” az 1. században indul meg: Traianus Bibliotheca Ulpiajával ugyanis megjelennek az első nem templom mellé épült közkönyvtárak is.²¹ A principátus időszakában a római bibliothékák — hellénisztikus mintákat követve — tipikus szentély-könyvtárak voltak. Augustus palatinusi Apollón-temploma, a Porticus Octaviae (ami Juppiter Stator és Juno Regina templomait zárta magába), majd a későbbiekben Tiberius Augusta-temploma, vagy Vespasianus Templum Pacis mind ezt az irányvonalat követték. Gellius Tiburban, a Hercules Victor templomával egybeépült könyvtárban talált értékes kéziratokra a 2. század második felében.²² Talán Alexander Severus volt az utolsó császár, aki a Pantheonban állíttatta fel könyvtárát,²³ a 3. század első felében.

Itt azonban már maguk a templomok is az őket alapító császárok kultuszát szolgálták, végső soron pedig a Birodalom nagyságát és gazdagságát voltak hivatva reprezentálni.²⁴ Nem véletlen, hogy a könyvek jelentős részét is Görögországból szállították oda,²⁵ s az épületek, azoknak díszítése is a hadizsákmányokból (spolia) került ki.²⁶ A legfontosabb kultuszszobor is természetesen magát a császárt kellett hogy ábrázolja.

¹⁸ *Naturalis Historia*. 7,210. — H. Tiersch szerint ez az Athéné-szobor a kettős könyvtár görög részlegében, míg Augustus Apollón-szobra a latin gyűjteményben kapott helyet. L.: *Die Athena Areia des Pheidias und der Torso Medici in Paris*. Göttingen, 1938. 254. (Bővebben a II. fejezetben.)

¹⁹ PFEIFER, H. F.: *The Roman Library at Timgad*. *Memoirs of the American Academy in Rome*. 9 (1931). 156.

²⁰ PFEIFER: *i. m.* 161. — Hivatkozik CAGNAT, R. munkájára: *Carthage, Timgad, Thébessa*. Paris, 1909. 105. (Sajnos a művet nem sikerült megszerezniem.)

²¹ WENDEL is szükségesnek tartja a megkülönböztetést a templom mellé és a templom nélkül épített könyvtárak között, l. *Bauliche Entwicklung*. . . , 155.

²² *Naturalis Historia* 19,5; 9,14 — a könyvtár alapításának idejét nem ismerjük.

²³ L. Julius Africanus papirusztöredékét (KESTOI: *Oxyrynchus Papyri*. III. 142 — PLATTHY: *i. m.* Nr. 12.).

²⁴ WENDEL: *Bauliche Entwicklung*. . . 149.

²⁵ ISIDORUS: *Etymologiae*. VI,5,1 — *Naturalis Historia*. 7,115 — CALLMER, Ch.: *Antike Bibliotheken*. *Opuscula Archaeologica*. III. (Lund, 1944). 154. stb.

²⁶ Octavianus a dalmáciai győzelem hadizsákmányaiból (i. e. 33) emelte a Porticus Octaviae-t és az ott elhelyezett könyvtárat (Cassius Dio, XLIX,43,8), de még előtte Metellus is ezen a helyen állíttatta ki Macedóniából hozott műkincseit (Velleius Paterculus I,11,3). Vespasianus a Béke Templomát 75-ben emelte, s a zsidó háborúban szerzett spoliумokkal díszítette (Josephus FLAVIUS: *Bellum Judaicum*. VII,5,7. — vö. Suetonius: *Vespasianus*. 9,1)

II. Császárszobrok

Az elsősorban kultikus jelleggel feállított hellénisztikus-kori istenszobroktól az uralkodó személyes hatalmát és „védnökségét” kifejező császárszobrokig való átmenetet legjobban Augustus példáján szemléltethetjük. Az actiumi győzelem után, i. e. 28. október 9-én avatták fel a Palatinuson azt a templomot, amelyet Augustus egy haruspicium (állati bélből történő jóslat) alapján Apollónnak szentelt fel.²⁷ A templom közvetlen közelében, egy porticusban kettős – görög és latin részleggel rendelkező – könyvtárat is berendeztek.²⁸ Két 4. századi scholionból értesülünk arról, hogy Caesar in bibliotheca statuum sibi posuerat habitu ac statu Apollinis (a császár a könyvtárba egy szobrot állított fel magáról, Apollón öltözetében és testtartásában) (Pseudo-Acro Horatius *Epistolae* I,3,17-hez fűzött magyarázata.); illetve et tangit (sc. Vergilius) Augustum, cui simulacrum factum est cum Apollinis cunctis insignibus (itt – ti. Vergilius – Augustusra is céloz, akinek szobrát Apollón minden jelvényével készítették el) (Servius Vergilius *Eclogae* IV,10-hez fűzött magyarázata). A szobor ikonográfiai típusának megállapítására számos kísérlet történt.²⁹ A kutatók egy jelentős része azonban, minthogy a szobor a templomon kívül, a könyvtárként funkcionáló porticusban volt elhelyezve (vö. Propertius II, 31, 5–6), azt feltételezi, hogy a császár magát a Μουσάρχης (múzsavezető, vagy a κithαρῶδός kithara-énekes) alakjában ábrázoltathatta.³⁰ Ezt a szobortípust láthatjuk egyébként az actiumi győzelem emlékére vert egyik denariuson is.³¹

A temenosz-terület és a könyvtár kialakításában Zanker szerint a pergamoni és alexandriai példákat követte Augustus.³² A szobor ily módon része lett a hivatalos császári kultúrpropagandának: híven tükrözi az „apollóni éra” megszületését,³³ másrészt mint istenszobor, biztosítja a „védnökséget” a temenoson belül elhelyezett könyvtár felett.

Ezeknek az épületeknek fontos kulturális szerepük mellett a későbbiekben is feladata volt a császári kultusz ápolása. Erre vonatkozóan igen érdekes dokumentumokat tudunk felmutatni. Tacitus tudósítása szerint (*Annales* II,83) 19-ben a sze-

²⁷ Cassius Dio XLIX,15,5, – HORATIUS: *Epistolae* I,3,17 – PLINIUS: *Naturalis Historia* 7,210 stb. – Az eddigi legjobb összefoglalás, a legbővebb szakirodalommal: ZANKER, P.: *Der Apollontempel auf dem Palatin*. Ausstattung und politische Sinnbezüge nach der Schlacht von Actium. In: *Città e architettura nella Roma imperiale*. Copenhagen, 1983. 21–40. (Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. X.)

²⁸ SUETONIUS: *Augustus* 28,3: „addidit (sc. Augustus) porticus cum bibliotheca Latina Graecaque” (Augustus) hozzátett még egy oszlopcsarnokot is, latin és görög könyvtárral. – CASTAGNIOLI, F.: *Sulla biblioteca del tempio di Apollo Palatino*. Rendiconti della Accademia dei Lincei [RAL] 4 (1949) 380–382.

²⁹ ALFÖLDI, A.: *Die zwei Lorbeerbaume des Augustus*. Bonn, 1973. 53. skk. (Antiquitas, Reihe III. Bd. 14.) – ZANKER: i. m. 37. Amn. 12.: „Die Überlieferung ist problematisch. Das klassizistische Augustusbildnis kann leicht zu einer entsprechenden Auffassung geführt haben.”

³⁰ EISENHUT, W.: *Die Einleitungsverse der Elegie IV 6 des Properz* = *Hermes* 84 (1956) 121–128.

³¹ ZANKER: i. m. 31–32. Anm. 47.

³² ZANKER: i. m. 24, 32.

³³ ZANKER, P.: *Augustus und die Macht der Bilder*. München, 1987. 57–60. – KELLUM, B.: *Sculptural Programs and Propaganda in Augustan Rome*. The Temple of Apollo on the Palatine. In: *The Age of Augustus*. Providence, 1985. 169–176.

nátus döntése alapján a palatinusi Apollón-templom könyvtárában helyezték el az elhunyt Germanicus képmását:

„Cum censetur clipeus auro et magnitudine insignis inter auctores eloquentiae, adseveravit Tiberius solitum paremque ceteris dicaturum: neque enim eloquentiam fortuna discerni, et satis inlustre, si veteres inter scriptores habetur.” (Mikor egy hatalmas aranypajzsot javasoltak neki felállítani az ékesszólás nagyjai között, Tiberius kitartott amellett, hogy csak szokásosat s a többivel egyformát fog állíttatni, mert az ékesszólást nem rang szerint osztályozzák, és elegendő kitüntetés, ha a régi szerzők közé sorolják. — Borzsák István ford.)

Nem is csoda, ha Tiberius belement a dologba, hiszen ekkor már Augustus képmása is ott állt a többi szónok-kiválóságok, pl. Hortensius, imagói között (vö. *Annales* II,37). Szerencsénkre az 1947-ben Maglianóban (az etruszk Hebában) talált felirat³⁴ a szenátusi határozatnak ezt a részét is pontosan közli velünk:

„Utique in Palatio in porticu quae est ad Apollinis, in eo templo in quo senatus haberi solet, [inter imagines virorum in]lus (t)ris ingeni Germanici Caesaris et Drusi Germanici, patris eius natural[is, fratri]sq[ue] Ti. Caesaris Aug[usti], qui ipse quoq[ue] fecundi ingeni fuit, imagines ponantur supra capita columna[rum eius fas]ti[t] quo simulacrum Apollinis tegitur.” ([A szenátus elhatározta], hogy a Palatinuson, az Apollón-szentélynél levő oszlopcsarnokban, abban a templomban, amelyben a szenátusi üléseket szokták tartani, a férfiak képmásai közé a kiváló tehetségű Germanicus Caesar és Drusus Germanicus, az ő vér szerinti atyja, Tiberius Caesar Augustus testvére, aki maga is nagy tehetséggel volt megáldva, képmásai annak az oszlopfőnek a tetejére tétessenek, amely Apollo képmását takarja.)

Germanicus imago clipeatája, másnéven pajzsképe tehát az oszlopfők fölé került abban az épületben, ahol Apollón(-Augustus) szobra állt. Propertius leírása alapján azt is biztosra vehetjük, hogy ezek a medaillon-képek a könyvtárban voltak elhelyezve.³⁵ A szakirodalomba sokáig vita folyt arról, hogy pontosan milyen formában is képzelhetjük el ezeket a díszítményeket.³⁶ A Torre Annunziatában feltárt Villa Oplontis freskói nem hagynak kétséget afelől, hogy a pajzsképeket viszonylag nagy magasságban, a bejárat közelében szokták a falra vagy az oszlopokra függeszteni.³⁷ A Tabula Hebana szerint — és ez sem kevésbé figyelemre méltó — Augustus és Germanicus, csakúgy mint az ott szereplő valamennyi kiválóság, fecundum ingenium (gyümölcsöző tehetsége) miatt kapott helyet a könyvtárban. Ezt a szokást még a 3. században is megtartották: ha hihetünk a *Historia Augusta* tudósításának, Numerianust (283–284) egy beszéde miatt szintén szoborral tisztelte meg a szenátus az Ulpia-könyvtárban.³⁸

³⁴ OLIVER, J. H. — PALMER, R. E. A.: *Text of the Tabula Hebana* = American Journal of Philology [AJPh] 75 (1954). 225–249. Az idézett szövegrész: 227, 1–4. sk.

³⁵ LAST, H.: *The Tabula Hebana and Propertius II 31.* = Journal of Roman Studies [JRS] 43 (1953) 27–29.

³⁶ PEKÁRY, Th.: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft.* Berlin, 1985. 47, 61. skk. (Das römische Herrscherbild III. Abt.) — Alapvető munkájában szinte valamennyi általam említett példát felhossa a könyvtárakban felállított császárszobrokra.

³⁷ WINKES, R.: *Pliny's Chapter on Roman Funeral Customs in the light of clipeatae imagines* = American Journal of Archeology [AJA] 83 (1979). 481–484. Képek a falfestményekről: FRANCISCIS, A. de: *The Pompeian Wall Paintings in the Villa of Oplontis.* Recklinghausen, 1975.

³⁸ *Scriptor(es) Historiae Augustae.* „Carius Carinus et Numerianus 11,3: illi statua non quasi Caesari sed quasi rhetori decernerentur, ponenda in Bibliotheca Ulpia, cui subscriptum est: Numeriano Caesa-

Szerte a Római Birodalom területén találhatunk példákat arra, hogy könyvtárakat a császárnak szenteltek. Kósz szigetén a philokaisar (a császár barátja) címet viselő Caius Stertinius Xenophon, Claudius háziorvosa alapított könyvtárat az Asklepionban,³⁹ amit τοῖς Σεβαστοῖς καὶ τῷ δάμνῳ (a felségeknek és a népnek) ajánlott fel.⁴⁰

Az athéni Titus Flavius Pantainos könyvtára az egyik legjobban ismert és feltárt antik könyvtár, hála az amerikai régészek több évtizedes kutatómunkájának.⁴¹ Az épület maradványai az athéni Attalos-sztoa déli részén kerültek elő. Az alapításról szóló felirat⁴² tanúsága szerint 98 és 102 között épülhetett, amit az itt előkerült kerámia leletanyag is megerősít.⁴³ A felirat eleje fordításban így hangzik: „Athéna Poliasznak és Caesar Augustus Nerva Traianus Germanicus császárnak, s Athén város lakóinak, a Múzsák papja, a Bölcsesség barátja, Titus Flavius Pantainos. . .” A könyvtár közelében két márvány talapzat is előkerült, melyek a könyvtárral egy időben (102 előtt) készültek, s a rajtuk levő feliratok szerint mindkettőt Tib. Claudius Atticus Herodes — az ismert politikus, Herodes Atticus apja — állíttatta Traianus szobrai számára.⁴⁴ Leslie Shear szerint Atticus adományai a könyvtár legjelentősebb szobordíszai lehettek.⁴⁵

Az ifjabb Plinius bithyniai proconsulságának második évében, 113 januárja és szeptembere között a bithyniai Olympus melletti Prusában időzött (*Epistolae* X,81), ahol éppen nagy perpatvar folyt egy újonnan felállított oszlopcsarnok körül.⁴⁶ A prusai születésű Ti. Flavius Dion Cocceianus, közismertebb írói nevén Chrysostomos, már addig is számos építkezést folytatott szülővárosában, amit a lakosság nem nézett jó szemmel (*Orationes* 40,5–9; 45,11–15; 47,8–19; 48,11). Ebben az esetben

ri, oratori temporibus suis potentissimo” (Elhatározták, hogy szobrot állítanak neki, de nem mint császárnak, hanem mint szónoknak, az Ulpia-könyvtárban helyezik el, a következő aláírással: Numerianus császárnak, kora legnagyobb tehetségű szónokának).

³⁹ SHERWIN-WHITE, S. M.: *Ancient Cos*. Göttingen, 1978. 220. — A szigeten egyébként már Hippokratész idején is létezett könyvtár, amelynek a neves orvos volt a könyvtárosa (I. *Naturalis Historia*. 29,1–4). Egy késői anekdota szerint Hippokratész éppen azért hagyta el szülőföldjét, mert szeretett könyvtára leégett (TZETZES: *Historiarum variarum chiliades*. VII. 963–965. Kiessling).

⁴⁰ A felirat szövegét I. PLATTHY: *i. m.* Nr. 113. — Az iszonyúan gazdag Xenophón (vö. PLINIUS: *Nat. Hist.* 29,3) több felirata is ismert a szigetről, I. HERZOG, R.: *Koische Forschungen und Funde*. Leipzig, 1899. Nr. 21–25.

⁴¹ Összefoglalóan I. THOMPSON, H. A.: — WHYCHERLEY, R. E.: *The Agora of Athens*. Princeton, 1972. 114–116. (The Athenian Agora, vol. XIV)

⁴² PLATTHY: *i. m.* Nr. 36. — Pantainos családjáról: PARSONS, A. W.: *A family of philosophers* = *Hesperia Suppl.* VIII (1949). 268–272.

⁴³ SHEAR, T. Leslie. *Hesperia* 42 (1973). 389.

⁴⁴ Az egyik a Pantainos-könyvtártól északra, az út mentén levő sztoánál (SHEAR, T. Leslie. *Hesperia* 42 (1973). 175–176), a másik az Athéna-kapunál került elő (VERDELIS, N. M.: *Bulletin Correspondance Hellénique* 71–72 (1947/48) 42–46). A két felirat szövege szó szerint megegyezik.

⁴⁵ „No doubt the building and the statue were dedicated at the same time and we may well suppose that Atticus' contribution to Pantainos' library was one of its principal sculptural adornments” (*Hesperia* 42 (1973). 176).

⁴⁶ SHERWIN — WHITE, A. N.: *The Letters of Pliny*. A Historical and Social Commentary. Oxford, 1966. 675–679.

amiatt támadt felháborodás, mert az oszlopcsarnokban, a császár szobrával megszentelt helyen egy síremléket állított fel családtagjai számára (*Oratio* 47,20). A döntőbírónak hívott Plinius maga is megsemmisítette a helyzetet:

„Ipse in praesenti fui, et vidi tuam quoque statuam in bibliotheca positam, id autem, in quo dicuntur sepulti filius et uxor Dionis, in area collocatum, quae porticibus includitur.” (Személyesen tartottam helyszíni szemlét, és meggyőződtem róla, hogy a szobrot a könyvtárban állították fel, a síremlék viszont, ahol állítólag Dion felesége és fia vannak eltemetve, egy oszlopcsarnokkal övezett térségben emelkedik.) (uo.)

Az épület tehát, amit Dión a császár szobrával is megtisztelt,⁴⁷ egy oszlopokkal körülvett, könyvtárként is funkcionáló udvaron állhatott.

A pergamoni Asklepeionban az ún. „oszlopos udvar” (Propylonhof) melletti helyiséget először Tirsch azonosította egy könyvtár épületének maradványaival.⁴⁸ A terem apszisa előtt egy szobortalapzatot találtak a következő felirattal: θεὸν Ἀδριανὸν Φλ(αυία) Μελιτινῆ (Hadrianus istent – ti. tiszteli – Flavia Melitiné).⁴⁹ K. Wendel szerint a kolosszális méretű császárszobor – melyet szinte teljes épségében sikerült megtalálni⁵⁰ –, Hadrianus 123-ban történt látogatásának tiszteletére készült, amely alkalomból valószínűleg a könyvtárat is jelentősen átépítették.

Az eddigiek alapján tehát alapvetően két típusba sorolhatjuk a könyvtárban felállított császárszobrokat. Az egyik, amely attribútumaival az uralkodót a nagy filozófusok, szónokok vagy irodalmárok közé sorolja – ezt általában a szenátus adományozza. A másik, általánosabban elterjedt forma egyszerűen az épület császárnak történő felajánlását erősíti meg az ott elhelyezett szoborral.

III. Írók, költők, szónokok portréi

Mint azt az előbbieken is láttuk, Germanicus képmását a szenátus határozata szerint inter auctores eloquentiae (az ékesszólás szerzői között) (Tacitus), illetve inter imagines virorum (férfiak képmásai között) (Tabula Hebana) állították fel az Apollón-templom melletti könyvtárban. Az irodalmárok és szónokok itt felállított portrészobrairól Plinius külön is megemlékezik enciklopédiájának szobrokról szóló fejezetében (*Naturalis Historia* XXXV,9–11), amelynek idevonatkozó szövegét érdemes teljes terjedelmében közölni:

⁴⁷ „Dio's benefaction took a form well known from legal texts and inscriptions that of an official 'promise' (hyposcheris)”, I. JONES, C. P.: *The Roman World of Dio Chrysostom*. Cambridge–London, 1978. 112. skk.

⁴⁸ *Das Asklepeion von Pergamon*. Berlin, 1938. 40–43. – CALLMER: i. m. 175.

⁴⁹ HABICHT, C.: *Die Inschriften des Asklepeions*. Berlin, 1969. Nr. 6. 29.; Nr. 38. 84. (AvP VIII,3) – FINK, J. *Hermes* 83 (1955) 507. Nr. 6. – A szerző Flavia Meletinét egy papnővel azonosította, aki 163/64-ben állított szobrot Pireusban. Ez az azonosítás azonban minden alapot nélkülöz. L. még: GAY, M. Le: *Hadrien et l'Asklepeion de Pergame* = *Bulletin Correspondance Hellénique* 100 (1976). 351. skk.

⁵⁰ WENDEL, C.: *Bauliche Entwicklung*. ... 25. – A szobor illusztrációja: WEGNER, M.: *Hadrian*. Berlin, 1956. 59. Taf. 14b. (Das römische Herrscherbild II,3). L. még: INAN, J. – ROSENBAUM, E.: *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. London, 1966. 70. Nr. 31. Tab. 18,1,2. és 19,1. – Heintze inkább 124/5-re datálná a szobor keletkezését (*Gymnasium* 65 (1958). 474).

„Non est praetereundum et novicium inventum, siquidem non ex auro argentove, at certe ex aere in bibliothecis dicantur illis, quorum immortales animae in locis iisdem loquuntur, quin immo etiam quae non sunt finguntur, pariuntque desideria non traditos vultus, sicut in Homero evenit. Utique maius, ut equidem arbitror, nullum est felicitatis specimen quam semper omnes scire cupere, qualis fuerit aliquis. Asini Pollionis hoc Romae inventum, qui primus in orbe bibliothecam dicendo ingenia hominum rem publicam fecit. An priores coeperint Alexandrae et Pergami reges, non facile dixerim. Imaginum amorem flagrasse quondam testes sunt Atticus ille Ciceronis edito de iis volumine, M. Varro benignissimo invento disertis voluminum suorum fecunditati etiam septingentorum inlustrium aliquo modo imaginibus, non passus intercidere figuras aut vetustatem aevi contra homines valere, inventor muneris etiam dis invidiosi, quando immortalitatem non solum dedi, verum etiam in omnes terras misit, ut praesentes esse ubique ceu di possent.” (Amellett az újmódi találmány mellett sem kell szótlanul elmennünk, hogy ha nem is aranyból vagy ezüstből, de legalábbis bronzból (szobrokat) állítanak a könyvtárakban azoknak, akiknek halhatatlan szellemei ugyanezen helyeken szólnak, sőt meg nem lévő (alakokat) is kitalálnak, s a vágy ránk nem hagyományozott arcképeket szül, mint az Homérosz esetében is történt. Mindenesetre úgy vélem, hogy nincs is nagyobb ismertetőjele a boldogságnak, mint mindig mindenkiről tudni akarni, hogy hogyan nézett ki. Rómában ezt Asinius Pollio találta fel, aki a földkerekségen elsőnek nyitva meg könyvtárát, az emberi tehetséget közüggé tette. Hogy előbb kezdték-e ezt az alexandriai és pergamoni királyok, nem tudnám egykönnyen megmondani. Hogy egykor mekkora lánggal lobogott a képmások iránti szenvedély tüze, tanú rá Atticus, Cicero barátja, aki erről a témáról adott ki egy könyvet. M. Varro azután e nagyszerű találmánnyal könyveibe 700 neves kiválóság arcképét illesztette bele valamilyen módon, nem tudván elviselni, hogy ezek az alakok elvessenek, vagy hogy az idő vasfoga ártson ezeknek az embereknek. Ez a foglalatosság az istenek számára is gyűlöletes volt, mivel nemcsak halhatatlanná tette őket, hanem ráadásul mindenfelé el is küldözte azokat, hogy — miként az istenek — bárhol jelen lehessenek.)

Foglaljuk össze most néhány pontban, mit is tudhatunk meg Plinius előbbi eszmefuttatásából: 1. az írók bronz szobrainak felállítása a könyvtárakban új találmány; 2. a szobrok legtöbbször csak afféle „ideáltípusok”, hiszen az ábrázolt szerzők arcát már senki sem ismeri, ilyen pl. Homérosz esete is; 3. római könyvtárakban először Asinius Pollio állított fel szobrokat; 4. ennek a szokásnak a görög előzményeiről Pliniusnak nincs tudomása. A könyvtári szobrokról Plinius ezek után áttér az írók könyvekben előforduló arcképeire, amelyekkel kapcsolatban a következő megállapításokat teszi: 5. a régiek képmások iránti szenvedélyes szeretetéről Atticus, Cicero barátja adott ki könyvet; 6. a szerzők képmása mint illusztráció először Varrónál jelent meg, aki 700 író arcképét adta közre művében; 7. ezáltal világszerte ismertté tette őket, ami méltán vívta ki az istenek irigységét, mivel ez a lehetőség egyedül számukra van fenntartva.

Más forrásokból is pontosan tudjuk, hogy a legelső nyilvános római könyvtárát Asinius Pollio nyitotta meg i. e. 39-ben, az Atrium Libertatisban,⁵¹ valóra váltva ezzel Caesar meghíúsult tervét.⁵² A könyvtár első vezetője M. Terentius Varro, a legelső latin nyelvű „könyvtártudományi” munka szerzője lett.⁵³ Később — mint arról

⁵¹ Valahol a Curia közelében lehetett, de közelebbi információk nincsenek róla. Minden bizonnyal már ez is görög-római részleggel épült. CALLMER: *i. m.* 156. — WELIN, E.: *Studien zur Topographie des Forum Romanum*. Lund, 1953. 179. skk.

⁵² WENDEL, C. — GÖBER, W.: *Geschichte der Bibliotheken: Das griechisch-römische Altertum*. Wiesbaden, 1955. 119. — CALLMER; *i. m.* 156. skk.

⁵³ *De bibliothecis librorum III.* — mindössze öt szó maradt fenn belőle, amiből a mű tartalmára vonatkozóan semmi nem derül ki. (*Grammaticae Romanae Fragmenta*. ed. H. FUNAIOLI. Lipsiae, 1907. vol. I. Nr. 53–54.)

ugyancsak Plinius tudósít (*Naturalis Historia* VII,115) – képmását is elhelyezték ugyanitt: „M. Varronis in bibliotheca, quae prima in orbe ab Asinio Pollione ex manubiis publicata Romae est, unius viventis posita imago est” (Varro könyvtárában, amelyet a földkerekségen először Asinius Pollio nyitott meg a hadizsákmányokból Rómában, egy életnagyságú szobrát helyezték el). Varróról a továbbiakban még esik szó, előtte azonban térjünk rá arra a néhány idézetre, amelyből kiderül, ki mindenkinek állítottak szobrot a római közkönyvtárakban.

A császárok ízlése is befolyásolhatta, hogy kik kaphattak szobrot a könyvtártermekben. Tiberius különösen szerette Euphorion, Rhianas és Parthenios verseit: „quibus poetis admodum delectatus scripta omnium et imagines publicis bibliothecis inter veteres et praecipuos auctores dedicavit.” (Ezeket a költőket nagyon kedvelte, meghagyta, hogy írásaikat, képmásaikat a nyilvános könyvtárakban a régi, kiváló írók között állítsák ki.) (Suetonius, *Tiberius* 70,2) (Kis Ferencné ford.) Hogy kik lehettek ezek a „régí és elismert szerzők”, arra rávilágít egy szintén Suetonius által ránk hagyományozott anekdota. Eszerint Caligula annyira nem szerette a római irodalom hivatalos nagyságait, hogy Vergilius és Livius írásait és képmásait csaknem eltávolíttatta valamennyi nyilvános könyvtárból (Suetonius, *Gaius* 34,4). Az általunk ismert római portrészobrok közül ma mindössze egyetlen egyről állíthatjuk több-kevesebb bizonyossággal, hogy Vergiliusról mintázták.⁵⁴

A második századtól kezdve már egészen közönséges dolognak számított, hogy híres írók szobraikat még életükben felállították a közkönyvtárakban. Ez a tisztesség érte a fentebb említett Dion Chrysostomost is Korinthoszban: τὴν εἰκὼ τοῦ σώματος ἐποιήσασθ' εἰ καὶ ταύτην φέροντες ἀνεθήκατε εἰς τὰ βιβλία, εἰς προεδρίαν (alakomását elkészítettétek és azt behozván felállítottátok a könyvek közé, a társalgóban) (*Oratio* 37,8). Ez a szokás még az 5. században is előfordult, amint Sidonius Apollinarius verse mutatja (*Epistolae* IX,16,3):

Quam mihi indulsit populus Quirini,
blattifer vel quam tribuit senatus,
quam peritorum dedidit ordo consors
iudiciorum,
Cum meis poni statuam perennem
Nerva Traianus titulis videret,
inter auctores utriusque fixam
bybliothecae.

(Amivel nekem hódolt Quirinus népe, vagy amivel engem megajándékozott a zajongó szenátus, amit a tapasztalt bírák egyetértő rendje adott, / midőn látta Nerva Traianus, hogy címeimmel örök szobrot állítanak nekem, amit mindkét – ti. a görög és latin – könyvtár szerzői között fogok elhelyezni.)

Felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon milyen alakú képmások lehettek a könyvtárakban felállítva? A Tabula Hebana, Tacitus és Plinius fentebb idézett szövegei azt sugallják, hogy az írók és költők esetében is pajzsportrérről lehetett szó, legaláb-

⁵⁴ Az eddigi viták és a szakirodalom összefoglalása: MCKAY, A. G.: *The Virgil Portraits* = Vergilius 30 (1984). 1–9.

bis az esetek nagyobb részében.⁵⁵ Irodalmi alakok ilyen típusú medaillon-portréit ismerjük a Villa Doriából (Aiszkhünosz, Démoszthenész)⁵⁶ és egy római költő szarkofágjáról (Menandrosz, Szophoklész).⁵⁷ 1981-ben az aphrodisiasi ásatásokat végző K. T. Erim az ún. Sebasteion szélén épült i. sz. 3. század rotundában talált 9 db pajzsképet, amelyek többek között Püthagorászt, Apollónioszt (de melyiket?), Alkibiádeszt és Pindaroszt ábrázolták. Ez utóbbi szinte teljes épségben maradt fenn.⁵⁸ Mivel az Erim által „körkörös struktúrának” nevezett épületről semmi közelebbit nem tudunk, könyvtárral való esetleges azonosítása egyelőre nem lehetséges.

Ugyancsak az imago clipeata-k gyakorisága mellett szól néhány olyan adat, amely már a könyvfestészet területére vezet át bennünket.

Plinius szerint először Varro adott ki írók képmásaival díszített könyvet, melynek *Hebdomadon* (vel *Imaginum*) libri XV volt a címe,⁵⁹ s 15 könyvben tartalmazott portrékat és alájuk írott magyarázó epigrammákat.⁶⁰ Vergilius és más költők képeivel díszített kiadások később is divatban voltak (vö. Martialis XIV,186 – Seneca, *De tranquillitate animi* 9,7 – Gellius, *Noctes Atticae* 3,10), s a bizonyítékok amellel szólnak, hogy ezeknek a portréknak is medaillon-formájuk lehetett.⁶¹ Egy a korai 5. században készült Vergilius-kódex (Bibliotheca Vaticana, Cod. Lat. 3225. fol. 57v) az *Aeneis* VI. könyvének utolsó lapján a szemközti oldal (vagyis a VII. könyv) pajzsportréjának lenyomatát őrizte meg, ami egyben azt is jelenti, hogy minden egyes könyv elején egy-egy ilyen portré szerepelhetett. A híres Terentius-képmás mellett, amit szintén a Vatikáni Könyvtárban őriznek (Cod. Lat. 3868. fol. 23r) a milánói Ambrosianában is őriznek egy bizánci kéziratot (Cod. E. 37), amelyben 60 híres orvos portréja szerepel clipeus-formában. De annak az ismeretlen császárnak a portréja is pontosan ilyen, akinek medaillonja egy Agrimensor-kézirat elejéről ismert.⁶² Ezeknek az illusztrációknak az őstípusai egészen bizonyosan az ókori kiadásokra vezethetők vissza, az azokban szereplő imago clipeata-k viszont legkönnyebben a könyvtárakban elhelyezett hasonló portrészobrokról készülhettek.

⁵⁵ WINKES, R.: *Clipeata imago*. Studien zu einer römischen Bildnisform. Bonn, 1969. 63–64.

⁵⁶ WINKES: i. m. 237–240. – RICHTER: II,217. Nr. 9. (Démoszthenész); 214. (Aiszkhülosz), fig. 1409.

⁵⁷ WINKES: i. m. 237–240. – RICHTER: II,227. (Menandrosz), vö. uő.: *The Menander Medaillons* = Athenische Mitteilungen 77 (1962) 250. skk. – RICHTER: I,125. (Szophoklész). Mindkét portré egy humanista kódexből ismert.

⁵⁸ ERIM, K. *American Journal of Archeology* 86 (1982) 568. – A Pindarosz-portré szerepel RICHTER könyvének újabb kiadásában: *The Portraits of the Greeks*. Oxford, 1984. 178. – A könyvtár feliratát l. PLATTHY, Nr. 174.

⁵⁹ *Grammaticae Romanae Fragmenta*, Nr. 68. 214.

⁶⁰ Ugyanezt tette Atticus is (vö. Cornelius NEPOS: *Atticus* 18,6), s a szokás a középkoron át egészen a humanista emblematikáig továbbélt.

⁶¹ WEITZMANN, K.: *Ancient book Illumination*. Cambridge, 1959. 116–127. (Martin Classical Lectures. vol. XVI.)

⁶² Vat. Cod. Pal. Lat. 1564. fol. ir – A kép alatti dedikáció szövege: Imperatoris tamquam Agrimensoriae supremi iudicis ac principis effigies (A császárnak, mint a földmérők legfelsőbb bírójának és fejedelmének arcképe). Vö.: DILKE, O.: *The Roman Land Surveyors*. Newton Abbot, 1971. – LORENZ: i. m. 227.

Természetesen ez csak az egyik megoldási lehetőség. A szokványosnak tekinthető portrék mellett főleg a villákból előkerült kettőshermák⁶³ is alkalmasak voltak a könyvtárak díszítésére, ahol a görög és a latin részleg úgy állt egymással szemben, mint ahogy ezeken a szobrokon is a hasonló római egyéniségek a görögökkel: Seneca Szókratésszal⁶⁴ vagy Hortensius Iszokratésszal.⁶⁵

Visszatérve Plinius idézett fejtegetésére: hogy a neves szerző forrásismerete mennyire egyoldalú volt ebben a kérdésben,⁶⁶ azt bizonyítja egyetlen nem római vonatkozású megjegyzése is. Tudja ugyan, hogy illene hivatkoznia a könyvtári szobrok kérdésében bizonyos görög előzményekre (mindenekelőtt az alexandriai könyvtárra), de ezekről egyáltalán nincs tudomása.

Az igazság az, hogy Alexandriával kapcsolatban mi sem vagyunk tájékozottabbak Pliniusnál.⁶⁷ Mindössze Ammianus Marcellinus, a 4. századi történetíró hivatkozik némi vergiliusi reminiscenciákkal a Serapion-könyvtár (nem a Museion!) szobraira:

„his accedunt altis sufflata fastigiis templa, inter quae eminet Serapeum, quod licet minuat exilitate verborum, atriis tamen columnatis amplissimis et spirantibus signorum figmentis, et reliqua operum multitudine ita est exornatum, ut post Capitolium . . . nihil orbis terrarum ambitiosius cernat” (ezekhez járulnak a magas oszlopokkal „felfújt” templomok, amelyek közül a Szerapion tűnik ki, amit bár a szavak egyszerűsége kisebbiteni fog, mégis oszlopokkal körülvett tágas udvaraival, s szinte életet lehellő szobraival és egyéb műalkotások sokaságával úgy fel van ékesítve, hogy a Capitolium után . . . a földkerekségen nem láthatshz ennél nagyraavágóbb dolgot) (XII,16,12).

Sokkal jobb helyzetben vagyunk Pergamon esetében, ahol a szerzők szobrainak meglétét régészetiileg is bizonyítani tudjuk. A fellegrvárban 1883-tól 1888-ig tartó ásatások során tárták fel az Athéné-templom melletti könyvtárhelyiséget. A templom helyén, egy török erődítmény elbontásából származó törmelék között görög feliratokat találtak: írók és költők neveit.⁶⁸ A kövek az azóta megsemmisült bronzszobrok talapzatai voltak, s a következő neveket tartalmazták: Alkaios (Nr. 198), Hérodotosz (Nr. 199), Timotheosz (Nr. 200), Balakrosz (Nr. 201) és Apolloniosz (Nr. 202). Fraenkel szerint ide tartozik még hatodikként az a disztichon is, amit már az anconai Cyriacus is pergamoni feliratként közölt egyik kódexében.⁶⁹ Valószínűleg ez is egy szobortalapzaton szerepelt: Οὔνομ'α μὲν Σαπφώ τ'όσσον δ'ὕπερ'εσχον ἀοιδῶν

⁶³ A villák magánkönyvtárainak szobraival itt nem foglalkozom. Az eddigi legteljesebb összefoglalást I. LORENZ: *i. m.* 36–40.

⁶⁴ SCHEFOLD, K.: *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*. Bâle, 1943. 178. Nr. 3.

⁶⁵ A Villa Albani kettőshermája (Corpus Inscriptionum Latinarum [CIL] VI,1309 = VI,31595). Római írók feltételezhető kettősportréiról I. MORETTI, L. *Archaeologia Classica* 25–26 (1973/74) 464. skk. – A fennmaradt ábrázolásokról a legfrissebb publikáció: BALLY, J. Ch.: *Portraits d'orateurs et de poètes Latins* = *Revue d'Archéologie* 1987, 206–213.

⁶⁶ BLANKE K. J. – SEILLERS, E.: *The Elder ny's Chapters on the History of Art*. Chicago, 1976. p.XCI–XCII. (Plinius véleményem szerint is csak Varrót kivonatolta.)

⁶⁷ Az alexandriai Museionnak eddig a nyomát sem sikerült meegtalálni. Az irodalmi testimoniumok maradéktalan feldolgozása: BLUM, R.: *Kallimachos und die Literaturverzeichnis bei den Griechen*. Frankfurt am Main, 1977. 140–177. coll. (Archiv für Geschichte des Buchwesens. Bd. XVIII.)

⁶⁸ FABRICIUS, E. – SCHUHHARDT, C.: *Die Inschriften von Pergamon*. Berlin, 1890. 117–119. Nr. 198–202. (AvP VIII,1)

⁶⁹ *Corpus Inscriptionum Graecarum* [CIG].3555.

ἡ ἡλειῶν ἀνδρῶν ὅσων ὁ Μαιονίδης (Nevem Szapphó: annyi női énekesen teszek túl, ahány férfin a Maionidész – vagyis Homérosz) (*Anthologia Palatina* VII,15 Dübner p. 276). A kérdés művészettörténeti oldala az, hogy a szobrok esetében vajon az Attalidák által készített új alkotásokról van-e szó, vagy pedig ismét csak klasszikus műalkotások másolataival van dolgunk, mint az Athéné-szobor esetében?⁷⁰ A költők-írók kiválasztásának szempontjait is érdemes kutatnunk. Alkaios és Szapphó leszboszi születésűek, Hérodotosz halikarnasszoszi, a lírikus Thimotheosz milétoszi,⁷¹ a két historikus közül Apolloniosz aphrodisziaszi,⁷² Balakroszról pedig egyetlen művének címén kívül semmit sem tudunk.⁷³ A felsorolt területek, Leszbosz, Milétosz vagy Kária nem voltak az Attalida birodalom részei, de azzal szoros összefüggésben szemlélhetők. Lorenz véleménye szerint a szobrokat valamikor a könyvtár felépítése (II. Eumenész, 197–159) és az Attalidák bukása (i. e. 133) között állították fel. A gyűjtemény felszámolásáról Plutarkhosztól értesülünk (*Vita Antonii* 58,5), aki elmondja, hogy a könyvtár anyagát Kleopatra kapta meg i. e. 47-ben, kárpótlásul az Alexandriában elégetett könyvekért.

Még mindig Pergamonnál maradvá: 1965-ben az Asklepeion könyvtáráról északkeletre húzódó ún. Hallenstraße környékén folytak az ásások, melyek során 5 szobortöredéket fedeztek fel a kutatók.⁷⁴ Ezek a következő írókat ábrázolják: Euripidészt (ún. „Farnese-stílus”, Mus. Nr. 773), Antiszthenészt (az athéni kynikus filozófust, Mus. Nr. 785), Xenophónt, a történetírót (Mus. Nr. 784) és valószínűleg Szókratészt (Mus. Nr. 772). Az ötödik mellszobornak csak a talapzata került elő, innen tudjuk, hogy a sokat emlegetett Dion Chrysostomosé volt. A szobrok stílusuk alapján egy csoportot alkotnak, valószínűleg a késő-hadrianusi, kora-antoninusi időkben készültek.⁷⁵ A leletanyag egy helyen került elő, a Hallenstraße északi oldalán fekvő kút mellől. Felállítási helyük vagy az út menti porticus, vagy az innen kb. 120 méterre levő könyvtár lehetett.

Végül – még mindig Pergamonnál maradvá – ki kell egészítenünk az Attalosz-könyvtárban előkerült szobortalapzatok sorát egy egészen különleges darabbal. 1881 májusában találták ezt is a szentélyben, együtt a többi költő és író szoborbázisával.⁷⁶ A 0,7 × 0,4 × 0,76 méteres kövön, amelyen egy bronzszobor talpának lenyomata is látszik, egy húszsoros epigramma is olvasható a Homérosz születéséről szóló ha-

⁷⁰ Itt és a következőkben az alábbi munkát követem: LORENZ, Th.: *Galerien von Griechischen Philosophen- und Dichterbildnissen bei den Römern*. Mainz, 1965. 4. skk.

⁷¹ *Perzsák* c. tragédiájának – amit valószínűleg 408/7-ben adtak elő Athénben – egy töredéke papi-ruszon került elő. Legutolsó kiadása T. H. JANSSENTől (Amsterdam, 1984). Az egyik Euripidész-életrajz (*Oxyrynchus Papyri*. 1176. frg. 39. col. 22.) szerint korábban igen népszerűtlen szerző volt.

⁷² *A Kária* (Kária története) c. munka szerzője (I. *Fragmente der Griechischen Historiker*. III C 740. p. 714–717.)

⁷³ *A Makedonika* (Makedónia története) c. műről van szó. (I. uo. III C 773. 767.)

⁷⁴ BOEHRINGER, E.: *Die Ausgrabungsarbeiten zu Pergamon im Jahre 1965: Marmorplastiken des Asklepeions und der Hallenstraße*. (R. HORN – BOEHRINGER, E.), *Archäologischer Anzeiger* 1966, 459–475. – DE LUCA, G.: *Das Asklepeion*. Berlin, 1984. 99. skk. (AvP XI,4)

⁷⁵ BOEHRINGER: i. m. 472.

⁷⁶ FABRICIUS – SCHUCHHARDT: i. m. 119–120. – LORENZ: i. m. 3. skk. – WENDEL – GÖBER: i. m. 86. Anm. 4.

gyománys toposz-témával. A felirat kiadója szerint azt egy gümnaszeionban fogalmazták, s ők adományozták a Homérosz-szobrot is a könyvtárnak. Bár a könyvtárak és az iskolák között kimutatható némi kapcsolat,⁷⁷ hasonló esetről eddig nem volt tudomásunk.

Homérosszal kapcsolatos utolsó adalékunk is. 1869-ben az athéni Pantainosz-könyvtárhoz közel eső bizánci kútban találtak egy töredékes férfiszobrot.⁷⁸ A kisebbik közülük, egy páncélba öltözött figura, az athéni Iaszón műve.⁷⁹ A két alak értelmezéséhez ugyancsak ez a szobor járult hozzá, a páncélon ugyanis tisztán kivehető Szküllá, Aiolosz, a szirének és Polüphémosz ábrázolása, vagyis a férfi az Odüsszeia allegorikus alakja lehetett. A másik szobor jobb oldalán viszont egy kard nyomai láthatók: ez tehát minden valószínűség szerint az Iliász perszifikációja volt. A feltevés fényesen beigazolódott 1953-ban, mikor az utóbbi szobor talapzata is előkerült. A bázison a következő felirat volt olvasható: Ἰλιάς ἡ νεῦ Ὀμηρον ἐγὼ καὶ πρόσθεν Ὀμήρ[ου] | Πάριστατις ἴδουμαι τῶι μὲ τεκόντι νεῶ[ι]. (Iliász, akit Homérosz elé és Homérosz mögé is állítottak, úgy vagyok ismert, mint ifjú szülötteme).⁸⁰ Az, hogy az Iliász Homérosz ifjúságának szülötteme, szintén ismert toposz az ókori irodalomtörténetben (ld. pl. Pseudo-Longinos, *De sublimitate* 9,13), csakúgy, mint az nézet, hogy egyben ez is a nagyobb mű a kettő közül: ezzel magyarázható a két szobor közötti nagyságbeli eltérés is. A felirat egyben arra is enged következtetni, hogy a két figura még egy Homérosz-alakkal is ki volt egészítve. A Homérosz–Iliász–Odüsszeia szoborcsoport tehát a Pantainosz-könyvtár egyik legfőbb ékessége lehetett.

IV. Egyéb szobrok

Főleg az i. sz. 1. századtól kezdve számos adatunk van arról, hogy vagyonos és előkelő polgárok ajánlanak fel könyvtárakat azok teljes berendezésével együtt városuknak és az uralkodónak. T. Flavius Aemilianus Dyrrachiumban,⁸¹ egy bizonyos Rufus Epidaurosban,⁸² Gaius Stertinius Xenophón Kósz szigetén,⁸³ Iunior [...] Optatus Philippiben,⁸⁴ Q. Flavius Rogatianus Timgadban,⁸⁵ Comumban pedig az ifjabb Plinius.⁸⁶ A város hasznára végzett építkezésekért cserébe a település ma-

⁷⁷ Ezt a Pantainosz-könyvtár oszlopain talált graffitik is világosan jelzik, l. THOMPSON — WHYCHERLEY: *i. m.* 116. — *Hesperia* 29 (1960.) 344–347. — PLINIUS is többször említi a schola Octaviae-t a porticusban, ahol Augustus könyvtára is volt (*Naturalis Historia*. 35,114; 36,22; 36,29).

⁷⁸ THOMPSON — WHYCHERLEY: *i. m.* 115.

⁷⁹ *Inscriptiones Graecae* [IG]. II,4313

⁸⁰ H. A. THOMPSON, *Hesperia* 23 (1954). 62–65.

⁸¹ CIL III,607 (i. sz. 2. század)

⁸² IG IV,456 (i. sz. 2. század)

⁸³ *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 18 (1903). 193 (i. sz. 1. század)

⁸⁴ *Bulletin Correspondance Hellénique* 57 (1933). 316. Nr. 2. (i. sz. század)

⁸⁵ *Inscriptiones Latinae Selectae* (ed. Dessau) 9362 (i. sz. 2/3. század)

⁸⁶ PLINIUS: *Epistolae*. I,8,2 — vö. CIL V,5262

gisztrátusa, vagy az építkező egyik pártfogoltja rendszerint szobrot állított az adományozó tiszteletére.⁸⁷

Az építetők saját könyvtárukban felállított szobraira két régészeti adatunk van. Az egyik egy Athénben talált szobortalapzat, amelyen a gargettosi Ti. Flavius Pantaínos, a róla elnevezett könyvtár alapítójának szobra állt.⁸⁸ A pentelicumi márványból készült hermát valószínűleg egyik kliense adományozhatta.⁸⁹

Másik adatunk az epheszoszi Celsus-könyvtárból származik, melyet az i. sz. 2. század első évtizedeiben kezdett el építeni Tib. Iul. Celsus Polemaianus proconsul,⁹⁰ s amit fia, Tib. Iul. Aquilas fejezett be. Minden bizonnyal ugyanő állíttatta azokat a szobrokat is, amelyek a könyvtár homlokzatán felállítva hirdetik apja erényeit: a szophiát (bölcsséget), az aretét (erényt) és az episztémét (tudomány). A negyedik szobor alatt az ΕΥΝΟΙΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ (Philipposz értelme) felirat található – ez talán az építésznek állít emléket.⁹¹

Rómában a szentélyek körül épített könyvtárak idővel valóságos glypto- és pinakothékákká váltak a bennük felhalmozott műkincs – szobrok és képek – következtében, melyeket főként Görögországból hoztak át az uralkodók. Különösen gazdag volt műkincsekben Asinius Pollio Atrium Libertatisa, ill. annak környéke (Plinius is Pollionis Asini monumentáról beszél).⁹² Itt volt elhelyezve többek között Praxitelész Apolló- és Neptunusz-szobra (*Naturalis Historia* 36,23), Képhiszodótosz Venusa (36,24), Szkopasz Vestáinak másolatai (36,25), s még további 12 értékes és nevezetes műkincs (36,33–34). Nem is csoda, ha maga Pollio is gyakran felkereste e helyet. Plinius többször emlegeti az Apollón-templomot is, mint ahol számos szobor található (36,28; 36,32 stb.). Elhelyezésükről Ovidius ír: „signa peregrinis ubi sunt alterna columnis” (ahol minden második külföldi – márványból készült – oszlop közében van egy-egy szobor) (*Tristia* III,1,61).

Mindezen felsorolt helyek közül azonban a legszebb Vespasianus Templum Pacisa lehetett (*Naturalis Historia* 34,84). Itt kapott helyet pl. Prótogenész Ialysusa (35,102), Nikomakhosz Scyllája (35,109) és számos híres festmény is (36,27; 36,58). A templom előtt állt egy kút Pheidiasz (Lüszipposz?) ökörszobrával, ami egészen a 6. századig fennmaradt, s még akkor is látható volt, amikor maga az épület már romokban hevert (l. Prokopiosz, *Bellum Gothicum* IV,21).

Ezek a könyvtárak és az azokat körülvevő épület-komplexumok tehát többé-kevésbé mint a klasszikus művészet múzeumi funkcionáltak Rómában. Ugyanez volt a helyzet az Augustus által 33-ban nővérének tiszteletére emelt Porticus Octaviaeaval

⁸⁷ Diónnak is felajánlottak Prusában egy aranyszobrot, amit ő visszautasított (*Oratio* 44,2 – cf. JONES; i. m. 105.) Vö. BLANCK H.: *Porträt-Gemälde als Ehrendenkmäler* = Bonner Jahrbücher 168 (1968) 1–12.

⁸⁸ RAUBITSCHKE, *Hesperia* 35 (1966). 247–248. Nr. 8. Pl. 66.

⁸⁹ A felirat kiegészítése szerint Gaius Iulius Hierophantész, az alapító barátja adományozta a szobrot patrónusának (Raubitschek).

⁹⁰ Az alapításról szóló feliratot l. PLATTHY: i. m. 128–129. – WILBERG, M. – THEUER, M. – EICHLER F. – KEIL, J.: *Forschungen in Ephesos*. Bd. V. Heft 1.: Die Bibliothek. Wien, 1953. 47–57.

⁹¹ WILBERG, W. és mások; i. m. 57. (Inschriften, Nr. 10.)

⁹² BECATTI, G.: *Lecture Pliniane: Le opere d'arte nei Monumenta Asini Pollionis e negli Horti Serviani*. In: Studi in onore A. Calderini e R. Paribeni. Milan, 1956. III. 199–210.

is.⁹³ Suetoniustól tudjuk, hogy a könyvtár szervezését Augustus egy Melissus nevű grammatikusra bízta (*De grammaticis* 21). A könyvtár tisztségviselőinek fennmaradt epítáfiumaiból az is egyértelműen kiderül, hogy ez a bibliothéka is görög–latin részlegekre volt felosztva.⁹⁴ Az i. sz. 80-ban kitört tűzvészben ez az épület is leégett (vö. *Cassius Dio* LXVI,24,2), valószínűleg Domitianus építtette újjá (Suetonius, *Domitianus* 20). Utolsó restaurálása szintén egy tűzvész után, Septimius Severus és Caracalla idején történt (i. sz. 203 körül). A ránk maradt építészeti részletek is ezt az építési periódust tükrözik.

Plinius több helyütt is említi az in Octaviae operibus (az Octavia-féle munkákban) található műalkotásokat (36,24; 36,34 stb.). Ez az elnevezés nyilván összefoglaló neve az itt található épületeknek, beleértve a könyvtárat, az iskolát, valamint a curiát is (l. 36,28: „in curia Octaviae”. Számunkra most a legérdekesebb Plinius azon utalása, amelyben Corneliának, a Gracchusok anyjának itt felállított szobrát említi.⁹⁵ Bár a sorozatos tűzvészek alatt igen sok műkincs elpusztulhatott, ez az egy szobor, ill. talapzata szerencsésen átvészelte az évszázadok pusztítását. Az 1878-as ásatási idény során ugyanis felszínre hozták azt a szoborbázist,⁹⁶ melyen ez olvasható: Cornelia Africana f(ilia) Gracchorum (Africanus leánya Cornelia, a Gracchusok anyja) (CIL VI,31610) (97)⁹⁷

Az ókori könyvtárak, mint az a fentiekből kiderült, afféle „kulturcentrumok” voltak, a hozzájuk kapcsolódó épületekkel: szentéllyel, tanácsteremmel, kényelmes sétalehetőséget nyújtó oszlopcsarnokokkal és iskolákkal együtt. A könyvtárépületek felállításánál mindenkor a reprezentatív jelleg volt az elsődleges szempont. Minden császár vagy magánszemély igyekezett a tőle telhető legnagyobb és legdíszesebb épületet kivitelezni, és azt az ott elhelyezett műkincsekkel nemcsak az irodalom, hanem a képzőművészetek tárházává tenni.

⁹³ CASSIUS DIO. XLIX, 43,8 – PLUTARCHOS: *Vita Marcelli*. 30,6 – Az építőmesterek legendás történetét l. PLINIUS: *Nat. Hist.* 36,42. – Modern régészeti feldolgozása: OLINDER, B.: *Porticus Octaviae in Circo Flaminio*. Lund, 1974. 99. skk.

⁹⁴ CIL VI,2347, 2348, 4433, 4435.

⁹⁵ PLINIUS: *Nat. Hist.* 34,31. – Cato censorsága alatt nem tudta elérni, hogy nőknek ne állítsanak szobrokat, s ekkor emelték a Cornelia-émlékművet is.

⁹⁶ OLINDER: *i. m.* 101. Note 81.

⁹⁷ Ugyancsak a talapzaton olvasható az opus Tisicratis (Tisicrates műve) felirat, ami nyilvánvalóan későbbi, és másodlagos felhasználásra utal. Ennek dátuma a 3.–4. századra tehető. L. OLINDER: *i. m.* 101. Note 81.

GRÜLL, TIBOR

Statues in Greek and Roman Public Libraries

The first libraries of the Hellenistic and Roman Age were special institutions including art collections, schools, promenades and halls as well. In modern terms they could be called scientific and art centers. According to ancient literary and archeological records the library buildings were luxuriously decorated, mostly with statues. Since the earliest libraries were situated in temples, statues of gods and goddesses could obviously be found there. The second most important group was that of the emperors, for the majority of libraries were dedicated to them. The emperors were usually proud of getting a place among the portraits of writers, poets and orators who were represented mostly by shield-portraits (*imagines clipeatae*) on the columns and walls of the libraries. This might be the reason why classical authors were depicted in such medal-shaped pictures in the illustrated medieval manuscripts. The tradition of collecting art treasures in the public libraries was renewed during the Renaissance.

KÖZLEMÉNYEK

Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680). A nagyenyedi református kollégium könyvtára 1679–1680 körül keletkezett jegyzékének kiadásakor bemutatottuk a könyvtár felépítését. Ezen belül két olyan személyiség nevét említettük, akiknek a könyvei közül a bibliotéka többet örökölt¹. Csernátoni Pál könyveit a „Theca Clarissimi Csernátoni Series” fejlécű részben fel is sorolják², míg Isaac Basiriusét csak számokkal jelzik a „Thecae Basirij Libri Peregrinae linguae” fejléc után.³ Mit jelentenek ezek a számok, s hogy kerültek Basirius könyvei Nagyenyedre?

Kezdjük a kérdés második felével!

Basiriusról sok adatunk van. A francia származású angol egyházi főesperes mint I. Károly udvari papja 1647-ben menekülésre kényszerült, majd Konstantinápolyban tűnt fel, a galatai reformátusok lelkeseként. 1654-ben Barcsay Ákos fejedelmi követ éppen a szokásos évi adót fizette a Portának, amikor tudomást szerzett Basirius ottlétéről. Még abban az évben meghívta Gyulafehérvárra II. Rákóczi György. 1655. március 1-én kelt konvenciója szerint Basirius fizetését 1800 aranyforintban állapította meg, szálláshelye pedig az időközben elhunyt Bisterfeld háza lett.⁴ II. Rákóczi György halálával nem volt miért Erdélyben maradnia, s mivel II. Károly egy levelében visszahívta, kérelmet írt a fejedelemasszonynak, hogy járandóságait fizessék ki, őt pedig engedték útjára. 1661-ben visszatért Angliába, ahol újra megkapta régi méltóságait. Több tanulmány, s az ezekben közölt dokumentumok bizonyítják, hogy személyes holmijai egy részét Erdélyben hagyta, melyeket később megpróbált visszaszerezni. Könyvtárát már sokan keresték, s eddig két töredékes katalógust közöltek is. Az egyik 13,⁵ a másik 17 tételt sorol fel.⁶

Hogyan kerülhetett könyvtárának egy része az enyedi kollégiumba? Basirius tanúja volt az 1658-ban történt eseményeknek. A tatár-török támadás nem érte váratlanul Gyulafehérvár lakosságát, hetekkel előtte megjöttek a hírek a betörésről. Basirius 1658. augusztus 12-én küldött egy levelet a fejedelemnek, melyben azt jelentette, hogy átvitték a nyomda betű- és raktárkészletét a palotába, a fejedelmi könyvtárat befalazták, s éppen a kollégium könyvtárának a biztonságba helyezésével foglalatoskodnak.⁷ Sőt a saját könyveit és holmiját is idejében Szebenbe vitette, míg ő Váradra menekült. Mivel Basirius volt a felelős a kollégium könyvtáráért, levelei alapján feltételezhetjük, hogy valóban tett is lépéseket a megmentésére. Táraczközi Ferencnek, aki 1658-ban a pusztításkor a központi adminisztráció egyik alkalmazottja volt, a dúlás után Apafihoz és másokhoz írt levelei bizonyítják, hogy ő is szállítottatott el könyveket Fehérvárról, illetve panaszkodik amiatt, hogy Apafi nem próbálja megkeresni a szertehordott leveleket

¹ *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagygyed, Székelyudvarhely, Szászváros. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. 117–191. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szerk. KESERÜ Bálint. 16/2. kötet.) (a továbbiakban: *Adattár.* 16/2)

² *Adattár.* 16/2 177–180.

³ *Adattár.* 16/2 190.

⁴ KROPF Lajos: *Basirius Izsák életrajzához* = Történelmi Tár 1889. 491–502.

⁵ NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához* = MKsz 1883. 258–266. (a továbbiakban: Nagy 883)

⁶ GÖMÖRI György: *Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről* = MKsz 1979. 62–65.

KROPF Lajos: *Basirius Izsák kéziratatainak történetéhez* = MKsz 1886. 70–71.

és könyveket.⁸ Az, hogy a Basirius-téka egy része feltűnik az enyedi könyvtárban, talán feljogosít arra a feltételezésre, hogy több száz könyv kerülhetett a gyulafehérvári bibliotékából az enyedi kollégiumba az 1658-as pusztítás után. Arra nézve nem ismerünk forrásokat, hogy mikor s miképpen jutottak Enyedre. Talán Bethlen Miklós egy levele adhat egy kis segítséget: 1665. szeptember 28-i keltezésű, Taraczközihez írt levelében arra kéri amazt, hogy küldje el neki Basirius nála levő könyveit annak a regestrumnak az alapján, amit maga Basirius írt össze.⁹ Taraczközi ezt valószínűleg nem tette meg, mert egyrészt Basirius nem ír arról, hogy valaha is megkapta volna őket, másrészt Bethlennek van egy datálatlan levele Basiriushoz,¹⁰ mely nem sokkal az előbbi után keletkezhetett, s ez áll benne:

„Időközben majd felszólítom őt, sőt már írtam is neki, hogy engedje meg Hutter György úrnak, iskolatanítónak, Szebenben, hol Taraczközi Uram lakik, hogy Professzor Uram kéziratairól egy lajstromot készítsen, hogy azt önnek elküldhessük. De ő, úgy látszik Diogenest akarva majmolni, kérésemet durván visszautasította.”

Azt tartom elképzelhetőnek, hogy Taraczközi halála után (1667) a nála összegyűjtött könyvtárat Enyedre juttatták el.

Az enyedi kollégiumot Apafi fejedelem 1662-ben alapította, s mint a gyulafehérvári skola örököse megkaphatta a könyvtár megmaradt részét.¹¹

Rátérve most már a bevezetőben feltett első kérdésünk megválaszolására (mit jelentenek a számok?), rögtön jeleznünk kell, hogy a jegyzékek összeállítói nem következtetek a Basirius-téka nagyságának megadásában. Nem maradt fenn az a katalógusrész, ahol külön fel is sorolják a könyveket, csupán egy számsor:

„Thecae Basirij Libri Peregrinae Lingvae 1. 2. 3. 5. 8. 9. 10. 11. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 131. 45. 46. 47. 28. 35. 71. 81. 89. 173. 174. 149. 193. 205. 211. 220. 171. 181. 198. 242. 228. 234. 271. 237. 175. 244. 274. 284. 188.”

Ezután rögtön azt mondja a számok felsorolója, hogy „In Universum Libri exoticae Lingvae in hac Theca Basirii 70.” Ha a fenti számokat megszámloljuk, akkor 66 tételt találunk, s nem hetvenet.

Az 1688-ban leírt katalógus: „Libri peregrinae lingvae in Basirij Thecae existentes 43. quorum [...] Calepinus Bilingvis [áthúzza]”

Mennyire kell komolyan venni a „libri exoticae lingvae” kifejezést? A „libri peregrinae lingvae” szinonimájaként érve elfogadható bármilyen nyelvi összetétel, s nem kell feltétlenül arra gondolni, hogy Basirius Konstantinápolyban mondjuk egy keleti kéziratgyűjteményt vásárolt össze. Az 1688-as katalógus, amely a „libri peregrinae lingvae” között első helyen egy Calepinust említ, talán feljogosít arra, hogy ez utóbbi feltevést elvessük.

Milyen könyveket rejtenek a számok? Olyan téka, amely Calepinusszal kezdődik (igaz, 11 nyelvűvel s nem áthúzott bilingvissel), az 1679–1680-ban „Theca recens orientalis secunda seu minor” nevet viselte. Az alábbiakban e téka sorszámain azonosítottuk, mint Isaac Basire könyveit, már most jelezve, hogy a 171. tétel (nálunk az 54.) az egyedüli, amely nem lehetett az angol lelkész birtokában.

⁸ JAKÓ Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In: Ugyanó. Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 199–208.

⁹ NAGY: *i. m.* 264.

¹⁰ KROPF: *i. m.* 73.

¹¹ P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, 1868. 65.; VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 46.; NAGY Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek a története*. Kolozsvár, 1947. 6–7.; JAKÓ: *i. m.*

Thecae Basirij libri peregrinae lingvae(1.) 1. *Calepinus undecim lingvarum*

CALEPINUS, AMBROSIVS

Ambrosii Calepini Dictinarium undecim lingvarum, iam postremo accurata emendatione . . . studiosorum usibus accommodatius non prodierit. Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Belgica, Graeca, Hispanica, Gallica, Polonica, Italica, Ungarica, Germanica, Anglica. . . Basileae, 1590, Sebastianus Henricpetrus. in fol. — Labarre 152.

További kiadásai: Basel, officina Henricpetriana: 1598, 1605, 1616, 1627 (Labarre 162, 168, 178, 186.)

(2.) 2. *Petri Martiris Loci communes*

VERMIGLI, PETRUS MARTYR

Petri Martyri Vermigli Loci communes. Ex variis ipsius auctoris libris in unum volumen collecti, et in quatuor classes distributi. Londini, ex typographia I. Kyngstoni, 1576. in fol. — NUC, BLC

Megjelent még Cum praefatione Rudolphi Gualteri. Tiguri, 1580, Exud. C. Froschoverus; ugyanez Londini, 1583, Thomas Vantrollerius; Basileae, 1580. és 1582.; Heidelbergae, 1613. és 1622.; Genevae, 1624. és 1626. — NUC

(3.) *Lexicon Graeco-Latinum*

Nem lehet feloldani.

(4.) 5. *Biblia Haebrea*

Nem lehet feloldani.

(5.) 8. *Augustini Volumen Secundus. Tom. 3. et 4. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(6.) 9. *Augustini Volumen tertius Tom. 5. et 6. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(7.) 10. *Augustini Volumen 4tus Tom. 7. et 9. continens*

Lásd a 8. tétel után.

(8.) 11. *Augustini Volumen 5tus Tom. 7(!) continens*

AUGUSTINUS, AURELIUS

Omnium operum Divi Aurelii Augustini . . . Tom. I–X. Lugduni, 1560–1563, Servius Honoratus, in fol. NUC

A fentin kívül az Augustus Dodonus-féle 11 kötetes editio (Basileae, 1505–1517) volt népszerű. A Tom. I–X. összesen egyébként 12 kötet, mert a 7. és a 10. két-két külön kötetben jelent meg. — GPB

(9.) 13. *Biblia Latina cum interpretaetione*

Nem lehet feloldani.

(10.) 14. *Theophylactus in 4 Evangelistas*

THEOPHYLACTUS

Hermeneia eis ta tessara evangelia. Romae, 1562, A. Bladi in fol.

Kétnyelvű: Theophylactus eis ta tessara evangelia. Theophylacti in Commentarii in Quatuor Evangelia. Opus nunc primum Graece et Latinae editum . . . Idipsum praelectione facta notulis et variis lectionibus illustravit qui editioni praefuit I. P. (Joannes Picus) Lutetiae Parisiorum, 1631, Carolus Morellus in fol. Ugyanitt még: 1635 — NUC

(11.) 15. *Janselius*

Ha Jansenius, Cornelius (1510–1576), akkor számos munkája szóba jöhet, de lehet a másik Jansenius, Cornelius (1585–1638) is.

(12.) 16. *Basilij Magni Opera Omnia*

BASILIUS MAGNUS

Opera Omnia. — a legelterjedtebb a Janus Cornarius kommentálta kiadás: Basileae, 1540, Johannes Frobenius; ugyanott 1551, 1552, 1566, 1568; illetve a Wolfgangus Musculus-féle editio: Basileae, 1565, off. Oporiniana. De megjelent még sok helyen, például: Romae, 1548; Lipsiae, 1566; Parisiis, 1566, 1603, 1618, 1637–1638; Antverpiae, 1568, 1569, 1615, 1616. — NUC, BLC

- (13.) 17. *Aquinatis Tom. 10.*
Feloldását lásd alább.

- (14.) 18. *Aquinatis Tom. 12.*

THOMAS AQUINATIS

Thomas Aquinatis Opera Omnia. Romae, 1570–1571, A. Bladi in fol.

Lehet a római, 1593–1594, Domenico Nicolini fol. 17 kötetes; vagy a 16 kötetes antverpeni 1612-es kiadás.

- (15.) 19. *Aquinatis Secunda Secundae*

THOMAS AQUINATIS

Az 1466-os strassburgi (J. Mentelin) kiadás után több ősnymtatvány editio is (Basel, 1470; Esslingen, 1472; Mantova, 1474; Strasbourg, 1475; Venezia, 1479, 1488, 1496, 1509. — NUC, BLC. Feltehetőbb azonban: Secunda Secundae Summae Theologiae . . . S. Thomas Aquinatis cum commentariis Thomae De Vio Caietani. Venetiae, 1593, Dominico Nicolini. — NUC

- (16.) 20. *Chamierus contractus*

CHAMIERUS, DANIEL

Chamierus contractus: sive Panstratiae catholicae Danielis Chammeri theologi summi epitome in qua corpus controversiarum super religione adversus pontifidos . . . distribuntur. Genevae, 1642, I. Chouet; ugyanott: 1643 — NUC

- (17.) 21. *Hilarius Pictavus*

HILARIUS PICTAVIENSIS

A mű nem azonosítható. Ha az Opera Omnia, első kiadása: Parisiis, 1511, majd Basileae, 1523, 1535, 1570; Parisiis, 1544, 1605, 1631, 1652; Coloniae, 1612 — NUC, BLC

- (18.) 22. *Nazianzeni opera omnia*

GEORGIUS NAZIANZENUS

Opera Omnia. Basileae, 1550, Hervagius, in fol.

A legtöbbször Jacobus Billius Prunaeus kommentárjaival adták ki: Parisiis, 1569, Joannes Bernatus; Parisiis, 1583, Nicolas Chesneau; Coloniae, 1570, Joannes Birckman; Federicus Morelli interpretációjában: Parisiis, 1609–1611, Claudius Morellus, ugyanott, 1630. — NUC, BSB

- (19.) 23. *Galatinus*

GALATINUS, PIETRUS

De Arcanis Catholicae Veritatis. Hoc est in omnia difficilia loca Veteris Testamenti ex Talmud. Basileae, 1550, Johannes Hervagius, ugyanott, 1561

Más címszerkezettel: Ortona, 1518, Moses Socino; Francofurti, 1602 Cludius Marnius és Johannes Aubrius, ugyanott, 1603, 1612. — NUC, BLC

- (20.) 24. *Clemens Alexandrinus*

CLEMENS ALEXANDRINUS, TITUS FLAVIUS

Opera Omnia, Heidelberg, 1592, Hieronymus Commelius. — NUC

Lugdunum Batavorum, 1616, Joannes Patius; Lutetiae, 1629, Carolus Morellus; Parisiis, 1641, Typis Regis. E két utóbbi David Heinsius és Fridericus Syburgius munkája. — NUC. Mindezek görög–latin bilingvis kiadások, de rengeteg csak latin editio is létezik.

- (21.) 25. *In Evangelium Secundum Matthaeum Marcum Lucam Glossae*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

- (22.) 26. *Becani operum Tom. Prior.*

Feloldását lásd alább.

(23.) 27. *Becani operum Tom. Posterior*

BECANUS, MARTINUS

Sok műve van, azonban pars prior–posterior szétválasztással a következő jöhet szóba: *Opuscula theologica, aliquot tractatibus posthumis aucta et doubus tomis comprehens.* Parisiis, 1633, Joannes Petit-Bas. — NUC

(24.) 29. *Loci communes Musculi*

MUSCULUS, WOLFGANGUS

Loci communes in usus sacra theologiae candidatorum parati. Basileae, 1560, Hervagius in 4.

Ugyanott még 1561, 1563, 1564, 1567; Basileae, 1599, Sebastian Henricpetri — NUC

(25.) 30. *Bezae Vazelij[!] Volumen*

BÈZE, THEODOR DE (BEZA VEZELIUS)

A művet nem lehet azonosítani.

(26.) 31. *Tertullianus, Septimus Florens*

Nem lehet feloldani.

(27.) 32. *Thargum Fagi*

FAGIUS, PAULUS

Thargum hoc est Paraphrasis Onkeli Chaldaica in Sacra Scriptura ex Chaldaeo versa authore Paulo Fagio. Argentorati, 1546, Georg Messerschmidt in fol. — EBL, Müller, III. p. 442.

(28.) 33. *Lamberti Danei opuscula Theologica*

DANAEUS, LAMBERTUS (DANEAU)

Opuscula omnia theologica ab ipso authore recognita et in tres classes divisa. Genevae, 1583, Eusthatius Vignon in fol. — NUC

(29.) 34. *Joannis Calvini Epistolae et responsa*

CALVINUS, JOHANNES

Johannes Calvini Epistolae et responsa Quibus interiectae sunt insignium in ecclesia Dei virorum aliquot etiam epistolae. Eiusdem J. Calvini vita a Theodoro Beza . . . descripta . . ., Genevae. 1575, Petrus Santandreaus, ugyanott, 1576.

Megjelent még: Hanoviae, 1597; Genevae, 1617. — NUC

(30.) 36. *Coccejus is Psalmos*

COCCEJUS, JOHANNES

Psalmi Davidis CL Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est cum versione Johannes Cocceji. Franekerae, 1646, Albertus et Arcarius, in 8. — HAB

(31.) 37. *Coccejus in Jeremiam et Ezechielem*

COCCEJUS, JOHANNES

Commentaria in Jeremiam et Ezechielem.

EBL említi egy 1669-es Elzevir kiadást, de ezt az Elzevir-katalógusok nem ismerik. Önállóan tehát nem találtuk. Lehet azonban: *Prophetiae duodecim minores versione a Johanne Coccejo.* Lugdunum Batavorum, 1652, Elzevir fol. — NUC, HAB, BLC, BSB.

(32.) 38. *Claudij Ptolemei opera Geographica*

PTOLEMAEUS, CLAUDIUS

Rengeteg kiadás

(33.) 39. *Aristotelis Stagiritae opera*

ARISTOTELES

Rengeteg kiadás. Felsorolásukat Lásd Cranz/Schmitt p. 163.

(34.) 40. *Francisci Suarez Metaphisicarum Disp(utationum) Tom. 2*

SUAREZ, FRANCISCUS

Metaphisicarum disputationum in quibus et universa naturalis theologia ordinatae traditur, et questiones

ad omnes duodecim Aristotelis libros pertinentes, accurate disputantur. Moguntiae, 1600, H. Moresius; ugyanott 1614; 1630.

Megjelent még: Parisiis, 1605, 1619; Genevae, 1614, 1636. — NUC, BLC; más címszerkezettel: *Metaphysicarum disputationum, tomus prior (posterior)*. Moguntiae, 1630, H. Moresius

(35.) 41. *Perspectiva Horaria Authore Emanuele*

MAIGNAU, EMMANUEL

Perspectiva horaria sive De horographia guomonica tum theoretica, tum practica libri quatuor. Romae, 1648, Philippus Rueeus, in fol. — NUC

(36.) 42. *Plinij Historia Mundi*

PLINIUS SECUNDUS

Rengeteg kiadás, főleg Beatus Rhenanus, Sigismundus Gelenius, Jacobus Milichius, Jacobus Dalecampius gondozásában.

(37.) 43. *Claudij Mydorgij*

MYDORGIUS, CLAUDIUS

Latinul csak egy munkáját találtunk: *Prodromi catoptrorum et dioptrorum: sive Conicorum operis ab abdita radii reflexi et refracti mysteria praeuui et facem praeferentis*. Parisiis, 1631, I. Dedin; ugyanott, 1639; 1641; 1660; A többi francia nyelvű matematika. — BN, NUC

(38.) 131. *Celij Lactantij Libbri 7tem*

LACTANTIUS, LUCIUS CAELIUS FIRMIANUS

Divinarum institutionum libri VII. Florentiae, 1513, Philippo de Giunta

Ezután sok 16. századi kiadás. — NUC, BLC

(39.) 45. *Euclidis Elementorum libri 15.*

EUCLIDES

Rengeteg kiadás: Bartholomeus Lambertus, Claudius Harel kommentárjaival (a 17. században ez utóbbi volt népszerűbb. Sokat említett két nyelvű kiadása: Paris, 1615, Melchior Monddière).

(40.) 46. *Nicephori Hystoria Ecclesiastica*

NICEPHORUS, CALLIXTUS XANTHOPULUS

Ecclesiastica historiae liber XIII(–XVIII.) ... opera ... Joannis Langi ... a Graeco in Latinum sermonem translata. Parisiis, 1562 Sebastianus Nivella

És sok más kiadás, például: Basileae, 1560, Parisiis, 1566, 1630; Francofurti, 1618. — NUC

(41.) 47. *Apollonii Pergaei Coniorum libri*

APOLLONIUS PERGAEUS

Apolloni Pergaei Conicorum libri quattuor. Una cum mappi Antinsensis philosophi libri duo. Nunc primum in lucem editi. Quae omnia nuper Federicus Commandinus Urbinas mendis quam plurimus expurgata e Greco convertit et commentariis illustravit. Bononiae, 1566, Alexander Benatius, in 4. — HAB

(42.) 28. *Zanchius de tribus Elohim*

ZANCHIUS, HIERONIMUS

De tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto uno eodemque Jehova libri XIII ... Francofurti ad Moenum, 1572. in fol.

Neustadii Palatinorum, 1597–1598, officina Harnisiana. — NUC

(43.) 35. *Opera Tvisij*

TVISSIUS (TWISSE), GUILIELMUS

Opera tribus tomis distincta. Quorum primus tractat de vindiciis gratiae potentiae ac providentiae Dei ... Secundus de scientia media dissertatio ... Tertijs ad Collationem J. Arminii ... animadversiones. Amsterodami, 1649–1652, Jansonius, in fol. — NUC

(44.) 71. *Tychonis Brache liber 2dus*

BRACHE, TYCHO

Talán a kétkötetes *Opera omnia astrologica* (Francofurti, 1648, in 4. — EBL) második kötete.

A téka 70. tétele a *liber primus*, de ezt a számot nem jelzi Basiriusénak. Az eltérés azonban a 66 tényleges és a 70 említett könyv között adódhat ilyen esetekből is.

(45.) 81. *Cursus Mathematici Tom. 5. P. Herigoni*

HERIGONUS, PETRUS (PSEUD.): CLEMENT CYRIAQUE DE MANGIN

Cursus mathematicus nova et clara methodo demonstratus per notas reales et universales, citra usum, brevi uniuscunque idiomatis intellectu faciles. Cours mathématique demonstre d'une nouvelle, briefve et claire methode . . . par Pierre Herigone. Parisiis, 1634–1637, Henry Le Gras, in 8.

Megjelent még: Parisiis, 1644, Simeon Piget. — NUC, BSB, HAB

(46.) 89. *Gulielmi Gilberti Philosophia[!] nova*

GILBERT, WILLIAM

Physiologia nova de magnetes magneticisque corporibus. Londini, 1600, Wolfgang Lochmann, in 8.

Megjelent még: Sedini, 1628, 1633. — NUC

(47.) 173. *Sinopsis mensurarum Mich(aelis) Neandri*

NEANDER, MICHAEL

Szünopszisz mensurarum et ponderum, ponderationisque mensurabilium secundum Romanos, Atheniensis, Geórgousz kai Hippiojatroursz ex praestantissimus autoritas huius generis contracta opera Michaelis Neandri . . . Accesserunt etiam, quae apud Galenum hactenus extabant de ponderum et mensurarum ratione vehementer depravata nunc Graece et Latine multo correctiora eiusdem Michaelis Neandri opera. Basileae, 1555, Joannes Oporinus, in 4. — NUC

(48.) 174. *Henrici Volphij de Antichristo*

WOLF, HENRICH

Antichristus, hoc est Disputatio lenis et perspectiva de Antichristo . . . Henricus Wolphius libri auctore conscio, curavit, imprimi. Tiguri, 1592, Johann Wolf. — NUC, HAB

(49.) 149. *Nathanis Kythraei Psalmorum Paraphrasis Poetica*

CHYTRAEUS, NATHAN

Psalmorum Davidis Paraphrasis poetica Georgii Buchanani Scoti. Herbornae, 1542, Christophorus Corvinus. — NUC

Csak NUC említ még 24 kiadást 1650-ig.

(50.) 193. *Zepperi Politia Ecclesiastica*

ZEPPER, WILHELM (1550–1607)

Politia ecclesiastica, sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quo est ecclesia in his terris. Ed. 2. Accesserunt insuper in calce Synodi Middelburgensis in Selandia articuli de gubernatione ecclesiastica, ad Nassovicas ecclesias attemperati . . . Auctore Wilhelm Zeppero. Herbonae, 1607, Christophorus Corvinus. — NUC

Első kiadása ugyanott, de a middelburgi zsinat nincs benne.

(51.) 205. *Petri Rami Arithmetices lib. 2.*

RAMUS, PETRUS

Arithmeticae libri duo. Geometriae septem et viginti. Basileae, 1569, Episcopus. Ugyanott: 1569; 1580.

Rengeteg kiadás, de más címszerkezettel: *Petri Rami . . . Arithmeticae libri duo* A. Johanne Stadio recogniti, illustrati. Parisiis, 1577, Dionysius Vallensem; ugyanott: 1581; Lazar Schöner kiadása: Hanoviae, 1601; Guilielmus Antonius kiadása: Francofurti, 1599, 1627; Wilebord Snellius kiadása: Leyden, 1613, Raphaelengius. — NUC

(52.) 211. *Natalis Comititis Mithologia*

CONTI, NATALES

Mythologiae sive Explicationum libri decem. In quibus omnia prope naturalis et moralis philosophiae dogmata sub antiquorum fabulis contenta fuisse demonstratur. Venetiae, 1568, 1581.

Rengeteg kiadása van: Francofurti, 1581, 1587, 1588, 1596; Parisiis, 1582, 1583; Genevae, 1596. — NUC

(53.) 220. *Acta Celebrata A. D. 1645 Conventus Thoruniensis*

Acta conventus Thoruniensis celebrati anno 1645 pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per Regem Poloniae . . . Varsoviae, 1646. — BSB

[(54.) 171. *P(auli) Lisznyai Professionum Scholasticarum pars 1. LISZNYAI PÁL*

Professionum scholasticarum . . . Pars Prima. Debrecini, 1683. — RMK II. 1519.

Minden bizonnyal elírás a szám, hiszen ez a könyv nem lehetett Basisirus tulajdona. Az egyetlen ilyen az említett tételek között.]

(55.) 181. *Csepregi Iscola*

BALÁSFÍ TAMÁS

Csepregi iskola, kiben az lutheranus es calvinista praedikatoroknak tanusagokra . . . az csepregi szitok szaporító morgó praedikátort az igaz hűt ellen és Pázmány Péterre való hazugságiértis az igazságnak ióra tanító ostorával iskollázza Balasfi Tamas bosznai püspök. Posonban, 1616. — RMNy 1116.

(56.) 198. *Pererius de rerum naaturalis principiis*

PERERIUS, BENEDICTUS (PEREIRA)

De communibus omnium rerum naturalium principiis et affectionibus libri quindecim, Qui plurimum conferunt ad eos octo libros Aristotelis, qui de physico auditu inscribantur, intelligendos. Romae, 1576, F. Zanettus. — HAB, NUC

Ugyancsak: Venetiae, 1586, 1609; Lugduni, 1588; Coloniae, 1596, 1603, 1618

(57.) 242. *Clavis Mathematicae denuo liniata*

TALÁN: ARZET, ANDRÉ

Clavis mathematica, qua ad recondita totius matheseos penetralis primus aperitur aditus per usitatiores demonstrationes quas ex Euclidis 6 prioribus elementorum libris selegit et faciliores ad captum accomodavit Andreas Arzet. Oeniponte, 1634, Agricoa. — HAB, BSB

(58.) 228. *Regii disputationes Logicae*

TALÁN: REGIUS, JOHANNES

Commentariorum ac diputationum logicarum libri 5. In quibus et theoremata logica accurate explicantur . . . Autore . . . Johanne Regio. Witebergae, 1604. — HAB

Ed. 3.: Gera et Elystrum, 1609. — BSB

(59.) 234. *Philosophia Praecognitorum Joh(anni) Hen(rici) Alstedii*

ALSTED, JOHANN HEINRICH

Philosophia digne restituta libros 4 praecognitorum philosophicorum complectens quorum 1. Archeologia de principiis disciplinarum 2. Hexilogia, de habitibus intellectualibus 3. Technologia, de natura et differentiis disciplinarum 4. Canonica, de modo discendi. Cursui philosophico lampadis instar praemissa et emissa a Johanne Henrici Alstedius. Herbonnae, 1612. — HAB

(60.) 271. *Marcus Cato de re rustica*

CATO, MARCUS PORTIUS

De re rustica liber

Rengeteg kiadás: Francesco Beroaldo, Petrus Victorius kommentálta editiót a legnépszerűbbek. Az 1620-as franekerki kiadás (J. Lamrich) „De re rustica liber Fragmenta quae supersunt. Ausonius Popma iterum recensuit et notas addidit. Accesserunt Joannis Merusi ad librum De re rustica notae, Ausonii Popmae de instruendo fundi liber. — NUC

(61.) 237. *Justi Lipsij Politicorum doctrinae lib.*

LIPSIUS, JUSTUS

Rengeteg kiadás: Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant. Lugdunum Batavorum, 1589, F. Raphalengius. — NUC

(62.) 175. *Tuba Belli Sacri*

(WILLEM STEPHANI)

Tuba belli sacri apocalypseos Beati Johannis adversus magnum illum antichristum pontificem romanum. s. l. 1622. — BSB

(63.) 244. *Pomponius de orbis situ lib. 3tius*

MELA, POMPONIUS

Rengeteg kiadás: De situ orbis libri tres, legtöbb a Joachimus Vadianus-féle. — NUC

(64.) 274. *Priscianus*

Nem eldönthető, hogy melyik: Priscianus Caesariensis; Priscianus, Franciscus; Priscianus, Theodorus.

Ha priscianus Caesariensis, akkor lehet a Grammaticája, vagy (mert földrajzi művet követ): Dionysios Periegetes: Dionysii Afri De situ orbis opus . . . hactenum Prisciano adscriptum. Ferrariae, 1512, Johannes Maciodus Bordenus — NUC

(65.) 284. *Davidis Gorlei Philosophia*

GORLAEUS, DAVID

Davidis Gorlaei Exercitationes philosophicae quibus universa fere discutitur philosophia theoretica et plurima ac praecipua peripateticorum dogmata evertuntur. Post mortem auctoris ed. cum gemino indici S. I. 1610, Comelius. — HAB

(66.) 188. *Thomus 4tus ejusdem doctrinae Jesuitarum*

Nem tudjuk kire utal az „ejusdem”, hiszen a katalógus 185. tétele is anonimként említi a címet: „Doctrinae Jesuitarum praecipua capita”

* * *

A feloldásokban rövidítve idézett művek jegyzéke:

BLC — British Museum. General catalogue of printed books. Photolithographic ed. to 1955. 1–263. London, 1965–1966.

BN — Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. 1–231. Paris, 1897–1981.

BSB — Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog 1501–1840. Bde. I–LX. München–London–New York–Paris, 1987–1990.

Cranz/Schmitt — CRANZ, F. Edward — SCHMITT, Charles B.: A Bibliography of Aristotle Editions 1501–1600. Baden-Baden 1984. (= Bibliotheca Bibliographica Aureliana 38.)

EBL — GEORGI, Theodor: Europäisches Bücherlexikon. Leipzig, 1742.

GPB — Gesamtkatalog der Preußischen Bibliotheken 1–14. [A — Beethordnung]. Berlin, 1931–1939.

HAB — Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

Labarre — LABARRE, Albert: Bibliographie du dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502–1779). Baden-Baden, 1975. (= Bibliotheca Bibliographica Aureliana 26.)

Müller — MÜLLER, Jean: Bibliographie Strasbourgeoise. II–III. Baden-Baden, 1985–1986. (= Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle 148. — Bibliotheca Bibliographica Aureliana 90, 105.)

NUC — the National Union Catalog. Pre-1956 imprints. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries. Vol. 1 —. London, 1968 —.

MONOK ISTVÁN — NÉMETH NOÉMI

Selyemre készült hazai nyomtatványok. A nyomtatás már a kezdetektől szinte kizárólag mindig is papírra készült és készül. A fokozott tartósságnak vagy a reprezentatív kiállításnak igénye azonban — különösen a tipográfia első évtizedeiben — az állati bőrből készített pergamen (hártya) felhasználására is indítást adott, legalábbis egyes kiadványok kevés számú példányánál. Még ennél is jóval ritkábban nyomtattak textíle, jöllehet ennek — legalábbis technikailag — semmi akadálya sincs, hiszen a ruházati ipar egy része ma is mintákkal nyomott anyaggal dolgozik. Pedig a selyemszátén vagy selyemtaft mutató és ünnepélyes alapanyagául szolgálhat a tipográfiának is. A gondot ezzel kapcsolatban az okozza, hogy a lágy, szövött textíliának nincs kellő tartása, így lapozásra — szemben a papírral és a hártyával — nemigen alkalmas. Ennek tudható be, hogy amúgy is ritka számú igénybevételére csaknem kizárólag a lapozást

nem igénylő, egyleveles nyomtatványok előállításánál került sor, mégpedig — a barokk pompaszeretetéből eredőleg — különösen a 17. és 18. században.

A falra ragasztható vagy oda kiakasztható ilyen plakát alakú nyomtatványok tartalma mindig is igen széles körű, a hirdetményektől a naptárig. A 18. század végéig különös előszeretettel vették igénybe ezt a megjelentetési formát a felsőfokú oktatási intézmények, nem csupán a tanrend meghirdetésére, de a vizsgátelek közzétételére is. Ha némi időbeli lemaradással is, de ugyanígy volt ez hazánkban is.

A tudományos fokozatot adó intézményekben a vizsgátelek nyomtatásban történő előzetes közreadása a mai napig is világszerte igen elterjedt. Jóllehet ezek többsége inkább könyvalakban látott napvilágot, azért a plakátforma sem ismeretlen már a korai időkől kezdve.¹ Miután az oktatás korábban szinte kizárólag egyházi irányítás alatt állt, így a vizsgátelek is ilyen intézmények keretében készültek. Nálunk az evangélikusok és a reformátusok mellett a katolikus egyháznak volt a legtöbb magasabb képzést nyújtó tanintézete. A nagyobb létszámú szerzetesrendek (pl. a ferencesek) saját teológiai főiskoláikon tanították tagjaikat. A jezsuiták három hazai akadémiján (Nagyszombat, Kassa és Kolozsvár) pedig a baccalaureusi, magisteri és doktori fokozatok odaítélése révén teljes egyetemi képzést nyújtottak, nem kizárólag csak egyházi, de világi személyek számára is.

Az ezekhez szükséges vizgák előkészítésére nyomtatott vizsgátelek szabályozását látta időszerűnek 1703. március 24-én kelt utasításában a jezsuiták egyetemes rendfőnöke Rómában, amelyben úgy ítélte, hogy „a nagyon drága, költséges téziskiadványok (emblémák, képek, könyvek) divatjának” gátat kell vetni.² Bár kifejezetten erről ez a megszorító intézkedés ugyan nem tett említést, de alighanem ennek hatálya alá estek a selyemre nyomtatott vizsgátelek is, amik a kifogásolt luxusnak kétségtelenül jellegzetes megnyilvánulásai voltak.

Herepei János tudósított több ilyen plakát alakú kiadványról, amelyeket a 17. század utolsó éveiben újraélesztett kolozsvári jezsuita akadémia³ céljaira állítottak elő 1700 táján.⁴ Kettőt közülük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban tanulmányozott.⁵ Az egyik az 1700. esztendőben vitára tűzött logikai kérdések Szegedi István praesestől (vizsgáztatótól) Mihálcz Mihály vizsgázó számára, amelynek ajánlása Mikes Mihálynak szólt. A vizsgátelek Tóthfalusi Kis Miklós műhelyében készültek. „Alapanyaga 55,5 cm széles és 57,5 cm hosszú darabra kivágott és beszegett, világos barna színű, sima szövésű selyemkendő.”⁶ A másik 1701 májusában megtartott filozófiai tárgyú tézisek ugyancsak Szegedi Istvántól Borsai Márton vizsgázó részére, ahol is az ajánlás címzettje Boér Sámuel volt. Nyomdásza az unitárius Lengyel András özvegye. „Alapanyaga 49,5 cm széles és 67,5 cm hosszú darabra kivágott világosbarna színű, finom habosselyem.”⁷

Ugyancsak Herepei talált rá szintén a Székely Nemzeti Múzeumban, a Kálnoki-család levéltárában arra a hagyatéki leltárra, amely 1719/1720 fordulóján készült. Ebben négy olyan kolozsvári vizsgátelekről is olvasható leírás, amelyek ugyancsak textilre nyomtattak.⁸ „egy sarga atlazt nyomtatott Theologica Thésések. . . Thésések tetszín matéria; Sárga atlaczra. . . dedicált Thésések, más egy ezüst színre nyomtatot. . . Logikai thésések.”

A leírásból hiányzó évszám pótlására Herepei megkísérelte időhatárok közé szorítani e nyomtatványokat azoknak a személyeknek életrajzi adatai alapján, akiknek a nevét az említett vagyonösszeírás megörököltette és akiknek a vizsgátelek ajánlása szólt, az elsőt 1697 és 1706, a másodikat 1699. április 11. előttre, a harmadikat 1698 és 1721, a negyediket pedig az 1719. év elé datálta. Miután a kolozsvári jezsuiták oktató tevékenysége 1704-ben átmenetileg megszűnt, a fenti nyomtatványokat még szűkebb

¹ Elég itt Luther 1517. október 31-én kifüggesztett nevezetes téziseire gondolni. — Vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1968. 139–150. — A legrégibb hazai, plakát alakban nyomtatott vizsgátelel 1592-ből ismeretes az erdélyi Szeben városából (RMNy 708.).

² MKsz. 1983. 289. — HOLL Béla.

³ Vö. RMK. II. 1922.

⁴ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Budapest–Szeged, 1971. 244–248.

⁵ Erdélyi Múzeum 1939. 285–287. — E gyűjtemény anyaga 1945-ben elpusztult.

⁶ *Adattár. . . I. a 4. sz. jegyzet.* 246. — HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus.* (Bp.) 1972. 312. = A SOLTÉS Zoltánné által összeállított bibliográfia 82. tétele.

⁷ *Adattár. . . I. a 4. sz. jegyzet.* 246. — MKsz. 1940. 67–68.

⁸ Erdélyi Múzeum 1943. 480–481.

időhatár (1698–1704) közé sikerült szorítania.⁹ A fentebb ismertetett 1703. évi római rendelkezés nyilván még egy évvel rövidebbre szabja a jezsuita akadémia számára a selyemre történt nyomtatás lehetőségét.

A fentiekből kiviláglik, hogy bizonyosan készültek a kolozsvári jezsuita akadémia számára a 17–18. század fordulóján selyemre nyomtatott plakát alakú vizsgatételek, de ezekből példány immár fél évszázada már nem ismeretes. Különösen értékes volt tehát Csapodi Csaba közlése, aki volt szíves felhívni a figyelmet három ilyen alapanyagra készült kiadvány lelőhelyére, amiért neki itt is őszinte köszönet jár. Így vált tehát ismertté Esterházy Pál levéltárából¹⁰ az alábbiakban bemutatásra kerülő három, selyemre nyomott, 17. századi, hazai vizsgatétel.

Időrendben közülük az első 1654-ben – hónap és nap megjelölése nélkül – a nagyszombati egyetemen filozófiai vizsgatételek megjelentetése céljából készült.¹¹ A vizsgáztató jezsuita Franciscus Kopeckí¹² a három hasábjára szedett, ötven számozott tételt a vizsgázó Szegedi Mihály számára állította össze. Ez utóbbi a kiadványt Pálffy Tamás csanádi püspöknek ajánlotta, mint patrónusának.¹³ Az egyleveles nyomtatvány alapanyaga szegetlen, világos bordó színű selyem, amelynek mérete 758–764 × 537 mm. A 718 × 468 mm szedéstükrű vizsgatétel a második legkorábbi a nagyszombati akadémiaéről, amely ma ismeretes plakát formában. Az ottani Egyetemi Nyomdában készült, amelynek faktora ekkor Matthias Willmann volt.

A második ugyanilyen jellegű és kiállítású nyomtatvány¹⁴ Paulus Antonius Draskovich 1686. február 9-én a nagyszombati egyetemen tartott vizsgájául szolgáló, hat pontból álló, kéthasábos „Quaestiones prooemiales de natura et objecto logicae”, amelynek összeállítója, ill. vizsgáztatója Joannes Zanger jezsuita volt.¹⁵ A főúri vizsgázó nem szorult rá, hogy mások költségén végezze tanulmányait, így az ilyen nyomtatványokon szinte kötelező ajánlása egyenesen „Augustissimae Dei Matri Patrona Hungariae” szól. A nyomtatvány alapanyaga itt márványozott szövésű, szegetlen selyem, amelynek színe ez alkalommal sötétbordó, mérete 760–770 × 512 mm, az egyetemi tipográfia által erre a felületre előállított nyomtatása pedig 480 × 339 mm. A selyemkendő viszonylag széles, üresen maradt szegélyére körben virágokból álló, látványos és dús virágfonatot festettek, nyilván Esterházy Pál nádor részére, hiszen e példány az ő iratai között maradt fenn. Középen fent a Draskovich-család sokszínű festett címere látható a [comes] P[aulus Antonius de] D[raskovich de Trakostyán] betűk alatt.

A fenti két selyemre készült hazai nyomtatvány mellett őriznek ugyanott még egy harmadikat is,¹⁶ amely a Kismartonban 1656. február 13-án tartott vizsgára készült. A „Theoremata theologalia” című 18 tétel szövegét a vizsgáztató Silvester a Mori, a ferencesek magyarországi, mariánus tartományának tagja állította össze Henricus Mikulich rendtársa mint vizsgázó számára. A szokásos ajánlás, amely itt is a plakát legtetején olvasható, „Paulo Esterházy de Galanta” címzésű a mariánus ferencesek aláírásával. A későbbi nádor 1652-ben nyerte el a soproni főispáni és a királyi tanácsosi címet, amely a plakáton neve után olvasható.¹⁷ A tézisek alapanyaga citromsárga, szegetlen, márványozott szövésű és 857–860 × 530 mm méretű selyem. A nyomtatás felülete ezen belül 677 × 468 mm, amely azonban nem hazai, hanem a bécsi Matthaeus Rictius műhelyében készült.

A 17. század második feléből a fentiekben ismertetett, vizsgatételeket tartalmazó plakátok viszonylag szerény kiállításúak: legfeljebb öntött elemekből összerakott keretet és néhány ugyancsak sokszorosított kezdőbetűt hordoznak díszként. A pompás alapanyaggal, a selyemmel sokkal jobban harmonizálnak azok

⁹ *Adattár*. . . I. a 4. sz. jegyzet. 246–247.

¹⁰ Budapest, Magyar Országos Levéltár (MOL) P 125 Pál nádor iratai 11959, 11960. és 11961.

¹¹ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11959.

¹² 1614–1673. – Ő 1652–1655 között volt a filozófia professzora Nagyszombatban. – LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. P. II. Romae*, 1982. 647.

¹³ Az 1679-ben elhunyt Pálffy 1650-ben lett csanádi püspök. – *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. (Bp. 1969.) 344.

¹⁴ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11961.

¹⁵ 1650–1708. – Ő 1686–1688 között volt Nagyszombatban a filozófia professzora. – LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. III. Romae 1988. 1884.

¹⁶ MOL I. a 9. sz. jegyzet. 11960.

¹⁷ 1635–1713. – *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Bp. 1967. 450.

a tézislapok, amelyeket nagyalakú rézmetszet segítségével állítottak elő rendkívül díszes formában 1610-től kezdve Franciaországból kiindulva Európa-szerte. A 17. század második felében azután szinte külön iparág alakult ki ilyen és ehhez hasonló más, ünnepi alkalomra (pl. koronázás, esküvő) szóló, többségében nagyalakú rézmetszetek előállítására, amelynek központja Augsburg volt. Különösen a Kilian-család jeleskedett itt ilyen jellegű rézlapok metszésében.¹⁸ Az ilyen egyetlen alkalomra szóló metszet, ahol is a teljes szöveget – ajánlással, címmel, tézisszöveggel stb. együtt – rézbe karcolták, igencsak drága mulatság volt. Mégis ismeretes ennek az Augsburgban papírra készült luxuskiadásnak legalábbis egy esetben hazai részről történt igénybevétele, éspedig a kassai jezsuitáknál 1672-ben lefolyt egyik vizsga esetében.¹⁹ A két rézlapból összeállított, igen nagy méretű (593 × 883 mm) metszet szedett szöveget nem tartalmaz: minden betűjét az ábrával együtt belevésték. Ezekből kiolvasható, hogy a „Conclusiones ex univrs[!] logica” című és tíz pontba összefoglalt vizsgatétel praesese Ladislaus Permay jezsuita volt.²⁰ A vizsgázó, Sigismundus Xaverius Hollo de Krompach²¹ a tézislapot Mihály lengyel királynak²² ajánlotta.

Amennyiben a rézlapba nem metsztették bele a szöveget, a rendkívül reprezentatív képes ábrázolások dús barokk kereteiben hagytak – vagy csak találtak – helyet az ajánlás, a vizsga körülményeinek (cím, hely, idő, vizsgáztató, vizsgázó stb.) és a vizsgatételek szövegének nyomdai szedés útján történő bele-nyomtatására. Ezáltal a drága metszet tehát többször és akár egymástól eltérő céllal is felhasználhatóvá vált igen ünnepélyes, nagyméretű és plakát formájú kiadványok előállításához. Ilyen rézlapok azután a 18. században hazánkban is felhasználásra kerültek. Tekintettel arra, hogy ez a cikk nem a nyomtatott vizsgatételek egészének megvizsgálását tűzte ki célul, hanem kizárólag csak a selyem alapanyagra nyomtatottakat, így mindössze még két ilyen hazai kiadvány egy-egy ilyen példányának ismertetése van hátra. Mindkettőt az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány Tára őrzi.

Közülük az első, mintegy folytatásaként a Herepei által a kolozsvári jezsuita akadémián a 17–18. század fordulójáról ismertetetteknek, ugyanez intézmény számára készült 1740-ben. A sárga selyemkendő mérete kb. 95 × 95 cm.²³ A rézlemezről készült levonat legnagyobb mérete 87 × 92 cm. Feltételezhető, hogy egy nagy, bibliai sorozatnak egyik tagjáról van szó, mert legfelül a „XLVII.” sorszám látható. A nagyméretű kép Jézusnak János által történt megkeresztelését ábrázolja, a bibliai szöveg (Mk.1.9–11.) hű követésével. Alul az „Albane pinxit Johann Daniel Herz excudit Jacob Wangner sculps.” metszett szöveg olvasható. Herz mint augsburgi grafikus, rézmetsző és könyvkiadó ismeretes.²⁴ Tanítványa volt neki Wangner, aki ugyanebben a délnémet városban rézmetszőként tevékenykedett.²⁵

A nagyméretű rézmetszet mintegy 13 × 78 cm méretű alsó részében, a kép lezárását alkotó kisebb keretekbe besorolva található a vizsgára vonatkozó valamennyi, nyomtatás útján előállított szöveg. Bal oldalon az ajánlás Joannes Haller Erdély legmagasabb rangú közigazgatási méltóságának, gubernátorának szól, amely alatt a vizsgázó neve áll. Középen olvasható a „Theses prooemiales de natura et objecto

¹⁸ APPUHN-RADTKE, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weissenhorn, 1988.

¹⁹ APPUHN-RADTKE. . . I. a 18. sz. jegyzetet. 124–126.

²⁰ 1641–1698. – Ó 1671–1673 között volt a filozófia professzora Kassán. – LUKÁCS: *Catalogus* I. a 15. sz. jegyzetet. II. 1189.

²¹ Holló Zsigmond – apjával Jánossal és ugyancsak Zsigmond nevű nagybátyjával együtt – 1659-ben nyert nemességet. Az idősebb Zsigmond (†1685) pénzügyi tisztviselő volt Felsőmagyarországon, majd 1676-ban lengyel indigenátust szerzett. Feltételezhető, hogy e költséges, rézmetszetű vizsgatételt is ő fizette unokaöccse nevében, hogy kapcsolatait a lengyel udvarral elmélyítse. – NAGY Iván: *Magyarország családai*. V Pest, 1859. 133–134. – KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. V Bp. 1913. 77.

²² Michael Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) 1669–1673 között volt lengyel király.

²³ Miután a példányt bekeretezett állapotban őrzik, egészen pontosan nem volt megmérhető.

²⁴ *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XVI. Leipzig, 1923. 597.

²⁵ *Lexikon*. . . I. a 24. sz. jegyzetet. XXXV. Leipzig, 1942. 150.

logicae" cím, a praeses Franciscus Pataki jezsuita,²⁶ valamint a vizsgázó neve: Stephanus Petki.²⁷ A rézmetszet jobb alsó sarkában található, viszonylag kisméretű keretbe szinte belegyömészölve olvasható a feltűnően rövid, mindössze hat vizsgatételre összefogott szöveg.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a jezsuita rend generálisának a már említett 1703. évi és a fényűzést kerülendő intézkedése vagy nem volt már 1740-ben érvényben, vagy a két főúri személy (mind az ajánlás címzettje, mind a vizsgázó gróf volt) miatt ez esetben kivételt tettek. A nagyméretű rézmetszet pompáját még a selyemre nyomtatás luxussával is fokozták.

A nemzeti könyvtár különgyűjteményében őrzött másik ilyen nyomtatvány jelenleg rendkívül megviselt állapotban van, a hajtogatások mentén több helyén is szétvált a natúr színű selyem, amelynek mérete 118 × 82 cm-re becsülhető. Erre került rá kékes színű festékkel a mezzotinto (borzolás) technikájával előállított 1110 × 745 mm-es, tehát igen nagy méretű rézmetszet. Ez a mélynyomó eljárás lehetővé tette, hogy vonalas rajz helyett feketéből fehérbe átmenő finom tónusokkal adja vissza mondanivalóját, ez esetben a bibliai hegyibeszéd (Mt 5.1–10.) jelenetét. Jézus itt tanítványainak a nyolc boldogságról szólt, amelyeknek szimbolikus megjelenítése két oldalon négy-négy kis keretben látható. Alul a „Georg Christoph Kilian sc. et excud. A. V.” szöveg olvasható. Georg Christoph volt a nevezetes augsburgi rézmetsző Kilian-familia utolsó működő tagja, aki emellett megírta legnevezetesebb elődjének, Bartholomäus Kiliannak az életrajzát is.²⁸ Jónévű művelője volt éppen az ezen a képen is alkalmazott mezzotinto technikának.

Itt is a kép alsó, kb. 15 × 71 cm méretű mezőjében olvashatók a győri műhelyben szedett betűkkel²⁹ nyomott szövegek: a cím „Conclusiones ex universa logica”, az ajánlás címzettje „Andreae Sziksty” az óvári harmincados hivatal vezetőjének neve és a vizsgázónak, aki az ő fia volt, hozzá intézett ajánlása. Megtudható továbbá, hogy a győri katedrálisban 1743. szeptember 2-án tartott vizsgát „Franciscus Josephus Sziksty” tette le „P. Severinus a S. Angelo Custode” piarista előtt,³⁰ aki az ötven pontból álló vizsgatételeket is összeállíthatta.

A fentiekben csupa vizsgatételről volt szó, amelyekből a 17. és 18. században hazánkban néhány példányt selyemre is nyomtattak. Valószínű, hogy más egyleveles kiadványból (pl. gyászjelentés, szentkép) is készíthettek néhány darabot textil alapanyagra. Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a pompaszertetből selyemre történt nyomtatás divatja hazánkat sem kerülte el. Legalábbis a katolikus tanintézetek számára szóló vizsgatételek közül bizonyosan több helyen is előállítottak néhány ilyen a 17. és a 18. század közepe között. Nyilván ilyen megkülönböztetetten díszes alapanyagra azt a példányt nyomtatták, amelyet azután hálája jeleként a tanulmányait támogató és plakátalakú tézisek élén olvasható pártfogójának nyújthatott át a vizsgázó. Ilyen volt nyilván a fentiekben ismertetett kismartoni ferences vizsgatételeket hordozó selyemkendő, amelyet ma is a helyi rendházat mindig bőkezűen támogató Esterházy Pál iratai között őriznek. De a mecénás családtagjainak is juthatott ilyen példány, amire pl. az elpusztult erdélyi vagy lappangó példányokból lehet következtetni. Más csoportba tartoznak a Draskovich-féle tézisek, hiszen ezt az egyik legfrissebb család tagja egy másik, akkor még azonos rangú Esterházy-familia seniorának küldhette, aki ezekben az években egyben az ország nádora is volt. Ezt a magas szintű ajándékot jól hangsúlyozza – a selyem alapanyagon túlmenően – annak festett díszítése. Az ilyen módon megnyilvánuló luxusingént azután – leginkább a 18. század első felében hazánkban igénybe vett – nagyméretű rézmetszetekkel még fokozták is.

A barokk hivalkodó pompakezelését háttérbe szorította a klasszicizmusnak a letisztult formákra való törekvése, így a selyemre történt nyomtatások száma alaposan lecsökkent, de nem szűnt meg. A 19. és 20. században is előfordul, hogy egy-egy kiadványból egy vagy legfeljebb néhány további példányt selyem-

²⁶ 1704–1740. — Ő 1738-tól 1740. VIII. 31-én bekövetkezett haláláig volt professzor a kolozsvári akadémián. Így a hónap és nap megjelölése nélküli vizsgatétel feltehetően ezt megelőzően készült. Bár éppen a közelebbi időmegjelölés hiánya utalhat a praeses halálával bekövetkezett bizonytalanságra is. — LUKÁCS: *Catalogus*. I. a 15. sz. jegyzet. II. 1152.

²⁷ Apja, Dávid 1690-ben nyerte el a grófi címet, anyja Zichy Sára volt, míg a vizsgázó István fiával, Józseffel 1817-ben kihalt ez a Petky-család. — NAGY Iván I. a 21. sz. jegyzet. IX. Pest, 1862. 273.

²⁸ 1709–1784. — APPUHN-RADTKE. . . I. a 18. sz. jegyzet. 37. — *Lexikon*. . . I. a 24. sz. jegyzet. XX. Leipzig, 1927. 293–294.

²⁹ Jaurini, Typis Gregorii Joannis Streibig.

³⁰ Családi neve Nozdrowiczky Szeverin volt. — *Régi magyarországi szerzők*. Bp. 1989. 347.

re nyomtak, pl. egy újság első számából,³¹ vagy egy ünnepelt személynek szóló köszöntő szövegéből. Ezt a megoldást különösen a színjátszás terén vették igénybe, ahol is az ünnepi előadások színlapját viszonylag a legsűrűbben nyomták selyemre, vagy más, ehhez hasonló textíliára.³² Ilyen alkalom volt mindenek előtt egy-egy színész (nő) jutalomjátéka, jubileuma, búcsúelőadása stb., de lehetett ez valamilyen színház megnyitása, egy-egy város vagy országrész színészetének jubileuma is. De nem ritkán más eseményekhez kötődött a néhány példányban selyemre vagy ahhoz hasonló anyagra nyomtatott színlapok divatja: a király koronázásától kezdve a főszolgabíró működésének évfordulójáig. A textília és a nyomtatás színének tekintetében is nagy választék állt rendelkezésre: a legpompázatosabbnak – talán éppen a régi kódexek hagyományainak visszatükrözéseként – nyilván a bíborselyemre aranyfestékekkel készületeket szánták.

BORSA GEDEON

Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós. A komáromi nyomdászat 18. század eleji története nem egyetlen műhelyhez kapcsolódik, hanem több, független, időrendben egymást követő rövidebb életű vállalkozás sorozata. A 18. századi nyomtatványok sorát egy 1703-ban nyomtatott kalendárium nyitotta meg,¹ utolsó komáromi kiadású darabja pedig Szathmári Pap: *Menyország útja* című kiadványa 1743-ból.² Ezt követően egészen 1789-ig, Weber Simon Péter megjelenéséig szünetelt a komáromi könyvkiadás és nyomtatás.

Az említett időközben, 1703 és 1743 között négy nyomdász, ill. könyvkiadó munkássága kötődött Komáromhoz. A komáromi nyomdászatnak éppen ezek az évtizedei számos tisztázatlan kérdést vetnek fel. Csak részben ismeretes az első komáromi mester (Komáromban a 18. századot megelőzően nem működött nyomda), Töltési István tevékenysége. Töltési még azok közé a Németalföldön tanult mesterek közé tartozott, akik idegen országban sajátították el a könyvnyomtatást, sőt Töltési még a betűmetszés művészetét is. A debreceni nyomdában saját metszésű betűt használt a működése három éve alatt (1683–1685 között dolgozott Debrecenben), innen azonban távoznia kellett, jöllehet mesterségbeli tudása ellen nem lehetett kifogás. Életútja 1685 után, egészen Komáromba való megérkezéséig, 1703-ig, ismeretlen. Valószínűleg kalendáriumokon kívül mást is kiadott, 1703 és 1710 között egyéb nyomtatványa mégsem ismeretes. 1721-ig működött a városban, majd ekkor egy komáromi kiadványon Turótzai Mihály neve jelent meg. Személyéről szinte semmit sem tudunk, de 1721-es és 1737-es két,³ nevével ellátott komáromi kiadványa miatt feltételezhető volt, hogy munkássága e két időpont között folyamatos lehetett. A neki tulajdonított egyéb nyomtatványok nagy részéről azonban az utóbbi időben sorra bebizonyosodott, hogy azok nem Komáromban készültek, hanem a győri Streibig-műhelyben, a nyomda megnevezése nélkül.⁴ Tekintve, hogy Turótzai komáromi nyomdáját 1737. évi kiadványai alapján tartották 1737-ig folyamatosan működőnek, ezeknek azonban egyike sem jelöli meg Komáromot; 1721-ből származó kiadványa pedig minden bizonnyal külföldön készült, és Turótzai maga is mint „compactor” írta alá előszavát, sokkal valószínűbb, hogy kiadóként és könyvkötőként kell őt számontartanunk, nem pedig nyomdászként. Vajon volt-e egyáltalán nyomdája Turótzai Mihálynak? És mi lett a sorsa Töltési István kitűnő állapotban lévő betűkészletének? Mindezek a kérdések még tisztázásra várnak.

³¹ MKsz 1970. 401–402.

³² Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya több tucat ilyen selyemre nyomott színlapot is őriz, amelyek közül a legrégebb magyar nyelvűt 1810-ben piros festékekkel nyomták Kolozsvárott, Kemény Sámuel gróf nevenapján tartott előadásra. De a két világháború közötti időben is állítottak elő ilyen példányokat textil alapanyagra.

¹ NEUBARTH J.: *Új kalendárium...* 1704. esztendőre = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája. VII. köt. Pótlások* Bp. 1989. 356. (továbbiakban: PETRIK)

² PETRIK VII. 388

³ *Ujj imádságos könyv...* 1721. = PETRIK II. 482. és *Istenben buzgó lelkeknek...* 1737. = PETRIK V. 222. ARANYOS MEDGYESI S.: *Igazságnak áldozatja...* 1737. = PETRIK V. 36

⁴ CSUZI CSEH J.: *Isten eleiben...* 1736. = PETRIK VII. 111; *A'isalárd Cupidonak...* = PETRIK VI. 211.

Ugyanilyen ismeretlen Sátor Péter személye is, aki három 1736 és 1743 között megjelent nyomtatvány kiadójaként jelölte meg magát. Ezek egyike sem komáromi nyomtatvány egyébként, hanem kettő a győri Streibig nyomdában,⁵ egy budai Landerernél⁶ jelent meg, nyomda megjelölése nélkül.

Mindezek előrebocsátása után látható, hogy igen kétséges, hogy Töltési István elköltözése vagy halála után működött-e egyáltalán nyomda Komáromban. Szinte biztosra vehetjük, hogy amikor 1740-ben új könyvnyomtató telepedett meg a városban, akkor már egy ideje nyomda nélkül volt a város.

Az új könyvnyomtató Schmid János Miklós volt, aki Sopronból költözött át Komáromba. Sopronban 1733 és 1738 között dolgozott, majd felszerelését eladta az őt követő Rennauer Fülöpnek, aki még abban az évben folytatta is mesterségét.

A soproni nyomdászattal foglalkozva Csatai Endre összegyűjtötte mindazt, ami Schmid személyével kapcsolatban és soproni működése révén az iratokban fennmaradt.⁷ Schmid bécsi könyvkötő fia volt, akinek neve 1733. március 8-án fordult elő első ízben Sopronban, ekkor vette fel a város polgárai sorába. Már 1733-ban megbízást kapott a várostól, a csőszök számára 500 példányban szabályrendelet kinyomtatását – valószínűleg ezt tarthatjuk számon, mint Schmid első soproni nyomtatványát. Ugyancsak a tanácsjegyzőkönyvből tudjuk, hogy 1737-ben már nős volt, mert feleségével, Mária Annával és segédjével, a 27 éves Fritsch János Kristóffal lakott együtt a jezsuiták kertjének szomszédságában.

1738-ban Schmid tanúsítványt kért a várostól, hogy viselkedése ellen nem volt kifogás, ugyanis el akart költözni a városból. Műhelyét ekkor eladta Rennauer Fülöpnek. Éppen ezzel az adásvétellel kapcsolatban tudunk meg bővebbet Schmid műhelyéről, kiadványairól és személyéről is. Utólag ugyanis Rennauer beperelte Schmidet a méltánytalanul magas vételárért. Ennek kapcsán a tanúkihallgatásokból derült fény arra, hogy Schmid annak idején 400 forintot vette a nyomdát, amelyet most 1700 forintért adott el. Arra lehet következtetni, hogy Schmid úgy adta el a nyomdát Rennauernek, mintha az egész felszerelését adná, holott később kiderült, hogy pl. a réznyomó gépet nem adta a műhellyel, minthogy nem is a sajátja volt, hanem Rublinger Ignác nevű segédjéé. A tanúkihallgatás során az is kitűnt, hogy német és latin betűinek is csak felét adta, másik felét magának megtartotta. Hogy pontosan mennyi betűje volt Schmidnek, arra a kérdésre a tanú nem tudott válaszolni, de szerinte a nyomda elhasznált holmi volt az adásvétel idején, és a Rennauer által kifizetett 1700 forintot új korában sem érte meg.

Az is napvilágra került, hogy Schmid nemcsak hogy felszerelésének körülbelül felét megtartotta magának, hanem ezen felül az öntött betűket más módon is értékesítette, ezek végül öntőkhöz, ill. ötvöshöz kerültek. Ezt a tényt végül Schmid maga is elismerte, így Rennauer ezt az összeget levonhatta a vételárból.⁸

Bár példány alapján, egy kivételével,⁹ nem ismertek, mégis bizonyítékunk van arra, hogy a Schmid által Sopronban kiadott nyomtatványok között évente kalendáriumok is voltak. Egyetlen, jelenleg ismert kalendárium a német nyelvű, negyedréti alakú és az 1734. évre szól. Schmid távozása után ugyanis Rennauer kalendáriumot jelentetett meg az 1741. évre, de árusítását betiltották, és elkobzással fenyegették. Ekkor Rennauer azzal védekezett, hogy előde, Schmid, akadálytalanul adott ki kalendáriumokat a löcsei mintára, ezért joggal hihette azt, hogy ő is megteheti. Folyamodványban fordult a hatóságokhoz, hogy engedélyezzék 4° és 16° alakban német és magyar nyelvű naptár kiadását számára. E tényből visszakövetkeztetve valószínűnek látszik, hogy a példány alapján is ismert negyedréti alakú német nyelvű naptára mellett Schmid tizenhatodréti, löcsei mintára készült magyar nyelvű naptárt is adott ki, bár ilyen nem maradt fenn. Végül Rennauer engedélyt nyert a továbbiakban kalendáriumok kinyomtatására, és a már elkészült kalendáriumokat sem kobozták el.

Mindezekből az adatokból és utalásokból úgy látszik, hogy Schmid értelmes ember volt. Lehet, hogy kedvezőbb ajánlatot kapott Komáromból, ezért költözött oda. Még 1736-ban kiadta Neuhold Jakab János *Fundamentomos oktatását* a himlőről,¹⁰ amely arra enged következtetni, hogy Schmidnek voltak komáromi kapcsolatai, személyes ismeretségei, tehát nem idegen helyre költözött. E kötetet – amely

⁵ Győrben nyomtatták CSUZI CSEH J.: *Isten eleiben...* 1737. = PETRIK VII. 111 és SZATHMÁRI PAP S.: *Mennyország' utya...* 1743. = PETRIK VII. 388

⁶ Budán nyomtatták BESNYEI Gy. *Kis biblia* c. művét = PETRIK VI. 529.

⁷ CSATAI Endre: *A soproni nyomdászati 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 38–54.

⁸ uo. 48.1.

⁹ *Neu-Crackauer Schreib-Calender...* auf das Jahr 1734 = PETRIK V. 345.

¹⁰ PETRIK II. 872.

egyben az első soproni magyar nyelvű nyomtatvány — „nemes Komárom vármegyének és ott való hadi rendeknek ordinarius physicussa . . . a' császári Leopoldino-Carolina Akadémiának naturae curiosorum adjunctusa” írta és Komárom vármegye urainak ajánlotta. Az előbb elmondottak ismeretében érthető, hogy miért soproni nyomdászt bíztak meg kinyomtatásával: feltételezésünk szerint az 1730-as években Komáromban nem működött nyomda.

Schmid Komáromba érkezését legkorábban 1738. második felére tehetjük, hiszen 1738. folyamán utódjának még lehetősége volt Sopronban több nyomtatvány kibocsájtására. Tehát már 1739-ben is Komáromban tartózkodott, ennek ellenére nem ismerjük más nyomtatványát Komáromból, mint az 1740-ben kiadott testes, negyedréti alakú *Florilegiumot*¹¹ Paxy Lajos pálos szerzetestől.

Schmid komáromi nyomdafelszerelését a *Florilegium* tipográfiai anyagából lehet rekonstruálni (l. az 1–2. sz. táblákat). Anélkül, hogy teljes részletességgel felsorolnánk a Rennauernek átadott, és magának megtartott nyomdai felszerelést, néhány jellegzetességre fel kell hívni a figyelmet.

Német betűs (fraktur) készletének nagyobbik része maradt Rennauernél, kisebbik részét tartotta meg magának.¹² Ezeket a fraktur betűket Komáromban nem használta, de Schmid további életútjának ismeretében e nála maradt készlet rekonstruálható. Antikva és kurzív betűkből nagyjából a fele maradt Rennauernél, fele Schmidnél.¹³ Schmid soproni díszei közül kettőt használt később Rennauer,¹⁴ Schmid viszont egyet sem Komáromban, illetve amit használt, az nem ismerős Sopronból. Az öntött körzeteket Rennauer használta tovább.¹⁵ Bár Schmid és Rennauer soproni nyomtatványain sok könyvdísz látható, a fennmaradt nyomtatványok kis száma miatt ezeknek szinte mindegyikét csak egy-egy nyomtatványon találni meg.

Bár Schmid Komáromban az alábbi négy könyvdísszel

I. 22 × 76 mm-es keret nélküli fejléc: levéldíszek között ülő, szappanbuborékot fúvó alak

II. 28 × 115 mm-es keretezett, vízszintesen vonalazott háttér előtt egymásbafonódó vonalak, amelyek levélben végződnek

III. 41 × 125 mm-es kétszer keretezett fejléc, középen öblös vázában dús levelű virágok

IV. 42 × 82 mm-es, kétoldalt egy-egy tölcser alakból kiágazó levelek, amelyeket középen baldachinos dísz fog össze¹⁶

és egy körzettel¹⁷ díszítette ott megjelent egyetlen nyomtatványát, ezek a díszek sem Sopronból, sem a korábbi komáromi elődtől. Töltési felszereléséből nem ismertek (1–2. tábla). Meglehető természetesen, hogy mégis Sopronból hozta ezeket, csak nem maradt fenn olyan korábbi kiadványa, amelyben alkalmazta őket. Betűanyaga azonban teljes mértékben a soproni felszerelésből való, ezáltal igazolva a Schmid ellen tett tanúvallomásokat, vagyis hogy a magas eladási ár ellenére is megtartotta felszerelése felét. Schmid komáromi *Florilegium*ából látni, hogy bizonyos típusokat kettéosztott, felét eladta Rennauernek, másik felét megtartotta.¹⁸ Más betűket viszont teljes egészében átadott Rennauernek, megint másokat csak

¹¹ PETRIK III. 59.

¹² Schmid Sopronban használt tízféle fraktur betűjéből a legnagyobb címbetű (28 mm-es) kivételével mindből adott át Rennauernek. Valószínűleg csak felét adta át három másik betűtípusnak.

¹³ Schmid 13 féle latin (antikva és kurzív) betűvel rendelkezett Sopronban; ezek közül mindössze a 86 mm-es típusokat tartotta meg magának teljes egészükben, míg Rennauerhez került a 140, 120 és 100 mm-es antikva és kurzív szövegtípus teljességében. A többi típusból szemlátomást jutott mindkettőjüknek.

¹⁴ Koporsót és kétoldalt egy-egy kaszás halált ábrázoló, 45 × 165 mm-es, keret nélküli fejléc (l. KNOGLER, D.: *Threnodia*. . . Sopron, 1736 = PETRIK II. 420.) Vázában elhelyezett dús virágcsokrot ábrázoló könyvdísz, 50 × 55 mm méretű (l.: FURLANI, J. A.: *Collocutiones*. . . Sopron, 1738. = PETRIK I. 841.)

¹⁵ L. Rennauer 1738 és 1747 közötti nyomtatványainak bármelyikét.

¹⁶ I. dísz előfordulása: PAXY, L.: *Florilegium*. Komárom, 1740. = Petrik III. 59,)(2b

II. dísz uo., M4b

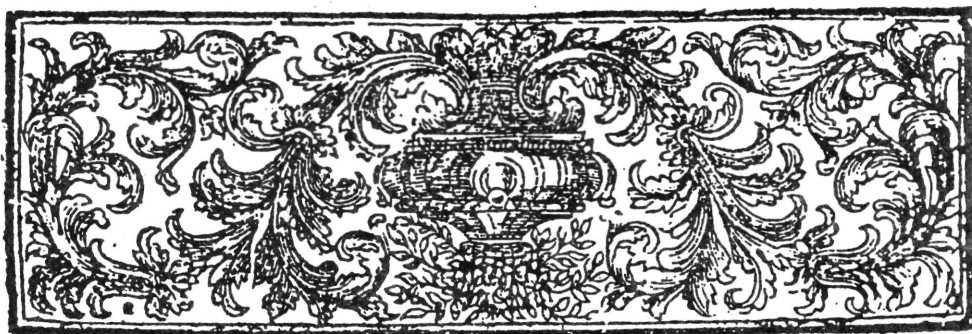
III. dísz uo., Ala

IV. dísz uo., 506. l.

¹⁷ L. PAXY L.: i. m.)(2a

¹⁸ Pl. a 151 mm-es antikva, kurzív és fraktur típust

III

II

I

1. tábla

IV

ACILNO
ACKSY
AEFGILMNO
PRSTU

2. tábla

magának tartott meg.¹⁹ Maga a soproni sajtó minden bizonnyal benne volt a vételárban, tehát azt kell feltételeznünk, hogy Komáromban új sajtót szerzett magának, amelyet talán következő állomáshelyére is tovább vitt.

Schmid nem sokáig maradt Komáromban. Úgy látszik, hogy már 1740 tavaszán – talán a *Florilegium* nyomtatása idején – felmerült az a lehetőség, hogy Csáky Miklós nagyváradai püspök hívására az ott alapítandó szemináriumi nyomda vezetését elvállalja. E könyv kiadását egyébként éppen Csáky Miklós támogatta, ami a címlapon szereplő ajánlásón kívül a korabeli iratokból is kiténik.²⁰ Paxy Lajosnak, a *Florilegium* szerzőjének közbenjárására hívta meg Csáky Schmidet püspöki székhelyére nyomdásnak.

A Komáromi és nagyváradai nyomdáknak ez az összefüggése mostanáig nem volt ismert: levéltári adatok és korabeli feljegyzések, utalások nyomán Szelestei N. László tárta fel.²¹ Kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy Schmid elfogadta Csáky püspök meghívását, és készletével útra kelt Nagyvárad felé. E költözködés 1740 nyarán zajlott, Schmid azonban útközben, még mielőtt Nagyváradot elérte volna, meghalt. Csáky Miklós levelezése azt bizonyítja, hogy augusztus 19-én már elérte őt a nyomdász halálhíre. A püspök minden eszközzel azon volt, hogy a nyomdász özvegyét a tipográfiával együtt maradásra bírja. Többfelé is próbálkozott a meghalt mester helyett újat szerződtetni. Mégis, a nyomda tervének megszületésétől öt évnek kellett eltelnie, amíg a Szemináriumi nyomda valóban dolgozni kezdhett, méghozzá a Schmidtől ismert komáromi (korábban soproni) készlettel. Kállai Gergely, az első nyomdász 1745-ben, Becskereki Mihály pedig 1746-tól 1755-ig ezzel a szinte változatlanul hagyott felszereléssel dolgozott. A Komáromból ismert négy könyvdísz és az ott használt egyetlen öntött körzet Nagyváradon számos nyomtatványon előfordul az említett tíz év alatt.

A nagyváradai nyomdának van néhány olyan könyvdísz és egy címbetűje, amelynek eredete ismeretlen: legalábbis Schmid készletéből sem Sopronból sem Komáromból nem ismert.²² Egyébként a váradi mesterek teljes egészében Schmid komáromi készletével dolgoztak. Különösen bizonyítja, hogy egy és ugyanazon nyomdáról van szó, hogy bizonyos felszerelés-részek Sopronból ismertek, majd újra felbukkantak Nagyváradon, de közben nem szerepeltek Komáromban, bár minden bizonnyal akkor is Schmid birtokában voltak. Ez elsősorban a fraktur betűkészletre vonatkozik, amelyet Becskereki egyetlen német nyelvű kiadványán lehet látni.²³ De ugyanez vonatkozik a nagy fokozatú kurzív szövegtípusra is, amely Komáromban nem volt használatban, de Sopronban és Nagyváradon igen.

Ily módon a komáromi készletet rekonstruálva előttünk áll a nagyváradai Szemináriumi nyomda induló készlete, ezáltal bizonyítva tipográfiai módszerrel is, hogy valóban Schmid nyomdájára került Nagyváradra. Az azonosság legszembevetőbb bizonyítéka a négy Komáromból ismert dísz nagyváradai felbukkanása

¹⁹ Rennauerhez került pl. a 140, 120 és 100 mm-es szövegtípus, míg teljes egészében Schmidnél maradt a 84 mm-es.

²⁰ A *Florilegium* két címlap-változatban ismeretes. Egyiken Csáky Miklós püspök neve a címlapon szerepel (pl. OSzK: M 288.884:2. jelzetű példánya), a másikon a címlap verzőjén (pl. OSzK: 312.624. jelzetű példánya).

²¹ *Adatok a nagyváradai Szemináriumi nyomda történetéhez* c. dolgozatát I. a MKSz e számában, 273–281. l.

²² – rombusz alakú arabeszkos záródísz (I. FRANCHINI, J.: *Antiquioritatis*. . . Nagyvárad, 1747. = PETRIK I. 820, 4.1.)

– kisméretű, leveles, székfűs záródísz (I. *Hortus Gethsemani*. . . Nagyvárad, 1754 = PETRIK II. 165, C2a.)

– három körzet elem (I. BARCLAY, J.: *Paraenesis*. . . Nagyvárad, 1755. = PETRIK V. 48. címlapján)

– egy, a komáromi II. dísz párjának tekinthető fejléc, amely azonban Komáromban nem fordult elő (I. *Hortus Gethsemani*. . . Nagyvárad, 1754. = PETRIK II. 165, Ala.)

– 11 mm-es kurzív címbetű (I. FRANCHINI, J.: *Antiquioritatis*. . . Nagyvárad, 1747. = PETRIK I. 820. több helyen)

²³ WÜTT, P.: *Dreyfache*. . . Nagyvárad, 1752. = PETRIK V. 554. Becskereki a 28 és 16 mm-es fraktur címbetűt és a 151 és 96 mm-es fraktur szövegbetűt használta. E két utóbbi betűfokozatot együtt használva – minthogy közbeeső méretek nem álltak rendelkezésére – a nyomtatott sorok képe egyenletlenné, ugrálássá vált.

(1–2. tábla).²⁴ Bár írásbeli nyoma van annak, hogy Nagyváradon használatba vétel előtt igyekeztek azt a rozsdától megtisztítani²⁵ — hiszen a költözés után öt évig használatlanul állt a készlet —, a már 1738-ban „elhasznált holmi”-ként jellemzett és már Komáromban eléggé kopott betűanyag tovább romlott. A kopott, elmosódott betűkkel nyomtatott kiadványok igen jellegzetes képet mutatnak, éppen ezért a nyomda első tíz évének termékei jól felismerhetőek.

Ezekről határozottan elűt két mostanáig nagyváradinak tartott nyomtatvány. Az egyik az *Emlékezetes nap* című alkalmi nyomtatvány,²⁶ amelyet az új váradi székesegyház alapkövetéle alkalmából adtak ki. A címlapján szereplő „Váradon Pünköszt Havának első napján 1752” megjelölés alapján feltételezhető volt, hogy Nagyváradon jelent meg. Bebizonyosodott azonban, hogy nyomdai felszerelése alapján nem a nagyváradi, hanem a debreceni nyomda terméke,²⁷ bár ekkor még működött a Becskereki által vezetett nagyváradi műhely. Valószínűleg nem találták megfelelőnek egy ilyen díszesebb alkalmi nyomtatvány kibocsátására. A másik, tévesen nagyváradinak tartott kiadvány Muhoray Ferenc *Soli Deo Christo* című könyvecskéje,²⁸ amely hely és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. Bár a tézist előadó diák a nagyváradi szeminárium tanulója, a könyvet mégsem itt, hanem tipográfiai jellemzői alapján Nagyszombatban nyomtatták, 1753-ban.

Érdekes, hogy még 1761 után is, amikor a Wolf József által beszerzett betűket és a 18. század második felére jellemző könyvdíszeket használta a nagyváradi nyomda, bizonyos Schmid-féle tipográfiai elemek továbbra is nyomon követhetők. A kiemelő betűk egy részét 1779-ig,²⁹ mások még az 1790-es években is,³⁰ a szappanbuborékos dísz 1762-ig.³¹ A díszek közül legtöbbször használták a dúsvirágú, vázával díszített széles fejléct, amely még az 1780-as évek nagyváradi nyomtatványain is előfordul.³²

V. ECSÉDY JUDIT

Adatok a nagyváradi szemináriumi nyomda történetéhez (1740–1804.) Nagyváradon a 16., majd a 17. században is működött egy-egy nyomda.¹ Újabb nyolcvan éves szünet után 1740-ben Csáky Miklós püspök hívott nyomdászt a városba, püspöki székhelyére. Naményi Lajos szerint Csáky 1741-ben látta el az általa alapított papnevelő intézetet nyomdával. Naményi alapos tanulmánya kilenc évtizeddel ezelőtt íródott.² Az elmúlt évtizedekben a bibliográfiai feltárás³ a 18. századi nagyváradi nyomtatványokból is egyre többnek az adatait és lelőhelyét rögzítette, a nyomdáról azonban semmilyen újabb közlemény, vagy újabb adatot feltáró ismertetés nem jelent meg.

²⁴ Nagyváradi előfordulásuk:

I. dísz: SANDINI, A.: *Historia*. . . 1752 = PETRIK V. 442. ala.

II. dísz: SZENES: *Porta triumphalis*. . . 1748 = PETRIK III. 519, §2b.

III. dísz: FOGARASI, *Regula justitiae*. . . 1745 = PETRIK V. 156, A2b.

IV. dísz: BENEDEK, XIV.: *Indictio*. . . 1749 = PETRIK VII. 65, címlap.

²⁵ SZELESTEI N. László: i. m. . .

²⁶ PETRIK, I. 889

²⁷ vö. az alábbi debreceni nyomtatványokkal: *Carmen gratulatorium*. . . 1759. = PETRIK VII. 95; POSALAKI, J.: *Declaratio*. . . 1755. = PETRIK VII. 414.

²⁸ PETRIK V. 330.

²⁹ A 14 mm-es címbetűt pl. a *Béhivatal a' nyilvánvaló*. . . 1779 c. műben = PETRIK VII. 62.

³⁰ A 8 mm-es és 151 mm-es betűket I. KALATAI C.: *Ode*. . . 1792. = PETRIK II. 309; és MILLER J. F.: *Specimen*. . . 1797. = PETRIK I. 741.

³¹ I. FEBEL, F. A.: *Institutionum*. . . 1762. = PETRIK I. 805.

³² I. *Plausus vario canonium*. . . 1782. = PETRIK III. 107.

¹ A 16. században a Hofhalter-nyomda az 1560-as, majd az 1580-as években is Váradon működött; a nagyhírű Szenci Kertész Ábrahám pedig 1640–1660 között nyomtatott a városban.

² NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története, III. A papnevelő-intézet nyomdája* = MKsz 1901. 354–386.

³ A nyomda termékeinek összegező felsorolása: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az . . . 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Szerk. MARKOS Béla. Bp. 1972. 322–328. és VIII. Függelék. Szerk. V. ECSÉDY Judit. Bp. 1991. 426–428.

Miller Jakab Ferdinánd 1776-tól két évtizeden át Nagyváradon tanárkodott. Sokirányú tudományos tevékenysége során nyomdászattörténeti cikkeket is írt. E témájú, nyomtatásban megjelent és kéziratos cikkeivel egy korábbi tanulmányunkban már foglalkoztunk.⁴ Most a 18. századi nagyváradai nyomdáról írt rövid összefoglalóját vesszük szemügyre. (Szövegét I. III. számú függelékünkben.)

Miller összefoglalása megoldhatónak tűnő kérdéseket vetett fel, ezért újabb források után kutattunk. Egy 1788-as évszámot feltüntető kéziratos folyóiratszám (*Litteraria Hungarica*) ugyancsak Miller kézírásában maradt fenn. A rövid bevezetés szerzője: M. K. ***⁵ A folyóirat egyik, aláírás nélküli cikke a *De nova Typographia Varadiensi* címet viseli. (Szövegét I. II. számú függelékünkben.) E cikk adatainak nagy része is Millertől származhat, a szerző maga említi, hogy Miller Nagyváradon a királyi akadémia könyvtárában megmutatta neki az általa gyűjtött nyomtatványokat. A két tudósítás azonos és eltérő adatait figyelembe véve, a cikk szerzője csak részben végzett önálló munkát.

Bunyitay Vince Csáky Miklósról missilisekre hivatkozva tudósít arról, hogy „1740 táján a váradi nyomdász meghalt. Csáky megütődik, hogy nyomda nélkül talál maradni a város. Sürgősen felhívja provokáriusát, Fábryt; vegye rá az özvegyet, hogy fogadjon mestert, vagy pedig adja el neki a műhelyt, melyhez 'egyszer nehezen juthatunk'. A szegény özvegynek bort, búzát s 24 forintot utalványoz, végre a nyomdát megszerezte, de a papnövelde alaptökéjéből.”⁶

Bunyitay hivatkozásain elindulva újabb forrásokat sikerült fellelnünk. I. számú függelékünkben a Csáky család levéltárában található, Csáky Miklós levélfoglalmányait és kiadásait tartalmazó protokollumokból közöljük a nyomdára vonatkozó adatokat.

A nagyváradai szemináriumi nyomda kiadványainak impresszumadataiból a nyomda vezetőinek névsorát is közli 18. századi hazai nyomtatványaink nyomdamutatóival ellátott, retrospektív bibliográfiája.⁷ Nyomdavezetők a nagyváradai szemináriumi nyomdában:

1745	Kállai Gergely
1746–1755	Becskerek Mihály
1761–1766	Wolff József
1768–1769	Heller János Konrád Henrik
1771–1786	Bálint Ignác János

Bérlők ugyanott:

1786–1797	Eitzenberger Ferenc
1798–1803	Guttman János Pál

Mindezek előrebocsátása után összegezzük a szakirodalomban szereplő és új adatainkat. Megpróbáljuk a fellelhető ellentmondásokat feloldani, a homályos időszakokat megvilágítani, de több helyen is kénytelenek leszünk további kutatások szükségességére felhívni a figyelmet.

Az általunk feloldani nem tudott M. K. *** monogramú folyóirat szerzője és Miller Jakab Ferdinánd nem nevezik meg a pestis idején Nagyváradra jött nyomdászt. Miller szerint Erdélybe akart menni. A másik cikk azt említi, hogy Csáky igyekezett a nyomdászt rávenni a Váradon maradásra. Abban megegyeznek, hogy a nyomdász sajtóval és betűkészlettel rendelkezett, a püspök birtokán halt meg s elárvult nyomdáját a püspök az általa alapított papnevelő intézetben állíttatta fel. A Naményi szerint feltételezett időpont: 1741. február 17. és július eleje között. A Bunyitay nyomán előkerült adatok a következők:

Csáky Miklós püspök támogatta Paxy Lajos pálos szerzetes *Florilegium* című művének megjelentetését. A művet Csákynek ajánlva, 1740-es impresszummal Komáromban tette közzé Schmid János Miklós komáromi polgár és nyomdász. Csáky az alapítandó szeminárium tanárai közé hívta Paxyt is. A *Florilegium* kinyomtatásának pénzügyi fedezetéről és Paxy kikéréséről levelezett a pálos tartományfőnökkel, Fejér Pállal.

⁴ SZELESTEI N. László: *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei* = MKsz 1982. 32–34.

⁵ A monogramot nem sikerült feloldanunk. Gondoltunk Millerre és Kovachich Márton Györgyre, de ellenérveink oly erősek, hogy csak további adatok birtokában volna mód gyanúnk érdemleges megfontolására.

⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökök a száműzetés s az újr alapítás korában 1566–1780*. MÁLNÁSI Ödön jegyzeteivel. Debrecen, 1935. 234.

⁷ L. a 3. sz. jegyzetben említett nyomdamutatókat. 322–323. 426.

Az első levél, amely arra utal, hogy Csáky nyomdászt szeretne hívni Nagyváradra, 1740. január 13-án kelt (I/1. sz.). Paxyra a pálos rendnek szüksége volt, helyette a tartományfőnök más személyt ajánlott. Paxy Csákynek dedikálva nyomtatta ki Komáromban *Florilegium*-át, a nyomdászt pedig rávette a Nagyváradra való költözésre. Már 1740. március 25-én azzal számolhatott Csáky, hogy a kinyomtatott köteteket majd a nyomdász viszi magával Váradra. Néhány kérdést is feltett Paxynak: „mi módon és honnét, miképp és micsoda privilégiummal ment” a nyomdász Komáromba, milyen fizetést kell majd neki biztosítania. Szeretné, ha Budáig vagy Szolnokig kellene csak érte küldenie (I/4. sz.). Paxy május 5-én válaszolt Márianosztráról. E levél tartalmára csak következtetni tudunk. Május 21-én Csáky megköszönte Paxynak a nyomdász átköltözése ügyében írt tájékoztatást és ígérte, hogy a nyomdásznak „kívánságaiban rövidege nem lesz”. Kérte annak Szolnokig való leküldését (I/5. sz.). Július 10-én már arról írt a püspök, hogy a nyomdász megérkezett Nagyváradra, Paxy művéből azonban csak 99 példányt hozott magával, holott legalább 200-ra volna szüksége (I/6. sz.). Csáky augusztus 19-én válaszolt provikáriusának a nyomdász halálát hírül adó levelére. Meghagyta, hogy tartóztassák ott az özvegyet, s próbálják rávenni arra, hogy fogadjon legényeket, s ők is próbáljanak Kolozsvárról vagy másutt nyomtatáshoz értő személyt szerezni (I/7. sz.). Csáky püspök és Luby kanonok ugyanezt teszik az ország más vidékein, az október 11-én kelt levél szerint eddig az időpontig eredménytelenül. E levélben a betűk rozsdásodásáról is szó van⁸ (I/8. sz.), Csáky az özvegynek 1740. december 9-én búzát, bort és pénzt, 1741. március 10-én pedig lisztet és bort utaltatott ki (I/9–10. sz.). Csáky levelei szerint a nyomda még 1742–1743 fordulóján sem működött (I/11–12. sz.).

Az adatok alapján már gyanítani lehet, hogy a levélfogalmazványokban és a rövid tudósításokban ismeretlen nevű nyomdász Schmid János Miklós, aki 1733–1738 között Sopronban tevékenykedett, onnan 1738-ban Komáromba távozott. Sopronban nyomdáját eladta Rennauer Fülöpnek, illetve, miként a távozása utáni perből kiderült, csak részben adta el.⁹ Mindenesetre a Komáromban kinyomtatott Paxy-mű (*Florilegium*) vaskos kiadvány, s 1740 első felében annak nyomtatását ő végezte. A Paxynak írt Csáky-levelek egyértelműen arra utalnak, hogy ő a Nagyváradra költöző nyomdász.

A nagyváradai nyomda 1740-es években készült kiadványainak záródíszai és betűi között előfordulnak Schmid Komáromban is használt záródíszai és betűi.¹⁰

Amint láttuk, Csáky a nyomdász halála után még 1743 elején is Kassára küldött nyomtatásra kéziratot (I/11–12. sz.).¹¹ Az első ismert nyomtatvány 1745-ből való, s Kállai Gergely szerepel rajta nyomdászként. Az M. K. *** monogramú folyóirat cikke szerint a nyomda rendbetételét már korábban elvégezte a Kolozsvárról hívott Becskereki Mihály.¹² Miller cikke ezt nem említi. Abban már mindketten egyetértenek, hogy Kállai után Becskereki vezette a nyomdát. A fennmaradt nyomtatványok az 1746–1755 közötti időszakban viselik Becskereki nevét. A II. sz. függelékben említett imakönyvekből (*Ars nova; Imakönyv Szent Annáról*, 8r; *Lelki kincs*, 24r) eddig nem került elő példány. 1757-ben egy Csákvári nevű nyomdászt hívtak Debrecenből, aki csak néhány verset nyomtatott (II. sz.).¹³ A betűk kopottsága miatt a következő nyomdász, Wolff József felújította a betűkészletet. 1761–1766 közöttől ismerünk általa előállított nyomdatermékeket. Wolffot Patachich Ádám püspök a kassai jezsuitáktól hívta Nagyváradra. Az új magyar és

⁸ Esetleg az I/6. sz. levél nem egészen világos utalása a *Florilegium* példányairól („talán az vízben hullatta”) összefügg e rozsdásodással, s az a vízen való szállítás következménye.

⁹ CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 46–50. Schmid már Sopronban nős volt.

¹⁰ Az azonos nyomdászokról és betűkészlet I. V. ECSEDY Judit tanulmányát ugyanezen folyóirat-számban.

¹¹ Az I/11–12. sz. melléklet szerint PAXY *Florilegiuma* és az azzal egyidőben Kassán megjelent, szintén Csákynek ajánlott Antonio ADRIA-mű latin fordítása, a *Tuba catechetica* állt raktáron Váradon, s ezeket tézisek kíséretében terjesztették.

¹² Ezt sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.

¹³ A debreceni nyomda monográfiáiban nem találtuk meg Csákvári nevét. Nagyváradon készített nyomdaterméket sem ismerünk tőle.

latin betűkészletet Bécsből hozatta (III. sz.).¹⁴ 1767-ben Nagybányára távozott, ott akarván új nyomdát felállítani. 1774-ben hunyt el (III. sz.).¹⁵ Heller Henrik Jánostól 1768–1769-ből maradtak ránk nyomtatványok. Mesterségét a jezsuitáknál tanulta (III. sz.). Keveset nyomtatott, 1769-ben meghalt (II. sz.).

A nagyváradai szeminárium nyomda fénykorát Bálent Ignác János nyomdászokozása idejére helyezhetjük, aki 1771–1786 között vezetette a nyomdát. Egerből jött. A nyomdászatot a kassai jezsuitáknál tanulta. Nyelveken (latin, német, magyar, szlovák, román) tudó, szorgalmas, becsületes nyomdász volt. Megérkezésekor a betűket ömlesztve találta zsákokban a padlón (II. sz.). Feleségével, fiával és lányával egy hét alatt annyit nyomtatott, amennyit más három hónapig sem tudott. A szerzőknek sokat segített azzal, hogy a nyomdai korrektúrákat mindig maga végezte, nem hagyott hibákat a szövegben. Gánóczi kanonok, műveinek kinyomtatásához új latin és görög betűket hozatott Bécsből, azokat aztán a szeminárium nyomdájának adományozta (II–III. sz.). A sajtó használata fejében az egyházmegye direktóriumát ingyen nyomtatta ki Bálent (II. sz.). Gánóczi Antal, Simonchicz Ince, Miller Jakab Ferdinánd és mások műveinek kinyomtatása bőven adott munkát Bálentnek. 1785-ben azonban már nem kapott új megrendelést, 1786-ban elhagyta Váradot: a pesti Trattner-nyomdában vállalt korrektorságot (II. sz.).¹⁶

Bálent távozásának oka valószínűleg az lehetett, hogy sokat ivott (II–III. sz.), s emiatt megfosztották nyomdai javadalmaitól (III. sz.). Naményi ismerteti Bálent 14 évi nagyváradai működése után írt kérvényét. Eszerint ő maga akart eltávozni tanulmányi célú belföldi útra. A váradai püspöktől kapott ajánlás szerint mesterségét kitűnően érti, példás erkölcsű, vallásos, s jól vezette a nyomdát.¹⁷

1786 tavaszán a pesti Eitzenberger Ferenc, aki addig a nagykarolyi nyomda vezetője volt, vette bérbe a nyomdát, évi 80 forintért. 1797-ig ismerünk nevével jelzett kiadványokat.¹⁸ 1798-tól 1803-ig Guttman János Pál a bérlő. Naményi cikkéből ismerjük az 1798-ban és 1803-ban kezelt leltárakat, bérleti szerződéseket, a pályázókat. Az utolsó bérlő 1803-ban Gottlieb Antal, aki 1804-ben megvásárolta a nyomdát 1000 forintért.

Végezetül még egy említésre méltó adat: Miller cikke végén megjegyezte, hogy az agyonhasznált egyik sajtó egykor a lőcsei Brewer-nyomdaé volt, miként azt a rávésett régi név tanúsítja. Az 1788-as kelezésű cikk Bálent működésénél említi ugyanezt. Nincs okunk kétségbe vonni az adatot. Arról, hogy mikor kerülhetett a sajtó Nagyváradra, semmit sem sikerült megtudnunk. Az azonban bizonyos, hogy ez a sajtó nem azonos az 1668-as évszámot viselt lőcsei sajtóval, amelyet 1844-ig használtak a nagykarolyi nyomdában.¹⁹

¹⁴ Naményi a nyomtatványokon észrevette a betűkészlet változását. Ugyanezen évben, 1761. január 27-én rendelte el a helytartótanács, hogy a magyarországi nyomdáknak a betűkészletet a bécsi Trattner-nél kell beszerezniük. Vö. Magyar Országos Levéltár, C 42, Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea, Fasc. 95. nr. 29.

¹⁵ Miller cikke szerint 1767-ben.

¹⁶ III. sz. mellékletünk szerrint a budai egyetemi nyomda hívta meg, s ott halt meg 1791-ben.

¹⁷ NAMÉNYI: i. m. 375. A nyomda további történetére szintén Naményi tanulmánya a forrásunk.

¹⁸ 1797-ben Rábai István nevét tüntette fel egy nagyváradai nyomtatvány, mely a Diószegről ide költözött Medgyesi-féle nyomdában készült (GRADICZKY F.: *Oratio*). Miller Jakab Ferdinánd kéziratos művei között erről a nyomdáról is olvashatunk. (OSZK, Quart. Lat. 62/2. f. 30.) Az 1791-ben elhunyt Medgyesi Pál 1790-ben megjelentette a *Collectio ordinationum* című gyűjtemény első kötetét. A második kötet 1792-ben kelt előfizetési felhívását és tartalomjegyzékét közlő nyomdai jelentést lemásolta Miller. A felhívással már Medgyesi veje, Rábai Sámuel [?] próbálkozott, hiába.

¹⁹ BALLAGI Aladár a *Magyar Musára* hivatkozva azt állítja, hogy Csáky püspök Lőcséről szerezte a nyomdát. (*A magyarországi nyomdászat történelmi fejlődése, 1472–1877*. Bp. 1878. 138.) PAVERCsik Ilona a lőcsei nyomda Lőcsén el nem pusztult felszerelése után kutatva beszámolt a Nagykárolyba került sajtóról és betűkről. A szakirodalomban itt-ott felmerülő azon állítást, hogy Nagyváradra és Nagyszebenbe is került volna a lőcsei nyomda betűkészletéből, nem tartja valószínűnek. (*A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században I.* – OSZK Évk 1979. 406–407.) – A lőcsei sajtót már Schmid megszerezte, de lehetséges, hogy csak az 1760-as évek második felében került Nagyváradra.

Függelék

I. Csáky Miklós püspök levelei és utasításai, 1740–1743.

Leleőhely: Magyar Országos Levéltár, P 71, 77. csomó, 234. fasc.

Nr. 11.: ff. 208, 209v.

Nr. 13.: ff. 279v, 281v, 289, 309, 321v.

Nr. 14.: f. 335v.

Nr. 12.: ff. 225v, 234.

Nr. 14.: f. 363.

Nr. 17.: ff. 514, 531v.

1. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. jan. 13.

Si Typographum quendam, qui se huc resolvendi haberet animum, ... [?] mihi referret. Ego de competendi vivendi ipsius modo, ubi officio suo uti posset, providerem, ...

2. Csáky Miklós Fejér Pálnak, 1740. jan. 13.

...

Caeterum oblato sub auspicio meo per Reverendum Patrem Paxi in Typographia Comaromiensi edito libello cum ob iniuriam temporum, Passuumque impeditonem in translocandis sumptibus minime adessee valeam; gratum mihi foret, si Reverendissima Paternitas Vestra pro celeriori editione eorundem succurrere vellet, et sumptus pro iisdem administraret, vel modalitatem transponendi mihi suppedicaret, siquidem librorum eorundem usus mihi sit summe necessarius unde confido favorem in praespecificatorum librorum transpositione me nacturum; Caeterum magnum benevolentiae opus mihi eveniret, si cum libris authorem quoque libri Reverendum quippe Patrem Paxi pro Canonum, et Controversiae interprete ad erudiendos alumnos meos hic existentes commodare vellet Reverendissima Paternitas Vestra, cum mihi subjectum ad hoc vacans desit, victum, et intertentionem ipsius in me assumo his dum sanam, et incolumem ad vota propria vivere exoptarem persevero.

3. Csáky Miklós Fejér Pálnak, 1740. febr. 20.

Tisztelendő Pater Paxy Atyám hivatalyában való, lett helyhez tetésén, és promotioján a' minthogy örvendem, úgy helyében rendelt érdemes subjectumnak másképpen is, nálam régen esmeretes személynek Alumnusim oktatására kész fel ajánlását nagy köszönettel veszem, örömetis fogadom. Kérem azon kegyelmedet, hogy seminariumomnak rendben veteléig, a' meddig illendő subsistentiájáru, és tiszteséges accomodatíójáru tudva levő Pater Redol Atyámnak jobban rendelhetek, ne légyen terhére kegyelmednek mostani functiojában addig meg marasztása, mert hogy ott is hivatalyát végezhesse úgy kívánom rendelnem Seminariumomnak fel állítását és Alumnusim inductiojukat, hogy ad initium vacationis in Septembri ejthessem meg Isten segedelmével. Emellet pedig Pater Paxi opussa, a' mint magais informált késszen lévén, abban tett segedelmét kegyelmednek, nagy kedvessen vettem, hogy pedig Pater Paxi Atyám által a' Plebanustul felvett summa pénzt, úgy a' több hátra maradott részis complánáltassék, minthogy a' Passusok miat, annak transpositiojában semmi modot nem látok, a' Pater Jesuiták is nem bisztatnak, így gondolkosztam, hogy Méltóságos Groff iffiabbik Forgách Pál Batyam Uramnal eő kegyelménél (kinek magamis a' véget irok) ne terheltenék meg jelenni kegyelmed, hogy méltosztatnék eő kegyelme azon residuitást az könyvek áraban, a' Typographiában letenni, vagy Pater Paxy Atyámnak a' mennyire szüksége leszen resignalni, hogy mindeneket plene et absque defectu omni contentálhassék, kit is refundálnom eő kegyelmenek parancsolatya a' hol fogja kívánni el nem mulatom, Casu vero quo, abbanis fogyatkozás, (a' kit nem remellek) történnek, ne terheltessek kegyelmed maga contentálni mindeneket, Isten ide hozván kegyelmedet, cum plena gratiarum actione refundalni interessével kívánom, vagy ha úgy kívánni fogja kegyelmed akar itt levő szerzeteseinek letenni kész leszek, ...

4. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. márc. 25.

Bizodalmas nagy jó akaró Atyám

Az könyvek elkészítése, úgy a' Typographus ide jövetelének készsége és resolutioja iránt kegyelmed két rendbéli levelét vettem nagy kedvessen, a' mi az könyveket illeti, hogy már némely résziben össze kötöttetek nem bánom, máskepi lévén reá szükségem, melyeket ha valami moddal előre bocsátana kegyelmed venném annal kedvesebben, a' többi (a' menyit Diaecesisemre, ugy más Diaecesiseknekis részesítésére ellegendőnek és elégségesnek lenni itél kegyelmed) anyi had maragyon Compactura nélkül, hogy lehozatatván, itt Váradon bé kötettessem azon exemplaroknak pedig lehozatatások az Typographus lejövele alkalmatosságával meg eshetik, és akkorra haladhat, mivel annak lejövele iránt kívánok tellyes dispositiot tennem. Emellet mivel azon Typographus felől még olyan kérdésis attá magat elő, mintha Privilegiumis kívantatnék hozzája, kedvesen fogom azért vennem, ha bizonyossá teszen kegyelmed ebben, mi modon és honnet, mikép, és micsoda Privilegiummal ment eő Komáromban, kitis elvárók, minek előtte pedig lejövele meg essék, ne terheltessek kegyelmed végire járni tőle, és ki tanulni, mi légyen kívánsága, és fizetéseben valo praetensioja, mit és mennyit in naturalibus, mennyit in parato aere fog praetendálni, ezeket ki tanulván és papyrosra tévén, hogy egymást meg érthessük, ha informáltathatom ezekről köszönettel fogom vennem, hogy pedig lehozatásának könnyebb modalitását meg nyerhetnének addig is meddig érte küldeni érkezhethném ha valami moddal Budaig a'vagy Szolnokig le küldené kegyelmed kedves dolog volna előttem, hogy tudhatnék bizonyosra érte küldenem. Az könyvek árának Comlanatioja iránt Pater Jesuitáktól nem affidáltatván eképpen gondolkosztam, hogy T. Pater Provincialis Atyam ne terheltessek meg jelenni Méltóságos Groff illiabbik Forgách Pal Uram Batyámnál eő kegyelménél, kinekis különösen irok a' véget hogy méltosztatnék azon residuitást, a'több szükséges, és Complantiora valo summával együt eő kegyelme a' Typographiában letétetni Én akar itt akar másút, vagy a'hol parancsolni fogja eő kegyelme, cum plena gratiarum actione simul cum interesse refundálom, hahogy pedig azon jó méltóságos ur maga különös dolgai miat abban nem szolgálhatna Casu in eo irtam T. P. Provincialis Atyamnak eő kegyelmének, hogy legyen olly joakarattal, hogy mind a' Plebanust mind az el marat részt is fizetné le, és mindenekről Contentallya kegyelmedet, Isten ide hozván, eő kegyelmét mindenekről Contentomat teszek eő kegyelmének vagy ha ugy kívánni fogja, itt levő szerzetesinek azon pénzt le tenni kész lézsek, e'mellet pedig örvendem hivatalyában érdemlet Consolaltatásán, kívánván hozza sok ezer aldást, meg annyi szerencsét, kik között is kérem rolam se felejtkezzék kegyelmed, mert vagyok kegyelmednek

5. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. máj. 21.

Bizodalmas Jó akaró Atyám

Sub dato 5ta Majj Nostrarul irott kegyelmed becsületes levelet az tudva lévő Typographus iránt való egész informatioival kedvessen vészem Kegyelmed jó akaratyát, adandó alkalmatosságokban kívánom meg szolgálni: azon Typographus kívánságiban rövidsége nem lézsen, továbbis kérem kegyelmed Szolnokig való le küldése felől azon Typographusnak igyekezni ne légyen terhére kegyelmednek, En ugyan Szent László napjára Isten eő Szent Felsége egészségemet adván, Váradra igyekezem, az honnetis csak hamar ujabbán fel szándékozom, az alatis peng iránta, ugy alkalmatosságnak elküldéséről Szolnokig tellyes dispositioikat tétetek, mely alkalmatossággal kegyelmed kívánsága szerint mindeneket el fogok küldeni kegyelmednek, csak kegyelmedis bizonyos Emberét leküldendő alkalmatossággal expadialya, a'kís kezéhez vehesse, en pedig tovább is vagyok és maradok

6. Csáky Miklós Paxy Lajosnak, 1740. júl. 10.

Bizodalmas jo akaró kedves Atyám Uram!

Kegyelmed Levelét az Typographusnak leküldése iránt, az annectált recognitioval együt vettem kedvessen, ki is szerencsésen az el múlt napokban ide le érkezett és általa küldött 99 exempláréket 18 compacturában és 81 in simplici exemplari kezemhez resignálván, mivel pedig ugyan maga 600ról az recognitiojában emlekezik, örömmel vártam Diaecesisem iránt valo reflexioját kegyelmed számot tartván leg alább, hat száz közzül 200ra, kiket reméllettem vala, hogy az Typographussal azokat is el küldötte légyen kegyelmed, honnetis kerdezősködvén az Typographustól, hova tette légyen a többit, felelte, neki több

nem resignáltatott, a' fent nevezett számu könyveknél, azért a' többit, talán az vízben hullatta, minthogy pedig Istennek kegyelméből, Diaecesisemben Papjaimis naponkint számosodnak, úgy hogy Plebanusimis harmincnál fellyebb tanálatnak, ne terheltelessék kegyelmed azokbul vagy 200 exemplarét leg alább által szolgáltatni, hogy ne légyen utolsó azoknak részesülésében az én szegény Diaecesisemis, kinek kedvéért majd leg inkább ki nyomtatattam, hiszen ottan Gazdag Urak vannak, közelebb érik a Typographiát, mintsem mi, most azért F. Pater Provincialis Atyamnak 100 aranyat resignálok. A felül említett aranyokból, kegyelmed hozzám meg küldött specificatioja szerint, azon könyvekre ki adott kölcsége, gondolom ki telhetik; Sőtty úgy hiszem hogy azon felülis fog maradni, aki pedig felül marad kegyelmednek ajánlottam, kireis amidőn F. P. Provincialis Atyamnak resignaltam volna, arra eő kegyelmétül engedelmet nyertem, igervén jó akarattját fogja resignálni, és én köszönnvén ebben tett faracsagát kegyelmednek, kívánom még hüvebben meg szolgálnom, nem kételkedvén benne, hogy azon 200 exemplaréknak által küldésében meggyat fel fogja találni kegyelmed.

7. Csáky Miklós Fábry Jakabnak, 1740. aug. 19.

Méltóságos Püspök jó Uram

Az Typographus meghalálozása iránt tudosito Levelét vettem szokot kedvességgel, szivesen bánom a' jó embernek történt halálát, kit az ur Isten nyugosztoljon meg az örök életben imádkozzunk lelkéért, az Aszszonyt pedig tartosztassa kegyelmed, hogy az Typographia, mellyhez eczer nehezen juthattunk, meg maradhasson, sőtty ha lehet arra kel disponálni az Eözvegyet, hogy fogagyon magának Legényeket, a' kik nem kalodhassanak, ha pedig nem resolválya magát, kívánván csak el tavozni onnét, a' betöknék, és már helyben lévő egész Typographiához való Eszközöknek meg tartását igenis hogy kívánom, meg is veszem, kérvén azalatis méltóságos Püspöket, ne terheltelessék Kolosvárra a' vagy masüvéis irni, a' hol tanálkoznék valami jó a' hoz értő legény, a' ki resolválná magát ki jövetelre, hogy az el kezdet munkát folytathatná, rövidsége nem lenne subsistentiajában, ...

8. Csáky Miklós Fábry Jakabnak, 1740. okt. 11.

Méltóságos Püspök Jo Uram!

Váradrúl 19. Septembris irtt tudosító levelét Kegyelmednek vettem kedvessen, örvendeném szivessen, ha már eddig, az meg hott Typographus helyet mást kaptunk volna, en ugyan Lubi Urammal serénkedem, ha itt Kassán, vagy most fel mentiben Kis Pap Imre Öcsémmel (ki is Méltóságos Püspököt kötelessen köszönti) Komáromban, Győrött, Posonban, vagy a' [...] kan fog kaphatni, tudom hogy le hozza, de addig is bár csak olyat kaphatnánk a ki a bötük rozsdájátul meg mentene. ...

9. Ad Instantiam viduae Typographi, 1740. dec. 9.

Die 9^a Xbris Committaltott Püspöki Kasznar Hubaj Jánosnak, hogy nem régenten meghólt Typographus Eözvegyének keze alatt levő Buzából mérjen ki 3 köblött. Valamint nem különben committaltott az Udvari Kólcárnak meg nevezett Eözvegy számára három csöbör obornak kimérése. Azon alkalmatossággal Committaltott az Perceptoratusnak, hogy elébb említett Typographus Eözvegyének olvasson ki 24 Rhénes forintokat.

10. Liszt és bor kiutaltatása a nyomdásznénak, 1741. márc. 10.

Die 10. Martii Committaltott Hoffmesternek, hogy az Typographusné Eözvegynek adasson 1 köből Lisztet és egy akó bortt.

11. Csáky Miklós Vajay Jeromosnak, 1742. dec. 26.

Praefationem Typis mandandam transmitti Cassoviam non gravetur. Proinde Admodum Reverenda Paternitas Vestra Titulum et Theses transponere, ut eosdem etiam hic Typis mandari curare possim resolvi enim ad praefatam Defensionem necessaria centum Exemplaria. Huic placeat Admodum Reverendae Paternitati Vestrae in Residentia mea existentem Aulae Praefectum meum adire et prae manibus

ipsius ex depositis Libris R. P. Paxiani Operis, vel Tubam Catheticam sibi in usum praefatum deligere totidem Exemplaria, qvott nempe iudicaverit fore necessaria ad praedictam Defensionem, Cum primum Dedicatio cum Thesibus mihi submissa fuerit, intendam quantocius in Typum redigi curare, utque Libris praemissis accommodari possint, cum paratae fuerint, Admodum Reverendae Paternitati Vestrae admanuare.

...

12. Csáky Miklós Vajay Jeromosnak, 1743. jan. 19.

...

Caeterum quod vero Libris ad manum habitis pro adornando actu scholastico contentum expleverim gratulor, praefationem jam Typis mandari Cassoviae curo, dum modo et Theses cum Titulo mihi submittere placeant, ut et illas excudi curem occasione illa.

...

II. Kéziratos folyóiratcikk a nagyváradi nyomdáról 1788-ból

Lelőhely: OSZK, Quart. Lat. 63/3. ff. 218v–22lv.

Litteraria Hungarica

Nova haec *Litteraria* sine certo ordine quidem chronologico, et materiarum in hoc Volumen ad proprios vsus congesta sunt, attamen talia sunt, quae frustra alibi quaesiveris. Vel enim ex epistolis excerpta, vel ab Amicis certis de causis, et ad certos fines connotata. En vltro continuare non licuit, cum, mutata mea extra Hungariam sede, coeptum laborem interrompere oportuerit, donicum post intervallum aliquot annorum, ad quos me in itinere per Europam suscepto transigendos obligavi, Deo volente rursum in Patriam rediuro. Posonii die 28. Februarii 1788.

M. K. ***

I. De nova Typographia Varadiensi

Post excidium Arcis, et Ciuitatis Magno-Varadiensis anno 1660. Typographia vsque initium saeculi XVIII defuit. Tempore pestis eorum venit ignoti nominis Typographus cum suo prelo, quem Episcopus Csáky persuadere conatus est, vt erga annum stipendium ibidem permaneret. Interea lue pestifera correptus in alodio episcopali mortuus est. Quum vero nullus se insinuaret post obitum haeres, episcopus iure caducitatis typos, et prelum adprehendit, illudque Seminario Cleri Junioris donavit.

Tum vero euocatus est *Michael Betskereki* Claudiopoli, cui seu Episcopus, seu Seminarium annum salarium, et deputatum in frumento, lignisque cum gratuito hospitio dedit, lucrum, quod e typographia prouenit, Seminario quotannis erga ratiocinium cessit.

Anno 1745. eandem Typographiam *Georgius Kállai* administravit. Sed praeter nonnulla folia leuidentia nihil excudit.

Anno 1747. rursum comparet in Libellis nomen Typographi *Michaelis Betskereki*, inter quos est: Antiquitatis Franciscanae Conuentualibus adiudicatae Apologema P. Joan. Franchini a Mutina olim Ordinis eiusdem Procuratoris Generalis. Varadini typis Seminarii Csakiani per Michaellem Becskereki 8. anno 1747.

Anno 1749. impressit Libellum precatorium, cui titulus: „*Ars noua*.” Hoc et sequentibus annis eiusdem opera prodierunt Libelli precatorii hungarici de Sancta Anna in 8. item *Lelki kints* in 24.

Anno 1753. Florilegium Forgachianum in 12.

1757. Hunc excepit Hel. Conf. addictus *Csákvári*, evocatus e Typographia Debrecinensi Reformatorum. Ab hoc praeter aliquot versiculos vix videris aliud. Quanto tempore iste artem suam Varadini exercuerit, ignotum est. Probabile tamen est typorum attritorum longiori tempore nullum fuisse vsum factum. Nam

Anno 1761. ab Episcopo Adamo L. B. Patatich inuitatus fuit Agria *Josephus Volff*, antea in Ordine Jesuitarum Socius, et Typographiae Cassouiensis Curator. Iste propriis impensis typos hungaricos, et latinos nouos Vienna adferri curauit, typographiamque reparauit, ab illo impressae sunt *Phoebei Institutiones*

Juris Canonici. 8. et *Eiusdem Regulae Juris Canonici*. 8. — Mox anno 1767 Nagy-Bányam se transtulit, erecturus nouum prelum. Sed, re infecta, anno 1774. in Augusto vitam ibi posuit.

Anno 1768. *Henricus Heller* MVaradiensem Typographiam curare coepit; verum paucis plagulis excusis, post biennium mortuus est.

Anno 1771. die 24. Julii erga Inuitatorias Episcopi Patatich ex typographaeo episcopali Agriensi adpulit *Ignatius Joan. Bapt. Balént* hungaricae, germanicae, slauicae, valachicae, et latinae Linguae gnarus, ac artis, quam in Typographia Cassouiensi S. J. condidit, peritissimus, sed potui vehementer deditus erat.

— Iste vitra annum nihil imprimere potuit. Suo enim cum aduentu typos diuersi idiomatis in saccis commixtos, et supra pauimentum Seminarii proiectos reperit, eosdem summo cum fatigio reparare coactus fuit. In mercedem laboris a prelo, quod olim Leutschouiensis Breweri fuit, nullum censum soluit, sed solum *Directoria Dioecesana* gratis excudere obligatus erat. Huius industria multa Tentamina academica, Carmina, Conciones, Scripta, et Tabellae Comitatus prodierunt. Idem quoque impressit:

Ant. Zsolnai az örök életre valóágról négy Beszéd. 8. N. Váradon 1781.

Miller Jac. Ferd. Oratio Panegyrica de M. Theresia. 4. Magno M. Varadini 1779.

— Sztzipionak Alma. 8. ibidem 1780.

— gestreftes Buchslesen. 8. ibidem 1780.

— Positiones criticae ex Hist. Pragmatica Ecclesiastica, Litteraria. 4. ibidem. 1780.

— Disquisitio historico-critica Belli fraterni inter Andream I. et Belam. 4. ibidem 1782.

— Tentamen ex historia Hung. cum Nota de Supremis Comitibus Prouinciae Krassouiensis. 8. ibidem 1783.

Simonchitz Innoc. Diss. de ortu, et progressu Literarum in Hung. 8. 1784.

Ganoczy Ant. Libellus castigatus. 8. 1779.

Eiusdem Tractatus de Sacramentis. 4. 1780.

— Tr. de Symbolo apostolico. 4. 1780.

— Disunctio Diatribae Prayanae. 4. 1784. Mitto minora Opuscula omnia, quae idem excudebat, quaeue mihi in Bibliotheca Academiae Regiae MVaradiensis ostendit D. Bibliothecarius Academicus, Librorum Reuisor, et Professor Statisticae Jacobus de Miller, diligens collector eorum, quae ad veterem Typographiam Varadiensem pertinent.

Anno 1782. RR. Canonicus, Lector et Praepositus Gánóczy suis sumtibus nouos typos Latinos, et Graecos Vindobona adferri curauit, atque Seminario Cleri iunioris donauit. Quum vero Typographus integro anno 1785. nullum laborem haberet, vitae media sibi quaesiturus, sub initium anni 1786. Pestinum discessit, vbi nunc in Typographaeo Trattneriano personam Correctoris agit.

Hunc mox an. 1786. sub initium veris excepit *Franciscus Eitzenberger* Pestiensis, antea M; Karolinensis Typographiae Curator. Is contractum iniit cum *Bartholomaeo Jakab*, Presbitero, et Bonorum Seminarii Administratore, et erga annum censum 50 flor. vtitur typis. Sunt ab illo impressi Sermones duo hungarici funebres cum Carminibus super obitu Superintendentis Trans-Tibiscani Ecclesiarum H. C. Samuelis Szilagy 4. 1786. item Petri Klobusiczky Sermonem lugubrem super morte Consiliarii Iosephi Szentiványi, praeterea Norman extinguendi incendii german. et. hung. 8. 1786. et Carmina, ac Tentamina Professorum Academicorum.

II... VIII...

III. *Miller Jakab Ferdinánd* a 18. századi nagyváradi nyomdáról

(Lelőhely: OSZK, Quart, Lat. 63/15. ff. 156–157.)

Spica de Typographia M. Varadiensi saeculi XVIII.

Vt Magno-Varadinum Typographia, quae ab anno 1660. inde explabat, rursus reueheretur, occasionem dederat lues pestifera, qua vniversum fere regnum sub annum 1737. atque sequentem dire diuexitum fuit. Namque episcopatus sedem tenente *Nicolas* e Comitibus *Csáky de Keresztsegh*, ignoti nominis typotheta, prelo, et typis instructus, volens in Transyluaniam proficisci, morbo contagioso correptus hic adhaesit, mortemque ab intestato in alodio episcopali oppetiit. Itaque hacrede nullo semet insinuant, omnia ad artis suae exercitium pertinentia impedimenta Episcopus occupauit titulo caducitatis, qui mox fructibus Typographiae in Seminarium Cleri iunioris transcriptis, accersiuit Typographum *Gregorium Kállai*. Hoc fatis functo, successit *Michael Betskereki* Claudiopoli euocatus, quem deinde adductus e typographia Debrecinensi *Csákvári* excepit. Typos vero iam vsu attritos propriis sumtibus reparauit

Josephus Wolff, quem Nagy-Bánya an. 1767. mortuum secutus est *Henricus Heller*, antea in ordine Societatis Jesu artem hanc exercens, cui cum miseriis obeunti suffectus est *Ignatius Joannes Baptista Bálent*, artis suae peritissimus, linguarum latinae, hungaricae germanicae, et slauicae optime gnarus, cum vxore, filiolo, et filiola tantum intra vnam hebdomadam excudit, quantum alius intra tres septimanas imprimere non potuit. Auctoribus magno erat per id auxilio, quod correcturas typorum ipse semper absoluerit, et quidem sine omni mendo. Huius cura R. R. D. Canonicus *Gánoczy* typos procurauit ad propria opera vulganda. Dolendum, quod vino nimio opere deditus, cum miseriis, quoad vixit, colluctaretur, et propter nomina, quae fecit, vltra facultates suas, per Seminarii Administratorem *Jakab* preli beneficio priuatus fuerit, Budamque ad Vniuersitatis Typographiam euocatus, anno 1791. ibidem mortuus sit. Successit huic quidam Pestiensis *Eizenberger*, qui aliquamdiu Typographaeum Magno-Karolinense tenuit. Verum phthisi obnoxius post aliquot annos perinde vitam cum morte commutauit. Assumpsit postea Typographiae curam Posoniensis Aug. Conf. Bibliopegus *Guttman*, quam tamen an. 1802. deposuit. Memorabile est, quod prelum, vetustate iam attritum, olim ad *Brewerianos* pertinuerit, vti insculptum nomen perhibet.

SZELESTEI N. LÁSZLO

FIGYELŐ

18. századi művelődésünk egy kézikönyv¹ fejezeteiben. A magyar történelemtudomány és mindekenélőtt a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének nagy vállalkozása, a tíz kötetes Magyarország története c. sorozat legutoljára megjelent, 4. kötete Buda visszafoglalásától II. József haláláig dolgozta fel a magyar történelmet. Vagyis — ha némileg szokatlan időhatárokkal is — az elején másfél évtizeddel megtoldva, a végén egy évtizeddel megrövidítve —, de gyakorlatilag mégis a magyar 18. század bemutatására vállalkozik. A szerzők és a szerkesztők Magyarország 1686 és 1790 közti történetét egy korszaknak tekintik, amelynek során jöttek létre azok a keretek, amelyek között lehetségessé vált a 19. század polgári nemzeti fejlődése a magyarság és a hazai nemzetiségek számára.

A magyar 18. század történetének utolsó, koncepciózus feldolgozására a két háború közötti időszak legszínvonalasabb és legidőtállóbbnak bizonyult Hóman–Szekfű-féle történeti szintézis keretében került sor. A magyar szellemtörténet e kiemelkedő alkotásának értékét jól bizonyítja, hogy a több évtizedes „tiltás”, illetve „tűrés” ellenére, a közelmúltban megjelent újabb kiadása milyen kedvező fogadtatásban részesült.

Az új történettudományi szintézis 18. századdal foglalkozó köteteinek és a Hóman–Szekfű új kiadása kiváló lehetőséget nyújt a szakembereknek és a történelem iránt érdeklődő olvasóknak az összehasonlításra. E kritika nem vállalkozik sem erre az összehasonlításra, sem arra, hogy mind a két kötet teljes anyagáról számot adjon. Mindössze azokról a fejezetekről szeretnék szólni, amelyek a 4. kötet két tagjában a magyar művelődés korabeli állapotát dolgozták fel.

A két kötetben — a sorozat többi köteteihez képest is, de főleg azokhoz az arányokhoz viszonyítva, amelyekben az utóbbi négy évtized történeti összefoglalásaiban a kultúra története — többnyire akkor is csak illusztratív módon és vulgárisan, a politika- és gazdaságtörténet, de főleg az „osztályharc” szolgálólányaként — szerepelt, örvendetes nagy teret kapott a művelődéstörténet. (A sorozat 1980-ban megjelent és a következő korszakot (1790–1848) tárgyaló kötetében pl. e témára kevesebb mint a fele terjedelmet áldozták a kézikönyv szerkesztői.) De e — joggal — megnövelt terjedelemmel is fontosabb, hogy e fejezetek szerzői a korszak és a téma legkiválóbb ismerői és szakemberei, Kosáry Domokos és R. Várkonyi Ágnes.

Kosáry Domokosnak, az elmúlt fél évszázad talán egyik legkiválóbb történeti monográfiája (*Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.) már több mint egy évtizede megjelent, és osztatlan elismerést aratott. E nevezetes mű születésének egyik indítékát — miként erről maga a szerző számol be a Bevezetésben — éppen e történeti kézikönyv fejezeteinek írása közben, a jelentkező problémák megoldása közben kapta. A művelődéstörténet időszerű kérdései egyébként is „benne vannak a levegőben” az utóbbi évtizedekben: ezt bizonyítja az az 1969-es hazai vita is, amelynek során különböző vélemények hangzottak el a művelődéstörténetről általában, annak fogalmáról, tartalmi elemeiről és a történettudományban kijelölt helyéről. Ennek során világosan kitűnt, hogy világszerte sokan hangoztatják a művelődéstörténet fogalmának és módszertanának teljes bizonytalanságát, de a fontosságát mégis aláhúzzák, mégpedig éppen a történettudomány egésze szempontjából.

Kosáry a történelem totalitását hangsúlyozza, azt, hogy a naponta bővülő objektív valóság teljességéből egykor csak bizonyos elemeket tudott a műltszemléletével megragadni. A fejlődő polgárság a múlt-

¹ *Magyarország története 1686–1790. 1–2. kötet.* Főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó, 1569 p.

ban önmagát keresi: uralkodók, csaták helyett a falvak, városok, kézművesek életét, a tudás emlékeit. Szontagh Gusztáv szerint is „az emberiség művelődési históriája a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje.” Századunkban a francia történetírásban az *Annales* c. folyóirat iskolája indított harcot a száraz politikai eseménykrónika ellen. Az 1940-es évek elején kiadott *Magyar művelődéstörténet* kötetei nem vettek még tudomást erről: a tanulmányokat minden belső egység nélkül adták közre.

Kosáry maga is részben a francia *Annales* iskola történetkutatói módszereit és eredményeit használta fel. Modellje a társadalmi-politikai, művelődési fejlődést az európai szintén helyezi el. A történelmi helyszínt tekintve, véleménye szerint, a fejlett észak-nyugat-európai fennsíkot körülvevő periférián helyezkedik el Kelet-Közép-Európa és benne Magyarország. A korszakban a magyar társadalomnak három szintjét különbözteti meg: a felsőt (arisztokrácia, főnemesség, városi polgárság), a középsőt (széles nemesi és mezővárosi polgárság) és az alsót (parasztság). A művelődési jelenségek e szintek szerint különböznek. Dinamikussá azáltal válik e modell, hogy e szintekről különböző csoportok válnak le, az új művelődési jelenségeket hordozva. 1740-től a rokokót képviselő csoport, majd 1765-től a felvilágosodás megteremtői. Ezt követően a felvilágosodás változatai, „szintjei” lépnek elő: a felvilágosult abszolutizmus, 1770-től a felvilágosult rendiség, a következő évtizedben pedig a nem nemesi felvilágosodás (jozefinisták, jakobinusok) irányzata válik ki.

E modell alapján kimutatja a szerző, hogy a felvilágosodás nálunk sem volt előzmények nélküli. A művelődési jelenségeket nem tekinthetjük importálás eredményeinek, hanem hazai talajból nőttek ki. De nincsenek külső hatástól független, teljesen szeparált törekvések sem. A modell a szerzőnek számos lehetőséget nyújt új, vagy a korábbiaknál világosabb meghatározásokra, jellemzésekre, végső fokon: az egykorú objektív valóság rekonstruálására. Kosáry Domokos jól tudja, hogy rendszere alkalmazása — főleg a kvantitatív felmérések hiánya miatt — ma még nem alkalmas arra, hogy minden feltehető kérdésre választ kapjunk. Mégis többnek tekinthetjük egyszerű modellteremtésnél vagy módszertani kísérletnél: ezt a kézikönyvben, a politikai történet fejezetei között elhelyezkedve, talán még bizonyosabbnak érezzük.

Egy korszerű modell és koncepció alkalmazása mellett a korrall kapcsolatos hatalmas anyagismeret, a kutatás eredményeinek kritikai és ugyanakkor objektív felhasználása és az európai szakirodalomban való tájékozottság gondoskodik a kézikönyv e fejezeteinek magas színvonaláról.

Ez a gyakran egyéni kutatásokon alapuló, nagy tárgyismeret és „tájékozottság” jellemzi az 1686–1711 közötti korszak fejezeteinek szerzőjét, R. Várkonyi Ágneszt is. Az 1686–1711 közötti időszak művelődéstörténetét a 17. század végi Európában lezajló erkölcsi, politikai és tudományos szférákat átfogó mozgalomhoz, a felvilágosodás csíráihoz igyekszik kapcsolni, noha rámutat a török uralom alól felszabadult részekkel kiteljesedő ország viszonyainak az európaival való eltérésére is. Előtérbe helyezi az előremutató, korszerű kezdeményezéseket, és a kötet koncepciója értelmében mutató jelenségeket hangsúlyozza.

A fejezet során olvashatunk az iskolák, nyomdák és könyvtárak életéről, a könyvkiadás és a könyv-olvasás ismert és felkutatott adatairól. Igazat kell adnom Várkonyi Ágnesnek, amikor e fejezet végén ezt állapítja meg: „A harcoló Magyarország történetét már sokszor megírták, az olvasó Magyarország felfedezésére vár.” A nagy történelmi szintézisek készítői az alapvető forrásmunkák és feldolgozások hiányai miatt nálunk gyakran kerülnek hasonló, nehéz helyzetbe. Ezeknek a fehér foltoknak a kimutatása is egyik jelentős eredménye az ilyen összegezéseknek.

Szép és kerek fejezet foglalkozik a korabeli erdélyi művelődési viszonyokkal és a külföldi egyetemekről származó eszmékkel, a karteizianizmussal és a pietizmussal. Rákóczi államának művelődéspolitikája is méltó összegezést kapott. A további fejezetekben a tudományok fejlődéséről, a korszak pedagógiai törekvéseiről kapunk értékes összefoglalást, majd a történetírás, az irodalom, a művészetek és a népi kultúra korabeli történetével zárul e korszak művelődéstörténete.

A negyedik kötet II. részében a művelődéstörténettel foglalkozó fejezetnek Kosáry Domokos „A művelődés késő barokk változatai” címet adta. E rész az 1711–1765 közötti időszakot foglalja magában.

Kosáry Domokos — ugyancsak a korábbi kutatás 18. századdal kapcsolatos hanyatlás-elméletével szemben — a század második felében fellépő felvilágosodás előzményeit, a jövő felé vezető lépcsőfokokat emeli ki ebből az időszakból. Koncepcióját a következők során, a szóban forgó fél évszázad szellemi életének színes bemutatásával támasztja alá. A jelzett, önálló monográfiájához képest szükségszerűen tömörített, de így is alapos elemzést és színes képet nyújt a magyarországi művelődés jelenségeiről. A bevezetőben jelzett szinteket sorba véve, a további kutatás számára különösen elgondolkodtató az, amit az eddig elmellőzött harmadik szintnek, a paraszti művelődésnek a számbavételéről ír. Véleménye az, hogy

tárgyalni kellene a folklórt is, de mivel az irodalomtörténetírás eddig a folklórt figyelmen kívül hagyta és mert egyelőre hiányzik a módszertani kapcsolat a történettudomány, az irodalomtörténet és a folklórkutatás között, a történetészetetetlen a jelenleg még osztatlan folklór-tömbökkel. Pedig mindaddig hiányos marad művelődéstörténetünk, hangsúlyozza a szerző, amíg a társadalom legszélesebb sávja, a paraszti világ, a nép műveltsége hiányzik összegezéseinkből.

E fejezet a továbbiakban bemutatja a különböző egyházakon belüli frontvonalakat, kiemelve a feudális ortodoxia és a reformtörekvések közti harcokat. Ezután az oktatásügy, a könyvkultúra, a tudományos élet, a szépirodalom és a művészet számbavétele következik.

Az 5. fejezet tárgyalja a felvilágosodás változatait, és ennek során sokoldalúan mutatja be a 18. század végi magyar felvilágosodás eszméit, intézményeit, tudományosságát, irodalmát és művészetét: mindazt, amit Kosáry Domokos önálló monográfiájában már részletesen megismerhettünk. Azáltal azonban, hogy itt mindezt — mégha rövidítve és tömörítve is — de egy történeti összefoglaló mű keretében olvashatjuk, talán még inkább megvalósulhatott a szerző egyik célkitűzése: a művelődés jelenségeinek a történelmi keretek közötti tárgyalásának fontossága.

Joggal utalt Várkonyi Ágnes az egyik fejezetben arra, hogy nem megfelelő méretű a hazai olvasási kultúra történetével kapcsolatos kutatás. Ez alig vitatható, noha ez kivételesen nemcsak hazai, hanem általános mulasztása a művelődéstörténeti kutatásoknak. Ugyanekkor hiányolható, hogy — legalábbis a század első felében — nem mindig használta fel a szerző azt a kevés összefoglaló munkát sem, amely pedig az újabb kutatások eredményeit tartalmazta. Például nem ártott volna az egyébként rendkívül szép és gazdag Rákóczi-fejezetben a fejedelemnek a korabeli sajtóhoz fűződő kapcsolatát behatóbban elemezni, mert ez Rákóczi politikai műveltsége szempontjából is fontos jelenség volt. Comenius, Francke és a hallei egyetem magyarországi hatásainak említése során kimaradt az iskolai újságolvasásnak az a gyakorlata, amelyet Bél Mátyás nyomán a pozsonyi líceumban valósítottak meg, abban az iskolában, ahonnan nemcsak Tessedik és Hajnóczy, hanem a 18. század végi hazai sajtó legtöbb úttörője és munkatársa is kikerült.

A *Magyarország története* című történeti kézikönyvsorozat 4. részének művelődéstörténeti fejezetei, ha egyes részletei vitákra, megjegyzésekre is késztetnek, egészében véve koncepciózus, korszerű és színvonalas feldolgozása a magyarországi 18. századi művelődés történetének.

KÓKAY GYÖRGY

Magyar őstörténeti könyvtár.¹ A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja könyvsorozatot indított *Magyar Őstörténeti Könyvtár* címmel. Mind a kutatócsoport megszületése, mind e sorozat útra bocsátása öröndetes eseménye tudományos életünknek. A magyar őstörténet — forrásadottságainál fogva — sajátos diszciplína, több önállósult és szuverén módon, öntörvényei szerint működő tudományág határmezsgyéjén fekszik. Régen elmúltak azok az idők, amikor a magyar őstörténetben a korábbi indulásból szerzett előnyt kihasználva egy szakma (a nyelvészet, azon belül is elsősorban a turkológia) magára vállalhatta a magyar őstörténet teljes terhet. Németh Gyula még Török Filológiai És Magyar Őstörténeti Tanszéket vezetett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a szegediek — évtizedek múltával — nagyon helyesen önálló Magyar Őstörténeti Kutatócsoportot szerveztek. A komplexitásra való törekvés, a különböző tudományterületeken elért eredmények egymással való szembeállítás nem idegen a szegedi kutatóktól. A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* című egyetemi jegyzet öt és a *Studia Uralo-Altaica* harmincegy kötete egyszerre előzménye, fedezete és biztató ígérete a kutatócsoport munkásságának, záloga a most indult könyvsorozat sikerének. A series első kötetéhez írt Előszóban Róna-Ias András akadémikus világosan kifejezésre juttatta: mindarra, a feladatra, amelyet a kutatócsoport maga elé tűzött, a szegedi Altajisztikai Tanszék körül kialakult műhely egyedül nem vállalkozhat, igényli az őstörténet művelésében érdekelt valamennyi tudomány közreműködését.

Ennek az igénynek a megtestesülése a sorozat első kötete. A benne foglalt tizenegy tanulmány túlnyomó többsége nem a magyar őstörténethez (vagyis a magyarság 895 vagy éppenséggel 1000 előtti történetéhez) nyújt adatokat, hanem különböző tudományterületek képviselői azt teszik mérlegre: hol tartott a magyar őstörténet kutatása a két világháború között, milyen hatást gyakorolt a kor társadalmi

¹ *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1.* Szerk. KINCSES NAGY ÉVA. Szeged, 1991. 93 p.

tudata, eszmerendszere az őstörténet művelésére, illetve az őstörténet kutatása mennyiben hatott vissza arra a szellemi (és azon túl: politikai) közegre, amelyben fogant. A kötet egyszerre szolgál adatokkal a magyar őstörténet sui generis tudományfejlődéséhez, illetve a diszciplína társadalmi-politikai kötődéséhez. Öröndetes, s éppen ez az új szegedi vállalkozás hagyományokra visszatekintő nagy erőssége, hogy minderről az érintett tudományszakok művelői (a 20. századi történelem kutatója mellett az irodalomtörténész, a középkorász, a finnugrista, az orientalista, a néprajzos, az embertanós) mondják el véleményüket. Természetesen nincs arról szó, hogy a dolgozatok kimerítették a témát, de az alábbi rövid tematikai áttekintés a bizonyosság arra, hogy a fő vonalakat a kötet megragadta, bemutatta (legfeljebb azon töprenghetünk el, hogy a tizenegyből két tanulmány címében szereplő 1919–1931 közti időhatár miért vált az egész kötet alcímévé, amikor a dolgozatok többsége – egyébként magától értetődő módon – a két világháború közti időszakra terjesztette ki vizsgálódása tárgyát, s nem egy közülük még korábbiól indította mondandóját).

A kötet élén – az Előszót követően – Serfőző Lajos tanulmánya áll, amely a korszak általános jellemzését adja. A többi írás szerzőjének ábécé-rendjében követi egymást. Aszalós Károly Szabó Dezső eszmerendszerének nemzeti-faji vonatkozásait tárgyalta 1919–1923 között. Berta Árpád a magyar őstörténet kiemelkedő művelője, Németh Gyula őstörténeti nézeteinek fejlődését tekintette át 1908–1930 között, bemutatva, milyen utat járt be a tudós *A honfoglaló magyarság kialakulása* című korszakos mű megszületéséig. Farkas Gyula a fajkutatás 1919–1931 közti magyarországi helyzetéről, a fajbiológia térhódításáról és kritikájáról írt. Fried István annak szentelte tanulmányát, hogy a szlávok – főleg az utóbb szlovákok lakta térség szlávjai – és a honfoglaló magyarok milyen megítélésben részesültek az 1919–1931 közti magyar tudományos irodalomban. A kötetet szerkesztő Kincses Nagy Éva a turáni gondolat hazai útját vázolta fel az 1910–1920-as években. Kordé Zoltán a székely eredetkérdésben alkotott főbb nézeteket gyűjtötte csokorba Hunfalvy Páltól (1876) Hasan Erenig (1943). Kósa László arról értekezett, hogy a magyar néprajztudomány – mint sok tekintetben par excellence őstörténeti stúdium – mennyiben járult hozzá az őstörténeti kérdések megválaszolásához; ehhez a vizsgálathoz főleg *A magyarság néprajza* kötetét vette igénybe. Bizonyos szempontból eltér az eddig tárgyalt tudománytörténeti dolgozatoktól Róna-Tas András írása. Mert bár Gombocz Zoltán 1920 körüli munkái kapcsán a magyarok hun eredettudatát vizsgálta, de nem állt meg a hisztóriográfiai összegzésnél, hanem e sokat tárgyalt kérdéskörben kifejtette saját álláspontját is, amely szerint a korai Árpád-korban a magyaroknál létezett a keleti eredetű hun leszármazási tudat, amely azonban történeti valóságot nélkülöző hamis (fiktív) tudat volt. Szij Enikő a heimoaate – a finnugor néprokonsági eszme – finnországi történetét dolgozta fel, különös tekintettel az 1920–1940 közötti évekre. A kötet záródolgozata a sorozatot szerkesztő Zimonyi István tolábol való, aki Kmoskó Mihály szírológiai és arabisztikai, valamint magyar őstörténeti munkásságát vette számba.

Az itt röviden vázolt tematikai gazdagság csak aláhúzza azt, hogy az őstörténet és nemzettudat két világháború közti kapcsolatainak rangos szerzők által történt bemutatása, vagyis e tárgykörben 1988 áprilisában Szegeden tartott tudományos ülésszak anyagának közreadása egyaránt értékes nyeresége a magyar őstörténeti kutatóknak (főleg az őstörténeti vizsgálódások története vonatkozásában) és az 1920–1930-as évekbeli magyarországi szellemi irányzatok, mozgalmak kutatásának.

KRISTÓ GYULA

A Bolognai Rovásemleék.¹ A székely rovásírás első, nem csak részletes, de részleteiben is szakszerű monográfiáját adja kezünkbe ezzel a könyvvel Sándor Klára. E rovásírás emlékeit mindig is egyfajta bizalmatlanság övezte írástörténészek, nyelvészek részéről, ami a gyakori hamisítványok és a szapora dilettáns munkák miatt tökéletesen érthető is. E bizalmatlanság eloszlátásán – úgy látszik – nem segített Németh Gyula 1934-es vázlatos munkája sem (talán éppen vázlatossága miatt): a székely rovásírás adatai továbbra sem kerültek be a nyelvtörténeti, illetőleg kultúratörténeti munkákba. „A Bolognai Rovásemleék” megjelenése jelentős lépés ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzon, hiszen a szerző forrásának kultúratörténeti és nyelvtörténeti adatait is hasznosítja.

¹ Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemleék. A székely rovásírás 1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1 (recte: 2).* A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai. Szeged, 1991. 204 p.

A Marsigli által 1690-ben lejegyzett rovásbot kéziratát a szerző személyesen tanulmányozta, így biztonsággal különítheti el a kéziratban az olasz hadmérnök és egy másik személy bejegyzéseit, ezt a másolatokról dolgozó eddigi közlések nem tették meg. A részletes leírás a forrás tüzetes tanulmányozásáról tanúskodik, s ezt az itt olvasható kutatástörténettel összevetve még a korábban tájékozatlan olvasó is tisztába jöhet azzal, hogy e munka mennyi többletet tartalmaz. Vizsgálatai szerint a Marsigli-féle kézirat értékét növeli, hogy – némely kihagyásoktól eltekintve – hűen tükrözi forrását, a naptári ünnepeket leíró rovásbotot. Igen fontos – és új! – a rovásbot lelőhelyének megállapítása, a gyergyói, illetve Gyergyószentmiklós környéki eredet további vizsgálatok alapjául szolgálhat. Azt eddig is tudtuk, hogy a Marsigli által lejegyzett rovásbot 15. századi, Sándor Klára jó okkal valószínűsít egy 13. századi eredetit, ezt más, általa nem említett adatokkal is támogatni lehet. Részletesen foglalkozik a naptár más (latin betűs) naptárakhoz való viszonyával, körültekintően vizsgálja a betűalakokat. A részletes elemzés gazdag kultúratörténeti tárház is, ebben a részben a szerző facsimilében adja az egyes szavakat, ezzel az olvasónak közvetlen ellenőrzési lehetőséget biztosít. Szerények ugyan, de értékesek a nyelvtörténeti megállapítások.

A 681. lap hátoldalán bizonyonnyal „Passi, i Muniti”, tehát „megerődített szorosok” olvasandó, ezek az itt leírt *Pelizka* „Piricske szoros” és *Bekas* „Békés szoros”.

Marsigli, illetve a rovásbot ábécéje ugyanaz némi eltéréssel, mint Kájoni János 1673-ban, Szárhegyen lejegyzett ábécéje. Kájoni 1687-ben éppen Szárhegyen halt meg, aligha lehet késéges, hogy a rovásbot éppen az ő hagyatékából került Marsiglihez. Ennek az ábécének a sora azonos a Magyarországon már az Árpád-korban használt latin ábécével, amelyre első adatunk 1184-ben van a székesfehérvári káptalan oklevelében. Egy elvégzendő részletes vizsgálat bizonyára lehetővé teszi majd a rovásnaptár eredeti változatának pontosabb keltezését.

Fenti két megjegyzésünk is mutathatja, hogy Sándor Klára szakszerű feldolgozása nemcsak ismeretünket gyarapítja, hanem további kutatásoknak is teret nyit, s az elmondottak mellett ez sem elhanyagolható érdeme.

VÉKONY GÁBOR

„... Játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem, 1944–1990. Kiállítás a Legújabbkori Történeti Múzeumban, Budapest, 1991 november – 1992 február.

Az elmúlt idők légkörét talán egyetlen más dokumentumfajta sem érzékelteti úgy, mint a falragasz. Különösen érvényes ez a megállapítás az eseményteljes, feszült hangulatú, úgynevezett „történelmi idők”-re. Szemléletes bizonyítéka ennek az állításnak az a kitűnő kiállítás, melyet gazdag plakát-gyűjteményéből az utolsó ötven év történetéről a Legújabbkori Történeti Múzeum rendezett.

A Sztójay kormány és a Szálasi korszak termékei nyitják a sort, éles kontrasztot képeznek ezekkel Ék Sándor 1945-ös antifasiszta grafikái. 1945–1948 a heves és sorsdöntő politikai csatározások kora volt, ezeknek a harcoknak jelentős részét a házfalakon és a hirdetőoszlopokon vívták. Egymással szemben álló pártok, mozgalmak, szervezetek igyekeztek maguk mellé állítani az utca emberét. Ennek a viharos korszaknak az 1945. és az 1947. évi választások képezték a csúcspontját. Kiélezett szituációk gyakran készítenek maximális teljesítményekre az alkalmazott grafika művelőit, s valóban, az ekkor keletkezett alkotások a magyar képes plakát történetének egyik legjelentősebb korszakát képezik. De nagyon tanulságosak és a kor éles politikai harcairól sokat elárulnak a mai nézőknek a szöveges plakátok is.

1947/48. a „fordulat éve”. 1948 végére a politikai küzdelmek eldőlték, s 1949-ben kezdetét vette az egypárti diktatúra korszaka. Plakátművészetünkben ez a szematizmus egyeduralmával jár együtt. A kiállításnak azok a látogatói, akiknek nincs személyes emléke ezekről az évekről, sok mindent megérezhettek a képes és szöveges falragaszok láttán a kor nyomasztó és félelmetes hangulatából.

A hamu alatt izzó parázs 1956-ban azután óriásit lobbant. A forradalom néhány hete nem volt alkalmas arra, hogy grafikai alkotások szülessenek, annál izgalmasabb azonban a szöveges plakát termés. A kormány statáriumi hirdetményei váltakoznak a felkelt nép hangjával. Október 29. és november 3. között a győzelmet köszöntő eufórikus lelkesedés sugárzik a házfalokról. Ekkor jelenik meg e korszak talán egyetlen képes plakátja: az ország semlegességének kimondását követeli, s a Kossuth címer ékesíti.

November 4-én a szolnoki kormány 16 pontja jelzi a helyzet újabb változását. Különösen izgalmas napok következtek. Ugyanazon a napon, amikor Pécsen a szovjet katonai parancsnok átveszi a teljhatalmat

a város felett, Dunapentele (az egykori Sztálinváros, a mai Dunaújváros) Nemzeti Bizottsága végsőként való ellenállásra buzdít „Halál a szovjet megszállókra” feliratú plakátjával. A helyzet még hetekig nem egyértelmű. A Váci Összüzemi Munkástanács például november 14-én falragaszon követeli többek között Nagy Imre visszatérését a kormány élére és a szabad választások megtartását.

Az új hatalom, mely az év végére a tömegkommunikáció terén is egyeduralkodó lesz, egyidejűleg két taktikát követ. Egyrészt statáriumot hirdet, fenyegetőzik, másrészt nyugalmat, jólétet ígér az ország népének, ha az hajlandó a kormányt elismerni. A hatvanas években kezdődő konszolidáció idején a politikai plakát némileg háttérbe szorul, szerepe körülbelül annyira korlátozódik, hogy a három állami ünnep alkalmával minden évben menetrendszerűen megjelennek a megfelelő ideológiai töltésű falragaszok. Ezenkívül leginkább különböző kongresszusok (Párt, KISz, stb.) és az úgynevezett nemzetközi szolidaritás (leginkább Vietnam) adnak témát és munkát a grafikusoknak. Bővebb és igen magas színvonalú viszont a termék a kulturális plakátok terén, s 1968 után az „új gazdasági mechanizmus” kezdetével lassan az áruplakátok is felzárkóznak melléjük.

A nyolcvanas években a fokozódó gazdasági nehézségekkel párhuzamosan erjedés kezdődik a társadalomban. Ebből valami már észlelhető a városok házfalain is. Feltűnnek a féllegális, viszonylag kisméretű falragaszok, melyek leginkább marginális kulturális eseményeket (legtöbbször under-ground pop együttesek felléptét) hirdetik. Ezeket rendszerint az úgy ifjú rajongói ragasztották ki a sötétség leple alatt. Kissé amatőr, némileg primitív kivitelük ellenére is valami újat képviselnek a műfajban.

Az 1988 májusi pártértekezlet után megváltozott a légkör. A politikai ellenzék nyíltan megjelent a porondon. Az első nyílt ellenzéki falragaszok az erdélyi magyarság helyzetére hívták fel a figyelmet, vagy a Dunai Vízlépcső építése ellen tiltakoztak. Még 1988 őszén színre lép az első nyíltan ellenzéki szervezet, az MDF, s követi 1989 elején az SzDSz. Ezek a plakátok előállításukban és megjelenésükben is többnyire a már előbb ismertetett féllegális kulturális plakátokra emlékeztetnek.

1989. a magyar történelem talán legmozgalmasabb éve. Nem egész 12 hónap alatt megtörtént a rendszerváltás. Az ellenzék már teljesen legális politikai erőként viselkedik és az utcát az ő plakátjai uralják. Ezek már legtöbbször „profi” nyomdában készültek s a képes plakátokat hivatásos grafikusok tervezték. Mint már írásom elején is említettem, a kiélezett helyzetek, a mozgalmas, feszült idők kedveznek a jó politikai plakát létrejöttének. Most is olyan alkotások születnek, mint Pintér Ferenc Nagy Imre temetésére készített műve, Pócs Péter és Haris László képe a 301-es parcelláról, Ducki Krzysztof Munkásörsg ellenes falragaszai, vagy Kara György „négy igen”-es plakátja, ami a novemberi népszavazásra készült.

A rendszerváltást az 1990 évi tavaszi választások zárják le. E tavasz rendkívül gazdag és jelentős szalékában igen színvonalas nyomtatványterméséből érdekes módon csupán ötlet találkozunk a kiállítás végén. A látogató méltán érezheti a kiállítás láttán, hogy az elmúlt ötven év története pergett le előtte gyorsított filmfelvételen. Külön dicséret a kitűnő nyomdai kiállítású katalógusért, amit számos fekete-fehér és színes illusztráció díszít.

INDALI GYÖRGY

SZEMLE

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai. Debrecen, 1989. Régi Tiszántúli Könyvtárak 6.

Habent sua fata libelli. Aki olvasott már régi kalendárium szennylapján gyakorlatlan kézzel írott gyermekszületéseket és -halálzásokat, talált ódon biblia lapjai közé préselt négylevelű lóherét, az tudja: a régi kor könyve, lett legyen az kódex vagy nyomtatvány, még önálló entitás, amely nemcsak a tartalmával, hanem egész mivoltával kötődött tulajdonosához – ellentétben a modern, „gyáripari” könyvvel, amely olyan praktikus, mint maga a csonttá meztelenült funkció, és olyan sietős, hogy sokszor már arra sincs ideje, hogy a tartalmával hasson olvasójára.

A könyvtárak sorsa pedig még ennél is bonyolultabb. Az érdeklődés és a lehetőség által megszabott keretek közt gyarapodó, féltett kis magánkönyvtárak állománya soha nem volt stabil. Mindig voltak benne darabok, amelyeket kölcsönadtak, kölcsönvettek, és sosem kerültek vissza helyükre; amelyeket eladtak vagy elajándékoztak; a tulajdonos halála után a gyűjtemény részeit vagy egészét megörökölték, megvásárolták vagy elárverezték; újabb korokban szekularizálták, államosították, központosították. A régi könyvtárak könyvállományának útja éppoly bonyolult, mint egy sokfelé ágazó, kiterjedt főnemesi család; rekonstruálása embert (kutatót) próbáló feladat.

Ojtozi Eszter, aki a máriapócsi bazilita monostori könyvtár hozzáférhető részeinek rekonstruálásával már korábban bebizonyította hozzáértését (*A máriapócsi baziliták cirill betűs könyvei*. Debrecen 1982. Régi Tiszántúli Könyvtárak 2.), most még nehezebb feladatra vállalkozott: a Debreceni Egyetemi Könyvtár antikva-anyagát katalogizálta, a possessorbejegyzéseket föltárva egyúttal földerítette a régi könyvállomány e részének provenienciáját, s rekonstruálta a nagyobb testületi és magánkönyvtárak Debrecenbe került részeit.

A feladat egyszerre kívánt rátermettséget, türelmet és találékonyságot. Rátermettséget, hiszen a könyvek földolgozása, sok szempontnak eleget tevő katalógusba rendezése, a possessorbejegyzések tisztázása szakmailag is jelentős feladat. Türelmet, hiszen a Bertók Lajosnak köszönhetően alaposan megszaporodott és Gombáné László Oláhának köszönhetően rekatalogizált régi könyvállomány, no meg a magángyűjtemények harminc-öt ezer könyvtári egységre rúgó anyagából kellett kigyűjtenie azt a mintegy félezeret, amely az elkészült antikva-katalógusba bekerült. Találékonyságot, mert az antikvák megtalálásához, a possessorok azonosításához bizony e sokszor nem eléggé becsült kutatói erényre is szüksége volt. Mindhárom tekintetben köszönet illeti munkájáért.

Mint a katalógusból kitétni, a Debreceni Egyetemi Könyvtár – az esetleg obskurus gyűjteményekben lappangó köteteket nem számítva – 478 antikvát mondhat magáénak (ennek csak az egynegyede van meg az OSZK állományában is); közte egy francia nyelvű Vives-kiadást, amely a francia bibliográfiákban sem közismert (465. sz.), egy párizsi nyomtatványt, amely a francia bibliográfiákban nem szerepel (244.) és olyan ritkaságokat, mint a csupán egy példányban ismert Luther-kiadvány (263.) és a szintén ritka, tisztázatlan születésű Plinius-levelek (360.).

Mint hogy e félezernyi művet számláló állomány nem szervesen nőtt, hanem esetenkénti szerzésekből, önálló gyűjteményekből tevődött össze, túl sok következtetést nem vonhatunk le abból, hogy a 19 Erasmus, 14 Kálvin, 10 Cicero, 9 Melanchton, 6 Plinius és Arisztotelész mellett csak 4 Béza, 3 Horatius, 3 Szent Ágoston és mindössze egy Homérosz szerepel, az azonban talán mégiscsak mond valamit, hogy az 5 Calepinus közül 3, a 4 Vergilius pedig valamennyi a tatai piaristáktól származik: a könyvtárba bekerült többi testületi és magángyűjtemény ilyeneket nem tartalmazott.

Annál több tanulságot kínálnak a possessor-bejegyzések: valójában ezekből következtethetünk a könyvek vándorlására. Némelyikük igazán kalandos utat járt meg, míg eljutott Debrecenbe: egyiket alighanem egy erdélyi ajándékozta Ingolstadtban a barátjának, a másikat egy padovai egy magyarnak (448., 446.). Volt, amit egy rend különböző conventusai adogattak egymásnak (341.). Volt a tulajdonosok között lublói, salzburgi, firenzei (416., 460., 462.); de került könyv a Fugger-könyvtárból, a lundi egyetemről, egy olasz kórházból (403., 419., 177.). Némelyiket 8–10 tulajdonos is adogatta kézről kézre, míg mostani állomására eljutott (37., 80., 226.). Az egykori tulajdonosok között olyan jelentős személyiségek is vannak, mint Dudith András, a humanista tudós, Forgách Ferenc, a történetíró, Mossóczi Zakariás, a jogtudós, Padányi Bíró Márton, a püspök és kancellár, Pécseli Király Imre, a költő (14., 298., 51., 427., 37.).

A tulajdonosbejegyzések tették lehetővé, hogy a közzetevő egész könyvtárak, könyvtárrészek vándorlását derítse föl. A legnagyobb könyvtáregység kétségkívül a tatai piaristáktól Debrecenbe származott 82 kötet (106 mű). A kalocsai jezsuita kollegiumnak 21 kötete (24 mű) került ugyanide. Szármottevő az a 14 kötetes csoport is, amely Munkácsi István Pál nagyszombati jogász tulajdonából került Eszterházy József országbíró közvetítésével és Eszterházy (legalább) két saját könyvével megtoldva a tatai kapucinusok birtokába. Két könyvnek Josinczy Lajos volt a második tulajdonosa, s Kandó József kezén át jutott a szécsényi ferences kolostor hét kötete közé. De sok egyéni gyűjtő könyvtárának darabjai is gazdagították a Debreceni Egyetemi Könyvtárt: Hatvani István professzor 3, Radnich Imre székesfehérvári kanonok 5, Dessewffy József 8, Révész Kálmán püspök 3 kötete mellett a felejtethetlen Révész Imre könyvtárából 36 kötet (47 mű) származik.

A possessorbejegyzések föltártak olyan kötetet, amely a címeres exlibris ellenére az illető könyvtár közel egykorú katalógusában nem szerepel (425., Windhag-könyvtár), és természetesen akad olyan nyomtatvány is, amelynek sorsa a világos tulajdonosbejegyzések ellenére nem rekonstruálható (427.; tulajdonosai Nádasdy Ferenc, Padányi Bíró Márton, Padányi Bíró István; a Nádasdy-könyvtár többi ismert darabja a lékai ágostonos kolostorba került). A bejegyzések vizsgálata során új, eddig ismeretlen exlibrisek is felszínre bukkantak (33., 114., 353.)

Otjotiz Eszter nemcsak a possessorbejegyzéseket, pecséteket, exlibriseket és supralibrosokat, donatiókat és dedicatiókat jegyzi föl, hanem a kézi-

rásos bejegyzéseket, margináliákat is, amelyek között több is akad, amely igényli és megéri a további kutatást. Ilyenek például a reformáció nagy alakjairól írott 18. századi gúnyversek egy Béza-kötetben (31.), az egyik Dessewffy-kötet védőlapjain lévő latin versek (381.), az orvosi-botanikai témájú könyvekbe bejegyzett nevezéktani glosszák (288.), latin, cseh és magyar nyelvű receptek, diagnosztikai megfigyelések (243., 289., 338., 469.), valamint az a 12 lapnyi, asztronómiatörténeti érdekességű följegyzés, amelynek tudományos vizsgálata már meg is kezdődött (372.; Oswald Schreckenfuhs kiegészítései Proclus értekezéséhez). Az egyetlen dolog, ami nem vagy nem mindig derül ki a címleírásokból, az az, hogy az illető mű egy kolligátum részese (pl. 110–410–424.); igaz, némi lapozgatással ez is kideríthető a raktári számok és possessorbejegyzések mutatójából.

Az antikvakatológust kiváló, sok szempontú, a katalógus kezelhetőségét ugyancsak megnövelő mutatók kísérik a katalógus címleírásaiban előforduló nevekről, kiadási évekről, nyomdászokról és nyomdahelyekről; továbbá a raktári számokról, a possessorokról, exlibrisekről és supralibrosokról, donatiókról és dedicatiókról, valamint a hosszabb bejegyzésekről. Külön meg kell emlékeznünk a kiadványt követő 58 jó minőségű képről, amelyek a legérdekesebb kiadványokból, bejegyzésekből és exlibrisekből nyújtanak kíváncsiságra ingerlő ízelítőt.

Nem halgathatom el, hogy a névmutatóban akad egy-két hiány, illetve ellentmondás. A possessorok azonosítása kétségkívül a katalóguskészítő legnagyobb munkája volt; a három évszázadból, legalább öt országból származó tulajdonosokról készült mutató anyaga valószínűleg a velük kapcsolatban elérhető teljességet tükrözi. Megjegyzéseim nem is a benne fölhalmozott ismeretanyagot érintik: az azonosítások meggyőzőek. A testületi tulajdonosok besorolási rendje azonban nem igazán jól használható (földrajzi hely betűrendje szerint; annak hiányában a rend vagy a conventus neve szerint). Nem szerencsés a 18. századi háromelemű tulajdonnevek besorolása sem (Bíró Márton, padányi; Paksi István, szatmári stb.), ezek ugyanis nem a nemesi előnevek szerepét töltik be, hanem helynévből képzett tulajdonnevek: nincs okunk Apácai Csere János *Csere János, apácai* vagy Szenci Molnár Albertet *Molnár Albert, szenci* név alatt keresni. A nyomda ördöge persze ezt a kiadványt sem mulasztotta el szerencsétlenné: egy-két esetben hiányzik maga az utaló szám (pl. Mandelliana Bibliotheca, Seld Nicolaus) vagy nem szerepel minden utaló szám (pl. a tatai kapucinu-

sokhoz került Munkácsi-kötetéből kettő, a 204. és a 357.).

Amennyire a képmellékletekből megállapítható, kisebb hibák előfordulnak a bejegyzések átírásában is. Nagyon remélem, hogy a szerző nem filológusi okvetetlenkedésnek, hanem egy hasonló típusú feladatokkal bajlódó sorstárs segítő szándékú megjegyzéseinek tartja, ha a következőkben föl sorolom a lényegesebbeket.

A 19.-en egy kihúzott bejegyzés is van (lib[er] Joanni G[...]), amelyet a katalógus leírása nem tartalmaz. A 97.-en hiányzik a II. possessor (Biblioth[ecae] Tatensis Scholar[um] Piarum 1761), így ez a mutatóban sem szerepel. A 114.-en a feltüntetetten kívül még egy bejegyzés van ([...] Bened.). A 168.-on kihúzott és kihúzatlan bejegyzések mellett van még egy pecsét (Révész Imre-Kálmán-Könyvtár), így az a mutatóban sem szerepel. A Hatvani-bejegyzés átírása a képről olvasva hiányosnak tűnik. A 263.-on egy a katalógusban föl nem tüntetett possessorbejegyzés áll. A 316.-on szintén egy föl nem tüntetett possessorbejegyzés (Conv[entus] Agrien[sis] Ord[inis] Minor[um] Societ[is] Observ[antiae]), amely így a mutatóban sem szerepel. A 353. leírásából az 1546., a 358.-ból az 1629. évszámbejegyzés hiányzik. A 402.-en egy kihúzott possessorbejegyzés is áll (Steph[an]i de Nagj[...] Jczon 1713), amely a mutatóban sem szerepel. A 410. leírásában csak kérdőjel szerepel a Ser[enissio]rum helyén. Akadnak kisebb hiányok az átírásban több helyütt (19., 37., 169., 397., 425.). Olykor talán csak a korrektúrán elsikló szem elégtelensége okoz apró hibát (4., 11., 17., 26., 279., 396.). Néhány esetben a földolatlan rövidítések keltenek zavart. (Aug[ustae], 114.; O[r]dinis S[ancti], 142.; R[everendissimi]mi, 361., 444., 464.; D[omi]no, 410.; Ep[iscop]i, 427.; R[everen]di, 460.; R[everendissimo], 478.). A katalóguskészítő ugyan a bevezetésben leszögezi, hogy néhány rövidítést feloldás nélkül hagy (36.), de nem látszik annak előnye, hogy miért épp ezeket. Mindezek a megjegyzések szolgáljanak a javítás lehetőségül, s ne kritikául.

A kiadvány kétnyelvű; idegen nyelve a német. A szerzőnek és a szerkesztőnek ez a döntése igen csak helyes és hasznos: részben hozzáférhetővé teszi a német nyelvterület kutatói számára a benne rejlő jelentős német anyagot, részben talán segít oldani nemzeti tudományaink nyelvi elszigeteltségét.

A szétzilálódott hajdani testületi könyvtárak sorsának föltárásán, a hajdani műveltségi szintek, olvasmánykultúra rekonstruálásán sok helyütt dolgoznak kutatók, ám a feladat egésze még

megoldatlanként áll könyvtártudományunk előtt. Örömmel nyugtázhatjuk, hogy Ojtozi Eszter könyvével egy részfeladat ismét megnyugtatóan megoldódott.

A munka a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási főirány programtanácsának támogatásával készült.

F. S.

N. Abaffy Csilla: Veres Péter kéziratos hagyatéka. Bp. 1991. 469 p. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK Kézirattári Katalógusok 20.)

Mindenki Péter bácsija, valamennyi műve a népert való felelősséget hangsúlyozta, egymagában intézmény volt, erről bizonyodik az is, hogy tízezer levelet őriz hagyatéka, s e levelek többsége nem irodalmi tárgyú. E nagy tömegű leveles anyag határozza meg a hagyatéek elrendezésének szisztémáját is. Vagyis a kéziratos anyag rendezőjének először a kiterjedt leveles anyaggal kellett megküzdenie. Elkülöníthető csoportokra osztotta a leveleket, író-olvasó találkozókat, előadást szervezők leveleit, olvasók reagálásait, írójelöltek jelentkezéseit, végül különválasztott egy sajátos csoportot, ezek a segítségkérők levelei. Hosszú ez a névsor, s a feladók címeit böngészve azt érezhetjük, hogy az ország valamennyi tájáról írtak Veres Péternek. Nyilvánvalóan a rosszul működő intézményesség kényszerítette a panaszosokat, megbánottakat, érdekükben sértetteket, hogy úgy forduljanak „Péter bácsihoz”, akár a Magyar Rádióhoz. Mert akárhogy is volt, tévedhetett is Veres Péter, de a vidéki emberek – főként parasztok – nem felejtették a valahai országjáró politikust, a hajdani népgyűlések szónokát, a nyakkendőtlén fehér inges, fekete ruhás és csizmás kebelbelit, aki mégis csak a néppel kellett, hogy érezzen. Ha a politikai rendszeren változtatni módja nem is volt, a sokaságból egynek-egynek bizonyára segíteni is tudott.

Szomorú kordokumentumok ezek a levelek. Nem egyes darabjaikban, hanem összességük szerint beszédesek. Ezért is tartom túlzottnak a különben elismerésre méltó nagy munkát, ami a teljes névsor közreadását illeti. Ez esetben ugyanis mellőzhető lehetett volna az egyes személy, hiszen úgyszólamint ismeretlen. Viszont az anyag tömege, egésze valóban értékes forrás. Ma már a modernebb hagyatéek-feldolgozás (az amerikai például) egyébként sem részletez ennyire. A nagy darabszámú hagyatékok rendezésekor tematikus csoportok kialakítására törekszenek, s elvetették a darabszerű föltárást. Munkaerővel takarékoskodnak így, s az

sem utolsó szempont, hogy ezáltal az anyag hamarabb kutathatóvá tehető. Igaz viszont, hogy az Akadémiai Könyvtár Kézirattárát kötik az eddig közreadott kézirat-katalógusok.

Ami a hagyaték más részeit illeti, meglepő, hogy negyvenöt előtt keletkezett műveknek, írásoknak alig van nyoma a hagyatékban. Vajon elvesztek a korai munkák kéziratai vagy más gyűjteményekbe kerültek? Erről a szűkszavú előszó nem tájékoztat. Pedig talán a hagyaték őrzőinek, a családnak van tudomásuk a háború előtti kéziratok sorsáról. Ifjabb Veres Péter – írói nevén Nádasdi Péter – élete utolsó néhány évét Balmazújvárosban töltötte, újra házasodott, egy újjvárosi tanítónőt vett feleségül, s az is lehet, hogy ennél a tanítónőnél – ifjabb Péter özvegyénél – vannak régi kéziratok.

Teljesnek látszik viszont a háború utáni hagyatéki anyag. Bámulatos műfaji gazdagságot tükröz ez a rész. Regények, novellák mellett rengeteg jegyzet, esszézerű írás, olvasónapló-töredék. Nem volt az országnak olyan gondja, ami Veres Pétert, a közírot ne foglalkoztatta volna. Akármilyen vita támadt, ahhoz Veres Péter hozzászólt. A társadalomtörténet kutatója a hatvanas évek összes ellentmondását fölleltározhatja Veres Péter hagyatéka alapján.

Sajtóhibának vélem, hogy Tamkó Sirató Károly nevének első tagja Tankóként szerepel, annál is inkább, mert a betűrend szerint jól van beosztva (mintha Tamkó lenne), s a névmutatóban is helyesen szerepel. Azt is megemlítem, hogy az intézmények, egyesületek neve elől elhagyott határozott névelők időnként félreértésre adnak lehetőséget. Például: Gyulai Diétát olvashatunk A Gyulai Diéta helyett. Nem következetes, hogy a helynév hol az intézmény neve előtt, hol meg annak utána szerepel. (Virág Mgtsz, Kisbér, másutt viszont: Szege, Vasútforgalmi Technikum.)

NEMESKÉRI ERIKA

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz.

Im Auftr. d. Bayer. Akad. d. Wiss. hrsg. von Bernhard BISCHOFF. Ergänzungsband 1: Handschriften der deutschen Mittelalters. Teil 1–2: Aachen–Zyfflich, bearb. von Sigrid KRÄMER, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1989. 872. Teil 3: Handschriftenregister, bearb. von Sigrid KRÄMER und Michael BERNHARD, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1990. 602 p.

Paul Lehmann, a középkori kéziratok neves kutatója, egy tanulmányában már 1918-ban szorgalmazta a kézirat- és könyvtártörténeti kutatások szempontjából igen fontos középkori német könyvtárak könyvvállományának rekonstruálását. Ez azonban, ismerve a középkorban német könyvtárakban őrzött és használt kéziratok óriási számát, nem csekély vállalkozásnak tűnt. Mégis, a Bajor Tudományos Akadémia e célkitűzés jegyében indította útjára még ugyanabban az esztendőben *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* című sorozatát, amely első lépésként a fennmaradt középkori eredetű kézirat-katalógusokat tette hozzáférhetővé. A sorozat első két kötetét maga Paul Lehmann állította össze, a későbbi köteteket pedig többek közt olyan neves medievisták, mint Paul Ruf vagy Bernhard Bischoff.

Bischoff kezdeményezésére kezdte meg 1970-ben Sigrid Krämer azt a gyűjtőmunkát, amelynek célja a középkori német könyvtárak könyvvállományának a még meglévő kéziratanyag alapján történő rekonstruálása volt. A most ismertető kötet, amely a *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* sorozat kiegészítéseként látott napvilágot, ennek a munkának az eredménye. Minthogy azonban mind Svájcban, mind Ausztriában terveznek hasonló vállalkozást, Krämer, a sorozat címével ellentétben, csak azon könyvtárak anyagát dolgozta fel, amely bibliotékák nagyjából Németország 1812-es határain belül feküdtek. Ezzel magyarázható például, hogy helyet kaptak benne a ma Lengyelországhoz tartozó egykori német területek könyvtárai is.

Az első két kötet közül az első 1800 könyvtár nevét tartalmazza ábécérendben, a harmadik egy regiszterkötet, amelynek munkálataiban (a számítógépes feldolgozásban) Michael Bernhard is közreműködött. Krämer először néhány szóban ismerteti a könyvtár történetét, majd megadja a rá vonatkozó legfontosabb szakirodalmat. Külön feltünteteti – ha van – a könyvtár középkori eredetű, ma is meglévő kézirat-katalógusait, illetve -katalógusait. Ezután a mai lelőhelyek és szignatúrák szerint betűrendben felsorolja mindazon kéziratokat, amelyekről minden kétséget kizáróan (például possessorbejegyzésekből) megállapítható, hogy a középkorban az illető könyvtárban őrizték. Megadja azok tartalmát (vegyes tartalmú kódexek esetében általában csak az első mű címét) és keletkezési idejét. Helyhiány miatt azonban nem közli azokat a forrásokat (elsősorban a modern kézirat-katalógusokat) amelyekre egy-egy kézirat provenienciájának megállapításakor támaszkodott. Ígérete sze-

rint P. O. Kristeller *Latin Manuscript Books before 1600. A List of the Printed Catalogues and Unpublished Inventories of Extant Collections* című művének most készülő legújabb kiadása tartalmazni fogja ezeket s így Kristeller könyve mintegy bibliográfiaként használható majd e két kötethez. Terjedelmi okok miatt hiányoznak a kéziratok középkori szignatúrái is. Krämer természetesen tisztában van vállalkozása hiányosságaival, ám e három kötetet ő maga is csak a középkori német könyvtárak kéziratállományának feldolgozása és rekonstruálása terén tett első lépések egyikének tekinti, amelyet – ígérete szerint – továbbiak követnek majd. Mint már említettük, Krämer munkájából hiányoznak a bizonytalan provenienciájú kéziratok s így, bár a két kötetben összesen mintegy 50 000 kézirat szerepel, nem mondhatjuk, hogy ebből a fennmaradt állományt teljes egészében megismerhetjük. Igen hasznos lenne tehát egyszer azokat a kéziratokat is feldolgozni, amelyekről nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik könyvtárban őrizték.

Ha figyelembe vesszük, hogy a mintegy 50 000 kézirat feldolgozása egyetlen kutató munkája, aki ráadásul szinte semmiféle előzetes rendszerezésre sem támaszkodhatott, Krämer teljesítménye mindenképpen elismerést érdemel.

LÓKÓS PÉTER

Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit. Hg. von Hans Erich BÖDEKER, Gerald CHAIX, Patrice VEIT. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. 415 p. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 101)

A Mission Historique Française en Allemagne és a Max-Planck-Institut für Geschichte 1988-ban Göttingenben konferenciát rendezett „Le livre religieux et ses pratiques” címmel. A témaválasztást a két intézmény hagyományos együttműködése mellett elsősorban az indokolta, hogy a vallásos könyv az utóbbi évtizedekben növekvő szerepet játszik a különböző történeti diszciplínák forrásai között. A vallásosságnak a társadalomtörténeti vizsgálatokban végbement felértékelődésével párhuzamosan az olvasói magatartás és az olvasáskultúra a kora újkori vallásosság történetének egyik fontos témájává lépett elő. Franciaország és Németország eltérő fejlődése a vallásosság, a vallásos könyv elő-

állítás, terjesztése, használata és az olvasni tudás terén, valamint az egymástól jelentősen eltérő kutatási hagyományok kedvező feltételeket teremtettek az összehasonlító szempontok következetes érvényesítéséhez. További ösztönzést jelenthetett, hogy a hagyományos és a kvantitatív irányultságú könyv- és olvasástörténeti kutatások eredményei újabban elégtelennek látszanak eddig kevés figyelemben részesített jelenségek árnyalt értelmezéséhez.

A konferencia elsődleges célja az volt, hogy néhány különösen jól kutatott terület kizárása mellett különböző módszereket és kérdésseltevéseket felmutatva példa értékű esettanulmányok segítségével érzékeltesse a vallásos könyv kora újkori használatának összetett problematikáját. Ez a tudatosan vállalt korlátozás egy-egy pontosan körülhatárolt forráscsoportra, szerzőre, földrajzi területre vagy korszakra a kontextuális elemzések mellett lehetővé teszi az új értelmezések és összegzési kísérletek pontosabb körvonalazását. A kollokvium 14 előadását ebben a kötetben négy további, az összeíjveteltől függetlenül keletkezett, ám annak kérdéseivel szorosan összefüggő tanulmány, valamint egy hosszabb bevezető egészíti ki.

A francia, német és angol nyelvű tanulmányokat a szerkesztők hat, egymást részben átfedő kérdés köré csoportosították: 1. az előállítás, terjesztés és befogadás problémái (F. Barbier, R. Breymayer, K.-H. Ziessow), 2. a vallásos könyv mint a kulturális és felekezeti azonosság szimbóluma (G. Audisio, Ph. Benedicti, M. E. Ducreux, H. Medick), 3. katekézis (L. Chatellier, I. Tomkowiak, F. M. Eybl), 4. ima- és énekeskönyvek (B. Vogler, J. Quéniart, C. Maurer), 5. a vallásos könyv a nők körében (C. N. Moore, U. A. J. Becher, E. Saurer), 6. el-sajátítási folyamatok (U. Mennecke-Haustein, R. Schenda). Mindez néhány kiragadott példán szemléltetve: a francia forradalom és az iparosodás hatása a vallásos könyv és az olvasói magatartás formáira; a hugenotta úrvacsorai kézikönyvek története és típusai; a könyv szerepe a cseh husziták rekatolizációjában; a jezsuita Mária-kongregációk és missziók könyvkiadó és -terjesztő tevékenysége; szóbeliség és írásbeliség kapcsolata a nyomtatott katolikus prédikációkban; halotti prédikációk mint a női olvasási szokások forrásai; a szenvedés eltávolítása a 17–18. századi áhitati irodalomban.

A tematika, a forrástípusok és a megközelítések sokrétűségéből következik, hogy a tanulmányok nem adnak átfogó képet, nem merítik ki a felvetett kérdéseket, s inkább egy koncepció első, pontosabb körvonalazásaként értelmezhetők. A további kutatás távlatait az egy irányba mutató

tanulások jelzik, melyek közül tézisszerűen csupán néhány, a magyar viszonyok között is fontosnak tűnő szempontot emelünk ki.

1. A nyomtatott könyv a vizsgált időszakban a vallási ismeretek közvetítésének, a vallási közösségek kialakulásának és megerősödésének egyik fontos eszköze. A vallásos tudat változása szoros kölcsönhatásban áll a vallásos könyvhöz fűződő viszony alakulásával. „Vallásos könyv” mint olyan változatlan formában nem létezett; sokkal inkább a használat az, ami vallási jellegű kölcsönözött a nyomtatványok meghatározott csoportjának. A könyvek feladata ebben az összefüggésben kapcsolat létesítése a természetfölöttivel, melynek kinyilatkoztatásait a nyomtatványok különféle formában tartalmazták.

2. Az olvasni tudás, a könyvek előfordulása és az olvasás társadalomtörténete mellett tisztázandók az olvasás egyéb feltételei, a könyvhasználat, az olvasási folyamat, a különböző olvasási módok és a könyvhöz való viszony jellegzetességei, felekezeti sajátosságai. Ezen belül külön figyelmet érdemelnek a könyvek megszerzésének (pl. vásárlás, kölcsönzés, ajándék, öröklés, másolás, lopás), megtartásának (pl. kötve vagy fűzve, könyvtárban vagy a mestergerendán) és a tőlük való megvásárlásnak (pl. kölcsönzés, ajándék, eladás, alapítvány, puszttítás, nemtörődömség) a formái; a különböző olvasási módok (pl. egyszeri – többszöri, folyamatos – megszakított, egyéni – közösségi olvasás, illetve felolvasás, memorizálás) és a könyvek különleges helyzete a kereskedelemében. A könyvhöz való viszony változása jelzi a kulturális, társadalmi különbségek alakulását. Mindez megkívánja az olvasói magatartás, az olvasási módok és a vallásos könyv használata kölcsönhatásának és szerkezeti átalakulásának a korábbinál differenciáltabb szemléletét.

3. A vallásos könyv jelentős szerepet játszott meghatározott társadalmi csoportok magatartásának és kulturális, felekezeti azonosságának formálásában. Ugyanakkor az eddig feltételezettnél nagyobb mértékben átlépte a társadalmi határokat és elősegítette a különböző csoportok integrációját. A művelt elit irodalmi kultúrájának és a széles rétegek vallási irodalmának merev szembeállítása túlhaladottnak tekinthető. A különböző szintek között lévő átmenetek, fokozatok és kölcsönhatások tisztázása több diszciplína feladata.

4. Új megközelítést kíván a keresztény felekezetek ambivalens viszonya a könyvhöz, a könyvvel szembeni egyházi bizalmatlanság és agresszió, valamint a törekvés az olvasók irányítására az egyházak tekintélyi eszközeivel.

5. A vallási, áhítati irodalom hagyományos, megmerevedett jellegének hangsúlyozása mellett figyelni kell az ide tartozó könyvanyagban végbemenő hosszú távú változásokra, az egyes művek tartalmi különbségeire, s hogy ezek a változások mennyiben tekinthetők az egyháztól való eltávolodási folyamat vagy a szekularizáció kifejezőjének.

6. A vallásosság és a kultúra felekezetspecifikus formáinak feltételezése és az ezzel kapcsolatos közterek ismételése helyett szükség van a katolikus és a protestáns áhítati irodalom összehasonlító vizsgálatára és az esetleges kölcsönhatások, párhuzamos jelenségek feltérképezésére.

7. A nyomtatott szó mellett számításba kell venni a kommunikációs folyamat további elemeit, mint például az olvasottak elbeszélése vagy a hallottak utólagos elolvasása. Az írott szó szóbeli hirdetésének, a vallási szövegek olvasásának és hallgatásának kölcsönhatása fontos szempont a vallásos könyvek használatának vizsgálatában.

8. Nem hagyható figyelmen kívül a nyomtatott szövegek és a könyvek külső megjelenésének hatása a befogadási folyamatokra. Ide tartozik például a tipográfia hatása az olvasás módjára, illetve a képek szerepe az olvasásban és az olvasottak megértésében, rögzítésében.

A francia és a német kutatás termékeny együttműködésén kívül a kötet meggyőzően tanúsítja a vallásos könyv jelentőségét a kollektív mentalitások és a kulturális rendszerek történeti vizsgálatában.

TÜSKÉS GÁBOR

Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme (Lectio Divina 131), Les Éditions du Cerf, Paris, 1988, 324 p.

A címben megnevezett két városban ringott a kereszténység bölcsője — írják a szerzők a könyv témaválasztásának indoklásaként. A könyv első része a szíriai város keresztény egyházának keletkezéséről szól, főként Máté evangéliumának tükrében. Meier jól megalapozott hipotézise szerint Máté evangéliuma Antiochiában íródott az első évszázad 80–90-es éveiben. Ha viszont ez így van, akkor rekonstruálható a város keresztény egyházának fejlődése, az a folyamatosság, amely három nemzedéken keresztül rajzolódik ki. Az első keresztény generációt eszerint Barnabás, Péter és Pál neve fémjelzi (40–70 között), a másodikat (70–100 között) Máté és evangéliuma, amely voltaképp felelet a város vallásos életének problémáira, vé-

gúl a harmadikat (100–117 körül) Antiochiai Szent Ignác püspöksége jelentette. Az ő fogságba vetésével és mártírhalálával zárult le az antiochiai keresztény egyház történetének első periódusa, amelyet Meier professzor a Máté evangéliumán kívül az Apostolok Cselekedetei, a galatabeliekhez írott levél és Antiochiai Szent Ignác levelei alapján rajzol meg.

A könyv második fele, amely Brown professzor munkája, Róma városának krisztianizálását vizsgálja, szól a zsidó és keresztény hatás együttes ér-

vényesüléséről, Szent Pál és Szent Péter ottani fellépéséről és mártírhalálukról, az első római keresztény közösségek életéről. Ezen túl, ezzel párhuzamosan e vizsgálódások az idevágó újszövetségi könyvek (a zsidókhöz írott levél, Péter első levele) interpretációjában is jelentős helyet foglalnak el, a könyv végéhez csatolt referencijegyzékek és mutatók pedig nagy segítséget adnak a téma további kutatásához.

BITSKEY ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szerkesztette az Argumentum Kft
Megjelent 9,6 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető Hujder Zoltán
Munkaszám: 596/92

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I.	193
<i>Kilián István</i> : A piarista diákszínpad és a nyitrai színjáték	217
<i>Dusnoki József</i> : Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége	227
<i>Grüll Tibor</i> : Szobrok a görög-római közkönyvtárakban	239

KÖZLEMÉNYEK

<i>Monok István — Németh Noémi</i> : Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában	256
<i>Borsa Gedeon</i> : Selyemre készült hazai nyomtatványok	264
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós	269
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a nagyvárad Szemináriumi nyomda történetéhez	275

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : 18. századi művelődésünk egy kézikönyv fejezeteiben	285
<i>Kristó Gyula</i> : Magyar őstörténeti könyvtár 1–2.	287
<i>Vékony Gábor</i> : A Bolognai Rovássemlék	288
<i>Indali György</i> : „Játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem 1944–1990.	289

SZEMLE

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik. Debrecen, 1989. (F. S.)	291
N. Abaffy Csilla: Veres Péter kéziratok hagyatéka. Bp. 1991. (Nemeskéri Erika)	293
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. München, 1989–1990. (Lőkös Péter)	294
Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Göttingen, 1991. (Tüskés Gábor)	295
Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme. Paris, 1988. (Bütskey István)	296

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : La bibliothèque du couvent des paulistes de Máriavölgy au XVIII ^e siècle. I.	193
<i>Kilián, István</i> : La scène des écoliers piaristes et l'art dramatique à Nyitra	217
<i>Dusnoki, József</i> : Les livres et l'instruction d'un noble de province (János Mogyoróssy)	227
<i>Grüll, Tibor</i> : Des statues dans les bibliothèques publiques gréco-romaines	239

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Monok, István — Németh, Noémi</i> : Les livres d'Isaac Basire dans la bibliothèque du collège calviniste de Nagyenyed	256
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des imprimés sur soie en Hongrie	264
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Un imprimeur de Komárom de 1740: János Miklós Schmied	269
<i>Szelestei N., László</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie de Nagyvárád	275

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Notre civilisation de XVIII ^e siècle dans les chapitres d'un manuel	285
<i>Kristó, Gyula — Vékony, Gábor</i> : La bibliothèque de la préhistoire hongroise. 1-2.	287
<i>Indali, György</i> : Placard et histoire 1944-1990	288

REVUE

Ojtozi, Eszter: Les „antiqua” étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen et leurs possesseurs. Debrecen, 1989. (F. S.)	291
N. Abaffy, Csilla: Le legs manuscrit de Péter Veres. Bp., 1991. (Nemeskéri, Erika)	293
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. — München, 1989-1990. (Lőkös, Péter)	294
Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Göttingen, 1991. (Tüskés, Gábor)	295
Raymond E. Brown — John P. Meier: Antioche et Rome, berceaux du christianisme. Paris, 1988. (Bütskey, István)	296

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. évfolyam

1992

4

MAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

108. ÉVFOLYAM 1992/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magister* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben

1. Bevezető megjegyzések

A részleges egyházjog forrásain az alábbiakban valamivel többet értünk, mint amit ezzel a kifejezéssel a mai kánonjogtudomány jelölni szokott. Az 1983-as *Codex Iuris Canonici*ben részleges egyházi törvénynek a meghatározott területi egységek számára kiadott törvényeket nevezik (vö. 13. kán.).¹ Ez a megjelölés tehát területileg körülhatárolt hatályossági körre utal. Részleges törvényeket egy meghatározott terület számára nemcsak a helyi egyházi hatóság (püspökök, zsinatok), hanem a legfőbb egyházi hatóság is kibocsáthat. A következőkben az ilyen meghatározott területre szóló jogszabályokon kívül kitérünk azokra a normákra is, amelyek valamely szerzetesközösség számára készültek, s így ma részint speciális törvényeknek, részint az intézmény saját jogának nevezik őket.

El kell azonban tekintenünk a rubrikáktól és a többi szorosan vett liturgikus jogszabálytól, melyek a liturgikus könyvekben találhatók. A liturgikus kéziratok már egészen más típusát alkotják a kódexeknek. A Magyarországon őrzött, liturgikus kódexeket egyébként már évtizedekkel ezelőtt részletesen és szakszerűen bemutatták².

Az alábbiakban arra szorítkozunk, hogy áttekintést adjunk a jelenleg Magyarországon őrzött, részleges egyházjogot tartalmazó középkori kódexekről. Ezért olyan kódexekre is kitérünk, melyek nem Magyarországon keletkeztek és külföldi anyagot tartalmaznak.

Az áttekintésen kívül megkíséreljük azt is, hogy az anyagból bizonyos következtetéseket vonjunk le a középkori Magyarország részleges egyházi jogalkotására, valamint a külföldi részleges egyházi jogforrások magyarországi hatására és használatára nézve.

¹ Vö. AYMANS, Winfried – MÖRS DORF, Klaus: *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*. I. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1991. 160.

² RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Rev. et auct.: MEZEY, Ladislaus. Bp. 1973.

2. A részleges egyházjogi kódexek megoszlása és jelentősége

A nagyobb állami gyűjteményeken kívül, melyekről nyomtatott katalógusok állnak rendelkezésre³, részleges egyházjogot tartalmazó kódexek találhatók egyes egyházi könyvtárakban is, melyek állománya még nem teljes mértékben vált nyomtatott kódexkatalógusok útján közzismertté.⁴ A mintegy ezer középkori latin kódexből, mely ma hazánkban feltalálható, a vizsgált csoportba mintegy ötven, tehát az egész állomány 5%-a tartozik. Az egyházi gyűjteményekben az ilyen kódexek nem fordulnak elő gyakrabban, mint az államiakban. Ennek egyik oka lehet a két legnagyobb állami gyűjtemény részben egyházi eredete is.⁵

Mivel a török időkben igen sok kézirat elpusztult, különleges jelentősége van a magyar könyvtárakból származó töredékek vizsgálatának.⁶ Néhány részleges egyházjogi forrásszövegből is csupán töredék maradt Magyarországon.

3. A részleges egyházjog különböző szövegei

a) *Pápai jogforrások.* A pápák privilégiumai az objektív jog rangos forrásainak számítanak. Ősidők óta privát törvényeknek fogták fel őket,⁷ s nem tekintették őket

³ BARTONIEK, Emma: *Codices Latini medi aevi* (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici 12, Codices manuscripti latini 1). Bp. 1940; MEZEY, Ladislaus: *Codices latini medi aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961; HAJDU, Helga: *A kéziratár állományának gyarapodása a felszabadulás óta* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1957. 108–126.; CSAPODI, Csaba: *Catalogus collectionis codicum latinorum et graecorum K 393–K 500* (Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungariae 16). Bp. 1985.

⁴ PÁLINKÁS Géza: *A szombathelyi székesegyházi könyvtár régi kéziratának és ősnymtatványainak jegyzéke* = A Vas megyei Régészeti Egylet Évkönyve. 1891–1892. Szombathely, 1892. 10–44.; ZALKA László: *A Győri Püspöki Papnevelőintézet Könyvtárának Czimjegyzéke*. Győr, 1893.; VIZKELETY, András: *Beschreibendes Verzeichniß der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. I–II. Bp. 1969–1973.; SZELESTEI NAGY László: *Liebharts Eghenvelder egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban* = MKSz 1977. 271–274.; FEKETE Csaba – SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa* (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1.). Bp. 1979.; IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok* (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 5.). Bp. 1986.; NEWHAUSER, Richard: *Latin Texts on the Virtues and Vices in Manuscripts in Hungary: Catalogue. I.* = Manuscripta 1987. 102–115.; *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budavári Palota, 1985. november 12.–1986. február 28.* Bp. 1985.; ERDŐ, Péter: *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria* = Apollinaris 1988. 341–354.

⁵ Vö. MEZEY: *Codices*... 7.; HAJDU: *A kéziratár*... 108.

⁶ Vö. KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979.; ERDŐ Péter: *Az Akadémiai Könyvtár Kéziratárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei* = MKSz 1983. 251–256.; *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit MEZEY, Ladislaus. (Fragmenta codicum in Bibliotheca Hungariae, I, 1). Bp. 1983.; *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Rec. MEZEY, Ladislaus. (Fragmenta codicum in Bibliotheca Hungariae, I, 2). Bp. 1988.

⁷ Vö. már CICERO: *De leg.* III. 4, 11.; *De domo* 17, 43.; ISIDORUS HISPALENSIS: *Etym.* V. 18.; *De privilegiis*. („Privilegia autem sunt leges privatorum, quasi privatae leges”); GAUDEMET, Jean: *Ambigu-*

– mint ma – egyedi közigazgatási intézkedésnek.⁸ Magyarországon is találhatók olyan kódexek, amelyek egy bizonyos csoport vagy szerzetesközösség számára kibocsátott kiváltságokat, illetve más speciális vagy helyi jelentőségű pápai bullákat tartalmaznak.

Külön ki kell emelnünk a búcsúprivilegiumokat (*bullae indulgentiarum*), melyek gyakran apróbb szövegeket magukba gyűjtő kódexekben bukkannak fel. Ilyen kódexből származik pl. az esztergomi Simor Könyvtár 19.120 számú töredéke.⁹ Hasonló jellegű a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár teljes gyűjteményes kódexe, mely valószínűleg Sziléziából származik, és különböző teológiai írásokon és prédikációkon kívül egy *Bulla indulgentiarum*ot is tartalmaz.¹⁰ Más gyűjteményes kódexek, melyek szintén hasonló tartalmúak, az Országos Széchényi Könyvtárban találhatók.¹¹ A pápai bullák előfordulásának sajátos módja az, amikor különféle szerzetesközösségek kiváltságait és saját jogának egyéb forrásszövegeit tartalmazó gyűjteményes kódexekbe veszik fel őket. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára pl. két olyan későközépkori olasz kéziratot őriz, melyek a padovai Szent Jusztina bencés kongregáció kiváltságait foglalják magukban.¹² A budapesti Egyetemi Könyvtárban viszont a strassburgi magdolnás vezeklő nővérek jogkönyvének egy 1495-ből származó példánya található, melybe IX. Gergely megerősítő bulláját¹³ is felvették.¹⁴ Ugyanennek a könyvtárnak egy másik kódexe a magyarországi pálosok kiváltságainak egész gyűjteményét tartalmazza. További hasonló kéziratok a bencések és az ágostonosok kiváltságait foglalják magukban.¹⁵

Ilyen bullákat nemcsak szerzetesi közösségek jogát tartalmazó okmányok környezetében találhatunk, hanem területi jellegű egyházi közigazgatási egységek szabályainak kíséretében is. Erre példa az Egyetemi Könyvtár egy másik kódexe, ahol IV.

ité du privilège. = Vitam impendere vero. Studi in onore di Pio Ciprotti. a cura di SCHULZ, Winfried – FELICIANI, Giorgio. (Utrumque Ius 14). Roma, 1986. 45–62.

⁸ Vö. *Codex Iuris Canonici*. (1983) can. 76–84.

⁹ Esztergom, Simor Könyvtár, 19.120 (1 fol.; Membr.; 270 × 190 mm; s. XV), *Elenchus indulgentiarum concessarum*, inc.: „Consequenter uero de indulgentiis modernis per festum et octauas corporis Christi concessas”. (Prolog.), Urban. 29. Apr. 1373. transsumit., inc.: „Inmensa ac innumerabilia sunt” (19. 01. 1264. = Po. 19016); „Copia transsumpta in Concilio Basiliensi litterarum Eugenii pape iiii. de indulgentiis eius”, Eugen. IV., „Excellentissimum corporis” (26. 05. 1433. = *Bullarium Romanum* V. Augustae Taurinorum 1860. 14–15).

¹⁰ Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, MS 321 (267 fol.; Chart.; 290 × 213 mm; s. XV/1 et XV/2), fol. 261v: *Bulla indulgentiarum Concilii Basiliensis*, inc.: „Vox illa iocunditatis et leticie”.

¹¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 153, fo. 127v–130 v: Nicolai V. papae bulla de iubilaeo quinquagesimo quoque anno celebrando, quae bullas Clementis VI., dat. Avenioni, 27. Ian. 1342. et Gregorii XI., dat. Avenioni, 29. Apr. 1373. transsumit., inc.: „Inmensa ac innumerabilia sunt” (19. 01. 1449.; vö. BARTONIEK: *i. m.* 127.); Cod. Lat. 211, fol. 267–270: Paulus II. papa „bulla Anni Jubilei”, inc.: „Ineffabilis prouidentia summi patris” (19. 04. 1470.; vö. BARTONIEK: *i. m.* 184–185).

¹² Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 450 és K 451, vö. CSAPODI: *i. m.* 161–164.

¹³ Po. 7926.

¹⁴ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 33. (vö. MEZEY: *Codices*. . . 49.)

¹⁵ Pálos kiváltságok: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 115 (vö. MEZEY: *Codices*. . . 188–199). Lásd alább a szerzetesjog forrásai között. Bencés kiváltságok: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 115. Ágostonos kiváltságok: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 193.

Ince pápa 1254. november 21-én kelt „Etsi animarum affectantes”¹⁶ kezdetű bulláját és a vezeklő testvérek harmadrendje számára *Szent Ferenc Reguláját* jóváhagyó bullát (1289. augusztus 17.)¹⁷ a Salzburgi Egyháztartomány különböző jogszabályainak környezetében találjuk.¹⁸ Más esetekben bizonyos pápai rendelkezések egyéb kódexekben,¹⁹ sőt néha birodalmi akták (Reichsakten)²⁰ vagy valamelyik egyetemes zsinat aktái között bukkannak fel. Itt azonban már aligha lehet szó részleges egyházjogról.

A pápai bullák olykor konkordátumok környezetében fordulnak elő. Kétségtelen, hogy a konkordátumok a részleges egyházjog forrásainak számítanak. Így az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik kódexe későközépkori átiratban tartalmazza V. Miklós bulláját, mely a III. Frigyesel kötött ún. bécsi konkordátumot erősíti meg. Ugyanebben a kódexben más egykorú bullák is helyet foglalnak.²¹

V. Mártonnak a „német nemzettel” a konstanzi zsinaton kötött konkordátumai pl. az Országos Széchényi Könyvtár egyik kódexében ugyanennek a zsinatnak az aktáival és különféle pápai levelekkel együtt találhatók.²²

b) *Részleges zsinatok és egyházmegyei jogszabályok.* A mai Magyarország területén mintegy tizenöt kódexet ismerünk, melyek részleges zsinatok, egyházmegyei zsinatok, illetve egyes püspökök határozatait tartalmazzák. Feltűnően kevés a magyarországi zsinati szövegeket tartalmazó kódex. Csak négy kéziratban találkozunk ilyen anyaggal. Ezek közül hármat az Országos Széchényi Könyvtár őriz. Mindhármat Magyarországon írták, de kettő közülük csak a II. világháború előtt került vissza Ausztriából Magyarországra. A híres *Thuróczy Kódex* (15. sz.)²³ a *Chronica Hungarorum*on kívül három királynak, Szent Istvánnak, Szent Lászlónak és Könyves Kálmánnak a dekrétumait is tartalmazza. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen fokon állt a zsinati intézmény fejlődése abban az időben Magyarországon, természetesnek kell tartanunk, hogy első részleges egyházjogi szabályaink a királyi törvénygyűjteményekben foglalnak helyet. A zsinat szoros értelemben vett intézményének

¹⁶ Po. 15562.

¹⁷ Po. 23044.

¹⁸ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 40, (vö. MEZEY: *Codices*... 58–60.)

¹⁹ Így Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 447. (BARTONIEK: *i. m.* 401–402.)

²⁰ Így pl. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 210. (birodalmi akták között; vö. BARTONIEK: *i. m.* 169–179.)

²¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 514 (24 fol.; Chart.; 210 × 150 mm; s. XV/2), Constitutiones Martini V et Eugenii IV (Catalog.), p. 1–2: Martinus V, bulla „Viam ambiciose cupiditatis” (29. 07. 1418. = *Bullarium Romanum* IV, Augustae Taurinorum 1859, 678–679); p. 3–8: Martinus V, bulla „Ad compescendum conatus” (9. 04. 1418.); p. 9–12: Martinus V, bulla „Ad resumendas insolencias” (1. 02. 1428. = *Bullarium Romanum* IV, 728–729); p. 12–14: Eugenius IV, bulla „Innitenti sedis apostolice speculo” (sic!; 8. 03. 1432. = *Bullarium Romanum* V, Augustae Taurinorum 1860. 10–11); p. 14–21: „Concordata principum Nationis germanice” [confirmatio], inc. „Ad regiminem ecclesie generalis” (p. 15) (19. 03. 1448. = MERCATI, Angelo: *Raccolta dei Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. I. Roma, 1919. 181–185).

²² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 260. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 228–235.)

²³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 407. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 367–368.; a bécsi Staatsbibliothekből került vissza Magyarországra, vö. uo.).

kezdetéről Magyarországon először Könyves Kálmán korában beszélhetünk.²⁴ A másik hasonló jellegű kódex az admonti kolostori könyvtár terjedelmesebb kódexéből kiemelt részlet (12. sz.), mely csak Szent István törvényeit tartalmazza.²⁵ A *Pray Kódexet*, mely legrégibb nyelvemlékünk is tartalmazza, ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.²⁶ Benne a „Constitutiones Synodi primae et alterae sub Colomanno rege” egyéb királyi törvényszövegek nélkül, liturgikus és más írássok környezetében áll. Ami ezeknek a zsinati szövegeknek a pontosabb egyházi jogi értékét illeti, legyen elég itt Lothar Waldmüller kutatásaira utalnunk.²⁷

A középkor későbbi szakaszából tartalmaz részleges zsinati szövegeket a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik gyűjteményes kódexe, mely másolójáról *Aranyasi Gellértfi János Kódexe* néven ismert. Benne gyóntatói segédkönyvek és más traktátusok között az esztergomi főegyházmegye részleges egyházi jogi szövegei találhatók, különösen a Szepesi Prépostság 1460-as zsinati határozatai és a főegyházmegye 1382-es zsinati konstitúciói.²⁸ A magyar részleges zsinatokat tehát az országon belül meglehetősen kevés számú kódex őrzi. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli zsinati határozatok és törvények kritikai kiadásának elkészítése során Závodszy Levente még egy korábbi kéziratra is támaszkodhatott. A jól ismert *Ilosvai Kódexről* van szó (16. sz.), melyet a kiadó a bécsi Hofbibliothekban tanulmányozhatott.²⁹

Későbbi fontos hazai zsinati szövegeket néhány külföldön őrzött kéziratban találhatunk. A Fülöp fermói püspök által 1279-ben Budán tartott legatusi zsinat határozatai pl. két szöveg hagyomány útján őrződtek meg. Az egyiket két római kézirat hordozza, a másikat pedig egy szentpétervári kódex a szöveg tanúja.³⁰ A Péterffy Károly által készített klasszikus kiadásban az 1494-es nyitrai zsinat rendelkezései egy magában Nyitra városában őrzött kézirat alapján szerepelnek,³¹ az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokat — de egyes esztergomi konstitúciókat is — Zágrábban talált meg a kiadó.³² Nem kevés magyarországi részleges zsinatról és egyházmegyei

²⁴ Vö. WALDMÜLLER, Lothar: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. (Konziliengeschichte, Reihe A), Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 124.

²⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 433. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 390.)

²⁶ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNY 1. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 1–5.)

²⁷ WALDMÜLLER: *Die Synoden*. . . 125–139.

²⁸ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73. (vö. MEZEY: *Codices*. . . 124–129.; megjegyzendő, hogy az 1382-es zsinati határozatok is megjelentek nyomtatásban, mégpedig: BATTHYANY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827. III. 260–279.; Vö. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 323, 89. jegyz.).

²⁹ Wien, Hof- und Staatsbibliothek Cod. Lat. 8496. (Vö. ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 129–130.; WALDMÜLLER: *i. m.* 127.)

³⁰ Vö. WALDMÜLLER: *i. m.* 193.

³¹ PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV*. I. Posonii, 1741. 244. („Inter Nitriensis Ecclesiae cimelia”)

³² Uo. 220. („manuscriptum Zagabriae detectum est”)

szinódusról a szövegkiadónak és a téma feldolgozóinak meg kellett elégedniük közvetett említésekkel, egyes levéltári emlékekkel vagy újkori szövegekkel.³³ A közvetett emlékek közül nem csekély jelentősége van egyes formuláskönyveknek. Ebben a tekintetben kiemelkedő *Mihály doktor formuláskönyve*. Szerzője Mihály pécsi általános helynök, aki az „artium et decretorum doctor” címet viselte. Maga a mű az esztergomi Főkáptalani Levéltárban található.³⁴ Ugyancsak fontos a részleges egyházjogforrások szempontjából *Nyási Demeter* esztergomi segédpüspök és vikárius *formuláskönyve*, melyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz³⁵, valamint az egyházmegyei zsinatokon használatos formuláknak az a gyűjteménye, mely ugyancsak Esztergomban, de a Prímási Levéltárban található.³⁶ Szentirmai Sándor már 1961-ben találóan állapította meg, hogy a helyi zsinatokra vonatkozó forrásanyag hazánkban igen szegényes. Nem maradt meg pl. egyetlen zsinati jegyzőkönyv sem 1526 előtt hazánkban tartott egyházmegyei zsinatról.³⁷

Másként áll a helyzet a külföldi zsinatokkal. Ezeknek a szövegei ugyanis Magyarországon jóval több kódexben fordulnak elő. A Salzburgi Érsekség és Egyháztartomány részleges jogát három fontos kézirat őrzi.³⁸ Passaui anyagot két Magyarországon található kódex tartalmaz.³⁹ Egy-egy kézirat foglal magában zsinati határozatokat Augsburgból⁴⁰ (1377-ből), a Mainzi Egyháztartományból,⁴¹ Kölnből,⁴² Tri-

³³ Így mindenekelőtt PÉTERFFY; BATTHYÁNY: *Leges*; SZVORÉNYI, Michael: *Synopsis Critico-Historica Decretorum Synodaliū pro Ecclesia Hungariae Catholica editorum*. Veszprémi, 1807.; SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter* = ZRG Kan. Abt. 47 (1961). 266–292.

³⁴ Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Ladula 50, liber primus (189 p.; Chart.; s. XV/in) (vö. ERDŐ, Péter: *Ungarn [Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa]*. In: *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent*. ed. DONAHUE, C. Jr. [Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History/Vergleichende Untersuchungen zur kontinentaleuropäischen und anglo-amerikanischen Rechtsgeschichte. 6.], Berlin 1989. 149.)

³⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 507. [428 fol.; Chart.; 220 × 160 mm; s. XVI/in.]

³⁶ Esztergom, Prímási Levéltár, AEV 73.

³⁷ SZENTIRMAI: *i. m.* 267.

³⁸ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 40. (Vö. MEZEY: *Codices* ... 58–60.); Bp. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 55. (Vö. BARTONIEK: *i. m.* 47–48.); és Cod. Lat. 170. (Vö. uo. 140.)

³⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 90. (Vö. BARTONIEK: *i. m.* 81–83.) és Cod. Lat. 170. (Vö. uo. 140.) Mindkét kézirat közli a passaui [Patavién!] tartományi zsinat rendelkezéseit a Konstanzi Zsinat egyes határozataival együtt. A Cod. Lat. 170. salzburgi szövegeket is hoz.

⁴⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 70. (Vö. BARTONIEK: *i. m.* 60.)

⁴¹ Győr, Püspöki Papnevelő Intézet Könyvtára, Mss. I. 6. [240 fol.; Chart.; 275 × 200 mm; s. XV.]

⁴² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fragm. C. 75 [1 fol.; Membr.; 285 × 205 mm; s. XIV.], „Guillelmi von Gennep, archiepiscopi Coloniensis statutorum synodaliū d. d. 3. Mart. 1354. pars prior” (katalógus; = SCHIANNAT, Johann Friedrich — HARTZHEIM, Joseph: *Concilia Germaniae*. IV. Coloniae, 1761. 475–476.); „Walrami von Jülich, archiepiscopi Coloniensis statutorum synodaliū d. d. 29. Sept. 1348. fragmentum” (katalógus; = SCHIANNAT — HARTZHEIM: *i. m.* IV. 462.)

erből,⁴³ Würzburgból,⁴⁴ Boroszlóbból (16. sz.),⁴⁵ Prágából,⁴⁶ Gnieznóból és Krakóból.⁴⁷ Az utóbb említett lengyel zsinatokat tartalmazó kódex korábban a lechnitzi karthauziak tulajdonában volt.⁴⁸ Ez a szepességi kolostor szoros kapcsolatokat ápolott a krakkói egyetemmel. A szóban forgó kézirat is Krakóban keletkezett.⁴⁹

Az itt említett tizenöt zsinati kéziratból a legtöbb német részleges egyházjogot tartalmaz. Csehországi és lengyelországi szövegek csak kivételképpen fordulnak elő. Felmerülhet tehát a kérdés, miért vannak jelen anyagunkban oly kevésbé a magyar részleges jogot tartalmazó kódexek, s miért találkozunk viszonylag olyan nagy számban külföldi, főleg a német területről származó szövegekkel.

Az egyik lehetséges ok az, hogy a középkori magyar egyház törvényhozói tevékenysége nem volt különösebben intenzív. Mégis, a valódi zsinatokon kívül pl. Szentirmai Sándor mintegy negyven olyan egyházmegyei zsinatot tart számon, melyet 1526 előtt Magyarországon rendeztek meg.⁵⁰ De határozatok csak igen kevés után maradtak fenn. S a megmaradtak is — az 1460-as szepesi préposti zsinat kivételével⁵¹ — az 1382-es esztergomi szinódus rendelkezéseinek szövegét veszik alapul.⁵² Ezek az egyházmegyei statutumok nem is voltak nagyon elterjedtek. Az esztergomi Főkáptalan 1397-es kánoni vizitációjakor kitűnt, hogy a káptalannak ugyan megvolt az egyházmegyei statutumok szövege, de az egyes kanonokok már nem mindnyájan rendelkeztek vele,⁵³ a plébánosoktól pedig ebben az egyházmegyében még a 16. század elején sem kívánták meg egyértelműen, hogy ezek a konstitúciók a kezük ügyében legyenek.⁵⁴ Annál érdekesebb, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár már említett Cod. Lat. 73 számú kódexe, mely esztergomi és szepesi zsinati törvényeket is tartalmaz, egy egyszerű pap által másolt példány — igaz, az illető a bécsi egye-

⁴³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 107. (Vö. BARTONIEK: *i. m.* 100.)

⁴⁴ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 55, fol. 19–31.: „Constitutiones Ioannis episcopi Tusculani in synodo Herbipolitana factae, 18. Mart. 1287.” (BARTONIEK: *i. m.* 47–48.; olyan kéziratban, mely salzburgi zsinati szövegeket tartalmaz.

⁴⁵ Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, P. IV. 43. (Vö. IVÁNYI: *i. m.* 60. Nr. 74.)

⁴⁶ Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Aa. I*. 33. [108 fol.; Chart.; 210 × 152 mm; s. XV], fol. 11–23.: „Statuta provincialia Arnesti episcopi Pragensis” (1349), inc.: „Incipiunt Statuta Prouincialia Arnesti dei gratia” (= MANSI XXVI. 75–106.; vö. IVÁNYI: *i. m.* 68., Nr. 133). Vö. ZELENY, R.: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes, 1343–1361.* = Apollinaris 45 (1972). 471–532, 698–740.; POLC, Jaroslav V.: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes, 1362–1395.* = Apollinaris 52 (1979). 200–237, 495–537; 53 (1980) 131–166, 421–457; KADLEC, Jaroslav: *Synods of Prague and Their Statutes, 1396–1414.* = Apollinaris 64 (199). 227–293. (Lista a prágai zsinatok gyűjteményeit tartalmazó kódexekről: 237–240.)

⁴⁷ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 108, fol. 153–188: „Nicolaus Traba: Statuta provincialia” (1429); fol. 188–198: „Adalbertus [Jastrzembiec] Episcopus Cracoviensis: Constitutiones Synodales” (1429; = MEZEY: *i. m.* 176).

⁴⁸ MEZEY: *Codices*... 174.

⁴⁹ MEZEY: *Codices*... 8–9, 174.

⁵⁰ SZENTIRMAI: *i. m.* 267, 290–292.

⁵¹ Uo. 282. (breslaui befolyással)

⁵² Uo.

⁵³ *Visitatio Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis* = Történelmi Tár 1901. 76, 249.

⁵⁴ Vö. SZENTIRMAI: *i. m.* 281.

temen tanult —, s később is az esztergomi főegyházmegyéhez tartozó plébánosok voltak a tulajdonosai.⁵⁵

Egy másik ok lehet a kéziratok nagyfokú szétszóródása és megsemmisülése a török időkben. Ez azonban inkább a magyarországi szövegek hiányára, mint a külföldi határozatok meglétére ad magyarázatot.

Ha azonban megfigyeljük a kódexek tulajdonosaira utaló információkat, kitűnik, hogy a tizenöt kéziratból öt,⁵⁶ mégpedig mind német zsinati szövegekkel, Jankovich Miklós gyűjteményéből származik, miként az Országos Széchényi Könyvtár egész kódexállományának majd fele. Ezeket a kódexeket részben 1830-ban, részben 1852-ben vették fel nemzeti könyvtárunk állományába. A könyvtár külföldön készült kódexeknek jelentős része tehát Jankovich gyűjtői tevékenységének köszönhető, aki a maga részéről különösen érdeklődött a német területen és Itáliában írt kódexek iránt.⁵⁷ Ugyanennek a könyvtárnak egy fentebb már idézett töredéke egy másik magángyűjteményből származik.⁵⁸ Két további kódex ugyan Magyarországon keletkezett, de csak századunkban hozták őket vissza külföldről Budapestre.⁵⁹ Három kézirat a középkor óta folyamatosan Magyarországon volt — bár nem feltétlenül a mai Magyarország területén —,⁶⁰ három továbbirol, melyek egyházi könyvtárakban találhatók, hasonlólt feltételezhetünk,⁶¹ egy további kódexről pedig hiányoznak a szükséges információk.⁶²

c) *Szerzetesjog*. Mint előljáróban említettük a szerzetesjog forrásszövegeit tartalmazó könyvekre is ki kell térnünk. A magyarországi könyvtárakban ilyen kéziratok nagyobb számban találhatók, mint a részleges zsinatok határozatait őrző kódexek. Mintegy huszonhárom kéziratot sorolhatunk ebbe a kategóriába. Először vessünk egy pillantást arra, hogyan oszlanak meg ezek az egyes szerzetesközösségek szerint. Megjegyzendő, hogy pl. *Szent Ágoston Regulája* nemcsak az ágostonosok gyűjteményeiben fordul elő, hanem a pálosoknál és más közösségekben is, így a magdolnás apácáknál.

Messze a leggyakoribbak a karthauziak saját jogát tartalmazó kéziratok. Kilenc kódex képviseli őket.⁶³ A vizsgált anyagban négy olyan kézirat található, mely a ben-

⁵⁵ Vö. MEZEY: *Codices*... 124.

⁵⁶ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 55.; Cod. Lat. 70.; Cod. Lat. 90.; Cod. Lat. 107. és Cod. Lat. 170.

⁵⁷ Vö. BARTONIEK: *i. m.* V.

⁵⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fragm. C. 75 (Varjú Elemér gyűjteményéből). Lásd a 42. sz. jegyzetet.

⁵⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 407. (nemzetközi megállapodás alapján) és Cod. Lat. 433 (Lantos Adolf antikvárius útján).

⁶⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, NNy 1.; Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73., Cod. Lat. 108.

⁶¹ Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Aa. I* 33. és P. IV. 43.; Győr, Egyházmegyei Könyvtár, MS. I. 6.

⁶² Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 40.

⁶³ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 92., fol. 150r–261v: „Consuetudinarium Carthusiense. (Consuetudines et Statuta 1259. cum Constitutionibus novis a. 1368)” (vö. MEZEY: *Codices*... 159.); Cod. Lat. 101.: „Consuetudinarium Carthusianum. (Consuetudines et Statuta a. 1259. cum Constitutionibus novis a. 1368)” (vö. MEZEY: *Codices*... 166.); Cod. Lat. 103: „Consuetudinarium Carthusianum. (Consuetudines et Statuta a. 1259. cum Constitutionibus novis a. 1368)” (vö. MEZEY: *Codices*... 170);

cések jogforrásait tartalmazza.⁶⁴ A pálosok hasonló szövegeit három,⁶⁵ az ágostonosokét két ilyen gyűjtemény⁶⁶ foglalja magában, melyek közül az egyik a bécsi ágostonos kanonokok *Reformatiójának* okmányait tartalmazza. A premontreiek⁶⁷ és a domonkosok⁶⁸ valamint a domonkos apácák⁶⁹ szabályzatát egy-egy töredék tanúsítja. A magdolnás apácák jogát egy kézirat képviseli.⁷⁰ *Szent Benedek Regulájának* a Brünn melletti Oslavan ciszterci apácaolostorából származó német nyelvű példányát az Országos Széchényi Könyvtárban találjuk.⁷¹ A ferencesek saját jogára utalásokat találhatunk abban a Magyarországon keletkezett ferences formuláskönyvben, melyet ugyancsak a Széchényi Könyvtár őriz.⁷² Más szerzetesjogi töredékek⁷³ és okmányok rendi hovatartozását még meg kellene határozni.

A kéziratok meglehetősen egyenlőtlen megoszlásának okairól mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy erre Jankovich Miklós nagyvonalú gyűjtői tevékenysége nem szol-

Cod. Lat. 115., fol. 39r–71r: „Communicatio privilegiorum OCarth pro OESP”. (vö. MEZEY: *Codices*. . . 195–198.) – ez a kódex a pálosok kiváltságainak gyűjteménye; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 409. (vö. CSAPODI: *i. m.* 58–59); Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 34.: „Statuta ordinis Carthusiensis” (vö. BARTONIEK: *i. m.* 34–35.); Cod. Lat. 186. fol. 2–7.: „Rigor ordinis charthusiensium” (vö. BARTONIEK: *i. m.* 149.); Cod. Lat. 277. fol. 276v–283r: „Litterae prioris et diffinitorum capituli generalis ord. Carthusiensis an. 1453” (vö. BARTONIEK: *i. m.* 255.); Kalocsa, Főegyházmegyei Könyvtár, MS 305. [230 fol.; Chart. et membr.; 217 × 146 mm; a. 1455], fol. 1–187: Statuta antiqua ordinis Carthusiensis, inc.: „Incipiunt capitula prime partis consuetudinum ordinis carthusiensis”; fol. 188–228v: Statuta nova (1259–1367) (= *Statuta antiqua ordinis Carthusiensis in tribus partibus comprehensa*, Basel, 1510.).

⁶⁴ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 110.: „Guillelmus Hirsaugiensis abbas OSB: Consuetudines Cluniaco-Hirsaugiensis” (vö. MEZEY: *Codices*. . . 180.); Cod. Lat. 125. fol. 1–18v: Regula S. Benedicti; fol. 18v–19r: Partes Bullarum relate ad Benedictinos (vö. *uo.* 206.); Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 450: „Publicum transsumptum privilegiorum congregationis S. Iustinae Ord. S. Benedicti per Pontifices concessorum (1431–1520).” Vö. CSAPODI: *i. m.* 161–162.); K 451: „Publicum transsumptum privilegiorum congregationis S. Iustinae Ord. S. Benedicti per Pontifices concessorum (1431–1560).” (Vö. *uo.* 163–164.)

⁶⁵ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 114. (Vö. MEZEY: *Codices*. . . 185–188.); Cod. Lat. 115.: „Inventarium Paulinorum conventuum, chartarum regesta et bullarium” (vö. *uo.* 188–199.); Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 253. fol. 8–12: „Regula beati Augustini”; fol. 35r–61v: „Constitutiones fratrum Heremitarum Sancti Pauli” (1309); fol. 62–63.: Statutum capituli generalis (1490) (vö. BARTONIEK: *i. m.* (224–225)).

⁶⁶ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 127. fol. 104v–111r: „Regula Augustiniana” (vö. MEZEY: *Codices*. . . 208.); Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 193: „De refomatione 'Vniversalis Religionis' coenobii 'sancti Antonij' ord. can. reg. s. Augustini in Vienna 'per capitulum generale'” (vö. BARTONIEK: *i. m.* 153.)

⁶⁷ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 96.: 2. Item: „Fragmentum Statutorum OPraem. . . tegumini alligata” (vö. MEZEY: *Codices*. . . 162.).

⁶⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fragg. C. 85/XII [1 fol.; Membr.; 300 × 217 mm; s. XV]: Statuta Ordinis Praedicatorum.

⁶⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 71. (vö. ERDŐ: *Codici*. . . 353).

⁷⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 33. (vö. MEZEY: *Codices*. . . 48–49).

⁷¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 5, fol. 1r–91r (vö. VIZKELETY: *i. m.* I. 19–21).

⁷² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 432. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 388–390).

⁷³ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, T 563 (vö. ERDŐ: *Az Akadémiai*. . . 256).

gál kellő magyarázattal. Ő ugyan több külföldi szerzetesjogi kéziratot beszerzett⁷⁴ (a fent felsoroltak közül ötöt), mégis feltűnő, hogy az országban legalább kilenc kézirat a karthauziak szabályzatát hozza, a pálosokét pedig csak három, noha ez utóbbiak a középkori Magyarországon több tucat kolostorral rendelkeztek,⁷⁵ az előbbieket viszont csupán négygyel.⁷⁶ Figyelembe kell azonban venni, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratok kódexeinek legnagyobb csoportja a szépeességi lechnitzi karthauzi kolostorból származik,⁷⁷ valamint hogy a karthauzi konstitúciók közül két példány egészen biztosan,⁷⁸ kettő pedig igen valószínűen⁷⁹ ebből a kolostorból való, pontosabban ennek tulajdonában volt. Egyébiránt a karthauziak és a magyarországi pálosok között különösen szoros volt a kapcsolat. A 16. század második felében a szépeességi karthauziak kéziratok könyveikkel együtt a lutheránusok elől a Nyitra közelében lévő elefánti (Lefantovce) pálos kolostorba menekültek. Onnan a 18. században sok kódexet a pesti pálos főiskolára hoztak, melynek székházában ma a Központi Szeminárium működik. Mikor II. József a pálosokat feloszlatta, ezek a kódexek az Egyetemi Könyvtárba kerültek. Egyébként a pálosoknak sajátos belső okuk is volt arra, hogy a karthauziak jogával foglalkozzanak. A pálosok ugyanis, noha monachusoknak fogták fel magukat, nem kívánták elfogadni a Szent Benedek féle *Regulát*. Inkább a karthauziakat akarták követni, akiknek saját konstitúcióik voltak. Így érthető, hogy a pálosok a Szentszéktől kérték, és el is nyerték a karthauziakkal a jogok és kiváltságok közösségét (*communicatio iurium et privilegiorum*).⁸⁰ Ez a tény indokolja, hogy a fent említett kéziratok közül az egyik, mely a karthauziak kiváltságait tartalmazza, éppenséggel a pálosok jogának egyik gyűjteménye.⁸¹

Végezetül álljon itt még egy megjegyzés a kéziratoknak ehhez a csoportjához. A felsorolt kódexeknek majd a fele egészen biztosan Magyarországon keletkezett, vagy legalább a középkorban itt használták őket.⁸² További példányokról⁸³ ugyanez bizonyos valószínűséggel elmondható. Legalább négy kézirat itáliai eredetű.⁸⁴

⁷⁴ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 34; Cod. Lat. 186; Cod. Lat. 193; Cod. Lat. 277; Cod. Germ. 5.

⁷⁵ Vö. MEZEY: *Codices*. . . 188–189.

⁷⁶ *Uo.* 9.

⁷⁷ MEZEY: *Codices*. . . 7.

⁷⁸ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 101. (vö. MEZEY: *Codices*. . . 166.); Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 186, (vö. BARTONIEK: *i. m.* 149).

⁷⁹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 92; Cod. Lat. 103. (Vö. MEZEY: *Codices* 156, 170). Két további német területről származó karthauzi szabályokat tartalmazó kézirat a Jankovich-gyűjteményből való: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 34. és Cod. Lat. 277. (vö. BARTONIEK: *i. m.* 35, 256).

⁸⁰ Vö. MEZEY: *Codices*. . . 12.

⁸¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 115.

⁸² Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 96. 2. Item; Cod. Lat. 101; Cod. Lat. 103; Cod. Lat. 114; Cod. Lat. 115; Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 186; Cod. Lat. 253; Cod. Lat. 432; Fragm. C. 85/XII; MNy 71. (Fragm.).

⁸³ Pl. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 92.

⁸⁴ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 125; Cod. Lat. 127; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 450; K 451.

A szerzetesjogi források képe tehát valamivel tanulságosabb, mint a zsinati szövegek megoszlásának vizsgálata. Meglehet, hogy a szerzetesjogi szövegek a maguk korában Magyarországon elterjedtebbek voltak, mint a helyi zsinati határozatok. Mindenesetre több Magyarországon használt példány maradt fenn belőlük. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a legtöbb szerzetesközösség — eltérően az egyházmegyétől és a helyi zsinatoktól — nem maga kellett, hogy megfogalmazza saját jogszabályait, hanem külföldről hozhatta őket. Tehát nem voltak elsősorban a belföldi egyházi törvényhozói tevékenységre utalva.

d) *Egyéb források.* A tárgyi jog egészen különös forrásai az alapítványok alapító iratai. Ha könyv alakban fordulnak elő, talán nem hiba ehelyütt utalni rájuk. Az Országos Széchényi Könyvtár német nyelvű kéziratának gyűjteményében egy olyan bajor vagy osztrák alapítványi könyv töredékét őrzi, mely egy templom világítására szolgáló alapítványok jegyzékét tartalmazza.⁸⁵

4. Összefoglalás

Amennyire rövid áttekintésünk alapján lehetséges, megállapíthatjuk a magyarországi középkori kánoni jogalkotásról, hogy az nem volt különösebben intenzív. A részleges egyházjog szabályainak szövege nem is igen lehetett széles körökben elterjedt. A szerzetesjog emlékei ugyan nagyobb számú kódexben maradtak fenn, de többnyire külföldön fogalmazódtak.

Olyan nagyszabású külföldi befolyás, mint amilyen a korai Árpád-kor királyi zsinati szövegeiben megfigyelhető,⁸⁶ a későbbi magyar egyházi zsinati határozatokban aligha mutatható ki. Ha az 1460-as szepesi zsinattól eltekintünk, melynek határozatai minden bizonnyal boroszlói részleges egyházjogi szövegektől függenek,⁸⁷ úgy tűnik, hogy a magyar egyházi törvényhozás meglehetősen önálló volt. A jelenleg hazánkban található külföldi zsinati szövegeket tartalmazó kódexek viszonylag nagy száma nem tekinthető erős középkori befolyás jelének.

A nagy állami kódexgyűjtemények keletkezéstörténete miatt elég nehéz egyes szövegek középkori magyarországi elterjedését rekonstruálni. Ennek során természetesen nem elegendő a mai Magyarországon őrzött kéziratokra hagyatkozni. Az egyházi könyvtárak állományának további vizsgálata az egyházi jogforrások középkori magyarországi történetének árnyaltabb szemléletéhez még jelentősen hozzájárulhat.

⁸⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 84. (Vö. VIZKELETY: i. m. 166).

⁸⁶ Vö. ZÁVODSZKY: i. m.

⁸⁷ Vö. SZENTIRMAI: i. m. 282.

ERDŐ, PÉTER

Les textes de sources du droit canonique particulier dans les codes médiévaux de Hongrie

L'auteur donne une vue d'ensemble des codes médiévaux de Hongrie contenant le droit canonique particulier (= lex maximes de droit se rapportant à un territoire déterminé) et les normes établies pour les communautés de moines. Il fait une tentative de tirer des conclusions à propos du droit canonique particulier de la Hongrie médiévale et à propos de l'influence des sources de droit étrangères en Hongrie. De parmi les codes latins médiévaux qui se trouvent dans les collections d'État et ecclésiastiques, au nombre de mille environ, il y a peu près 50 qui appartiennent au groupe examiné. L'étude examine, un à un, les divers types du droit canonique particulier, c'est-à-dire les sources de droit papales, les maximes particulières synodales et diocésaines et les sources de droit se rapportant aux ordres religieux.

KNAPP ÉVA

A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. II.

(Rekonstrukció kíséret)

Szerzők

A könyvanyag összetételét először a szerzők révén közelítem meg. A 258 műből álló aszketika állomány 135 szerzője közül mindössze 15 a magyar szerző, átdolgozó, illetve fordító. Ez utóbbiak közül tizenhárom egyházi, kettő világi személy volt. A világi szerzők, Esterházy Pál nádor és a 17. század második felében élt Podhoránszky Dániel köpcsényi harmincados, egyaránt műkedvelő alkotónak tekinthetők. Az utóbbinak ez az egyetlen, mások műveiből kivonatolt és kompilált munkája ismert.¹ Az egyházi szerzők közül ketten a világi papi réteghez (Esterházy Miklós Antal esztergomi kanonok, meghalt 1695-ben, és Lépes Bálint, 1570–1623), tízenegyen valamelyik szerzetesrendhez tartoztak. A rendi szerzők közül ketten a ferences, négyen a pálos és öten a jezsuita rendből kerültek ki. A két ferences szerző egyike sem önálló alkotó: Babcsánszky Ferenc (1655–1702) Nebridius Mündelheim ágostonos szerző egyik művét rendezte újra sajtó alá,² Smrtnik Benignus (kb. 1650–1710) pedig Roberto Bellarmino egyik művét fordította szlovák nyelvre.³ A pálos szerzők közül Gyöngyösi Gergely (Gregorius Coelius Pannonius), az ágostonos regula átdolgozójaként ismert.⁴ Dónyi Gellért és Kollenicz András pálos írók hosszabb ideig Máriavölgyben éltek, munkáik közül több itt született. Meisleder Ferdinánd osztrák származású pálos szerzetest azért soroltam a magyar szerzők közé, mert aszketikus műveit mint a wondorfi (Sopronbánfalva) kolostor superiora és noviciusmestere készítette. Dónyihoz, Kolleniczhoz és Meislederhez hasonlóan az öt jezsuita szerző közül négy, Fasching Ferenc (1686–1747), Hevenesi Gábor (1656–1715), Nádas János (1614–1679) és Trinckel Zakariás (1602–1665) önálló aszketikus művek szerzője, míg Sigray Ferenc (1648–1704) mások munkáiból állította össze művét.⁵ A 15 magyar szerző közül a tulajdonképpeni aszketikus írók száma, ha eltekintünk a fordítóktól, átdolgozóktól, az alkalmi, műkedvelő és nem aszketikus szerzőktől, mindössze nyolc. Ez az arány az aszketika szakba sorolt műveknek arra a jellegzetességére hívja fel a figyelmet, hogy ezeknek a kiadványoknak egy része nem tekinthető tényleges aszketikai teljesítménynek, célja alapján azonban aszketikus műként lehet értékelni. A nyolc magyar aszketikus szerző közül Lépes Bálint

¹ PODHORANSKY, Daniel: *Speculum vitae* ... Posonii, 1671. RMK II. 1286.

² BABCZANSZKY, Franciscus: *Fasciculus Myrrhae* ... Viennae, 1701. RMK III. 4284.

³ SMRTNIK, Benignus: *Kunst Dobre Umríti* ... W Trnawe, 1697. RMK II. 1904.

⁴ COELIUS PANNONIUS, Gregorius: *Explanatio Regulae Divi Augustini* ... Posonii, 1742.

⁵ SIGRAY, Franciscus: *Speculum passionis Domini* ... Posonii, 1675.

a 16–17. század fordulójának, Nádasi János és Trinckel Zakariás a 17. századnak, Hevenesi Gábor és Meisleder Ferdinánd a 17–18. század fordulójának, Dónyi Gelért, Kollenicz András és Fasching Ferenc a 18. századnak az alkotója. Nevükhöz a máriavölgyi könyvtár aszketika szakában összesen 36 mű kapcsolódik. A további hét magyar szerző összesen nyolc művel gazdagította az állományt, azaz a szak 258 művéből mindössze 17 százalék volt szerzője révén magyar vonatkozású.

A 120 külföldi szerzőből tizenkettőt az életút, illetve a szerzői minőség tekintében nem tudtam megfelelően azonosítani. A közelebbiről meghatározott külföldi szerzők közül nyolc világi személy, négy világi pap, 96 szerzetes volt. Az aszketikai teljesítmény tekintetében rájuk is ugyanaz jellemző, mint a magyar szerzőkre: a fordítások, átdolgozások és az alkalmi művek éppúgy megtalálhatók náluk, mint a szorosabb értelemben vett aszketikus alkotások. A világi szerzők közül aszketikus életmű egyedül Bartolomeo da Saluthio (1606–1661) velencei lelki íróhoz kapcsolódik. A többiek csak mellékesen foglalkoztak ilyen jellegű írói tevékenységgel. Így például Josephus Averanus (1662–1738) jogi professzor volt Pisában, Joannes Baptista Comazzi olasz gróf (meghalt 1711-ben Bécsben) pedig I. Lipót és I. József császár udvari történészeként tevékenykedett.

A világi pap réteghez tartozó külföldi szerzők az egyházi hierarchia különböző szintjén álltak. Egyik vonásuk, hogy műveiket elsősorban a papi hivatást választóknak szánták. Ludovicus Abelly (1603–1691) francia püspök például a papi élet megszenteléséhez,⁶ Matthaeus Brandl, a Salzburg melletti Gröding plébánosa pedig a földműveseknek prédikáló papoknak kívánt egy-egy munkájával⁷ segítséget adni. Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) aszketikus munkásságát három mű öt kiadásban képviseli.

A szerzetes írók műveire elsősorban rendjük szelleme és elvárásai gyakoroltak hatást (II/1. táblázat). A jezsuita szerzők nagy aránya (a külföldi szerzők 48 százaléka) egyrészt tükrözi a rend részesedését a 16–18. századi aszketikus irodalmi termelésben. Másrészt azt bizonyítja, hogy a máriavölgyi könyvtár aszketika állományának kialakítása során a jezsuita szerzők műveit alkotói tevékenységük és jelentőségük arányában szerezték be. A jezsuita szerzők Máriavölgyben meglévő művei jól reprezentálják a rend folyamatos és az élet minden részére kiterjedő elkötelezettségét az aszketika mellett. A különböző európai rendtartományok neves jezsuita szerzői szinte kivétel nélkül eljutottak a máriavölgyi könyvtárba. A spanyol jezsuiták közül az aktív, racionális irányzatot Alonso Rodriguez (1537–1616) és Sebastiano Izquierdo (1601–1681) képviseli. Juan Eusebio Nieremberg (1595–1658), Alonso Antonio Sarasa (1618–1667) és Jacobo Alvarez de Paz (1560–1620) elsősorban a morális aszketikus meggondolásokat hangsúlyozza. Meditációra indító exemplumhasználat jellemzi Martinus Roa (1561–1657) alkotásait és nem hiányzik az ignáci misztikus irányzat sem, melyet Louis de La Puente (1554–1624) tökéletességre ösztönző, kontemplációs, meditációs munkái képviselnek. Az olasz jezsuiták közül a meditáció néhány kiemelkedő képviselője, mint például Vincentius Bruno (1532–1594), Bartolomeo Ricci (1542–1613), Luca Pinelli (1542–1607) éppúgy jelen van

⁶ ABELLY, Ludovicus: *Sacerdos christianus* ... Tyrnaviae, 1747.

⁷ BRANDL, Matthaeus: *Parochus meditans* ... Tyrnaviae, 1747.

a könyvtár anyagában, mint Roberto Bellarmino (1542–1621), Sforza Pallavicino (1607–1667), Daniel Bartoli (1608–1685), id. Paolo Segneri (1624–1694) és Niccolò Zucchi (1586–1670) morális ihletettségű munkái. A német jezsuiták közül Tobias Lohner (1619–1697) és Jeremias Drexel (1581–1638) művei több példányban is rendelkezésre álltak. A két jeles németalföldi jezsuita szerző, Franciscus Coster (1532–1619) és Henricus Balde (1619–1690) egyaránt a katolikus hit alapigazságait közvetítő egy-egy művével szerepel. A francia jezsuiták közül Joannes Busaeus (1547–1611), Franciscus Bellegambe (1628–1700), Nicolaus Caussin (1583–1651) és Joannes Crasset (1618–1692) nevét emelem ki. Az osztrák jezsuiták közül a jelentős magyarországi hatást is gyakorló Nicolaus Avancinust (1612–1686) és Joannes Bucellinit (1610–1669) említem név szerint. Őt lengyel jezsuita egy-egy aszketikus művel gazdagította a könyvtárat.

A további 39 külföldi szerző tizenhárom különböző szerzetesrendet képviselő munkái más-más rendi aszketikus hagyományt tükröznek. Az ágostonos szerzők közül Antonius Rampegolus 14. századi bibliai példatárát⁸ és Kempis Tamás (1378/80–1471) műveit emelem ki. A nevesebb ferences szerzők (Bonaventura, 1217/18–1274; Joannes Duns Scotus, 1265–1308; Otto Passaviensis, meghalt 1386 előtt) jelenléte a középkori ferences aszkézis iránti pálos érdeklődésről tanúskodik. Rajtuk kívül nem hiányzott a 16. századi spanyol ferences aszketikus irodalom jeles művelője, Alkantarai Szent Péter (1499–1562) sem.

A bencés rendet öt szerző képviseli, akik kivétel nélkül a 16. századi bencés reformmozgalom alakjai, illetve követői. Ludovicus Blosius (1506–1566) a bencés misztikát, David Gregor Corner (1585–1648) és Benedictus Haeften (1588–1648) Krisztus szenvedését, José Sáenz de Aguirre kardinális (1630–1699) és Bernard Pez (1683–1735) pedig a meditációt, a régi és az új aszketika főbb gondolköreit állította a középpontba.

Ezek után nem meglepő, hogy a külföldi pálos szerzőket is hozzávetőlegesen írói teljesítményük arányában őrizték Máriavölgyben. Műveik középpontjában többnyire a rendi szentek (pl. Remete Szent Pál) kultusza és a magány kedvelése áll. Ezeket a könyveket kivétel nélkül a rend czestochowai nyomdájában jelentették meg, s a szerzők egy része is a lengyel pálosok közül került ki (Jan Dyonizy Lobzynski, Gaspar Biedrzychowski, Franciscus Bossli). Külön is érdemes kiemelni a lengyel rendtartományban különböző tisztségeket viselő Gregorz Terecy (1597–1660) és a czestochowai novíciusmester, Chryzostom Adamowicz (1608–1652) nevét: mindketten több rendi jellegű, aszketikus munkát írtak, melyek egy része megvolt Máriavölgyben.

A 16–17. századi karmelita reform aszketikus teljesítményét többek között Juan de Jesus Maria (meghalt 1614-ben) és Joannes Thomas a S. Cyrillo művei közvetítették. A gazdag középkori misztikus irodalommal rendelkező kartauzi rend legfontosabb szerzői, Ludolphus de Saxonia (meghalt 1377-ben) és Dionysius Carthusianus (meghalt 1471-ben) mellett az ebből a hagyományból táplálkozó kora újkori kartauzi írók (pl. Andreas Capella, meghalt 1610-ben) sem hiányoztak. Nicolaus de Hanapis (meghalt 1291-ben) és Luis de Granada (1504/5–1588) a domonkos, Martinus

⁸ RAMPEGOLUS, Antonius: *Figurarum biblie opus*. Parisiis, 1510.

Vigsius és Hieronymus Hirnhaim (1637–1679) a premontrei rend jelenlétét tanúsítja. A ciszterci (Joannes Bona, 1609–1674), kapucinus (Mario de Bignoni), barnabita (Augustinus Torniellus, 1543–1622), teatinus (Laurentius Scupuli) és szaléziánus (Szalézi Szent Ferenc, 1567–1622) rend egy-egy szerzője tovább erősíti a megfigyelést, hogy az aszketika állományt különös gonddal válogatták össze. A szerzőknek ez az áttekintése egyben azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a pálos szerzők műveit nem gyűjtötték a teljesség igényével, s hogy a rend viszonylag szerény saját aszketikus irodalmát más rendek alkotásaival, rendi elfogultságtól mentesen kívánták sokoldalúvá tenni.

Az aszketika gyűjtemény szerzőinek halálozási éve hűen tükrözi ennek az irodalomnak a közvetlen előzményeit és barokk kori fejlődéstörténetét. A nyolc középkori és kilenc 16. századi szerző mintegy előkészíti a 17. századi kibontakozást: 1601–1650 közé 28, 1651–1700 közé 44, 1702–1750 közé 20, 1751 utánra 4 szerző halálozási éve esik.⁹ A 17. század az aszketika virágkora, amit néhány évtizedes stagnálás után a 18. század első felében a felvilágosodás áramlatainak megjelenésével párhuzamosan gyors hanyatlás követ.

Tovább árnyalja a képet a kiadványok megoszlása szerzők szerint. 103 szerzőnek egy-egy, 16 szerzőnek két-két, 6 szerzőnek három-három művét helyezték el az állományban. Azok a szerzők, akiknek életművét négy vagy ennél több mű reprezentálja, nemcsak a legkedveltebb, legolvasottabb, hanem egyben a máriavölgyi pálosok által az aszketika szempontjából legfontosabbnak tartott szerzők is voltak: Kempis Tamás, Laurentius Scupuli, Ludovicus de la Puente, Juan Eusebio Nieremberg és az 1734-ben Máriavölgyben elhunyt Kollenicz András négy-négy, Roberto Bellarmino és Joannes Bucellini öt-öt, Jeremias Drexel hét művét katalogizálták. Említést érdemel, hogy két magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiból szinte különgyűjteményt alakítottak ki: az elsősorban az európai Mária-kongregációknak író Nádasi Jánosnak 14, az ő tevékenységét folytató Hevenesi Gábornak 11 munkáját szerezték be.

Nyelv, példány- és kötetszám, formátum, kiadások, érték, használat

Az aszketikus művek nyelvi megoszlása egyrészt tükrözi a latin nyelv túlsúlyát és magasabb értékelését a nemzeti nyelvű művekhez viszonyítva (II/2. táblázat). Másrészt érzékelteti a nemzeti nyelvű kiadványok lassú feltűnését és az állományba kerülésének esetlegességét. Az aszketika állománynak csupán egyötödét kitevő nemzeti nyelvű könyvek közül, meglepő módon, az olasz nyelvűek állnak az első helyen. A számban ezeket követő német nyelvű kiadványok viszonylag nagyobb aránya Bécs, illetve Pozsony közelségével magyarázható.

Az aszketikus művek közül mindössze kettő volt biztosan magyar nyelvű. A *Meditationes per annum, Hungarico Idiomate*-ként feljegyzett, azonosítatlan mű az egész évről szóló áhítat-gyakorlatokat tartalmazhatott.¹⁰ A másik Lépes Bálint: *Pokoltol*

⁹ Huszonkét szerző halálozási éve ismeretlen.

¹⁰ L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzetet, 8.

rettenteo es mennyei boldogsagra edesgeteo tükör... (Prága, 1617. RMK I. 476) c. munkája. A pálosok több művet egynél több nyelven is beszereztek. Így például a latin mellett Alonso Rodriguez *Exercitium perfectionis*-át cseh (*Idiomate Bohemico*),¹¹ Lodovico Antonio Muratori *De recta hominis christiani devotione* c. művét olasz,¹² Kempis Tamás *Imitatio Christi*-jét horvát nyelven is forgathatták.¹³

A napi használatra szánt, több példányban meglévő művek azt jelzik, hogy melyek voltak azok a kiadványok, amelyek ismeretét a pálosok fontosnak tartották, s minden valószínűség szerint a Studium generale hallgatóinak is a kezébe adták. A legtöbb, 24 példányban Kollenicz András *Vita moriens seu considerationes quepiam devotae* (Posonii, 1729) c. művét őrizték.¹⁴ Ez a könyv Meisleder Ferdinánd *Desertum asceticum terrae desiderabilis* (Czestochowa, 1752)¹⁵ c. munkájának 16 példányával együtt azt mutatja, hogy Máriavölgyben a magyar pálos aszketika gyakorlatainak megismertetését tartották a legfontosabbnak. A nyolc példányos anonim *Methodus vivendi cum tranquillitate in sacro claustrō...* (Buda, 1741) c. munka is kifejezetten szerzetesi igényről árulkodik.¹⁶ A hét (Nádasi János: *Annus meditationum cordis*. Viennae, 1663. RMK III. 2198),¹⁷ a hat (Henricus Balde: *Veritates Christianae*. Viennae, 1746; Szalézi Szent Ferenc: *Idea boni et perfecti regiminis*)¹⁸ és az öt (Chrysostom Adamowicz: *Pabulum animae christianae seu meditationes*. Czestochowa, 1706; Nicolaus Avancinus: *Vita et doctrinae Jesu Christi*. Tyrnaviae, 1764)¹⁹ példányos művek a könyvtár színvonala és a renden kívül keletkezett szellemi-lelki javak használata mellett jelzik a morális aszketikus irány túlsúlyát a misztikával szemben a kézikönyvek között.

A 258 aszketikus mű kötetének számát vizsgálva a művek 90 százaléka (234) egykötetes volt. Az összesen 21 darab 2, 3, 4, illetve 6 kötetes kiadvány mellett egy-egy 12, 13, illetve 21 kötetes mű volt az állományban. Ezek többnyire egy szerző válogatott, gyűjteményes vagy összes aszketikus munkáját reprezentálták (II/3. táblázat).

A formátumot vizsgálva a kiadványok mintegy háromnegyed része (73 százalék) tizenkettedrétű és nyolcadrétű volt. Az ezeknél kisebb, tizenhatod- és huszonegyedrétű könyvek jelenléte még jobban aláhúzza az aszketikus kiadványok többségére jellemző kis méretet. A nagyméretű, negyeddrétű és ívrétű könyvek rendszerint a szerzők egész aszketikus életművének kiadásait vagy gyűjteményes munkáit tartalmazzák (II/4. táblázat).

¹¹ RODRIGUEZ, Alonso: *Exercitium perfectionis* ... Augustae Vindel. 1761. — Cseh nyelvre Gabriel COSTANZ fordította, a cseh nyelvű címet nem tudtam azonosítani. L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 108. sz. jegyzetet, SOMMERVOGEL — DE BACKER: i. m. VI. 1963.

¹² MURATORI, Ludovico Antonio: *De recta hominis christiani devotione* ... Viennae, é. n. Ex typ. Kaliwodiano. — Uő.: *Della regolata divozione de' Christiani* ... Venetiis, é. n.

¹³ THOMAS a KEMPIS: *De imitatione Christi* ... libri quattuor. Coloniae, 1711. — Uő.: *Od naszleduvanya Kristussevoga knige chetiri* ... Zagreb, 1760.

¹⁴ L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzetet, 6.

¹⁵ Uo. 8.

¹⁶ Uo. 8.

¹⁷ Uo. 1.

¹⁸ Uo. 1., 3. — Szalézi Szent Ferenc művének kiadását nem tudtam meghatározni.

¹⁹ L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzetet, 1.

Az 1786-os jegyzék 72 műnél lehetőséget adott két további adatsor, a meglévő kiadások és a becsült érték elemzésére. Áttekintve a művek impresszumát, a három impresszum és négy év nélküli kiadvány mellett két 16. századi, harminc 17. századi és harminchárom 18. századi kiadványt találunk. Ezek a számok hozzávetőlegesen tükrözhetik az egész aszketika állomány időbeli megoszlását. A legtöbb — tizenhat — mű Bécsben készült. A tizennégy magyarországi nyomdatermék öt különböző nyomdahelyet (Nagyszombat, Kassa, Pozsony, Pest, Szokolca) takar. További tizennyolc aszketikus mű hét német város (Augsburg, Dillingen, Ingolstadt, Köln, Mainz, München, Regensburg) nyomdáiból került ki. A velencei, római, nápolyi és urbinói nyomdákból kilenc, a lengyel nyomdákból (Czestochowa, Danzig, Kalisz, Oliwa) öt, a cseh (Prága, Olmütz) és a németalföldi (Antwerpen, Leiden) nyomdákból három-három aszketikus kiadvány szerepel a jegyzékben. Egy kiadványt Párizsban nyomtattak. Mindez egyrészt arra utal, hogy a jelentősebb európai nyomdahelyek többsége képviselve volt a máriavölgyi aszketikus könyvanyagban. Másrészt a Bécsben és a német nyomdahelyeken előállított művek számottévo arányából arra következtethetünk, hogy a kiadványok jelentős részét a közeli Bécs kereskedőitől szerezték be.²⁰

44 műnél lehetőség volt arra is, hogy a Máriavölgyben meglévő kiadásokat összevessük a művek első kiadásaival. Huszonnyolc műnél az első kiadásból őriztek példányt, ezek mind 1620–1700 között jelentek meg. A művek első kiadása és a máriavölgyi példányok kiadási ideje között tizenegy alkalommal mindössze 10–40 év a különbség, s ez az időbeli távolság mindössze öt esetben nőtt 100–150 évre. Ez a csupán mintavételnek tekinthető 44 mű arra utal, hogy a könyvtár gyarapításának egyik szempontja az első kiadások beszerzése volt.

Az 1786-os jegyzék a címleírások mellett feltünteti a könyvek becsült értékét is. A többnyire dísztelen, egész bőr kötésű könyvek árát forintban és krajcárban határozták meg. Az aszketikus művek becsült értéke elsősorban a formátumhoz, másodsorban a terjedelemhez igazodott. Az ívrétű műveknél a legalacsonyabb ár kötetenként és példányonként 7, a legmagasabb 51 krajcár volt. A legolcsóbb negyedretű mű egy kötetének két példánya mindössze egy, a legdrágább harminc krajcárt ért. A nyolcad- és tizenkettedretű könyvek becsült értéke leggyakrabban egy krajcár volt, ez egyben a becsült értékek alsó határát jelenti. A legdrágább nyolcad- és tizenkettedretű egykötetes és egy példányos művet egyaránt három krajcárba becsülték. A pénzbeli érték meghatározásánál a biliofilia szempontjait (a könyv régisége, kötése stb.) nem lehet felfedezni.²¹ A 72 aszketikus művet összesen 17 forint 54 krajcárba, az egész könyvtárat a tiltott könyvekkel együtt 1627 forint 41 krajcárba értékelték.²²

A kiadványok használatának mértéke és módja források hiányában nehezen állapítható meg. A máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel ellátott aszketikus művek kéziratos bejegyzéseiből nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket. A könyv-

²⁰ Vö. KÓKAY, György: *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*. Wiesbaden, 1990. 78–79, 90–92.

²¹ HESSELS, Joannes: *De sumptione Eucharistiae* . . . Coloniae, 1566. (8°, 1 példány, 1 kötet) értékét 2 krajcárba, Thomas a KEMPIS: *Viator Christianus* . . . Tyrnaviae, 1744. (12°, 1 példány, 1 kötet) értékét 3 krajcárba becsülték. — L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 60. sz. jegyzetet, 4.

²² Uo. 4., 54., 56.

vek elsődleges használói a pálos szerzetesek és a novíciusok voltak. A tizenhat biztosan máriavölgyi tulajdonú műben mindössze két használói beírás olvasható. Ezek szerint Nádasi János *Vita et mores praedestinatorum* (Viennae, 1681, RMK III. 3096) c. művét 1766 után Benkovits Ágoston,²³ Franciscus Bossli *S. Paulus primus eremita Exemplar perfectionis*át (Viennae, 1746) az 1740-es évek második felében Esterházy Imre használta.²⁴ A kölcsönzés tényét csak esetenként írhatták be a könyvekbe, mivel a rendi szabályozás a kölcsönzött könyvekről külön jegyzék készítését írta elő. Ilyen jegyzék nem maradt fenn, a gyakorlat ennél jóval liberálisabb lehetett. A pálosok rendszeres könyvolvasására, a könyvtári könyvek tartós használatra történt kölcsönzésére azokból az adatokból következtethetünk, amelyek szerint 1786-ban több szerzetesi cellában könyvszekrényt találtak.²⁵

Tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok

Az aszketika szakba beosztott kiadványok egyrészt tükrözik a keresztény aszketika fogalmának 17–18. századi általános átalakulását és pálos értelmezését az 1770-es, 1780-as években. Másrészt jelzik az aszketikus irodalom tematikus, forrás- és módszerbeli sokféleségét. Az aszketika fogalma könyvcímekben a 17. század közepén jelenik meg, önálló teológiai szakként a misztikával együtt a különböző rendi (pl. jezsuita, karmelita) iskolákban tűnik föl először. A 17. század közepén gyűjtőfogalom volt: minden olyan művet ide soroltak be, amely közvetlenül vagy közvetve a keresztény tökéletesedést szolgálta. A teológiai szakok differenciálódásával és a jezsuita ihletésű lelki irodalom ugrásszerű megnövekedésével párhuzamosan az aszketika fogalma egyre szűkebb lett. Az aszketikával együtt kezelt területektől fokozatosan különválasztották a szorosabb értelemben vett lelki épülést segítő műveket. Ettől kezdve az aszketika elsősorban a keresztény tökéletességet közvetlenül ösztönző áhitatgyakorlatokat, morális elmélkedéseket jelentette. A határok a teológia különböző ágai, így különösen az egyháztörténelem, a patrisztika és a hagiográfia felé nem húzhatók meg élesen.

Tartalmi szempontból a máriavölgyi aszketika állományt két nagy részre, az elsődlegesen morális, illetve az elsődlegesen misztikus célkitűzésű művekre oszthatjuk. Az azonosított kiadványok több mint háromnegyed része az első csoportba tartozik. A morális célú művek többsége általános útmutató,²⁶ kézikönyv jellegű kiadvány, amely a mindennapi élet gyakorlati célkitűzéseinek megvalósításához adott

²³ BEK KRMK III. 507. jelzetű példány bejegyzése az ajánlás első lapján: „Ad usum fratris Augustini Benkovits mp. Conventus Tällensis.”

²⁴ BEK Ac 626. jelzetű példány bejegyzése a címlapon: „... Fratr. Emerici Eszterházy O. S. ...” (a bejegyzés eleje és vége olvashatatlan)

²⁵ L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 44. sz. jegyzetet.

²⁶ A tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok bemutatásánál a továbbiakban csupán egy-két jellemző példát idézek. — PEZ, Bernhard: *Bibliotheca ascetica antiquo-nova* ... Ratisbonae, 1723.

segítségét. A kiindulópont többnyire a *Biblia*,²⁷ Jézus,²⁸ a szent család,²⁹ a szentek, különösen a rendi szentek,³⁰ az angyalok³¹ stb. példája, tisztelete. A Máriával vagy nagyrészt Máriával kapcsolatos művek más szakok (pl. prédikáció, egyháztörténelem) mellett itt is viszonylag nagy számban fordulnak elő, ami részben a pálosok Mária-tiszteletével, részben Máriavölgy Mária-zarándokhely jellegével hozható összefüggésbe.³² Számos munka egy-egy meghatározott élethivatás (papság, szerzetesség)³³ jellegzetességeit, illetve az Istenhez jutás gyakorlati eszközeit (önismeret,³⁴ lelki megújulás,³⁵ szenvedés,³⁶ napi vallásgyakorlat,³⁷ Jézus szíve tisztelete,³⁸ szentségek,³⁹ misehallgatás,⁴⁰ ünnepek⁴¹) állítja a középpontba. Ugyanide tartoznak azok a kiadványok, amelyek az alapvető keresztény tanítás, a dogmatika tételeinek (Isten szeretete,⁴² a keresztény erkölcs⁴³ és tökéletesség,⁴⁴ lélek,⁴⁵ üdvösség,⁴⁶ feltámadás,⁴⁷ az emberi élet végső dolgai,⁴⁸ a tisztítótűzben szenvedő lelkek⁴⁹ stb.) gyakorlati megvalósítását részletezik.

A morális célú aszketikus művek másik nagy csoportjába az erényekkel és/vagy a bűnökkel (a jóval és a rosszal)⁵⁰ foglalkozó kiadványok tartoznak. Megvolt a könyv-

²⁷ HIRNHAIM, Hieronymus: *Meditationes . . . ex Sacra Scriptura excerptae*. Praga, 1698.

²⁸ AVANCINUS, Nicolaus: *Vita et doctrina Jesu Christi . . .* Viennae, 1665.

²⁹ SEILER, Joachim: *Deliciae sanctae, seu considerationes in vitas Jesu, Mariae et Joseph*. Viennae, 1726.

³⁰ HEVENESI, Gabriel: *Scintillae Ignatianae . . .* Tyrnaviae, 1718.

³¹ NÁDASI, Joannes: *Annus angelicus . . .* Antwerpen, 1653. RMK III. 1826.

³² A Máriával kapcsolatos művek száma ebben a szakban húsz volt. Például: LOBZYNSKI, Jan Dyonizy: *Decas Litaniarum et Psalterum Magnae Matri Deiparae . . .* Czeszochowa, 1693.

³³ NEUMAYR, Franciscus: *Gratia vocationis sacerdotalis . . .* Ingolstadii, 1751. — *Methodus vivendi cum tranquillitate in sacro claustrum ad amicam sacram ingressurum religionem*. Buda, 1741.

³⁴ SEGNERI, Paulus: *Speculum non fallax, seu doctrina . . . de cognitione ipsius . . .* Viennae, 1743.

³⁵ *Decendiales considerationes pro renovatione spiritus*. Augustae Vindel., 1718.

³⁶ HAEFTEN, Benedictus: *Regia via Crucis . . .* Antwerpiae, 1635.

³⁷ PINELLI, Luca: *Meditationes*. Colonia, 1650.

³⁸ „Divozione al Divinissimo Cuore di nostro Signore Gesu Chr.” L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzet, 11. A művet nem tudtam rekonstruálni.

³⁹ TARLATINI, Antonio: *Il santissimo riverito innanzi e dopo la Comunione . . .* Roma, 1659.

⁴⁰ EISENGREIN, Martin: *Missale . . .* Ingolstadii, 1578.

⁴¹ ESCHENLOHNER, Marcus: *Christianae meditationes pro festis . . .* Monachii, 1742.

⁴² NÁDASI, Joannes: *Seraphinus Divini amoris . . .* Praga, 1666. RMK III. 2360.

⁴³ „Doctrinae Christiano-morales. Idiomate germ.” L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzet, 3. A művet nem tudtam rekonstruálni.

⁴⁴ ZETL, Paulus: *Lectio spiritualis . . . sive Perfectiones Divinae octo discursibus . . .* Ingolstadii, 1718.

⁴⁵ PARTINGER, Franciscus: *Ratio status animae immortalis . . .* Tyrnaviae, 1715.

⁴⁶ FASCHING, Franciscus: *Soliloquia sacra ad curandam aeternae salutis . . .* Posonii, 1729.

⁴⁷ MURATORI, Lodovico Antonio: *De Paradiso Regnique coelestis gloria . . .* Venetiis, 1755.

⁴⁸ BARTOLI, Daniello: *L'huomo al puncto, cioè l'huomo in puncto di morte considerato*. Venetia, 1677.

⁴⁹ ROA, Martin de: *Status animarum purgatorii . . .* Viennae, 1633.

⁵⁰ ALVAREZ DE PAZ, Jacobus: *De exterminatione mali, et promotione boni . . .* Viennae, 1669.

tárban a műfaj egyik neves középkori képviselőjének, Guilelmus Peraldusnak Nicolaus de Hanapis által átdolgozott és kibővített példagyűjteménye.⁵¹ Az ide sorolt művek nagy része egy (béketűrés,⁵² ártatlanság,⁵³ jóakarat⁵⁴) vagy több erény,⁵⁵ illetve általában az erények⁵⁶ elsajátítását szolgálta. Külön művek tárgyalták az erények gyermek- és ifjúkori elsajátítását,⁵⁷ a szerzetesi állapot (humilitas,⁵⁸ paupertas,⁵⁹ castitas⁶⁰) és a világi papság erényeit.⁶¹ A bűn elkerülését⁶² és a gonosz távoltartását⁶³ célzó művek a kísértéseket,⁶⁴ illetve a bűnöket⁶⁵ különböző szempontok szerint csoportosították. Az elmékedéseket többnyire a *Bibliából* vagy az egyházatyák műveiből vett idézetekhez,⁶⁶ esetleg Jézus nevéhez kapcsolták.⁶⁷

A morális aszketikánál jóval kisebb arányban szereplő misztikus–aszketikus művek többsége a szív megtisztítását, Isten megtapasztalását hangsúlyozza. Ez a csoport tükrözi a misztikus aszketika történeti rétegeit és a pálosok törekvését a fontosabb alkotások beszerzésére. A középkori Krisztus-misztikát Bonaventura Krisztus-meditációi⁶⁸ és Ludolphus de Saxonia Jézus-életrajza képviselték.⁶⁹ A középkor végi misztikára jelentős hatást gyakorló Dionysius Charthusiensisnek e szakban két műve szerepel, melyek közül az egyik a négy utolsó dologgal foglalkozik.⁷⁰ A devotio moderna néven összefoglalt irányzatokat elsősorban Kempis művei⁷¹ és azok

⁵¹ NICOLAUS DE HANNAPES: *Virtutum vitiorumque exempla, ex utriusque legis promptuario decerp- ta*. Per Guilel. Peraldum ... nunc ... reformata. Lugduni, 1585.

⁵² COREN, Jacobus: *Chypeus patientiae ... auxilium ...* Lugduni, 1623.

⁵³ HEVENESI, Gabriel: *Cura praeservativa Innocentiae ...* Augustae Vindel., 1720.

⁵⁴ „Praxis bonarum Intentionum”. L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzetet, 9. A művet nem tudtam rekonstruálni.

⁵⁵ BIRNBECK, Andreas: *Seminarium virtutum ...* Herbipoli, 1669.

⁵⁶ BELLEGAMBE, Franciscus: *Vanitas vanitatum ...* Viennae, 1718.

⁵⁷ NIESS, Joannes: *Alphabetum Christi, seu virtutes ... quae adolescentes ornant*. Monarchii, 1618.

⁵⁸ NÁDASI, Joannes: *Punctum honoris aeterni, seu brevis tractatus de humilitate*. Viennae, 1675.

RMK III. 2691.

⁵⁹ *Vita claustralis ... opus de voto paupertatis*. Viennae, 1743.

⁶⁰ *Schola castitatis docens actiones ...* Tyrnaviae, 1738.

⁶¹ DUFRÉNE, Maximilianus: *Sacerdos aut sanctos, aut reprobos ...* Cassoviae, 1770.

⁶² SCRIBANI, Carolus: *Adolescens prodigus succumbit vitiis ...* Antverpiae, 1621.

⁶³ ZEHENTER, Paulus: *Promontorium malae spei ... in quibus ostenditur ...* Viennae, 1643.

⁶⁴ KESSLER, Nicolaus: *Gemitus compeditorum, seu tentationes ...* Augustae, 1749.

⁶⁵ *Bellum contra hostes capitales animae ...* Tyrnaviae, 1720.

⁶⁶ BROQUARD, Jacobus: *Paedagogus Christianus ... ex sacris codicibus et SS. Patribus deprompta ...* Luxemburgi, 1629.

⁶⁷ „Documenta varia de Sanctissimo Nomine Jesu, et contra tentationes. Germanico Idiom.” L. a MKsz 1992/3. számában, a tanulmány I. részénél a 40. sz. jegyzetet, 4. A művet nem tudtam rekonstruálni.

⁶⁸ BONAVENTURA: *Meditationes vitae Christi*. A kiadást nem tudtam rekonstruálni.

⁶⁹ LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Jesu Christi redemptoris nostri ...* Lugduni, 1519.

⁷⁰ DIONYSIUS CARTHUSIANUS: *Liber utilissimus de quattuor hominis novissimus ...* Coloniae, 1578.

⁷¹ Thomas a KEMPIS: *De imitatione Christi ... libri quattuor*. Coloniae, 1711. — Uő.: *Viator Christianus ...* Tyrnaviae, 1744.

kivonatai,⁷² átdolgozásai közvetítették,⁷³ ami egyben mutatja az áramlat pálos rendi recepcióját. A *De imitatione Christi* különböző kiadásokban latin nyelven öt,⁷⁴ horvát nyelven egy példányban volt meg a könyvtárban.⁷⁵ A 16–17. századi ágostonos, karmelita, bencés, domonkos, jezsuita és szaléziánus misztikus szerzők a szerzetesi aszkézis rendi változataival árnyalták a könyvanyagot.

E viszonylagos gazdaság mellett kisebb-nagyobb hiányokat is észlelhetünk. Így például hiába keressük az állományban Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatait. Ez csak más jezsuita szerzők közvetítésével, kommentárjaival állt rendelkezésre, melyből többnyire hiányoznak az ignáci misztika elemei.⁷⁶

Az aszketikának mint rendező elvnek a differenciálódási folyamatát tükrözik a katalóguskészítés során más szakba átutalt művek, illetve azok az egyéb kiadványok, amelyek aszketikus igényt csupán áttételesen hordoznak, s mégis ide sorolták be őket. Ezeket az aszketika határterületén álló kiadványtípusokat egy-egy mirákulumos könyv,⁷⁷ bibliakommentár⁷⁸ és -kivonat,⁷⁹ prédikációgyűjtemény,⁸⁰ prédikációs kézikönyv,⁸¹ katekizmus,⁸² szerzetesi szabálygyűjtemény⁸³ és hitvédelmi mű képviseli.⁸⁴

A tartalmi sajátosságok mellett nem találtam még egy olyan szempontot, melynek alapján az aszketika szak kiadványai egységesen jellemezhetők lennének. Ennek oka az, hogy az ide sorolt műveket nem a műfaj vagy a szerkezet, hanem a közös cél határozza meg elsősorban. A továbbiakban több szempont, a műfaji, illetve szövegszerkesztési sajátosságok, a használati mód, a szerzői szándék, a kiadványtípus és a szerkezet együttes figyelembevételével a művek egy-egy jellegzetes csoportját emelem ki.

A műfajok, műfajkezdemények és a műfaj értékű szöveghordozók közül a kiadványok jelentős részére a különböző témájú elmélkedések (*meditatio*,⁸⁵ *considera-*

⁷² HESER, Georgius: *Summa theologiae ... Thomae a Kempis ... ex quatuor libris de Imitatione Christi ad hanc methodum redacta ...* Augustae Vindeli, 1726.

⁷³ SAENZ DE AGUIRRE, Josephus: *Viator Christianus ...* Tyrnaviae, 1720.

⁷⁴ A „Coloniae, 1711.” impresszumú kiadás egy, a „Tyrnaviae, 1750.” impresszumú négy példányban volt meg.

⁷⁵ L. a 13. sz. jegyzetet, *Od naszludovanya ...*

⁷⁶ ETTORI, Camillus: *Secessius spiritualis ...* Praegae, 1718. — TRINKELLIUS, Zacharias: *Major Dei Gloria ... Exercitia spiritualia. S. P. Ignatii de Loiola ... proposita.* Viennae, 1660. RMK III. 2107.

⁷⁷ VIGSIUS, Martinus: *Vallis baptismi ...* Olomucii, 1663.

⁷⁸ BOUTALD, Michael: *Consilia sapientiae ... selectaque Salamonis axiomata ...* Cassoviae, 1758.

⁷⁹ *Oracula Salamonis e proverbii ejusdem.* H. n. é. n. (18. század második fele).

⁸⁰ GÖZENBERGER, Matthaeus: *Römisch – katolischer päbstlicher Ablass ... Predigen ...* Augspurg, 1751.

⁸¹ BRANDL, Matthaeus: *Parochus meditans, seu modus pie se cum loquendi in usum maxime ruralis ...* Tyrnaviae, 1747.

⁸² *Doctrina Christiana ...* Cassoviae, 1769.

⁸³ L. a 4. sz. jegyzetet.

⁸⁴ BARCLAIUS, Joannes: *Paraenesis ad sectarios ...* Tyrnaviae, 1725.

⁸⁵ PONTE, Ludovicus de: *Meditationes de precipuis fidei nostrae mysteriis ...* Waldassii, 1733–1734.

tio,⁸⁶ soliloquium,⁸⁷ contemplatio,⁸⁸ artes,⁸⁹ deliciae⁹⁰) nyomják rá a bélyegüket. Az epikus, leíró műfajokat (lectio,⁹¹ tractatus,⁹² historia,⁹³ ostensio,⁹⁴ expositio,⁹⁵ elogium, encomium⁹⁶) a legkülönbözőbb témakörökben alkalmazták. A sermo megjelöléssel nemcsak prédikáció, hanem prózai elmélkedő kommentár értelemben is találkozunk.⁹⁷ Az auxilium,⁹⁸ consolatio⁹⁹ feladata a reménytelen helyzetben lévők, szomorúak, betegek, haldoklók lelki vigasztalása. Több kiadvány rendezőelve a rövid velős mondások (medulla,¹⁰⁰ cogitatio,¹⁰¹ axióma,¹⁰² nucleus,¹⁰³ sententia¹⁰⁴) különböző szempontú csoportosítása. A források itt többnyire az egyházatyák és a keresztény filozófusok művei, az elsődleges cél meditációs alap nyújtása a keresztény életmód kialakítása érdekében. Viszonylag ritkábban fordul elő egész művet meghatározó műfajként a fiktív dialógus,¹⁰⁵ a lelki küzdelem (certamen),¹⁰⁶ a discursus¹⁰⁷ és a reflexio.¹⁰⁸ A lelkigyakorlatos könyvek (exercitium,¹⁰⁹ praxis¹¹⁰) a különböző műfajú, különböző forrásokból származó szövegeket egy-egy témakörben leggyakrabban exemplum funkcióban alkalmazták. Természetesen nem hiányzott az állományból a legnevesebb későközépkori példagyűjtemény, a *Magnum speculum exemplorum* sem.¹¹¹ Az imádságos könyv megjelöléssel összefoglalható, nem

⁸⁶ *Fasciculus piarum ac selectarum considerationum* ... Tyrnaviae, 1690. RMK II. 1671.

⁸⁷ L. a 46. sz. jegyzet.

⁸⁸ EISENGREIN, Martinus: *Missale, hoc est ... contemplationes pie* ... Ingolstadii, 1578.

⁸⁹ NÁDASI, Joannes: *Theophilus Marianus, sive artes* ... Viennae, 1747.

⁹⁰ L. a 29. sz. jegyzet.

⁹¹ AVERANI, Giuseppe: *IX Lezioni sopra la passione di N. S. Giesu Christo*. Urbino, 1738.

⁹² MONT, Guilielmus: *Tractatus de virtute patientiae* ... Viennae, 1644.

⁹³ STANIURSTUS, Guilielmus: *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia*. Coloniae, 1681.

⁹⁴ L. a 63. sz. jegyzet.

⁹⁵ *Fontes septem lachrymarum ... expositiones* ... Augsburg, 1719.

⁹⁶ MOZIUS, Christophorus: *Tabella Mariana ... elogia, encomia, historiae et exempla*. Styriae, 1718.

⁹⁷ HIRNHAIM, Hieronymus: *S. Norberti ... sermo ad eosdem praemonstratenses filios* ... Pragae, 1676.

⁹⁸ L. az 52. sz. jegyzet.

⁹⁹ DRELINCOURT, Carolus: *Consolationes Christianae* ... Parisiis, 1665.

¹⁰⁰ BONA, Joannes: *Manuductio ... medullam continens* ... Tyrnaviae, 1730.

¹⁰¹ BOILEAU, Charles: *Pensieri scelti sopra vari argomenti di morale* ... Venezia, 1712.

¹⁰² L. a 78. sz. jegyzet.

¹⁰³ CORNER, David Gregor: *Nucleus Catholicae devotionis* ... Viennae, 1656.

¹⁰⁴ DÓNYI, Gerardus: *Funiculus triplex, ex diversis SS. PP. Sententiis* ... Posonii, 1747.

¹⁰⁵ *Colloquium inter Christum et hominem* ... Viennae, 1734.

¹⁰⁶ SCUPULI, Laurentius: *Certamen spirituale* ... Tyrnaviae, 1746.

¹⁰⁷ ZETL, Paulus: *Discursus ethici* ... Ingolstadii, 1721.

¹⁰⁸ *Reflexiones Christianae* ... Neapoli, 1757.

¹⁰⁹ RODRIGUEZ, Alphonse: *Exercitium perfectionis* ... Augustae Vindel., 1761.

¹¹⁰ *Praxis fructuose meditandi* ... Szokolczae, 1770.

¹¹¹ *Magnum speculum exemplorum*. Duaci, 1614.

túl nagy számú kiadvány a különféle alkalmakra szóló imádságok¹¹² (litánia,¹¹³ officium¹¹⁴ stb.) mellett gyakran egyéb áhítati szövegeket is tartalmaz.

A tanító, oktató jellegű célkitűzés határozza meg a kiadványoknak mintegy 15 százalékát. Ide elsősorban a katekizmusok,¹¹⁵ intézkedések,¹¹⁶ instrukciók,¹¹⁷ regulák,¹¹⁸ disziplínák,¹¹⁹ directoriumok,¹²⁰ továbbá az educatio,¹²¹ schola,¹²² dux,¹²³ consilium¹²⁴ és paraenesis¹²⁵ jellegű művek tartoznak. Ezek egyik fő jellegzetessége, hogy meghatározott társadalmi csoportokhoz (papság, misszionáriusok, katonaság, köztisztviselők, nemes asszonyok stb.) szólnak, illetve a különféle élethelyzetekre vonatkoznak.

Az aszketikus művek túlnyomó többségét sajátos kivonatolási és kompilációs technikával készítették. Ezt a módszert a különféle redactiók,¹²⁶ compendiumok,¹²⁷ documenta variák¹²⁸ és commentarok¹²⁹ tükrözik a legszemléletesebben, amelyek eredeti és másodlagos forrásokból, az eltérő igények figyelembevételével készültek. A napi rendszeres áhítatgyakorlatok, elmélkedések kedvelt szerkezeti megoldása volt az időbeli tagolás: itt a szöveganyagot különböző naptári és más időegységek (egy nap, három nap, hét nap, nyolc nap, tíz nap, egy hónap, egy év, vásár- és ünnepnapok stb.) szerint rendezték el.¹³⁰ Ezekben rendszerint különféle eredetű, műfajú és funkciójú szövegeket alkalmaztak, amelyek egyének és vallási csoportok (társulatok, kongregációk stb.) igényét egyaránt kielégítették.

¹¹² *Libellus preecatorius in usum peculiarem ... concinnatus*. Tyrnaviae, 1750.

¹¹³ ESTERHÁZY, Paulus: *Litaniae omnium sanctorum ...* Viennae, 1700. RMK III. 4168.

¹¹⁴ *Florilegium Forgachianum selectissimarum precum ...* Szakolczae, 1768.

¹¹⁵ *Forma Doctrinae Christianae ...* Cassoviae, 1741.

¹¹⁶ NIEREMBERG, Juan Eusebio: *Doctrinae asceticae, sive spiritualium institutionum pandectae ...* Augustae Vindel., 1756.

¹¹⁷ MAYR, Felix: *Divus Augustinus ... seu instructio hominis christiani*. Viennae, 1743.

¹¹⁸ L. a 4. sz. jegyzet.

¹¹⁹ BEISTEL, Columbanus: *Schola disciplinae religiosa ...* Campidonae et Augustae Vindel., 1757.

¹²⁰ TERETIUS, Gregorius: *Directorium spiritualis ...* Clari Montis, 1646.

¹²¹ NEUDECKER, Sigismundus: *Schola religiosa pro instructione et educatione Iuventutis religiosa ...* Monachii, 1757.

¹²² L. a 60. sz. jegyzet.

¹²³ PUENTE, Ludovicus de: *Dux spiritualis ...* Coloniae, 1613.

¹²⁴ BARTOLI, Daniello: *L'eterna consigliaria ...* Venezia, 1689.

¹²⁵ MANCINUS, Leopoldus: *Pia paraenesis de ... missae sacrificio*. Monachii, 1670.

¹²⁶ L. a 72. sz. jegyzet.

¹²⁷ NEUMAYR, Franciscus: *Via compendii ad perfectionem ...* Augustae-Ingolstadii, 1759.

¹²⁸ HEVENESI, Gabriel: *Flores Indici, sive documenta ...* Viennae, 1714.

¹²⁹ *I pensieri raccolti della meditazione delle dieci giornati degli esercizi di S. Ignazio ...* Florentia, 1713.

¹³⁰ ETTORI, Camillus: *Meditationes pro triduo ...* Coloniae, 1715. — NÁDASI, Joannes: *Theophilus Marianus, sive artes et exercitationes XXXI ...* Viennae, 1747.

Ez az áttekintés egyrészt rávilágít arra, hogy az aszketikus könyvanyag összetétele szoros kapcsolatban állt az ágostoni regulát követő pálos rend alapvető célkitűzéseivel, pasztorációs feladatával. A rendi hivatás célja egy 17. századi pálos szerző, Terecyszerint a csönd gyakorlása mellett az imádságos élet és a lelki könyvek olvasása, a pálos lelkeség fő jellemzői pedig a zárt életforma, a különböző lelkeségi áramlatok összekapcsolása és Mária különleges tisztelete.¹³¹ Mindez hűen tükröződik az aszketikus könyvanyagban, s felhívja a figyelmet arra, hogy speciális pálos aszketikáról csak korlátozott értelemben beszélhetünk.¹³² Másrészt a kiadványok aláhúzzák az aszketika elsődleges gyakorlati célkitűzését, melynek a tartalmi, műfaji és szerkezeti meggondolások következetesen alárendelődnek. Az ide sorolt művek többsége jól példázza a műfajok közti határok felbomlását, a vallásos műfajok felaprózódását és a tiszta műfajok helyett átmeneti formák, szövegszervező egységek előtérbe kerülését.

* * *

A szekularizált kolostori könyvtárak állományrekonstrukciója a könyv-, könyvtár- és olvasástörténet egyik ígéretes területe, s jelzi a kutatás további lehetőségeit. A rendi könyvtárak a 17–18. században katolikus területeken mind a teológiai, tudományos tevékenységnek, mind a művelődésnek alapvető intézményei voltak. Könyvállományuk tükrözi a tulajdonosok szellemi környezetét, az általuk befogadott és közvetített szellemi, lelki, művelődési áramlatokat, s lehetőséget kínál eddig kevésbé kutatott témák vizsgálatára. Ezek közül külön figyelmet érdemelnek például a szakrendszerek története és alkalmazása, a könyvhasználat, az olvasói magatartás, a belső rendi cenzúra kérdései, a könyvek beszerzésének, birtoklásának és a tőlük való megváltásnak a folyamatai, a könyvek alternatív értékelése.¹³³ A tisztázandó kérdések közé tartoznak a könyvanyag egységeinek tartalmi, szerkezeti, műfaji sajátosságai és ezek változása, a vallásos könyvek csoportjaihoz fűződő viszony alakulása és a könyvekben rögzített vallási ismeretanyag közvetítési folyamatai.

¹³¹ SZAFRANIEC, Kazimierz: *Duchowość Paulinów Jasnogórskich I połowy XVII w.* = *Studia Claramontana* 1 (1981), 166–193.

¹³² Vö. LANOWY, Wincenty: *Doskonalość chrześcijańska w świetle „Abecedarium vitae spiritualis” O. Chryzostoma Adamowicza (1608–1652)* = *Studia Claramontana* 4 (1983), 103–125.

¹³³ BÖDEKER, Hans Erich – CHAIX, Gerald – VEIT, Patrice (Hgg.): *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne.* Göttingen, 1991.

*II/1. táblázat**Az aszketikus művek külföldi szerzetesi szerzőinek
megoszlása rendek szerint*

	<i>Szerzők száma</i>
jezsuita	56
ágostonos	6
ferences	6
bencés	5
pálos	5
karmelita	4
kartauzi	4
domonkos	2
premontrei	2
barnabita	1
ciszterci	1
teatinus	1
szaléziánus	1
kapucinus	1
ismeretlen rendhez	
tartozik	1
Összesen:	96

*II/2. táblázat**Az aszketikus művek nyelvi megoszlása*

<i>Nyelv</i>	<i>Művek száma</i>
latin	211
olasz	26
német	10
cseh	3
francia	3
magyar	2
horvát	1
lengyel	1
görög	1
Összesen:	258

II/3. táblázat

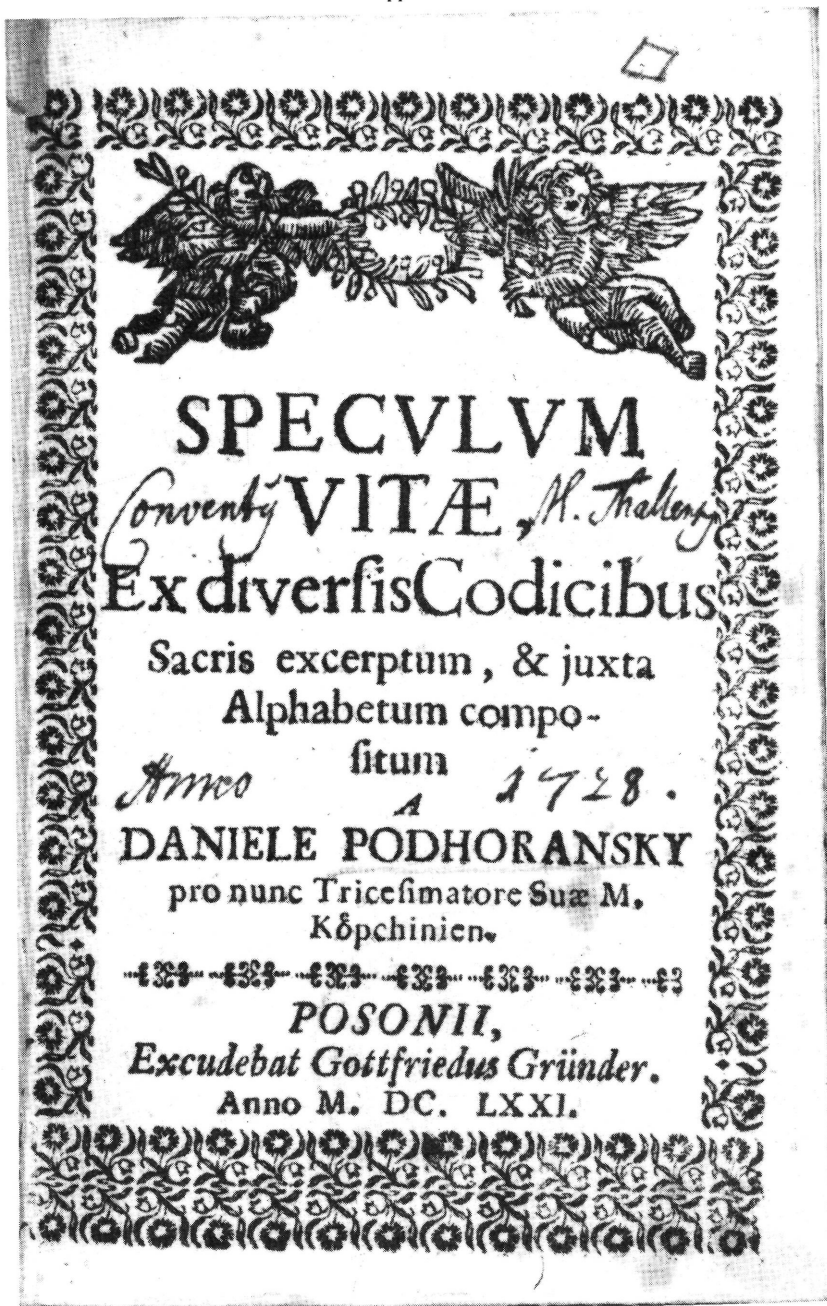
Az aszketikus művek megoszlása kötetszám szerint

Művek kötetszáma	Művek száma
1	234
2	12
3	4
4	3
5	—
6	2
.	
.	
12	1
13	1
.	
.	
21	1

II/4. táblázat

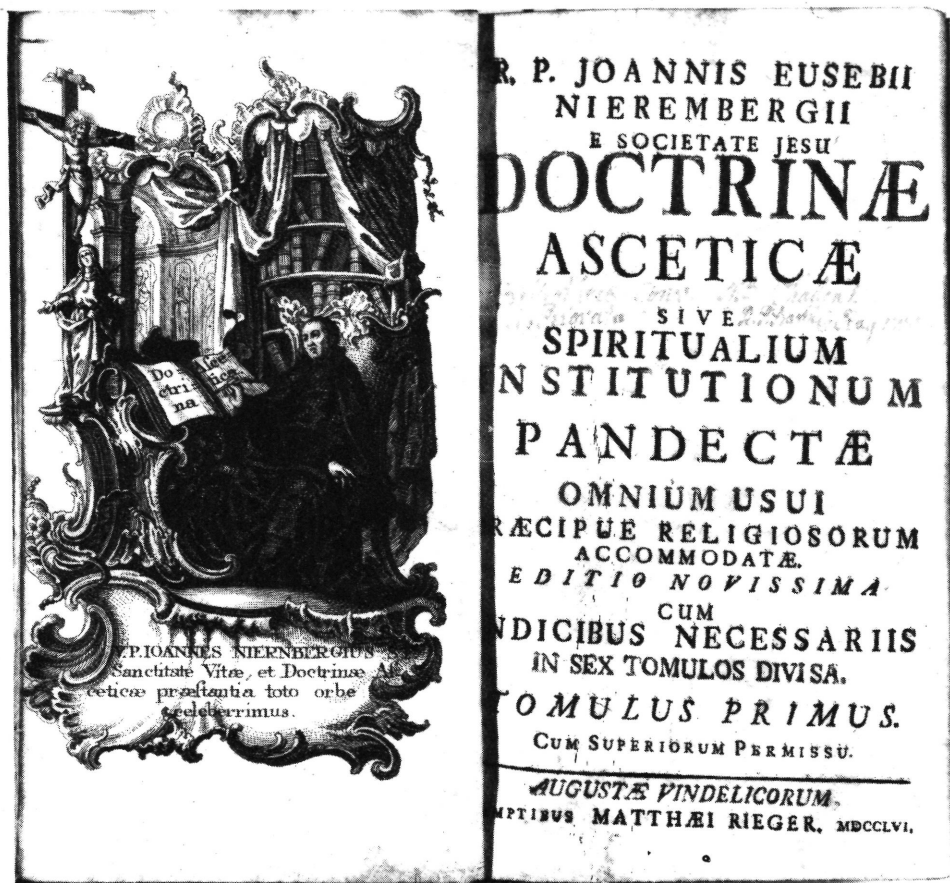
Az aszketikus művek megoszlása formátum szerint

Formátum	Művek száma
2°	10
4°	33
8°	93
12°	95
16°	19
24°	8
Összesen:	258

2. kép

Podhoransky, Daniel: *Speculum vitae* . . . Posonii, 1671. RMK II. 1286. BEK K RMK II. 238.
 Címnap máriavölgyi tulajdonosi bejegyzéssel 1728-ból.

3. kép

Nieremberg, Juan Eusebio: *Doctrinae Asceticae* ... tom. I. Augustae Vindelicorum, 1756.

BEK Ad 10037/1.

A címlapon máriavölgyi tulajdonosi bejegyzés 1766-ból, a rézmetszetű címlapelőzőken a szerző művével.

KNAPP, ÉVA

La bibliothèque du couvent pauliste de Máriavölgy au XVIIIe siècle*(Un essai de reconstruction)*

La recherche de l'histoire de la Bibliothèque de l'Université de Budapest a attiré l'attention aux problèmes de la transformation du stock due à la dissolution des ordres religieux. L'étude fait une tentative, à l'aide des sources manuscrites et des fragments de stock, de reconstruire et de présenter l'une des collections ecclésiastiques perdue du XVIIIe siècle, la bibliothèque du couvent pauliste de Máriavölgy.

A la base de l'analyse du stock, on peut constater que, sur le plan national, la bibliothèque de Máriavölgy se trouvait au niveau des bibliothèques monastiques éminentes. Malgré la prépondérance de la littérature religieuse et théologique du moyen âge et de la contre-réforme, il est digne d'attention la présence considérable de la théologie luthérienne et calviniste aussi. Le caractère de la bibliothèque de Máriavölgy a été déterminée, outre la littérature sermonnaire, avant tout par les publications ascétiques.

L'auteur essaie de s'approcher de la composition de la section de l'ascétique de la bibliothèque en présentant les auteurs, la répartition de langue des livres, le nombre des exemplaires et des volumes, les formats, les éditions, la valeur et l'usage. Cette vue d'ensemble est différenciée par une analyse des caractéristiques de contenu, de structure et de genre.

L'analyse du stock d'ascétique de la bibliothèque de Máriavölgy indique que la reconstruction des bibliothèques monastiques sécularisées est un territoire plein de promesse pour la recherche de l'histoire du livre, des bibliothèques et de la lecture.

KONCZ PÁL

Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében

(Előzetes kutatási jelentés)

Veszprém megye egykori könyvkötőinek tevékenységét, kötésmélekeit 1970 körül Sz. Koroknay Éva kezdte kutatni. A pápai Helytörténeti Múzeumban egy általános könyvkötészet-történeti kiállításon szerepeltetett néhány helyi adatot is, de megyei kutatási eredményeit nem publikálta. Egy évtizeddel később Konrad von Rabenau vizsgálta kötéstörténeti szempontból a Dunántúli Református Egyházkerület pápai Könyvtárának anyagát.¹ Kéziratos munkáját díszítmény-levonatok egészítik ki. E kötésmélekek készítési helyének kérdésében nem foglalt állást. Hogy a György helytörténet-kutató egy veszprémi könyvkötő-dinasztia, a Georgi család történetét dolgozta fel.² A magyarországi könyvkötő céhek kutatása során J. Halász Margit tárt fel megyénket is érintő, mesterekre és legényeikre vonatkozó adatokat,³ ezek feldolgozása tovább folyik. Hudi József történész-levéltáros a veszprémi könyvkötők könyvkereskedői és olvasóegylet-szervezői tevékenységével foglalkozott.⁴ Kutatásai során már eddig is számos értékes könyvkötő-adatot tárt fel, az egyes mesterek családi és szakmai kapcsolataira, társadalmi helyzetére vonatkozóan. Az olvasottságra, magánkönyvtárakra utaló adatokkal is kapcsolódik szorosabb témánkhoz. Tervezzük a veszprémi könyvkötők dokumentumainak közös feldolgozását, melynek keretében magam elsősorban a kötésmélekeket, illetve a mesterségbeli, technikai vonatkozásokat vizsgálom.

Az elmúlt évek során megyénk állami és egyházi könyvtárainak, adattárainak anyagát tekintettem át; jelenleg a jelentősebb plébániák könyvtár-töredékeinek és templomi szerkönyveinek felmérését végzem. A közeli jövőben szándékozom kísér-

¹ RABENAU, Konrad von: *Die Schmukeynbänd der Bibliothek der Reformierten Hochschule in Papa*. Berlin, 1983. I–III. Manuscript. Dunántúli Református Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemény Könyvtára (továbbiakban: DREK) Kézirattár 0.1057.

² HOGYA György: *Öt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. A Georgiak Veszprémben*. Veszprém, 1987.

³ J. HALÁSZ Margit: *Adalékok a magyarországi könyvkötőcéhek történetéhez*. III. Kézművesipar-történeti szimpózium, 1976. Veszprém. VEAB, Veszprém, 1977. 118–123.; J. HALÁSZ M.: *Céhek és manufaktúra kapcsolata és szerepe a könyvterjesztésben*. I. Nemzetközi kézművesipar-történeti szimpózium, 1978. Veszprém. VEAB Értesítő II. Veszprém, 1979. 227–229.

⁴ HUDI József: *Veszprémi könyvkereskedők a XVIII–XIX. században* = Horizont, 1988/2. 26–29. (Veszprém); HUDI J.: *A Veszprémi Olvasótársaság 1841–1844*. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 18 (1986). Veszprém, 1987. 451–473.

letet tenni a megyében egykor létezett rendi könyvtárak központi gyűjteményekbe került anyagának kutatására.

Munkám során a helyi mesterek könyvkötéseinek rendszerezett számbavételére törekszem. Célom a megismert kötésemlékek konkrét mesterekhez kapcsolása, vagy ha ez nem lehetséges: az összefüggést mutató készítmények kötéscsoportba foglalása. Természetesen csak elégséges példa-adat begyűjtésére törekszem és nem maximális kataszterre, amely minden egyes azonosítható darabot felvenne. Így kialakítható lesz egy megyei kötésadat-gyűjtemény, ami mások által is bővíthetően rendelkezésre áll. Mindez módszerében is kapcsolódik más kutatók országos kötéstörténeti gyűjtőmunkájához. Az egyes leírókartonokon a könyvészeti és kötéstechnikai adatokat tárgyfotók és díszítmény-levonatok egészítik ki. Az így kialakított adattárban mutatókkal, utalásokkal lehet a kötések közötti összefüggéseket dokumentálni. Például ugyanazon mester kötésfajtáinak összesítésével az ő szakmai szintjét állapíthatjuk meg. A kötésdíszítésben alkalmazott szerszámegegyezéseket kimutatva az örökléssel, vagy hagyatéki felvásárlással más mesterekhez kerülő díszítőszerszámok útját, divatjuk időtartamát határozhatjuk meg. A vizuális összevetés alapján feltételezhető kapcsolatok bizonyításához feltétlenül szükséges az írott adattári-levéltári és könyvbejegyzés-adatok kutatása.

Munkámban az első lépéseket a veszprémi és pápai múzeumi adattárak céhes és hegyközségi iratanyaga kötött dokumentumainak tábladíszítmény-elemzése jelentette. Kézenfekvő volt, hogy — az itteni nyomdák könyvei mellett — olyan helyi szervezetek kötetéseivel kell kezdenem, melyek már csak takarékoságból sem utaztak távolabbi városok mestereihez, ha saját működési helyükön is volt könyvkötő. A helybeli kötetés nem csupán a kevéssé igényes, illetve díszítést nem kívánó „hétköznapi” könyvekre, pl. protokollumokra vonatkozik, de a reprezentatív formát igénylő céh-rendtartásokra, privilégium-másolatokra is. Az egyes plébániák szerkönyvei kötetésénél is megkívánták az ünnepélyes, kiemelkedő díszítettséget. Ezek a kötéstáblák rendszerint nagy díszítőszerszám-készletet vonultatnak fel, s ezzel kitűnő alapot adnak az analógiák kereséséhez. Nagyobb motívumkészleten belül nagyobb számú díszítőszerszám-egyezésre van esély. Döntő a finom részletekig, olykor a szerszámkopásból, -sérülésből eredő apró hibák meglétéig terjedő azonosság.

Az egyházak, iskolák, céhek, hegyközségek és nyomdák stb. jegyzőkönyvei számos közvetett és közvetlen adatot őriznek könyvkötőkről. Gyakran név szerint megnevezik a mestert, a megbízás tárgyát, a munka árát. A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kézirattárában őriznek egy kötegnyi könyvkötői szám-lát⁵, melyeket a helybeli mesterek a Kollégiumi Könyvtár számára készített egyes munkáikról adtak; legtöbbjük saját kezű írással, ami külön becses. Az itt tételesen felsorolt címek mellett megemlíti az alkalmazott kötéstípust is. Ezek alapján számos kötetés esetében lehetséges volt a könyvtár állományában visszakeresni, azonosítani a kérdéses könyvet. Erre azokban az esetekben volt lehetőség, ha egyetlen példány volt; ha a kiadás adatai szerint volt egyetlen; ill. ha azt a duplumoknak a kontón megnevezett kötéstechnikával való egyeztetése igazolta. Így egy törzsanyag

⁵ DREK 0.973. Könyvtári számadások számla-mellékletei.

állt össze ismert nevű könyvkötőhöz kapcsolható munkákból, melyek biztos alapot jelentenek az egyezést mutató további kötésemlékek azonosításához.

A possessor-bejegyzések olykor megnevezik a könyvkötő személyét, a kötetítés árát — de ez igen ritka. A tulajdonosi bejegyzésekre akkor is figyelmet kell fordítanunk, ha ezek a néven és a megszerzés helyén, időpontján kívül mást nem tartalmaznak. Ugyanis ha a possessor helyi egyházi személyként, világi tisztviselőként, olvasottabb kismemesként stb. azonosítjuk, akkor tapasztalat szerint e magánkönyvek között is túlnyomórészt helyi kötésekre számíthatunk. Az igazolást itt is a már azonosított példányokkal való összevetés dönti el.

Korabeli ismert gyakorlat szerint könyvet a céhszabályzat értelmében könyváru-sítói, olykor antiquáriusi joggal is rendelkező, gyakran nyomdai könyvbizományos könyvkötőktől lehetett helyben beszerezni. A jelentősebb könyvtárak (főúriak, főpapiak, rendiek stb.) a nem helyi, ill. külföldi nyomdaktól, kiadóktól történő beszerzéseiket elsősorban kiadói papírborítású fűzött formában — krúdában — bonyolították, majd helybeli mesterekkel köttették be ezeket. E mesterek a nyomdaktól krúdában vásárolt készletüket saját kötésükkel ellátva értékesítették. Számos ár-adat alapján tapasztalható, hogy e korban a kurrens negyedréti könyvek átlagára és egy átlagos könyvtári kötés ára közel azonos; a kötött könyv összértéke megduplázódik.

Természetesen a helyi kötetítés alól bőven akad kivétel, hiszen pl. a pályájuk során újabb és újabb állomáshelyre kerülő rendtagok, papok, tisztviselők a korábbi helyen szerzett jó tapasztalatok alapján gyakran fenntartották továbbra is a munkakapcsolatot az addig jól „bevált” könyvkötővel. Egyes művek távoli városokban megjelent példányait gyakran már csak kötve, ottani könyvkötőktől szerezhették be. A 18. században a tihanyi Szent Benedek rend apátjai egyformán dolgoztattak pápai és veszprémi mesterekkel; adatok igazolják továbbá nagybani kötetéseiket győri és székesfehérvári mestereknél is.⁶ A hangsúly mégis a jelentős mennyiségű megyei produktum meglétére tehető, amit a tihanyi apátsági Szent Ányos templom máig helyben őrzött szerkönyveinek vizsgálata is megmutatott.⁷

Az ismertetett módon helyiként igazolt, kiemelkedő színvonalú kötészoport a 18. századi rekatolizáció plébánia-újjászervezéseivel, ill. -alapításaival összefüggő, templomfelszerelési hullámban megszerzett velencei misekönyvekből áll elsősorban. Többségük a Belloniana és Pezzana nyomdákból származik. Az említett tihanyi példányokon kívül a felsőörsi Szent Mária Magdaléna préposti templom szerkönyvei, a Pápa belvárosi Szent István vértanú plébániatemplom és a Veszprém Egyház-

⁶ SÖRÖS Pongrácz: *A tihanyi apátság története II.* In: *A pannonhalmi Szent Benedek Rend története XI. Bp. 1911. 678, 679.*

⁷ Például: *Missale Monasticum . . . sub Regulam S.S.P. Benedicti.* Velence, Balloniana nyomda, 1765. Possessor: „Ecclesiae Tihaniensis Ord.S.P.Ben. [1]780.” 235 × 322 mm táblaméretű sötét olajzöld bastarde egész bőrkötés hullámsávossal vaknyomással barkázva és aranyozva. Egyező szerszámkészletű és technikájú analóg kötés pl.: „Eccl. Tihaniensis Ord.S.P.Bened.Ex Cadem Ecclesiam Öreg-Lakiensem.” Táblaméret 237 × 334 mm. Fekete bastarde egész bőrkötés azonos módon barkázva, aranyozva. Előzők repülőlap utáni szennylapja 1831-ben készült. Fenti misekönyvek könyvkötőjének feloldása: korábbi kimutatható előzmény nélkül 1833-ban a tihanyi apátság Franz Gründler veszprémi mesternek 30 forintot fizetett két *Missale* bekötéséért. Gründler az egyetlen könyvkötő, akivel élete végéig, 1844-ig kötetnek ebben az évtizedben. Forrás: Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban VeML) Tihanyi Bencés Apátság levéltára, gazdasági iratok. Manuale Perceptor. et Erogatione 1833–1849. 12–225.

megyei Róm. Kath. Püspöki és Káptalani Könyvtár különféle megyei provenienciájú misekönyvei vonhatók be a kötéscsoportba. Számos elsődleges forrással igazolt más helyi könyvkötés díszítésének mintakincs-egyeztése bizonyítja ide tartozásukat.

Munkám során gyakran döntő szerep jutott a korábbi években általam már feldolgozott Veszprém megyei, 18–19. századi papírmalmok készítményei ismeretének.⁸ Ugyanis a könyvkötések előzékpapírként, érthetően, főleg e helyi papírmalmok produktumait használták a megyei könyvkötők. Mivel az előzék a könyvtesttel és a kötéstáblával összekötő-elemként szoros funkcionális egységben van, csakis azonos korú, elsődleges lehet. Kicserélése észrevehető lenne, de indokolatlan; javításra szorulván az új kötés minden eleme új lesz. A papírok vízjeleinek és más technikai adatainak ismeretében lehetséges azonosítani, de legalábbis jól megközelíteni a kötés készítésének időpontját.

A 18. század folyamán számos német ajkú mester telepedett le Magyarországon. Ismert, hogy az itthon született legények külföldi tanuló éveiket elsősorban német és osztrák városokban töltötték. Veszprém megye kötésemlékei jól példázzák, hogy a hagyományok révén kialakult útvonalon vándorló legények, ill. az így teremthető kapcsolataikat később is megtartó mesterek, a vésnők-központokban megvásárolva díszítésszámaikat, munkáik mintakincsében, de alkalmazásuk ízlésében is döntően német-osztrák hatást mutatnak. Gyakran pontos díszítésszám-egyeztések igazolják mestereink kapcsolatát, lényegében azonos vándorútját a bécsi, pozsonyi, nagyszombati stb. könyvkötőkével. Vaknyomáshoz, aranyozáshoz használt kézibélyegzőik, sávozóik, görgetők és kliséik gyakran azonos, vagy azonos mintát követő vésnőknél sokszoros példányban készült típusok. Ennek a természetes ténynek adatolt illusztrálását bécsi és veszprémi kötések közötti analógiák példáival későbbi közlésben szándékozom bemutatni. E számszámvésetek a nyomdászok tipográfiai könyvdíszzeihez, cífráihoz hasonlóan a nemzetközi korízlést tükrözik. A kortárs mesterek divatos kötései olykor az összetéveszthetőségig hasonlítanak egymásra, akár pl. Győrben készültek, akár Pápán. Helyhez és személyhez kötésük pusztán a díszítés stílusa alapján lehetetlen — legfeljebb a motívumok kompozíciós alkalmazása, a kötéselemek technikai részletei, vagy a színösszeállítás mutat egyéni jegyeket. Olykor egy-egy díszítőelem kitüntetetten gyakori alkalmazása hívja fel magára a figyelmet, impulzust adva a párhuzamok kereséséhez. Mindezek érzékeltetik az elsődleges írott forrásadatok jelentőségét, hiszen gyakran kizárólag ezek bizonyítják, hogy az addigi általánosságokkal megelégedő tipologizálás „tipikus bécsinek” vagy „jellegzetes nyugat-magyarországinak” minősített példányai történetesen éppen Veszprém megyében készültek. A barokktól a copfon, az empire és klasszicista stílusdivatokon át a helyi kötések is rendre, megkésettéssel nélkül követik koruk ízlését. Kifejezetten régies megjelenést inkább csak egyes céhiratok kötései mutatnak, amiben a céhek mindenre kiterjedő erős hagyomány-féltése játszhatott szerepet.

⁸ KONCZ Pál: *Pápa XVIII. századi papírmalma*. MTESz Papíripari hagyományok védelmét szervező bizottság közleményei. 17. Bp. 1986; KONCZ P.: *Igal (Pápa) XIX. századi papírmalma*. Ua. 18. Bp. 1987; KONCZ P.: *Sóly papírmalma 1790–1851*. Uo. 25. Bp. 1989.

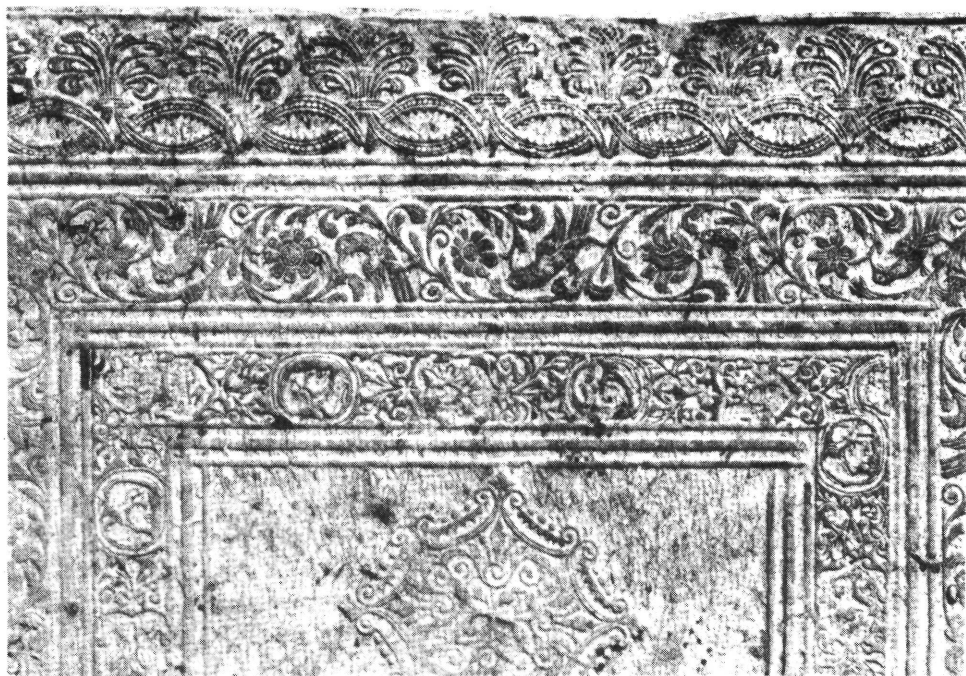

1. kép

A pápai-ugodi Eszterházi Uradalom V. sz. birtokkönyvének kötéstábla-részlete. Pápa, 1730 körül

Mindez azonban a 18. század első felére területünkön kevésbé áll. Pápán 1710 és 1760 között mutatkozik egy kötécsoport, melynek példányai a korábbi két évszázad későreneszánsz német és németalföldi protestáns könyvkötészetének díszítőelemeit mutatják a tradicionális, ún. levéltári kötések szokott kompozíciójában. Ezen vaknyomással díszített fehér timsós sertésbőr- és sötétbarna juhbőrkötések mestere feltehetőleg még egymaga működött, konkurencia nélkül. Nemcsak a városi szervezeteknek — céheknek, hegyközségnek — dolgozott, de egyformán foglalkoztatta a város földesura: az egri püspök gróf Eszterházi Károly; a plébánia; a rendházak; valamint a református gyülekezet és Kollégiuma. Ez az anakronisztikus megkészttség mutatkozik meg pl. a pápai ferencesek 1735-ben készült kézirat *Antifonarium*ának kötéstábláján⁹ is, ahol az evangélisták és attribútumaik medaillon-képeivel díszített görgetős keretezésben a táblaközépen olyan rombikus arabeszk-klisé szerepel, mely az előző évszázad német és németalföldi kötéseinek jellegzetes eleme. Ezekről a szoros egyezést mutató kötésemlékekről, még ha pl. a helyi uradalom birtokkönyveiről, vagy a városi Református Ekklezsia I. Anyakönyvéről van is szó, kezdetben fel sem tételeztem, hogy helyben készült munkák. Az egyes könyvek könyvtest- és előzékpapírai papírtörténeti vizsgálata e kötécsoportnál is megerősítette a helyhez-kötést, ugyanis a városban 1729 és 1766 között fennállott papírmalom készítményeiről van szó.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Ms.Mus. IV.798. Könyvtestének és előzékének azonos papírja pápai készítmény Andreas Clauss malmából.

2. kép

A pápai Református Gyülekezet I. sz. vegyes anyakönyve kötéstáblájának részlete. Pápa, 1730 körül

3. kép

Pápai Ferences Antifonárium kötésén szereplő díszítmények levonatai. Pápa, 1735.

A történeti Veszprém vármegye és a mai közigazgatási terület határa nem azonos; a Balaton-felvidék sávja túlnyomórészt Zalához tartozott. Ezért sincs szándékomban Keszthely és Tapolca könyvkötészeti kutatása. A sümegi Szent Ferenc rendi könyvtárból származó eddig megismert néhány 18. századi kötésemlék viszont Pápán készült munkának bizonyult.¹⁰

Pápán és Veszprémen kívül a tárgyalta időszakban két helységben működött még könyvkötő: Várpalotán és a református kisnemesi lakosságú Szenkirályszabadján, amelynek magas színvonalú egyházi iskolája is volt.

A 18. század közepén e faluban két mesterről tudunk; egyikőjük utódai már Veszprémbe telepedtek le. Figyelemre méltó, hogy Pápán és Várpalotán is volt egy-egy zsidó könyvkötő. Mindkét városnak számottevő lélekszámú zsidó iparos-kereskedő lakossága magyarázza ezt. A mesterek között gyakran találunk nemeseket. Ezen adatok részletes ismertetését, értékelését, a könyvkötők társadalmi szerepét a későbbiekben Hudi József szándékozik feldolgozni. Ezúttal csak néhány érdekesebb példát említek.

Egyes könyvkötők világlátottságuk, olvasottságuk, tisztas életvitelük és munkájuk révén hamar kiemelkedtek és köztisztelést élveztek. Szépen példázza e megbecsülést nemes Szombati Pál pápai református könyvkötő ifjú házasságkötése a gárdonyi Kaszap Erzsébettel, ahol a kérő Tóth Ferenc filozófia-professzor, a kiadó pedig Mándi Márton István filozófia-professzor; mindketten a pápai Református Kollégium tanárai (1815).¹¹ Mándi Márton István kora egyik kiemelkedő tudású polihisztor; Tóth Ferenc, a későbbi püspök pedig ebben az időszakban (1802–1817) a Bibliotéka vezetője. Kettejük közös erőfeszítése révén a kollégiumi könyvtár e periódusban élte virágkorát.¹²

Veszprémbe Vásonyi István református nemes mester emelkedik ki a város társadalmában a 19. század első felében; élete delén több jelentős köztiszttséget kap. Tagja a városi tanácsnokok testületének, jelentősebb vagyona tesz szert. Jövedelmét — társaihoz hasonlóan — elsősorban könyvkereskedői tevékenysége biztosítja.¹³

A céhes rendszer válságát, majd megszűntét követően az új ipar- és kereskedelmi törvények lehetőségeit megragadva a múlt század második felében már új típusú vállalkozók emelkednek ki a könyvkötők közül, akik kiadóként, nyomda- és lap-alapítóként, kereskedőként bővítik tevékenységüket. A nyomdai-kiadói tömeges könyvkötések immár „névtelen” előállítói, az ideig-óráig egyedi kézi kötéseiből még szerényen megélő tradicionális könyvkötő, harmaddikként pedig a kiadó-vállalkozó-kereskedő mester, aki fokozatosan felhagy a szorosan vett szakma saját kezű művelésével: egy-egy rétegét képezik ők a századvég könyvkötőinek.

¹⁰ Például a sümegi Szent Ferenc rend kolostorának jegyzőkönyve, melynél a possessor: „Liber sic Comparatus est Pro Chordigeris inseribenchitis sub Directorata P. Alberti Vida Anno 1764.” VeML. XII. 12. 50.

¹¹ Pápai Református Egyház IV. sz. kereszteleési anyakönyve, 290.

¹² SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története* = MKsz. 1986/2–3. 155, 161.

¹³ HUDI J.: *i. m.* (1988) 28.

<i>Évtizedek</i>	<i>Pápa</i>	<i>Veszprém</i>
1690–1710	—	1
1710–1740	1	1
1740–1750	1	3
1750–1760	2	3 (4)
1760–1770	2 (1)	3 (2)
1770–1780	2 (1)	2 (3)
1780–1790	2 (1)	3
1790–1800	3	3
1800–1810	5	3
1810–1820	7	5
1820–1830	6 (5)	7 (4)
1830–1840	6 (4)	6 (5)
1840–1850	8 (4)	6 (5)
1850–1860	4 (3)	6 (5)
1860–1870	5	6 (5)
1870–1880	6	6
1880–1890	5 (4)	6
1890–1900	5	6

Az idők során rendre készült különféle összeírások feltárása lehetővé teszi, hogy megállapíthassuk: adott időszakban hány könyvkötő működött egyszerre, egy helyen. Az egyes összeírások forrásértéke nem egyforma; csak összevetésükkel, illetve a más forrásokból vett adatokkal összehasonlítva rajzolható reális kép. Ha az így összesített előfordulási adatokat kivetítjük egy évtizedenkénti bontásban vett táblázatra, akkor jól szemlélhető a létszámnövekedés üteme. Bizonytalanságot, pontatlanságot okoz, ha egy adott évtizeden belül több adott mester működése nincs egymással átfedésben, hanem pl. az egyikőjük tevékenységének megszűnte után kezdődik csak a másiké.¹⁴ E fenti megfontolást tükrözik az alábbi táblázatban szereplő, zárójelbe tett számok, melyek a ténylegesnek, valósnak vélt számadatot jelzik; a nyitott számok az összesített, de kérdéses mennyiséget adják: hány könyvkötő élt és működött egyszerre a megye két nagyobb városában.

Az összeírások nemcsak számadatokat tartalmaznak. A Helytartótanácsnak 1813-ban a céhek rendszabásainak egységesítése, revíziója érdekében kiadott rendelkezésre felülvizsgálták a helyi céhes iparok artikulusait és működési viszonyait. A helyi céhrendtartások korrigálásra és megújításra történő előterjesztése során a helytartótanácsi általános rendtartást¹⁵ kellett alkalmazni. Az ide kapcsolódó irattanyagban¹⁶ azt regisztrálták, hogy a megye könyvkötői nem kérnek privilégiumot, mivel a „Pest, Buda és Pozsony városi céhekhez tartoznak s így oda utasíttatnak.” Mestertaxaként a szokásos mestermunkák elkészítése után 30 forintot szoktak fizetni, s ezt most a Helytartótanácsi Példázatban megszabott 25 forintra kell leszállítani. A szokott (inas-) tanítópénz mennyiségét itt nem nevezték meg. A veszpré-

¹⁴ Például: Veszprém 1840–1850 között lezajlott generációváltás során négy korábban aktív mester hunyt el s négy új kezdett működni. Rajtuk kívül mintegy 6–8 legény megléte is kimutatható.

¹⁵ *Közönséges Czéhbeli Czikkelemek ... czéhek számára.* Buda, 1813. Veszprémi Laczkó D. Múzeum (továbbiakban LDM) céhtörténeti adattára: 70.1128.3.

¹⁶ LDM 70.1107.4.; 70.1167.4.; 70.1168.1.

mi adózó lakosság összeírásakor 1827-ben részletesen meghatározták a mesterek anyanyelvét, segédek számát, családi viszonyait. 1848-ban a 11 fő könyvkötő (5 mester; 3 legény; 3 inas) mindegyike írástudó, de iparrajzot nem tanulnak. A legények keresete 40 krajcár, teljes ellátás mellett. Betegsegélyező szervezetük nincs. Az anyagszükségletükre, készleteik értékére vonatkozó kérdésre nem tudtak megfelelni, annak állandóan változó volta miatt. Piacukként a helybeni, műhelyből történő árusítást és a vásárokat jelölték meg. Könyvkészletüket elsősorban Pestről szerezték be, ahonnan egyszerre 6–800 példányt vásároltak krúdában, majd bekötve árusították ezeket.¹⁷

Az alábbiakban közlöm a kutatás jelenlegi állását tükröző mester- és legénynévsort a megyei előfordulás, illetve a rendelkezésre álló anyakönyvi adatok évszámaival.¹⁸

Pápai mesterek:

1. Név szerint még ismeretlen mester, kb. 1710–1765 között.
2. Kopperger Antal, 1759.
3. Zsoldos György, nemes, 1773. Elhunyt 1807 előtt. A budai Egyetemi Nyomda bizománya.¹⁹
4. Zsoldos György, ifjabb, 1813.
5. Zsoldos Julianna: ifjabb Zsoldos György felesége, 1822–1827.
6. Gálfy István, 1794–1795.
7. Szép Miklós, nemes, református. Vándorlása során Debrecenben 1769-ben,²⁰ Veszprémben az 1787. és 1788. években fordul meg; 1797-ben mint mester él.
8. Kelemen József, nemes, 1802. A család a Kristóf utcában lakott. Elhunyt 1834-ben.
9. Kelemen Józsefné, Wilman Erzsébet özvegyként, 1838.
10. Kelemen Márton, Kelemen József fia, 1818–1840.
11. Kelemen Márton, ifjabb, 1820-ban született. Könyvkereskedéssel is foglalkozott, 1848-ban nemzetőr.
12. — — —, Salamon 1806-ban a zsidóság összeírásában.
13. Nimetz, Martin német ajkú mester 1808–1812.
14. Szombati Pál, nemes, református. 1804–1805-ben Szombathelyen vándorol, ezután „Veszprémbe szándékozik letelepedni” — ennek nincs nyoma. 1815–1846 között Pápán működik. Egyetemi Nyomda bizománya.
15. Szombati Károly, Szombati Pál fia, 1837.
16. Mohácsi Mihály, 1817–1859.
17. Balogh András, nemes, evangélikus. Pápán 1819-ben, Körmenden 1824–1826 között említik.
18. Tüske István, 1842.
19. Farkas Ferenc, 1845. Könyvkereskedő is.
20. Jeske József, 1851–1855.
21. Reichenfeld Lipót, zsidó, született 1813-ban. Singer Száli nevű feleségével együtt dolgozott 1851–1864.
22. Reichenfeld Gábor és Jakab, Reichenfeld Lipót fiai utódokként, 1864.
23. Skolnik Mihályné, Anna, könyvkötő-özvegyként 1860–1878. Kereskedőként is működött.²¹ Valószínűleg id. Skolnik Mihály nyitrai származású győri mester (1798) menyecéje.

¹⁷ LDM uo.

¹⁸ A névsor forrásainak tételes közlése e helyen túlterhelné a jelenlegi keretet. A veszprémi adatok jelentős része HUDI József kutatásaiból származik; közlésükhöz való hozzájárulását e helyen is köszönöm.

¹⁹ J. HALÁSZ Margit szíves közlése, a további bizományosi adatokkal együtt.

²⁰ J. HALÁSZ Margit szíves közlése.

²¹ VARGA Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Bp. 1980.

24. Nobel Ármin, 1864–1865. Könyvkereskedést 1878-ban, nyomdát 1879-ben nyitott; ennek kötészetét 1883-ban indította be. 1912-ben hunyt el.²²
25. Poppy Mátyás, 1866–1884.
26. Barla János, 1871.
27. Mayer Adolf, 1875–1890 között könyvkereskedő is. Élt: 1848–1918.

Pápán megfordult, ill. itt élt legények:

1. Gönczi Szabó Ferenc, 1757-ben Debrecenben járt
2. Simon Efraim győri (szül. 1754), Zsoldos Györgynél: 1787–1789.
3. Kollath [Koblath?] István, 1793-ban Debrecenben.
4. Tölpp József, pápai születésű, 1807-ben Veszprémben dolgozott Franz X. Baumaister mesternél.
5. Földesi József keszthelyi legény 1823-ban Páparól nősült.
6. Gaál János, nemes, 1830.
7. Gaufl Lipót, 1848-ban Rauchenfeld Lipót mesternél.

Veszprémi mesterek:

1. Név szerint még ismeretlen mester, 1696–1740.
2. Etkey István, 1747. Elhunyt 1760-ban.
3. Juhász Sámuel, 1747. Élt: 1709–1784.
4. Szerényi György, 1748-ban áttelepülését kérte Székesfehérvárra. 1754-ben hunyt el, Veszprémben özvegyét 1756-ban említik.
5. Patkó József, 1756.
6. Baumaister, Franz Xaver, német ajkú, 1760–1807. Az Egyetemi Nyomda bizománya. Élt: 1745–1808.
7. Baumaister, Joseph, 1785-ben legény Horváth Mihálynál Veszprémben; 1786-ban az Egyetemi Nyomda adósa; 1788-tól letelepedett polgár Székesfehérváron.
8. Horváth Mihály, nemes, református. 1787-től Veszprémben megtelepedett Ferenc testvérével együtt; Szentkirályszabadjáról jöttek. Élt: 1742–1812.
9. Horváth Ferenc, nemes, református, 1817–1818-ban „öreg”-ként említve.
10. Horváth Ferenc, ifjabb, nemes, református. Könyvkötőként kérdéses. Élt: 1789–1863.
11. Gründler, Anton (Rundl Antalként is), 1807-ben telepszik le, F. X. Baumaister utódaként. 1839-ben csak az év negyedében aktív könyvkötő. Élt: 1783–1846.
12. Gründler, Franz, 1806-tól haláláig: 1845-ig aktív. Városi és vármegyei szervezeteknek; a püspöki és káptalani könyvtáraknak; a zirci Ciszterci és a tihanyi Szt. Benedek rendi Apátságnak is dolgozott.
13. Csehszjártó István, református. Élt: 1801–1848.
14. Stojanovics György, nemes, 1815.
15. Kálmán János, 1818–1819.
16. Vásonyi István, nemes, református. Az Egyetemi Nyomda bizománya. Könyvkereskedő, köztisztviselő is. Élt: 1790–1847.
17. Till József, r. katolikus, 1820-ban évnegyedes. 1846-ban hunyt el.
18. Till Antal, r. katolikus, 1839–1847. Franz Gründler halála után a tihanyi bencés Apátságnak is dolgozott. 1810 körül született.
19. Kringler Ferenc, 1827–1828. (F. Gründler elírása?!)
20. Simon József, református. Élt: 1846–1879.
21. Georgy, Ludwig, később Georgi Lajos, r. katolikus, berlini születésű, 1846-ban megtelepedő, 1852-ben kiadóként is próbálkozó mester. 1855-ben kölcsönkönyvtárat alapított. György Lajosként említik, mint a tihanyi Apátság megbízottját. Élt: 1815–1872. Halála után özvegye kereskedőként szerepel.²³
22. Georgi Károly, Georgi Lajos fia, élt: 1849–1916.
23. Bajnóczi Sámuel, 1847–1851.
24. Jádi József, református, 1847–1849. Élt: 1824–1893.

²² SZEGLETI Ildikó: *Veszprém megye nyomdászata 1860–1920*. Veszprém, 1978. 172.

²³ HOGYA Gy.: *i. m.* 9, 31. Kiadói próbálkozására példa: Veszprémben nyomtatott vándorkönyv („Verlag von Ludwig Georgy”) LDM 70.1123.1.

25. Schvammer János, r. katolikus, élt: 1853–1877.
26. Polonyi György, 1857.
27. Krauss, Herman, később Krausz Ármin, 1850–1885. 1869-től nyomdatulajdonos könyvkereskedő is. Kölcseykönyvtárat alapított 1876-ban.
28. Krausz, József, Krausz Ármin fia, 1885–1939. Könyvkereskedő és nyomdatulajdonos.
29. Lange, később Láng Lajos, 1881-től.
30. Gibicz Vencel könyvkötő özvegye, 1884.

Veszprémben megfordult, ill. itt élt legények:

1. Valesius Sámuel, Veszprém után Debrecenbe megy: 1745.
2. Veszprémi Mihály, veszprémi születésű, Debrecenben: 1748.
3. Orosz, Michael, veszprémi születésű, Debrecenben: 1755.
4. Szilágyi István, Veszprém után Debrecenben: 1778.
5. Strombacher, Oswald, Würzburgban született 1764-ben. 1788-ban fél évet töltött Pesten, majd két hetet Veszprémben.²⁴
6. Tölpp József, veszprémi születésű. 1807-ben Baumaisternél, később Pápán dolgozott.
7. Ramasetter, Karl, 1848–1849. Azonos nevű nyomdatulajdonos Veszprémben 1847-től; fia (?).
8. Ratzka Ferdinánd, 1848–1849-ben Georgi Lajosnál.
9. Frájnfeldt, Simon, uo. Prágában született 1820 körül.
10. Steiner Ignác, zsidó, a Veszprém megyei Ócs faluból. Veszprémben dolgozott 1848-ban.

*Horváth Mihály és Horváth Ferenc veszprémi mesterek műhelyében járt legények:*²⁵

- 1786: Béládi István; Bíró Dániel; Sallai Zsigmond; Drojer Máté; Riester, Gaspar.
 1787: Nemes Szép Márton (Pápáról); Prassol Dániel; Szabó Benedek; Ilovai János; Magyar János.
 1788: Placher, Johann; Balás Sándor; Cseke Ferenc; Fábian József.
 1789: Lendl, Fridrich.
 1790: Szőlősi János; Rekettye Antal.
 1792: Votmits, Joseph.
 1793: Szabó Benedek (másodszor!)
 1794: Debreceny József
 1795: Strick, Anton
 1796: Lehner Pál; Pael vagy Pavel, Johann; Szentmihályi György.
 1801: Wilt, Franz.

Szentkirályszabadjai mesterek:

1. Horváth György, nemes, református, 1760.
2. Gombos László, 1793.

(Vár)palotai mesterek:

1. Rick [?] „RÉK JUDAEUS COMPACTOR” zsidó mester, 1828.
2. Hegedűs János, várpalotai születésű mester, 1852-ben a Budai Céhfőláda által felszabadítva.

A 25 vándorlegénynevet szolgáltató veszprémi Horváth-féle számadáskönyv²⁶ figyelemre méltó adalékokkal szolgál a legények nevein kívül is, kiket „Deák uram”-nak tituláltak. A legények „conditioban” voltak – tehát megegyezés, alku szerint megállapított hetibért kaptak, ügyességük, gyakorlottságuk függvényében. Rendszerint egy forint körüli összeget: 1 f 15 xr; vagy 20–25 garas, vagy 3–4 máriás kész-

²⁴ KONCZ P.: *Würzburgi könyvkötőlegény Veszprémben 200 évvel ezelőtt.* = Múzeumi Diárium. Veszprém megyei múzeumi napló az 1989. esztendőre (2.) Veszprém, 1989.

²⁵ Horváth Mihály és Horváth Ferenc könyvkötői számadáskönyve: *Protocollum ab A^o 1785.* VeML. XV. 2. d.

²⁶ L. a 25. sz. jegyzetet.

pénzt „bor nélkül”.²⁷ A mester a legénynek olykor bort, leveles dohányt is adott, amit pontosan regisztrált. A legények legkevesebb két hetet töltöttek a mesternél, ami a kötelező minimum. Olykor eleve hosszabb időben állapodtak meg, esetleg egy adott idő múlva újabb és újabb hosszabbításban megegyezve, 2–4 hetenként kapta meg a legény a hetibért. Gyakran előfordult, hogy „a legénynek benn maradt forintja” — hamarabb odébbállt a megállapodás lejártánál. Nemes Szép Miklós legény-nél feljegyezték, hogy kapott a béren felül a mestertől kötényt, pálinkát és tükröt. A tükör és szemüvegtek mellest ott szerepelt a könyvek, kalendáriumok mellett a könyvkötő áruai között a vásárban és a műhelyben is. A veszprémi „Papok Vásárakor”, Máté-napkor szerezte be a füstöltnivaló faddi dohányt mester és legénye. Anyagbeszerzésre, kötni-árusítani való könyvek felvásárlására a megbízható legényt küldték el Pestre, Győrbe. A könyvkötéshez szükséges anyagokat „jóságnak” vagy „matériának” nevezték. (Jóság pl. a kapocs, melyet a táblák összefogására szolgáló szíjakra szereltek s készen, tucatban vásároltak, bár maguk is készítettek ilyet. Matéria a papír, bőr, lemez stb.)

A számadáskönyv és más források helyi nyersanyag-, technika- és készítmény-áradatait külön közlésben fogom ismertetni, korabeli műhelyfelszerelést lajstromozó hagyatéki iratokkal együtt. Ez alkalommal csak általánosságban utalok további kutatási részterületekre.

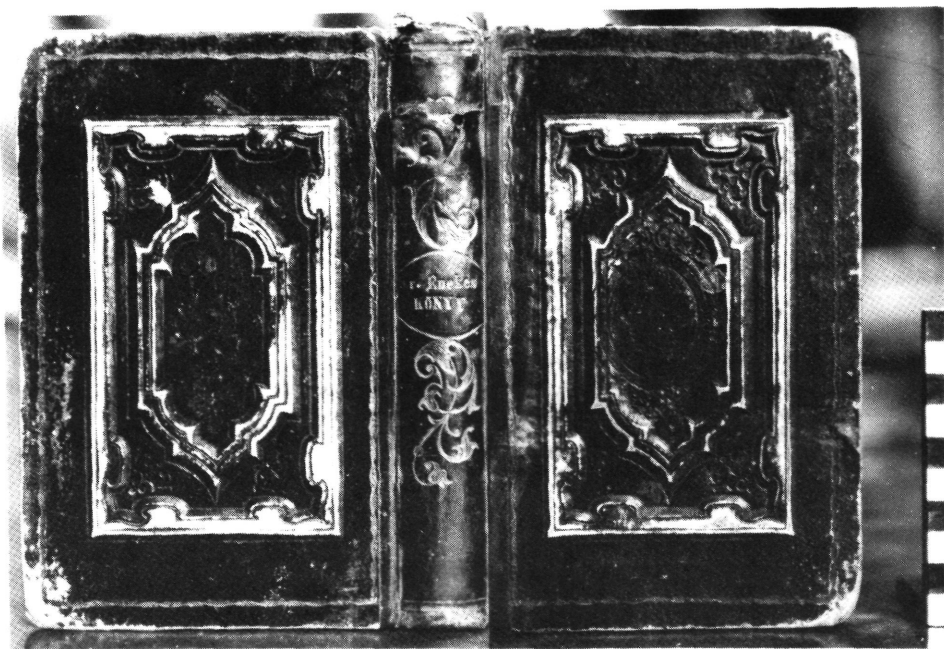
Veszprém és Pápa fejlett, nagy műhelylétszámú bőrfeldolgozó ipara helyben biztosította finombőrök beszerezhetőségét. Cserzővargák, fehértímárok, kordovánosok és tobakok mindkét városban működtek; gazdag készítményskálájukat a megyei árszabások jól tükrözik. A 18–19. században divatozó dúcnyomott, színes papírtápetákat készen vásárolták. A korábban népszerű, színezett papírra aranyfestékkel nyomott, ún. augsburgi típusú díszpapírokat fokozatosan szorították ki a kétszínnyomott német–osztrák készítmények. Megyei anyagunkban számos olyan mustrájú borító- és előzékpapír fordul elő, melynek konkrét bécsi analógiáit azonosíthatam.²⁸ Ez természetesen nem zárja ki, hogy ilyen festett–nyomott díszítópapírokat helyi kékfestőkkel, vagy tőlük vett nyomódúccal, illetve saját készítésű formával maguk a könyvkötők is készítettek volna.²⁹ Egyéb technikával pedig bizonyosan festettek borítópapírokat, pl. a félbehajtással önmagára visszanyomott keményítős fedőfestéssel foltszerű, szabálytalan mintázatú egyszín-lapokat; úsztatott festékekkel márványozott többszín-díszítésű papírokat állítottak elő.³⁰ Papírt közvetlenül a pa-

²⁷ J. HALÁSZ M. szíves szóbeli közlése szerint a „conditios” legény kifejezésen a debreceni könyvkötők azt értették, hogy az illető vándorlegény érkezése, munkába állása előre megbeszél, vagy levélben előre intézett.

²⁸ *Europäische Buntpapiere – Barock bis Jugendstil*. Ausstellungskatalog. Österreichisches Museum für angewandte Kunst, Wien–Innsbruck, 1985. Taf. 14., Nr. 227 analógiája pl. az OSzK Regulý Antal Könyvtára, Zirc: 58.124. (1794); ill. Nr. 229. analógiája pl. a Veszprém Egyházmegyei Püspöki Könyvtár Koller-gyűjteményében: 14647. (1798); DREK. J.1120. (1792). A példák illusztrálására és bővítésére későbbi közleményben kívánok visszatérni.

²⁹ Hazai példa: DOMOKOS OTTÓ: *A magyarországi kékfestés*. Bp. 1981. 66–67.

³⁰ SIMON Imola: *Festett előzék- és borítópapírok a 18–19. században*. Kézirat, 1975. Központi Múzeumi Igazgatóság Restaurátor Osztálya, adattár: 5857/80. sz.

4. kép

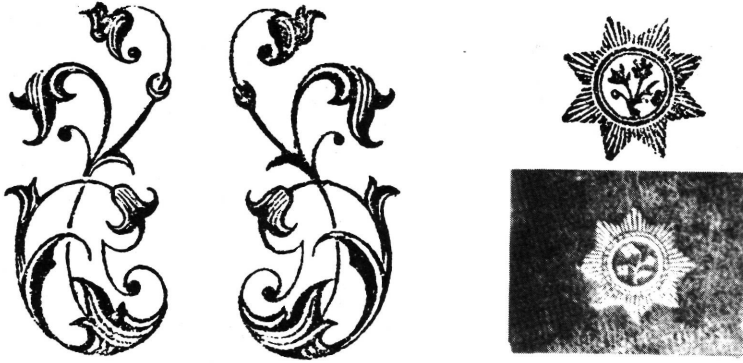
Evangélikus Énekes Könyv. Magyar-Óvár, 1871. Korabeli pápai kötés

pírmalmokból; az innen vásárló könyvkötőktől; valamint önálló vegyeskereskedőktől lehetett beszerezni. Papír-, könyv- és írókereskedésre specializálódott boltok a megyében csak a múlt század második felében alakultak.³¹ Kötéstáblákhoz való papírlemezt és kartont mindhárom megyei papírmalom készített. Festékek, színezékek forrásáról még nincs semmilyen adatunk, de feltehetőleg másodkézből, közvetítő kereskedők útján jutottak mestereink hozzá.

Az alkalmazott könyvkötőanyagok, technikák felhasználásában olykor csak apró részletek térnek el a megszokottól, s analógiáik segítenek az egy mesterhez köthető darabokat felfedezni. E tekintetben a színezésnek, anyagfestésnek nagy szerepe van, pl. egy határozottan karakteres kötéscsoportban az akkor általános vörös metszés-festéstől eltérően a citromsárga és a halványzöld színek jelzik az illető mester „különc” ízlését. Ugyanő a kötésbőr halványbarna alapszínezése mellett egy erőteljes, feketésbarna utánszínezést alkalmazott kötésgerincein, néha csak egy-egy bordaközi gerincmezőben, vagy csak a lábnál és fejnél lévő orommezőkben.³² A könyvtest ormain az oromszegők készítéstechnikájában is egyéni ötletesség kevere-

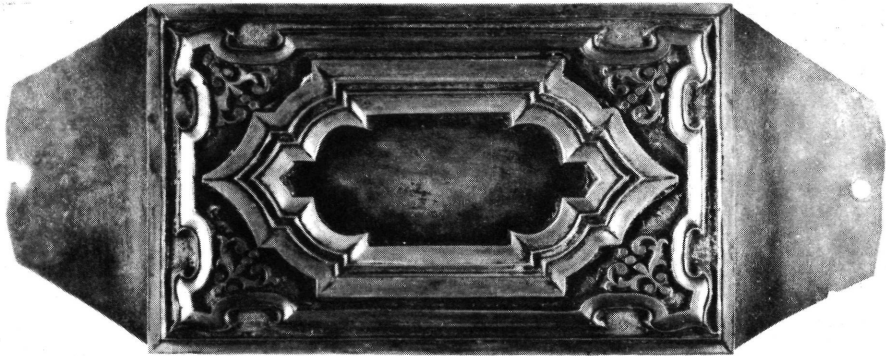
³¹ Pápán pl. 1794–1809 között Johann Maninger kereskedőnél; 1832–1836 között Abraham Sauer bőr- és papírkereskedőnél, későbbi papírmalom-bérlőnél; 1841–1845 között Czéhmaister Ferenc vegyeskereskedőnél stb. VeML.IV.1.a.; V.2.a. Vármegyei és városi közgyűlési jegyzőkönyvek alapján.

³² Az OSzK Reguly A. Könyvtárában Zircen az egyik 1830–1840-es években készült kötéscsoportban pl. az 15109; 15133; 15336; 15346. sz. könyvek kötése.

5. kép

Egyesbélyegző-lenyomatok az Énekes Könyv (1871) kötésénél használt eredeti szerszámokról

6. kép

Az Énekes Könyv (1871) kötéstáblájánál kliséként használt eredeti kaucsuklakk-öntőforma (bronz)

dik a vándorlás során tapasztalt divattal.³³ Az 1790–1830 között készült kötéseken gyakori kapitális-típus az, ahol a zsinag-alapot az előzékként alkalmazott imprimé-papírral burkolták be, habár a dúc mintázata alig kivehető. Ritkább ekkor még a vászonnal, kézfestésű papírral, bőrral bevont oromszegő.

A modernizáció, az új és egyszerűbb technikák, borítóanyagok hazai megjelenését példázza a korábbi, kidomborodó valódi bordák (bordazsinegek) besüllyesztése a már nem gömbölyített, hanem egyenes síkban rögzített gerinc felületébe befűrészeléssel,³⁴ majd az „angolvászon” könyvkötővászon megjelenése az 1840-es évek-

³³ SIMON I.: *Adalékok a könyvkötés történetéhez. Fűzés és kapitális*. Kézirat, 1976. KMI Restaurátor Osztály adattára: 6697/80. sz.

³⁴ Eddigi legkorábbi előfordulása 1797-ből Szép Miklós pápai könyvkötőtől: *Pápai Református Egyház I. sz. Protokolluma*. A könyvkötő ajándéka a Gyülekezetnek.

ben.³⁵ A század második harmadában elterjedtek a gyári, tömeges márványozás-utánzatú borítópapírok; a kis üzemi méterárúként beszerezhető gépi oromszegő; az anyagában színezett gyáripari velin- és géppapír előzékek alkalmazása. A század utolsó harmadában már Pápán és Veszprémbe is megjelent a tábladísztést egyetlen művelettel megvalósító, gépi klisés vaknyomás és gépi táblaaranyozás. A korábbi ún. valódi betáblázást, kötésborítást követő egyedi, kézműves díszítés helyett már előre, külön elkészített-borított kötetet tesznek a présgép alá, majd a megnyomott kész táblába „akasztják” a könyvtestet. A korábbi divatú, csontlemezekéből, majd tőrő-enyvből, meszes kazeinből készült plasztikus tábladíszeket (ima- és énekeskönyvek fehér lemezeit) az egész táblasíkot egyszerre befedő öntő- és présformákban készült táblalemezek szorították ki. Az öntő-préselő kliséket vaknyomó dúcocként is alkalmazták.³⁶

Kutatási tájékoztatóm végén e periódusból mutatok be példát a különböző korú díszítőtechnikák, díszítőszerszámok utódlására, „továbbélésére” — a kötésemlékek közötti összefüggések feltárásának lehetséges eredményeire.

Egy 1875-ben készült pápai könyvkötésen³⁷ olyan egyesbélyegzőket és kliséket láthatunk, melyeknek eredeti szerszámai ma a veszprémi Laczkó D. Múzeum iparművészeti gyűjteményében vannak. A Múzeum 1983-ban vásárolta meg más példányokkal együtt Pápán özvegy Bedőcs Károlyné könyvkötőtől (Martinovics utca 9.), akinek elmondása szerint ezeket néhai férje 1938 körül vásárolta meg a pápai Mayer könyvkötő család egyik tagjától. E kézi aranyozó szerszámok között számos 18. századi bélyegző is van; többségük múlt századi, néhány márkajelzett bécsi is van közöttük. A kérdéses evangélikus *Énekeskönyv* háttábla-borítóján szereplő egyik csillagos bélyegző³⁸ igen közeli, de nem pontosan egyező méretű példánya Nimetz, Martin egyik azonosított kötésén szerepel, amely 1805-ben készült.³⁹ Az *Énekeskönyv* juhbőr-borítású gerencén szereplő kézbélyegző-pár és a papírborítású táblasíkokon lévő négyszög-klisé is a Mayer-hagyatékából Bedőcs Károlyhoz, majd özvegyétől a Múzeumba került.⁴⁰ Az arctábla közepén kivehető még egy ügyetlen elcsúszással bepréselt ovális klisé-lenyomat is. Ez a szerszám nem maradt fenn, de kötéspárhuzama 1883-ból van.⁴¹ Mindkét kötés Mayer Adolf működésének idejére esik, de nem feltétlen az ő munkája. Az ismertetett könyvkötés egyúttal annak is szomorú példája, hogy a régebbi korok tisztas mesterségbeli tudását, a díszítőszerszámok alkalmazásának ízlésességét meg sem közelítő készítmények megjelenésével már lehanyatló szakaszába érkezett a kézműves könyvkötő mesterség, hogy azután végleg átadja helyét a gépi kötéseknek.

³⁵ Eddigi legkorábbi előfordulása 1822-ből: Drek D. I. 528.

³⁶ Például Kis Tivadar pápai könyvkötő kaucsuklakkból öntött, kliséaranyozással díszített énekeskönyv kötése 1892-ből: DREK K.I.1769/g.

³⁷ DREK K.IV.1956/y.

³⁸ Szerszáma: VBM iparművészeti gyűjtemény 84.40.119.

³⁹ DREK K.III.2248.

⁴⁰ Szerszáma: VBM iparművészeti gyűjtemény 84.40.154 és 84.40.168.

⁴¹ DREK R.464.

KONCZ, PÁL

Buchbinder Im Komitat Veszprém im 18–19. Jahrhundert

Der Verfasser dieser „Forschungsinformation“ versucht die Buchbindermeister des Komitats Veszprém von Westungarn vorzuführen. Er begann seine Arbeit mit dem Studium der Buchbindereien solcher lokalen Organisationen, die gewiß eigene Buchbinder beschäftigten. Auch die Protokolle der Kirchen, der Schulen, der Zünfte, der Berggemeinden und der Buchdruckereien enthalten viele Angaben über die Buchbinder. Ebenfalls galten auch die Possessoren-Einträge für ein wertvolles Quellenmaterial. Im Komitat waren Buchbindermeister zu Pápa, Veszprém und Szentkirályszabadja tätig. Nach der Beschreibung der Tätigkeit einiger von ihnen teilt die Abhandlung auch das Namensverzeichnis dieser Meister und ihrer Burschen mit. Zum Schluß beschäftigt sich der Verfasser mit dem Einfluß, den die im vorigen Jahrhundert begonnene Modernisation auf die Buchbinderei hatte.

KÖZLEMÉNYEK

Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról.* A firenzei Biblioteca Nazionale Centrale¹ 18. századi Magliabechiano-katalógusában több régi magyarországi nyomtatványt, közöttük Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* három különböző kiadását fedeztem fel. Ezek közül kettő különösen fontosnak látszik, mert közelebb visz a régi magyar irodalom egyik legbonyolultabb problémájának megoldásához. Ezek a magyar könyvészet, a könyv- és nyomdászattörténet szempontjából is nagyon értékes nyomtatványok.

A firenzei Balassi-kötetek között a legrégebb a bécsi kiadás egy példánya. Ezt, mint ismeretes, Varjas Béla adta ki hasonmásban 1941-ben a marosvásárhelyi, eddig unikumnak tartott példányból.² Ennek a példánynak azonban hiányzik a címlapja; ezért a magyar filológusok sokféleképpen megpróbálták a bécsi kiadás keletkezésének dátumát kikövetkeztetni, a hiányait pedig az 1699-i nagyszombati kiadás segítségével kiegészíteni. Az *Istenes énekek* bécsi kiadása ugyanis a Hörmann János András-féle 1699-es nagyszombati kiadásnak az elődje; a címlapján azt olvassuk, hogy „A bécsi első editióból, most újonnan kinyomtatattak”. Ennek nyomán Eckhardt Sándor már 1951-ben megállapította, hogy a nagyszombati kiadás „a 118. lapig bezárólag teljesen azonos a bécsi kiadással; nemcsak a sajtóhibák, betűkopások egyeznek, hanem még a papír vízjele is, ami csak úgy magyarázható, hogy a bécsi kiadás maradék íveit használta fel kiadásához. . . ” a nyomdász.³ A Firenzében lévő kötetnek a címlapja ép, teljes, és a szövege így hangzik: „Keövetkeznek gyarmati Balassa Bálintnak istenes eneki. Nyomtatott Bechben, M.DC.XXXIII. esztendőben”. Ez a dátum természetesen új következtetésekre vezet és a különböző eddigi feltevéseket is segít megváltoztatni.⁴ Mégsem ez a legérdekesebb, hanem inkább az, hogy a firenzei példány is ugyanott szakad meg, ahol a marosvásárhelyi: a 190. lapnál, a H-ív végén, egy Nyéki Vörös Mátyás-vers közepén. Mivel a firenzei példány a marosvásárhelyivel teljesen azonos, sőt megvan a címlapja és nem hiányoznak a 33–36. lapok sem; mindez már közelít bennünket a többi filológiai, irodalomtörténeti kérdés lezárásához is.

Ha összevetjük a bécsi kiadás címlapját a 127. lapon lévő belső címlappal, meglepő, mennyire hasonlítanak egymásra nyomdai formájukban (keretdíszek, szerkezetük stb.). Ebből arra következtethetünk, hogy a címlapot talán nem is igazi könyvkezdetnek szánták. Inkább azt gondolhatjuk, hogy a címlap elé még más füzeteket is el akart helyezni a bécsi kiadó, Ferenczffy Lőrinc,⁵ és ezek nyilván nem Balassi verseit tartalmazták volna. A 127. lapnál kezdődő „Másoktól szerzett” versgyűjtemény például egy ilyen típusú füzet kezdete. A címlap új ívjelzéssel kezdődik (A₁) és közli a megjelenés helyét és idejét. A 127. lapnál viszont hiába keressük ugyanezeket az adatokat. A kor könyvkiadásának nem ritka szokása volt a

* Részlet a szerzőnek a *Közköltészet, népi kultúra a 16–17. században* című tudományos ülészakon 1992. május 23-án Tatán elhangzott előadásából.

¹ A könyvtár történetéről l. FAVA, Domenico: *La Biblioteca Nazionale di Firenze e le sue insigni raccolte*. Milano, 1939.

² *Gyarmati Balassi Bálint istenes éneki*, hasonmás kiadás, VARJAS Béla által. Bp. 1941.

³ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint összes művei*. Bp. 1951. 21.

⁴ RMNy 1599.

⁵ Ferenczffy Lőrinc Balassi kiadásáról l. HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 105.

különböző részeket (füzeteket) egymás után egybekötöni és csak a fontosnak tartott egységeknél feltüntetni a szerző nevét, a kiadás helyét és idejét.

A bécsi kiadás címlapjának verzióját is először ebből a firenzei példányból ismerhetjük meg. Ezen a lapon a 150. zsoltárból való idézet illusztrálásul egy fametszet látható, amely Dávid királyt ábrázolja. Ugyanezt a fametszetet a bécsi kiadó a 96. lapon a „Bochad szent lelketed Eghből Ur Isten mellém” kezdetű vers előtt, az úgynevezett Rimay-epicédiumnál is kinyomtatta. Megfigyelhető, hogy a nagyszombati kiadás címlapjának verziója egészében az 1633-as bécsi címlevél hátlapját utánozza; 1699-ben azonban az eredeti metszetcím már nem állott a nagyszombati nyomdász rendelkezésére, ezért azt egy hasonlóval pótolta. Biztos tehát, hogy a nagyszombati kiadás szerkesztői ismerték az általam felfedezett címlapot.

Mindez mintha arra mutatna, hogy a bécsi kiadás mint könyv talán nem is került forgalomba, hanem a nagyszombati nyomdába juthatott, amikor a Ferenczffy-féle felszerelést Bécsből Pozsonyba szállították, majd később az egész Nagyszombatba került.⁶ De mégis magyaráznunk kell, hogy miért létezhet Firenzében egy a „koevetkeznek. . .” formulával kezdődő kötet, mintha egy külön könyv lenne: bekötött formában és a Medicea-Palatina 18. század elejéig használt könyvtári pecsétjével. Érdekes talán megjegyezni, hogy a Firenzében lévő többi nagyszombati (valamint kassai, pozsonyi) könyvnek is ugyanolyan a kötése, mint a Balassié: körbevágatlan ívek, egyszerű, egykorú eredeti kartonborításban. Így tehát arra gondolhatunk, hogy ezeket a könyveket még az 1699-es nagyszombati Balassi-kiadás megjelenése előtt együtt, egy alkalommal vásárolta az ismeretlen vevő mint nyomdai maradványt, és csak később került bekötésre.

Az előbbinél is fontosabb a másik Balassi-kötet, amely a firenzei Biblioteca Nazionale Centralében található. Megtaláltam ugyanis Balassi *Istenes énekeinek* egy lőcsei kiadását, amelyet 1666-ban nyomtatnak és amely eddig teljesen ismeretlen volt. Egy rossz állapotban lévő, címlap nélküli 24° (vagy kis 12°) nagyságú könyvecskeről van szó, amely jelenleg a firenzei könyvtár restaurálási raktárában található. Ahogyan Dézsi az 1670-es lőcsei kiadás esetében, úgy én is az Istenes énekekkel együtt kiadott „folytatólagos ívjelű prózai mű”, a *Via Jacobea* címlapja alapján következtettem ki a kötet nyomtatási évét.⁷ A *Via Jacobea* címlapján ugyanis ez áll: „Loetsen, Brever Samuel által, 1666”. Ráadásul az eredeti, 18. századi, Magliabechiana-féle katalóguscédulán is a címleírásban az 1666-os évszám szerepel, s nagyon valószínű, hogy ezt a címlap alapján írták. A címlap ugyanis az Arno folyó 1966-os kiadásáig ép és teljes volt.

A könyv címlapja ugyan hiányzik, de megvan az utána következő három levél, ami az Országos Széchényi Könyvtár 1670-es kiadásának példányából hiányzik. Dézsi sejtését⁸ tehát ma már nemcsak az 1671-es kiadásból visszakövetkeztetve tudjuk bizonyítani: világos, hogy az említett három kiadásban (1666, 1670, 1671) a címlapot csak három elogium követte, előszó nélkül. Az 1670-es kiadás többi hiányzó lapja is megvan az általam talált kötetben. Mivel a könyvet még nem restaurálták, nem volt alkalmam lefényképezetni vagy mikrofilmet készíteni róla. Csak Dézsi leírása alapján tudtam összehasonlítani az 1666-i és 1670-i kiadás szövegét, de így is megállapítható, hogy a textus ugyanaz. Csupán néhány helyen tér el a szavak nyomtatása: épp azokon, ahol Dézsi a szavak furcsa formáját nyomdai hibának érezte; a firenzei kiadás „helyesebbnek” tűnő szöveggépet ad, mint például a és „vadászásnak” a „vadászásznak” helyén.⁹ Ezek a szövegváltozatok elég fontos bizonyítékok arra, hogy nemcsak a *Via Jacobea*-t nyomtatják 1666-ban és tűzték később az 1670-es kiadáshoz, hanem hogy egy egykorú, vele egy időben, 1666-ban keletkezett kiadást fedezhettünk fel. Ennek a közeljövőben szeretnénk részletes nyomdai összehasonlítását is elvégezni, de már a rendelkezésünkre álló adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale 1666-os lőcsei Balassi-kiadása az első létező rendezett kiadás, amely eddig ismeretlen volt.

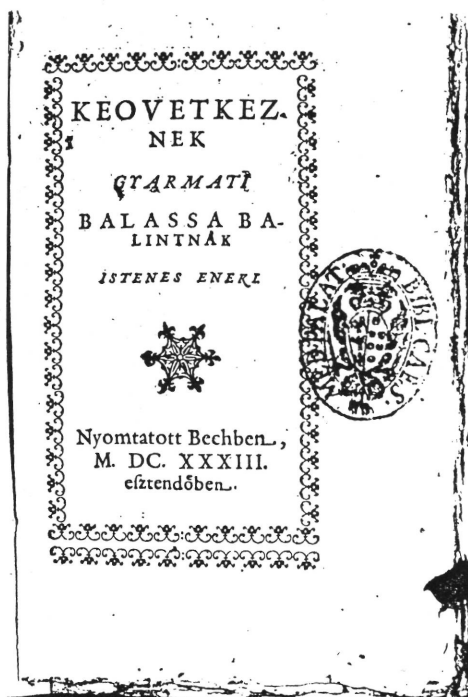
ARMANDO NUZZO

⁶ Ferenczffy nyomdájának utóéletéről I. HOLL Béla: *i. m.* 171; IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 40–41.

⁷ DÉZSI Lajos: *Balassi és Rimay Istenes Énekeinek bibliográfiája*. Bp. 1906. 30.

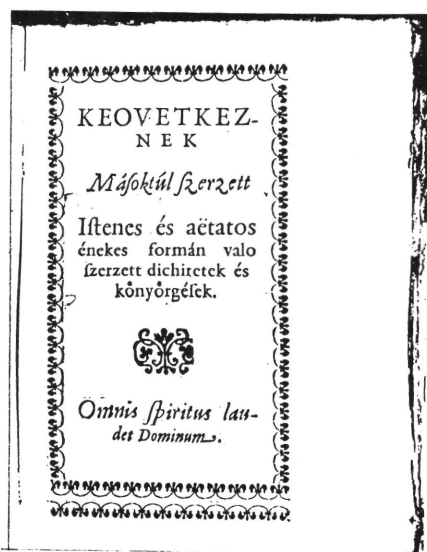
⁸ DÉZSI Lajos: *i. m.* 32.

⁹ *Uo.* 35 és 38.

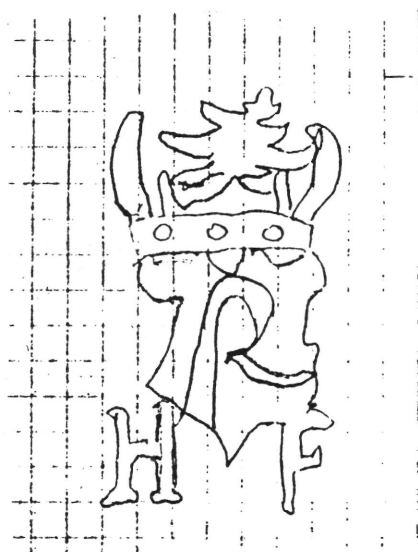
1. kép

Az Istenes énekek bécsi kiadásának címlapja és annak hátoldala. A címlapon a Medici-család egyesített könyvtárának első ismert pecsétjével

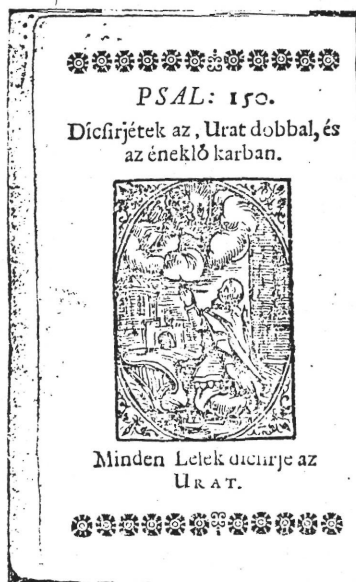
2. kép

Az Istenes énekek bécsi kiadásának belső címlapja (127. lap) a második rész előtt

3. kép

A bécsi 1633-as edíció vtzjele

4. kép

Az Istenes énekek 1699-i nagyszombati kiadásának címlapja és annak hátoldala

Szölösi Pál és Szathmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei. A Debreceni Egyetemi Könyvtárban folyamatban van az 1601–1700 közötti külföldi könyvek provenienciájának vizsgálata. E munka során került a kezembe két kötet, melyeknek bejegyzéseiről az alábbiakban adok számot.

1. A könyv jelzete: 762.024. Szerzője Pierre Poiret (1646–1719), „praeceptor theologiae mysticae”, korának kiemelkedő teológusa és filozófusa.¹

Címe: PETRI POIRET, P.
COGITATIONUM
RATIONALIUM
De
DEO, ANIMA, ET MALO
LIBRI QUATUOR.
In Quibus

Quid de hisce CARTESIUS, ejusque sequaces, boni aut secus senserint, omnique PHILOSOPHIAE certiora fundamenta, atque in primis tota METAPHYSICA verior, continentur.

Amstelodami, apud Danielelem Elsevirium, (CIC I) C LXXVII. (8, 309, 6 ff.) 4°

¹ Életéről, főbb műveiről l. HAUCK, Albert: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Leipzig, 1904. XV. 491–497.

Ez a szerző első nyomtatásban megjelent műve²; karteziánus szellemben íródott³ s Poirét nevét széles körben ismertté tette.

A tárgyalt példány ép, félbőr kötésű. A címlap alján⁴ két sornyi, áthúzott bejegyzés, csupán négy szó olvasható:

Ex libris Pauli Szőlősi[?] Franequaerae[?]

Szőlősi Pál (1661–1688) 1678-tól a debreceni kollégiumban tanult, contrascriba, majd senior,⁵ peregrinációját 1684-ben Leidenben kezdte meg, majd 1685-től egy évig a franekeri egyetem diákja, hazatérése után Szatmáron volt rector.⁶ A haláláról szóló teológiai disputációját 1686-ban teszi közzé Franekerben, a praeses: Campesius Vitringa.⁷ Szőlősi olvasmányairól jóformán semmit sem tudunk, az előkerült Poirét-kötet érdekes adalék kora szellemi áramlataiban való tájékozódásáról.

2. A könyv jelzete: 762.051, ép példány, díszítetlen pergamenkötésben.

Tartalmazza Descartes *Meditationes de prima philosophia* című művének első latin nyelvű kiadását (Amszterdam, 1678. Elsevir), annak függelékait: az *Appendixet*, és a Gisbert Voetiusnak szóló *Epistolát*; ezek után van kötve a *Tractatus de homine* (Amszterdam, 1677, Elsevir), szintén első kiadás.⁸

Az elülső kötéstábla verzóján a következő bejegyzés olvasható:

Est Johannis Pap Szathmári
Cui Christus in vita et morte lucet.
Timor D[omi]ni est initium sapientiae.⁹
Comparavit Amstelodami 1679, die 6. Augusti.

Szathmári Pap János (1657–1708) karteziánussága közismert tény, munkásságának egyik alapforrása éppen a *Meditationes*,¹⁰ magától értődő, hogy vennie kellett egy példányt. Figyelemre érdemes viszont a vásárlás helye és kelte, amely új elemet tartalmaz Szathmári Pap németalföldi peregrinációjának időrendjére vonatkozólag.

Herepei János szerint Szathmárt 1680. február 28-án immatrikulálták a leideni egyetemen,¹¹ a bejegyzés tanúsága szerint hat hónappal korábban már Amszterdamban tartózkodott.

OJTOZI ESZTER

Seelmann Károly levelezése Aranka Györggyel. Aranka György, a Marosvásárhelyen 1793-ban megalakult Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság titkára (titoknok) a társaság eredményes működése érdekében széles körű levelező hálózatot épített ki. A Marosvásárhelytől távol élő „munkás társakkal”, illetve a nagyszámú tiszteletbeli taggal a kapcsolatot elsősorban levelezés útján tartotta fenn.

² CIORANESCU, Alexandre: *Bibliographie de la littérature française du dix-septième siècle*. Paris, 1966. III. 1639–1640. A második kiadás szintén Amszterdamban jelent meg, 1685-ben, Pierre Bayle kommentárjaival; a harmadik ugyanott 1715-ben.

³ Poirét filozófiai nézeteit, azok fejlődését röviden ismertetik: ZIEGENFUSS, Werner – JUNG, Gert-rud: *Philosophen-Lexikon*. Handwörterbuch der Philosophie nach Personen. Berlin, 1950. II. 302. részletes irodalomjegyzékekkel.

⁴ A címlapon még három kifakult, olvashatatlanra tett possessori bejegyzés van.

⁵ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II. 152.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 615.

⁷ RMK III. 3391.

⁸ Minden részletre kiterjedő bibliográfiái leírásukat A. J. GUIBERTnek köszönheti a tudomány: *Bibliographie des oeuvres de René Descartes publiées au XVIIe siècle*. Paris, 1976. 61–63, valamint 202–203.

⁹ Zsoltárok 111. 10. vers. hibásan idézve. Helyesen: „Initium sapientiae est timor Domini”.

¹⁰ TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar cartesianusok*. Bp. 1933. 41–42.

¹¹ HEREPEI János: *Tótfalusi nagy tekintélyű ellenfele, Szathmári Pap János*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.–Szeged, 1971. 194–195.

Seelmann Károly gyulafehérvári (károlyfejérvári) városi tanácsos működése nyomtatásban megjelent munkái révén ismeretes. Életrajzi adatait nem ismerjük, mint ahogy teljes munkásságát sem, de nyomtatásban megjelent műveinek nagyobb része az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ösztönzésére született meg. Arról a társaság sem tehetett, hogy — a korra és a szerző helyzetére jellemző módon — munkáinak jelentősebb része kéziratban maradt. Seelmann Károly azok közé tartozott, akik az első közzétett csatlakoztak az erdélyi nyelvművelők törekvéseihez. Kapcsolata a társasággal addig folyamatos, amíg Aranka vezette a társaság ügyeit, de neve akkor is fel-felbukkan a jegyzőkönyvekben, amikor már mások vették át Aranka György örökét. A gazdag Aranka–Seelmann levelezésből mindössze 9 Seelmann-levél maradt fenn, ezeket ezúttal tesszük közzé. Ezek a levelek segítenek bepillantani annak a „munkás társnak” a személyiségébe, aki Aranka és Gyarmathi Sámuel mellett harmadikként ott szerepel a társaság által sajtó alá készített, de soha meg nem jelent első kiadvány-tervezet szerzői között. („Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságra való készületnek sengéje”); aki színháztól távol egyik legszorgalmasabb fordítóként eredményesen járult hozzá a pesti és kolozsvári magyar színészek műsorgondjainak az enyhítéséhez. Seelmann Károly Aranka buzdítására és felkérésére forráskutatásokat végzett a gyulafehérvári káptalan és katolikus püspök levéltárában; munkára serkentette a (szám szerint nem nagylétszámú, mindössze 3–4 tagú gyulafehérvári) tudós társaságot. Az első években a nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó Szentpáli István városi tanácsost, Burján Mihály káptalani kanonokot, később pedig a természettudományi kérdések iránt érdeklődő Mártonfi Antal katolikus papot.

A társaság egyetlen nyomtatásban megjelent kötete, *A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja* tartalmaz Seelmann-írást, de ezúttal a szerző megőrizte anonimitását; a tervezett és elkészített, de nyomtatásban meg nem jelent második kötetben Seelmann a gyulafehérvári csillagnéző torony leírásával lett volna jelen. Ez az eszmefuttatása is — mint sok más — kéziratban maradt az utókorra.

Utolsó itt közölt levelét mint főbíró írja, akit lefoglal a mindennapi munka, de érdeklődése a társaság iránt nem szűnik meg ez után sem; kapcsolatának lazulása a társasággal nemcsak Aranka fokozatos háttérbe szorításával párhuzamos, hanem egybe esik a társaság egyre erőteljesebben jelentkező válságával is. Seelmann Károly olykor-olykor vitatható szakmai kompetenciájával tipikus képviselője volt a jószándékú, tevékeny, a társaság célkitűzéseit tökéletesen megértő és vállaló értelmiséginek, aki távolból is eredményesen tudta szolgálni azt az ügyet, amelyet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság vállalt és megpróbált megvalósítani.

1.

*Seelmann Károly levele Aranka Györgyhez¹*K[ároly]f[ejér]vár 30^a Januari '792.

Méltóságos Királyi Tábla Törvény Birája,
Drága Méltóságos Uram!

A' Méltóságos Urnak sub 25^a X^{br}. [december] '791 és 15^a Jan. '792 meg jegyzett Két rendbéli nagyra betsülendő Uri leveleit, az elsőt ugyan 27^a a' másodikat pedig e máj napon egész Tisztelettel vettem, magamis tsudáltam ily' hoszszas tévelygéseket; de tsak ugyan meg-esett. Az elsővel vettem tsekély fordításom mellet tenni Méltóztatott Bölts Jegyzéseit, a'mely mellet nem kimillet fáradtságát mély alázatossággal köszönöm. Bár valahára határozattnék meg a' Magyar nyelv, mert a'mint a' Méltóságos Uris tapasztalhatta a' mostani ujj Könyvek /: Kiváltképpen a' Magyar Országaiak /: meg meg annyi ujj Gramatikát, és külömböző orthographiát foglalnak magokban. Az *Ujj módi Gonosztevő*² valójában érzékenységgel olvastam, a' Tárgynak válostsát, és a' réája tett Betset munkát nagyobbra betsülöm, hogy sem azt ki-magyarázhassom. Az Isten hoszszabbitsa a' Méltóságos Urnak életét, és adjon erőt, egésséget több Tárgyoknak-is ki-dolgozásokra. Hogy ha volnának még a' Méltóságos Urnál a' *Julia levelei*, és *A' Napnak négy részei a' Városba*³ ugy nevezett nyomtatványokból, alázatason instálok, Méltóztassék ezekből

¹ A levél lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSZK Kt.) Quart. Hung. 1994/288–289.

² Színjáték 5 fevonásban. FENOUILLOT FALBAIR francia szerző művét ARANKA fordította magyarra (Kolozsvár, 1791.)

³ *Júlia levelei Ovidius*hoz. Németből. ARANKA György fordítása. Kassa, 1790.

⁴ *A napnak négy részei jeles példája a városban*. (Fordítás hely és év nélkül, valószínűleg Kassán, 1790-ben jelent meg.)

engemet kegyesen részesíteni, hogy ezen kintsekkel Könyveimet gazdagíthassom. A' Vitéz Rendeokról⁵ irt munkámat most éppen tisztább[ra] irom; bátorkodom a' Méltóságos Urat alázatosan meg-keresni, merészelyek-é azont Elő-adás végett által küldeni? a' munka nagyotska, mert alig ha 60. árkusokra nem mégyen, ohajtanám pedig ez irántis a' Méltóságos Urnak Bólts Ítleitét venni. Aki mély Tisztelettel maradtam a Méltóságos Urnak

alázatos leg kiseb szolgálja
Seelmann Károly

2.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz⁶

Károlyfvár 25. Febr. 792.

Méltóságos Királyi Tábla Törvény Birája

Drága Méltóságos Uram!

A' Méltóságos Urhoz, e' foljo Esztendőben Bold.[og] Aszszony Havának [január] 30^{dik} napján bot-sátani bátorkodott levelemnek vételéről midőn nem kételkedném, ujjabb írással alkmatlankodni me-részlek, melyre egy nevetlen Jó Barátomnak kérése, és a' köz Jónak elő-mozdítása unszolnak.

Ez a' Jó Barátom⁶ (a'ki nevét fátyol alatt tartattni kíványa) ennek előtte mint egy két Esztendőekkel, az akkori ugy nevezett *Bétsi Hadi Történetek*⁷ most M[agyar] *Hirmondó* Társaságának eza Symbolum alatt: *Vis unita Fortior* egy általa készült Magyar Grammatikát küldött Bétsbe, mely most, az onnan érke-zett tudositás szerént az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Érdemes Társaságnál volna Elő-adás végett; mivel pedig ennek miben létéről semmi bizonyost nem tud, és két helyeken annak utánna észre vett hibáit meg jobbítani ohajtaná, kéreti én általom a' Méltóságos Urat, méltotassék az említett *Symbolum* alatt lévő, 's petsét alá titkolt nevű Grammatikát kezemhez küldeni, hogy hibáit meg-jobbítván, azonnal én általom ujjra a' Méltóságos Urnak viszsza küldhesse. Egyszersmind kéreti, Méltotassék igen rövideden meg-irmi: hogy a' sokszor említett munkája iránt minő ítélet légyen? hogy a'hoz képpest a' tisztában való íráshoz foghasson. Én részemről a' meg jegyzett utolsó sub 30^a *Januarii* irt alázatos levelemre midőn kegyes válaszsát várvám, mély Tisztelettel maradtam

A' Méltóságos Urnak

leg kisebb Szolgája
Seelmann Károly

3.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz⁸

Kfvár 18^a Martiy 792.

Méltóságos Királyi Tábla Törvény Birája

Drága Méltóságos Uram!

A' Méltóságos Urnak sub 3^a Marty Hozzám utasítani méltotztatott Uri levelét különös Tisztelettel vettem. A' *Vis unita fortior* Symbolum alatt készült Grammatikára valo kegyes utasítást alázatosan kö-szönöm, munkás lések annak e' szerént valo fel-keresésében.

Ha a' nemf sokára ki-jövő Betses készület gyenge tehetségmentől valami homált ne szenvedne, bátor-kodom a' már készen álló Vitézi Rendeokról irt munkámnak rövid foglalatyát el-küldeni, mely hogy tisz-tábban meg-tessék, a' könyvnek Summáját vagy-is a' Vitéz Rendeeknek Lajstromátis hozzája tsatoltam. Ennek hosszabb, vagy rövidebb meg jegyzését, a' Méltóságos Urnak Bóltsón itülő tettzésére bízom.

⁵ Minden Európában, Ázsiában és Afrikában volt és mostan virágzó vitéz rendöknek tüköre, avagy rövid leírása. Melyet hiteles könyv-szerzőkből és bizonyos tudositásokból egybeszedett és magyar nyelven kiadott. Kolozsvár és Szeben, 1793.

⁶ OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/292.

⁷ „Jó Barátom” mögött egy KERESZTÉLYI nevű katolikus pap, professzor húzódik meg, akiről csak annyit tudunk, hogy részt vett a társaság munkájában; a *Hadi és Más nevezetes Történetek* című lap pályá-zatára 1790-ben „Vis unita Fortior” jeligével magyar nyelven készített *Magyar Grammaticát* küldött be. Egy időben csíkszentmihályi plébános volt, de a gyulafehérvári várban is papként, tanárként működött.

⁸ OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/294.

Váiler⁹ már ki jött, Fánnit¹⁰ mely egy más Szomoru Játékkal edgyütt Hochmeister Urnál¹¹ kiadás végett vagyon, Méltóságod olvasta; ezekről minémű itilet, vagy említés tétessék, ugyan a' Méltóságos Urnak kegyes tettzésétől függ. Mostan az ugy nevezett *Minister*¹² Érzékeny Játéknak fordításában munkálodom. A'ki meg-külömböztetett Tisztelettel maradtam

A' Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Seelmann Károly

4.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz¹³

Kfvár Sz. György H. (ápr.) 7dikén 792.

Méltóságos Királyi Tábla Törvény Birája,

Drága Méltóságos Uram!

Méltóságos Balia Sámuel Urto!¹⁴ küldött betses Uri levelét tisztelettel vettem, várom a' Tisztelt Urnak viszsza' térését, a'midónis a' parantsolt Extractusokat el fogom küldeni.

Alázatosan udvarlok a' Méltóságos Urnak második munkámnak egyik példájával, tudni illik Groff Essexnek Szomoru Játékjával,¹⁵ melyben a' találtato hibákat méltóztatik nem nékem, hanem a' betű szedő' tudatlanságának, és a' Korrektor vigyázatlanságának tulajdonítani; mert mind ezen hibák az eredeti Kézírásomban szorgalmatosan el vagynak kerülve. Ugyan azért /:az accentusokban, interpunctiókban, 's egyebekben esett fogyatkozásokot, 's változtatásokat ide nem számlálván:/ a' nevezetesebb hibákat a' Szomoru Játéknak végéhez tsatoltam, melyből mennyire hibázzott légyen a' szedő, világosan megtetzik. Ugy jár többnyire a' nyomtatásnak idején. Ezzel magamat tapasztalt kegyességébe továbbra is ajálván meg-külömböztetett Tisztelettel maradtam

A' Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Seelmann Károly

5.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz¹⁶

Károlyfejérvár 17. Febr. 793.

Méltóságos K. Tábla Törvény Birája,

Drága Méltóságos Uram!

Esztendőnek tettzik én nékem azon idő, mely alatt tsekély pennám a' Méltóságos Urat nem Tisztelhettem, ennek pedig gátoló oka a' volt, hogy azon bővőbb tudositást, melyet Méltóságod Kolosvárott a tudva lévő Kinder Freund című munkának fordítása¹⁷ iránt ígért volt, mind e' mái napig ohajtva vártam. Jelentem tehát a' Méltóságos Urnak egész alázatossággal, hogy ezen nevezett Munkának Ist Ré-

⁹ *Vailer és Aloysia*. Egy néző-játék öt felv. ENGELBRECHT után fordította SEELMANN Károly. K[ároly]-Fejérvárott, 1791. Többször előadták Pesten és Kolozsváron is.

¹⁰ *Fanni és Mendeville*. Érzékeny játék 5 felvonásban. (Kéziratban maradt.)

¹¹ Hochmeister Márton, ifj. (1767–1837) könyvnyomtató, nyomdász.

¹² *A' minister, egy érzékeny játék öt felvonásokban*. Fordította SEELMANN Károly Károly Fejér vár Szabad királyi Városnak egyik rende Tanátsossa. Kolosvárott és Szebenben. Nyomt. Hochmeister Márton. (dátum nélkül)

¹³ OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/297.

¹⁴ Balia Sámuel (1744–1796) a marosvásárhelyi Királyi Tábla bírása.

¹⁵ *A' maga máikájáért ártatlanul halált szenvedett Groff Essex*. Egy szomoru játék öt felvonásokban Melly Németből Magyarra fordítottat SEELMANN Károly által. Kolosvárott. Nyomt. Hochmeister Márton. (1793 körül).

¹⁶ OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/290. (Hibás kéziratári sorszámozás!)

¹⁷ *A jelesbb rendeken lévő nevendék gyermekek jó móddal lehető tanitattásokra való ut-mutatás, vagy a gyermekek barátja*. Egy heti irás. Melly a lispiai 1776-béli ki-adás szerint, németből magyarra fordított. Első rész. (15 szakaszban. 1794.)

szét /:Melly 14. kötetekből áll:/ el végeztem, és minden órán Méltóságos Gubbérnátorné¹⁸ Aszszony ó Exczellentiájának el-küldöm, és ha tetszésére dolgoztam, a' többi Részeknek-is folytatását magamra vállalom. — A' Vitéz Rende, ugy nem külömben *Almánzi*,¹⁹ és A' *Hassiai Hadi Tiszt*²⁰ szomorú, 's vig Játékokis még a' Sajto alatt nyögnek, reménylem mindazon által nem sokára léendő Kiszabadulásokat. — A' *Magyar Játék Szinre*²¹ igen ohajtanék előre fizetni, de ettől a' helységünknek állása meg gátol: folyamodom annak okáért a' Méltóságos Urhoz azon alázatos kéréssel, méltóztassék nékem a' már ki jött, 's jövőendő Részeket a' magokat elő adando alkalmatosságok által elküldeni, és engemet Praenumeransnak fel jegyezni; részemről szemes lészek, és az első alkalmatossággal annak árát in 2 Rf [rénforint] 54 × [krajcár] vagy ha több kívántatnék, a' Méltóságos Urnak fel küldöm. A'ki magamat tapasztalt kegyességébe továbbra-is ajálván, meg-külobbőztetett Tisztelettel maradtam

A' Méltóságos Urnak

alázatos legkissebb Szolgája
Seelmann Károly

6.

*Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz*²²

Fkvár 2^a Április 793.

Méltóságos Királyi Tábla Birája,
Drága Méltóságos Uram!

A' Méltóságos Urnak 21^a datált igen Betses levelét, a' Nyomtatványokkal edgyüt vettem, melyekben az I. és II. Részek, vagy kötetek egészszen foglaltattak, 's azokat bé-is kötettem, már nem tudom ez é az a' Magyar Játék Szin, melyre praenumerálni kívántam? mert a' Czimja-is éppen ez: Meg vagyton tehát Méltóságodnak kegyességéből az I. és II. kötetek, melyeknek el-küldéseit, alázatosan köszönöm. De a' Levélben meg iratott Jelentés el-maradott, 's ez okból az egész Esztendőre valo Praenumerationak árrát sem tudom, reménylem hogy erre többen-is találtnának; én ezen munkának hozatalát félben nem szakasztom, hanem végig ohajtom a' Méltóságos Ur által meg kapni. A' Kassai Museumot még nem esmérem. A' Méltóságos Követ Urak igen-is itten jártanak, és a' Káptalan Archivumát meg-visgálták, a' többi között azon Leveleknek néhai Benkő Lector Ur által lett ki-hányattatásait éppen ugy találták, a' mint az a' Méltóságos Urnak a' *Készületére* nézve meg irtam volt. Igen sajnálva értettem a' Méltóságos Urnak szemei fájdalma, melyeknek bizonyos meg gyógyulásaira ide rekesztek egy Praescriptiot, méltóztassék azt meg tsináltatni, 's annak vizével napjában 3. vagy 4 szer szemeit egy azzal ásztatott ruhával jól meg lotsolni, hogy a' szembe bé hasson. Ha a' fájdalom már igen el hatalmazott volna tehát a' fel rázott vizből egy néhány tseppet a' szemekbe kel tölteni, 's éjszakára ettől nedvesített ruhákkal bé kötni. Az orvosság ártatlan, 's bizonyára hasznos, mert számtalan beteg szemeket gyógyított, jobb is lesz a' Király Kusoris viznél. Itten a' mi Patikánkban 12^{xért} tsinálják, mellynél többit a' Vásárhelyi sem kívánhat; tsak azt kel meg hagyni a' készítő Patikáriusnak, hogy a' Praescriptiobol semmit ki-ne hadjon. Azomban a' Méltóságos Ur magát a Gyertyázástól őrizze. Igen különös Tisztelettel maradok

A' Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Seelmann Károly

¹⁸ Gróf Bánffy Györgyné Palm Jozefa (†1814)

¹⁹ *Almánzi*. Egy szomorú játék három felvonásokban. Fordította SEELMANN Károly. . . Kolosvárat és Szebenben. Nyomtatott Hochmeister Marton. . . betűivel. 1793.

²⁰ *A Hassziai Hadi Tiszt Amerikában*. Vigjáték 2 felvonásban. Fordította németből SEELMANN Károly (1793).

²¹ A 18. század végének legjelentősebb színdarab gyűjteménye, 4 kötetben 1792–1793-ban Pesten látott naapvilágot, szerkesztette ENDRÓDY János piarista paptanárr.

²² OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/296.

7.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz²³

K[ároly][fejér]vár. Kis Aszszony Hav[a]
3dik napján 1794. [augusztus]

Méltóságos Királyi Tábla' Birája,
Drága Méltóságos Uram!

Sz[ent] Jakab Havának 26dikáról írott igen Betses Levelét a' Méltóságos Urnak különös tisztelettel vettem, melyből az Érdemes Társaságnak zsendülő kezdetét nagy örömmel olvastam; adja az Isten, hogy meg ért, és bőv kalászszeit arathassuk! — Lajos királynak említett Rendelése iránt, az Káptalan Leveles tárházában szorgalmatos voltam, de abban tellyességgel fel nem találattik, lehet, hogy M[é]l[os] Püspök Ur Eö Ex[cellentia]ja Könyv-tárában meg legyen, de az mostan zürzavarban helyheztetett, mivel az előbbeni helyéről ki mozdított, és az elszánt nyugalomára még nem juthatott: Lehet ugyan, hogy valakinél ugyan csak fel találattik, de hirtelenséggel mindenütt végére nem járhattam. — A' Dolgozó Társoknak fel keresésekben is szoros lévén az időm, arról sem irhatok bizonyost. — Nagy György²⁴ Ur Grammatikáját ezen záratékban küldöm, 's e' mellet a' Gyermekek Baráttjából két Példával Üdvözlők a' Méltóságos Urnak, melyeket magával együtt alázatosan ajánl Méltóságodnak

Tisztelő szolgálja
Seelmann Károly

U. I. Nagyon sajnálom, hogy a' Grammatikát Szentpáli²⁵ Urnak késedelme miatt nem küldhetem, midőn ezen jó alkalmatosság itt volt, de sőt tegnapis meg mondtam, hogy adja nékem által elküldés végett, de ma azt izente: Hogy a' Grammatica mellé még írni akar, 's a' mig azt el nem végzi, által sem adgya.

8.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz²⁶

K[ároly][fejér]vár. 1^a X^{bris} 1796. [december]

Méltóságos Királyi Tábla Birája,
Drága Méltóságos Uram!

Nem kételkedem, hogy a' parantsolt oltványokat jól el vitték volna, melyeket az időnek rövidsége miatt, nem lehetett specíesek szerint ki czédulázni, de azok között a' specificáltak mind meg voltak.

M[é]l[os] Lector és Kánonok Jangh²⁷ Ur hozott nékem a' Méltóságos Urnak grátiájából 3. darab Társoságbéli igen Betses Munkát, melyekért alázatos Köszönetemet téstem. A' M[é]l[os] Urnak ddo 25^a 8^{br}. [október] költ Levelét közlöttem az Astronomus Tisztelendő Mártonfi Antal²⁸ Urral, a' kitől mindeneket meg fogok nyerni. Ezen csillag néző Toronyról, annak Instrumentumairol, Observatioirol, ugy erről a' Tudományrol s.s.t. készített egy 4. Részekből álló Munkát Deák-nyelven, melynek Első Részét nyomtatták itten, és már 11 árkus kijött a' Sajto alol; ugyan ezen Első Rész Januariusnak a' végén készen lészen.

Az említett 11. árkusokat nékem által adta, melyekből én most Magyarul egy Extractust készítek, és rövid idő alatt a' M[é]l[os] Urnak, egyéb jegyzéseimmel, és Munkáimmal, el fogok küldeni; mind

²³ Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből.

²⁴ Nagy György. Feltehetően az 1744-ben Nagyajtán született kolozsvári főiskolai tanár, bölcseletet és német nyelvet előadó nyelvészről van szó, akinek egy 1775-ben Bécsben kiadott latin nyelvű nyelvészeti munkáját (*Elementa linguae Germanicae in gratiam Hungaricae et Transilvanicae juventutis ex optimis auctoribus collecta*) ismeri az utókor.

²⁵ SZENTPÁLI István gyulafehérvári tanácsos, a Nyelv-mívelő Társaság munkatársa. Nagyszebenben 1795-ben latinul írt magyar grammatikát jelentetett meg. (*Grammatica Hungarica*).

²⁶ Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből.

²⁷ Jangh kanonok — ismeretlen személy.

²⁸ MÁRTONFI Antal (+1799) a gyulafehérvári püspöki papnevelő intézetben az egyházjog tanára; külföldi tanulmányútja után a gyulafehérvári csillagvizsgáló torony igazgatója. Munkája: *Initia Astronomicae Speculae Batthyanianae Albensis in Transilvania*. . . (Albae-Carolinae, 1798.)

ezek a' Társoságnak 2dik Darabjában talán helyt fognak érdemelni. Ezt a' M[é]l[os]t[os]ágos Urnak előre kívántam jelenteni.

Azon Exemplarokat, melyeket Procurator Máté²⁹ Ur Számomra és Másoknakis Számokra hozott, még kezemhez nem vehettem; de reményem azokatis meg kapom. Tekintetes Ajtai³⁰ Urat Tisztelem, s' kérem, Méltotassék le jöveletekor, Számomra Méltóságos Grof Teleki Sámuel Ó Ex[cellentia]ja Munkájából³¹ egy Példát hozni, melynek árrát köszönettel meg fizetem.

Rövid idő alatt hoszszasabb írásokkal fogok alkalmatlankodni, addig is különös Tisztelettel maradtam A Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Seelmann Károly

9.

Seelmann Károly levele Aranka Györgyhöz³²

Károlyfejérvár, 17. 7^{bris.} 797. [szeptember]

Méltóságos Királyi Tábla Birája,
Drága Méltóságos Uram!

Ha késő nem lenne, küldöm a' Magyar Nyelv-mivelő Társaság Munkáinak 2^{dik} Darabjához, az ide való Tsillag vizsgáló Toronynak rövid le írását. A Harmadik Darabhoz bővöbben fogok írni, a midőn némely nevezetesebb vizsgálásoktis (observationes) ki jegyzek. Most meg vallom, hogy Fő Biroi Kötelességem nem enged sok időt az egyéb féle Munkákra. Különös tisztelettel maradván A Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Seelmann Károly

ENYEDI SÁNDOR

Egy erdélyi pedagógiai kézikönyv 1802-ből. Az erdélyi nevelésügy egyik méltatlanul mellőzött kiemelkedő egyénisége Hari Péter,¹ akinek 1802-ben megjelent műve nevelésméleti irodalmunk jelentős alkotása. A mű a következő cím alatt jelent meg Kolozsváron:

A szigethi h. vallástételt tartók főiskolájának tanításbeli systemája. A tanuló s tanító ifjúság könnyebbítésére s vezéreltetésére. Kiadta Hari Péter mint a nevezett iskola rektora, egyik professora, s a nevelésnek egyik igazgatója.² Kolozsvárott. Nyomt. a ref. koll. bet. 1802. 4 r. Es.

A kötetet Hari Péter mint a máramaroszigeti református kollégium igazgatója tette közzé, miután átszervezte és újjáalakította az iskola szervezeti kereteit és a tanítás tartalmi módszertani struktúráját.

Hari szerint a nevelés célja a humanitás. Az embernek arra kell törekednie, hogy emberséges legyen. Ezt úgy érheti el, hogy mind erkölcsileg, mind értelmileg kiműveli magát, s így is viselkedik.

Az erkölcsi nevelést illetően Hari az Isten tiszteletét s az emberek szeretetét s tiszteletét tűzte ki célul. Ami pedig a fenyítéket illeti, erre vonatkozólag azt mondja, hogy „mentől inkább kimiveltetik a szív és értelem, annál kevesebb szükség lesz a fenyítékre, de mivel egészen elkerülni nem lehet, olyan legyen az, hogy a testnek ne ártson s a szívnek használjon.”³ Aki pedig a fenyítéket használja, úgy használja azt, „hogy a fenyítéket kapó mindörökké helyben hagyhassa, mihelyt a megértésre jut;” s az indulat megszűnik. Ne sértse továbbá a fenyíték a becsületérzést sem, s a fenyítőt vezesse a tiszta emberszeretet.

²⁹ Procurator Máté — ismeretlen személy.

³⁰ Ajtai András — az első években az Erdélyi Nyelvmivelő Társaság egyik titkára volt. Később lemondott e megbízatásáról.

³¹ TELEKI Sámuel (1739–1822) erdélyi kancellár, műve *Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars I.–II.* Viennae, 1796. Valószínűleg erről a kiadványról van szó.

³² Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből.

¹ Hari Péter pedagógiai munkásságáról ír Kis Áron: *Bethleni Hari Péter nevelési elvei.* = Magyar Pedagógiai Szemle 1881. 113–116.

² HARI Péter: *A szigethi h. vallástételt tartók főiskolájának tanításbeli Systemája.* Kolozsvár, 1802.

³ Hari Péter: *i. m.*: 11.

„A büntetésnek s a jutalomnak célja egyedül a megjobbulás. Vigyázni kell, hogy az ifjú ne szokjék jutalomért vagy dicséretért teljesíteni kötelességét. A verést el kell távoztatni.”

A fenyítékben meg kell különböztetni „a tanulásért valót, az erkölcsért valótól; ebben keményebbnek, abban engedelmesebbnek kell lenni; sőt a tanulás dolgában nem is kell fenyíteni senkit, kivéven az intést; ha csak ki nem jó, hogy valaki korhelysége, s engedetlensége miatt nem tanul. Ekkor meg kell büntetni a korhelységet.”⁴ Hari az erkölcsi nevelést tartja a legfontosabbnak, s azt mondja, hogy „a ki ebben sokat csinál, a tudományos neveléssel is sokkal jobban halad.”⁵

A vallásos nevelésről nincs különösebben szó Hari rendszerében. Nála inkább a vallásos érzés a fontos, nem pedig a vallás tételes ismerete.

Az értelmi nevelésnél szerinte az a fő, hogy az elme „minden tehetségei lassankint s erőltetés nélkül fejlődjenek.” Egyik tehetséget azonban a másik hátrányára vagy a test kárára fejleszteni nem szabad. Legfontosabb az ítéző tehetség. „Ezért a gyermek először is anyai nyelven tanuljon, azaz ismerkedjék meg anyai nyelvén a tudományok főbb vonásaival s így ha tovább nem tanul is, mégis hasznos és okos ember lehet; könnyebben, unalom nélkül tanul, mert érti a mit tanul; a későbbben is értelmesebb ember lesz s a dolgokra s egyes jelenségekre jobban fog figyelmezni s azok felett ítélni.”⁶

Az értelmetlen tanulás ellen talán éppen annyit küzd, mint a pusztán kézikönyvekből való tanulás ellen. „A kincses tárba kulccsal kell bemenni, de a kulcs nem kincstár: így van a könyvekkel is. A terméshozzat és a dolgot magát kell tanulni, ennek kulcsai a tudományok; melyeknek ismét magyarázói a jó könyvek.”⁷ A „regulák” ne elül járjanak, — mondja Hari —, hanem a példák után, és nem abból kell az ifjú előmenetelét megítélni, hogy a „regulákat” mint tudja, hanem mit olvasott már s miképpen tudja olvasmányában a szépséget felfedezni.”⁸ Ezért a fiatalabb tanulókat igyekszik az olvasásra rászoktatni. Első dolog azonban, hogy az ifjaknak ízlésük legyen. Erre soha sem törekedhetnek a tanítók elég korán. „Már a magyar klasszisban meg lehet azt kezdeni, sőt meg is kell. Csak jól megjegyezve, hogy jobb keveset jól, mint sokat rosszul.”⁹

A tanulás módszereinek megválasztásakor a következőkre kell ügyelnie a tanítónak. „Az erőltetés a tanulással nem szenvedhető. Szeretted meg a gyermekkel a tanulást, ha akarod, hogy jól elé menjen: ez is pedig éppen az által érődik-el ha értelemmel tanul; mert minden nap előmentét önnön maga érezvén szükségképpen abból gyönyörűséget vészen.”¹⁰

„Mérd meg a tehetségeit-is hogy mit bírhat-el; és soha ereje felett semmit tőle ne kívánj.”¹¹

A gyermekek s ifjak olvasmányaiul a következő magyar könyveket ajánlja Hari. Csepcsányi *Hasznos Mulatságai, Oeconomia Vitae Humanae*, gr. Teleki József *Versei*, gr. Gvadányi és Budai Ezsaiás *Históriája*, Péceli *Meséi*, Salzman *Okosdi Sebestényje*, Campe: *Amerika feltalálása*. Az esztétikai nevelés eszköze a szépírási és a zene tanítása, mely utóbbinak a célja szerinte az erkölcsök szelidülése. És van még egy eszköze az esztétikai neveléshez, ez az úgynevezett házi-ipar. Hari szerint a rajzolás, festés, faragás, metszés, esztérgályozás hasznos dolgok, „melyet, a ki tud, annak különösebb megkülönböztetése lesz.”¹²

A testi neveléssel kapcsolatos elvei a következők:

„A Test a Léleknek eszköze, mellyel mind magának tapasztalást gyűjt; mind pedig munkálkodik: erre nézve a Testnek egészséges lételére igen nagyon kell figyelmeztetni. Szükség van erre nézve a tanítást úgy mérsékelni, hogy az elme nagyon ne fáradjon; mellyet nagyon segít a tárgyaknak okos tserélgése: szükség néha nyugodalomra, vagy játékra, vagy tisztességes testgyakorlásra időt engedni; sőt a Tanító okosan kormányozza is ezeket.”¹³

⁴ Uo. 28.

⁵ Uo. 31.

⁶ Uo. 36.

⁷ Uo. 40.

⁸ Uo. 44.

⁹ Uo. 46.

¹⁰ Uo. 59.

¹¹ Uo. 59.

¹² Uo. 61.

¹³ Uo. 30.

Épen ezért tehát különös gondot fordít a test épségére. Gondol a játékra, s a testgyakorlásra, utasítással adva a tanítónak, hogy a gyermek játékaiba ne avatkozzék, s ha mégis ezt szükségesnek látja, tegye úgy, „hogy a gyermek mindamellett saját tetszése szerint látszassék cselekedni.” De az értelem túlfeszítésétől is óv, mint amely káros a test egészségére. Úgy kell tehát azt mérsékelni, hogy az elme el ne fáradjon, melyet nagyon elősegít a tárgyak okos cserélgetése.

A könyv második része az osztályok tananyagát és az ott használt tankönyvek leírását tartalmazza.

A műben lefektetett nevelés- és oktatáselméleti elvek korszerű ismereteket nyújtottak azoknak a tanulóknak, akik a máramaroszigeti kollégium elvégzése után lelkészi vagy tanítói pályára mentek.

FEHÉR KATALIN

Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaság. Fülöp Géza *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Bp. 1979) című alapos könyvében, miután felsorolta az 1833 előtt és után alakult kaszinókat, társalkodó egyleteket és olvasóegyesületeket (97–99. l.) az alábbiakat írta:

„Az előbbieken között felsorolás közel sem tekinthető teljesnek. Kutatásaim során számos olyan kaszinóra, olvasóegyletre történő hivatkozásra akadtunk, amelyekkel kapcsolatos közelebbi adatokat nem sikerült fellelnünk, keletkezési, működési idejüket sem tudtuk megállapítani. Teljesebb képet az ország és az erdélyi, valamint felvidéki részek levéltárainak és könyvtárainak alapos átkutatása nyomán lehetne kialakítani. Joggal feltételezhető, hogy az előzőekben felsorolt 165 különböző reformkori egyesület 200 körülre növekednék.”

A szerző feltevését saját kutatásaink is igazolták. A Heves Megyei Levéltárban őrzött egri jogakadémiai iratok között bukkantunk rá a *Napló könyve a' Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaságnak 1840-ig Évre* című dokumentumra, amelyet ismeretlen és adatgazdag volta miatt közreadunk.¹ A közölt dokumentum azért kerülhetett a Heves Megyei Levéltár iratai közé, mivel Polgár és Tiszapalkonya az egri egyházmegyében lévő települések voltak. Arra vonatkozóan, hogy miért pont az Egri Érseki Jogakadémia iratai közé került a napló, nem találtunk adatokat.

A dokumentum közlését indokolja, hogy a Polgár történetével foglalkozó eddigi helytörténeti irodalom nem említi. Az 1974-ben kiadott *Polgár története* című munka szerzői a dualizmus korára teszik az első helyi olvasóegylet alakulási dátumát. Ezzel kapcsolatban a következő megállapítás olvasható a könyvben: „Polgár vezető társadalmi rétege, a »város értelmesebbjei. . . a népnevelés szent ügyét — mely Polgáron a lehető leg rosszabb lábon áll — szívükre vevén« 1868-ban elhatározták, hogy egy »'olvasó társulati egyesület, vagyis Cassinót'« hoznak létre, társadalmi összefogás eredményeként.” A tervezett egyesület feltehetően csak 1876-ban alakult meg.²

A dokumentumban szereplő Polgár az Olvasó Társaság megalakulásának időszakában Szabolcs megyéhez tartozó mezőváros,³ Tiszapalkonya pedig Borsod megyei falu volt.⁴ Az anyagban olvasható Folyás, Szentmargita, Tikos Polgár határában lévő egri főkáptalani gazdasági központok voltak.⁵

Az anyagból kitűnik, hogy az Olvasó Társaság irányítói a helyi értelmiségiekből (papok, önkormányzati és gazdasági vezetők) kerültek ki. Az Olvasó Társaság tényleges működéséről nem találtunk forrásokat.

„Napló Könyve a' Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaságnak 1840-ik évre.

Mi alól írtak ezennel nyilatkoztatjuk: hogy 1840-ik Év Tavasz elő 2-ikán Polgár Mező Várossában öszvegyűlvén magunkat a' becsület szent szava adásával egy Olvasó Társaság alakítására: az alább következő közös akarattal elfogadott Szabályok szerint elhatároztuk. Név szerént 1. Makay Bertalan mk.

¹ Heves Megyei Levéltár. Az Egri Érseki Jogakadémia iratai. VIII–1/93. Vegyes iratok. — A dokumentum másolati példány.

² *Polgár története*. Szerk. BENCSIK János. Polgár, 1974. 350.

³ Uo. 320.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 341.

Polgári Alesperes Plébánus. 2. Nagy Balázs mk. Tisza-Palkonyai Plébánus. 3. Újlaky Antal m. sk. Polgári Ispány. 4. Balog Ferencz Tisza Palkonyai Ispány. 5. Boros Mihály Tisz. Palkonyai Reform. Lelkész. 6. Szilvássy László mk. Polgári Írnok. 7. Thurgonyi Iván Péter sk. 8. Wilt Antal mk. Polgári Káplány. 9. Seidl Alajos Polgári kereskedő. 10. Wörös József. 11. Zsiska Sándor mk. Folyási Ispány. 12. Hektig János polgári Gyakornok. mk. 13. Csorba András Szmargitai Tisztartó. 14. Sinkovits Imre margitai Írnok.

Igy alakulva lévén az Olvasó Társaság »A Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaság« címjélt adta magának, és ezután a' szükséges Tisztviselők választására tért ily renddel: Elnökké választott közös akarattal NI. Makay Bertalan Polgári Alesperes és Plébános Úr. Ellenőrré szinte közös akarattal N. I. Nagy Balázs Tisza-Palkonyai Plébános Úr. Ügyvivővé Nzetes Újlaky Antal Polgári Ispány, Pénz-tárnokká Nzetes Vörös József Polgári Énekész Úr, Jegyzővé és Könyvtárnokká úgy vélekedett az Olvasó Társaság, hogy a' Helybeli Tisztelendő Káplány Urak választassanak, név-szerént a' Jegyzői Hivatalra I. Wilt Antal Úr helybeli Káplány, Könyv-tárnokká pedig a' leendő I. másik Káplány Úr — Továbbá, minthogy Nzetes Csorba András sz. Margitai Tisztartó Úr legközelebb azon ajánlatot tevő előttünk, hogy az Olvasó Társaság számára két folyóírást előfizetni kész leend, ezen nemes lelkű ajánlatot hála-lassan fogadván az Olvasó Társaság közakarattal a' fent tisztelt Tisztartó Urat az »Olvasó Társaság Pártolója« címjével megtisztelni elhatározá, mely díszes címmel ennekutánna is mindazokat, kik az Olvasó Társaság eránt ily tetemes jótékonyssággal lenni szíveskendnek, megtiszteltetni elrendel.

A Hivatalt Viselők illető Jogai és Kötelességei

1-ör. Az Elnöknek joga vagyon minden Köz-Gyűlésekben előülni az alább elhatározandó évenkénti Gyűléseknek határnapjait kijelölni a' ne talán szükségessé válandó rendkívüli Gyűlést ki hirdetni, a' Tagokat a' Gyűlésekre tulajdon nevével aláírt Levél által meghívni, a' Gyűlések tárgyát előterjeszteni, a' közös határozatot ki mondani, ha időközben az Olvasó Társaság valamelyik Tisztviselő Tagja változna, a' megürlt Hivatalra a' legközelebbi Köz-Gyűlésig valakit ellátólag kinevezni, és a Társaság Pecsetjére, mely jelenleg Nagy Sándorral a' hordóból beszélő Diogenest ábrázolja, lélekismeretes gondot viselni.

2-or. Az Ellenőr kötelessége a' Pénztárnok által viendő számadást, valamint szinte a' Pénztárt is évenként legalább kétszer megvizsgálni, a' Könyvtárt a' Társaság Folyó írait, ha rendben vagynak e' megtekinteni, a' Naplót ha vallyon rendezen vezetik e' átnézni; Szóval ha a' Tisztviselők, az alább megírandó kötelességöket pontosan teljesítik-e felügyelni.

3-or. Az Ügyvivő gondoskodni fog arról, hogy az Olvasó Társaság Pénz-alapját minden tőlle kitelhető ártatlan módokkal nevelje, hogy a' Társaság által megrendelt Folyó-írárok és Könyvek lehető legjobb móddal megszeretessenek; Ő fogja a' Társaság e' tárgybani levelezéseit vezetni és aláírni.

4-er A' Pénztárnok fogja a' kijelentendő gyűlésekben a' Tagokról az illető részvényt rendezen beszédni, az akármódon a' Társaság javára begyűlendő pénzre lelkiismeretesen gondot viselni, azt semmi tulajdon haszonra a' Köz-Gyűlés engedelme nélkül nem fordítani, hanem a' Köz-Gyűlés által meghatározandó módon használni, pénzt csak az Elnök Utasítványára és minden esetre a' Köz-Gyűlések által meghatározandó tárgyakra kiadni; az Év lefolyása utáni első Köz-Gyűlésnek a Számadást bemutatni; mely ha helyes, joga leend annak további követeléséről magát a' Köz-Gyűlés által felmenteni.

5-or A' Jegyző tartozik minden Gyűléseken a' Naplót vinni; felolvasatni és azt a' Gyűlés után minél előbb a' Napló Könyvbe beiktatni, a' Társaság levelezéseit folytatni, minden esetre azonban az Elnök, vagy illetőleg az Ügyvivő aláírásával.

6-or A' Könyvtárnok köteleztetik a' Társaság Könyveire és Folyó-írásaira Szorgalmasan fölügyelni; azokat rendben tartani, azokat a' Tagoknak, de csak azoknak, az alább meghatározandó módon, és esetekben Térítvény mellett kiadni; és ha ezek annak idejében, és hibátlanul vissza nem adódnának a' Köz-Gyűlésnek feljelenteni.

Alap Szabályok

1-6 § Az Olvasó Társaság minden Tagjai fejenként kötelezik magukat Évenként hat valóóságos értékű forintok letételére oly móddal azonban, hogy a' Részvény egyik felét az első, másikat, a' második félévben kellessék csak kifizetni. A' jelen Évre különösen azt jegyezvén meg, hogy mivel az Évnek egy része már lefolyt, az idén csak a' félelvi Részvényt fogják az illető Tagok beadni.

2-ik § Az Olvasó Társaság Évenként két Köz-Gyűlést mulhatatlanul fog tartani; az első Tavaszutó valamelyik napján, a' Másodikat Őszutó elején. Fő tárgya lészen ezen Két Gyűlésnek az illető Részvények befizetése, és hogy ebben valami zavar ne történnyék az Elnök ezen Gyűlések napjait leg alább két

héttel előre a Tagokkal fejenként tudatni fogja. Ugyan ezen Gyűlések alkalmával fog meghatározatni, közös egyezés által, milly Könyvek vétessenek meg a Társaság számára. Szinte ezen Köz-Gyűlésekben közös akarattal fog elhatározatni minémü Folyóírásokat járasson az Olvasó Társaság.

3-ik § Ha azonban a Tagok úgy kívánnák, hogy bizonyos könyv még a fent említett Gyűlések valamelyike előtt megszereztessek, akkor az Elnök azonnal Köz Gyűlésre hívhatja össze a Tagokat, ugyan ezt tehetvén akkor is, ha valami sürgetős eset fordulna elő.

4-ik § A történető zavarok eltávolztatása végett határozatlik, hogy az eféle Köz-Gyűlésekben a jelenlevő Tagok mindenkor az egészet kötetező erővel határoznak.

5-ik § Az Őszutó Havi Gyűlés egyéb tárgyai közé fog tartozni, évenként az Olvasó Társaság Tisztviselő Tagjait, ha' szükség, vagy a Társaság közös akarattal kívánná újra választani.

6-ik § Minthogy az Olvasó Társaság több Tagjai hivatalos helyzetetöknél fogva elmozdíthatók, határozatott; hogyha a máshová menendő Tag, az Olvasó Társaság Tagja továbbra is megmaradni, vagy a befizetett Részvényt a Társaságnak át engedni nemakarná, az néki az illető időre visszafog fizetődni, az illy eltávozott Tag hivataljában következő azomban, minthogy a többi Tagok minden kedvezéseiben egyszerre részesülhet, csak olly móddal vétetődik föl a Társaság Tagjai közé, ha az akkori féléves illető részvényt hijjány nélkül leteszi. Ugyan az értetődvén azokra nézveis kik, akármikor időközben ezen Társaság Tagja lenni óhajtanának.

7-ik § Az Olvasó Társaság gondoskodni fog arról, hogy a Hírlapok hetenként rendesen meghozatassanak; minthogy pedig T. Palkonya helyheztetése úgy kívánja a Hírlapok először oda fognak vitetődni, és 3 napig legfellyebb ott maradni, melynek elteltével azokat Polgára által — küldeni köteleztetnek, hol 4 napig ismét használtatni, azután Margitára áttalfoznak küldetni, mikoris a Margitai Részvényesek az előbbi lapokat vissza fogják küldeni.

8-ik § A vissza küldött Lapok azonnal a Könyvtárak kezelése alá kerülnek, kiis azokat a Részvényes Tagok közül, akár kinek, ha kívánni fogja Térítvény mellett kiadni köteles lészen, magában értetődvén, hogy az illy módon kivett Hírlapok vagy Könyvek huzamos ideig semmi esetre kint nem maradhatnak.

9-ik § Minden Tag tulajdon becsüllete kívánja, hogy ha a Társaság Könyveit, és Hírlapjait magányos használatra kiveszi, azokról különös kímélettel gondoskodjék.

10-ik § Szorosan tiltatik a Könyvtáraknak valamint minden egyes Tagoknak a Társaság Könyveit, vagy Hírlapjait a Részvényes Tagokon kívül használat végett másnak akárkinek kiadni.

11-ik § Minthogy az Olvasó Társaság egyedüli célja a lelkimívelődés, azért Soha semmi esetben meg nem engedődik az Olvasó Társaság szobájában /melly nemes célra jelenleg a Nagy Érdemű Elnök Úr a Parochiális Épület egyik szobáját által engedni szíveskedett/ Kártya, vagy akármilyen más mulatság tárgyait nem csak használni, de bé vinne sem. — Ezek után Hálás érzettel fogadta az Olvasó Társaság, hogy mingyár alakulása első napján M. I. Wilt Antal Polgári Káplány Úr a Társaság javára egy csinos készülési kevertet vánkost ajándékozott, mely ugyan azon Társaság Pénztára megalapítására sors húzás által kijátszatni rendeltetett. Makay Bertalan mk. Polgári Al Esperes Plébánus mint Elnök.

SEZCSÓ KÁROLY

A Szegedi Napló megszűnésének előzményeihez. Egy lap megszűnése mindenkor bonyolult, több összetevős folyamat eredménye, s a finanszírozási gondoktól a politikai kényszerhelyzetek létrejöttéig sok minden befolyásolhat egy ilyen lépést. Kivált bonyolult volt az ilyesmi olyan átmeneti, felemás időkben, mint az 1920-as évek eleje, amikor — már túl a forradalmakon — a dualizmus kori liberális sajtónyilvánosság több eleme még élt, de már nagyon erősen jelentkezett egy etatista sajtóirányítási gyakorlat is, sőt egyre inkább ez utóbbi vált általánossá. A *Szegedi Napló* megszűnésének példája szépen mutatja ezt az átalakulást, s már csak azért is érdemes néhány adattal megvilágítani a nagymúltú — egykor Mikszáthot, Tömörkényt, Mórát is munkatársai között tudó — újság kényszerű bukását.

A megszűnés külső körülményei régóta ismeretesek. Péter László már 1955-ben, nevezetesen, máig haszonnal forgatható tanulmányában¹ megírta a lényegét, ami röviden így összegezhető: Terecsényi György 1922 április 14-én „A Szegedi Napló nagypénteki számában »Nagypéntek« címmel merész, költői lendületű elmélkedést írt, melyben Krisztust mint a szegénység képviselőjét, a szegénység megváltóját jellemezte. [...] A kurzus szélsőjobb lapja, a [...] Szegedi Új Nemzedék április 19-i számában

¹ PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Szeged, 1955.

»Elégtételt!« című vezércikkében tájékozva követelte a »renegát krisztusgyalázó« megbüntetését, s a »liberális, zsidó« Napló betiltását. Somogyi polgármester egyidejűleg megszüntette a lap utcai árusítását, ami néhány hét alatt teljes anyagi csődbe vitte az addigi kiadót, és egyben szerkesztőt, Engel Vilmost. Április 20-án [Engel] átadja a lapot ifj. Endrényi Imrének, a szerkesztést Szilassy Cásarnak s bár azzal a reménnyel teszi, hogy a lap »hű marad azokhoz a tradíciókhoz, amelyek a negyvenöt éves múlt parancsoló erejével köteleznek«, már az április 29-i előfizető-toborzó fölhívás elárulja, hogy a lap a kormány támogatását tartja föladatának.² Am az olvasóknak ilyen lap nemigen kellett, s az új kiadónak sem érte meg a *Napló* kiadása, így 1922. szeptember 24-én Endrényi Imre a lap megjelenítésének szüneteltetését jelentette be. Szeged – s egyben a vidéki újságírás – történetének egyik legjelentősebb lapja ezzel megszűnt, s lezárult, a város sajtótörténetének egy nagy fejezete.

A felsorolt tények azonban nem magyarázzák meg Engel Vilmos (1881–1971) gyors és tökéletes kapitulációját (április 14-én jelent meg az inkriminált cikk, 20-án már új tulajdonos kezébe került a lap!). Az egyszerű gazdasági nyomás ily gyorsan aligha fejthette ki hatását. A gyors összeomlás az előzmények ismeretében válik csak érthetővé –, a *Szegedi Napló* ugyanis akkor már jó ideje szálka volt a kurzus szemében, s a lap pozícióját módszeresen gyöngítették. Az Országos Levéltár ún. K szekciójában, mely a miniszterelnökségi sajtóügyek iratanyagát is őrzi, több ilyen típusú dokumentum fennmaradt.³

Aigner Károly főispán már 1921. június 6-án javasolta a miniszterelnöknek, gróf Bethlen Istvánnak, hogy tiltsa be a *Napló* ún. déli kiadását:

„A »Szegedi Napló« című politikai napilap – amely Szegednek XLIV. év óta, különböző irányt képviselő sajtóorganuma – ultraliberális szellemű munkatársainak erkölcsi és politikai meggyőződését hordja szíjjel, sőt igen gyorsan még merészen és helykén destruáló vizeken evez.

Csekély számú lappéldányainak lelkes és elmaradhatatlan olvasói főleg a destruktív hajlamú emberek köréből kerülnek ki, és a lap keresztény irányzatú sajtóterméknek egy cseppet sem minősíthető. Mint a sajtótájékoztató-bizottság elnöke mondhatom, hogy nagyon sok bajunk van vele, úgyszólván naponta fehér ablakkal jelenik meg. Főleg a déli kiadás »Homokóra« című rovata⁴ tartalmaz sokszor az egyéni, a társadalmi és az államérdekre undorítóan visszataszító cikkeket. Így volt ez 1921. év április hó 26-án a 186. szám alatt kiadott »Homokóra« főcikk alatt megjelent »Nem azért reprodukáltuk« stb. című sajtóközleménnyel, valamint a f. év április hó 29-én 192. szám alatt kiadott számában megjelent »Homokóra« című közlemény⁵ egy részével, melyekről a sajtótájékoztató-bizottság úgy találta, hogy azok az államérdeket közvetlenül veszélyeztetik, s mert a cikkek ennek ellenére mégis megjelentek, a kir. ügyészség a lappéldányok megjelenését mindkét napon 12 óra 40 perctől 3 óra 40 percig vagyis három órára megtiltotta. Az idevágó lappéldányokat tisztelettel ide mellékelem.

Kegyelmes Uram! Nemcsak a fertőzésre hajlamos olvasók lelkiületének és gondolkodásának megóvása, de a jó ízlés biztosítása és a keresztény nemzeti irányzat követelte érdekek védelmében is azon tiszteltteljes előterjesztéssel vagyok, miszerint méltóztassék bölcs elhatározásával odahatni, hogy a »Szegedi Napló« déli kiadásának megjelenethetése lehetetlenné váljék.

Mint délutáni hírforrásra semmi szükség nincs, mert eltekintve attól, hogy a déli kiadás két oldalon sok hirdetés mellett hírt alig hoz, a kora délutáni hírszolgálatot teljes egészében és elfogadható módon ellátja a jelenleg megfelelő szellemben szerkesztett »Friss Hírek« című napilap, a kora esti hírszolgálatnak pedig a »Szeged« című napilap az elterjedt szövivője.

Kénytelen vagyok leszögezni azt is, hogy a »Déli kiadás« a Szegedi Napló kiadó tulajdonosának Engel Vilmosnak, a reggeli főlap cégére alá bujtatott üzleti vállalkozása, s mint sajtótermék semmit sem ér, s minden egyes száma a jó ízlésű keresztény publikum éles kritikáját váltja ki.”

² PÉTER László: *i. m.* 6. Vö. még PÉTER László: *A Szegedi Napló centenáriuma*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1978. 1–4. sz. 83–86.

³ OL K 26.

⁴ Ezt a rovatot a kutatás szerint MÓRA Ferenc írta. Vö. VAJDA László: *Móra Ferenc vezércikkei*. Bibliográfia. Szeged, 1961. 1334–1419, 1421–1425, 1426–1442, 1444–1517, 1519–1534, 1536–1545, 1547–1587, 1589–1594, 1596–1606, 1608–1614, 1616, 1618–1621, 1623–1630, 1632–1646, 1648–1675, 1677–1706. és 1708–1713. tétel.

⁵ VAJDA László ezeket is MÓRA írásának tartja.

Aigner Károly e „megkeresése” június 11-én érkezett meg a miniszterelnökségre, s Bethlen már 15-én intézkedett. A belügyminiszterhez intézett átiratában, megismételve és tömörítve Aigner főispán érveit, kérte a minisztert, „hogy a Déli Kiadás utcai terjesztési jogának megvonását sürgősen elrendelni méltóztassék”.⁶ (A „lap irányának dokumentálására” mellékelte az Aigner küldte két lappéldányt.) A miniszter helyett eljáró Viczián János helyettes államtitkár, bürokratikus lassúsággal ugyan, de végül július 29-én intézkedett. További intézkedés végett értesítette Szeged polgármesterét, Somogyi Szilvesztert (1872–1934), hogy betiltotta a *Napló* déli kiadásának utcai terjesztését.⁷

„További sürgős intézkedés végett értesítem, hogy Szegeden Engel Vilmos felelős szerkesztésében és kiadásában megjelenő »Szegedi Napló Déli Kiadás« című politikai, közigazgatási és irodalmi napilapnak Polgármester Úr által megadott utcai terjesztési engedélyt az 1914. XIV. t. c. 11 §-a alapján megvonom és nevezett sajtótermék utcai terjesztését megtiltom, mert az említett nemzetellenes irányú és az ország belsőrendjét és társadalmi békéjét veszélyezteti. Igen gyakran az egyéni és családi becsületre nézve is sérelmes közleményeket közöl. Különben is a kiadótulajdonos a 4578/1920 M. E. számú kormányrendelettel megállapított megjelenési engedély előzetes kikérését elmulasztotta.

Felhívom Polgármester urat, hogy erről nevezett lap felelős szerkesztőjét és kiadóját Engel Vilmos szegedi lakost sürgősen értesítse. —”

Aigner főispán Bethlen István miniszterelnökhöz írott szeptember 26-i leveléből⁸ tudjuk, a *Szegedi Napló* utcai árusítási jogának ez már a negyedik megvonása volt. (Aigner fanyalgott is, hogy — úgymond — ezek a betiltások nem érik el hatásukat, a *Napló* továbbra is destruál.) Levelének mégsem ez a legfontosabb információja. Van ugyanis egy mondata, amelyben azt panaszolja föl Bethlennek, hogy a *Szegedi Naplóval* kapcsolatos intézkedésről csak az újságból értesült — azaz, de ezt már mi tehetjük hozzá, a főispáni szándékok s a miniszterelnökségi gyakorlat között láthatóan volt bizonyos diszcrepancia. Bethlen — már idézett — intenciója jelentősen tompította a szankció életét, ami azt mutatja, hogy a kormányzó hatalom két „frakciója”, a helyi és a központi akarat ez esetben érdemi különbséget mutatott, s közülük a központi akarat volt a „toleránsabb”. Ez a különbség expressis verbis kiderül Pillich Andrásnak, az MTI szegedi fiókja vezetőjének a sajtófőnökhöz, Eckhardt Tiborhoz írott június 17-i leveléből is.⁹ Ebben Pillich informálta főnökét a szegedi sajtóviszonyokról, s véleménye jól láthatóan eltért Aignerétől. A főispán lapalapítási terveitől eltérően, sőt vele némileg szemben állva, ő inkább a miniszterelnökség sajtóosztályának befolyását igyekezett növelni, s ezen cél érdekében fogalmazta meg javaslatait. A levélből kiderül, Pillich és Eckhardt (a meghatározó természetesen az utóbbi volt) azt akarták elérni, hogy legyen egy (vagy több) olyan lap Szegeden, amelyik „főbb vonalakban az irányítást a miniszterelnökség sajtóosztályától kapná és az alapításnál a [...] keresztény tőkeérdekeltség a részvények 51%-ában részesednék”. Pillich ezért ellenezte Aigner (s védence, Endrényi Imre nyomdatulajdonos és lapkiadó) új lapot alapítani akaró szándékát, s úgy látta (s ezt javasolta mind Aignernek, mind Eckhardtnak), hogy „sokkal opportunusabb egy már létező lapot megszerezni s a mi szolgálatunkba állítani. E célra — fogalmazza meg javaslatát — legmegfelelőbb lenne a *Szegedi Napló*, a *Szegedi Új Nemzedék* és a *Szeged*.”

Javaslatra láthatóan mindhárom lap irányának átalakítását célozta (tehát a szélsőjobboldali *Szegedi Új Nemzedék*ét is). A *Naplóval* kapcsolatban — s most ez illeszkedik be szempontjaink közé — a következő tervet vázolta föl:

„A *Szegedi Napló* tulajdonosa és irányítója Engel Vilmos egy neuraszthénias cionista zsidó, aki a hirdeti »Homokórát« jórészt maga írja, s akit könnyű lesz valamely vad számárással beugrasztani. Vészségennyé lehet tenni a *Naplót*, ha legkiválóbb erőit, a páratlan Móra Ferencet, az ügyes Sz. Szigethy Vilmost és a tehetségesnek induló Terescsényi Györgyöt¹⁰ átvisszük a mi lapjainkhoz. [...]]

Konkrét javaslatom a következő:

⁶ Bethlen István a belügyminiszterhez, 1921. jún. 15. Másolat OL K 26.

⁷ Viczián János Szeged polgármesteréhez, 1921. júl. 29. Másolat OL K 26.

⁸ Aigner Károly Bethlen Istvánhoz, 1921. szept. 26. OL K 26.

⁹ Pillich András Eckhardt Tiborhoz, 1921. jún. 17. OL K 26.

¹⁰ Sz. Szigethyről és Terescsényiről lásd: LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Sz. Szigethy Vilmos* = Szeged, 1990. 9. sz. 38–39.; PÉTER László: *i. m.*; PRESZLY Lóránd: *A szegedi népies írók. Szeged, 1931. 23–24.*

A *Szegedi Új Nemzedék*től vonassék meg a kormánysegély néhány hónapon át, hogy olcsóbban megvehessük; a Távirati Iroda az előfizetési díjat egyidejűleg duplájára emelhetné. Zsirkay eltávolítása után azután a lapot megfelelő kézbe lehetne adni, (esetleg Sz. Szigethy Vilmos) egyidejűleg Móra Ferencet, Terestyényt [így!] és Juhász Gyulát léptessük ki a *Naplótól*; adjon nekik a miniszterelnökség a sajtó-[a]lapból megfelelő kárpótlást háromhónapra. Miután a lapoknak a MTI-vel szerződésük nincs, némi áldozat árán megtehetném azt is, hogy a *Naplótól*, amikor már halódik, hirtelen megvonnám a tudósítást, a katonai cenzuránál és interurbánközpontnál pedig keresztülvinném, hogy a legrosszabb kapcsolást adja nekik, illetve mindúntalan bontsa beszélgetéseiket.

Tekintve, hogy minden zsidó elsősorban üzletember, olcsón juthatnánk ilyenmódon egy régi nagy laphoz, amely Móra Ferenc személyében kitűnő szerkesztőt nyerhetne.¹¹

Bár Aignerhez, kivált pedig Eckhardthoz és Bethlenhez képest Pillich politikai súlya nyilvánvalóan csekély volt, terve mégis kulcsot ad a későbbiek megértéséhez. Ő ugyanis mint az MTI szegedi fiókjának vezetője részben a miniszterelnökség sajtóosztályának helyi bizalmi embere, „képviselője” volt, részben pedig – Szegedre vonatkozóan – tanácsadója, szakértője. A politikai döntések „szakmai” előkészítése a jelek szerint rá, a helyismerettel rendelkezőre hárult. Ugyanakkor beosztásából fakadóan nyilvánvalóan csak főnökei intencióihoz igazodva tervezhetett. Terve tehát a központi szándékokról is árulkodik. S ő, bár mint leveléből láthatjuk, „mérsékelt” és taktikusabb volt, mint a helyi érdekeltségektől sem mentes Aigner vagy a *Szegedi Új Nemzedék*, céljai megvalósításához meglehetősen etikátlan eszközöket is igénybe szándékozott venni.

A *Szegedi Napló* 1922. áprilisi válságának részletes bemutatásához és megértéséhez természetesen még van mit kutatni. De azt már most kimondhatjuk, lényegében Pillich András „forgatókönyve” valósult meg. Mórát, Juhászt és Sz. Szigethyt ugyan lebecsülte, a rájuk „kiosztott” szerepet egyikük sem vállalta, sőt utóbb valamennyien a radikalizálódó *Szeged* munkatársai lettek. S a szegedi sajtó képe is némileg másképpen alakult, mint ahogy Pillich elképzelte. De koncepciója lényege, a *Napló* belülről való megbontása és főlvasárlással való eliminálása, „bejött”. Eszközei pedig, minden jel szerint, az elkövetkező időszak sajtópolitikáját előlegezték.

Jellemző, hogy az ürügyül szolgáló Terescsényi-cikk kezelése maga is csak egyike volt az új módszereknek. Terescsényi György Magyar Lászlóhoz írott 1946. augusztus 1-i leveléből¹² ugyanis tudható, hogy az ő ügye nemcsak konstruált volt, de tévedésen is alapult. Azt hitték, más – „támadhatóbb” – szerző írta a cikket. „1919 tavaszán, vagy nyarán szerződöttem Engel Vili a *Szegedi Napló*hoz, és, mint emlékezel, ott dolgoztam egészen a sajtóperemig, ama bizonyos vallás elleni vétségig, amikor Ivánék [Iván Mihály és csapata, a *Szegedi Új Nemzedék*] a »zsidó lapot« akarván megszüntetni és »t-i.« -szignómat Tonelli Sándornak véltve, megindították a hajszát.” Tonellit ugyanis sokan zsidónak hitték (még Újvári Péter *Zsidó Lexikon*ában is szerepel), s a jobboldal elvei szerint mint zsidó támadható volt. A történelem firtora, hogy ez a stratégia duplán tévesnek bizonyult: Tonelli – családfáját több száz évre visszavezetni tudó – olasz család sarja volt, a neki, a „zsidónak” tulajdonított cikket pedig nem ő írta, hanem a szintén nemzsidó Terescsényi György.

Ez a manipulátori tévedés azonban nem mentette meg a *Szegedi Naplót*. A nagymúltú lap szükségképpen elvérzett a kormányzati akarat szorításában.

LENGYEL ANDRÁS — SIPOS JÓZSEF

¹¹ Pillich és Móra kapcsolatahoz érdekes adatokat közöl SCHELKEN Pálma: *Móra Ferenc levelei a régi emlékek között* = Petőfi Népe, 1978. márc. 17.

¹² Terescsényi György Magyar Lászlóhoz, 1946. aug. 1. Somogyi-könyvtár helyismereti gyűjtemény, Magyar László hagyaték.

FIGYELŐ

Klanciczay Tibor (1923–1992). A magyar irodalomtudomány Klanciczay Tibor személyében eddigi történetének talán legnagyobb szervezőjét vesztette el, aki sokoldalú tevékenységével tudományunk történetébe több vonatkozásban is beírta nevét, hiszen a régi magyar irodalom: a középkor, a reneszánsz és a barokk kutatása terén elért eredményei nemcsak itthon, hanem nemzetközileg is ismertté tették. Mégis úgy érezzük, hogy gazdag életművéből az utókor is azt fogja kiemelni – remélve természetesen, hogy lesz olyan utókor, amelyet a magyar szellemi élet múltja érdekelni fog –, amit mi, kortársai is leginkább tiszteltünk Benne: a magyar irodalom és kultúra múltjának korszerű, tudományos színvonalú feltárása érdekében kifejtett fáradhatatlan és szenvedélyes szervezői–irányítói tevékenységét.

Az Eötvös Kollégium és a kiváló tanárok – mindenekelőtt Horváth János – szellemi örökségével, a lényegyet illetően a nehéz időkben is mindvégig jól sáfárkodó tudós pályája olyan korra esett, amelynek négy évtizedére nem volt jellemző nemzeti kultúránk és hagyományaink őszinte tisztelete. Csak taktikai és manipulációs okokból érdeklődött a berendezkedő hatalom az ún. „haladó hagyományok” iránt, ez azonban nemcsak a magyar művelődés története jelentős részének (pl. a magyar középkornak) az elsüllyesztésével járt együtt, hanem egész nemzeti kultúránk „átértékeléséhez”, egy vulgáris, egyoldalú pártszemlélet kizárólagos uralmához vezetett. Ehhez járult 1956 után a hatalom részéről az a szorongás, amely nemzeti hagyományainkban a függetlenségi szellem és a nacionalizmus „kórokozóját” látta. Ezért következett be a magyar múlt értékeinek egyre nagyobb mértékű kiszorítása például az iskolakönyvekből: egész nemzedékek nőttek fel most már nem csak a magyar középkor, hanem – többek között – Balassi, Zrínyi, Pázmány, Bessenyei, Csokonai és csaknem az egész 19. századi magyar szellemi élet legkiválóbb személyeinek ismerete nélkül.

Klanciczay Tibor, bár tudományos kutatásai és eredményei már fiatalon méltó elismerést nyertek, felismerte, hogy számára a legnagyobb feladat fellépni az egész magyar szellemi életet a fenti okok miatt fenyegető elsőkélyesítés és eljellegtelenítés ellen. Mindent elkövetett, hogy az 1956 folyamán kedvezőbbé váló légkörben létrejöjjön a Magyar Tudományos Akadémia keretében az Irodalomtörténeti Intézet, amelyet a legalkalmasabb bázisnak tekintett tudományszervező és hagyománymentő munkásságához. A forradalom leverése után azonban, az ismét zordabbá váló viszonyok mellett, személyi okok is hátráltatták elképzeléseinek megvalósítását: az Intézet élére valójában csak életének utolsó – sajnos már csonka – évtizedében került. Ekkor alkalmat nyílt még nagyobb szívóssággal folytatni a már korábban is megkezdett és országos, sőt nemzetközi méretekben is kibontakoztatott szervezőmunkát. Szóban és írásban, bizottságokban és tanulmányaiban harcolt a magyar nemzeti hagyománynak mint az egyetemes emberi kultúra részének őrzése, ápolása, tudományos feltárása és az ifjúsághoz való eljuttatása érdekében. A technokrácia eufóriás éveiben szót emelt az egyoldalúságok ellen és küzdött a nemzeti hagyományokkal kapcsolatos feladatoknak az országos tudományos tervekbe történő beiktatása érdekében. És amikor, nem kis mértékben az ő kitartó küzdelmei nyomán, megvalósultak a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” nevű kutatási főirány keretében a széles körű feltáró munka lehetőségei, számos, korábban megtorpanó, vagy meg sem indíthatott tudományos kezdeményezés élvezte ennek hasznát. Monográfiák, szövegkiadások, bibliográfiák egész sora készült ezekben az években, kiterjesztve most már a kört az egész magyar múlt értékeire.

Klanciczay Tibor e munkálatok megszervezésével és támogatásával nemcsak irodalomtudományunk nagy hiányait akarta pótolni és nemcsak a múlt értékei iránti közönyt szándékozott megtörni, hanem

meg kívánta oltalmazni a magyar szellemi hagyományt attól a fenyegető lehetőségtől is, amely az atomkorszakban az unikális források esetleges pusztulása által következhetne be.

Nemzeti értékeink őrzésének, feltárásának a gondolköre fordította Klaniczay Tibor figyelmét nagy könyvtárainkra is. Az ötvenes-hatvanas években felemelte szavát az ott lábra kapó vulgarizáló, tudomány- és hagyományellenes tendenciák ellen is. Nem kis részben neki köszönheti a *Magyar Könyvszemle* is, hogy az Akadémia keretébe kerülve, nem vált e kisszerű, de nagyhangú, legtöbbször a hivatalos kultúrpolitika által is támogatott törekvések áldozatává.

Halála túlságosan korán jött. Ma is nagy szükségünk lenne ösztönzéseire, barátságára, energikus személyiségére. Átalakuló korunk is nagyon rászorulna tudományos tekintélyére, felkészültségére, szenvedélyes hagyományszeretetére: azok ellenében is, akik nemzeti értékeinket csak szavaikkal, vezércikkekben tisztelik és azok ellen is, akik a magyar múlt szellemi hagyományainak ápolását elavult tevékenységnek tartják. Üzenete pedig mindnyájunknak szól és ma is időszerű: „A nemzeti hagyománynak a nemzeti tudatot erősítő szerepe együtt kell hogy járjon az emberiség egyetemes kultúrájának a népek egymásra utaltságára és egymás megbecsülésére indító hatásával.”

KÓKAY GYÖRGY

Széchenyi István válogatott művei. A Magyar remekírók sorozatnak Széchenyi István válogatott műveit tartalmazó három kötetét¹ a születési bicentenáriumra szánta a Szépirodalmi Kiadó, de ez a szándék csak részben valósult meg. A kiadvány az utolsók között jelent meg a Széchenyivel kapcsolatos könyvek közül, s így lekészte az ünnepi megemlékezések kínálta figyelemfelhívásban rejlő lehetőségeket. Ez sajnos nemcsak üzleti szempontból jelentett veszteséget, hanem hátrányosan érintette a válogatás szerkesztője által megfogalmazott célt is. „Mindvégig arra törekedtünk tehát, hogy Széchenyit kiadványunkon keresztül történeti személyiségként mutassuk be, azaz olyan alkotóként, akinek a fő műve... maga az élete. ... Ezért van, hogy írásait a következő lapokon nem műfaji vagy tematikai csoportosításban, hanem... a keletkezésük időbeli egymásutánjának szigorúan megfelelő sorrendben nyújtjuk át az olvasónak. ...” A kellő időben való megjelentetéssel biztosítani lehetett volna, hogy a megemlékezések idején nem Széchenyiről, hanem Széchenyivel lehetett volna gondolatot cserélni, ellenőrizni a rá való hivatkozások jogosságát, hitelességét.

A kiadvány lehetséges olvasóinak és megvásárlóinak számbavételénél nem hagyhatók figyelmen kívül a fenti megállapítások, de a lényegyet tekintve ez a háromkötetes összeállítás nem alkalmi kiadvány. Nem az évfordulóhoz kötött, pillanatnyi igényt kielégítő olvasmány. Önfegyelmel párosított szellemi erőfeszítéssel lehetőséget nyújt az együttgondolkodásra Széchenyi Istvánnal, megállapításainak a korához kötött vagy általános érvénnyel rendelkező voltának utángondolására.

A szerkesztő Spira György, valamint Széchenyi és korának legavatottabb kutatói, Gergely András és Sashegyi Oszkár az eddig nyomtatásban megjelent Széchenyi-írásokból olyan válogatást jelentetett meg, amelyből visszatükröződik Széchenyi István magánemberi és közéleti arca. Széchenyi életének és működésének korszakai szerint a nagyobb művek mellett az ifjúkori írások, levelek, naplórészletek, országgyűlési és egyéb egyesületi szereplésekkor elmondott beszédek, valamint a miniszteri iratokból összeállított gyűjtemény hitelesen tanúskodik „a legnagyobb magyar” gondolatairól, cselekedeteinek mozgó erőiről, céljáról és nem utolsósorban az őszinte önmegismerésre törekvő ember lelki vívódásairól, a közjónak elkötelezett államférfi alkati adottságai által is behatárolt cselekvési lehetőségeiről.

A válogatás kényszerítője természetesen azt is jelenti, hogy mind az érdeklődő olvasó, mind a szakember hiányol műveket, más napló-, vagy levélrészletet választottak volna egy-egy életrajzi tény vagy gondolati megnyilvánulás hangsúlyosabbá vagy árnyaltabbá tételére. Ez a válogatott művek eleve elfogadott velejárója. Egyben azonban osztatlanul egyet kell értenie mindenkinek: a kiadás legnagyobb értéke a harmadik kötetben most először teljességében közreadott *Önismeret* című Széchenyi-mű. Az 1857-ből való időrendi megjegyzések alapján datálható, de szinte megállíthatatlan mondatfolyamok a majdani *Ein Blicket* író Széchenyi lelki-szellemi erőgyakorlatának írásbeli dokumentumai. Egy renkívüli képességű agy ösztönös önfelkészülése a nagy szellemi teljesítményre, a végül is összeroppantó lelki megpróbáltatásokra.

¹ *Széchenyi István válogatott művei. 1–3. Szerk. SPIRA György. Vál. jegyz. utószó: GERGELY András, SPIRA György, SASHEGYI Oszkár. Bp. 1991. Magyar remekírók.*

Az *Önismeret* szövegét Sashegyi Oszkár gondozta. A műhöz készített jegyzetekben ismerteti a kézirat sorsát és az ebből adódott téves megállapításokat. A kéziratot Döblingben az 1860. március 3-án tartott házkutatás alkalmával Kiss Mártontól, Széchenyi írmokától kobozta el a bécsi rendőrség. Széchenyi halála után a kézirat 1–200. oldalát mint ártalmatlan írást visszaadták a jogos örökösnek, Tasner Antalnak. Családjától került a kézirat az Akadémia tulajdonába. Az *Önismeret* második, nagyobbik része, a 201–894. oldal nemzetközi levéltári egyezmény alapján a bécsi Staatsarchivból 1925-ben jutott a Magyar Országos Levéltárba. Az a tény, hogy a mű *Önismeret* és *Széchenyi Nagy Magyar Szatirája* címen eddig öt részben jelent meg, újból alátámasztja nemcsak Széchenyi István kéziratosa hagyatékának, hanem általában a kéziratosa hagyatékok gondozásának fontosságát.

A szakemberek számára Széchenyi István kéziratosa hagyatékának sorsa, kéziratának műfaja, jellege alapján nyilvánvaló, hogy a Széchenyivel kapcsolatos forrásanyag nem alkothat teljes, lezárt gyűjteményt. A tudatos gyűjtőmunka és a véletlen egyaránt hozzájárulhat a Széchenyi Istvánnal összefüggő kéziratosa forrásanyag gyarapodásához. A háromkötetes válogatás ebből a szempontból is jelentős, mivel ráirányítja a figyelmet az életmű egészére. Az egyes írásokhoz készített jegyzetek elősegítik, hogy az olvasó eligazodjék a korban és Széchenyi eszmévilágában. Azonban éppen a jegyzetekből lehet a legerőteljesebben érzékelni, hogy mennyire hiányzik a kéziratosa hagyatékon alapuló Széchenyi életmű II. világháborúval megszakadt kritikai kiadásának folytatása. Ez a munka azonban nem lehet ünnepi évfordulós program, hanem a magyar történettudomány egyik sürgető napi feladata.

KÖRMENDY KINGA

Göttingai boldog napok.¹ A 18–19. században a magyar szellemi életre oly nagy hatást gyakorló göttingai egyetemről a közelmúltban Göttingenben szép kis kötet jelent meg. Összeállítójának és kiadójának, Futaky Istvánnak főként az volt a célja, hogy a Magyarországon már jól ismert és sokat tárgyalt göttingai–magyar kapcsolatokról a német olvasóknak is tájékoztatást nyújtson. E célból főként egykorú, eredeti szövegeket kívánt felhasználni, mégpedig a göttingeni egyetem magyarországi és erdélyi hallgatóinak a várossal és egyetemével kapcsolatos írásait, emlékezeit.

E tájékoztatási szándék kultúránk történetéről, kapcsolatainkról ma is nagyon időszerű. Ami a rólunk szóló ismereteket illeti ugyanis, ma sem sokkal kedvezőbb a helyzet, mint két évszázaddal ezelőtt volt. 1787-ben éppen egy volt göttingai magyar diák, Rát Mátyás így emlékezett² a német professzoroknak a magyarsággal kapcsolatos hiányos és téves ismereteire:

„Ipsi (Germani) quoties de vicina sibi gente, regioneque Hungara quidquam scribunt aut proloquuntur, quam misere, quam prepostere, quam false aut certe depravate fere omnia aut saepe ego, atque una mecum populares mei, cum Goettingae magni nominis in Germania Professores audiremus, nos comprimere, ne is cachinnos effunderemur, necesse haberemus.”

A magyar diákoknak az elfojtott nevetése mögött persze sokkal inkább szomorúság rejlett, hiszen a magyarsággal kapcsolatos kultúrbarbarizmus vádjának már akkor nagy hagyománya és — sajnos, a nem túl jó indulatú informátoroknak köszönhetően — még nagy jövője is volt.

Nem ártott volna Rátnek e Göttingával kapcsolatos véleményét is belevenni az antológiába, hiszen a tőle származó kétsoros búcsúztató verseike nem képviseli őt méltóan egy ilyen összeállításban. (Itt említem meg, hogy a 46. lapon közölt „Göttingai levél” nem Rát lapjában, hanem a bécsi *Magyar Hirmondóban* jelent meg, 1792-ben.) Rát Mátyás ugyanis, miként az utóbbi évtizedek hazai kutatásai meglehetősen gazdagon dokumentálták,³ nemcsak egyszerűen egy volt a göttingai diákok között, hanem 3 esztendei

¹ „*Selige Tage im Musensitz Göttingen*”. Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und Jahrhundert. Hrsg. eingeleitet und kommentiert von István FUTAKI. Göttingen, 1991. Vandenhoeck u. Ruprecht, 127 p.

² Matthias Ráth in suo Praenuncio Lexici Teutonico-Hungarico-Latini. 1787. — Batsányi János összes művei. Kiad. TARNAI Andor és KERESZTURY Dezső. Bp. 1961. II. 1. 471.

³ Rát Mátyás göttingai kapcsolataival számos tanulmány foglalkozott. (L. pl. KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei*. MKSz 1965. 141–150.; Uő: *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori*

újságírói és publicisztikai tevékenységével a göttingai korszerű eszmék egyik leghatékonyabb magyarországi terjesztője volt. Megnyilatkozott ez nemcsak a Schlözertől kapott publicisztikai ismeretek alkalmazásában, hanem Heyne és más tanárok nyomán az anyanyelvről, az irodalommal, a kritikával és a társadalommal kapcsolatos modern nézetei által is. Mindez bizonyára érdekelte volna a kötetke német olvasóit is, hiszen Németországban Schlözer óta mindmáig nagy tekintélye van a publicisztikatudománynak. Göttinga sokrétű hatása Rát írásaiban akkor is benne van, ha nem szerepel bennük a város neve.

A kötet egyébként gazdag tartalommal rendelkezik. Az értékes, egykorú dokumentumok — levelek, emlékezők, egyéb írások — elé Futaky István írt bevezetést. Ezt követően az első fejezet azokat a szövegeket tartalmazza, amelyek a várost és egyetemét az egykori magyar diákok szemével mutatják be. Ezt a neves göttingai professzorokról és a gazdag könyvtárról szóló írások követik; egy fejezet pedig a göttingai diákeletet mutatja be, téli és nyári szórakozásaival, kirándulásaival, utazásokkal. A szép kis kötetet — melynek létrejöttében elismerésre méltó szerepe volt a Georg-August-Universität mai vezetőinek — magyar írók és tudósok levelei fejezik be, melyek íróknak a göttingai egyetemhez fűződő kapcsolatait dokumentálják.

KÓKAY GYÖRGY

A 900 esztendő Nagyvárad krónikája. Nagyvárad alapításának 900., I. László király szentté avatásának 800., a városnak a török uralom alóli felszabadulása háromszázadik évfordulója alkalmából igen szép kiadásban jelent meg Nagyvárad könnyel és vérről írt krónikája.¹ Ugyan a munka műfaját nehéz meghatározni. Nevezhető forrásgyűjteménynek, a nagy kultúrájú város regényes történetének, adattárnak, antológiának, chrestomathiának, nyomtatásban megjelent vagy kéziratban található tanulmányokból, cikkekkel válogatott szemelvények gyűjteményének stb. Hívjuk bárminek, az alkalmi diszkidás a szerkesztő emberfeletti, a jó értelembe vett „kubikus” válogató munkája dicséretre és elismerésre méltó hasznos vállalkozás, szívet szorító mementó, hogy ne felejtszünk el múltunkról, a mű címe ellenére oly sokszor boldogtalan Váradról.

A könyv elé Tempfli József katolikus és Tőkés László református püspök írt elgondolkodtató, szép előszót. A szerkesztő a kiadvány „történeti részét” hat fejezetben tárja elénk. Az idézett szemelvények Váradnak és környékének, Biharországnak történetét a honfoglalástól a 20. század második évtizedéig szemléltetik. Sajnálatos, hogy az utolsó hetven évről nem beszél. Talán tapintatból, minthogy ez számunkra a leggyászosabb, legboldogtalanabb?

A könyvekből, tanulmányokból, cikkekből, oklevelekből, egykorú levelekből, emlékiratokból, más verses és prózai emlékekből, törvényekből, rendeletekből, szabályzatokból, sírfeliratokból, személyes valomásokból stb. merített kivonatokat, adatok legnagyobb része valahol és valamikor nyomtatásban már napvilágot látott. A kéziratokból vett szemelvények, mint pl. a 228–229, 282, 285. (az OSZK kéziratából), a 442, 512–513. (OSZK Színháztörténeti Tár), 315–316. (OL), 244. (Bp. EK kézirat), 286. (Kolozsvár RAK. Kt.) lapokon közöltek személyes kutatási eredmények. Valamennyi sziszifuszi munka tanúbizonysága!

A szerkesztő, *Utószava* szerint, a szemelvényekkel a város történetéről, kivált művelődéstörténetéről, de mindennapi életéről is képet kívánt adni. Szükségképpen vázlatos képet. „A korai korszakokban jóformán teljességre törekedtünk, a későbbi korokra vonatkozó művekből az anyag gazdagsága következtében válogatnunk kellett.” Ez lehet az oka az egyes fejezeteknél a terjedelemben tapasztalható aránytalanságoknak. Hogy az első két rész 257 oldal (ehhez hozzá kell számítanunk az „Adalékok Várad művelődésének történetéhez. 1000–1660” című, szerkezetileg függelék-fejezet 32 lapját, mely az elől álló szemelvények időbeli elhelyezésében, megértésében nagy mértékben segíti az olvasót), a 18. századról szóló 50, a 19.-ről szóló pedig 100 lap terjedelemben nyújt képet. Így azután annak a 18. századnak a bemutatása, amikor Várad „Magyarország legcsinosabb városainak egyikévé” lett, valamint a 19. századé, amikor gazdaságilag és kulturálisan modern várossá vált, hiányos; sokkal kevésbé árnyalt, mint az első fejezetekben. Még kevesebb szemelvény beszél a 20. század első és második évtizedéről. Bár ez a kevés kitűnő válogatás. Csak éppen nagyon lehangoló. . .

irodalomunk kezdetei = MTA I. OK 1966. 898–908. stb. Összefoglalóan: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei* (Bp. 1970) c. monográfiám 68–178. lapjain.

¹ *Boldog Várad Szerk. BÁLINT István János. Bp. [1992.] Hét Torony Kiadó. 860 p.*

Az 558 oldalt kitöltő „történelmi” részt még több érdekes fejezet követi. „... Az mennyei királyné asszony várássa Várad” cím alatt, 40 oldalon megismerhetjük a város műemlékeit. A várat, a nagyszámú templomot, köztük a mai, harmadik székesegyházat; történetüket, művészeti emlékeiket. Továbbá a püspöki palotát, a Kanonok-sort, a Múzeumot, a városban található emléktáblákat és szobrokat. A szerző az 1943-ban megjelent, Papp Lajos szerkesztette *Nagyvárad. Városismertetés*; néhányszor Bíró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei* (Bp. 1932) című művekből veszi át a szemelvényeket.

Már a történelmi részekben olvashaattunk váradai keletkezésű vagy vonatkozású versrészleteket, egykorú írásokból vett idézeteket. Külön fejezet („Nagyvárad, költők kedvese ...” 597–648) ad ízelítőt a költők, írók Várad ihlette alkotásaiból. Néhány Szent Lászlóról szóló ének, Szkhárosi Horvát Ádámnak a reformáció szellemét sugárzó két verse, Arany, Petőfi-költemények, Juhász Gyula, Emőd Tamás, Ady Endre, Nadányi Zoltán, Sinka István, Reményik Sándor, Horvát Imre, Dutka Ákos, Tóth István, Máté Imre versei képviselik a költészetet. A prózaírók (köztük Jókai, Ruffy Péter, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László) visszaemlékezésekkel, riportokkal szerepelnek.

A történelmi részben is sok illusztráció (rézmetszet, pecsét, címer, érem, sírkő, síremlék, térkép, templomi felszerelés, szobor stb.) váltja egymást. Ezenkívül külön képmelléklet emeli a kiadvány értékét. 183 kép, részletes, mindenről tájékoztató jegyzékkel. Számos középkorból származó egyházi és világi tárgy, jelenet, kódexlap, portré, fegyver, korsó, kehely, templom és más épület, térkép, népművészeti tárgy, viselet és ruhadarab, egyházi és világi méltóságok, színésznők és színészek, színpadi jelenetek, színlapok, családi fotók, piaci és utcai jelenetek stb., stb. Ady Endre újságírói igazolványa stb. A reprodukciók egy része színesben készült. Közülük igen sokat magántulajdonból sikerült a fáradhatatlan szerzőnek megszereznie. A képanyag összeválogatása jó. A képek minősége is elfogadható.

Bálint István kezébe jutott, és a kiadvány 735–757. lapjain meg is jelentette a nagyváradi utcák és terek elnevezéseinek lajstromát 1872 előttről, 1872-ből, az 1900–1920, 1920–1940 közti évekből, 1940–1944-ből. Elekes Irén összeállításában tartalmazza a kiadvány a Nagyváradon 1862 és 1944 között megjelent magyar lapok jegyzékét a szerkesztők nevével együtt.

A szakember a könyv legértékesebb részének valószínűleg az irodalomjegyzéket tartja. Ez is mutatja a szerkesztő munkájának mélységét. Bár az irodalmi jegyzék igen gazdag anyagot ölel fel, teljesebbé tehetné volna pl. a Szent László hermájáról szóló gazdag irodalom bővebb idézésével, minthogy László Gyula véleményét e téren többen nem osztják. Véleményünk szerint a szerző kevés katolikus egyháztörténeti munkát tart számon; hiányzik pl. Némethy Lajosnak *A váradi római katolikus székesegyház* című munkája, továbbá Bach Nándor: *A nagyváradi m. kir. áll. főreáliskola története*.

A bibliográfia után találjuk a névmutatót, majd a szerző utószavát és a kiadvány rövid német nyelvű ismertetését.

Jól tudjuk, a teljesség igénye betölthetetlen. Egy ilyen jellegű munkában minden igénynek, érdeklődési körnek, ízlésnek eleget tenni lehetetlenség. Hasznos lett volna, ha a szerkesztő egyöntetűen, következetesebben jár el a szemelvények magyarázó jegyzetelésében. Helyenként a magyarázatok túlméretezettek, máskor meg nem látjuk a szóban forgó személy fontosságát, kilétét, az összefüggéseket; néha azt sem, kitől származik az idézet, hol lehetne rátalálni.

Bár a könyvben szó esik a Várad környéki, a bihari román betelepítésről, véleményünk szerint többet kellett volna nyújtania az unitusok, ortodoxok belső harcából, ennek következményeiről. A vallási megoszlás Várad tekintetében különösen jelentős volt, ezt nem érzékelteti kellőképpen a szerkesztő. Keveset tudunk meg az iskolaügyről, protestáns és katolikus vonatkozásban egyaránt. Hiányérzetet kelt az iskolai színjátszás elhallgatása, illetőleg mostohán kezelése Borsáti Ferencnek Rákóczi Zsigmondról eljátszott és nyomtatásban is megjelent barokk játéknak legalább az előszavát szívesen olvastuk volna a korjellemző dokumentumok között. A jezsuiták színjátszó tevékenysége is több elismerést érdemelt volna. Nemkülönben Várad 18. századi püspökeinek kezdeményezései és eredményei az újjáépítésben. Helyet kaphatott volna az 1780-ban felállított jogakadémia, a század egyik legjelentősebb intézménye. Nem látjuk a „monográfiából”, hogyan vált Várad a 19. század folyamán Magyarországnak minden tekintetben leglégütetesebb életű városává, szemben az egykori fővárossal, Pozsonnyal, az egyetemi város Kolozsvárral, vagy akár Nagyszombattal, Kassával.

A fólió nagyságú, külsőleg és nyomdatechnikailag egyaránt luxuskiadásnak mondható emlékkönyv borsos árát (1950 Ft) papírtakarékosabb eljárással bizonyára csökkenteni lehetett volna, így a mű több kézbe elkerülhetett volna. A gazdaságossági szempont érvényesülését az akadályozta, hogy minden dokumentum a könyvben új oldalon kezdődik. Így a nyomtatott szöveg számos esetben csak az oldal harmad-

részét foglalja el. (Pl. 32, 39, 43, 54–57, 82, 83, 91, 94–98. stb.) A könyv ára meghaladja az átlag értelmiségi olvasó anyagi teherbíró képességét. A mű példányszáma ismeretlen, félő azonban, hogy egy idő múltán féláron kerül forgalomba. Könyvpiacunkon ez egyre gyakoribb jelenség. . .

VARGA IMRE

Plakátok a Főváros utcáin 1900–1914. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása a Budavári Palotában, 1992. Régi plakátokat kiállítani mindig biztos közönségsiker. A Múcsarnok-beli 1960 és 1986 évi plakáttörténeti kiállítások is rengeteg látogatót vonzottak, de íme itt egy frissebb példa: a Legújabbkori Történeti Múzeum az elmúlt fél évszázad történetét plakátokon bemutató kiállítását eredetileg néhány hónapra tervezték, ám a nagy érdeklődés miatt több mint fél évig kellett nyitva tartani. Sokan nézték meg azt a kiállítást is, melyen a Budapesti Történeti Múzeum mutatta be értékes, de a nagyközönség elől eddig lényegében elzárt plakátgyűjteményének egy részét.

A jelenleg ismertetett kiállítás az 1900–1914 közötti évek plakátjait viseli címében, a sort azonban az Ezredévi Kiállítás patetikus hirdetménye nyitja. Ezután kronológiai sorrendben követik egymást a kiállított falragaszok. A sort négy olyan plakát zárja, mely stílusa szerint valóban ehhez a korszakhoz tartozik, de amelyek keletkezésének időpontja teljes bizonyossággal nem állapítható meg. Az időrendtől egy esetben tértek el a kiállítás rendezői, amint ezt a szöveges ismertetőben közlik is a közönséggel: a századelő talán legnagyobb alkalmazott grafikusának, Faragó Gézának az alkotásait külön falon, összegyűjtve mutatják be.

Az anyagban nagyon sok a kiállításokat hírül adó plakát. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Múcsarnok-beli nagy, reprezentatív seregszemléi mellett láthatók a hivatalos művészethálán modernebb csoportosulások (KÉVE, MIENK) plakátjai is. (Ezek többnyire a Nemzeti Szalonban tartották bemutatóikat.) A különböző egyéni kiállításokon túl egyéb, nem képzőművészeti kiállítások plakátjaival is bőven találkozunk: ezek iparművészeti, kertészeti, állat- és gépkocsi-kiállításokra invitálnak. Sok az egyéb kulturális plakát is. A nagy színházak (Magyar Színház, Népopera, Népszínház, Vígyszínház) hirdetményei mellett bőven találkozunk a századelő fővárosára annyira jellemző kabarék és orfeumok falragaszaival; a tizes években aztán megjelennek a mozi- és filmpalakátok. Számos nyomtatvány hív sporteseményekre: lövészre, jégpályára, labdarúgó-mérkőzésre, autóversenyre. Jelentős százalékok tesznek ki a különböző társadalmi események (társas összejövetelek, bálók, ünnepségek, látványosságok) falragaszai is. Áruplakát szinte csak mutatóban található, ez azonban nem fejezi ki a valóságos arányokat. Láthatók különböző újságok és szállodák hirdetményei is.

A kiállított plakátok többnyire a szecesszió jegyében fogantak, ne felejtjük el, hogy a századelő uralkodó művészeti iránya hazánkban éppen az alkalmazott grafika (plakát, egyéb reklámnyomtatvány, exlibris, könyvborítók) terén hozta létre a legkiválóbb alkotásokat.

A plakátkiállítások, illetve az ezekről készült kiadványok, az egyedi hasonmások sikerének a titka abban rejlik, hogy ezek igen szuggesztíven idézik fel a nézők számára keletkezésük korát. Milyen világgal szembesülünk a várbeli kiállítás tükrében? Leginkább az idősebbek nosztalgiáiban élő „békebeli Budapestet” idézi, az orfeumok, kabarék, a kocsikorszós Stefánia, az „újje a Ligetben nagyszerű” városának hangulatát sugallja a kiállított anyag. Holott tudjuk, hogy a világ, az élet akkor sem volt ilyen idilli. Kétségtelen azonban, hogy a kor reklámgrafikája ezt nemigen tükrözte. Egyedül Bíró Mihály harsány munkásmozgalmi vonatkozású alkotásai képeznek kivételt, de ezekkel a kiállításon nem találkozunk. Ellenpontként talán érdemes lett volna ezekből is kiállítani néhányat.

Köszönetet mondva a Budapesti Történeti Múzeumnak, amiért lehetővé tette a nagyközönség számára e rendkívül érdekes kollektív megismerését, hajtunk meg az elismerés zászlaját közel egy évszázad távlatából az egykori litográfiai műhelyek (Klöss, Kunossy, Seidner, stb.) vezetői és dolgozói előtt, akik a megvalósításban az alkotók méltó partnerei voltak. Ehhez tudnunk kell, hogy ebben a műfajban, a könyvnyomtatásban, minden más sokszorozító eljárásnál fontosabb volt a tökéletes megvalósítás.

INDALI GYÖRGY

BIBLIOGRÁFIA

Válogatás a Könyvtártudományi Szakkönyvtár 1991-ben beszerzett külföldi könyveiből

Cenzúratörténet

KUHLMANN, Marie – KUNTZMANN, Nelly – BELLOUR, Hélène: Censure et bibliothèques au XXe siècle. Paris 1989, Cercle de la Librairie. 349 p. (Collection Bibliothèques)

Nyomdászattörténet

KAPR, Albert: Johannes Gutenberg. Persönlichkeit und Leistung. Leipzig – Jena – Berlin, 1986, Urania Verl. 331 p.

Könyvtörténet

Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubiläums des Missale Aboense. Hrsg. von Esko HÄKLI und Friedhilde KRAUSE. Berlin 1988, Deutsche Staatsbibliothek. 197 p.

Kniga v sisteme meždunarodnyh kul'turnyh svazej. Sbornik naučnyh trudov. Moskva 1990, Vsesoščnaâ gosudarstvennaâ biblioteka inostranoj literatury. 151 p.

Könyvkiadás- és könyvekereskedelemtörténet

Rasprostranenie knigi v Sibiri (konec XVIII – načalo XX v.). Sbornik naučnyh trudov. Novosibirsk 1990, Gosudarstvennaâ publičnaâ naučno-tehničeskaja biblioteka. 163 p.

Kniznoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Sost. i red. O. N. ANSBERG. Leningrad 1990, Gosudarstvennaâ publičnaâ biblioteka imeni M. E. Saltykova-Šedrina. 143 p.

The book in Finland, 1488–1988. Helsinki 1988, Helsinki University Library. 64 p.

Sajtótörténet

VUKOVICS GÉZA – KALAPIS Zoltán: Újságírók kézikönyve. Újvidék 1989, Fórum, Magyar Szó. 115 p.

Olvasástörténet

KÖHLER, Ursula E. E.: Lesekultur in beiden deutschen Staaten. 40 Jahre – ein Vergleich. Geschichte, Theorie, Empirie. Teil 1–2. Frankfurt/Main 1990, Buchhändler-Vereinigung. VI, W2369–W2638. p. (Archiv für Soziologie und Wirtschaftsfragen des Buchhandels, 64–65.)

Könyvtártörténet

Der Bibliothekar zwischen Praxis und Wissenschaft.

Bernhard Sinogowitz zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Dieter SCHUG. Wiesbaden 1986, Harrassowitz. XI, 243 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 24.)

Bibliotheken und Aufklärung. Hrsg. von Werner ARNOLD und Peter VODOSEK. Wiesbaden 1988, Harrassowitz. IX, 212 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 14.)

EL-ABBADI, Mostafa: The life and fate of the ancient Library of Alexandria. Paris 1990, UNESCO, UNDP. 250 p.

FLEMMING, Thomas: Berliner Bibliotheken einst und jetzt. Berlin 1988, Deutscher Bibliotheksverband e. V. 116 p.

HAPPEL, Hans-Gerd: Das wissenschaftliche Bibliothekswesen im Nationalsozialismus. Unter besonderer Berücksichtigung der Universitätsbibliotheken. München, etc. 1989, Saur. 190 p. (Beiträge zur Bibliothekstheorie und Bibliotheksgeschichte, 1.)

KOVUJANIC, Gavriilo: Arhivska grada o Narodnoj biblioteci u Beogradu, 1821–1944. Knjiga 1., 1821–1881. Beograd, 1990, Narodna biblioteka Srbije. XXX, 767 p.

LUTOVA, K. V.: Biblioteka Akademii nauk SSSR. K 275-letiju pervoj gosudarstvennoj naučnoj biblioteki Rossii. Leningrad 1990, Biblioteka Akademii nauk SSSR. 113 p.

Mestská knižnica v Bratislave, 1900–1990. Zopr. prac. Jana LOBOTKOVÁ. Bratislava 1990, Mestská knižnica. 128 p.

- MURISON, William John: The public library. Its origins, purpose, and significance. 3. ed. London, 1988, Bingley. X, 251 p.
- OBENS, Carla: Bibliotheken en Leeszaalen in beeld. Zaltbommel 1990, Europese Bibliotheek. 80 p.
- SCHOCHOW, Werner: Die Preussische Staatsbibliothek, 1918–1945. Ein geschichtlicher Überblick. Mit einem Quellenteil. Köln – Wien, 1989, Böhlau. XII, 170 p. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 29.)
- SEIDEL, Werner: Baugeschichte der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen, 1734–1953. Göttingen, 1953, Häntzschel. 40 p. (Hainbergsschriften, 11.)
- Steffenhagen und Harnack. Eine bibliotheksgeschichtliche Parallele. Nach Aktenstücken, Briefen und persönlichen Erinnerungen. Bearb. von einem Göttinger Bibliothekar. Göttingen 1940, Häntzschel. 84 p. (Hainbergsschriften, 8.)
- Die wissenschaftliche Bibliothek. Traditionen, Realitäten, Perspektiven. Festschrift für Oswald Stranziger zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Heinz HAUFFE, Karin HELLER, Walter NEUHAUSER. Innsbruck – Wien 1990, Tyrolia-Verl. 358 p. (Biblos-Schriften, 153.)

RÁCZ ÁGNES

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1991-ben

Rövidítések:

KvtFigy. = Könyvtári Figyelő

Kvt. = Könyvtáros

MG = Magyar Grafika

MKsz = Magyar Könyvszemle

A magyar nyelv és kultúra = A magyar nyelv és kultúra a Dunavölgyében. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Bécs 1986. szeptember 1–5. elhangzott előadások. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum. Vorlesungen des II. Internationalen Kongressus für Hungarologie, Wien 1–5 September 1986. Szerkesztette JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, SEIDLER Wolfram. Budapest–Wien: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1989.

Általános és elvi kérdések

CSOMOR Tibor: Budapest helytörténetének bibliográfiai műhelye = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 550–563.

FERENCZY Endréné: A hungarika-kutatás alakulása a nemzeti könyvtár tevékenységében = Kvt. 41. 1991. 2. 69–75.

FERENCZY Endréné: Az általános nemzeti retrospektív bibliográfia. Eredmények, feladatok, módszerek = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 453–464.

Kiskőrös helytörténeti monográfiája. Írták ARACZKI László, ÁDÁM Sándor et al. Kiskőrös 1989, 648 p. ill. (A helyi könyvtárakról, sajtóról, nyomdáról 205–236.)

KOROMPAI Gáborné: A helytörténeti, honismereti bibliográfia sorsa Magyarországon = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 535–549.

KOVÁCS Ilona: A 20. századi külföldi magyar személyiségek bibliográfiai adattára. Hungarika névkataszter – Index bibliographicus Hungaricus = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 473–479.

KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné: Hungarikaanyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. Liste der ausländischen Bibliotheken in denen sich Hungarica-Material befindet. 1. Ausztria – Österreich. 2. Német Demokratikus Köztársaság – Deutsche Demokratische Republik. 3. Német Szövetségi Köztársaság – Bundesrepublik Deutschland. 4. Svájc – Schweiz – Suisse. Lichtenstein. Budapest, OSZK 1990. 4 db.

LÁNG József: Az irodalomtudományi bibliográfiai kutatások eredményei, s e kutatások néhány problémája = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 516–522.

LISZTES László: Áttekintés a hazai bibliográfiai tevékenység harminc esztendejéről = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 409–420.

VICZIÁN János: Magyar írók élete és munkái. Múlt, jelen, jövő és ajánlások a helyismereti személyi adattár készítéséhez = KvtFigy. 36. 1990. 5–6. 465–472.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

DÉKÁNY Endre: Magyar Nemzet. 1938 augusztus 25. – 1944. március 22. Repertórium. Budapest: PIM 1990, 491 p.

DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANDT Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások, 2. füzet. Budapest: OSZK, 1991. XV, 321–640.

GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Megindította id. SZINNYEI József. Új sorozat. Írta és összeállította GULYÁS Pál. Sajtó alá rendezte VICZIÁN János. VII. kötet Ebeczky Béla – Ézsöl Mihály. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára – PIM, 1990. CI, 846 p.

HELTAI János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó és könyvkötészeti szakirodalom 1989-ben = MKsz 106. 1990. 3/4. 160–169.

KAPOSVÁRI Györgyi: Múzeumi levelek. Repertórium 1–50. szám. Szolnok 1988, 144 p.

- KÁRÁSZ József: A Viharsarok című lap repertóriuma 1953. Hódmezővásárhely: Németh László Városi Könyvtár 1990, 119 p.
- KERTÉSZ Gyula: A magyar időszaki kiadványok egyedi repertóriumai. Annotált bibliográfia. Bp.: OSzK KMK 1990, 415 p.
- KÖSZEGHY Péter: A megőrzendő múlt. A Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása című kutatási program tevékenysége és az általa támogatott forráskiadványok jegyzéke. 1983–1990. Összeállította KÖSZEGHY Péter, PETNEKI Áron, SCHULCZ Katalin. Bp.: 1990, 82 p.
- LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Tájékoztató–Ugocsa. Bp.: PIM. 1991, 2717–3020. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek 31–34.)
- PALLOS Éva: A Honismeret 1–15. évfolyama (1972–1987) összesített repertóriuma. Sajtó alá rendezte GAZDA István Bp.: Honismereti Szövetség 1991, 83 p.
- PAPP, Géza: Die Quellen der „Verbunkos-Musik“. Ein bibliographischer Versuch. = *Studia Musicologica* 32. 1990. 1/4. 55–224.
- POLOMIK, Tünde: Quellen zur Erforschung der Tätigkeiten und Rollen von Militärorchestern in Bosnien und Herzegowina zur Zeit der österreichisch-ungarischen Regierung (1878–1918) = *Studia Musicologica* 32. 1990. 1/4. 38–408.
- SALIGA Lászlóné: Antik tanulmányok. Repertórium, 1979–1988. Szeged: JATE Központi Könyvtára 1990, VII, 110 p.
- SOLTÉSZ Erzsébet – VELENCZEI Katalin – W. SALGÓ Ágnes: Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. (Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1990, LIV, 3257 p. (3 kötetben)
- SOLTÉSZ Ida: Szabolcs-Szatmár megyei könyvtári híradó: Repertórium 1974–1988. Nyíregyháza 1989, 36 p.
- SZABÓ Sándor: A Balatoni Szemle annotált bibliográfiája az 1942–44. évekből. Keszthely: Castellum Kiadó 1990, 40 p.
- K. SZOBOSZLAY Ágnes: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Debrecen 1991, 84 p. (A Debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 59.)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Új forrás 1969–1988. Repertórium. Tátabánya: József Attila Megyei Könyvtár – Új Forrás Szerkesztősége 1990, 333 p.
- TÓTH Etelka: Nánási Szabadság. 1946. július 12 – 1949. március 11. Repertórium. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár 1987. 328 p.
- VARGA András: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi minoriták könyvtára. Kataloge unserer Altbücher und Handschriften. Die Bibliothek des Minoritenkonvents in Szeged 1991, 64 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus XI. Fasciculus 4.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- HERBAI István: Gerő Ernő és az irodalompolitika = *Kortárs* 35. 1991. 8. 79–82.
- B. NÁDOR Orsolya: Jónás Ninivében. Egy meg nem jelent regény története. Bözödi György írószövetségi pere, amelynek következtében háborús bűnösnek nyilvánították = *Tiszatáj* 45. 1991. 5. 21–35.
- KABDEBŐ Lóránt: Szabó Lőrinc igazolási pere a magyar újságírók szövetségében = *Új Írás* 31. 1991. 3. 66–80.
- Z. SZALAI Sándor: Egy napos délután = *Új Írás* 31. 1991. 3. 26–27.

Betűmetszés

- CARRA, Leopoldo: Egyszerűség a tipográfiában = *MG* 35. 1991. 12–13.
- CIAVARELLA, Angelo: Az elegancia és a harmónia iskolája = *MG* 35. 1991. 2. 14–15. (Bodoni-ról)
- CUSATELLI, Giorgio: Bodoni, a betűsorok mágusa = *MG* 35. 1991. 2. 10–11. ill.
- FARINELLI, Leonardo: 1963: az első Bodoni Múzeum Olaszországban = *MG* 35. 1991. 2. 8–9., ill.
- NN: Giambattista Bodoni életéről = *MG* 35. 1991. 2. 2–3. ill.
- NN: A veronai Giovanni Mardersteig Bodoni méltó utóda = *MG* 35. 1991. 2. 36–48. ill. (Fotóport az 1990. jún. 23. – aug. 12. közti Mainzi kiállításról)
- SZÁNTÓ Tibor: Emlékezés egy jeles magyar betűmetszőre = *MG* 35. 1991. 2. 19–27. ill. (Bikfalvi Falka Sámuelről)

Nyomdatörténet

Általános kérdések

HAIMAN Gyögy: Typo-grafológia = Kritika 1991. 3. 5–7.

PETŐCZ Károly: Jubileumi megemlékezés a nyomdászat 550 éves feltalálása alkalmából tartott ülésen = MG 35. 1991. 3. 4–9.

15–18. század

BORSA Gedeon: Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak = MKsz 106. 3/4. 129–131.

BORSA Gedeon: Vitéz János és a könyvnyomtatás = MKsz 107. 1991. 1/2. 113–116.

DELBŐ Rita: Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből (Pierio Laurindo, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova canzonéja Esterházy László Pál püspöki beiktatására) = MKsz 107. 1991. 1–2. 126–127.

DIGLICS György: A könyvnyomtatás feltalálása és a visoli officina = Borsodi Műszaki-Gazdasági Élet 35. 1990. 3. 16–19.

V. ECESEDY Judit: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez = MKsz 107. 1991. 1/2. 41–61. ill.

FARKASDY Dezső: A Károlyi-Biblia keletkezéséhez = Irodalomtörténeti Közlemények 94. 1990. 5/6. 700–710.

FERENCZI Ilona: Musikalische Rechtschreibung und „Variierung“ in ungarnsprachigen Gradualen des 16–17 Jahrhunderts. = Studia Musicologica 32. 1990. 1/4. 41–53. (Huszár Gál)

IVÁNY Zoltán: Adalékok Dévai Bíró Mátyás Orthographia Hungarica című művéhez = Magyar Nyelv 87. 1991. 4. 439–447.

KÁLDOS János: Adalékok az RMNy I. kötetéhez = MKsz 106. 1990. 3–4. 156–158.

ÓRLEYNÉ FUTÓ Enikő: A nagyenyedi nyomdászat a 18. században = MG 35. 1991. 3. 31–34. ill.

V. MOLNÁR Zoltán: 450 éve jelent meg Sylvester János Új Testamentuma = Vasi Szemle 45. 1991. 3. 457–459. ill.

19–20. század.

ERDÉSZ Ádám: Szétvált utak. (Kner-levelek Gyomáról és Chicagóból) = Kőrösök vidéke. Honismereti Füzet 1990. 98–124. ill.

FIAS István: Emlékezés Győr nyomdáira. Győr: Széchenyi Nyomda, (1988) 136 p. 13 t.

FOKI Ibolya: Adatok a zalai nyomdászat történetéhez 1860–1900. = TURBULY Éva: Zalai Gyűjtemény 31. Művelődéstörténeti Tanulmányok.

Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár 1990. 281–302.

GYIMESI Endre: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. 1820-tól a kiegyezés időszakáig. = TURBULY Éva: Zalai Gyűjtemény 31. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár 1990. 229–262.

HAIMAN György: Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról = MKsz 107. 1991. 1–2. 148–150.

HARSÁNYI László: A nyomdaipari szakképzés története = MG 35. 1991. 5/6. 36–48. ill.

KÜRTI Katalin, Sz.: Ruzicska Gyula. (1859–1931) = Erdélyi Tükör. 2. 1990. 4. 10.

NAGY Zoltán: A szegedi Grün Orbán könyve (Die Wohl-eingerichtete Buchdruckerey ... Nürnberg 1733, Johann Andreas Endter) = MG 35. 1991. 5/6. 34–35.

TÜSKÉS Tibor: Levélregény. Fülep Lajos és Kner Imre levelezése = Forrás 23. 1991. 12. 78–82.

TÓTH Ágnes: Aranykor után. Fülep Lajos és Kner Imre levelezése = Forrás 23. 1991. 12. 83–85.

Illusztráció, térképészet, látképes levelezőlapok

CSERBÁK András – GÁBORJÁN Alice: XVIII. századi magyarországi parasztábrázolások és viselet-történeti tanulságaik = Etnographia 101. 1990. 1. 51–74. ill.

B. HORVÁTH Csilla: A Múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő Pécszet ábrázoló képes levelezőlapok III. Mecsek. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 34. 1989. 175–190. ill.

KERTÉSZ Andorné: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe = Erdélyi Tükör 3. 1991. 1. 17–18. ill. (Szász Domokosról)

KISARI BALLA György: Kogutovicz Manó megye-térképei = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 4. 289–292.

KRETSCHMER, Ingrid: Az „Austria Picta” kiállítás Magyarországi térképei = Geodézia és Kartográfia 40. 1990. 446–452.

KRUZSLICZ István: Üdvözlét Hódmezővásárhelyről. 120 éve jelent meg az első képes levelezőlap = Honismeret 19. 1991. 6. 15–17. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából I. = Geodézia és Kartográfia 40. 1990. 6. 470–471. ill. (Dominicus Custodis Erdély térképe 1596-ból)

PLIHÁL Katalin: Lázár kéziratának sorsa a megtalálástól a megjelenésig = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 5. 372–379.

PAPP-VÁRY Árpád: Teleki Pál térképészeti munkássága = Föld és Ég 26. 1991. 7. 204–205.

Kötéstörténet

BOROS Éva: Adatok a kőszegi könyvkötők és a Ruszke könyvkötődinasztia történetéhez = Savaria. A Vas megyei Múzeumok értesítője. 17–18. 1983–1984. Szombathely 1989, 261–267.

FARKAS Csilla: Egy bársonykötésű korvina restaurálásának problémái = MG 35. 1991. 5–6. 50–54. ill.

KONCZ Pál: Egy soproni könyvkötés 1791-ből = Soproni Szemle 45. 1991. 3. 229–236. ill. (Schrabs, Michael Gottfried)

Kiadástörténet és könyvkiadók

16–18. század

ENYEDI Sándor: Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben = Irodalomtörténet 31. 1990. 2–4. 435–498.

ENYEDI Sándor: Bécsi levelek Aranka Györgyhöz = MKsz 107. 1991. 1/2. 132–140.

ENYEDI Sándor: Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz = MKsz 106. 1990. 3/4. 147–151.

DOBRI Mária: Egy jeles Vad-kert. Az első magyar nyelvű állattani könyv a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban = Vasi Szemle 45. 1991. 2. 245–248. ill.

FEHÉR Katalin: Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből = MKsz 107. 1991. 1–2. 129–132.

KOLTAY Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig = Studia Litteraria 26. 1991. 99–114.

ÖTVÖS Péter: Rimay Balassi-kiadásának tervéhez. Egy meg nem kapott levél = Irodalomtörténeti Közlemények 94. 1990. 1. 81–87.

SZILÁGYI Márton: Egy XVIII. századvégi verseskönyv kiadástörténete = MKsz 106. 1990. 3–4. 137–139. (Molnár Borbála munkái. 1–4. köt.)

VADAI István: Balassi-Rimay Istenes Énekeinek elveszett kiadásairól = Irodalomtörténeti Közlemények 95. 1991. 1. 63–73.

19–20. század

BOTKA Ferenc: Déry Tibor és a Fischer Kiadó = Új Írás 31. 1991. 4. 71–76.

CSILLAG István: Endrei Ákos iskolai Zrínyi-kiadása. = Somogy 18. 1990. 4. 81–84.

DÁVID Gyula: A romániai magyar könyvkiadás két évtizede = Alföld 42. 1991. 2. 80–95.

ENYEDI Sándor: A romániai magyar könyvkiadás (1944–1989) = MKsz 107. 1/2. 88–108.

T. ERDÉLYI Ilona: Katona József műveinek első kiadási tervéről = Forrás 23. 1991. 11. 59–65.

A népi egységtől nemzeti egységig: A Püski Kiadó története: Emlékező kiállítás. Petőfi Irodalmi Múzeum Budapest 1991. február 1–21. Összeállította SZEREDI Pál. Bp.: PIM 1991, 52. ill.

Könyvkereskedelem

HORVÁTH József: Kik voltak egy sikerkönyv előfizetői 1860-ban? Rómer Flóris: A Bakony. = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 2. 14–19.

MINGARDI, Conrado: Mennyit ér egy Bodoni? = MG 35. 1991. 2. 16–18. ill.

PAVERCSIK Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén II. = MKsz 106. 1990. 3/4. 113–128.

SZÉKELYNÉ TÖRÖK Tünde: Író-olvasó találkozók Szombathelyen az 50-es évektől napjainkig = Vasi Szemle 45. 1991. 4. 568–576. ill.

SZINAINÉ LÁSZLÓ Zsuzsa (szerk.): A magyar könyvgyűjtő új kézikönyve, 1969–1988. A magyarországi antikvár árverések teljes anyaga. Budapest: OSZK, 1990 (XIX), 1851 p.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

BARKÓCZI Jolán: Az első magyar hajózási folyóirat szaklapelődei = A Közlekedési Múzeum Évkönyve, VIII 1985–1987. 285–306.

BATÁRI Gyula: A pesti nő a sajtó tükrében = Rubicon 2. 1991. 3. 16.

BECK Mihály: A Természettudományi Közöny története = Természet Világa 122. 1991. 4. 162–166.

CINDORI, Marija: A szerb irodalmi folyóiratok és a keletközép-európai kapcsolatok a XIX. és a XX. század fordulóján = A magyar nyelv és kultúra 590–594.

HEGEDÜS Éva: Éclapok Székesfehérváron a századfordulón = Limes 1990. 2. 60–76. ill.

HUDI József: A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788–1847) = Limes 1990. 2. 77–90.

KAJTÁR Mária: Die Wiener und die Budapester Publizistik an den Jahrhundertwende = A magyar nyelv és kultúra 618–623.

KESZTYÚS, Tibor: Bedeutung der Göttingischen Gelehrten Anzeigen für die Kultur und Geistesgeschichte der Donauvölker, 1739–1812 = A magyar nyelv és kultúra 83–88.

KÚTFALVI Oszkár: Újsággaloták. Budapest: Akadémiai Kiadó 1991. 90 p. (Irodalomtörténeti füzetek 122.)

PIFKO Péter: Színházi élet Esztergomban a sajtó tükrében = Limes 1990. 2. 109–117., ill.

18. század

BÉNYEI Miklós: Erdélyi Magyar Hír-Vivő. Kétszáz éve jelent meg az első erdélyi magyar nyelvű lap. = Erdélyi Tükör 2. 1990. 2. 26.

EGRESSI Ervin: A komáromi Mindenes Gyűjtemény (1789–1792) nyelvhasználat = Limes 1990. 2. 20–33.

FEHÉR Katalin: A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései = MKsz 106. 1990. 3/5. 134–137.

GYÁRFÁS Ágnes: A bécsi tudós társaság és kapcsolatai = Széphalom 3. 1990. 43–61., ill.

GYÜRE Lajos: 200 éves a Magyar Museum = Borsodi Művelődés 13. 1988. 4. 38–42.

KÓKAY György: Die Bedeutung der Wiener Publizistik für die ungarische Kultur der Aufklärung am Ende des 18. Jahrhunderts = A magyar nyelv és kultúra 89–93.

KÓKAY György: A 200 éves kassai Magyar Museum = Borsodi Művelődés 13. 1988. 1. 33–37.

KÓKAY György: A Mindenes Gyűjtemény és a korabeli magyar sajtó = Limes 1990. 2. 5–10.

KOVÁTS Dániel: Két szerkesztő. Batsányi és Kazinczy = Széphalom 3. 1990. 35–42., ill.

KOVÁTS Miklós: A kassai szellemi műhely a felvilágosodás korában = Borsodi Művelődés 13. 1988. 4. 27–32.

PINTÉR Márta Zsuzsanna: Egy kritikai lap terve 1792-ből = MKsz 107. 1991. 1/2. 127–129.

T. SÁRAY SZABÓ Éva: A Mindenes Gyűjtemény megjelenésének körülményei és jellege = Limes 1990. 2. 11–19.

SEIDLER, Andrea: Das deutsche Zeitschriftwesen des Donauraumes (Wien–Pressburg–Pest–Buda) in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts = A magyar nyelv és kultúra 106–114.

19. század

BÉNYEI Miklós: Az Alföld című debreceni lap terve 1846-ban = A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 18. 1991. 77–84.

BÉNYEI Miklós: Az első közös lap. Debreczen–Nagyváradai Értesítő. 1843–1902. = Erdélyi tükör 2. 1990. 1. 23–24.

BÖHM Orsolya: Die Literatur und Kultur Ungarns im Spiegel der Wiener Zeitschriften 1800–1820 = A magyar nyelv és kultúra 46–56.

CSORBA László: A döblingi titkos sajtóközpont = Rubicon 2. 1991. 5. 29–31., ill.

ERDÉSZ Ádám: Békés megye és Kossuth Pesti Hírlapja = Kőrösök vidéke. Honismereti füzet 1991. 42–72.

FENYŐ István – FRIEDRICH Ildikó: Élet és irodalom, Muzárium 1826–1833. Repertórium. Budapest: PIM 1991. 102 p.

FITOS Vilmos: Bartha Vilmos emlékezete = Erdélyi Tükör 2. 1990. 2. 27–28.

KAPRONCZAY Katalin: A magyar nyelvű orvosi szakirodalom helyzete a 19. században = Lege artis medicinae 1. 1991. 18. 1386–1390.

KEREKES Béla: Falusi Gazda- 1863 I–II. Gazdasági Lapok – 1867 = Gazdálkodás 35. 1991. 3. 60–64.; 4. 57–65.

KEREKES Béla: Magyar Gazda = Gazdálkodás 34. 1990. 10. 70–75.

KEREKES Béla: Magyar Gazda – 1844. Negyedik évfolyam második fele = Gazdálkodás 35. 1991. 2. 50–57.

KEREKES Béla: Mezőgazdasági Szemle, 1890 = Gazdálkodás 35. 1991. 11. 53–59.

LENGYEL András: Egy szegedi lapalapítási kísérlet 1881-ben = MKsz 106. 1990. 3–4. 152–154.

RÓZSA Mária: A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1814–1850 = MKsz 107. 1991. 1/2. 62–87.

SZEGLETI Ildikó: Veszprém megye sajtója a 19. század második felében = Limes 1990. 2. 91–99. ill.

20. század

BÁRDOS István: Újságok a Horthy-korszakbeli Esztergomban = Limes 1990. 2. 119–132., ill.

BEKE György: Kisebbségtudományi műhely = Somogy 18. 1990. 6. 31–38. (A Regio c. folyóiratról)

BEKE György: Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében = Jel-kép 12. 1991. 1/2. 33–48.

BEKE György: A nemzet hűségén. Magyar Újságírás Brassóban 1945-ben = Jel-kép 11. 1990. 4. 83–95.

BORBÍRÓ Judit: Kis magyar sajtótörténet = 2000. 1990. 3. 56–59. (1956 sajtója)

BÖRÖNDI Lajos: Szám izdaty. Két könyv az illegális ellenzéki sajtóról = Új Forrás. 23. 1991. 3. 47–52.

CSEKE Péter: Értéktörző családi lap. Hetven éve indult a Pásztorúz = Hitel. 4. 1991. 13. 24.

Erdélyi Múzeum. Szerkesztette SZABÓ T. Attila. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Magyar Nyelvtudományi Társaság 1990, 183 (3). ill. Az 1874–1947 között Kolozsvárott, az Erdélyi

- lyi Múzeum Egyesület kiadásában megjelent folyóirat betiltott 1947. évi 52. köt. 1/4.
- ERDŐDY János: „Író urak, rajtunk a sor!” A Népszava 1941-es karácsonyi száma = Kortárs 35. 1991. 12. 88–93.
- FARAGÓ Vilmos: Például én. Elfogult vitairat. Bp.: Faragó Vilmos 1991, 57 p.
- FARKAS László: Születésnap i köszönő = Új Írás 31. 1991. 3. 22–23.
- FILEP Tibor: A debreceni forradalom, 1956 október. Tizenkét nap krónikája. Debrecen: Piremon 1990, 198 p. (BODA István et al. visszaemlékezései a korabeli sajtóból vett szemelvények alapján)
- FODOR András: Start, cenzúrával = Új Írás 31. 1991. 3. 30–31.
- FODOR Péter: Az Országos Földmívelő Párt és lapja, a Föld Népe = A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 17. 1990. 47–61.
- FÜZFÁ Balázs: Egy szerkesztő rövid visszatekintése = Vasi Szemle 45. 1991. 2. 294–296. (A Jelenkezünk c. folyóiratról).
- HORVÁTH András: A „Magyar Köztársaság” és Nagy György republikánus mozgalma = Tiszatáj 45. 1991. 10. 57–69.
- ILLÉS Lajos: Történetek az Új Írás hőskorából = Új Írás 31. 1991. 3. 7–14.
- ILLÉS Lajos: Weöres Sándor Antik eklogájának közlése és viharos fogadtatása = Új Írás 31. 1991. 11. 72–79.
- INDIG Ottó: Várad vonzásában. Vázlat az újságírás holnapos évtizedéről. = Erdélyi Tükör 2. 1990. 3. 8–14.
- JEMNITZ János: A „Syndicats” francia szocialista szakszervezeti csoportosulása és hetilapja (1936–1940) = Múltunk 35. 1990. 4. 95–114.
- JESZENSZKY Géza: The Hungarian reception of „Scotus Viator” = Hungarian Studies 5. 1989. 2. 147–165.
- KAPRONCZAY Károly: A magyar orvosi sajtó = Lege artis medicinae 1. 1991. 54–56., ill.
- KASSAI György: A Nyugat és a pszichoanalízis. = Helikon 36. 1990. 2–3. 171–182.
- KENYERES Zoltán: A Nyugat indulása és a középeurópai századforduló = A magyar nyelv és kultúra 1033–1037.
- KOMLÓSI József: Irodalmi és tudományos folyóiratok Székesfehérváron. = Limes 1990. 2. 44–59., ill.
- KOVÁCS J. Béla: A Brassói Lapok és a nemzetiségi kérdés = A magyar nyelv és kultúra 778–784.
- KOVÁCS Sándor Iván: Az „Új Írás”-ról a harminc éves „Új Írás”-nak = Új Írás 31. 1991. 29–30.
- KÓSZEG Ferenc: Beszélő múlt. Riporter Pogonyi Lajos. = Kritika 4. 1991. 3–5.
- KUNTÁR Lajos: Lapfordulók Szombathelyen. Adalékok a „Vas Népe” történetéhez = Vasi Szemle 45. 1991. 2. 249–256.
- MÁTÉ Bertalan: A Kossuth Múzeum és a Kossuth-kultusz sajtója ötven évvel ezelőtt. Válogatás a Ceglédi Hírlap 1940. évi számaiból = A ceglédi Turini Százas Küldöttség Múzeum-baráti Kör Értesítője 1989. 26–35.
- MEZEY László Miklós: Egy álom két folyóirata. Az Új Munka és a Magyar Írás = Kvt. 41. 1991. 7. 421–427.
- MURÁNYI Gábor: Napról napra, lapról lapra. 1956 a Magyar Nemzetben. Murányi Gábor sajtótörténeti krónikája. Bp.: Héttorony Könyvkiadó 1990, 96 p.
- NAGY Károly: Egy tanú, aki állta a próbákat. Vázlatok Kovács Imréről. = Fejér Megyei Könyvtáros 30. 1990. 2. 37–59., ill.
- NAGY Sz. Péter: „Kevesebb irodalom, több élet!” Egy régi párbaj. = Új Írás 31. 1991. 10. 115–121. (A Nyugatról)
- NÉMETH László levelei a főszerkesztőhöz. Közreadja ILLÉS Lajos. = Új Írás 31. 1991. 4. 86–89.
- PÉTER Mihály – PÉTER Zoltán: A Marosvásárhelyen megjelent magyar nyelvű egészségügyi és gyógyszerészeti folyóiratokról = Orvosi Hetilap 132. 1991. 4. 201–203., ill.
- RADIMETZKY Györgyi, S.: A két világháború közötti vallásos ifjúsági folyóiratokról. = Confessio 14. 1990. 4. 34–38.
- RAINER M. János: Viték a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Budapest: Magvető Kiadó 1990. (4), 411.
- RÉDEY Pál: Huszonöt éves a Dunakanyar. = Dunakanyar 26. 1990. 3. 3–6.
- SCHMIDT József: Egy szelet a Kádár-féle „konszolidáció” kulturális sajtójából. = Új Forrás 23. 1991. 3. 33–38. (Lengyel József írói újraindulása ürügyén.)
- SEIDLER, A. – MELISCHEK, G.: Datenbank-orientierte historische Pressedokumentation. I. Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938). II. Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933) = MKsz 107. 1991. 1–2. 155–159.
- SZABAD György: Nagy György, a leghívebb republikánus. = Tiszatáj 45. 1991. 10. 54–57. (A „Magyar Köztársaság” c. lapról).
- SZABÓ Ferenc: A Békési Élet negyedszázadáról = Békési Élet 25. 1990. 4. 423–426.
- SZAKOLCZAI Lajos: Sinkó Ervin bécsi folyóirata, a Testvér. = A magyar nyelv és kultúra 672–680.

- SZAKONYI Károly: Közösségünk fészke = Új Írás 31. 1991. 3. 27–28. (Az Új Írásról)
- TÓTH Dezső: Kísérletek eredmények nélkül (Irodalmi lapkezdemények Veszprém megyében) = Limes 1990. 2. 100–108.
- TÖZSÉR Árpád: M. M.-szindróma. A szlovákiai magyar irodalmi gondolkodás folytonosságáról a megújult Irodalmi Szemle ürügyén = Tiszatáj 45. 1991. 9. 44–48.
- VEKERDI László: Az Új Forrás 2 × 10 esztendeje = Limes 1990. 2. 133–141.
- VÍGH Károly: Károlyi Mihály és Nagy György = Tiszatáj 45. 1991. 10. 70–77.
- ZÁVADA Pál: „Anyánk hív – megünk!” Egy szlovák kampányújság 1946–47-ből = 2000. 3. 1991. 3. 12–17.

Könyvtörténet

Általános és elvi kérdések

- S. BENEDEK András: Múlt és jelen Kárpátalja könyvtárügyében = Könyvtári Figyelő 37. 1991. 3. 447–450.
- GOMBA Szabolcsné: Könyv a könyvtárban = A könyvvallatása és vallomása. Debrecen: Alföldi Nyomda [1990=] 27–35.
- MÁTÉFY Györgyné: Könyvtároskép tegnap, ma, holnap I–II. = Kvt 41. 1991. 7. 388–393; 9. 536–543.
- NAGY János: A könyv az olvasó kezében = A könyvvallatása és vallomása. Debrecen: Alföldi Nyomda [1990?] 19–25.
- VÉRTESY Miklós: A könyvtárosi pálya Magyarországon 1945 előtt = Kvt 41. 1991. 1. 43–47.
- VODOSEK Péter: A német könyvtárügy történeti gyökerei, jelenlegi helyzete, távlatai = Kvt. 41. 1991. 4. 225–229.
- Több évszázadot érintő művek*
- DOBRI Mária: A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története 1791–1991. = Vasi Szemle 45. 1991. 4. 519–534.
- FABULYA László: A nagy múltú középiskolák könyvtárai. Bp.: OPKM 1990. 111 p. (A magyar neveléstörténet forrásai 4.).
- HILLER István – ZSÁMBOKI László – ZSIDAI József: A műszaki felsőoktatás első könyvtára Magyarországon: 1735–1985. Selmecbánya – Sopron – Miskolc. Miskolc: Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára 1990. 348 p.
- JAKÓ Klára: A kolozsvári Lyceum könyvtár története = Vigilia 56. 1991. 10. 731–735.

- KOLLER András: A felújított egyházmegyei könyvtár = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 1. 61–63. (Áttekintés 1688-tól)
- KÖRMENDY Kinga: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése = MKsz 107. 1991. 1/2. 20–40.
- MATKÓ László: Imakönyvek Debrecenben. I. Izrael imádságai. II. Görög katolikus kiadások = Magyar Híd 1. 1991. 3. 14–15.; 4. 14–15.
- C. TÓTH Jánosné: A szentendrei görögkeleti szerb püspöki könyvtár = Pest Megyei Könyvtáros 34. 1990. 1. 3–9., ill.

15–16. század

- CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Corviniana. Összeállította és a jegyzeteket írta Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára. 4. bővített, átdolgozott kiadás. Bp.: Helikon Kiadó 1990. 562 p., ill.
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Vitéz János könyvtára. = Vitéz János Emlékkönyv 1990. Szerkesztette BÁRDOS István et al. Esztergom: Balassi Bálint Társaság 1990, 39–44.
- HARASZTI Erika Ágnes: Kéziratok Corvin Mátyás magyar király könyvtárából = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 2. 5–13. (Otto Mazal cikke nyomán)
- JAKÓ Klára: Erdélyi Könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Szeged: Scriptum KFT 1991. V, 171 p.
- KARSAY, Orsolya: De laudibus Augustae Bibliothecae = New Hungarian Quarterly 32. 1991. 121. 139–145.
- KARSAY Orsolya: Ismeretlen Corvin-kódex marogójára = Vigilia 55. 1990. 11. 828–831.
- LOSONCI Miklós: Mátyás király könyvtára. Nemzetközi Corvinakiállítás a Széchényi Könyvtárban = A céh. 1. 1990. 5. 3–5.
- MIKÓ, Árpád: The Bibliophile King. Bibliotheca Corviniana 1490–1900. An exhibition at the National Széchényi Library April 6. – October 6. 1990 = New Hungarian Quarterly 32. 1991. 121. 132–138.
- ROZSONDAI Marianne: Egy kiállítás könyvei. Bibliotheca Corviniana 1490–1900. Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 1990. április 6. – október 6. = MKsz 1991. 1–2. 151–154.
- SZILÁGYI Ferenc: Corvin Mátyás legfőbb dicsősége = Nyelvünk és kultúránk 1990. 80. 65–70.

17–19. század

- BITSKEY István:** A gyulafehérvári Batthyany-könyvtár kincsei = Erdélyi Tükör 1. 1989. 1. 7–8.
- FRIEDRICH Károly:** „Concordia” 500 aranyért. (Végrendelet és könyvtártörténet) = Soproni Szemle 45. 1991. 2. 122–135., ill.
- HILLER István:** A soproni Egyetemi Könyvtár természettudományi állományának szerepe a város szakirodalmi ellátottságában = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 1. 3–13., ill.
- HORNYÁK Mária – PINTÉR Gábor – RETKES-NÉ SZILVÁSSY Ildikó:** A Brunszvik család martonvásári könyv- és kottatára. Die Bibliothek und Notensammlung der Familie Brunszvik in Martonvásár. Martonvásár: MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete, 1991. 215, 14 p., ill.
- KIRÁLY Ferenc:** Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében = TURBULY Éva: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár 1991. 165–192.
- KOKAS Károly:** Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Szeged: Scriptum KFT 1991. 50 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 3.)
- PINTÉR Márta Zsuzsanna:** A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei = MKSz 106. 1990. 3/4. 139–147.
- SÍPOS Gábor:** A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged: Scriptum KFT 1991. 116 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 1.)
- VARGA András:** A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. Szeged: Scriptum KFT 1991. 41 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 2.)
- VARGA András:** A felsővárosi minorita rendház könyvtára és az első szegedi könyvtárkatalógus = Csongrád Megyei Könyvtáros 23. 1991. 1/2. 5–13.
- ZÁVODSZKY Géza:** Krajsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA könyvtárában. Egy hungaricum azonosításához. = MKSz 107. 1991. 1–2. 145–148.

19–20. század

- BALÁS Judit:** Az első könyvrajstromtól a számítógépig. 1992-ben 125 éves a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 38. 1991. 10. 409–410.
- FÖLDI Józsefné:** Közel 120 éves a Pénzügyminisztérium könyvtára. (Riporter) TÓTH Ádám = Pénzügyi Szemle 34. 1990. 5. 365–369.
- MÓNUS Imre:** A Győri Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola könyvtárainak története = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 2. 33–50.

PETHŐ NÉMET Erika: Iskolai könyvtárak Szentendrén = Pest Megyei Könyvtáros 35. 1991. 1. 20–29., ill.

SCHWARZ Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. Történeti vázlat, gyűjteményismertetés = HAVASSY Péter: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp.: Budapesti Történeti Múzeum 1991, 9–76.

SZABÓ Kálmán: A Soproni Irodalmi és Művészeti Kör könyvtárszervező törekvései = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 2. 51–58.

ÚJLAKI Józsefné: A kisvárdai közművelődési könyvtárak = FEHÉRVÁRI Béla: Kisvárdai 90. Tanulmányok Kisvárdáról. Kisvárdai Könyvtár 1991. 161–190.

20. század

BALÁZS Péter: A VKM „repülő bizottságának” szemleútja 1945 augusztusában a nyugat-dunántúli könyvtári, levéltári és muzeális értékek háborús kárainak felmérésére és védelmének megszervezésére = Levéltári Szemle 41. 1991. 1. 59–71.

ERDEI György: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. (Budapest művelődéspolitikája a századelőn) Bp. 1991, 127 + 10 t. (Benne: A Fővárosi Könyvtár 91–96.)

FÜLÖP Géza: Haraszthy Gyula a tanító és példaadó = Könyvtári Figyelő 36. 1990. 1–2. 13–15.

HALÁSZ Anna, H.: Bodrogi közti népkönyvtárak. 1945–1948. = Borsodi Művelődés 13. 1988. 3. 82–86.

MEZEY László Miklós: Magyar könyvtárak a Felföldön (1919–1989) = Kvt. 41. 1991. 2. 103–108.

PETHEŐ Lászlóné: A könyvtárak közönségkapcsolatai a Könyvtáros cikkeiben = Kvt. 41. 1991. 8. 455–462.

SKALICZKI Judit: Szubjektív írás a hazai közművelődési könyvtárak zenei részlegeiről kialakulásuktól napjainkig = A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Zenei Szekciójának húsz éve 1970–1990. Szerkesztette GÓCZA Gyuláné. Bp.: Országos Idegennyelvű Könyvtár 1990, 29–38.

SOMKUTI Gabriella: Haraszthy Gyula emlékülés. (Megnyitó) = Kvt. 41. 1991. 2. 67–69.

SOMKUTI Gabriella: Az MKE könyv- és könyvtártörténeti bizottságának tizenhét éve = Kvt. 41. 1991. 7. 416–421.

SZILVÁGYI Irén: A Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár Archiv Gyűjteménye = Mezőgazdaság és élelmiszeripari könyvtárosok 1990. 4. 15–17.

TAMÁSI Tiborné: Könyvtörténeti adalék Vajáról = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 17. 1990. 2. 10–15.

TÓTHNÉ KOCZOR Judit: Bemutatkozik a győri Apáczai Csere János Tanítóképző könyvtára = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 1. 54–58.

TÖRÖK Bálint: 56 és az utolsó sztrájk az Országos Széchényi Könyvtárban = Kvt. 41. 1991. 2. 98–100.

VARGA Róbert: Somogy megye könyvtári viszonyai 1945–1952-ig = Somogyi Honismeret 1991. 1. 22–32.

Bibliofília

16–19. század

ENDREI Walter: Batthyany Tódor műszaki könyvtára = MKSz 107. 1991. 3/4. 141–145.

GRÜLL Tibor: Lackner Kristóf könyvtárának maradványai = MKSz 106. 1990. 3/4. 132–133.

JANTSITS Gabriella: Zsámboky János a könyvgyűjtő (1531–1584) = Az Orvosi Könyvtáros 31. 1991. 1. 108–116.

MONOK, István: Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn. Das Hinterlassenschaftsinventar = Berliner Beiträge zur Hungarologie 5. 1990. 81–88.

OJTOZI Eszter: Ramus aritmetika és geometria tankönyvének egy példánya Bethlen Miklós possessorai bejegyzésével = Könyv és könyvtár 16. 1991. 87–90., ill.

SOMKUTI Gabriella: Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon = Kvt. 41. 1991. 5. 290–296.

SZÁLLÁSI Áprád: Magyar orvosi ex librisek = Orvosi Hetilap, 132. 1991. 10. 544–545., ill.

VILMON Gyuláné: Régi magyar orvosi könyvtárak érdekességei. Egy 1695-ös Pax Corporis szelvényzei = Orvosi Hetilap 132. 1991. 2. 85–86.

20. század

BARANYAI Katalin: Cs. Szabó László könyvtára = Nyelvünk és kultúránk 1989. 74. 72–78.

DOMOKOS Mátyás: Szabó Lőrinc könyvtárszobája = DOMOKOS Mátyás: Varázstükrök között. Bp.: Szépirodalmi Kiadó 1991. 376–398.

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei 10. A könyv az ex librisen = Kis Grafika 30. 1991. 4. 5–6., ill.

KEPPEL Mónika: Gr. Teleki Pál aláírása = Vasi Szemle 45. 1991. 1. 128–129., ill.

SMIDT Erzsébet: Blaha Lujza aláírása = Vasi Szemle 45. 1991. 1. 126–127., ill.

TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek Illyés Gyula könyvtárában = Dunatáj 14. 1991. 4. 37–46.

Olvasástörténet

BRUNDA Gusztáv: Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók a két világháború között Nógrádban = Palócföld 24. 1990. 4. 47–61.

HAJDÚ Géza: A hódmezővásárhelyi Visszhang Utcai Olvasókör alapításának 120. évfordulójára = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1990. 9–15.

JUHÁSZ Imre: Olvasókör Hajdúszoboszlón (1892–1949) = Honismeret 19. 1991. 6. 46–52.

KÖVY Zsolt: A 150 éve alapított Pápai Kaszinó története = Veszprém megyei honismereti tanulmányok, XII. Veszprém 1986. 53–73.

SLEZSÁK Imre: Az 1905 és 1910 között működött égerszögi olvasókör életéről = Borsodi Művelődés 13. 1988. 4. 63–67.

SZEGEDI Mária: A Békés városi polgári kaszinó = Kőrösök vidéke. Honismereti füzet 1990. 17–28.

SZERDAHELYI Pál: Száz esztendő a magyar kultúra szolgálatában = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 571–579. (A Felsőőri Magyar Református Kultúregylet Olvasóköréről)

A múlt bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

DOMONKOS János: Hegedűs Ferenc (1902–1964) = Vasi Szemle 45. 1991. 4. 580–584.

KERESKÉNYINÉ CSEH Edit: Az „excellens kis magyar”. 100 éve halt meg Szabó Károly = Kőrösök vidéke. Honismereti Füzet 1990. 69–77.

MÓNUS Imre: Főhajtás egy hajdani könyvtáralapító előtt = Kvt. 41. 1991. 3. 149–151. (Győri Ágostai Evangélikus Egyházközség iskolai és népkönyvtára. Benedek Adolf)

MÓRA László: Mit jelent számunkra Káplány Géza? Születésének 110. évfordulójára = Kvt. 41. 1991. 4. 230–235., ill.

POGÁNY György: „A magyar nemzet jóhírért. . .” Régi magyar bibliográfusok = A Céh 1. 1990. 6. 16–19. (Czvittinger Dávid, Bod Péter, Sándor István)

POMOGÁTS Béla: A publicista Gaál Gábor = Kri-
tika 1991. 12. 19–20.

SOMKUTI Gabriella: Fraknói Vilmos a Széchényi
Könyvtár élén = Kvt 41. 1991. 8. 481–487.

Szederkényi Ervin és a Jelenkor. Bibliográfia.
Összeállította BERTÓK László. Pécs: Jelenkor
Kiadó – Pécsi Városi Könyvtár 1991. 151 p.

SZENTIMREI Mihály: Erdélyi János mint főkönyv-
tárnok = Széphalom 3. 1990. 257–262. (Sáros-
patak)

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Megjelent 7,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Felelős vezető Hujder Zoltán
Munkaszám: 739/92

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben	301
<i>Knapp Éva</i> : A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. II.	313
<i>Koncz Pál</i> : Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében	332

KÖZLEMÉNYEK

<i>Nuzzo, Armando</i> : Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról	348
<i>Ojtozi Eszter</i> : Szőlősi Pál és Szathmári Pap János Némalföldön vásárolt könyvei	351
<i>Enyedi Sándor</i> : Seelmann Károly levelezése Aranka Györggyel	352
<i>Fehér Katalin</i> : Egy erdélyi pedagógiai kézikönyv 1802-ből	358
<i>Szecskó Károly</i> : Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaság	360
<i>Lengyel András</i> — <i>Sipos József</i> : A Szegedi Napló megszűnésének előzményeihez	362

FIGYELŐ

<i>Klanciczay Tibor</i> (1923–1992)	366
<i>Körmendy Kinga</i> : Széchenyi István válogatott művei	367
<i>Kókay György</i> : Göttingai boldog napok	368
<i>Varga Imre</i> : A 900 esztendő Nagyvárad krónikája	369
<i>Indali György</i> : Plakátok a főváros utcáin 1900–1914	371

BIBLIOGRÁFIA

<i>Rácz Ágnes</i> : A Könyvtártudományi Szakkönyvtár 1991-ben beszerzett külföldi könyveiből	372
<i>Helai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1991-ben	374

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Les textes de sources du droit canonique partiel dans les codes médiévaux de Hongrie	301
<i>Knapp, Éva</i> : La bibliothèque du couvent pauliste de Máriavölgy au XVIII ^e siècle. II.	313
<i>Koncz, Pál</i> : Les relieurs à Veszprém aux XVIII ^e et XIX ^e siècles	332

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Nuzzo, Armando</i> : Sur les premières éditions de Vienne et de Lőcse des Cantiques de Bálint Balassi	348
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Les livres de Pál Szőlősi et de János Szathmári Pap, achetés aux Pays-Bas	351
<i>Enyedí, Sándor</i> : La correspondance de Sándor Selmann avec György Aranka	352
<i>Fehér, Katalin</i> : Un manuel de pédagogie de Transylvanie de 1802	358
<i>Szecskó, Károly</i> : La Société de Lecture Réunie de Polgári et Tisza Palkonya	360
<i>Lengyel, András — Sipos, József</i> : Aux antécédents de la cessation de la revue Szegedi Napló ..	362

CHRONIQUE

<i>Tibor Klaniczay</i> (1923–1992)	366
<i>Körmendy, Kinga</i> : Les oeuvres choisies d'István Széchenyi	367
<i>Kókay, György</i> : Des jours hereux de Goettingue	368
<i>Varga, Imre</i> : La chronique de Nagyvárad, ville de 900 ans	369
<i>Indali, György</i> : Des placards sur les rues de la capitale, 1900–1914	371

BIBLIOGRAPHIE

<i>Rácz, Ágnes</i> : Quelques livres étranges, achetés en 1991	372
<i>Heltai, János</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1991	374